DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Bilim ve İktidar

BİLİM ve İKTİDAR

*dipnot yayınları

Bilim ve İktidar
© Dipnot Yayınları

Kapak Tasarımı: Sinan Solmaz

1. Baskı 2008 / Ankara
Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Dipnot Bas. Yay. Ltd.Şti
Baskı: Mattek Matbaacılık Bas. Yay. Tan. Tic. San. Ltd. Şti.
GMK Bulvarı No 83/32 Maltepe / Ankara

Dipnot Yayınları
Selanik Cad. No: 82/32 Kızılay / Ankara
Tel: (0 312) 4192932 / Faks: (0 312) 4192532
e-posta: dipnotkitabevi@yahoo.com

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7
Bilimi Konuşmak 10
İzge Günal
Daha Daha Karaburun… 12
Ahmet Haşim Köse
Daímon'suz Bilim? 14
Hasan Ünal Nalbantoğlu
Bilim, İktidar ve Gerçeklik 35
Tülin Öngen
Kriz ve Kritik 42
Aykut Çelebi
İktisat, İdeoloji ve İktidar 48
Hüseyin Özel
"Doğa Bilimleri" ve "Toplum Bilimleri"
Küskünlüğü Üzerine Çeşitlemeler… 60
Yücel Çağlar
Üniversiteler ve Siyaset 73
İrfan Açıkgöz
Arkeoloji: Toprağın Altındaki İktidarı Bulmak 79
Fahri Dikkaya
Türkiye'de 'Şansın Terbiye Edilişi'ne Geçiş:
Mehmed Cavid Bey'in İhsaiyat Kitabı 88
Ahmet Murat Aytaç ve Sarp Balcı

Panopticon'dan Pelican Bay'e: Geç Modern Zamanlar İçin Yeni Bir Paradigma Önerisi ve Kentsel Mekânsal Bağlamda Örneklendirme Denemesi 109
Turgut Kerem Tuncel

Yeni Biyo-İktidar Modeli Olarak Gen-Politiğin Mekânsal İmgelemi: "Rekombinant Mimarlık" 124
Işıl Baysan Serim

Modernleşme Düşüncesi ve Gerçeklik Arasındaki Bağın Çözülmesi.....171
Oğuz Adanır

Sosyal Bilimlerde Evrensellik ve Tarihsel Tikellikler İkiliği179
Devrim Özkan

Bilimin Ekonomi Politiği 189
Yeşim Edis Şahin ve Ayça Erşen

Emek Gücünün ve Üretim İlişkilerinin Yeniden-Üretimi Bağlamında Eğitimin ve Bilimin İdeolojik İşlevleri.....201
Güven Selçuk

Bilim İle İktidar Arasındaki İlişkinin Çözümlenmesinde "Eski" Bir Ayrıma Başvurulabilir mi? Bilimin "Gerçek Boyunduruk Altına Alınışı" (*Real Subsumption*) 218
Özgür Narin

Bilimsel Yöntemin Şekillenmesinde İdeolojik Hegemonya242
Tayfun Yılmaz

Bir Meşrulaştırma Aracı Olarak İktisat Bilimi 259
Şansel Özpınar

İktisat Biliminin Güvenilirlik Sarsıntısı Bağlamında İnsanlar, İktisatçılar ve İktidarlar.....275
Timuçin Yalçınkaya

İnsan Düşüncesinde Belirsizlik, İşlem Maliyetleri ve İdeoloji 301
Altuğ Yalçıntaş

Türkiye'nin Bilim ve Teknoloji Politikaları ve Avrupa Birliği.....324
İbrahim Arap

Modern Çağda Bilimin İşlevselliği.....343
Muammer Tuna

Sosyo-Politik Bilgi Akışı Karşısında Bilimsel Değişimin İmkânı ve Ahlâkı 358
Güncel Önkal

İktidarın Meşrulaştırılmasında Felsefe ve Hukuk "Bilgi Alanları"nın İşbirliği.....371
Jale Karakaş

'Kriz'den 'Karar'a: Politik Olanın Dönüşü 385
Funda Günsoy Kaya

Politik İktidar, Psikolojik Bilgi ve Öznellik 398
Aydan Gülerce

Erkek Akıl 408
Melda Yaman Öztürk ve Nuray Ergüneş

Akademik Birey ve Ürünü: Yabancılaşma Sorunu.....434
Ferda Dönmez Atbaşı

Kartezyenden Panoptisizme: Bireyin Çözülüşü ve Bilim/İktidar ile Olan İlişkisi 443
Gonca Önder ve Ceren Mer

ÖNSÖZ

"Bu kitaplar insanlığın eşitsizliğine ve sefaletine çare değilse neye yarar?"

Şeyh Bedreddin

"Bilimi itaatsiz olan yapar"

Theodor Adorno

Bu kitapta yer alan yazılar, 8-10 Eylül 2006 tarihleri arasında İzmir Karaburun'da toplanan, "Bilim ve İktidar" üst başlıklı Karaburun Bilim Kongresi'nde sunulan tebliğlerden ve davetli konuşmacıların metinlerinden oluşmaktadır.

Kongre'nin düzenleyicileri olarak, ana temayı "Bilim ve İktidar" olarak seçmemizin gerisinde üretilen bilimsel bilginin kimler tarafından, ne amaçla, hangi önceliklere göre, nasıl üretildiği ve ne gibi toplumsal sonuçları olduğu; başka bir deyişle, bu bilgiden kimlerin, nasıl yararlandığı gibi sorulara cevap arıyor olmamız yatıyordu.

Uzmanlıklar/disiplinler içinde kendini var etme çabasında olan bilimciler için, bu ve buna benzer sorular ilk bakışta naif olarak değerlendirilebilir. Kısmen de doğrudur. Doğru olan bir başka şey ise, uzmanlıklar/disiplinler arasına sıkıştırılmış veya bu durumun gönüllü kulları olan bilimcilerin konserve edilmiş veya konservatif halleri nedeniyle çoğu kez söz konusu naif sorulara ve yanıtlarına dahi yönelmeden ömürlerini tükettiğidir. Bizler akademik-bilimsel dünyanın 'büyük'lerinin küçük bir çocuk naifliği ile sorması gereken sorularının olduğuna inanıyoruz.

Yirminci (ve böyle giderse yirmi birinci) yüzyıl insanlık tarihine, insanlığın, icat etmeyi icat eden ve bu süreçte bilimin önemini kavrayan insanların elinden çıkma 'teknolojik dram'lara alıştığı/alıştırıldığı bir yüzyıl olarak geçmeye adaydır. Doğa bilimlerinin uygulamaları insanlık için 'teknolojik dram'larla sonuçlanırken, toplumsal bilimciler de kendi dramlarını yaratmaktan geri kalmamışlardır. Çoğu kez doğa bilimlerine öykünerek oluşturdukları içsel tutarlılığı yüksek teorilerinin pratik uygulamaları sıklıkla sizlik, açlık, cinsiyetçilik, ırkçılık vs. biçiminde dramlarla sonuçlanmaktadır.

Akademik-bilimsel dünyada gönüllü kulluğu seçerek, insanlığına yabancılaşmış bilimciler için yapacak maalesef çok fazla bir şey yok. Gönüllü kulluğu değil, gerçeğin peşinde koşarak, her türlü yabancılaşmayı görünür kılmak isteyenler ise, ne türden bir uzmanlığa sahip olursa olsunlar yabancılaşmaya engel olmak için bizce söz konusu naif soruları akıllarında tutmalıdırlar.

"Bilim ve iktidar" ana temasının seçmemizin bir diğer nedeni, 'iktidar'ın bilimcinin kendini ve yapıp ettiklerini sorgulama sürecinin en başında yer almasıdır. Söz konusu iktidardan elbette sadece toplumsal üretim ilişkileri bağlamında ortaya çıkan bir politik iktidar ve onun araçları kastedilmemektedir. Bundan tamamen bağımsız olmayan, bilimsel paradigmaların kendilerinin oluşturdukları iktidarlar da kapsanmaktadır. İktidarın bu son biçimi, bilimsel düzlemde ortaya çıkan 'sorunların' çözümünü çoğu kez toplumsal iktidar biçimlerine başvurmaksızın kendi içinde çözme 'yeteneğine' sahiptir. Bilim tarihi, bilimin bu 'iç' iktidarının defalarca sergilenmesinin de tarihidir. Kepler dünyanın döndüğünü anlamak için özel eğitilmiş beyinlere ihtiyaç vardır derken, kendisinden yüzyıllar sonra Thomas Kuhn'un geliştireceği paradigma kavramını sezgisel düzeyde ortaya koyarak, kendi astronomisinin Aristocu bilimsel otoriteyle ya da paradigma içinden anlaşılamayacağının altını çizmek istemiştir. Başka bir deyişle, gerçeğin yozlaşmış bir bilim ile karartılarak, otoritenin kontrolünün altına alınmasının ancak bir paradigma değişikliği aşılabileceği değerlendirmesini yüzyıllar önce yapabilmiştir. Kutsanan bilimin yozlaşmasını hayatı ile ödeme tehlikesi ile karşı karşıya bırakılan Galileo Galilei'nin Engizisyon karşısında yaşadıkları ise, bir başka örnektir. Örnekler sadece doğa bilimleri ile sınırlı değildir. İktisatta klasik ekonomi-politik paradigmasını yıkıp, yerine sözüm ona daha bilimsel olan neoklasik paradigmayı koymak isteyen Stanley Jevons ise, bunu gerçekleştirebilmek için çocuklara erken yaşta söz konusu iktisat teorisini öğretilmesini gerekli görmektedir. Sözüm ona daha bilimsel olan neoklasik iktisadın, bilimselliğine fazla güvenememesinden olsa gerek, çocuklara, çalışma hayatından giderilemez ön yargılar edinmeden, okumayı yazmayı öğrenir öğrenmez, sekiz-dokuz yaşlarında neoklasik iktisadın öğretilmesini önerir. Jevons'un kalbinden bir neoklasik engizisyon mahkemesi kurulması fikri de oluşmuş olabilir. Dönemin koşulları buna müsait olmamasından kaynaklanmış olmalı ki işi oralara katar götürmemiştir. Gerek de yoktur. Neoklasik kilise iktidarını oluşturduğunda 'iç' kontrol mekanizmaları ile bunu kendiliğinden gerçekleştirecektir.

Bu örnekler, bilimin iktidarın bilimi haline gelme tehlikesini potansiyel olarak taşıdığını hatırlatması bakımından kanımızca yeterlidir. İk-

tidarın bilimi haline gelen bilim, bunun karşılığında kendi iktidarını kurma imtiyazını gerçek iktidarlardan alır. Ancak bir İngiliz atasözünün dediği gibi, "*Gerçek, otoritenin değil, zamanın çocuğudur*". Gerçeğin ortaya çıkarılmasında küçük de olsa adımların atılmaya başlanması gereğine olan inançtan doğan bu Kongre'de yapılan konuşmalar bir kitap haline dönüştürülmedikçe, yalnızca Kongre katılımcıları ile sınırlı kalacaktı. Bu nedenle sunulan tebliğlerin daha geniş bir kitleye ulaşabilmesi için, bunların kitap haline getirilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak, tahmin edileceği gibi, bu kitap, bilim ve iktidar sorununu tüm yönleriyle ele almayı hedeflememektedir. Zira her şeyden önce, kitabı oluşturan metinler bir kongreye sunulmak üzere gönderilmiş tebliğlerden oluşmaktadır. Başka bir deyişle, meselenin temel boyutlarını ele almak üzere çeşitli yazarlara paylaştırılan bölümlerden oluşmamaktadır. Üstelik bu kitap, Kongre'de sunulan tüm tebliğ ve konuşmaları da kapsamamaktadır. Ancak, bütün bunlara rağmen bu kitap bilimin farklı sınıflar, devletler ve güç odakları açısından ne tür işlevleri olabildiği konusunda bir duyarlılık oluşturmaya hizmet edebilir.

Doğa bilimlerinden sosyal bilimlere egemen bilim paradigmalarının kendilerini kârın hizmetine adadıkları çağımızda, bu çabanın zor olduğunun bilincindeyiz. İşimiz Engizisyon karşısında yozlaşmış bilimin iktidarına karşı gelen Galileo Galilei'nin ki kadar zordur ancak bir o kadar da umutlu olmak gerekiyor. Üstat Galilei'ye atfedilen sözde olduğu gibi, çünkü dünya "*Eppur si muove*" (ama yine de dönüyor).

Karaburun Bilim Kongresi Düzenleme Kurulu Adına
Esin Candan, Nida Kâmil Özbolat, Mustafa Öziş

SUNUŞ

BİLİMİ KONUŞMAK

İzge GÜNAL

Bilim sorunlarının garip bir yazgısı olmuştur hep; toplumsal değişimlerin öncesinde, daha doğrusu toplumsal değişim öncesindeki bilimsel değişim/devrim öncesinde yoğun bir biçimde tartışılmış, sonuçlar alınmış, ama sonra yine bir köşede unutulmuştur. Gerçekten de köleci, feodal, kapitalist toplumların öncesinde el, yel, buhar değirmeni gelişimi sırasında tarihin en yoğun yöntem tartışmaları yaşanmıştı.

Elbette sorunun gündeme gelmesi için tüm dünyayı etkileyen, olağanüstü toplumsal değişmeler gerekmiyor; yerel, sınırlı zamanda olan değişimler de kendi bilim sorunu tartışmalarını beraberinde getirir. Ancak, küçük bir farkla; ölçek yerelleştikçe, değişimin evrenselliği azaldıkça tartışmalar sadece yerelleşmez, aynı zamanda tartışmalarla değişim arasındaki süre kısalır, hatta üst üste binebilir. Örnek mi? 1930'lu yıllarda Türkiye dünyanın en hızlı gelişen üç ekonomisinden biriydi. Bilimsel arenada, üniversite reformu yapılıyor; Hitler'den kaçan profesör Amerika'ya gitmiyor, Türkiye'ye geliyordu. Cumhuriyeti kuranlar gerektiğinde toplama kamplarından Yahudi bilim insanlarını çıkartıp Türkiye'ye getirebiliyorlardı. Birkaç yıl içerisinde İstanbul Üniversitesi dünyanın önde gelen bilim merkezlerinden birisi olmuştu. Ama bu dönemde Kadro dergisinden başlayıp günlük basına yayılan Malche Raporu üzerinden devam eden bilim tartışmalarının olgunluğuna kanımca bir daha ulaşılamamıştır. Sonrasında devrimler

muş, bilimsel atılım sona ermiş, buna koşut olarak tartışmalar da bitmiş. Tam da bu noktada şu çıkarım yapılabilir: *Bilim yükselen sınıfın gereksinimidir.*

Gerçekten de tarih boyunca bilim-iktidar ilişkilerinin sorgulanması bu çıkarımı güçlendirmektedir. Herhangi bir toplumsal sınıf yükselme dönemi boyunca bilime sarılmış, bilimi tartışmış, bu süreç iktidar olmasıyla devam etmiş, ne zaman ki üretici güçlerin önünde engel olmaya başlayıp ilerici özelliğini yitirmiş o zaman bilimin ve bilim tartışmalarının karşısında olmuştur. Elbette bu hiçbir zaman yasaklama şeklinde olmamıştır; daha usta bir yöntemle, ya eğitimle ya da teknolojiyle birbirine karıştırılıp zamanla bilimin kaybolması, hem de "ulvi" bir amaçla yok oluşu sağlanmıştır.

2002 genel seçimleri öncesi Bilim ve Ütopya dergisinin tüm siyasi partilere sorduğu ve "bilim politikalarını" açıklamalarını istediği soruşturmaya gelen yanıtlara bakılacak olursa iki temel sonuca ulaşılabilir:

1. Tüm partiler biraz önce belirttiğimiz tuzağa düşüp bilim politikası yerine eğitim ve/veya teknoloji politikalarını anlatmışlardır;

2. Sağ ve sol partiler arasında hiçbir farklılık yoktur!

Aslında hiç de şaşırtıcı olmayan bu sonuçlar kendisini ilerici/devrimci, aynı zamanda bilimci olarak tanımlayanların önüne ciddi yükümlülükler koymaktadır. En azından bilim-iktidar, bilim-sermaye, bilim-üniversite, bilim-eğitim, bilim-teknoloji ve bilim-toplumsal yapı gibi başlıkların tartışılıp alternatif bir bilim politikası oluşturmak gerekmektedir.

Tekrar başta söylediğim "bilimin sorunları toplumsal değişim öncesi gündeme gelir" düşüncesine dönecek olursak, acaba diyorum, Karaburun Bilim Kongresi ve bu kitap bir şeylerin habercisi olabilir mi?

DAHA DAHA KARABURUN…

Ahmet Haşim KÖSE

Elinizdeki kitap 8-10 Eylül 2006 tarihleri arasında Karaburun'da düzenlenen "Bilim ve İktidar" başlıklı kongrenin bir anlamda seçkisini oluşturuyor. Karaburun Bilim Kongresi düzenleme kurulunda yer alan genç düşünce insanlarının ve onların çağrısına katkılarıyla destek verenlerin bilimle özgürlüğe uzanan yolculuklarındaki bir ilk adımdır. Bu kitabın basıldığı tarihte bu adımın tekrarı ya olgunlaşmış ya da gerçekleşiyor olacaktır. Yani amaç tek bir adımdan ibaret değildir. Amaç birlikte düşünme pratiğini zenginleştirmek, düşünceyi kolektif eyleme dönüştürmektir. Amaç mevcut bilim kurumlarımızın ve ana akım düşünce kalıplarının sınırlamalarını aşmak ve hayatın eleştirel bilgisini üretmeye küçük de olsa bir katkı sağlamaktır.

Toplumun ortak belleği her şeyden önce bugüne ilişkin ortak bir kavrayıştır. Yaşadığımız tarihte *dün ve bugün* arasındaki bağ her alandaki değişimin şiddeti ve hızıyla toplumların kolektif belleğini çökertmiş durumda. Dahası değişim kavramının kendisinin de değiştiğini söylemek mümkün. Dün gelişme ve ilerlemeye karşılık gelen bir tür iradeyi temsil eden değişim, yaşadığımız tarih için irade dışı parçalanmayı çağrıştırıyor. Yaşadığımız tarih bildik her şeyi tahrip edip gerçeklik alanını parçalara ayırdıkça, insan da hiç olmadığı kadar kendine yabancılaşıyor. Gerçeklik alanı parçalandıkça düşünce de parçalara ayrılıp fetişleşmeye başlıyor. Gerçekliğin gerçek bilgisi ancak pratik ve düşünce arasındaki bu kısır döngünün aşılmasıyla mümkündür.

Kuşkusuz toplumun bilgisi topluma verilen anlamla başlar. Tanıklık ettiğimiz tarih, insanlığın hiç olmadığı kadar sermayenin tahakkümüne maruz kaldığı bir tarihtir. Sermaye *Marx'ın vurgusuyla* kendi suretinde bir dünya yaratmış ve kapitalizm evrensel bir sistem haline dönüşmüştür. Yani gerçeklik alanı parçalansa da, parçalanmış gerçekliğin içindeki gerçek hiç

olmadığı kadar netleşmektedir. Bu anlamda karşımızdaki parçalanmış çokluğun oluşturduğu yapı naifliği değil, bir tür kabalığı temsil etmektedir. Sermaye hiç olmadığı kadar kaba ve radikaldir. Bugünün bilme pratiklerine yaygın ölçekte sirayet etmiş olan gerçekliği parçalara ayırarak bilme çabası sonuçta kaba olan gerçeklik karşısında ya yenilmek ya da onun yeniden üretimine katkı sağlamaktan öteye gidememektedir. Radikal gerçeklik karşısında eleştirel radikal düşünceye ihtiyaç dün olduğundan daha fazladır.

Sermayenin yaşam kuralı onun için değerli olmaktır. Bu tüm nesneler ve insan ilişkileri için olduğu kadar, elbette bilme pratiği için de böyledir. Sermayenin değer verdiği ve değersiz kıldığı bilgi ve bilme biçimleri vardır. Bilgi sermaye için bir nesne, bilgi üretmek ise bir meslektir. Sermayenin tahakkümüne giderek daha fazla tâbi olan bilim kurumları, bugün dün olduğundan daha fazla birer meslek kurumuna dönüşmüşlerdir. Meslek insanı haline dönüşen bilim insanı bugün dünden daha fazla sermayenin memuru niteliğindedir. Bu tespit kaba gibi görülebilir. Ama kaba olan gerçeklikte nezaket hiçliktir. "Hiç" olmamak için gerçeği gerçek olarak söylemeliyiz. Eleştirel radikal aydın için *biz ati* bu tutumun kendisi düşünmenin bir eylem oluşu anlamına gelir. Gerçekliğin ortak kabulü ile boğuşan, onu yeniden kurmaya yönelen devrimci bir eylem…

Karaburun bu eylemin bir parçasıdır. Ülkemizdeki meslek haline gelmiş akademiyanın ötesidir. Özgürce düşünmeye, düşündükçe dönüştürmeye bir çağrıdır Karaburun. Uzun bir yolculuğun ilk adımlarıdır şimdilerde yaşadıklarımız. Yolculuk uzun, lâkin keyiflidir. Pir Sultan Abdal'ın dediği gibi, "*Gelin Canlar Bir Olalım… Özü Öze Bağlayalım… Sular Gibi Çağlayalım…"*

Birlikte uzun yolculuklara…

DAÍMON'SUZ BİLİM?

Hasan Ünal NALBANTOĞLU[*]

Max Weber'in aslında 1918-19'da öğrencilere yaptığı ve artık 'bilim sosyolojisi' klâsikleri arasında okunan, konuşması, "Uğraş olarak Bilim" (»*Wissenschaft als Beruf*«) metnini bir an için hatırlayalım.[1] Bilim ve akademik alanın bugün gelip dayandığı noktanın erken işaretlerini Weber'in konuşmasında rahatlıkla bulabiliriz; çünkü kendisi o konuşmada akademik gidişat hakkında, sonradan doğrulandığı aşikâr görüsünü şöyle dile getirmektedir:

> "Nietzsche'nin 'mutluluğu icad eden' 'son adam'ı yerden yere vuran eleştirisinden sonra, bilim temelinde yaşama hükmetmek tekniğiyle mutluluğa erişilebileceğini müjdeleyen safdil bilim iyimserliğini artık bütünüyle bir yana bırakabilirim. Kim inanır ki buna?—üniversite kür-

[*] Prof. Dr., ODTÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü çalışanı. Bu metin, daha önceki bir kongre metninin ["Üniversite A. Ş. & *Ersatz* Bilim,"Felsefe ve Sosyal Bilimler Sempozyumu: Muğla Üniversitesi Felsefe ve Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri [05-07 Ekim 2005], (Ankara: Vadi Yayınları, 2006: 393-404.) sonradan Karaburun Bilim Kongresi (Eylül 2006) için hazırlanan konuşma vesilesiyle yeni bir yönde evrilmesi sonucu şekillenmiş; daha genişletilmiş bir versiyonu da "*Daímon*'unu Yitiren Üniversite" başlığıyla Toplum ve Bilim, No. 109 (Haziran 2007): 181-200'de basılmıştır.

[1] Max Weber, »Wissenschaft als Beruf«, Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre (Copyright © 1999 Institut für Pädagogik der Universität Potsdam Prof. Dr. E. Flitner [flitner@rz.uni-potsdam.de]): 524-555 [İng.: "Science as a Vocation," From Max Weber: Essays in Sociology, tr. by Hans Gerth and C. Wright Mills (New York: Oxford University Press, 1946): 129-156].

sülerini ya da editörlük koltuklarını işgal eden bir kaç koca çocuktan başka."[2]

Weber'in, tanrılar, peygamberler ve bilgelerin terk-i diyâr eyledikleri, kutsallık yitimine uğrayan, devletin ayrıcalıklı kulları binlerce profesörün ve onların benzeri zayıf ikamelerin üniversite sınıflarında kehânette bulunmak üzere peydahlandığı,[3] 'büyüden arî,' kimin neye hizmet edeceğinin belirsizleştiği, Nietzsche'nin nitelemesiyle ruhlardaki çölün büyüdüğü şu modern dünyada, boy atarak kitap pazarını [*der Büchermarkt*] dinsel-mistik ya da değil yaşantılara ilişkin saçmalıklarıyla kaplayan zayıf ikameleri [*das Surrogat*][4] ya da gösteriş delisi tüm >*Ersatz*<'ları batırırcasına söyledikleri ve örneklediği durum düpedüz ya üçkâğıtçılık ya da kendini-aldatmadır.[5] Eklemiş olalım, belki de çoğu durumda ikisi birden. Aynı konuşma bugün hâlâ akademik uğraşı seçenlerden benzer şarlatanca vak'alara olanak tanıyan nesnel gidişat karşısında sergilemeleri beklenen tutuma da dikkatimizi çekiyor. Bu nedenle, yeni koşulların düşün faaliyeti üzerinde yarattığı baskının, böyle olunca bilim insanlarının içine itildiği bazı açmazların sınırlı ölçüde olsa da deşilmesi yazımızın kapsamına giriyor. Bu bize Antik Çağ'dan beri değinilegelen ve 'esin perisi' olarak ifade edilemeyecek şu *Daímon* sözcüğünü hatırlatıyor. Öyle ya, bilim ve düşün insanı eğer *daímon*'u artık ona yoldaşlık edemiyorsa bu uğraşta -ki kültür kapitalizminin baskısı bu *daímon*'u kaçırtma yönündedir- o zaman ne gerek var ki bize empoze edilen düşünce şablonlarının ötesinde düşünmeye ve araştırma yapmaya. Gel gör ki pek öyle değil.

Burada ilk elde düşünülmesi gereken üniversitenin içine düştüğü yeni koşullardır. Günümüz 'kitle üniversitesi'ne özgü sözümona demokrasi al-

---

[2] »Daß man schließlich in naivem Optimismus die Wissenschaft, das heißt: die auf sie gegründete Technik der Beherrschung des Lebens, als Weg zum Glück gefeiert hat, – dies darf ich wohl, nach Nietzsches vernichtender Kritik an jenen »letzten Menschen«, die »das Glück erfunden haben«, ganz beiseite lassen. Wer glaubt daran? – außer einigen großen Kindern auf dem Katheder oder in Redaktionsstuben?«, »Wissenschaft als Beruf«: 540. [ing.: "Science as a Vocation,": 143]

[3] Weber'in deyişiyle: »*Tausende von Professoren als staatlich besoldete oder privilegierte kleine Propheten in ihren Hörsälen ihm seine Rolle abzunehmen versuchen*«.

[4] Weber'in tümcesi şöyle: »*als Ersatz sich aufputzen oder ein Surrogat schaffen in allerhand Arten des Erlebens*« [altını ben çizdim]

[5] »Das ist einfach: Schwindel oder Selbstbetrug.«, Weber, »Wissenschaft als Beruf«, A.g.e: 551-552, 553. [İng.: "Science as a Vocation," A.g.e.: 153, 154-155.]

tında eski *universitas scholarum* ve *universitas literarum* ve Von Humboldt'un despotik ulus-devlet boyunduruğunda da olsa hayata geçirilmesinde büyük rol oynadığı üniversite idealinin vazgeçilmez unsuru "fikirlerle yaşamak" (Gadamer) nerdeyse çökerken, pazara indeksli yetkinlik sayılamayacak dar 'uzmanlaşma' ve pratik 'ne işe yarar' (*cui bono*) düşüncesinin 'yükselen değerler' oluşturmasından sorumlu yeni koşullar üniversiteleri de pençesine almaya başladı. Yeni yetişen fikir işçilerinden giderek beklenen de onların bağımsız düşünmesi değil, çerçeveleri tanımlı ve çoğu zaman hem ulusal hem de uluslararası devlet ve özel teşebbüs çıkarlarına güdümlü araştırmaları gerçekleştiren insan-makineler ordusu saflarında yer alarak sınırlı becerilerini bu ulvî amaçlar doğrultusunda seferber etmeleri. "Beyaz yakalı işçi"ler ordusundan söz ediyorum. Güzel bir Amerikanca deyişle, üniversitede bilim çalışmanı bile olsa "white-collar worker."

"Beyaz yakalılar" üzerine yazanlardan bildiğim ilk kişi olan Siegfried Kracauer bir yazısında (1920'lerin sonu), zamanındaki 'uzman kültürü' denen şeyin sadece uzmanlaşılan dapdar bir alana hapsolduğunun, kaçınılmaz olarak da geniş toplumsal manzara karşısında miyopluğa düştüğünün, bunun ise özellikle siyasî çalkantılı bir dönemde sorumsuzlukla bir tutulması gerektiğinin altını çizmekteydi. Aslında, 'uzmanlık' sayılan çoğu uğraşın hiç de gerçek anlamda bir uzmanlık sayılamayacağına [»*in Wahrheit kein Sondergebiet ist*«] dikkâtleri çeken Kracauer, bugünün çoğu boş lâf ve alabildiğine ideolojik 'disiplinlerarasılık' çağrılarını da önceden sezmişçesine, 'uzman kültürü'nün bir anlam taşıyabilmesi için uzmanlaştığı ayrıntıları daha kapsamlı bir modeli besleyecek biçimde seferber etmesi gerektiğini vurguluyordu.[6] 'Yeni kapitalizm'e uyarlı şimdiki kültür pazarının diğerlerini örnek alarak kendi bünyesinde geliştirdiği şirketler dünyası için de gereken 'vasıflı' -bu da kuşku götürür ya- yani 'uzman' işgücünün, 'usta'lığa özgü bilgi üretiminden, iğne oyası iş çıkaran, alanının sözcüğün tam anlamıyla uzmanı akademisyen türünden çok farklı olarak, 'tekno'laşan ve seri imalata özenen bilim alanlarında uyulan kalıplara dayalı tekdüzelik ve kısırlaşmayla birlikte gittiğini söyleyebiliriz.

İnsan bilimleri alanından da bu duruma hem de sanki tam tersini istermiş görünen uçta örnekler de getirmek mümkündür. İlk bakışta ampirisist-pozitivist felsefenin boyunduruğundaki söylemlere karşıymış görünen şatafatlı, ama bazıları daha baştan kültür piyasasında metaya tahvil

[6] Siegfried Kracauer, »Der Fachmann« [1931], Schriften, Band 5/2 [Aufsätze 1927-193] (Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1990): 404.

edilebilirce paketlenmiş karşı-söylemleri, sözgelimi postmodernliği, kurgusökümcülüğü ve çokkültürlülüğü, vb. pazarlayan akademik- kültürel uzmanlıklardan söz ediyorum. Bol da lâf salatası sergileyen bu sözde köktenci söylemlerin hangi tür iktidarlara yatırım yaptıklarını ve sonunda nesnel olarak neye hizmet ettiklerini sorguladığımızda, statükoya örtük hizmet vermek ötesinde tutucu, hatta gerici olduklarını görmek zor değildir. Malvarlıklı üniversiteler için de değişik nedenlerle bu gibi söylemleri kültür piyasalarında tuttuğu için 'kültürel *show*' dünyasında 'yıldız'laşan, bazılarının da bu statüsünden biraz fazla hoşlandığı güncel 'kuramcılar'ı arada bir yüksek ücretlerle davet etmek 'kültürel sermaye' birikimlerinin artmasına yardımcı olur. Başlarda 'fikirlerle yaşamayı' seçenlerin bir kısmı bile bu yaygın baskı ve övgüye dayanamayarak, aynı kültürel sermayeye katkı yapan nadide bitkiler sıfatıyla şirket-üniversitelerin vitrininde (*showcase*) sergilenmeye razı olurlar. Öte yandan, aynı süreçte üniversitedeki akademik çalışanların çoğunluğu bir tür 'vasıfsız fikir işçi' statüsüne indirgenmek tehlikesi altına girer. Düpedüz 'beyaz-yakalı işçilik'tir bu, kimse kendini fazla aldatmasın.

Ulus-devletin de bu gidişata katkısı hiç azımsanamaz. Kendi ideolojik aygıtı olarak gördüğü üniversiteleri özgür düşünce istendiğinde acımadan döverken, uysal günlerinde sevip de koruduğu eski üniversiteye desteğini gittikçe çektikçe, buna karşın öğrencisini 'müşteri' olarak gören özel üniversite işletmelerine alabildiğine izin verdikçe, onlara özgü işletmeci yavandilinin giderek harbi devlet üniversitelerindeki yönetimlerce benimsendiğine tanık olunuyor. "Özkaynaklarından beslenen, sürdürülebilir üniversite modeli" (İngilizcesiyle: *sustainable, self-reliant university*) sloganı ise bunun ideolojik kılıfı. Bu deyişle, ilk başta sanki çok güzel bir şeyden söz ediliyor gibidir. Kendine yeterli, devlet sultasından olabildiğince uzakta, özgürce araştırma ve tartışma yapılabilen bir üniversiter yapıyı hep istemez miyiz? Zaten devletin üniversitelerden elini çekmesi bir kısmımız yarım ağızla söylese de uzundur beklenen bir düş değil miydi? Politik müdahalelersiz bir üniversite özerkliği tam anlamıyla işlemeye başladığında gönül ve kafa rahatlığıyla bilim yapmaya yönelmeyecek miydi akademisyenlerimiz? Bu şimdilik mümkünü olmayan bir düş elbette. Ama hiç değilse hocaların şu geçim koşulları düzeltilsin en azından. Bakın özel üniversitelerde daha yüksek paralar ödeniyor, lojman var, vb. (Bu gerekçeyle hemen devlet üniversitelerinden istifa edip de cumburlop özel üniversitelere atlayan aritmetik ortalama için bunun ekonomik bir seraba dönüştüğüne de tanık oluyoruz şimdilerde. Hep şu piyasalar!)

Bu arada, akademik endüstrinin giderek fazla esnekleşen koşullarının 'müşteri'leştirdiği öğrencilerin doldurduğu sınıfların zaten para darlığı içindeki hocaların düşünmesi, araştırması için gerekli zamanı ve enerjiyi tükettiği iddiasıyla sürekli karşılaşılır. Bu iddia birçok örnek için doğrudur kuşkusuz, ama ancak bir yere kadar savunulabilir. Sözgelimi görece özerkliğin ve hoşgörünün kısmen işlediği bir devlet üniversitesinin tüm olanaklarından yararlanıp, böyle demokratik ortamları sonuna dek istismar eden,[7] örneğin, yönetmeliklere aykırı olarak küçük sınıflara dilediği saat kadar ders verip, hatta fırsat buldukça derslerini kendisinden daha budala bulduğu başkalarının sırtına yıkıp, para, proje, statü ve iktidar peşinde koşan 'kifayetsiz muhteris'lere de pekâlâ rastlanabiliyor. O kurnaz-budalalar da pek suçsuz değillerdir bu boyun eğişte herhalde. Bu durumların özellikle öğrencilerin gözünden hiç kaçmadığını da eklemeye gerek yok.

Böylesine boş iddiaların tam da tersine, yazılacak eserlere, hatta revaçtaki bilimsel projelere ışık tutacak çoğu teorik nokta ve sezilerin esasen ders ve seminerlerde, öğrenciyle diyalog içinde kavrulduğunu, çoğu sezginin de apansızın önceden tahmin edilmeksizin bu ortamlarda ortaya çıkabildiğini hepimiz biliyoruz. Sırf bu olgu bile ders vermekle araştırma yapmayı sanki birbirine karşıtmış sanan ya da kurnazca öyle göstermeye çalışan *daímon*'suzların en iyi deyişle ne dediklerinin farkında olmadıklarını gösterir.

Şimdi de bu safsatanın gözden kaçırdığı birkaç noktaya gelelim. İlki, mevcut kaynakları en etkin biçimde kullanmak ve üstüne bir de kendine yeterli olmak için yeni kaynaklar yaratmanın şimdilerde dayandığı tek bir mantık var; o da 'kârlılık'tan ibaret düpedüz 'pazar mantığı'dır. Yatırımları, arazileri olan, hatta devlet desteğinin azaldığı koşullarda, bilimsel eğitimi besleyecek özkaynakları yaratmak amacıyla kendi dışındaki firmalar, işlet-

[7] Max Weber'in başvurduğumuz yazısındaki şu cümle bugün daha da geçerli: "Demokrasi gerekli olduğu yerde kullanılmalıdır yalnızca." / »Die Demokratie da, wo sie hingehört.«, Weber, »Wissenschaft als Beruf«, A.g.e: 529. [İng.: "Science as a Vocation," A.g.e.: 134.] Çalışanlarının, demokrasinin kişilerden gerektirdiği sorumlulukların bilinciyle, 'görece' özerk bu ortamın hakkını vererek (ya da bireysel çıkarları uğruna kötüye) kullanıp kullanmadıkları elbette ayrı bir tartışma konusudur. Dikkat edilirse, burada özellikle söz konusu olan, devletin gözetimi altında da olsa akademik 'çalışanlar'ının darbeci müdahale dönemleri dışında görece nefes alabildikleri bazı devlet üniversiteleridir; yoksa birazdan değineceğimiz gibi, bir yandan devlet boyunduruğundan bağımsız bilim çığırtkanlığı yaparken, öte yandan aynı devletten sonuna dek arpalanan sözümona 'vakıf-' aslında 'şirket-üniversite' ortamları değil.

melerle, bankalarla işbirliğine girerek kâr ve faize yönelen, rant amaçlı arazi yatırımlarına girişen ve/veya kendi arazilerini bu maksatla kullanıma açan bir üniversite (hatta devlet üniversiteleri). Usandırana dek 'pazar rasyonalitesi'nden dem vuran tüm saçmalıkların ideolojik amaçlı hasıraltı ettiği aynı pazarın usdışılığa alabildiğine açık kuralların buyruğuna teslim olmakta bulur bu işleyiş kendini sonunda. Böylece, kısa yoldan şu eski Alman tabağı 'kültür'ün önemli ögesi, Cumhuriyetimizin de bir zamanlar el üstünde tuttuğu »*Bildung*«a 'bye bye' diyebiliriz şirketleşen bir üniversite ortamında.

İkinci ve üzerinde pek de düşünülmeyen çok önemli, hem de teorik bir nokta daha var: 'Siyasî devlet' karşısında değil ama tüm iç çelişkilerini de yansıtarak o devletin şekillenişinde esas rolü oynayan 'sivil toplum' aynı 'siyasî devlet'le koyun koyunadır diye düşünüldüğünde, tüm eğitim kurumları gibi üniversitelerin de "devletin ideolojik aygıtı" (DİA) olarak işledikleri hemen göze çarpar. Hem de salt devlet üniversiteleri değil, özel üniversitelerin de. Althusser'in kısmen Gramsci'den esinle, ama daha da önemlisi Fransa sahnesini içinden gözlemleyen biri olarak 'taslak' diye öne sürüp de tartıştığı bu konu ayrıntılı işlenmeyi hâlâ bekliyor. Bu önemli nokta dikkate alındığında, somutta söz konusu ister şu devlet üniversitesi ister şu özel üniversiteymiş, hiç farketmez.[8] 'Küçültülmesi' ideolojik sloganı altında san-

[8] Farklı üretim tarzlarını barındıran tarihsel "toplumsal formasyon" sözcüğünü tarihsiz 'toplum' sözcüğü yerine kullanmayı yeğleyen Althusser "[o]lgun kapitalist formasyonlarda eski egemen *Devletin İdeolojik Aygıtına* karşı verilen şiddetli bir siyasal ve ideolojik sınıf mücadelesi sonunda egemen kılınan *Devletin İdeolojik Aygıtının*, *öğrenimsel ideolojik aygıt* olduğu düşüncesindeyiz" diye yazarken, bu yazıdaki iddiamızı destekler yönde şunları eklemeyi de ihmal etmez. "Ancak, büyük çoğunluğu *özel* kurumlar olduğu için, kamu statüsüne sahip bulunmayan kurumları ne hakla Devletin İdeolojik Aygıtları olarak kabul ettiğimizi sormak için [bu] gözlemimize karşı çıkanlar olacaktır…Gramsci daha o zaman, tek cümleyle, bu itirazı öngörmüştü. Kamu ve özel ayrımı burjuva hukukunda yer alan ve burjuva hukukunun 'iktidarını' uyguladığı (bağımlı) alanlarda geçerli olan bir ayrımdır. Devletin alanı bu ayrımın dışında kalır, çünkü devlet alanı 'hukuk-ötesi'dir. Egemen sınıfın *devleti* olan devlet ne kamusal ne de özeldir, tam tersine her türlü kamusal ve özel ayrımının önkoşuludur. Aynı şeyi şimdi de DİA'larımız için söyleyelim. DİA'ları gerçekleştiren kurumların özel ya da kamusal olması pek önemli değildir. Önemli olan işleyişleridir. Özel kurumlar aynen DİA'lar gibi 'işleyebilir'ler. Bunu kanıtlamak için DİA'lardan herhangi birini biraz derinlemesine analiz etmek yeterli olacaktır." Louis Althusser, Yeniden Üretim Üzerine, çev. A. Işık Ergüden – Alp Tümertekin (İstanbul: İthaki Yay., 2006), "İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları (Bir Araştırma için Notlar)": 381, 373-374. [altını ben çizdim]

ki nüfuz alanının giderek daraltıldığı izlenimi verilen ulus-devletin gerçekte artan ölçüde 'derinleştiği' de bir gerçektir üstelik.[9] Şimdiki ulus-devletin sorumluluk ve yükümlülükleri dışında kurulan özel üniversiteler (vakıf üniversiteleri) bir yandan eskiden ulus-devletin üstlendiği, kişinin öncelikle devlete, ardından millete hayırlı evlât yetişecek biçimde kültürlenmesi (*Die Bildung*) idealinin bir yana bırakılmasında etkin rol oynarken, öte yandan "devletin ideolojik aygıtı" (DİA) olarak kutsal (!) görevlerini sürdürmeyi bu işlevin sanki tersiymiş görünümü altında örtük olarak sürdürmektedirler. Hem neden sürdürmesinler ki, hele devletten alabildiğine arpalanıyorsalar? Savundukları pazar ideolojisi gereği tümüyle kendi kaynaklarına dayanmaları beklenilen özel üniversitelerin en azından bir kısmının, sürekli geveledikleri devletten bağımsız olma, özerklik vb. ideolojik savları tümüyle hayata geçirmek yerine, eleştirdikleri ulus-devletten hâlâ yardım almayı sürdürmeleri onların '*ethos*'u hakkında çok şey anlatır bizlere.

Madem ki işlerdeki durum şimdilerde böyle, şu soru hâlâ kafamızı karıştırmıyor mu? Bilim insanında yarattığı tüm ikircikliliğe karşın, bu çıplak gerçekler karşısında neden kimileri inatla değişik düşün uğraşlarına onmazcasına sarılarak şirketleşmesi nerdeyse tamam günümüz kitle üniversitesi ve öteki akademik çatılar altında ya da dışında 'bilim' (*Wissenschaft*) uğraşı sürdürmeye çalışmakta? Bu insanlar Weber'in yukarıda vurguladığı seçimi nereye dek gerçekleştirebilirler; hâl ve gidişin dayattığı 'işlergerçeklik' (*Wirklichkeit*), aslında 'işlermiş görünen' ama piyasaların iniş çıkışına bağımlılığı nedeniyle pek de işlemeyen (örneğin öğretim elemanı istihdamı ve maaşları konusunda) görünür gerçeklik karşısında?

Önümüzde uzanan ve belki de uzun sürünebilir bir geleceğe damgasını vuracak görünen 'uzmanlaşma'nın birlikte getirdiği yavanlaşma, zaten bili-

[9] Yanlışlanmaya açık şu iddiayı öne sürmeden geçmeyelim yeri gelmişken: Bu 'derinleşme', kurulu düzenin güvenlik sorununu çözmediği gibi, tersine artırır. 'Yeni kapitalizm' koşullarını güvence altına alması beklenen şimdinin devleti '*moral economy*' de denilen eskinin 'gelenekler ekonomisi'ne sivil toplumun yeni çelişkilerinin indirmekte olduğu son darbeyi de kaçınılmaz olarak yansıtır. Üniversitenin yerleşik gelenekleri de aynı gelişmeden payını almaktadır doğal olarak. Bıraktık ulus-devletin sürdürmesi beklenen 'hayali cemaat'in temsil ve güvenliği meselesini bir yana, görünürdeki tüm teknolojik vb. ilerlemelere rağmen, toplum gittikçe eskileri yanında daha da kırılganlaşan yeni fay hatlarıyla bezenmiş bir topografyaya dönüşmektedir devletin derinleşmesiyle aslında. Bu yeni durum da yepyeni güvenlik sorunlarıyla yüz yüze bırakır, onca görüngü (zenginlik, yoksulluk, suç vb.) barındıran sivil toplumu yerinde ve düzen altında tutması beklenen devleti. İşte, devletin 'derinleşmesi'yle birlikte ister istemez gelen devletin 'meşruiyet krizi' de bundan ötürüdür.

nenlerin yeni kılıflarla biteviye sunulmasıyla gelen 'sıkıcılık' bilime (*Wissenschaft*) içkin geleneklerin de düşmanı hiç kuşkusuz. Bu gerçeklik karşısında söz konusu 'dışarıdakiler'in -hele bir de 'amatör'seler (*amatore*= âşık)- ne denli kırılgan konumlarda olduklarını da görmemek elde değil. Steiner'in şu yazdıkları umut tazeleyici:

> "Belli başlı denence ve içgörüler 'çokbilmiş' ['*the dilettante*'], genellemeci ve amatör olanlardan gelebiliyor (örn., eski yunanca Lineer B yazısının şifresinin çözülmesi). Esin programa gelmez. En temel içsezi 'canı çektiğinde çıkar gelir ve arzularımıza kulak kabartmaya gerek bile duymaz.'... yaratıcı başarı Eflâtun'un '*mania*' dediği şeyden kaynaklanır."[10]

Sanırım alanımızın hem yeni 'managerial' sınıfı hem de her zamanki bilim pratisyenliğinin aritmetik ortalaması, kendilerinin sorgusuz sualsiz kapıldığı akıntı karşısında böyle 'manyak'ların karşı kürek çekmelerine ilk elde gülüp geçiyorlardır. Gene de, modern zamanlarda herhangi bir işi ağrısız başım sürdürmeyi seçen aritmetik ortalamayı, saplantıyla bilim-düşün uğraşını yaşam tarzı haline getirenler hakkında 'kurumerak'a[11] sevk eden bir şeyler var. Sakın bu saplantı, 'şey'ler karşısında duyulan şaşkınlık, hayranlık, saygı ve coşku dolu bir başka tür çekimle yakından ilişkili olmasın?

Evvel zaman içinde Eflâtun adlı biri, tanrıların habercisi *İris*'in babası *Thaúmas*'ın adından türeterek 'hayret-hayranlık-şaşkınlık'(*thaûma*) diye yorumladığı bu titreşimin felsefe yapmanın, feylesofluğa soyunmanın başlangıcı olduğunu *Theaitetos* diyaloğunda (155c-d) Theaitetos ve Sokrates adlı birilerinin ağzından şöyle dile getiriyordu:

> Theaitetos: Tanrılar şahidim olsun, Sokrates. Bu şeylerin manasını düşündükçe hayretten kendimi kurtaramıyorum, onlara bakarken bazı bazı, doğrusu, başımın döndüğü oluyor.
>
> Sokrates: Evet. Bu da gösteriyor ki dostum, Theodoros senin hakkında hükmünü verirken çok doğru bir duygunun tesiri altında kalmıştır. Çünkü feylesofu başkalarından ayıran vasıf da, işte bu duygudur, bu hayrettir. Felsefenin başlangıcı da budur, başka bir şey değildir. İris'i

[10] George Steiner, Lessons of the Masters (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2003): 177. Steiner'in örtük göndermede bulunduğu kişi genç yaşta trafik kazasında ölen İngiliz mimarı ve amatör bir filolog sayılan Michael Ventris'dir. Karşılaştırılabilecek başka metin yokluğunda ve amatörce içsezisiyle Lineer B alfabesini çözen Ventris'in bu eşsiz başarısı, bu aşk, sevda dolu uğraşının semeresi Steiner'in vurguladığı "amatör" ruhunun neler başarabileceğinin tam da kanıtıdır. Zaten "*amatore*" sözcüğünün bir anlamı da 'âşık' değil midir.

[11] Bkz. aşağıda Not. 14.

Thaumas'ın kızı ilan eden de şecereler biliminden oldukça iyi anlayan bir kimse imiş." [altını ben çizdim.][12]

Sonunda 'şey'lere toptan kayıtsız ama ikiyüzlülüğünden ötürü o ölçüde zararlı bir boş merakîliğin kol gezdiği günümüzde bile bu 'hayret'in, bu doğurgan şaşkınlığın neden birilerini kapıp götürdüğü sorusuna elbette kesinkes yanıt getirilemez. Gene de bir noktayı biraz irdelememizde yarar var. Antik Yunan dilinde '*thaumázein*' olarak ifade edilen 'hayret' (*das Erstaunen*) ile bu sözcüğün hem zamanla Almanca'da kendiliğinden oluşmuş türevleri hem de bizzat Heidegger'in Almanca'dan türetmeleri ve bu çaba gerisindeki esas derdini bir başka yazıda ele aldığımdan[13] burada yinelemeyeceğim. Bu çekim gücünün günümüz bilimi için de taşıdığı önemi Gadamer'in bir başka etkinlik, sanat üzerine şu yazdıklarından çıkarmak da mümkün:

"Gördüğünün sözgelimi kendini alıp götürmesi, gördüğü şeyde kendini unutuvermesi ve ondan kurtulamaması merakın da bir özelliğidir. Ama merak nesnesinin ayrıklığı, onun temelde kimseyi ilgilendirmeyişi ve etkilemeyişidir. Gözleyen için bir anlamı yoktur onun. Kendisini toparlamak için gerçekten geri gelmesine yol açacak hiçbir şey yoktur nesnede. Çünkü burada imgenin çekimini yerleştiren şey sadece biçimsel bir yenilik yani soyut bir başkalıktır [*die formale Qualität der Neuheit, d. h. der abstrakten Andersheit*]. Çekimin diyalektik tamamlayıcısının sıkıntı ve duyarsızlaşma olması gerçeği de bunu apaçık göstermektedir.."[14]

Bu arada, Nietzsche'den de kaynaklanan güçlü bir "düşün fırtınası"nın etkisi altına girdiği anlaşılan Weber, modern insanın kutsallıktan arınmış bir dünyada [*Entzauberung der Welt; entzauberten Welt*] yaşıyor oluşuna işaret etmekle kalmaz,[15] konuşma başlığının da açıkça hissettirdiği üzere, 'bilim insanı'nın da yeni koşullardan nasibini alacağının altını çizmekteydi. Ama hemen ardından, bu koşullar altında bile "dünyanın anlamı"nın [*Sinn*

---

[12] Sokrates burada Hesiodos'a ve eseri, *Theognis*'e (780) örtük imada bulunuyor. Yer yer hatalı bir çeviri için bkz. Eflâtun, Theaitetos, çev. Macit Gökberk (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Batı Klasikleri Dizisi, 1990): 39-40. Aristoteles'in de her tür bilginin başı olarak gördüğü işte bu tür coşkulu hayrettir.

[13] Nalbantoğlu, "Üniversite A. Ş. & *Ersatz* Bilim,"A.g.e.: 399, Not. 16.

[14] Hans-Georg Gadamer, Wahrheit und Methode [Hermeneutik I], Gesammelte Werke, Bd. 1 (Tübingen: J.C.B. Mohr, 1990): 131. [İng.: Truth and Method, tr. by William Glen-Doepel, ed. by John Cumming and Garrett Barden (London: Sheed and Ward, 1979): 111-112.]

[15] »Es ist wie in der alten, noch nicht von ihren Göttern und Dämonen entzauberten Welt, nur in anderem Sinne. «, A.g.y.: 546. [İng.: 148]. Altını ben çizdim.

der Welt] aranmasının bazılarınca sürdürüleceğini, üniversitede araştırma ve eğitimin de bu arayışın bir parçası olduğunu, dolayısıyla da bu işi salt dar bir meslek olarak görmeyerek 'fikirlerle yaşamayı' kendileri için yaşam boyu uğraşa [*Beruf*] dönüştürmeyi seçen kişilerin can hanelerini kaplayıveren *daímon*'un çağrısına uyarak çalışmayı sürdüreceklerini vurguluyordu. Kolay çevrilemeyen, göndermesi bol bu *daímon* ne menem bir şeydir, önemine birazdan geleceğiz.

Weber Amerika ve Avrupa bilim çevreleri ve üniversitelerinin karşılaştırması üzerinden giderek, modern çağ koşullarında günün gereklerini göz ardı etmeksizin kendi *daímon*'unun çağrısına uyarak bilim yapmanın mümkün olduğu düşüncesindeydi. Konuşmasını da öyle bitirir zaten:

> "Çalışmaya koyulacak ve insan ilişkilerinde olduğu ölçüde uğraşımızda da 'günün gerekleri'ni karşılayacağız. Eğer her birimiz özyaşamının dokularını [diri] tutan *daímon*'unu [Almanca metinde, *Dämon*] bulur ve de ona boyun eğerse bu çabanın ne denli apaçık ve yalın olduğu görülecektir."[16]

Tam da bu noktada Weber'in kullandığı *Dämon* sözcüğünün (antik Yunanca *daímon*) işaret ettiği karakter yapısının bu türden 'kimileri'nde ne demek olduğunu irdelemek ve tartışmaya açmak gerekiyor.

Sokrates ve Nietzsche ile ilgili tartışma gündemine ara sıra geliveren ama çoğu Batı diline, bu arada dilimize de kolayca çevrilemeyen *daímon* sözcüğünün işaret ettiği şu kişinin can hanesinde oluşan 'dalgalanma,' ortaya çıkıveren ve 'huy'a dönüşen 'enerji' acaba değişik tarihsel-toplumsal-kişisel nedenlerle akademik-kültürel yaşamın aritmetik ortalamasına aykırı düşenleri anlamamızda bize yardımcı olabilir mi? Burada ilk akla gelen de, bir çılgın Efesli'nin, Herakleitos'un sözleri: "Karakteri meşrebidir [huyudur] insanın" [*éthos ànthrópoi daímon*].[17]

Bir uyarıda bulunalım hemen: Aşağıda *daímon*'u az çok anlatan niteliklerin çoğu kez mecazlar yoluyla ifadelendirilebildiğini baştan belirtmek gerekir. Bunda da hiçbir mahzur yoktur modern bilimlere egemen kesinkeslik (*Exaktheit; exactitude*) saplantısıyla doğa ve toplum süreçlerini açıklamalarda kullandığı kavramların çoğu durumda zorlama soyutluklar

---

[16] »Daraus wollen wir die Lehre ziehen: daß es mit dem Sehnen und Harren allein nicht getan ist, und es anders machen: an unsere Arbeit gehen und der >Forderung des Tages< gerecht werden – menschlich sowohl wie beruflich. Die aber ist schlicht und einfach, wenn jeder den Dämon findet und ihm gehorcht, der seines Lebens Fäden hält.« »Wissenschaft als Beruf«: 555. [İng.: "Science as a Vocation,": 156]

[17] Herakleitos, Fragman 119 (Diels-Kranz tasnifi)

olduğu unutulmadığı ve usyürütüşümüz konunun gerektirdiği yoğunluk ve titizliği (*Strenge; rigour*) taşıdığı sürece. Kişinin bedencanında çalkantı yaratan bu *daímon* dedikleri şey her ne ise, insanla tanrısallık arasında belirsiz bir güç olarak düşünüldüğü kadim dünyada bile kişi 'ben'liğine dışarıdan gelip vuran, ama kavram olarak ele gelmeyen bir dipdalga gibi. En güzel örnek de *daímon*'una sıkça kapıldığını diyaloglarda itiraf eden Sokrates'tir. Göründüğü kadarıyla, nerdeyse yarı-tanrısalmışçasına sözü edilen bu görünmez güç, insanın istencini ezip geçen bir şey olarak da düşünülmüyor. *Daímon*, sözgelimi, İlyada'da sıkça geçen ve kahramanların çaresiz boyun eğdikleri *moíra,* yani 'kör kader' dedikleri değildir.

Nedir *daímon* öyleyse? Belki tam da "davranışçı" ya da "bilişselci" modern psikologların yaygın sanısı tersine, asla birey 'ruh'una indirgenemez, öte yandan kişiye de seçme şansı sunan bir kendini kaptırış. Sözgelimi, akademik bir kaptırma; hem de güncel akıntı karşısında kürek sallayarak. Dikkat edilirse modern bilimin saplantılarından bir 'nedensellik,' 'neden-sonuç' ilişkisinden dem vurmuyoruz burada. Bu nokta çok önemli olduğundan, aşağıdaki tartışmada hep zihnimizin gerisinde durmasında yarar var. *Daímon* bireysel bir haslet değildir; ama kişiye dışarıdan gelip onun bedencanına nüfuz ederek kalıcı haslete dönüşebilen bir tür barbarca istiladır. Yalnızca 'birey' nedir bilmeyen Antikçağ insanının değil, her şeyin kendi *ego*'sundan kaynaklandığı ideolojisiyle mücehhez günümüz bireyinin de canını birden kaplayıverip katettiği yoldaki çatallarda onun sınırlı 'istenc'ini sınarcasına seçimle yüz yüze bırakıveren, bana kalırsa da 'sonunda' tarihsel bir toplumsal formasyonun labirentlerinde dolaşan, o formasyona içsel, görünmez bir yaşam enerjisi gibi düşünülebilir. Üstelik, bunun falanca kişinin huylu ya da huysuz, ya da birinin meşrebinin şöyle ya da böyle olmasıyla olan ilgisi hiç yok denilemezse de asgaridir kanımca.

Özetle, akademik çalışmayı, bilgi üretmeyi bazıları için her ne pahasına yaşam boyu uğraş kılan, bu uğraşı kişinin karakteri, huyu, meşrebi kılan her ne ise, *daímon*'dur o işte. Yinelersek, birinin 'insanî hasletleri' (ya da yokluğu) ile 'düşünür-akademisyen kimliği' (ya da yokluğu) arasında bir bağ var ve biri diğerini kişiye özgü sınırlar içinde etkiliyor olsa da, biz burada birinin huysuzun teki ya da meşrebinin şuna ya da buna teşne olup olmayışıyla uğraşmıyoruz. Kişinin işinde vücûd bulan düşünsel (ya da sınırlı bir sıfatlandırmayla 'akademik') ruhudur öncelikle önemli olan; yoksa ruhsal bakımdan diyelim ki, 'çatlak' olup olmaması değil.

Türkiye'de d*aímon* konusuna benzer bir anlamlandırmayla yaklaştığını düşündüklerimin belki de başında gelen Prof. Dr. Şerif Mardin'in görüşü-

ne bu vesileyle yer vermek gerekir. Türk aydınında böyle bir enerjinin bulunmadığı görüşünde olan Prof. Şerif Mardin'in iddiasını alıntılayalım:

> "«Daemonic» insan şahsiyetinin tümünü bir dalga gibi kaplama potansiyeli taşıyan herhangi bir tabii eğilimdir. Cinsiyetin kudreti, yaratıcının inadı, kızgınlığın yakıcılığı, iktidar hırsı insanın «daemonic» uzantılarının örnekleridir. «Daemonic» bir nesne olmaktan çok, saklı bir güç, insanın yaratıcı ve kahredici gücünün müşterek kaynağıdır. İnsan davranışının derinliklerine nüfuz etme, insanın "daemon"unu şuurunda kabul etmeye ve anlamaya bağlıdır… «Daemon»un kabul edilmediği, maskelendiği ve yalnız «kötü» ile bir tutulduğu uygarlıklarda edebiyat ve sanat yüzeysel kalmaya mahkûmdur. İslam (resmî) kültüründe (tasavvufun dışında kalan Ortodoks Şeriatçılıkta) ve bu arada Osmanlı kültüründe, «Daemon» «şer-şeytan»la bir tutulduğundan yaratıcı bir güç olarak ortada yoktur... Çağdaş düşünürlerimiz arasında da bir *Nietzscheen*'i yaratabildiğimizi sanmıyorum... Türk ruhbilimcilerinin de ekseriyeti «daemon»u kabul etmezler. Psikologlarımızın ekserisi ise «Kutu» psikolojisine (kutu doldurmakla yapılan psikolojiye) ve *behaviorism*'e özel bir eğilim gösterir."[18]

Mardin'in değerlendirmesi çok önemli, doğurgan olabilecek ve düşünmeyi tetikleyici bir iddiadır. Öte yandan da 'meşrep'leri, 'huy'ları toplumsal vb. davalar uğruna kendilerini harcamaya sanki iten örneğin bazı geç Osmanlı aydınları düşünüldüğünde de kanımca oldukça ihtiyatla yaklaşılması gereken bir iddia. Üstelik, "Hıristiyanlıkta da «Daemon» «şer-şeytan»la bir tutulmuyor muydu?" gibi bir soru ister istemez akla gelmektedir.[19] Bu arada, değinmiş olalım, Nietzsche'nin de yerine göre *daímon*'a anlamca yakın düşer görünen Arapça '*cin*' sözcüğünün -ki 'dehâ' demek olan '*genie*'nin bu Arapça sözcükten geldiğini biliyoruz- karşılığı olarak La-

[18] Şerif Mardin, "'Aydınlar' Konusunda Ülgener ve Bir İzah Denemesi," Toplum ve Bilim, No. 24 (Kış 1984): ss. 13-15.

[19] Üstelik, tektanrıcı dinlerde uğradığı dönüşüm sonucu *daímon* sözcüğünün kesinkes «şer-şeytan» anlamına hapsedilebildiği de söylenemez. Şöyle yazar Kierkegaard: "Demonik olanın taşıdığı anlamlar zaman içerisinde değiştiği için, artık hiçbir şeyi imlemez hale geldi, o zaman da akla gelen tek şey, bu kavramın tanımını mümkün mertebe daraltmak oldu… Demonik olan nereye kadar psikolojinin sorunudur diye sorulursa, demonik olanın bir durum [!] olduğunu söyleyeceğim." Bkz. Søren Kierkegaard, Kaygı Kavramı, Danca aslından çev. Türker Armaner (İstanbul: Türkiye İş Bankası Hasan Âli Yücel Klasikler Dizisi, 2003): "İyi Olana İlişkin Kaygı (Demonik)," ss. 117-137, özellikle 121-122, ayrıca 133.

tince '*spiritus*' sözcüğünü kullanıyor olması da oldukça düşündürücüdür.[20] Öte yandan, Nietzsche notunda 'cin'e (=*spiritus*) vurgu yaparken onu *daímon*'la aynı ya da benzer mi düşünmektedir, şimdilik bu sorunun ucu açık.

Bugün üniversite gibi bilim kurumlarının çatısı altında çalışan bilim ve düşün insanı, Nietzsche'ninki denli yakıcı olmasa da, Weber'in tartıştığımız konuşmasında vurguladığı şiddette bir *daímon*'a kapılmış, istenç dışından gelip çarpan böylesine bir güç kişinin meşrebini biçimlemişse, geçmişten şimdiye gelen bilgi birikiminin de katkısıyla kendiliğinden zorlamasız pekişen bu hâl, ilerleme, derinleşme ve gönencin ve belki niteliği başka bir tür iktidarın da kaynağı olarak düşünülebilir kimilerince.

Tartışma ve savımıza Antik dönemden dolanarak örnek getirmeye çalışalım. Eflâtun ve Aristoteles metinlerindeki en iyi örnek, bugün de kendisine 'doğa filozofları' (*phusikói*) arasında seçkin bir yer tanınan ve şaka ko-

---

[20] Nietzsche'nin ilgili notu şöyledir: »*gin ist arabisch und heißt spiritus (=g'inn).*«; bkz. Friedrich Nietzsche, Kritische Studienausgabe, Herausgegeben von G. Colli und M. Montinari, Band 12: Nachlaß 1885-1887 (Berlin: Verlag de Gruyter, 1988): 1 [24], 16.]. Sonradan bu yazının genişletilmiş versiyonunu hazırlarken okuduğum başka kaynaklar vesilesiyle Nietzsche'nin 'cin' sözcüğünü Latince *spiritus*'la karşılamasını sorgulamaya yol açan bir başka tarihsel ayrıntıya aklım takıldı. *İbn Sina Risâleleri*'nin (yay. Hilmi Ziya Ülken) ikincisinden anlaşıldığı kadarıyla, günümüzde bireyin 'can'ı karşılığı kullandığımız ve öteden beri hep aynı kaldı sandığımız Arapça *al-ruh* sözcüğü hiç değilse İbn Sina'nın devrinde, büyük olasılıkla da Latinceye yapılan çevirilerde bu ve benzer kavramlara getirilen karşılıklarda da , bugün Türkçe'ye 'Tin' diye çevirdiğimiz, Latince ve öteki bazı 'Batı' dillerinde *spiritus, der Geist*, *l'esprit* sözcükleriyle karşılanabilen kişi-dışı (tanrısal ya da değil) bir güç anlamında kullanılmaktaydı. Üstelik, *al-ruh* ile Arapça'da 'rüzgâr' anlamına gelen *al-rih* sözcüklerinin ikisinin de aynı kökten geliyor olması (Prof. Yasin Ceylan'ın verdiği bilgi), eski Yunanca'daki *psuché* sözcüğünün en eski anlamıyla ilginç bir benzerlik arz ediyor. Buna karşılık, gene o zamanlarda kişinin bedencanını anlatmak için bugün kullandığımız 'ruh' sözcüğü yerine, gene şimdilerdeki 'benlik' sözcüğü yerine geçen Arapça *al-nafs* (*nefs*, *nefes*; öteki bazı dillerde *anima*, *die Seele*, *l'âme*) kullanılmaktaydı ki, o da eski Yunanca *psuché* sözcüğünün en eskideki soluk, hava akımı anlamına denk düşmektedir. Bkz. İbn Sina Risâleleri, II (Les Opuscules d'Ibn Sina et Le Livre de la différence entre l'esprit et l'âme par Qosta b. Luqa, édité, étudié et annoté par Hilmi Ziya Ülken (İstanbul: İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay. No. 552, 1953): özellikle ss. 11-12.

nusu 'dalgın profesör' tipinin esin kaynağı, sonradan 'yedi bilge'lerden sayılan Milet'li Thales'dir (c. İ.Ö. 636-546).[21]

Eflâtun ve Aristoteles'in ayrı ayrı çizdikleri Thales portresi hem birbirini tamamlayıcı, hem de günümüzdeki tedirginlik verici gelişmeleri daha iyi değerlendirebilmek açısından dikkât çekicidir.

Eflâtun'un *Theaítetos* diyaloğunda Sokrates *figura*sının temsil ettiği erdem-severliği (*philo-sophia*) ya da bilgeliği aceleci iş bitirir başkalarınınkinden ayırt eden özellikleri diyaloğun kişilerinden Theodoros'un gözünde belirgin kılmak için Thales'i şöyle örnek getirdiğini görüyoruz:

> Sokrates: Thales misalini kastediyorum, Theodoros. Thales gök olaylarını incelemek için yukarıya bakarken bir kuyuya düşmüş, zeki ve alaycı bir Thrakia'lı hizmetçi de, gökteki şeyleri bilmeye çabalarken burnunun ve ayaklarının dibindekinden haberi yok diye alay etmiş. Aynı alay kendisini tamamıyla felsefeye vermiş olan herkese uygun gelir. Çünkü böyle birinin yakınından da, komşusundan da haberi yoktur; bunların yalnız ne ile uğraştığını değil, genel olarak insan mıdırlar, yoksa ne türlü bir varlıktırlar, bunu bile bilmez. Fakat onun aradığı, dinle[n]meden soruşturduğu şey: insanı[n] gerçek özü ve bunun başkalarından eden'lik ve edilen'lik bakımından ayrılığıdır. Ne demek istediğimi elbette anlıyorsun, değil mi Theodoros, yoksa anlayamadın mı?
>
> Theodoros: Elbette; anladım; doğru söylüyorsun.
>
> Sokrates: İşte bunun için, dostum, böyle bir kimse,.. kuyuya veya hayatın herhangi bir girdabına yuvarlanınca yalnız Thrakia'lı kadınlar önünde değil, geri kalan bütün halk karşısında da gülünç olur. Beceriksizliği ve acemiliği yüzünden sersemlik şöhretini kazanmak talihsizliğine uğrar. Hakarete maruz kaldığında, bu gibi şeylerin karşısındaki mutlak ilgisizliğinden dolayı hiçbir şeyin kötüsünü bilmediği için kimseye aynı şekilde karşılık vermeyi bilmez. Onun için pısırıklığı ile kendisini gülünç eder. Övmelerde ise başkaları türlü türlü yükseklere çıkarılırken onun adamakıllı güldüğü görüldüğünden deli yerine konulur... İşte bütün bunlar: hem apaçık gururu hem ayağının dibindeki şeyler hakkındaki cahilliği, fakat hepsinden önce beceriksizliği, onu halkın gözünde gülünç kılar." (174b-175b) [vurgu ve düzeltmeler benim][22]

---

[21] Arada bkz. Hasan Ünal Nalbantoğlu, "Dalgın Thales, Uyanık Üniversite A.Ş." Çizgi Ötesinden: Modern Üniversite, Sanat, Mimarlık, (Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 2000): 27-35.

[22] Türkçesi için bkz. Eflâtun, Theaitetos, çev. Macit Gökberk: 86-88. [altını ben çizdim]

Thales'le ilgili bu öykünün sonradan başka biçimlerde anlatıldığına da tanık oluyoruz. Örneğin İ.S. üçüncü yüzyılın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilen Diogenes Laertius'un kitabının Thales'e ayrılan kısmında aynı öyküye değişik bir nüans katılmaktadır:

> "Anlatılır ki, bir keresinde yıldızları gözlemlemesi için yaşlı bir kadın onu ev dışına çıkardığında bir hendeğe yuvarlanmış; imdat çağrısına da yaşlı kadından şöyle bir sert cevap gelmiş: 'Daha ayağının ucundakini göremiyorsun, ey Thales; gökleri nerden bileceksin ki?' "[23]

Aristoteles de *Nikhomakhos'a Etiği*nde (1141b1-8) şunları yazar:

> "Söylediklerimizden çıkan şu: bilgelik [sophía] bir bilimdir [*èpistéme*] ve doğa gereği en değerli nesnelerdeki [sezen]ustur [nóos; noûs]. Bunun için Anaksagoras'a, Thales'e ve böyle kişilere aklı başında [phrónimos] değil, 'bilge' [sophós] diyoruz, çünkü insanca iyileri aramadıklarından ötürü kendilerine yararlı şeyleri bilmedikleri, büyük, hayranlık verici [*thaumasta*], zor, tanrısal [***daimonia***] ama yararsız şeyleri bildikleri söylenir. Oysa aklı başındalık [phronésis] insansal şeylerle ve üzerinde düşünüp taşınılacak şeylerle ilgilidir."[vurgu ve ufak değişiklikler benim]"[24]

Öte yandan, aynı Aristoteles bu kez de neden Thales gibilerin bilgelik (*sophía*) uğruna pratik aklı başındalığı (*phronêsis*) nasıl teptiklerini açıklamak için de Eflâtun'un *Theaítetos* diyaloğun daki öyküyü destekler yönde bir başka söylentiyi *Politikon*'unda (1259a3-28) aktarır. Aristoteles, aslında Thales örneğini getirirken servet edinerek tekel kurmanın yollarını açıklamakta, ama bu arada Thales'in kendisini yararsız ve gülünç bulan zamanının tüccar kafalılarına verdiği dersi de anlatmaktadır:

> "örneğin Milet'li Thales'in planı zengin olmak için bir araçtır... Öykü oldur ki, felsefenin yararsızlığını Thales'e göstermek için onun yoksulluğunu örnek getirir dururlarmış; ama o astronomi bilgisinin yardımıyla daha mevsim kış iken gözlem yaparken, seneye büyük bir zeytin mahsulü kaldırılacağını tahmin etmiş ve az bir para biriktirip Milet'te ve Sakız adasında âtıl zeytin preslerini önden kaparosunu ödeyerek kiralayıp kapatmış. [Doğru tahmin ettiği gibi,] hasat mevsimi gelince de bir anda bu presler için ani talep çıkmış ortaya. O da kendi koyduğu koşullarla

---

[23] Kadının sitem, hatta azarlaması Yunanca aslında şöyle: " '*sù gár, hôi Thalé, tà èn posín où dunámeos ìdeîn tà èpì toû oùranoû oîei gnósesthai?*' " Bkz. Diogenes Laertius, Lives of Eminent Philosophers, with an Eng. tr. by R. D. Hicks (London: William Heinemann, Ltd., 1980): 34-35.

[24] Bkz. Aristoteles, Nikhomakhos'a Etik, çev. Saffet Babür (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997): 120-121.

bu zeytin preslerini kiralayarak büyük bir servet edinmiş. Böylece ispat etmiş ki, feylesoflar zengin olmayı seçmişlerse bu onlar için hiç de zor değildir; ama buna aldırmazlar ki. Denilir ki, Thales de bilgeliğini öyle göstermiştir."[vurgu ve düzeltmeler benim]"[25]

Dönelim artık günümüze. Bugün de aynı hasleti sergileyen sınırlı sayıda, ama yeterince örnek vermek mümkündür. Şimdinin akademik çatıları altında *daímon*'unun çağrısına kulak veren kişinin dar kalıplara sıkıştırılmamış ve titiz bir 'uzmanlık'la iç içe coşku dolu bu '*mania*'yı yaşaması ideal bir durum elbette.[26] Çünkü Max Weber bile kendi gününün akademik yaşamını vahşi bir oyuna benzetmişti.[27] Diyelim ki, kanı ağır üniversite koşullarında bir akademisyen âtıl bir memur-akademisyenliğin rehavetinde çürümek ya da endüstriyel tempolu bir ortamda 'yuppie'liğin yıpratıcı hırsıyla proje kalıplarına göre yazı, rapor yetiştirme furyasına kapılmayı değil de, onun yerine *daímon*'unun neyi yapacağını söylemeyip asıl neleri yapmaması gerektiğini[28] telkin etmesiyle tercihini öncelikle zevk alarak öğretmek, böylece düşünmeyi de sürekli yeniden öğrenmek yönünde kullanmış olsun. Bu durumda hoca ile öğrencileri arasındaki sözlü alışveriş ve ilişkide de Steiner'in 'ideal senaryo'su olan "karşılıklı güvenin *eros*u"ndan söz etmeye başlayabiliriz.[29] Öğretilenlerin hep geçici olduğunu baştan kabulle, bu sü-

---

[25] Aristoteles, Politics, Eng. tr. by H. Rackham (London: William Heinemann Ltd., 1932): 54-57. [altını ben çizdim.]

[26] Bu ideale yakın bildiğim, iyinin de üstünde iki örnek, "klâsikler" ve Antik Çağ alanlarında Moses I. Finley ile Jean-Pierre Vernant'ın *daímon* güdümündeki esin dolu, derinlikli çalışmalarıdır. Ayrıca, Moses I. Finley'in Antik Yunan *polis*'i üzerine bazı geç dönem yazılarında giderek Max Weber'in aynı konuda yazdıklarına değer verdiği, bu nedenle de katı Marxçı bazı İtalyan ve Fransız tarihçilerince eleştirilerek, onlarla tartışmak zorunda kaldığı da bilinir; bkz. M. I. Finley, "Max Weber and the Greek City-State" ve "Epilogue," Ancient History: Evidence and Models (Harmondsworth, Eng.: Penguin Books, 1987 [1985]): 88-103; 104-108; C. R. Whittaker, "Qui êtes-vous, Sir Moses," London Review of Books, VI/3 (6 March 1986): 10-11.

[27] [»Das akademische Leben ist also ein wilder Hasard.«], Weber, »Wissenschaft als Beruf«, A.g.e: 530. [İng.: "Science as a Vocation," A.g.e.: 134.].

[28] Hannah Arendt bu noktanın önemini şöyle vurgular: "Sokrates'in *daimónion*'unun kutsal sesi dahi ona neyi yap*maması* gerektiğini söyler. Shakespeare'in sözcükleriyle, 'insanı engellerle doldurur." Hannah Arendt, "Thinking and Moral Considerations," Responsibility and Judgement, Ed. and with an Intro by Jerome Kohn (New York: Schocken Books, 2003): 187.

[29] Yazımızın bu kısmında büyük ölçüde henüz basılmamış şu çalışmamdan yararlandım: "Çeviri/Yorum, İhanet, Dostluk," ["Kavramlar Çevrildikçe: Çeviri Düşün-

recin aynı zamanda 'hoca'nın olası hatalarını da düzeltecek verimli bir muhalefeti olanaklı kıldığını unutmamalıyız.[30] Daha da ileri giderek, bazılarına aşırı gelecek bir iddiada bile bulunabiliriz Gadamer'le birlikte: Üniversite amfisinde kalabalık bir 'kitle'ye verilen bir kürsü dersi yalnızca tek yönlü bir anlatıdır; birileriyle konuşmak, etkileşime girmek değildir. Öğrenci öğretilen şeyi zaten baştan bildiğinin bilincinde değildir; hocalık da bu kendi bilincine varma sürecinde eyleyicilikten, aracılıktan ibarettir.[31]

Daímon'unun işaret ettiği seçişle gelebilen hoca-öğrenci ilişkisi elbette eski 'usta – çırak' ilişkisinin bir türü, akademik dünyaya özgü olanıdır. Bu sürece damgasını vuran *eros* -ki bu sözcük de bir mecazdır- yoluyla renklenen ilişkinin iç çelişkileri kendilerini 'hoca–öğrenci' ilişkisini büyük ölçüde belirleyen "sözlü" alışverişte dışa vururlar. Üstelik, öğrenciyi hocanın gölgesinden kurtararak bağımsızlaştırması beklenen aynı *eros*'un damgaladığı bir 'ideal senaryo'nun ille de sözlü iletişim üzerine kurulması da gerekmez. Müzik, resim, plastik sanatlar, dans gibi alanlarda hocanın yaptıklarının öğrenciye örnek oluşturduğu, sessiz ve belki de 'söz'ünkinden bile daha güçlü bir etkiden söz etmek mümkündür.

Bu gibi etkileşimler ve deneyimlerin hem yekdiğerine ve ileride daha iyi bir 'yer' için (yani her tür gelecekteki 'öteki'ne) güven, umut ve inancı güçlendirdiğini düşünen Steiner '*confidentiality*' sözcüğünün gizlediği üç anla-

---

cemizi Biçimlendiriyor (mu?)" Sempozyumu'nda sunulan bildiri (Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çeviribilim Bölümü, İstanbul, 14-15 Kasım 2005). O yazıda da kullandığım Heidegger'in Jaspers'e gönderdiği bir mektubunda kitabı "Varlık ve Zaman" ve yayın yapmak üzerine yazdıkları bu noktaya açıklık getiren bir örnek olarak ele alınabilir: "Az zaman önce sözümona bir kitap yayımladığım gerçeğini artık düşünmüyorum bile; arada sırada hakkında çıkan kitap eleştirilerinin hatırlatması dışında. İnsan burada tuhaf şeyler yaşıyor. Şurası kesin ki kitap [Varlık ve Zaman] eleştirmenler ya da benzerleri düşünülerek yayımlanmadı. Ya şu zamane tıknefesliğine ne demeli? [*Ob überhaupt, für die kurzatmigen Zeitgenossen?*] Kaç kere okudum, yok başkalarının çoktandır tohumlarını ektiği Dilthey ile Husserl'in sentezini gerçekleştiren ben mişim -hem de Kierkegaard ve Bergson'dan alınıp üstüne serpiştirilmiş birkaç baharatla.… Günümüzde çokça okumayı rutin olarak sürdürüyorsan yayın yapmaya gerek olmadığı yolundaki eski inancım artık daha da güçlendi -belki bunun tek istisnası bir yere atanarak aylığının artması için yayın yapmak olabilir- ama sonunda kendinin böyle bir şeyi yapmasına bir kerelik izin verirsin." (24 Eylül 1928) Mektup no. 70, Heidegger/Jaspers, Briefwechsel, 1920-1963: 103-104 [ing.: The Heidegger-Jaspers Correspondence: 102.]

[30] Steiner, Lessons of the Masters: 177.

[31] Hans-Georg Gadamer, "Education is Self-Education," Journal of Philosophy of Education, XXXV/4 (2001): 529-538; özellikle 529.

ma [*confiding/trust*=güvenme; *confidence*=umut; *fide*=inanç][32] dikkâti çekerken bir diğer önemli noktayı ön plana çıkarmaktaydı -ki bunu bilginin hatırlamaya, belleklenmeye dönüşmesi olarak da görebiliriz. Aynı Steiner bir ustanın "yaratıcı uykusuzluğu"nun tetiklediği tüm bu paylaşımın, "*eros*'un repertuvarı"nın bir parçası olduğunu eklemeyi de ihmal etmiyordu.[33]

Bu etkileşimi bir tür çeviri süreci olarak da görebiliriz. Zaten ister iki dil arasında ister aynı dil içinde olsun, her sözlü ya da yazılı çeviri [*die Übersetzung*] ya da aktarım, hep bir yorumu da [*die Auslegung*] beraberinde getirir. Bu ister istemez bir yeniden-konuşlandırma demektir. Ama aynı süreç yalnızca basit bir 'aktarım' [*tradendere*] olmayıp, bir 'geleneğin' [*traditio*] aktarılışıdır da.[34] Bunlardan da öte, bu aktarma 'hoca'nın öğrettiklerinin aşılması anlamında olumlu bir çeviri/yorum, bir tür 'ihanet' de içerir. Bir başka deyişle, 'üstad-çömez' ya da 'hoca-öğrenci' ilişkisinde aktarılanlar yoluyla bir gelenekten kopuş ve kaçınılmaz ortaya çıkan ihanet.[35] Aynı sözcükler ve tam karşılıkları bulunup kullanıldığı durumlarda bile, zorunlu tarihsel nedenlerle, hoca ile öğrenci arasındaki kuşak (ve zaman) farkının da ister istemez yol açtığı bir 'ihanet'.

Günümüz uzmanlar dünyasının bilgi-iktidar ilişkileri ağında en azından unutuma terk edilen işte tam da kişi *daímon*'unun fırtınasına kapılarak gerçekleşen bu doğurgan, yeniye gebe eleştirel kopuştur. 'Sözlü' eğitim yanlış içerdiğinde bile, bu 'yaratıcı bir yanlış'tır. Ne denli yetkin olursa olsun, yazıya dönüşen söz ise, tam tersine, onu okuyanı dinlemez. Diyebiliriz ki, yazılana sonradan meydan okunulsa da okuma hep bir yarım-ilişki olacağından, onda bir 'söyleşi'nin dinamizmini bulamazsınız. Steiner'in benzetmesiyle, düşünce yazıya döküldüğünde mermere dönüşmektedir, yazılan abidevi görünüşlü bir mermer olsa bile.

Sığ uzmanlıklar dünyası, hazırlanan tezler dahil, şablonlaşmış yazı egemenliği altında değil midir bugün? Doktora tezi olarak sunulan bilimsel çalışmaların büyük çoğunluğunun ağırlıkla dar uzmanlık birikimine da-

---

[32] George Steiner, Grammars of Creation, originating in the Gifford Lectures for 1990 (New Haven and London: Yale University Press, 2001): 153.

[33] Lessons of the Masters: 27.

[34] Latince 'çeviri' ve 'gelenek' sözcükleri arasındaki akrabalığı [*traditio* / *translatio*] anımsayalım: Madem ki her çeviri [*Übersetzung/traductio*] aynı zamanda somut tarihsel bir konjonktürün koşullarında gerçekleşen bir yorum [*Auslegung*], bir yeniden-konuşlandırmadır, burada zorunlu bir 'ihanet' [*treason*] de söz konusudur.

[35] Lessons of the Masters: 2-3; yanında bkz. George Steiner, Errata: an examined life (London: Phoenix, 1998): 23.

yanmasından yakınmaktadır Gadamer de. Bu ustaya göre, belirli koşullar altında bunun yararlı araştırma sonuçlarına yol açtığı gerçeğini inkâr edemeyiz elbette; ama bu süreçte yaşanan önemli deneyimlerin kişinin meslekî yargılama kapasitesine ve eğitimine yaptığı katkı onun dildünyada ayakta kalması ve yer tutması için hiçbir zaman yeterli olamaz. Gadamer bugün bu alandaki gerçekliğin ağırlıkla moda konulara yapışarak, çalışma sonuçları müphem olabilir korkusuyla, düşüncede, çalışmada risk almaktan kaçmak şeklinde tezahür ettiğine özellikle dikkat çekmektedir.[36] Giderek, böyle durumlarda yazının kurnaz, hatta pervasız gerekçelere bile açık çek verme potansiyeli taşıdığı bile öne sürülebilir. Bir kısım üniversite çalışanlarının ders, seminer vermek gibi 'söz'lü etkileşime dayanan süreçlerden neden korktuğuna, kaçtığına şaşmamalı.[37] Oysa, özellikle geniş bir yelpaze oluşturan insan bilimleri alanında hoca ile öğrencilerin karşılıklı paylaşmanın önemini fark ettiği, duyguların, tutkuların, hatta reddedişlerin yeşerdiği ders ve seminerler en önemli, en şaşırtıcı 'içgörü'lerin [*insights*] de çoğu kez farkında olunmadan hocanın benliğinde ortaya çıkıvermesine yol açan deneyimlere sahne olurlar.

Yineleyelim, *daímon*'un güdülemesiyle önü açık ilerleyen bir etkileşim, ağırlıkla 'söz'e ve yüzyüzeliğe dayanmaktadır. Bu nedenle, Steiner de aslında poetik-felsefî bir kurgu, bir *figura* olarak alınması gereken Sokrates'in Eflâtun'un diyaloglarında sergilediği karşılıklı etkileşime her zaman 'yazı' karşısında öncelik tanımaktadır.[38] Bu arada Weber'in söz konusu yazısına göndermede bulunan Steiner'in de tıpkı Weber gibi bilimlerde 'uzmanlığı' *kendi başına* alındığında iyi, hatta hayranlık uyandıran bir yetkinlik, bilgililik olarak gördüğünü de hemen belirtelim. Klâsikler, arkeoloji, karşılaştırmalı edebiyatın ya da belirli bir bölge ve kültürün tarihi gibi bilgi alanlarında sürekli öğrenci kalan 'akademisyen-uzmanlar' karşısında elbette şapka çıkarmamız gerekir -ki buna en iyi örnek bir zamanlar üniversitede saygın bir yer işgal etmiş bulunan Nietzsche'dir.[39]

---

[36] Gadamer, "Education is Self-Education": 537.

[37] Üniversite düzenine lâfta muhalif, gerçekte ise kurnaz 'kuşku stratejileri'ni seferber ederek papağanca teori yapan 'eyleyiciler'e özgü güvensizlik, umutsuzluk ve inançsızlıkla yüklendiğinde, olan zayıf muhalefeti de sıfırlanan kurgusökümler ve postmodern anlatıların da (Steiner) aynı işler-gerçekliğin bir parçası olduğunu ayrıca belirtmek gerekir.

[38] Steiner'in gözünde (A.g.e.: 32 vd.) 'yazı,' söylemin akıcılığına, devinimine son vererek onu tutsak kılar ve hele bitmemişlik ve dağıtıklığın egemen olduğu günümüzde bellekhanımı [*mnemosyne*] da yerinden eder.

[39] Örnekler için bkz. yukarıda Not 8.

Üniversitelerde beliren yeni bilgi-iktidar topografyasına karşıtlığı kuşku götürmez aynı Steiner, doğası gereği bilinmeyene açık 'söz'e dayanan eğitimin iç tarihsel gelenekleriyle oluşan 'belleğin' tekno-bilimselliğe kendini alabildiğine kaptırmış günümüz üniversitelerinde gereksiz ölçüde şişirildiği için şımarık bir 'uzmanlık kültürü'nün tehdit ve baskısıyla yok olmasından haklı bir tedirginlik duymaktadır. Peki, ancak uzun zaman içinde derinlemesine uzmanlık ve nerdeyse artizanal eğitimle oluşan 'bellekhanım'a nerdeyse ölümcül darbe indiren tatsız bu yeni gelişmenin günümüzde üniversite öğrenim ve eğitimi üzerindeki etkisini nasıl değerlendirmektedir Steiner?

> "[Z]ayıf öğretim, pedagojik rutine sarılıp kalmak ve bilinçli olsun olmasın salt yararcı amaçları gereği alaycı [*cynical*] bir öğretme tarzı yok edicidir. Böylesi [öğretim] umut denen şeyi kökünden söküp atıverir. Kötü eğitim neredeyse kelimesi kelimesine bir cinayet, mecazî anlamda da bir günahtır."[40]

İlerisi için asla açık çek vermeyen, ama baştan çıkardığını işliyormuş görünen şimdiki üniversite gerçekliği karşısında ahlâkî seçimlerle de yüz yüze bırakan, *daímon*'unu dinleyerek seçimini yapan bir hoca, tehlikeli bile olabilecek 'seçkinyalnızlığa' ne denli mahkûm olursa olsun, araştırmaktan, öğretmekten ve hiç bitmeksizin yeniden araştırarak, sorgulayarak öğrenmekten kendini alamayacaktır. Bunu üniversitedeki herkes yapmalıdır diyecek kadar safdil değilim; özellikle de günümüz akademik iş dünyasının 'kârlılık' güdümündeki iktidar ilişkilerini düşündüğümde. Ama şunu öne sürme hakkım var: Birisi dünya gerçeklerinden koparak şizofrenleşmeksizin, 'fikirlerle yaşamayı' kendi için yaşam boyu 'uğraş' (*Der Beruf*) seçmişse, hazırgiyimci akademiklerin sanılarının tam da tersine, o kişiye bu seçiminde yoldaşlık eden *daímon*'u düşüncesinin önemli kırılma noktalarında, yol ayrımlarında uğraşının umut kaynağı olduğunu onun kulağına hep fısıldayacak, ama hangi yola sapacağının kararını da gene ona bırakacaktır.

İşlergerçekliğin akıntısı karşısında bazı abdallara kürek çektirten de '*daímon*'unun sesine kulak kabartarak yapılan, sorumluluk yüklü bu gibi tercihlerdir. Bu tercih salt okumak, öğrenmek, araştırmadan ibaret değildir; yoksa fikir kabızlığından öteye geçemezdi. Bu tercih en başta içimizdeki 'başkası,' başkalarıyla da söyleşmeyi gerektirir. Yineleyelim hemen, bu iletişimin köşe taşlarından biri ve belki de en önemlisi, "söz"ün öne geçmesiyle bir tür dayanışma ruhunun yükselmesine imkân tanıyan ders ve seminer ortamlarıdır. Bir üniversitede 'eylemliliğin' sürekli objektif bir baskı

[40] Steiner, A.g.e.: 18.

olmayı sürdürdüğü, kazanıldığında da kimilerinde tam bir uyuşturucu işlevi gördüğü 'yeniçağ' insan bilimlerinde de bu süreci niteleyen '*eros*'un kimilerini bilgi aşkının okuna hedef yaptığını düşünmek güç veriyor insana. Ama biliyoruz, *eros* da teminat belgesi vermez okunun hedefi yaptığı kişiye. Eğer bu bir tür aşk, aşk dedikleri de 'ince iş' ise, '*eros*'a bizi hedef gösterenin de salt zihinsel değil, gönülden de gelen 'emek' olduğunu düşünmeliyiz. Elbette 'ince iş' çıkarıp çıkarmama kararını de size bırakan akademik *daímon*'unuz içinizi kabartmayı, can hanenizi dalgalandırmayı sürdürüyorsa eğer. Steiner'in çarpıcı ifadesiyle, 'nerdeyse psikosomatik' bir itkiyle, *daímon*'un telkinine kapılarak gebe ruhların ebesi rolüne soyunan, böylece çoğunluğu pençesine alan '*amnesia*' karşısında direnerek, farkında bile olmaksızın başkalarının da 'bellekhanım'la tanışmasında aracılık, çöpçatanlık yapan bir abdal figürü. Büyük ölçüde ideal bir tipleme kuşkusuz; ama tam da bu nedenle o abdal figürünün giderek *daímon* geçmez, düşün uçmaz topraklarda güvensizlik ve paranoya yüklü egemenliğini sözde-karşıtları yoluyla bile sürdürmeye çalışan şimdiki akademik mozolenin rahipliğine de, (dez)enformasyon mezbeleliğinin savunuculuğuna da soyunmayacağını görmek zor değil. Görmek istemeyenler düşünsün.

3 Temmuz 2007, Kavaklıdere, Ankara

BİLİM, İKTİDAR VE GERÇEKLİK

Tülin ÖNGEN

Giriş

Gerçeklik, bilim ve iktidar arasındaki karşılıklı ilişkilerin tartışılacağı bu oturumda ben, konuya, siyaset bilimi disiplininin özgül kategorilerinden biri olan "ideolojik hegemonya" sorunsalı açısından yaklaşacağım. Bu bağlamda siyasal hegemonyanın inşasında ne tür ideolojik süreçlerden ve pratiklerden yararlanıldığını, bunlar aracılığıyla gerek toplumsal düşüncenin gerekse bilimsel düşüncenin nasıl etkilendiğini/belirlendiğini tartışacağım. Bu tartışmayı, elbette, belirli bir kuramsal pozisyondan yürüteceğim. Başka bir deyişle baştan bazı varsayımları ve kavramları temel alarak konuyu irdeleyeceğim.

Siyasal iktidarların sosyal gerçekliğin keşfi/inşası sürecine şu ya da bu biçimde müdahalede bulunduğu, hemen herkesin kabul ettiği, en azından açıkça reddetmediği bir gerçeklik olmakla birlikte, bunun içeriği, derecesi ve biçimleri konusunda sosyal bilimciler arasında tam bir görüş birliği yoktur. Bu durum, kısmen olgunun karmaşıklığından ötürü ise, kısmen de sosyal bilimcilerin, bilimsel düşünceyi, gerçekliği ve iktidarı farklı farklı tanımlamalarındandır. Nitekim nasıl tanımlandığına bağlı olarak, sözü edilen olgular arasındaki ilişkilerin niteliği ve dolayımları konusundaki görüşler de değişir.

Kuşkusuz sorun bununla da sınırlı kalmaz. Örneğin, bilim, gerçekliğin bilgisine ulaşmak olarak tanımlandığında, bu kez, elde edilen bilginin kesin/mutlak mı (herkes için ve her durumda geçerli olma anlamında) yoksa göreli mi (gerçekliğin belli bir konumdan analizi anlamında) olduğu; yine bu bilginin eşyanın görünür yüzüyle mi yoksa görünmeyen özüyle mi ilgili olduğu; ya da görünür olanla öz arasında bir ayrım yapmanın mümkün olup olmadığı, mümkünse aralarında bir karşıtlığın mı yoksa diyalektik bir ilişkinin mi bulunduğu, ayrıca tartışma konusu olur.

Bir başka ihtilaf konusu da, bilim insanının nesnelliği ve tarafsızlığıyla ilgilidir. Gerçekliğin bilgisine ulaşmada araştırıcının öznel konumunun rol oynayıp oynamadığı, oynuyorsa elde edilen (bilimsel) bilginin nesnel sayılıp sayılmayacağı, başka bir deyişle gerçeklikle ilgili bilginin, uygulayıcının öznelliğinden doğan belli bir normatif tutum içermesinin sorun oluşturup oluşturmayacağı, taraflar arasında hararetli tartışmalara neden olur. Bunun gibi tartışmalı daha pek çok husus sıralanabilir. Ben burada, daha çok bilim felsefesi alanını ilgilendiren bu tür meselelere girmeyeceğim; bunun yerine bunlarla ilgili olarak kendi pozisyonumu ortaya koyup, belli bir perspektiften bilim ile iktidar arasındaki ilişkinin nasıl sorunsallaştırılabileceği konusu üzerinde duracağım.

Bana göre, bilimsel bilgi, hiç kuşkusuz gerçek dünya ile ilgilidir, öyle de olmak zorundadır; ne var ki bu bilgiye ulaşmak için, gerçek dünyanın özgül bir tarzda ele alınması gerekir: *Eleştirel bir bakış açısıyla*. Bu, şu anlama gelir: Bilim insanı, sosyal dünya ile ilgili gerçekliğe ancak belirli bir konumdan/bakış açısından yaklaşabilir, dolayısıyla olguları da kaçınılmaz olarak belli bir normatif tutumla (eleştirel bakış açısıyla) ele alıp inceler. Baştan bazı tanımları ve varsayımları veri almadan, olguları bilimsel incelemenin nesnesi haline getirmesi, zaten güçtür. Zira, bir konuyu incelemek demek, konuyla ilgili alanı inceleyecek belli bazı kavram setlerini seçmek, ayrıca sosyal dünyanın doğası hakkında bazı varsayımlarda bulunmak, hatta neyin kuramsal olarak önemli/önemsiz olduğuna önceden karar vermek demektir.

Bu söylediklerim elbette belli bir bilim anlayışının ifadesidir. Örneğin, toplum incelemesini, kendilerinden (daha sonra) kuramların türetileceği olguların bir araya getirilmesinden ibaret sayan ampirisist yaklaşımdan tamamen farklı bir bilim anlayışını yansıtır. Kuramlardan bağımsız olarak kendi anlamlarını kuran bir olgular dünyasının varlığını geçerli görmediğim gibi, böyle bir düşüncenin kendisini de bilim dışı telakki ediyorum. Çünkü, bilimin, günlük/basit/sıradan gözlemlerin ve ortak duyunun yanıltıcı aşikârlığına meydan okumalarla gelişen bir sosyal edim olduğunu, bilimin gelişmesinin de, bugüne kadar hep bu meydan okumalarla gerçekleştiğini düşünüyorum. Aynen Marx'ın söylediği gibi, "her şey göründüğü gibi olsaydı bilime gerek kalır mıydı?"

Nesnellikle ilgili görüşüm ise kısaca şu: Gerçekte ne sosyal olguların kendisi ne de araştırmacının bu olgular karşısındaki konumu nötrdür. Çünkü bilim insanı da, incelediği dünyanın bir parçası olup, sosyal dünyanın bir nesnesi olarak öteki nesnelerle ilişkiye girmekte, dolayısıyla inceleyenin öznelliği (kimliği, milliyeti, sınıfsal konumu, cinsiyeti, dünya görüşü

vb.) zorunlu olarak bu ilişkiye yansımaktadır. Nasıl ki kimsenin bütünüyle ve gerçekten nesnel olması mümkün değilse, bilim insanından da mutlak bir nesnellik ve tarafsızlık içinde davranması beklenemez. Ancak, bu söylediklerimden bilimsel etkinlikte nesnelliğe hiç yer olmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Bilim insanı, önyargıların farkında olmak ve yanlılıkları kontrol altında tutmak suretiyle, bilimsel etkinliğinde göreli bir nesnellik sağlayabilir, ayrıca bu yönde çaba sarf etmesi de gerekir. Yine de, gerçekliğin bilgisine ulaşmada nesnellik kadar, hatta ondan daha fazla, tezin ve antitezin diyalektiğinden (eleştiri) yararlanmanın daha önemli olduğunu düşünüyorum.

Gerçekliğin bilgisine ulaşmayı güçleştiren etmenlerin başında, hiç kuşkusuz, tüm toplumu kuşatan ideolojik dünyanın varlığı gelir. Bütün insanî düşünceler gibi, bilimsel düşünce de, eninde sonunda var olan ideolojik dünyanın belirlenimleri altında var olur. Ancak, burada önemli bir noktaya işaret etmekte yarar vardır: İdeolojik dünyanın kuşatması, mutlak ve aşılamaz değildir. Bilimsel düşünce, söz konusu ideolojik belirlenimlerden kısmen de olsa sıyrılabilir. Zaten bilimin gelişmesini sağlayan da bu tür kopuşlar/sıyrılmalardır. Yine de, burada ancak sınırlı bir kopuş söz konusudur. Çünkü bilimsel düşünce, hiçbir zaman uygulayıcısının öznelliğinden tümüyle arınmış olarak var olamaz. Ayrıca herhangi bir bilimsel düşüncenin, toplum üyelerini etkileyerek, bir ideoloji olarak iş görmeyeceği anlamına da gelmez. Örneğin Marx'ın düşüncesi ve yapıtları, bilimsel olduğu kadar bir ideoloji olarak da iş görür. Benzer durum liberal düşünürler ve onların yapıtları için de geçerlidir.

Sonuç olarak, bu konudaki genel düşüncenin aksine, bilim ve ideoloji arasında kesin bir ayrıma gitmeyi ne anlamlı buluyorum ne de olanaklı görüyorum. Dahası, bilimin ve ideolojinin ayrı dünyalara ait olduğu yolundaki görüşün kendisini ideolojik bir düşünce sayıyorum. Bu arada ideolojiyi üretenlerin de yine sosyal kuramcılar olduğunu hatırlatmak istiyorum. Bununla birlikte bilimi ve ideolojiyi tamamen aynı şey saymanın, birbirine indirgemenin de doğru bir yaklaşım olmadığı kanısındayım. Aralarında kılcal gibi de gözükse, önemli bir fark olduğunu düşünüyorum.

Toplumun nasıl olması gerektiği, nasıl işlemesi gerektiği ile ilgili düşünceler olarak tanımlanabilecek ideolojiyi, gerçekte, sosyal kuramcıların bilinçli seçimlerinin ürünü olmaktan çok (kuşkusuz bu tür durumlar da yok değildir) daha az farkında oldukları ya da hakkında daha az fikre sahip oldukları olgulara dair kanaat ve varsayımlarının bir sonucu olarak değerlendirmek, bana daha doğru gözükmektedir. İdeolojiye ve bilime ancak böyle yaklaştığımız takdirde, gerçeklik, bilim ve iktidar arasındaki ilişkiyi

çözümleme, özellikle iktidarın ideoloji aracılığıyla bilimsel düşünceyi nasıl etkilediğini/belirlediğini kavrama imkânımız olur diye düşünüyorum.

İktidar ile Bilim Arasındaki İlişkinin İdeolojik Dolayımları

Konuyla ilgili bu genel girişten sonra şimdi asıl soruna dönecek olursak; gerçeklik, iktidar ve bilim arasındaki ilişkinin ideolojik dolayımları nelerdir? Bu soruyu yanıtlamak için, kanımca önce şu hususlar açıklığa kavuşturulmalıdır: Siyasal iktidarın inşasında (ideolojinin) iknanın rolü; ideolojinin ne olduğu ve nasıl iş gördüğü; ideolojilerin nasıl/kim tarafından üretildiği ve uygulandığı; var olan ideolojiler arasındaki ilişkinin niteliği; karşıhegemonyanın inşası. Şimdi sırasıyla kısaca bu hususlar üzerinde duracağım:

(1) Bilindiği gibi siyasal iktidarın kurulmasında, sürdürülmesinde (yeniden üretiminde) ve dönüştürülmesinde pek çok araç devrededir. *Zor* (hukuksal, politik, askeri baskı ve şiddet araçları) bunların başında gelir; nitekim doğrudan ya da dolaylı zora dayanmayan bir siyasal iktidarın geleceği asla güvence altında değildir. Öte yandan zor, iktidar için hiçbir zaman tek başına yeterli bir araç değildir; çünkü *itaat*/*onay*/*rıza* olmaksızın bir düzenin varlığını sürdürmesi oldukça güçtür. Gerçekten de tarihe baktığımızda bir yönetme ve egemenlik biçimi olarak *zor ve baskının,* hemen her zaman *ideolojik ikna ve korku* mekanizmalarıyla bir arada iş gördüğünü görürüz. Bu gerçek, kapitalist toplumsal formasyonlar için daha da belirleyicidir: Burjuva demokratik düzenin sürdürülmesinde *zor* dışında hem doğrudan zor üzerinde temellenen *korku* ve *boyun eğme* hem de doğrudan zora dayanmayan *saygı*, *uzlaşma* ve *mutabakat* gibi mekanizmaların hemen her zaman önemli bir rolü olmuştur. Bunlar arasında özellikle (itaatin en önemli halkası olarak iş gören) *uzlaşma* ve *uyum*, hemen her zeminde ve herkes üzerinde etkili olan temel bir mekanizma niteliğindedir. Uzlaşma, her ne kadar *uzlaşmacı muhalefet* olasılığını (işyeri sendikacılığı, yönetime katılma gibi) içerse de, bu olanağın öne çıkarılması bile son kertede *baskıyı* gizleyen bir biçim olarak önemli bir işleve sahiptir.

(2) Yukarıda sıralanan rıza mekanizmaları, ideolojik süreçler ve pratikler aracılığıyla işlerlik kazanır. Örneğin ideolojiler (*ideolojik seslenişler* yoluyla), bireysel ve toplumsal *özneler* ile onların *öznellik biçimlerini* niteleyerek, insanları kendine tâbi kılar. Bu bağlamda üç tür *ideolojik sesleniş biçiminden* söz edilebilir: Bunlar (a) neyin *var* (ya da *yok*) olduğunu (b) neyin *olanaklı* (ya da *imkansız*) olduğunu ve (c) neyin *iyi* (ya da *kötü*) olduğunu bildirerek/göstererek/empoze ederek, insanları-insan gruplarını ve onların öznelliklerini niteler/belirler. Bu arada var olan düzenin öne sürüldüğü gibi

iyi olmadığını ya da başka bir dünyanın mümkün olduğunu söyleyenler, yine bu sesleniş biçimleriyle, marjinalleştirilmek ve yığınlarda bilinmeyene dönük korku ve yılgınlık yaratmak suretiyle baştan etkisiz hale getirilir.

(3) Öte yandan ideolojileri salt siyasal iktidar aygıtlarınca ya da egemen sınıfların organik aydınlarınca üretilen ve belli bir sınıfın maddi ve politik çıkarlarını meşrulaştırmaya dönük düşünceler olarak görmemek gerekir. Zaten toplum üyeleri üzerinde etkili olan ve gündelik yaşam üzerinde iktidar kuran asıl ideolojiler, toplum üyelerince genellikle farkında olmadan paylaşılan (*genel-egemen*) ideolojilerdir. Ayrıca sınıfsal ideolojilerin ya da resmi ideolojilerin neyi temsil ettiklerini anlamak, yanıltıcılığını keşfetmek, etkileriyle baş etmek, bu tür (*egemen*) ideolojileri deşifre etmekten, etkisizleştirmekten her zaman daha kolaydır. Çünkü genel-egemen ideolojiler, çoğu kez kurulu düzeni açıkça savunmasalar, hatta zaman zaman ona karşı çıksalar da, olguların gerçek yüzünü öyle ustaca maskelerler ki, toplumsal düşünceyi baştan gerçek dışı-çarpık-yapay kavramlarla sakatlayıp, deyim yerindeyse tutuklarlar. Bunların bilim dışılığını sergilemek, onlara rağmen gerçeği su yüzüne çıkarmak, hem daha zordur hem de çoğu kez oldukça tehlikelidir (bu konuda en çarpıcı örnek dinsel ideolojilerdir).

(4) İdeolojilerin çok yönlü ve karmaşık bir iş görme süreci vardır. Bir kere, farklı ideolojiler arasında bir *rekabet* söz konusu olduğu kadar, farklı öznellikleri oluşturmaya dönük bir yarış da hüküm sürer. Örneğin bunlar, bir yandan belli bir dünya görüşü (sağ veya sol) oluşturmak üzere birbiriyle yarışırken öte yandan farklı öznellikleri (halk, sınıf üyeliği, vatansever, mümin) nitelemek üzere de birbirleriyle kıyasıya mücadeleye girerler. Ayrıca, bir toplumda var olan bütün ideolojiler arasında yarışma/gerilim kadar *etkileşim/örtüşme, birbirine bulaşma* durumu da söz konusudur. Bu durum, hem sınıfsal ideolojiler arasındaki ilişkide hem de sınıfsal olan ile olmayan ideolojiler arasındaki ilişkide görülebilir.

(5) İdeolojiler, günümüz post modernistlerinin/post yapısalcılarının öne sürdüğü gibi salt söylemsel edimlerden (söz-metin) ibaret değildir; tersine maddi zeminlerde yürüyen ve iş gören *toplumsal süreçlerdir*. İktidarlar, belli bir söylem düzeninin kurulmasının ve sürdürülmesinin ötesinde belirli *sosyal ve kültürel süreçler* ile *ilişkileri örgütleyerek,* ideolojik hegemonyayı gerçekleştirirler. İdeolojik hegemonyanın kurulmasında, bir yanda *olumlayan pratikler* (örneğin genel seçim gibi, bir sınıf düzenini olumlamaya dönük) öte yanda *olumsuzlayan/dışlayan/ sınırlayan/ el koyan pratikler* (örneğin grev yapan işçiyi, savaşa karşı çıkan vatandaşı bozgunculukla, hainlikle nitelemek suretiyle seslenileni bir nesneye çevirmeye, öznelliğini olumsuzlamaya dönük) kullanılır. İkinci tür uygulamaya maruz kalanlar, yani *ideolojik*

afarozla karşı karşıya kalan kişi/kişiler, her şeyden önce sonsuza değin ideolojik varoluşsuzluğa mahkûm edilirler. Ayrıca buna çoğu kez sürgün, hapis ve ölüm gibi maddi yaptırımlar da eşlik eder. Bundan ötürü *karşı-hegomanyanın* inşası (ideolojik mücadelenin kazanılması), hiçbir biçimde tek başına 'doğru' seslenişlerle, hatta 'doğru' önderlik ve programlarla sınırlı kalarak gerçekleşemez.

(6) İdeolojik pratikler, yalnızca dar anlamda devletin ideolojik aygıtlarından ibaret değildir; bu uygulamalar, her yerde, her zaman ve herkes tarafından yürütülür. Siyasal iktidar ilişkileri, her ne kadar devlet içinde yoğunlaşmış ve kristalize olmuş olsalar da, *toplumda iktidar örgütlenmesinin bir parçası olan tüm kurumlar* (aile, okul, dinin ötesindeki), gerçekte birer *ideolojik aygıt* olarak iş görür. Örneğin yarışmacı bireycilik anlayışının ve davranışının ödüllendirildiği her alanda, iktidar, ideolojisini yeniden üretir ve ancak bu yolla hakimiyetini korur.

Sonsöz

Siyasal iktidarların, sosyal ve kültürel süreçler ile ilişkileri örgütlemek suretiyle gerçekleştirdikleri *ideolojik hegemonya,* toplum üyelerinin *öznellikleri* kadar var olan *düzenin özelliklerini* de niteler; böylece hem toplumsal düşünce hem de bilimsel düşünce üzerinde belirleyici bir rol oynar. Örneğin bir yandan var olan toplumsal koşullar, nesnel gerçeklik gibi sunulurken öte yandan bunlar iyi/doğru/meşru veya doğal/zorunlu/alternatifsiz olarak gösterilir. Bu sayede, yanlış varsayımlar (yani baştan çarpıtılmış bir gerçeklik) üzerine inşa edilen kuramların oluşmasının, bu yönde öğretilerin gelişip, egemen hale gelmesinin önü açılır. Kuşkusuz bu tür durumlarda araştırmacının bilerek yaptığı bir sahtekârlık söz konusu değildir; hatta araştırmacı, çoğu kez iktidarın ve onun ideolojisinin hizmetinde olduğunun farkında bile olmayabilir; ancak niyeti ne olursa olsun son kertede gördüğü işlev açısından onunla iktidara yaltaklanan bilimci arasında bir fark yoktur.

Bilimin gelişmesi tarihte hemen her zaman siyasal iktidarların zor ve baskısı kadar iktidar ideolojilerine de meydan okumalarla gerçekleşmiştir. Bugün bilim insanının öncelikli görevi, yine bu tür meydan okumaları sürdürmesidir. Bilimsel düşüncenin özgürleşmesi ve gelişmesi için, önce, var olan ideolojilerin köklü bir eleştirisi yapılmalı, yani bunların bilimsel düşünce üzerindeki etkileri deşifre edilerek maskeleri düşürülmelidir. Örneğin iktidar sahiplerinin *var* olduğunu söyledikleri şeylerin gerçekte olmadığı, buna karşılık *yok* diye gösterdikleri şeylerin gerçekte mevcut olduğu açıkça ortaya konmalıdır. Yine *iyi* diye sunulanların gerçekte hiç de öyle olmadıkları ya da neye/kime göre iyi oldukları açıklığa kavuşturulmalıdır.

Bu arada iyi ve kötü ayrımını yapmayı mümkün kılan yeni normatif ölçütler geliştirilmelidir. Benzer biçimde var olanın alternatifleri de ortaya konmalı, başka bir deyişle mevcut ideolojik şartlanmaların ötesine geçip, neyin gerçekte *olanaklı* ve neyin gerçekte *olanaksız* olduğu konusunda toplum aydınlatılmalıdır.

En önemlisi de, bilim insanlarının, salt gerçekleri dile getirmekle yetinmemesi, aksine söylem düzeyinin ötesine geçip -tıpkı siyasal iktidarların yaptığı gibi- örgütlü-maddi bir muhalefetin oluşması için çaba göstermesidir. Kısaca, Marx'ın 11. Tezde dile getirdiği gibi, bilim (bilim insanı), yalnızca var olanı araştırmakla yetinmeyip, daha iyi bir dünyanın yaratılmasının yollarını göstermeli, hatta bunun koşullarını oluşturmak için kendisi aktif bir rol oynamalıdır.

KRİZ VE KRİTİK

Aykut ÇELEBİ

Bertolt Brecht ve Walter Benjamin, 1930 sonbaharında "Kriz ve Kritik" (*Krise und Kritik*) adlı bir dergi çıkarmaya karar verdiler. Ernst Bloch, Siegfried Kracauer, Alfred Kurella, Herbert Ihering ve Georg Lukács da derginin yazı kurulunda yer alacaklardı. Dergi yazı kurulunun uzun oturumları esnasında ayrıntılı bir dergi politikası oluşturulmuş, sadece temalar değil, derginin amaçları da belirlenmişti. Derginin yayıncısı Ernst Rowohlt'le uzun süren istişareler sonucunda derginin yayımlanması artık an meselesiyken, yazı kurulu arasındaki sürtüşmeler ve önceden öngörülemeyen bazı sorunlar nedeniyle proje hayata geçirilemedi.[1]

Brecht ve Benjamin derginin adını "Kriz ve Kritik" olarak tasarlarken iki hususa özellikle dikkat çekmek istediler. Birincisi, 1930 yılı sonu itibariyle Weimar Almanyasını kriz sözcüğünden daha iyi ifade edebilecek bir kavramın olmaması; ikincisi ise krizin anlamlandırılması ve tarif edilmesi bakımından entelektüellerin kritik rolünün vurgulanmasıdır. Brecht, günlüklerinde meseleyi "kritik, siyasetin başka araçlarla kavrandığı bir faaliyet biçiminde anlaşılmalıdır" sözleriyle ifade eder. Buna göre, "kritik, zaman ve mekânın dışında inşa edilen ebedi yasalar kurgulamaz; aksine belli yaşama alanlarındaki (matematik, tıp, dış ticaret, evlilik vb.) krizlere dair gündelik bilgi, bizi belli bir momentte ortaya çıkan, görünüşte birbirinden bağımsız nitelikteki, ortaya çıkıp yine aniden gözden kaybolan büyük krizin bilgisine götürmez".[2] Arada mutlaka entelektüel (iradi) müdahale, dolayım gerekir. Benjamin'e göre de dergi, toplumsal yaşamın bütün tezahürleriyle ekonomik krizi yansıtmasının bir sonucu olarak gerçek bir ihtiyaca cevap verecekti. "Dergi bu-

[1] Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1989, cilt 6, s. 619-621. Ayrıca bkz. Erdmut Wizisla, *Benjamin und Brecht. Die Geschichte einer Freundschaft*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2004, s. 115.

[2] Bertolt Brecht, *Berliner Brecht-Archiv*. *Große Brecht Edition*, Frankurt a.M.: Suhrkamp, 1988-2000, s. 49.

günkü krizi bütün ideolojik yönleriyle kapsayacak olup derginin görevi de krizi kritik dolayımıyla ortaya koymak olacaktır"[3]. "Kriz ve Kritik" hem büyük krizin (1929 dünya ekonomik krizi ve Alman ekonomisine yansımaları) hem de küçük krizler halinde ortaya çıkan büyük krizlerin öngörülemeyen sonuçlarını gösterip eleştirmekle yetinmeyecek, krizin aşılması için gerekli kritik kararları da tartışmaya açacaktı. Her iki düşünür de entelektüelleri, krizleri kritik kararlara taşıyacak önemli aktörler olarak görüyordu.

Kriz ve kritik kavramları arasındaki hem anlambilimsel hem diyalektik bağıntıyı Brecht ve Benjamin'de gayet iyi yakalıyoruz. Her iki sözcük de Eski Yunanca'daki "χρίνω" (krino) fiilinden türetilmiştir. "χρίνω" fiili, seçmek, ayırmak, kararlaştırmak, karar vermek, muhakeme etmek, değerlendirmek, kendini ölçmek, kavga etmek, mücadele etmek anlamlarını taşır. Görüldüğü üzere fiilin anlamları, siyasetin temel kavramlarını ihtiva etmektedir. Eski Yunanlılardan başlayarak krizin üç anlamı mevcuttur: Birincisi, kriz sadece bir ayrışmayı ve kavgayı içermez, aynı zamanda bir karar vermedir. Her karar bir muhakeme içerdiğinden, aslında kelimenin kökeninde hukuki bir mülahaza yatar. Mesela Thukydides kelimeyi, Pers savaşlarında savaşın bütününü tayin eden, dört nihai savaş aşaması için kullanmıştır. Burada kriz, bir yargıya varma anlamında, bir savaşı oluşturan ana unsurları tespit etmek için kullanılmıştır. Sonradan ortaya çıkacak olan, bir krizin nesnelliğini, eleştirinin ise öznelliğini vurgulayan ayrımı Thukydides'e borçluyuz.[4] Kelimenin ikinci anlamı, dini çağrışımlarla doludur. Eski Ahit'e göre kriz, mahşer gününde müminlerin kâfirlerden, ölülerin dirilerden ayrışmasıdır. Ancak kriz her koşulda dinî açıdan kozmik bir olay olarak değerlendirilmek durumundadır. Kıyamet, hem ileriye dönük bir beklenti hem de şu anda deneyimlenen bir ezâ olarak kabul edilecektir. Kelimenin üçüncü ve son anlamı, tıbbi yananlamlar içerir ve modern kriz kavramıyla daha çok örtüşür. Hastalığın başından itibaren seyrini tahmin edebilme, hastalığın seyri konusunda sağlam bir muhakeme geliştirebilme meselesi burada hayati bir rol oynar. Nitekim ileriki safhalarda doktorlar akut ve kronik krizler hususunda bir ayrım yapmış ve kendilerini, hastalığın seyri konusunda zamana ilişkin altbölümlemelere başvurmak zorunda hissetmişlerdir.

---

[3] Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1989, cilt 4, s. 129.

[4] Reinhart Koselleck, *Geschichtliche Grundbegiffe* içinde "Krise" maddesi, Stuttgart: Klett-Cotta, cilt 3, 2004, s. 617 vd. Ayrıca Kriz ve Kritik kavramlarının modern siyasal söylemdeki yeri için bkz. R. Koselleck, *Kritik und Krise*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1959, s.196-199

Kriz kavramının eski Türkçesi buhran, yeni Türkçesi bunalımdır. Buhran kelimesi dilimize göreli olarak çok geç bir tarihte girmiştir. Sözcük, olayların zor ve tehlikeli bir durum almasından doğan genel sıkıntıyı ifade eder.[5] Görüldüğü üzere kriz ve kritiğin Türkçe karşılıkları, kavramların etiyolojisini (nedenbilimini) karşılamıyor. Buhran ya da bunalım Türkçe'de esasen bir olumsuzluğu, kişisel ya da toplumsal bir huzursuzluğu ifade eden olumsuz bir içeriğe sahip. Bu haliyle de son derece muhafazakâr bir dünya görüşünü yansıtıyor. Eleştirmene düşen görev ise, söz konusu huzursuzluğun ve sıkıntının kökenini dile getirebilmek ya da bunları dile getiren edebi, siyasal, kültürel, düşünsel vb. metinleri değerlendirmektir. Eleştiri kavramı, kritik kavramını Türkçe'de kısmen de olsa yakalıyor.

Kriz, sadece normal olmayan bir durum değil, nesnel olarak yapısı ve sınırları çizilebilen, tarif edilebilen bir olgudur. Kavramın kökenine dönüldüğünde, krizin sadece bir son ya da buhran olmayıp yeni bir başlangıç ya da eşik olma ihtimalini de içinde barındırdığı fark edilecektir. Her kritik, kriz hakkında bir muhakeme, bir kriz kritiğidir. Kritik, sadece bir olumsuzluğu dile getirmez; yeni bir başlangıcı ya da eşik noktasını seçme, görme, değerlendirme, muhakeme etme anlamını da taşır.[6] Günlük hayatta ve edebiyatta kriz ve kritik arasında kurulan bağıntıyı takip edebilmek, hele bunu sosyalbilim geleneğine uyarlayabilmek genellikle tercih edilmeyen bir yoldur. Bunun nedeni, krizin nesnel ve yapısal olması, yani olumsal bir nitelik taşımamasıdır. Krizler somut olarak deneyimlenen, ancak nedenleri daha derinlerde yatan sosyo-ekonomik, ideolojik ve politik olguların dışavurumudur. Krizler, belirli bir toplumsal formasyonun örgütlenme ilkelerine içkin, geri-

[5] "Görüldü ki devletin masârifi vâridâtını haylice aşmış. Mâliye işi sahîhen fenâlaşmış. Hazîne bir kriz hâline düşmüş. Bak belâya ki kriz lafzının lisân-ı Türkîde tercümesi yok. Ona mukâbil bir kelime bulmak dahi bir mesele oldu. Bir gece Fuad Efendi'nin yalısında bulunduk, bu mesele dermeyan edildi. Lede't-taharrî "buhran" lafzı bulundu ve kriz tercümesi olmak üzre kabul olundu (Cevdet Paşa)". İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat: İstanbul, 2006, s. 420. Ayrıca bkz. Tamer Erdoğan, "Buhranlı Bir Serüven: Osmanlı-Türk Modernleşmesi", *Cogito*, No. 27, 2001, s. 256.

[6] Krizi, bir yönetilemezlik krizi olarak kavrayan yeni muhafazakâr düşüncede kriz olgusu, istenmeyen ve beklenmeyen bir anomali, bir huzursuzluk kaynağıdır. Türkçe buhran ya da bunalım sözcükleri bunu ifade eder. Yeni muhafazakâr kriz kavramı hakkında bkz. Claus Offe, "Yönetilemezlik: Muhafazakâr Kriz Kuramlarının Yeniden Doğuşu", *Cogito*, No. 27, 2001, s. 43-66. Aynı soruna farklı bir yaklaşım için bkz. Pierre Rosanvallon, *Refah Devletinin Krizi*, Ankara: Dost Yayınları, 2004.

limlerin ve/veya yapısal kusurların tezahürleri olarak görülür.[7] Krizi anlatmaya değil, tahlil etmeye ihtiyaç olduğu varsayılır.

Kriz kavramı köken itibariyle tıbbi bir kavram olmasa da daha çok tıbbi örnekleriyle birlikte anılır. Kriz bir anomaliyi, hastalığı, bünyenin alışık olmadığı bir şeyi ifade eder; nedenleri ve sonuçları nesnel olarak açıklanabilir, ayrıştırılıp hakkında bir hükme varılabilir bir duruma karşılık gelir. İşte tam da bu noktada yine tıbbi bir örneğe başvurmak, kriz ve kritik bağlantısını daha iyi açıklayabilir: Her hastalık kendi içinde bir anomali, bir kriz olabilir; ama her kriz kritik bir seyir izlemeyebilir. Hastanın durumunun kritik olduğunu söylemek, krizin boyutları hakkında bir değerlendirmede bulunmaktır. Dolayısıyla kriz nesnel olarak tanımlansa da, krizin kritik bir mahiyet taşıyıp taşımadığı doktorun bilgi, deneyim ve becerisine, kısaca doktorun muhakeme gücüne bağlıdır. Böylesi bir durumda ne nesnellik ne de öznellik saf bir nitelik taşımayıp krizin yapısal koşullarıyla hastalığın olay (vak'a) niteliği iç içe geçmiştir. Bunu düzenin kriz üreten yapısal özellikleriyle, düzeni değiştirmeye yönelik politik tasarıların tekilliği arasındaki ilişkiye benzetebiliriz.

Önemli olan, tümel ve tikel, yapısal ve arızî olan arasında sonsuz çeşitlilik arz eden salınımı gözden kaçırmamaktır. Krizin yapısal boyutlarını tahlille sınırlı bir çerçeveye sıkışıp kalmayan, krizin kritik bir seviyeye taşınmasına olanak verecek bir tahlil, tevil ve karar arasında denge kurabilen bir düşünceye ihtiyacımız var. Bunun ilk adımı, düzenin araçlarından, özellikle de "aktüalite"den kopmak, krizin kısmi yönlerini düşünmek için bile popüler/aktüel kriz senaryolarının dışına çıkmaktır.

Aktüalite, hiç kuşkusuz zaman unsuru içeren bir tariftir. Walter Benjamin'in söylediği gibi, kapitalizmin en büyük başarısı zamanın içini boşaltması, homojenleştirmesi, zaman algısını meta değişimini mümkün kılan araçlardan biri haline getirmesidir. Küresel kapitalizm zaman-mekân sıkışmasını perçinlemekle kalmadı; sistemik-yapısal krizleri, belirli periyotlarla tekrarlanan evrensel bir olgu haline getirdi. Aktüalite de, zaman virüsü aracılığıyla hakikatin bilgiden kopmasına, tekniğin hakikatin yerine geçmesine neden oldu. Aktüellik artık sadece yakın zamanda olan bir şey olmaktan öte, geçmiş ve gelecek düşüncesinin dışlandığı ebedi bir şimdinin adıdır. Aktüalitenin artık bir kriz ya da kritik üretmesi söz konusu değildir; feministlerin dediği gibi aktüalitede, sonsuz çeşitlilikte, aynı monotonlukta vukuatlar ya da sansasyonel "happening"ler vardır. Zaman virüsü, sadece doğru ile yanlışı,

[7] Claus Offe, "Yönetilemezlik: Muhafazakâr Kriz Kuramlarının Yeniden Doğuşu", *Cogito*, No. 27, 2001, s. 60. Bu tarzda yapılmış klasik bir çözümleme için bkz. Nicos Poulantzas, *Faşizm ve Diktatörlük*, (çev. Ahmet İnsel), İstanbul: İletişim, 2004.

haklı ile haksızı değil; iktidar ile muhalefeti, ulusalcılıkla yurtseverliği, hoşgörüyle faşizmi, dün ile bugünü vb. hem ayrıştırır hem birleştirir, hem muğlaklaştırır hem de yeniden kurar.

Aktüaliteden, zaman virüsünden kopmak dünyadan bîhaber olmak anlamına gelmez. Sistemik krizleri bir sismograf gibi taramak için bile dünyada olmak, bütün çelişkileri ve kriz yaratan boyutlarıyla dünyanın farkında olmak gereklidir. Adalet, eşitlik ve özgürlük perspektifinden krizleri kritik bir seviyeye taşımak isteyenler için dünyayı sadece taramak yetmez.

Solcu olmak, tanımı gereği sığlığı dışlar. Dünyanın farkında olmak, hâlâ şaşırmayı ve büyük bir iştiyakla öğrenmeyi gerektirir. Kritiğin görevi, günümüz dünyasında çok daha zordur: Krizin ve kritiği yadsıyan aktüelliğin eşzamanlı bir eleştirisini yapmak. Günümüzde kritiğin, eleştirmenin görevi, sığlığa düşmeden kapitalizmi ve postmodern dil oyunlarını eleştirmek, aktüelliği reddeden sade ve anlaşılır bir hakikat politikası geliştirmektir. Alain Badiou'nün bir kavramını ödünç alarak, "olayın ve siyasetin nadir görülen şeyler olduğunu", aktüelliği dışında kalmanın dünyaya sırt çevirmek olmayıp eşitlik ve adalet duygusunu hafızalara nakşeden belli dünya-tarihsel olaylara sadakatte somutlaştığını akılda tutmak gereklidir. "Mesele temelde, hakikat kategorisini felsefi olarak, bizi dünyanın hızından yalıtacak bir yavaşlıkla yeniden inşa etme meselesidir. (...) Felsefeyi bu yeniden inşa etrafında yeniden örgütleme ve ona kendisine yarışan zamanı ve mekânı verme meselesidir. (...) Bu da felsefenin artık dünyanın peşine düşmemesini, dünya kadar hızlı olmaya çalışmamasını gerektirir; çünkü felsefe bu kadar hızlı olmak istediğinde kendi kendini arzusunun tam merkezinden çözmeye başlamış olur; artık isyanını koruyacak, mantığını yeniden kuracak, ne kadar evrensel bir hitap olduğunu bilecek ya da şansını deneyip varoluşu özgürleştirecek hali kalmaz".[8] Felsefe yerine kritik (eleştiri) kavramını koyduğumuzda değişen fazla bir şey olmayacaktır. Ne de olsa her özneyi ya da her temayı nihayetinde bir olay ya da kriz kurar.

Zamanın, kriz üretme ve krizleri belli periyotlarda tekrar etme dönemi olduğu biliniyor. Bu çevrimin dışına çıkmanın en etkili yollarından belki de bir tanesi, olayı ve hakikati, politikayı ve kapitalist sistem analizlerini zamane kolaycılığından kurtarmaktır. Bunun bir yolu Descartes, Spinoza ve Marx gibi, düşünceyi, karşısına çıkan bütün şeyler hakkında sağlam ve doğru hükümler verecek şekilde idare etmeyi amaçlayan, evrenselci modern felsefe klasiklerine geri dönmektir. Bir başka yol ise, eşitlik, özgürlük, adalet talebi içeren

[8] Alain Badiou, *Sonsuz Düşünce*, (çev. Işık Ergüden-Tuncay Birkan), İstanbul: Metis Yayınları, 2006, s. 21.

tekil siyasal mücadelelerin olumlanmasıdır. Bu iki yolun birbirini dışlamak bir yana, yekdiğerini tamamladığı söylenebilir. Krizlerin sadece huzursuzluk değil, yeni bir başlangıç, bir eşik olabileceğini düşünenler için bu saptama ayrı bir önem taşır.

İKTİSAT, İDEOLOJİ VE İKTİDAR

Hüseyin ÖZEL

Giriş

Özellikle sosyal bilimler alanında bilim ve ideolojinin neredeyse her zaman iç içe geçmiş olduğu söylenebilir; bu durum, sosyal bilimlerin "kraliçesi" olan iktisatta daha da öne çıkar görünmektedir. Bu bakımdan, özellikle neoklasik iktisadın egemen olduğu çağdaş iktisat "biliminin" ayırt edici bir özelliği, bilimci (*scientistic*) bakış açısı ile onun dayattığı determinizm anlayışının kapitalizmin kategorilerini doğallaştırma ve onların kalıcı olduğu düşüncesini yerleştirme işlevini yerine getiriyor olmasıdır. "Başka bir alternatif yok" biçiminde formüle edilebilecek bu anlayış, aslında kapitalizmin kategorilerini toplumun bütününe yayma işlevini de yüklenmektedir. Bu da aslında, iktisadın kendisinin de, kapitalizmin işleyebilmesi için gerekli olan kurumsal yapının ve bu kurumsal yapı içerisinde devinecek insan tipinin yaratılması sürecine katkıda bulunma biçimindeki dönüştürücü bir işleve sahip olduğu gerçeğini gözlerden saklamaktadır. Ancak burada üzerinde durulması gereken bir nokta, bir "yanlış bir bilinç" biçimi olarak iktisadın asıl yanlışlığının sahip olduğu dönüştürücü gücü kullanma biçiminden değil, bizzat yansıttığı kapitalist gerçekliğin kendisinin "yanlış" olmasından kaynaklandığıdır. Bir ideoloji olarak iktisadın temel sorunlarından birisi, yalnızca kapitalist gerçekliğin bütün yönleriyle anlaşılabilmesini engelleyecek bir "maske" işlevi görmesinin ötesinde, bu gerçekliği hiç eleştirmeden yalnızca yansıtmaya çalışmasıdır. Gerçekliğin kendisi yanlış olduğu sürece, onun eleştiri süzgecinden geçirilmeden yansıtılması, bilinç biçiminin de yanlışlığı sonucunu verecektir. Bu yazıda savunulan görüş de budur: iktisadın bir ideoloji olma biçimi aslında, kapitalist gerçekliğin doğrudan yansıtılmasından kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle kapitalist gerçekliği niteleyen yabancılaşma, fetişizm ve şeyleşme süreçleri, iktisadın

kavram ve kategorilerinde de kendilerini göstermektedir. Bu süreçlerin insanların sahip olduğu gerçekliği dönüştürme güçlerini ellerinden alması ölçüsünde de iktisat aslında aynı yanlış gerçekliğin sürekli olarak yeniden üretilmesine katkıda bulunmaktadır.

Pozitivizm, İktisat ve Bilimcilik (*Scientism*)

İktisadın yönteminin ne olduğu ya da ne olması gerektiğine ilişkin çok sayıda ve değişik tartışmalar olsa da (Özel, 2000), genel olarak iktisadın benimsediği yöntem anlayışının şu ya da bu ölçüde pozitivizmin savunduğu temel ilkelere yakın durduğu söylenebilir. Genel olarak pozitivizmin iki temel savından söz etmek yararlı olabilir (Bhaskar, 1994:36-40): ilk olarak bilim, gelişimi itibariyle tekçidir (*monistik*); yani, gözlem yoluyla geçersizliği gösterilen teorilerin atılması yoluyla, çizgisel olarak ilerler. İkinci olarak da bilim yapısı itibariyle tümdengelimcidir (*deductivist*); yani gerek teorilerin geliştirilmesine ilişkin modellerde (varsayımsal tümdengelimsel –*hypothetico-deductive*-- model gibi) gerekse de açıklama modellerinde (genel yasalı açıklama –*deductive-nomological*— modeli gibi) tümdengelimsel akıl yürütme geçerlidir. Dolayısıyla, pozitivist bilim felsefesinin iki önemli ilkesi, bilimsel yasaların ampirik düzenliliklere dayandığı (*empirical invariance)* düşüncesi ile yasaların olayları dikkate alan örnekler yoluyla doğrulandığı (ya da yanlışlandığı) *(instance confirmation)* düşüncesidir (Bhaskar, 1989:124). Pozitivizm, nedenselliği olaylar arasında değişmeyen bağlantılar (*constant conjunctions*) ile, yani aynı nedenlerin aynı etkileri doğurması durumunda nedensellikten söz edilebileceği düşüncesiyle açıklayan Hume'cu nedensellik anlayışını benimsemektedir (Bhaskar, 1975:141). Bu durumda, nedensel yasalar her zaman ampirik düzenliliklere, ampirik düzenlilikler olaylara, olaylar da duyu deneylerine indirgeniyor demektir (Bhaskar, 1989:15). Bunun anlamı, Hume'cu yaklaşımın dünyanın birbirinden ayrı, atomistik olaylar arasındaki değişmeyen bağlantılarla kurulu olduğunu kabul ediyor olmasıdır. Bu bakımdan, yaklaşım, belirli tipte bir insan anlayışını, yani insanların yalnızca verili olguları ve aralarındaki değişmeyen bağlantıları kaydeden pasif alıcılar olduğu düşüncesini benimsemektedir (Bhaskar, 1975:198). Bu anlayışın, özellikle toplum bilimleri açısından önemli bir içermesi de, yöntembilgisel bireycilik anlayışıdır. Kısaca, pozitivist yaklaşım bir "üçleme"ye dayanmaktadır: Hume'cu nedenselliğe dayanan ampirik gerçekçilik, varlık felsefesine ilişkin önermelerin her zaman bilgi kuramına ilişkin önermelere indirgenebileceğini varsayan "epistemik yanılgı" (*epistemic fallacy*) ve sosyolojik ya da yöntembilgisel bireycilik (Bhaskar, 1975:16).

Genel olarak pozitivist yaklaşımın ontolojik bakımdan kapalı sistem anlayışını, ya da daha genel olarak Harré (1984)'nin Klasik Newtoncu anlayışı anlatmak için kullandığı terimle "tanecik" düşüncesi (*corpuscularian inheritance*) ya da genel olarak "klasik eylem paradigması" nı (*classical paradigm of action*) (Bhaskar, 1975:79) benimsediği söylenebilir. Bu anlayış, maddeye ilişkin olarak *tanecik* (*corpuscularian)* düşüncesi ya da atomistik bir bakış açısı ile *mekanik* bir nedensellik düşüncesine dayanmaktadır; bu da aslında kapalı sistem anlayışını ve giderek *indirgemeci* bir bakış açısını ortaya çıkarmaktadır: daha yüksek düzey ya da katmandaki varlık, özellik ya da güçler, daha alt düzey ya da katmandaki varlık, özellik ya da güçlere dayanmaktadır; ya da onlar tarafından açıklanabilir; ya da onlar tarafından öngörülebilir (Bhaskar, 1975:114-15). Sonuç alarak pozitivist ontoloji, üç unsurun bileşimi olarak görülebilir: kapalı sistem anlayışı, mekanik nedensellik anlayışı ve insanların yalnızca duyu deneylerini kaydeden pasif alıcılar olduğu düşüncesi. Bunun yanında, böyle bir bakış açısının sosyal bilimler için de geçerli olduğunun savunulması ("yöntemsel birlik" ilkesi), özellikle sosyal bilimin her zaman değer yargıları ya da ideolojilerden bağımsız olması gerektiği, sosyal bilimin de tıpkı doğa bilimi gibi bilim insanının dışındaki dünyadan edindiğimiz duyu deneylerine dayalı olması gerektiğini savunan bir "bilimcilik" (*scientism*) anlayışını ortaya çıkarmaktadır. Bu anlayışta bilimin esas amacı ampirik düzenliliklerin kaydedilerek gerçekliği olduğu gibi göstermektir.

Ancak bilimciliğin dayattığı ampirik düzenliliklerin kaydı biçiminde ortaya çıkan determinizm, sosyal bilimlerde, özellikle de iktisatta, hem ideolojik bir boyut kazanmakta, hem de bu boyutun bir uzantısı olarak toplumu dönüştürme rolünü de üstlenmektedir. Sosyal ve ekonomik gerçekliğin iktisat "biliminin" söylediği gibi olduğuna ilişkin inanç, görünen gerçekliğin kalıcı, değişmez ve doğal olduğuna ilişkin bir anlayışı, ya da "başka bir alternatif yok" (TINA oluşumu[1]) düşüncesini desteklemektedir (Bhaskar, 1994:10). Bu ise bir yandan kapitalizmin ve onun "yasalarının" değişmez, kalıcı, doğal ve "doğru" olduğunu öngörürken, kapitalizmin işleyişini zora sokacak herhangi bir bireysel davranış ya da sosyal eğilimin yalnızca yararsız olmakla kalmayıp aynı zamanda giderilmesi gereken bir "bozukluk" olduğu düşüncesini de desteklemektedir. Aslında bu nokta, sosyal bilimin ve bu arada iktisadın kendisinin de sosyal gerçekliği

[1] "There is No Alternative" deyişinin baş harflerinden.

dönüştürmek için kullanılacak bir eyleyen olduğu gerçeğini gözlerden saklamaktadır.

Bir sosyal bilim olarak iktisat da açıklamaya çalıştığı "nesnenin", yani toplumun bir parçasıdır. Bunun anlamı, iktisadın nesnesi olan sosyal gerçekliğin, iktisadın ortaya attığı görüşlerden bağımsız olmayacağıdır. Başka deyişle iktisat kendi nesnesine "içseldir"; bu yüzden de açıklamaya yöneldiği gerçekliği etkileme hatta dönüştürme kapasitesine de sahiptir (Bhaskar, 1989:47).[2] Öte yandan iktisadın kendisi de sosyal gerçeklikte ortaya çıkan değişmelerden etkilenecektir. Bu yüzden iktisadi gerçeklik toplumda yer alan bakış açıları, dünya görüşleri ve ideolojilerden bağımsız olmayacaktır (Bhaskar, 1989:48). Bu "çifte yorumsama" (Giddens, 1984: 284), sosyal bilimin öngörülerinin kendilerine ilişkin olarak geliştirilen bağlamdan ayrı tutulamamaları yüzünden, bu öngörülerin zaman zaman "kendi kendini gerçekleştiren kehanet" biçimini almalarına, yani kendilerini "doğru" kılacak kurumsal yapıların ortaya çıkmalarına katkıda bulunmalarına yol açmaktadır (Giddens, 1984:xxxii-xxxiii). Bu ise bir ideoloji olarak iktisadın önemini ortaya çıkarmaktadır. Ancak bunu anlayabilmek için kapitalist gerçekliğin ve onun iktisattaki kendini gösterme biçiminin dikkate alınması gerekir.

Kapitalizmin Gerçekliği: Yabancılaşma, Fetişizm ve Şeyleşme

Marx'ın kapitalizm analizinin insanın "insanlıktan çıkması" sürecini de anlattığı gözlerden uzak tutulmamalıdır. Marx'ın kapitalizm analizinin temelinde yer alan yabancılaşma kuramının, her insanda bulunan, onun uygun ya da "doğal" bir biçimde gelişmesini belirleyen potansiyeller bütününe göndermede bulunur biçimde algıladığı insanın "özünün", özel mülkiyet altında onun "varoluşu" ile çeliştiği önermesinden yola çıktığı söylenebilir (Hunt, 1986:97). Marx'a göre, insanın özünü belirleyen şey, onun aynı anda hem özgül olanın hem de genel olanın ya da aynı anda hem birey hem de sosyal bir varlık olma özelliklerinin birliğidir; Marx'ın *1844 Elyazmaları*'nda benimsediği terim kullanıldıkta, insan, "kendisine varolan, yaşayan bir tür olarak baktığı için, kendisine *evrensel* ve bu yüzden de özgür bir varlık olarak baktığı için", bir *türsel varlıktır* [*species-being*] (Marx, 1975:327). Bir bireyin bir türe ait olmasının, aslında birbiriyle aynı anlamı taşıyan iki anlamı vardır: İlkin, bir kişi "insanın algısal ve bilişsel yetileri ile yaşam etkinliği" yüzünden, ikinci olarak da, "insanın etkinliğinin sosyal bir etkinlik olması" yüzünden türsel niteliktedir (Hunt, 1986:97-98). Yani aslında hem bir birey, hem de sosyal bir varlık olan insanın, kendi varoluşu da

[2] İktisadın dönüştürücü gücüne iki örnek, Özel (2003)'de tartışılmaktadır.

dahil olmak üzere bütün etkinliği, ister istemez sosyal niteliktedir. Bu yüzden toplum bireylerden bağımsız, onun üzerinde ya da ona karşı bir varlık diye görülmemelidir; başka deyişle birey sosyal bir varlıktır (Marx, 1975:350). İnsanı öteki "doğal" varlıklardan ayıran da onun yaşam etkinliğinin ya da *tarihi*nin doğayla gerçekleştirilen sosyal bir etkileşime dayanıyor olmasıdır (Marx, 1975:391). İnsanların hem doğayı, yani kendi "organik olmayan beden"lerini (Marx, 1975:328), hem de kendilerini dönüştürmek için giriştikleri bu amaca dayalı, özgür ilişki (*praxis*), aslında Marx'a göre, insanın kendi özünü "nesneleştirme" etkinliğinden başka bir şey değildir. Kendi emeğini kullandığı bu etkinlik yoluyla insan hem kendi potansiyellerini gerçekleştirir, yani insanlığını ortaya koyar hem de kendi kendisini yarattığı üründe tanır. Marx "emek" terimini, "insan ve doğa arasındaki metabolik etkileşim, insanın varoluşu üzerine doğa tarafından konan ve her zaman geçerli olan koşul" (Marx, 1976:290) anlamında, yani "fiziksel biçimdeki, yaşayan kişilikteki, bir insanda varolan zihinsel ve fiziksel yeteneklerin toplamı" (Marx, 1976:270) olarak tanımladığı "emek gücü"nün içerisinde harcandığı bir sürece gönderme yapar biçimde kullanmaktadır. Bu önermeye dayanarak "emek gücü"nün aslında insandaki "eyleme" gücüne göndermede bulunduğu ileri sürülebilir. Bu süreç boyunca insan aslında kendi emeğine dayanır bir biçimde kendi "yaşamını üretecektir" (Marx ve Engels, 1970:50); insanın yönelimlerine [*intentions*] dayanan bilinçli bir etkinlik niteliğindeki bu "üretim" sürecinde insan "dış doğa üzerinde eylemede bulunur ve onu değiştirir; aynı zamanda da, kendi doğasını değiştirir" (Marx, 1976:283).

Ancak, insanın özünün değişik tarihsel dönem ve koşullarda bile aynı kalmasına karşın onun "varoluşu" bu türden "maddi" koşullar tarafından belirlenecektir. Marx'ın *Kapital*'de yapmaya çalıştığı, bu özgül koşullar kümelerinden bir tanesi olan kapitalizmde insanın varoluşunun ne ölçüde onun özüyle çeliştiğini göstermektir. Meta üretiminin gelişmesine ve asıl önemlisi ücretli emeğe, yani emeğin metalaşmasına dayanan kapitalizmde insanların kendi özlerini gerçekleştirme, onu "nesneleştirme" yönündeki etkinlikleri, emekçinin ürünüyle olan bağını yitirdiği bir "yabancılaşma" sürecine dönüşmektedir (Marx, 1975:324). Marx, yabancılaşmayı dört "bakış açısından" görmektedir: Yabancılaşma, 1) insanın kendi ürettiği ürünle olan ilişkisinde; 2) insanın kendi üretken etkinliğiyle olan ilişkisinde; 3) insanın kendi "türsel varlığı" ile olan ilişkisinde; 4) insanın öteki insanlarla olan ilişkisinde ortaya çıkmaktadır (Hunt, 1979:304). Kısaca söylendikte, yabancılaşma süreci bir bütün olarak bireyin kendisini insan yapan özelliklerini yitirdiği bir "insanlıktan çıkma" sürecidir.

Bununla birlikte, bu sürecin Marx için, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetle birlikte başlayan bir süreç olduğu unutulmamalıdır. Özel mülkiyet, insanın özündeki bütünlüğü parçalayacak, onu tek yönlü bir duruma indirgeyecektir. Marx'ın dediği gibi, "özel mülkiyet bizi öylesine aptal ve tek yanlı hale getirdi ki, bir nesnenin, ancak bizim için bir sermaye olarak varolduğunda ya da ona doğrudan sahip olduğumuzda, yediğimizde, içtiğimizde, giydiğimizde, içinde yaşadığımızda vs. kısacası onu *kullandığımızda* onun *bizim* olduğunu düşünürüz (Marx, 1973:351-52). Burada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta, özel mülkiyetin kapitalizmle eşleştirilmemesi gerekse de, bir sosyal süreç olarak yabancılaşmanın "tepe noktasına" kapitalizmle birlikte ulaştığıdır. Bunun nedeni, bu sistemde, yalnızca insanın kendi yarattığı ürünlere değil, kendi toplam fiziksel ve zihinsel kapasiteleri ya da eyleme gücü anlamında emeğine de yabancılaşmasının, bu gücün kendisinin bir "meta" haline gelmesiyle gerçekleştiğidir. Başka deyişle, yalnızca kapitalizmde yabancılaşma süreci "fetişizm" ve "şeyleşme" sürecine götürmektedir. Marx için, emek gücünün meta haline gelmesiyle nitelenen kapitalizmde, emeğin ürünlerinin meta formu ile değer ilişkisi, insanlar arasında varolan, ancak nesneler arasındaki ilişkilermiş gibi görünen, kesin bir sosyal ilişkiyi tanımlamaktadır. Metaları üreten insan emeğinin özgül, sosyal, soyut niteliğinden kaynaklanan bu "fetişizm" (Marx, 1976:165), altında, soyut bir kategori olarak emek, kendi "sahibinden", insanlardan ayrılarak bir "şey" haline gelir. Dolayısıyla, bir yandan şeyler insan özellikleri kazanırken öte yandan da insanlar arasındaki ilişkiler şeyler arasındaki ilişkiler olarak gözükürler; yani, insanlar arasındaki ilişkiler "şeyleşirler" (Lukács, 1971:83). Kısacası bu süreç, insanların ürettiği nesnelerin sosyal ilişkilerin taşıyıcıları olarak göründükleri (fetişizm), buna karşılık gerçek insanlar arasındaki ilişkilerin de şeyler arasındaki ilişkiler olarak göründükleri (şeyleşme) bir süreçtir. Burada söz konusu olan, Polanyi'nin deyişiyle bir "hayaletler dünyası"dır; ancak "*hayaletlerin gerçek olduğu* bir dünyadır. Çünkü metanın sahte yaşamı, mübadele değerinin nesnel niteliği, bir yanılsama *değildir*" (Polanyi, 1935:375). Bu "hayaletler dünyasında", mübadele sürecinin yaygınlığı, insanlar arasındaki ilişkilerin metaların ve giderek paranın aracılığıyla gerçekleştirilir olmuştur. Başka deyişle, bireyler arasındaki bağ, *mübadele değeri* olarak dile gelmekte ve böyle bir toplumda birey, "hem kendi sosyal gücünü, hem de toplumla olan bağını cebinde taşır" hale gelmektedir (Marx, 1973:157). Böylece, insanlar arasındaki doğrudan, kişisel nitelikteki ilişkiler yerine para, bu "insanın *yabancılaşmış kapasitesi*" artık "hem *ayrılmanın* gerçek *etmeni* hem de gerçek *birleştirici etmen*, … toplumun *kimyasal* gücü" (Marx, 1975:377) haline gelerek "*hayalin*

gerçekliğe ve *gerçekliğin* de *hayale;* benzer biçimde, *gerçek insani ve doğal güçlerin* bütünüyle soyut temsillere" dönüşmesi sürecini tamamlar (Marx, 1975:378).

Dolayısıyla fetişizm ve şeyleşme, aslında aynı sürece göndermede bulunmaktadır; bu süreç de yabancılaşmanın bir sonucudur (Schaff, 1980:80-82). Kapitalizmin işleyebilmesi için insanların soyutlamalara dönüşmesi gereklidir (Hunt, 1979:309). Başka deyişle yabancılaşma kavramı yalnızca emekçi için değil, toplumun geneli için geçerli bir süreçtir. Örneğin, toprağın verimliliği toprak sahibinin bir niteliği diye görülürken (Marx, 1975:311) insanların sahip olduğu emek gücü, sermayenin gücü diye görünür (Marx, 1976:482); hatta kapitalistin kendisi bile "yalnızca kişileşmiş sermayedir. Kapitalistin ruhu, sermayenin ruhudur" (Marx, 1976:342). Dolayısıyla, bu üretim ilişkileri, "aynı anda hem sosyal kişilikler hem de yalnızca şeyler olan Monsieur le Capital ile Madame le Terre'in kendini gösterdiği, efsunlanmış, çarpıtılmış ve baş aşağı duran bir dünyayı" (Marx, 1981:969) nitelemektedir.

Dolayısıyla, kapitalizmde sosyal gerçekliğin kendisinin "baş aşağı" (Marx, 1976:103) durduğu söylenebilir. Yabancılaşma, insanın kendi yarattığı üründen, kendi üretken etkinliğinden, toplumdan ve giderek kendi insanlığından uzaklaşmasını nitelediğinden, yabancılaşmanın egemen olduğu bu süreç insanların sahip oldukları dönüştürme güçlerini yitirerek, kendi ürünlerinin boyunduruğu altına girmeleri sonucunu vermektedir. Bu ise, insanın kendi gücünün ondan ayrılarak onun üzerinde egemen olması demektir.

Başka bir deyişle burada, "güç" (*power*) kavramının iki boyutu söz konusudur. Güç, bir yandan niyetli insan eylemesine, insanın dönüştürme gücüne göndermede bulunurken öte yandan da, kontrol etme, sömürme, boyun eğdirme türü "güç ilişkileri"ne de göndermede bulunmaktadır. Bu ikinci anlamıyla güç, sosyal yapıların insanın dönüştürme gücünü sınırlayıcı ya da özgürlüğünü yok edici özelliklerini nitelemektedir. Sosyal yapıların ortaya çıkışı insanların özgür, niyetli, ahlâki etkinliklerine bağlı olsa da, aynı yapılar bu etkinlikleri sınırlayıcı rol oynamaktadır. Bu bakımdan sosyal yapılar ya da ilişkilerin yeniden üretilmesi, insanın "eyleme kavramına içsel olan dönüştürme kapasitesi" anlamında güce gereksinim duyarken, bu yeniden üretim süreci aynı zamanda da "genelleşmiş efendi-köle tipi ilişkileri" (Bhaskar, 1993:153-54) yaratacaktır. Bu ilişkiler birbiriyle yakından ilişkilidir; çünkü "köle-efendi" tipi ilişkiler insanın dönüştürücü gücünü hem varsaymakta hem de ona olanak vermektedir. Kapitalizmdeki emek sermaye ilişkisi bu bakımdan "baş aşağı" duran bir gerçekliği göstermektedir;

çünkü bu ilişki içinde insanın dönüştürücü gücü, onun sistemin güçsüz bir "dişlisine" indirgenmesine neden olmaktadır. Aslında insanın kendi kendisini gerçekleştirme amacına yönelik olan emek süreci böylece, insanın kendi insanlığını yitirmesi, kendi potansiyellerini gerçekleştirmekten alıkonulmasının aracı haline gelmektedir. Kuşkusuz, bu ilişkinin önemli bir boyutu da, kölenin kendisini giderek efendisinin gözünden görmeye başlaması, yani gücünü kendi köleliğinin koşullarını yaratabilmek için, hem de gönüllü olarak kullanmaya başlamasıdır. Bu da, esas olarak kapitalist ideolojinin temel bir işlevidir.

Kapitalist İdeoloji ve İktisadın Rolü

Bir "yanlış bilinç" olarak ideolojinin ne olduğu konusunda tartışmalar eksik olmasa da,[3] genel olarak kapitalist ideolojinin işlevsel yönünün öne çıktığını, yani ideolojinin esas olarak işçi sınıfının bilinçlenip bir tehdit olmasını önlemek için burjuvazi tarafından bilinçli olarak kullanılan bir araç olduğu düşüncesinin yaygın olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.[4]

Bununla birlikte, böylesine işlevselci bir bakış açısı, ideolojiye ilişkin kısıtlı bir kavrayış ortaya çıkarmaktadır. İlk olarak bu bakış açısı, ideolojinin toplumun hangi kesiminde olursa olsun bir bireyin düşünüş biçimini etkilemesi gibi bir olasılığı dışarıda bırakmaktadır. Başka deyişle ideolojinin aynı zamanda genel olarak kapitalizmin dayattığı bir "bilinç biçimi" (Ertürk, 1999:28-29) olduğunu ya da bir kapitalist ile bir işçinin gerçekliğe ilişkin benzer bir bakış açısına sahip olmasına neden olan "ortak payda" (Kosík, 1976:43) olduğunu gözden kaçırabilmektedir. Bu bakımdan ideolojinin aynı zamanda insanların yaşamlarına anlam katan simgeler, düşünceler, efsaneler bütünü sağlama işlevi de yorumsamacı (*hermeneutic*) bir bakış açısını gerektirmektedir (İnsel, 2000). Sosyal bilimin toplumun kendisinden bağımsız olamayacağı gibi, toplumun kendisi de, bilimsel, yarıbilimsel ya da ideolojik düşünceler kümesinden bağımsız olamaz, başka deyişle sosyal yapı ve ilişkiler aynı zamanda *kavrama bağlı* niteliktedirler (Bhaskar, 1989:38). Bunun nedeni, her insanın eylemlerini gerçekleştirirken şu ya da bu ölçüde ne yaptığına ve bunu neden yaptığına ilişkin bir gerekçesinin bulunmasıdır. İdeolojinin bir işlevi de genel olarak bu tür gerekçeleri sağlamaktır. Bu yüzden ideoloji aslında, sosyal bilimin de başlangıç

[3] İdeoloji kavramının geniş bir tartışması için bkz. Eagleton (1996); ideolojinin psikoanalitik tartışması için bkz. Žižek (2002); Marx'ın çalışmalarını temel alan bir yeni bir çalışma için bkz. Çelik (2005).

[4] Bu bakışın en bilinen örneği, kuşkusuz Althusser (1971)'in "devletin ideolojik aygıtları" görüşüdür.

noktasıdır; çünkü sosyal bilimin çıkış noktası, toplumda benimsenen genel bakış açılarının ve ideolojik düşüncelerin eleştirel bir biçimde gözden geçirilmesi ve gerçekliği ortaya koyabilecek hipotezlere ulaşılabilmesidir (Bhaskar, 1989:48-49).[5]

Dolayısıyla, ideolojiyi yalnızca hâkim sınıfların bir aygıtı diye görmek, ne onun toplumun "ortak paydasını" nasıl oluşturduğunu açıklayabilir ne de insanların neden kendi insanlıklarını yitirmeleri sonucunu verecek koşulları canı gönülden kabul etmelerini. Bu yüzden daha geniş kapsamlı bir ideoloji anlayışı gereklidir. Burada sorulması gereken asıl soru, nasıl olup da gerçekliğe ilişkin "yanlış" bir bakış açısının toplumun ortak paydası haline gelebiliyor olduğu ve bireylerin eylemlerini "anlamlı" kılabildiğidir. Bu sorunun yanıtı, aslında kapitalizmin kendi gerçekliğinin "yanlış" olduğudur. Kapitalizmin işleyişini niteleyen yabancılaşma ve onun yarattığı fetişizm/şeyleşme süreci, insanın kendi emeğinin onu kontrol eden bir güç haline gelmesine, insanlar arasındaki ilişkilerin de şeyler arasındaki ilişkilere indirgenmesine yol açtığından insanın "özüne" aykırı olması anlamında yanlış bir gerçekliği nitelemektedir. Böyle bir gerçekliğin eleştirilmeden kabul edilmesi ise, "yanlış" bir düşünce kümesini ortaya çıkarmaktadır. Bu bakımdan ideoloji, kapitalist gerçekliğin eleştirel olmayan bir biçimde ele alınarak bu gerçekliğin yalnızca "yansıtılması"nı nitelemektedir. Başka deyişle ideoloji, Marx'ın ünlü deyişi anımsandıkta, görünüş ile gerçekliğin çakıştığını varsayarak daha derine inme gereğini duymamaktadır. Yani asıl önemli olan alan değiş tokuşun gerçekleştiği piyasanın alanıdır:

> Sınırları içinde emek gücünün alınıp satıldığı dolaşım ya da meta değiş-tokuş alanı, aslında insanın doğuştan gelen hakları için bir Eden'dir. Bu alan, Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham'ın ayırt edici alanıdır. Özgürlük, çünkü bir metanın, haydi emek gücü diyelim, hem alıcısı hem de satıcısı, yalnızca kendi özgür istenci tarafından belirlenir. Bunlar, her ikisi de yasa önünde eşit olan özgür insanlar olarak sözleşme yaparlar. Bu sözleşme, onların ortak istençlerinin ortak bir yasal dile getiriş bulduğu nihai sonuçtur. Eşitlik, çünkü her ikisi de, yalınca metaların sahipleri olarak ilişkiye girerler ve eşdeğer ile eşdeğeri değiş-tokuş ederler. Mülkiyet, çünkü her ikisi de yalnızca kendisinin olanı kullanırlar. Ve Bentham, çünkü her ikisi de yalnızca kendi çıkarını gözetir. (Marx, 1976:280)

[5] Bu açıdan sosyal bilimden ayrı olarak ideolojinin a) yanlış olduğundan söz edilebilir; yani ideolojinin getirdiği açıklamalardan daha iyi açıklamalar mümkündür ve b) ideoloji az çok "gereklidir"; yani ideolojinin sağladığı düşünce kümesinin yanlışlığına ilişkin bir açıklama getirilebilir (Bhaskar, 1989:62).

Böyle bir bakış açısının aynı zamanda sınıf niteliğinin öne çıkması doğaldır; çünkü "yanlış" gerçekliğin bir sonucu olsa da ideoloji, "efsunlanmış" sosyal ilişkileri yansıtmanın ötesinde bu ilişkileri doğallaştırmakta, idealleştirmekte ve kendilerini sürekli yeniden üretebilmelerine katkıda bulunmaktadır. Bu süreçte bireylerin katılımı ve işbirliği esastır. Burada bireylerin yalnızca "kandırıldıklarını" düşünmenin ötesinde onların kimi zaman ideolojiye boyun eğmeme güçlerinin olmasına karşın, özellikle ekonomik gerekçelerle ideolojinin kendini yeniden üretmesine aktif olarak katılıyor olmaları da mümkündür. Bu bakımdan özellikle kişinin kendi kendini kandırması (*self-deception*), kendi istediği gibi düşünme eğiliminde olması (*wishful thinking*) ya da görmek istemediklerini görmemesi (*wilful ignorance*) gibi psikolojik mekanizmalar, ideolojinin yeniden üretimini açıklayabilir (Whisner, 1989, 1994).

Ancak genel olarak asıl sorun, kapitalizmin "yanlış" gerçekliğinin insanların zihinlerinde yarattığı "şeyleşme" eğilimidir. Bu "efsunun" etkisi altındaki bireyler, kendi dönüştürme güçlerinden vazgeçerek sosyal yapı ve ilişkilerin kendilerini yeniden üretim sürecinde birer "kukla" haline gelebilmektedirler. Böyle bir şeyleşme eğilimi, çağdaş "neoklasik" iktisadın da temelinde yer almaktadır. Başka deyişle burada, neoklasik "rasyonel ekonomik insan" (*homo oeconomicus*) soyutlamasının kendisinin gerçeklik kazanması söz konusudur. Birey bu süreç içinde sistemin işlevsel bir birimi, bir dişlisi haline gelmekte, böylelikle de sistemin işleyişi için gerekli özellikleri kazanmaktadır.[6] Unutmamak gerekir ki,

> insanı bir soyutlamaya dönüştüren teori değil, gerçekliğin kendisidir. İktisat insanın sürekli olarak "ekonomik insan"a dönüştürüldüğü ilişkileri düzenleyen yasaların oluşturduğu bir sistemdir. İktisadın alanına girdiğinde, insan dönüştürülür. Ekonomik ilişkilerin içine girdiği andan itibaren -kendi isteği ve bilinci dışında- homo oeconomicus olarak işlev gördüğü durumların ve yasa benzeri ilişkilerin içine çekilir; bu ilişkiler içinde yalnızca ekonomik insanın rolünü yerine getirdiği ölçüde varolabilir ve kendini gerçekleştirebilir. Bu yüzden iktisat, insanı ekonomik insana dönüştüren ve onu boyunduruğu altına alan, onu uyarlayan nesnel bir mekanizmanın içine çeken bir yaşam alanıdır. (Kosík, 1976:52)

Dolayısıyla, iktisadın temel işlevi, gerçekliği eleştirel olmayan bir biçimde yansıtmak, kendisini yalnızca mübadele alanıyla kısıtlayarak üretim ala-

[6] Başka deyişle bireyler "rasyonel ekonomik insanlar" olarak "sosyalleşmektedirler" (Thomasberger, 1999).

nındaki ilişkileri göz ardı ederek yalnızca görünen gerçekliği asıl gerçeklik olarak sunmak ve bu "efsunlu" gerçekliği doğallaştırarak onun kendisini yeniden üretmesini sağlayacak birey tipinin yaratılmasına katkıda bulunmaktır. İlginç olan nokta ise, iktisadın bu rolü yerine getirirken (bilinçli ya da bilinçsiz) *bilimci* bir bakış açısına sığınarak kapitalizmin gerçekliğini sonsuz ve değişmez bir gerçeklik diye sunmasıdır. Başka deyişle bilimciliğin dayattığı bu tür bir determinizm anlayışı, kapitalizmin egemenliğinin sürmesini sağlarken insanların dönüştürücü güçlerini ellerinden alarak onların "köle-efendi" türü ilişkilerin içine hapsolmalarına zemin hazırlamaktadır. Bu ise hem iktisadın hem de öteki sosyal bilimlerin üstesinden gelmeleri gereken temel bir sorundur.

Kaynakça

Althusser, L. (1971), "Ideology and Ideological State Apparatses," *Lenin and Philosophy*, London: 1971 içinde.

Bhaskar, R. (1975). *A Realist Theory of Science*. Leeds Books.

Bhaskar, R. (1989). *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of The Contemporary Human Sciences*, 2nd edition, Harvester Wheatsheaf.

Bhaskar, R. (1994). *Plato etc. The Problems of Philosophy and their Resolution*. London, Verso.

Çelik, N. B. (2005), *İdeolojinin Soykütüğü: Marx ve İdeoloji*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Eagleton, T. (1996), *Ideoloji*, çeviren: M. Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ertürk, K. (1999), "Marx, Postmodernity, and Transformation of the Individual," *Review of Radical Political Economics*, 31(2), s. 27-45.

Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge: Polity Press.

Harré, R. (1984), *The Philosophies of Science: An Introductory Survey*, 2. baskı, Oxford: Oxford University Press.

Hunt, E. K. (1979a). "Marx's Theory of Property and Alienation," in Parel and Flanagan, eds., *Theories of Property: Aristotle to the Present*, Ontario: Canada, Wilfred Laurier University Press, pp. 283-319.

Hunt, E. K. (1986). "Philosophy and economics in the Writings of Karl Marx," in S. W. Helburn and D. F. Bramhall (eds.), *Marx, Schumpeter & Keynes: A Centenary of Dissent*, Armonk (NY).: M.E. Sharpe.

İnsel, A. (2000), *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, 2. Baskı., İstanbul: Birikim Yayınları.

Kosík, K. (1976). *Dialectics of the Concrete: A Study on Problems of Man and World*, Boston Studies in the Philosophy of Science, R. s. Cohen and M. W. Wartofsky (eds.), vol. LII, Dordrecht-Holland and Boston-U.S.A.: D. Reidel Publishing Company.

Lukács, G. (1971). *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*, (translated by Rodney Livingstone), Cambridge (Mass.), The MIT Press.

Marx, K. (1973). *Grundrisse*, translated by M. Nicolaus, Harmondsworth: Penguin.

Marx, K (1975). *Early Writings*, translated by R. Livingstone, Harmondsworth: Penguin.

Marx, K (1976). *Capital (vol. I)*, translated by B. Fowkes, Harmondsworth: Penguin.

Marx, K and F. Engels (1970). *The German Ideology*, C. J. Arthur (ed.), New York: International Publishers.

Özel, H. (2000), "The Explanatory Role of the General Equilibrium Theory: An Outline into a Critique of Neoclassical Economics," *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), s. 257-285.

Özel, H. (2003), "Closing the Open Systems: Two Examples for the "Double Hermeneutics in Economics," *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 30, December, s. 223-248.

Polanyi, K. (1935). "The Essence of Fascism" *Christianity and The Social Revolution*, J. Lewis, K. Polanyi, D.K. Kitchin (eds.), London: Victor Gollancz Ltd içinde.

Schaff, A. (1980). *Alienation as a Social Phenomenon*, Oxford: Pergamon Press.

Thomasberger, C. (2001), "Human Action, Economic Behaviour and Social Structure in Complex Societies: The Oversocialised Conception of Man in Modern Economics", "Ekonomi ve Demokrasi" başlıklı 8. Uluslararası Karl Polanyi Konferansına sunulan bildiri. 14-16 Kasım, Mexico City, Meksika.

Whisner, W. (1989). "Self-Deception, Human Emotion, and Moral Responsibility: Toward A Pluralistic Conceptual Scheme," *Journal For The Theory of Social Behaviour*, 19(4), s. 389-410.

Whisner, W. (1994). "To 'Ideology, First-Person Authority, and Self-Deception'," *Social Epistemology*, 8(2), s.199-213.

Žižek, S. (2002), *Ideolojinin Yüce Nesnesi*, çeviren: T. Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.

"DOĞA BİLİMLERİ" VE "TOPLUM BİLİMLERİ" KÜSKÜNLÜĞÜ ÜZERİNE ÇEŞİTLEMELER…

Yücel ÇAĞLAR

"Giriş" Yerine Kimi Anımsatmalar…

Bu sorunun, söz konusu ayrışmaya yol açan temel nedenlere açıklık getirilmesiyle daha kolay yanıtlanabileceğini düşünüyorum. Ancak öncelikle, şu saptamayı yapmam gerekiyor: Evet, böyle bir "küslük", başka bir söyleyişle ayrışma var ve bu ayrışma bir yandan sürekli olarak büyümüş/büyütülmüş, keskinleşmiş/keskinleştirilmiş; bir yandan da yeni boyutlar kazanmış/kazandırılmıştır. Ayrıca bu, yeni bir olgu değildir kuşkusuz. Eğer, dönemselleştirmek gerekiyorsa, söz konusu ayrımın, kapitalist üretim ilişkilerinin egemenleşmesine koşut bir süreç içinde belirginleştiği söylenebilir: Kapitalist gelişme neye gereksinme duymuşsa, bu gereksinmesinin öncelikle ve ağırlıkla, doğrudan ve dolaylı olarak doğadan karşılanması; bu kapsamda da yine öncelikle ve ağırlıkla "doğanın" ve "doğal" sayılan oluşumların açıklanması gerekmiştir çünkü. Öte yandan, "doğa bilimleri" zamanla öne çıkmış/çıkarılmış; giderek, yeni ürünlerin ve daha etkin (verimli, ekonomik vb), teknik ve teknolojilerin üretilmesine dönüşmüş/ dönüştürülmüştür. Dolayısıyla, kapitalist gelişmenin "doğa bilimlerine" bağımlılığı da artmıştır. Ancak, aynı süreç, kapitalist gelişmenin toplumsal yapıları "genişletilmiş yeniden üretimi" yaşamın her alanında egemen ve sürekli kılabilecek doğrultuda dönüştürme zorunluluğu, "toplum bilimlerinin" de geliştirilmesi gereğini gündeme getirmiştir. Böylece, "toplum bilimleri" ile "doğa bilimleri" ayrışması da giderek kurumsallaşmıştır. Bu kurumsallaşmanın kaçınılama-yacak sonuçlarından birisi ise, deyim yerindeyse, "tek ağacı görürken/gösterirken ormanı görememe/göstermeme" durumlarının ortaya çıkması ve yaygınlaşması olmuştur. Artık "bilim" ve/veya "bilimsel" değil; "araştırma ve geliştirme" (AR-GE), "teknik ve teknoloji", "yenilik/yenilikçilik", "üniversite-sanayi işbirliği" vb. söylemler egemen olmuştur. İsmail Seyrek ve Ahmet Özalp'ın da belirttikleri gibi; "*Daha önce*

bilimsel bilgiden ayrışmayan teknoloji artık ayrı bir varlık alanı kazandıkça felsefî boyutu azalmıştır. Niçin sorusundan bağımsız bir teknoloji sadece nasıl sorusunun yanıtını aramaktadır. O da piyasada bir getirisi olan, eşitsizlik üreten, lisanslarla karşılığını bulan, başka bir anlatımla güçsüz ülkelerden teknoloji üreten ülkelere kaynak transferini sağlayan 'know how' bilgisidir".[1] Felsefeci Afşar Timuçin ise, Türk Tabipleri Birliği'nin Tıp Dünyası Dergisi'nde yayımlanan bir söyleşisinde söz konusu gerçeğin bir başka boyutunu şöyle dile getirmiştir: *"21. Yüzyılda bilim, sanayinin büyük boyutlarda gelişmesinin ve işbölümünün iyiden iyiye çeşitlenmesinin bir sonucu olarak teknolojiyle bütünleşti ve bir anlamda da teknolojiye indirgendi. Özgür bir araştırmacı olan bilimadamı neredeyse tam anlamında teknisyen olup çıktı. Bilim insan yaşamının önünü açan, onu geleceğe bağlayan bir araştırma alanı olacak yerde gereksinimler üreten ve yeni gereksinimleri karşılamaya çalışan bir etkinlik oldu. Bu çerçevede gerçek bilimin tıkandığını, boğulduğunu, giderek bilim olmaktan çıktığını görüyoruz. Bir başka deyişle bilim sermayenin güdümüne girdi. Yaşamı üreten bilimin yerini yaşam için üreten bilim aldı".*[2] Öyle ki, artık yaşamın her alanında bilginin iktidarların oluşmasına, genişletilmesine/yaygınlaşmasına, kurumsallaşmasına ve süreklilik kazanmasına katkıları, deyiş yerindeyse "gözle görülebilecek, elle tutulabilecek" somutlukta yaşanabilir oldu ve bu gerçekliğin kavranabilmesi de bir o denli kolaylaştı.

Öte yandan, "doğanın ve emeğin sömürülmesinin", kapitalist gelişmenin temel dayanaklarından birisi olduğu bilinmektedir. Ancak, "doğanın sömürülmesi" boyutunda "doğadan yararlanmak" tarihsel olarak "değişim için üretim" yapma ilişkilerinin ortaya çıkmasıyla başlamış, giderek yoğunlaşmış, yaygınlaşmış ve çeşitlenmiştir. Yine bilindiği gibi, bu süreç, tek tanrılı dinlerin ve *"Doğa, bilimsel mantık ile biçimlendireceğin gelinin olsun senin. Ben gerçek anlamdaki görünüşümle doğayı tüm çocuklarıyla sana sunmak istiyorum. Doğayı senin hizmetine sunmak ve senin kölen yapmak istiyorum."* diyen Francis Bacon[3] örneği düşünürlerin söylemleriyle beslenmiştir. Kapitalist gelişme ise "doğaya" ve "emeğe" bakış açılarını sürekli olarak"uygun" biçimde dönüştürerek ve gerektiğinde "yeni" bakış açıları, değer yargıları oluşturarak bu süreci hem hızlandırmış hem de egemenleştirmiştir. Kısaca söylendiğinde; kapitalist gelişme, "doğaya egemen olma" ülküsüyle, "doğadan çeşitli amaçlarla ve yollarla olabildiğince yararlanma" ve "doğadan korunma" çabalarına "doğayı sömürme" boyutlarını kazandırmıştır. Sonuçta, Nermi Uygur'un anlatımıyla; *"Toprağa tarla, ağaca odun, kuşa besin, ırmağa yol, çiçeğe ilaç gözüyle"* bakma[4] eğilimi yaygınlaşmış; "doğa" insanların hızla büyüyen bir kesimine dışsallaşmış, "ötekileşmiş", "yabancılaşmıştır". Dilaver Demirağ, "bu sonucun sonuçlarından"

birisini son derece anlamlı bir anlatımla açıklamaktadır: *"Doğaya egemen olmakta öylesine ileri gittik ki, artık görsel doğa dışında bir doğanın varlığı bizi korkutmakta, doğa ancak evcilleşmiş bir manzara ya da bir tatil köyü olduğunda anlaşılabilir bir şey olma niteliği kazanmakta. Doğaya yabancılaşmanın ve doğanın yeniden üretilen bir sanal gerçeklik olmasının vardığı son nokta, insanın da bir siborga dönüşmeye başlamasıdır."*[5]

Bu bağlamda son olarak, sonuçları artık ekonomik ve toplumsal yaşamı etkileyecek boyutlar kazanan "çevre sorunlarının" yol açtığı yaklaşımların, tartışmaların ve düzenlemelerin anımsanması gerekiyor. Bilindiği gibi bu tartışmalar ve yaklaşımlar, çoğunlukla;

- insanların/toplumların dışında "insansız" bir "doğa", "doğal denge", "doğal varlıklar/oluşumlar/süreçler" vardır,
- "doğada", "doğal dengede", "doğal varlıklarda/ oluşumlarda/süreçlerde" kimi sorunlar yaşanmaktadır ve bu sorunların çoğu "küreseldir",
- söz konusu sorunlar, artık ekonomik büyümeyi/kalkınmayı sınırlandırabilecek boyutlara ulaşmıştır,
- "sürdürülebilir kalkınma" uygulamalarıyla bu sorunların ortaya çıkması önlenebilir ve yol açtığı "ekolojik yıkımlar" onarılabilir,

varsayımlarına dayanmaktadır. Ancak, yine bilindiği gibi, ağırlıkla teknik nitelikte olan bu tartışmaların yanı sıra, söz konusu sorunların açıklanmasına ve nedenlerinin ortadan kaldırılmasına yönelik ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal sorgulamalar da yapılmakta, üretilen çözümlerin yaşama geçirilmesine yönelik çabalara girilmektedir. Ne var ki, bu çabalar henüz kapitalist gelişmenin temel dinamiklerini değiştirebilecek etkenlik düzeyine ulaşamamıştır. Bu bir yana, ülkemizde de, "doğadaki" varlıklardan, değişme ve gelişmeler ile ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal ilişkilerdeki değişme ve gelişmelerle çoğunlukla ilişkilendirilmemekte*; "do-

---

* İlginçtir, bu gerçek artık çeşitli resmi kaynaklarda da dile getirilebilmektedir. Örneğin; DPT'nin Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005'e göre; "*çevre politikalarının ekonomik ve sosyal politikalarla entegrasyonu sağlanamamış, bu konuda ekonomik araçlardan yeterince faydalanılamamıştır.*"; AB'nin "İlerleme Raporu 2004"ye göre; "Çevresel konuların diğer politikalarla entegrasyonuyla ilgili önemli bir gelişme kaydedilmemiştir."; T.C. Çevre ve Orman Bakanlığı'nın Türkiye Cumhuriyeti Ab Çevre Uyum Stratejisi, 2005 adlı belgesinde belirtildiğine göre; "*Sürdürülebilir kalkınma politikaları genel politikalara yansıtılmaya çalışılmakla birlikte şu an için Türkiye'deki dinamik gelişmelere cevap verecek yetişecek seviyede değildir*." Peki, neden?

ğadaki" varlıklardan, değişme ve gelişmelerden yalnızca yararlanma olanaklarını artırmak ya da hiç ve/veya en az zarar görmek yaklaşımları egemenliğini sürdürmektedir. Başka bir söyleyişle "doğa", "doğal denge", "doğal varlıklar/oluşumlar/süreçler" ile "insan/toplum yaşamındaki değişmeler ve gelişmeler", ülkemizde de iki ayrı bilgi, ilgi ve tartışma alanıdır. Öyle ki, bu iki alanda gerçekleştirilen etkinliklerin tasarlanması, yürütülmesi, sonuçlarının değerlendirilmesi vb aşamalarında hemen hemen hiçbir düzlemde işbirliği yapılmamakta, kimi durumlarda "proje yürütücüleri" olarak bir araya getirilmelerine karşın sorunlar özelinde ortak tartışma ortamları üretilmemekte; iki etkinlik alanının araştırmacıları/bilim insanları çoğunlukla, ilişkili olmadıkları alandaki kendi ilgi alanlarını da ilgilendiren değişme ve gelişmeleri bile gerektiğince izlemeyebilmektedir.

Artık çeşitli uluslararası kurum ve kuruluşlar tarafından da çeşitli biçim ve düzeylerde desteklenen bu eğilimler ve çabalar;

- tekil sorunların ve tek boyutlu çözümlerin öne çıkarılmasına,
- siyasal savaşımın önceliklerinin, içeriğinin ve yöntemlerinin siyasal iktidarı hedeflemeyecek doğrultulara yönlendirilmesine; bu kapsamda da siyasetin "yataylaştırılmasına", yaşama alanlarından ve etkinliklerinden soyutlanmasına, toplumsallaşamamasına,
- "doğa bilimleri" ve "toplum bilimleri" ayrışmasını pekiştirecek yaklaşımlara ve kurumsallaşmalara,
- özellikle "bilimsel bilgi" üretmek yerine belirli bir amaca yönelik veri, durum bilgisi, ve teknik üretme, envanter çıkarma vb etkinliklerin yaygınlaşmasına yol açmaktadır. Bu gelişmelerin hem "doğa bilimlerinin" hem de "toplum bilimlerinin", önünde sonunda siyasal iktidarlara dayanaklar sağlayan etkinlik alanlarına dönüşmesini ne denli kolaylaştırdığı açıktır.

Tezlerim…

"Doğa", "doğal denge", "doğal varlıklar/oluşumlar/süreçler" ile "insan/toplum yaşamındaki değişmeler ve gelişmelerin" iki ayrı bilgi, ilgi, tartışma ve etkinlik alanı olarak algılanması, bu kapsamda da; "doğa bilimleri" ile "toplum bilimleri" ayrışması;

- gerçekliğin tüm boyutlarıyla kavranmasını güçleştirmekte ve kimi durumlarda da olanaksızlaştırmaktadır;
- çözümlemelerin eksiklik ve yanlışlıklarını artırmakta, gerçekçi öneriler geliştirebilme olanakları kısıtlamaktadır;

- "doğa", "doğal varlıklar/oluşumlar/süreçler gibi her olgusu kesinlikle kamusal olan bir alanın kamu yararı dışında ve çoğu zaman da kamuya zarar verebilecek doğrultuda yönetilmesine dayanaklar sağlamaktadır,
- çoğunluğu kamusal mülkiyet ve/veya yönetim altında bulunan ve kimileri de kamu yararına yönetilmesi Anayasayla güvenceye alınmış olan "doğal" varlıkların yerli ve yabancı özel sermayeye devredilmesi vb uygulamaların gözden kaçırılmasını kolaylaştırmaktadır,

Bu durumların, "bilimin", "bilimsel" uğraşların, her türlü düzlemdeki iktidarların oluşmasına ve varlığını sürdürebilmesine, kendisini genişleterek yeniden üretebilmesine yaşamsal önemde "bilimsel" dışsallıklar sağlayacağı açık bir gerçekliktir.

Söz Konusu Ayrışmanın Sonuçlarına İlişkin Kimi Örnekler…

Dünyada ve bu kapsamda da Türkiye'de, özellikle 1980 sonrasında, kimileri yukarıda tartışmaya açılan saptamaları ve tezleri kanıtlayabilecek çok sayıda değişme ve gelişme gündeme gelmiş, yine çok sayıda hukuksal ve kurumsal düzenleme yapılmış; bu değişme ve gelişmeler ile uygulamaları kolaylıkla kabul edebilen/benimseyebilen bir kültür, dahası destekleyebilen yaygın bir kamuoyu oluşturulabilmiştir. Üstelik bu durum, söz konusu gerçekliklerin ayırdında olmayan "doğa bilimcileri" ve "toplum bilimcileri" tarafından doğrudan ve/veya dolaylı olarak desteklenebilmiştir. Bu gerçekliği açıklıkla ortaya koyan kimi gelişmeler ve düzenlemeler aşağıda örneklenmiştir.

i) TÜBİTAK'taki Değişme ve Gelişmeler:

Bilindiği gibi TÜBİTAK, doğa, sağlık ve mühendislik gibi "müspet bilimler alanında temel ve uygulamalı araştırma yapmak, yaptırmak, yapmayı özendirmek ve bu amaçla merkez ve enstitüler kurmak" amacıyla 1963 yılında kurulmuştur. İzleyen yıllarda TÜBİTAK'ın yönetsel yapısında ve yönelimlerinde köktenci sayılabilecek değişiklikler yapılmıştır. Anımsanacağı gibi, en son olarak 5344 sayılı kuruluş yasası değiştirilerek Başbakanın vesayet yetkisinin sınırları, TÜBİTAK'ın bilimsel özerkliği, kamu yararı ve hukuk devleti ilkesiyle bağdaştırılamayacak biçimde genişletilmiştir. Ancak, bu gelişmeler, hemen hemen hiçbir düzlemde "doğa bilimcileri" ve "toplum bilimcileri" tarafından yaygın olarak tartışılmamıştır. Öyle ki, 1990'lı yılların sonunda TÜBİTAK'ın, "toplum bilimleri" alanında da araştırmaları destekleyebilmesine yönelik düzenlemelerin yapılması, bu kapsamda 1997 yılında TÜBİTAK'ta "Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Destekleme Kurulu"nun oluşturulması ve 2000 yılında da "toplum bilim" araştırmalarının desteklenmeye başlanması bile bu durumun değişmesini

sağlayamamıştır. Bu durum, bir bakıma kaçınılmaz olarak ülkesel bilim ve teknoloji politika ve/veya strateji belgelerinin hazırlanması ve uygulanması aşamalarında çeşitli yetersizliklerin ve olumsuzlukların ortaya çıkmasına yol açmıştır. En son, öncekilerden daha katılımcı bir süreçle ve etkili tekniklerle yürütülen ve kısaca **Vizyon 2023 Projesi** olarak anılan "Ulusal Bilim ve Teknoloji Politikaları: 2003-2023" çalışmaları ve sonuçları, bu gerçeğe somut bir örnek olarak gösterilebilir. Bu belgenin üretilmesinde, "doğa bilimciler" ile "toplum bilimciler" ortak düzlemlerde yeterince buluşturulamamıştır.

ii) Öteki Kamu Araştırma Kuruluşlarındaki Değişme ve Gelişmeler

Son yıllardaki gelişmelere karşın Türkiye'de kamunun AR-GE hizmetlerindeki ağırlığı sürmektedir: Sözgelimi, DİE'nin en son 2000 yılında gerçekleştirdiği "AR-GE Faaliyetleri Anket Sonuçları"na göre, özel kesimin toplam AR-GE harcamaları içindeki payı 1998 yılında ancak % 28,4 iken 1999'da % 35 ve 2000 yılında da % 30,5 olmuştur.[6] Ancak, konu, ağırlıkla "doğa bilimler" alanında etkinlikte bulunan tarım, ormancılık ve hayvancılık sektörleri özelinde ele alındığında görece olarak daha çarpıcı bir görünüm ortaya çıkmaktadır: Saptamalara göre Türkiye'de üç bin dolayında tarımcı araştırmacı bulunmaktadır ve bunların % 67,7'si kamu araştırma kuruluşunda ve % 30'u da üniversitelerde işlendirilmektedir. Bu alanlardaki araştırma harcamalarının ise % 92'si kamu araştırma kuruluşlarında ve % 3'ü de üniversitelerde gerçekleştirilmektedir.[7] Öte yandan; bu sektörlerde yürütülecek AR-GE etkinliklerin konularına, önceliklerine, yürütülme düzenlerine, sorumlularına vb boyutlarına açıklık getiren çeşitli plan ve programlar da yapılmıştır. Ne var ki, kamu AR-GE kuruluşlarında yürütülen bu etkinliklerde hemen hemen hiçbir "toplum bilimcinin" işlendirilmemekte ve sonuçları, "toplum bilimciler" tarafından herhangi bir düzlemde sorgulanmamaktadır. Oysa, son yıllardaki kamu kurum ve kuruluşlarının çökertilmesine yönelik düzenlemeler ve uygulamalar kapsamında kamu AR-GE kuruluşları da kapatılmakta, güçsüzleştirilmekte ve/veya işlevsizleştirilmekte ve bu durum, çeşitli ekolojik sorunların yanı sıra ülkemizin bu sektörlerdeki dışa bağımlılığını da pekiştirebilecek sorunlara yol açmaktadır.

iii) GAP Deneyimi

GAP gibi büyük ölçekli ve çok boyutlu/bileşenli bir proje kapsamındaki her türlü planlama çalışmasının ve uygulamanın; i) öngörülen yatırımların niteliği ve büyüklüğü, ii) gerçekleştirildiği bölgenin, ülkenin, ekolojik, ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal yapısı, iii) gerçekleştirildiği dönemin

ekonomik ve siyasal koşulları nedeniyle çok boyutlu, ancak kesinlikle bütüncül olarak tartışılması gereği açıktır. Bu Proje kapsamında yürütülen "bölgesel planlama" çalışmalarına ve yürütülen proje ve programlara çok sayıda "doğa bilimci" ve "toplum bilimci" katılmıştır. Ancak, bu belgelerin hazırlık ve uygulama aşamalarında, farklı bilgi alanlarının birbirleriyle işlevsel olarak tümleştirilebileceği düzlemler gerektiğince oluşturulmamıştır.* Söz konusu planlardan "Güneydoğu Anadolu Projesi Sosyal Eylem Planı" ise tartışma konusu ayrışmanın yol açabileceği sonuçların boyutlarını sergilemesi yönünden son derece anlamlı bir örnektir.

Sonuç olarak da GAP Bölgesi'nde ne gerçekleştirilmesi hedeflenen ekonomik ve toplumsal dönüşüm sağlanabilmiş ne de başta yanlış sulamadan kaynaklanan çoraklaşma olmak üzere ekolojik sorunların ortaya çıkması ve tarım arazilerinin tarım dışı amaçlarla kullanılması önlenebilmiştir.

iv) Kamu Zararına Yol Açan "Bilimsel" Görüşlerin Üretilmesi

Kamuoyunun doğa/çevre koruma alanında duyarlılığının artması, başta sermaye çevreleri olmak üzere ilgililerin üniversitelerden ve/veya bilimcilerden "uygun" görüşme alma çabalarına yol açmıştır. Çok sayıda örnek verilebilecek bu kurumsal ve bireysel görüşlerden birisi de Koç Üniversitesi'ne tahsis edilen "devlet orman" arazisi ile ilgilidir: Tahsis edilen "devlet ormanı" arazisi ile ilgili olarak Koç Üniversitesi İÜ Orman Fakültesi'nden görüş istenmiştir, Fakülte'nin Ormancılık Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından hazırlanan raporda şu görüşlere yer verilebilmiştir: *"Boyları 8-10 metreye, çapları 21-22 cm'ye ulaşmış karaçamlar (Pinus nigra) 22 yaşında, III. Sınıf kaliteli ağaçlardır. Binaların oturtulacağı alandan bu karaçamların kesilerek çıkarılmasına bir sakınca yoktur…. kampüsün kurulmasından sonra esasen peyzaj projesi düzenlenerek, amenajman planında öngörülen peyzaj ve estetik araçlar daha da etken bir biçimde gerçekleştirilecektir, bu konuda İÜ Orman Fakültesi yardımcı olabilir."* Anımsanacağı gibi, bu "bilimsel" görüşe karşın, TMMOB Orman Mühendisleri Odası'nın tahsisi kararının iptal edilmesi için Danıştay'a başvurması üzerine, yürütmenin durdurulması karar verilmiştir.

---

* Bu bağlamda, özellikle, "GAP Güneydoğu Anadolu Projesi Master Planı (1989)"; "GAP Bölgesi Hareket Planı, 1993-1997", "Güneydoğu Anadolu Projesi Sosyal Eylem Planı" ile en son 2000'li yılların başında hazırlanan "Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı"nın anımsanması gerekmektedir. Ancak, bu belgeler kapsamında çeşitli sorun alanlarına ilişkin çok sayıda da uygulama planı ve programı hazırlanmıştır.

Öte yandan, İÜ Orman Fakültesi Akademik Kurulu, 2005 yılında, 6831 sayılı Orman Kanunu'nun, 2003 yılında siyasal iktidarın gündeme getirdiği ancak kotaramadığı ormanlarla ilgili anayasa değişikliğine konu olan ünlü "2/B" maddesiyle ilgili olarak şu kararı alabilmiştir: *"Toplu yerleşim alanı haline dönüşmüş yerlerin belediye ve köy tüzel kişiliklerine devri düşünülmelidir."* Akademik Kurul, aynı Yasanın "devlet ormanı" sayılan arazilerin ormancılık dışı amaçlarla kullanılmasına tahsis edilmesini düzenleyen 17. maddesinin 3. fıkrası ile ilgili olarak da; *"…ormanlarda yapılacak bina ve tesisler için aranan kam yararı bulunması koşulu,* ***"kesin zorunluluk"*** *ve* ***"üstün kamu yararı"*** *bulunması biçiminde değiştirilmelidir"*. Yine Akademik Kurul, aynı raporda; *"orman sınırları dışına çıkarılacak yerler ve devlet ormanları 49 veya 99 yıllık süreler için deprem konutları yapılmak üzere kullanılabilir."* önerisinde bulunabilmiştir.[8] Fakülte'nin bu "bilimsel" görüşlerinin kimileri yapılan düzenlemelerle yaşama geçirilmiş kimileri de siyasal iktidarın konu ile uygulamalarına dayanak olmuştur.

Öte yandan, TÜBİTAK, kamusal alanla doğrudan ve dolaylı olarak ilgili düzenleme ve uygulamalara çeşitli biçim ve düzeylerde "katkı sağlama" çabası içinde de olmuştur. 1999 yılında, Başbakanlığın isteği üzerine, Eurogold'un Ovacık'taki altın madeni işletmeciliğinin olası çevresel etkileri ile ilgili görüş hazırlatması, bu bağlamda anımsanabilir: TÜBİTAK'ın bir çevre hukukçusu dışında tümüyle doğa ve mühendislik bilimcileriyle oluşturduğu bir kurul tarafından hazırlanan görüşler[9] ise "doğa bilimleri" ile "toplum bilimleri" birlikteliğinin sağlanamadığı durumlarda, en azından kamu yararının ençoklanması yönünden gündeme gelebilecek yetersizlikleri ve olumsuzlukları açıklıkla ortaya koymaktadır*.

---

* TÜBİTAK'ta Başbakanlık Müsteşarlığı'nın isteği üzerine Ovacık Altın Madeni'nde "*…Danıştay Kararı'nda belirtilen risklerin kabul edilir olup olmadığının ilave tedbirleri ile risklerin giderilip giderilmediğinin tespit edilmesi*" için on bilim adamından oluşturulan Kurul, şu kararları alabilmiştir: "i) *İnceleme konusu tesiste, gelişmiş ülkelerde halen çalışmakta olan benzeri altın madeni işletmelerinde olduğu gibi, siyanür kullanımın bir çevre sorunu yaratmadığı; ii) Atık havuzunun tamamen geçirimsiz ve sıfır deşarj prensibine göre tasarlanıp gerçekleştirilmiş olmasının, Dünyada kabul edilen en uygun teknoloji düzeyinin üstünde emniyet sağlandığı, iii)İlgili Danıştay kararında insan ve çevre sağlığını tehdit ettiği ön sürülen risklerin tümüyle giderildiği ya da kabul edilebilir limitlerin çok altına çekildiği, iv) tesisin dünyada altın madenciliği için öngörülüp uygulanmakta olan en uygun teknoloji düzeyini ya da daha iyisini yansıttığı, v) …tesisin ve aynı koşullarda benzerlerinin çevre uyumlu ve duyarlı birer iktisadi faaliyet olarak işletmeye geçirilmelerinin sürdürülebilir kalkınma kavramı çerçevesinde ülkemiz menfaatleri açısından uygun ve yararlı olacağı.*"

v) "Bilimsel" Görüşlerle Yeterince Beslenmeyen Tek Boyutlu Tartışmalar

Siyasal iktidarların gündeme getirdiği kimi düzenlemeler ve uygulamalar, başta demokratik kitle örgütleri olmak üzere duyarlı kamuoyu tarafından çeşitli boyutlarıyla tartışılmaya çalışılmış; kamuya zarar verebileceği düşünülen düzenleme ve uygulamaların engellenmesine yönelik çabalara girilmiştir. Ancak, bu çabalar, çoğu durumda, "bilimsel" görüşlerle yeterince beslenememiştir. Hem "doğa bilimcileri" hem de "toplumbilimcileri", bu çabalara katılmayı ve/veya katkıda bulunmayı, çoğunlukla "bilimsel nesnellik" anlayışlarıyla bağdaştıramamıştır. En son, siyasal iktidarın 2003 yılında gündeme getirdiği "2B arazilerinin satılması" ile ilgili tartışmalar ile aynı yıl çıkarılan ve duyarlı kamuoyunda bile hiç tartışılmayan 4916 sayılı yasa örnekleri, bu gerçeği açıklıkla ortaya koymaktadır.

Anımsanacağı gibi, 2003 yılında siyasal iktidar, Anayasanın ormanlarla ilgili 169 ve orman köylüleri ile ilgili 170. Maddelerini değiştirmek istemişti. Bu yolla, ülke yüzeyinin % 27'sini kapsayan devlet orman işletmeciliği düzenini özelleştirmek ve orman kadastrosu çalışmaları sırasında, 31.12.1981 tarihinden önce orman niteliğini yitirdiği gerekçesiyle artık orman sayılmayan Hazine arazilerini satmayı hedeflemişti. Ancak, başta Sayın Cumhurbaşkanı olmak üzere duyarlı kamuoyunun görülmedik ölçüde karşı çıktığı bu girişim başarılı olamamıştı. Ne var ki, tartışma, hemen hemen yalnızca çevre/orman koruma duyarlılığı içinde olanlar tarafından başlatılmış ve sürdürülmüştü. Çok boyutlu bir yaklaşımla ele alındığında, konunun, üç yönden ekonomik, toplumsal, kültürel ve dolayısıyla siyasal boyutları olan bir sorun olduğu kolaylıkla görülebilecektir: i) Anayasa değişikliği yapılarak satılmak istenen "*2B arazileri*", ülkemizdeki ekonomik, toplumsal ve siyasal süreçlerin ortaya çıkardığı bir **sonuçtur** ve tümü de kamu arazileridir. ii) AKP iktidarı, "*2B arazilerini*" satarak, bir yandan özellikle siyasal yandaşlarının yönetimindeki yerel yönetimlere kaynak aktararak ve bir yandan da parasal kaynak sıkıntısı içindeki ekonomiyi geçici de olsa soluklandırarak siyasal dayanaklarını kamusal olanaklarla güçlendirebilecektir. iii) "*2B arazilerinin*" satılması bir yandan işgalcilerin affedilmesi ve "kayıt dışı paranın" aklanması yoluyla ahlâk ve kural dışılığı özendirecek ve kamu yönetimine güvensizliği pekiştirecek; bir yandan kırsal alandaki ekolojik ilişkileri, ekonomik ve toplumsal yapılaşmaları köktenci biçimde değiştirebilecektir. Ancak, tartışmalara hukuk, siyaset, ekonomi vb toplumbilim vb alanlarından hemen hemen hiç kimse katılmadı. Dolayısıyla, tartışmalar da "*satılmalı/satılmamalı*" sığlığını aşamadı.

Öte yandan, yalnızca 2000'li yıllarda yapılan doğal varlıklar, oluşumlar ve süreçlerle ilgili onlarca hukuksal düzenleme de, ne "doğa bilimcileri" ne de "toplum bilimcileri" tarafından çok boyutlu olarak tartışabilmiştir. 3 Temmuz 2003 tarihinde çıkarılan **4916** sayılı "**Çeşitli Kanunlarda ve Maliye Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun**"la ilgili tartışmaların içeriği ve yoğunluğu bu gerçeğe çarpısı bir örnektir: Yasayla, çoğunluğu doğal varlıklar, oluşumlar ve süreçlerin yönetilmesi, kullanılmasıyla doğrudan ve dolaylı olarak ilgili yirmi yasanın otuzu aşkın maddesi değiştirilmiş; bu yasaların kimilerine çok sayıda yeni geçici ve ek maddeler de getirilmiştir: Bu kapsamda; i) kamusal taşınmazların, dolayısıyla da bu taşınmazların bileşeni doğal varlıklar yerli ve yabancı özel kişilerin mülkiyetlerine geçirilmesi, ii) bu doğrultudaki uygulamaların kapsamının genişletilmesi; gerekli iş ve işlemlerin kolaylaştırılması; iii) sınırları içindeki Hazine arazilerinin satılmasından yerel yönetimlere daha yüksek oranda pay verilmesi; iv) Hazine arazilerini işgal edenlerin işgal ettikleri arazileri satın alabilmeleri için 1995 yılında getirilen tarihsel sınırın 31.12.1993 tarihinden 31.12.2002 yılına çekilmesi; v) satılan tarım arazilerinin on yıl sonra tarım dışı amaçlarla kullanılabilmesi; vi) yabancı uyruklu gerçek ve tüzel kişilerin ülkemizde arazi satın alabilmeleri; vii) DSİ'nin mülkiyetindeki ya da devletin hüküm ve tasarrufu altındaki barajların, dalyanların, voli yerlerinin, göllerin, havuzların, nehir ve dere ağızlarındaki av yerleri ile deniz ve iç sularda belirlenmiş yerlerdeki su ürünleri üretim hakkının il özel idareleri tarafından öncelikle özel olarak su ürünleri üretim ve pazarlaması amacıyla kurulmuş kooperatiflere, kooperatif birlikleri ya da köy birliklerine; bunlarca kiralanmadığında da herkese kiraya verilebilmesi; viii) turizm yatırımları için kamu arazisi tahsis edilenlerin arazilerdeki usulsüzlükleri nedeniyle haklarında dava açılmış olanların belirli koşullarla bağışlanabilmeleri sağlanmıştır. Açıktır ki, bu düzenleme, çeşitli ekolojik, ekonomik, toplumsal ve siyasal değişme ve gelişmelere yol açabilecektir; ancak, hiçbir boyutuyla tartışılmamıştır.

"Sonuç" Yerine…

"Doğa", "doğal denge", "doğal varlıklar/oluşumlar /süreçler" Türkiye 'de de sermaye birikimine yaşamsal önemde dışsallıklar sağlamıştır. Sermaye, bu dışsallıkları, sözcüğün tam anlamıyla sömürgeci bir vurdumduymazlıkla kullanabilmiş ve büyük ölçüde de tüketmiştir. Ağırlıkları dönemlere göre değişmekle birlikte tüm sektörler; önceleri tarım ve son yıllarda da, sırasıyla turizm, madencilik ve enerji, inşaat sektörleri/sermayesi "doğa rantını" kendi çıkarlarınıençoklama için sınırsızca değerlendirmiştir. "Do-

ğa bilimcileri", çoğunlukla, "verim ve/veya verimlilik artışı fetişizmiyle" bu sürece yaşamsal önemde katkılarda bulunmuştur. "Toplum bilimciler" ise, çoğunlukla, bu alanda olup bitenlerin ayırdında bile olamamıştır. Bu durum, siyasetin yaşama alanlarının dönüştürülmesi temelinde yapılmasını da güçleştirmiş; her alanda popülizmin egemen kılınmasını kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla, Türkiye'de siyasal iktidarın, ancak gerektiğinde yine sermaye yanlıları arasında olmak üzere, "nöbet değişikliği" deyişini çağrıştıracak biçimde el değiştirmesi günümüze değin süregelmiştir. Ancak, ekolojik kısıtlar, bilindiği gibi, artık Türkiye'de de kapitalist gelişmeyi sınırlandırabilecek, canlıların tümünün yaşama, varlığını sürdürebilme koşullarını ortadan kaldırabilecek boyutlara ulaşmıştır. Bu durumda, iki bilgi alanının da bu sürecin i) olumsuz etkilerine karşı direnebilecek, ii) durdurulmasına ve yol açtığı yıkımların onarılmasına katkıda bulunabilecek bilgilerin üretilmesine, teknik ve teknolojilerin, kurumsal ve hukuksal düzenlemelerin geliştirilmesine ve yaşama geçirilmesine katkıda bulunması zorunlu olmaktadır. Bu zorunluluğun yerine getirilebilmesi için öncelikle "doğa bilimleri" ile "toplum bilimleri" arasındaki ayrışmanın en aza indirilmesini, gerekli ve olanaklı olan durumlarda da tümüyle ortadan kaldırılmasını sağlayabilecek düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

Öte yandan, yerine getirilmesi gereken bir başka zorunluluk da toplumun "doğayı", "doğal varlıkları/oluşumları/süreçleri" dışsallaştırıcı, "ötekileştirici", seyirlik duruma indirgeyici vb algılama biçimlerini değiştirilmesi ve dönüştürülmesidir. Bu zorunluluğun yerine getirilmesi sırasında "doğanın", "doğal varlıkların/oluşumların/süreçlerin" en temel kamusal alan olduğu, dolayısıyla söz konusu değişimin ve dönüşümün kamu yararının gözetilmesi doğrultusunda yapılması gereği, her durumda öne çıkarılması gereken bir ilkedir. Ben, Oruç ARUOBA'nın;

> "*Doğa*' diye bir kavram türetip (!), karşımıza aldığımız, temelde, biziz – ne demek '*doğa ile insan*'… O, budalaca 'karşımıza' aldığımız – çözümleyip kurumsallaştırdığımız- bütün, *bizim* ("homo sapiens"!), bir parçası olduğumuz bütündür."[10]

biçimindeki önermesini ve Gürol SÖZEN'in;

> "Doğayı ben ağaçlar, çiçekler, böcekler olarak görmüyorum. Doğanın yok edilmesi ağacın, suların yok edilmesiyle ilgili değil. Bu insanoğlunun hüznünü ve kısa süreli mutluluklarla beraber ışığın, renklerin, müziğin, şiirin, hatta tragedyanın, bu doğrultuda masalların da yok edilmesi anlamını taşıyor."[11]

anlayışının dikkate alınmasını; Kim Stanley ROBİNSON'un "Kızıl Mars", "Yeşil Mars" ve "Mavi Mars" üçlemesinin okunmasını; Albert EINSTEIN'ın;

> "Zihinlerimizin ürünlerinin insanlık açısından bir bela değil, bir inayet olabilmesi için…bizzat insana ve onun kaderine gösterilen ilgi her zaman tüm teknik çabaların başlıca ilgi noktasını oluşturmalı. Diyagramlarınızın ve denklemlerinizin arasındayken bunu asla unutmayınız."[12]

ve Otto René Castillo'nun;

> "Bir gün, ülkemin apolitik entelektüelleri halkımın sıradan insanları tarafından göreve çağrılacak. Sıradan insan onlara, ulus bir şenlik ateşi gibi nazlı, küçük ve tek başına yok olup giderken neyle meşgul olduklarını soracak."[13] uyarılarının bu bağlamda da anımsanmasını önermekle yetiniyorum.

Kaynakça

1. SEYREK, İsmail-ÖZALP, Ahmet; "*Bilgi ve İktidar İlişkisi*", *3. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, 25-26 Kasım 2004,* Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve Ticari Bilimler Fakültesi, İzmir
2. TİMUÇİN, Afşar; "Bilim adamları geniş ölçüde güdümlenmiş durumda" (Söyleşi), *Tıp Dünyası Dergisi,* Sayı 112, 15 Ekim 2003, Türk Tabipleri Birliği Yayını, Ankara
3. Hande ÖĞÜT (Aktaran); "Doğa Kadın ve İktidar", *Varlık Dergisi***,** Ağustos 2006.
4. UYGUR, Nermi ; *Yaşama Felsefesi***,** Çağdaş Yayınları, 1984, İstanbul
5. DEMİRAĞ, Dilaver; "Vicdansız Göz: Görsel Yeniden Üretim Çağında Doğa", *Varlık Dergisi,* Ağustos 2006.
6. Anonim, *2004 Türkiye İktisat Kongresi Bilim ve Teknoloji Politikaları Çalışma Grubu Raporu,* (Çoğaltma), Ankara.
7. Osman TEKİNEL, *Tarımsal Araştırmaların Önemi ve İzlenmesi Gereken Stratejiler***,** TC Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Rektörlüğü, 2002, Ankara.
8. ANONİM, **I***. Çevre ve Ormancılık Şurasındaki Çalışmalara Esas Olmak Üzere Hazırlanan İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Görüşü*, (Çoğaltma), Mart 2005, İstanbul.
9. ANONİM*, Eurogold Ovacık Altın Madeni TÜBİTAK-YDABCAG Komisyon Değerlendirme Raporu,* Ekim 1999, İstanbul
10. ARUOBA, Oruç; " *'Oturup da şunu yazayım' diyebileceğin bir şey değil şiir, kendisi sana 'otur yaz' diyor, yazılma zamanı gelince*", *Varlık Dergisi,* 1 Ağustos 2005, Sayı 1175, İstanbul.

11. SÖZEN, G., 1996. Cumhuriyet Gazetesi'nin Kitap ekinde Gürol SÖZEN ile *Mavi Uygarlık* adıyla yayımlanan kitabıyla ilgili olarak yapılan söyleşi, 21 Mart 1996.
12. Aktaran Federico MAYOR; "Bugün ve Yarın, Bilim ve İktidar", *Bilim ve İktidar,* (Çeviren Mehmet KÜÇÜK), 11. Basım, TÜBİTAK Yayınları, Ankara.
13. A.g.y.

ÜNİVERSİTELER VE SİYASET

İrfan AÇIKGÖZ

Giriş

Türkiye'de bilimsel bilgiye olan saygının ve güvenin yerleşmediği, görece demokratik kural ve kurumların geleneksel hale gelen askeri darbe ve muhtıralar yoluyla zayıflatılması ve içeriğinin boşaltılması, inançların başka amaçlar doğrultusunda kolayca yönlendirilebilmesi, feodal ilişkilerin hâlâ güçlü olması gibi sebeplerle üniversitelerin siyaset dışında kalabilmesi olası olmamıştır. Böylece, hükümetler ve iktidara sahip olmak isteyen parti, cemaat, grup ve kuruluşlar her kurum gibi üniversiteleri de egemenlik alanı içerisine almak amacıyla çeşitli uygulamaları gündeme getirmişlerdir. Bir taraftan, "üniversiteler siyasetin beşiği oldu", "çocuklarımız ve gençlerimiz zehirleniyor" diye feryat edilirken; öte yandan siyasi kadrolaşma ve gruplaşmalar elden geldiğince yürütülmeye çalışılmıştır. Ünlü filozof ve yazar J.Paul Sartre, "Aydın, üzerine vazife olmayan şeyleri iş edinendir" gibi özlü ve doğru bir tanımlama yapmış olsa da ülkemizde tam tersine bir süreç yaşanmıştır ve yaşanmaktadır. Üniversiteler, her anlamda kötü siyaset batağına çekilerek temel işlevlerine yabancılaştırılırken üzerine vazife olmayan şeyleri iş edinen akademisyenler ve araştırmacılar da ya üniversitelerden kovulmuş ya da hapishanelerde "ağırlanmış"tır.

Kritik Dönemler ve Müdahaleler

Üniversite-siyaset ilişkisini kabaca üç evrede işlemek olasıdır: 1933-1950 dönemi, 1961-1971-1980 dönemi ve 1980'de başlayıp günümüze kadar süren dönem. İlk dönem, Üniversite Reformu sonrası dönem olup II. Büyük Paylaşım Savaşı yıllarında olağandışı koşulların söz konusu olduğu tek parti-tek şef dönemidir. Almanya'daki faşist yönetimden kurtulmayı başaran bilim insanlarının desteğiyle olumlu işler başarılmaya çalışılan bu dönemde, savaş ve olumsuz ekonomik koşullar bahane edilerek düşünme ve üretme özgürlüğü önemli ölçüde kısıtlanmış ve Resmi İdeolojiye bağlı

üniversite modeli oluşturulmaya çalışılmıştır. II. Dönemde, artık çok partili bir rejime geçilmiş olmakla birlikte üniversitelerin özgürce araştırma yapma ve üretimi engellenmeye devam edilmiştir. Bu, bir Bilim Politikası oluşturamamış Türkiye Hükümetlerinin değişmez politikası olagelmiştir. Bu dönemin moda suçlaması "komünistlik ve vatan hainliği"dir. Hükümete yönelik her çıkış ve eleştiri, komünizm propagandası ve vatan hainliği suçlaması ile karşı karşıya bırakılmıştır. 1947'de, Dil ve Tarih Coğrafya fakültesinden Niyazi Berkes, P.Naili Boratav ve Muzaffer Şerif tasfiye edilmiştir. 1960'lı yıllar, darbe sonrası görece ılıman bir rejimin kurulduğu ve akademisyenlerin Anayasa oluşturma ve parlamenter bir demokratik rejim oluşturmada görece aktif olduğu bir süreci işaret etmektedir. Üniversiteler, parlamento içinde ve dışındaki siyasette daha girişken, daha söz sahibi ve saygın durumdadır. 1968'de tüm dünyayı etkileyen öğrenci hareketi ülkemizde de yansımasını bulmuş ve sosyal bir hareketlilik ortaya çıkmıştır. Hızla gelişen ve güçlenen bu dinamizm, 1970'li yıllarda askeri muhtıralarla kesintiye uğratılmaya çalışılmış ve ardından tartışmaların açık silahlı çatışmalara dönüştüğü üniversiteler manzarasıyla sonuçlanmıştır. *Hızlı bir şekilde bilinçlenen ve örgütlenen* Üniversite Gençliği ve Üniversite Öğretim Elemanları, artık her yönüyle siyasi boy hedefleridir. Üniversiteler, özellikle yükseltilen anarşi ortamında aşırı bir politikleşme süreci yaşamış ve siyaset başlıca kimlik ve ifade aracı olarak bilimsel çalışmaların ve bilimsel üretimin önüne geçmiştir. Nihayet, üçüncü dönem 1980'de yine bir askeri darbe ile başlamıştır. Artık üniversiteler ve öğretim elemanları, gençleri kışkırtan, ülkeyi anarşiye götüren, "ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğünü tehdit eden" unsurlardır. Olağandışı askeri rejim koşullarında üniversiteler her anlamda adeta boşaltılmıştır. 1933, 1946, 1973 ve 1981'de yapılan yasal düzenlemeler sonucu, "üniversiteler tarihi, müdahaleler tarihi" olarak şekillenmiştir; 2547 sayılı yasa ile özerklik yitirilmiştir [1]. Çıkarılan 1402 sayılı Sıkı Yönetim Yasası, öğretim elemanlarını üniversiteden ve öğretmenleri okullardan uzaklaştırarak etkisini hâlâ sürdüren çok kötü bir sürecin taşlarını döşemiştir. Bu yasanın amacı, "sapık ideolojilere sahip" akademisyenleri üniversiteden ve kamuya ait kurumlardan uzaklaştırmaktı. Bu süreçte, *30 bin kişinin görevine son verilmiş, 71 bin kişi de düşünme ve örgütlenme özgürlüğünü yasaklayan TCK'nın 141, 142 ve 163 sayılı maddeleri uyarınca yargılanmıştır*. Bunların *120'si öğretim üyesidir* [2]. Daha sonraki uygulamalarla üniversiteden atılan öğretim elemanı sayısı daha da artmıştır (*yaklaşık 3 bin*). Daha sonra, üniversiteleri zapt-u rap altına almak amacıyla 1982 yılında Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Anayasal bir kurum olarak kurulmuş ve üniversiteler, sistemli ve planlı bir şekilde Atatürk Milliyetçiliği ile

ifade edilen, fakat özünde Türk-İslam Sentezi ideolojisine dayanan bir siyasete adapte edilmeye çalışılmıştır. Yani, siyaset yapmakla suçlanan üniversiteler bu kez programlı bir şekilde, Anayasada karşılığını bulan kurumlar aracılığıyla siyasetin içine çekilmiştir. Bu dönemde hedef, "tek-tip insan" ve "tek-tip üniversite"dir. 1402 sayılı yasa ile uzaklaştırılan, sürülen, üniversiteden ayrılmak ve/veya yurt-dışına gitmek zorunda bırakılan üniversite öğretim elemanlarının yarattığı boşluk, görünüşte Atatürk Milliyetçisi, fakat özünde Türk-İslam sentezcisi olan bilim ve özgür düşünce karşıtı kişi ve gruplarca doldurulmaya başlanmıştır.

Siyasileşmede YÖK ve Sonrası

YÖK (Yüksek Öğretim Kurulu)'ün kurulması ile başlayan süreci de ayrıntılı şekilde incelemek gerekmektedir. Bu süreçte görev yapan YÖK başkanları şunlardır: 1982-1991 yılları arasında Prof. Dr. İhsan Doğramacı, 1991-1995 yılları arasında Prof. Dr. Mehmet Sağlam, 1995-2003 yılları arasında Prof. Dr. Kemal Gürüz. Bu süreçte, dayatılan görevler ve uygulamalar, Türkiye'nin üniversitelerini etkisizleştirme, siyasetle uğraşma, ne yaparsan yap mentalitesini yerleştirme ve Türk-İslam Sentezi gibi gerici ve ırkçı bir düşünceyi egemen kılma, bilimsel bilgiye ve bilimsel yöntemlere önem veren dürüst bilim insanlarını yıldırma adına tüm yollar denenmiştir. İnsanlığın mirası sayılması gereken tüm değerler altüst edilmiştir. Böylece, generallere ve "milli dava"ya hizmet ettiğine inanılan *Devlet Başkanı* ve *Cumhurbaşkanlarına* Fahri Doktora veren, Ermeni Sorunu konusunda yukarıdan dayatılan şablonlara uygun Senato Kararları alan, farklı dilde eğitim için dilekçe veren öğrenciler hakkında soruşturma açıp üniversiteden atan, bilimsel eser hırsızlığı yaptığı açık olan kişileri yönetici olarak ve hatta Rektör olarak atayan, rektörlük seçimlerinde en çok oyu aldığı halde "bölücü"dür diye atama yapmayan, bilim-karşıtlığına maksimum, fakat bilimselliğe sıfır tolerans gösteren garip bir yapı oluşturulmuştur. Sadece Kemal Gürüz döneminde 35 ihraç, 100 aylıktan kesme, 150 kınama, 15 kademe ilerleme cezası verilmiş ve 1997'de Doktora yapmak üzere yurtdışına gönderilen 2000'e yakın öğrenci geri çağrılmıştır [3].

Üniversite ve siyaset bağlamında tartışılması gereken en önemli değer, var olan görece özerkliğin onarılması zor olan yaralar alması ve hatta tamamen yok edilmesidir. Üzerine vazife olmayan şeyleri iş edinen ve bu sebeple ömrünün verimli yıllarını hapishanelerde ve yargılamalarla geçiren aydınlarımızdan Dr. Fikret Başkaya, "Fakat üniversitenin üniversite sayılması için nasıl özerklik olmasa olmaz koşulsa, özerklik için de ona sahip çıkacak ve kıskançlıkla koruyacak gerçek üniversite insanları gereklidir. Bu da demektir ki, bilim haysiyetine ve entelektüel dürüstlüğe sahip insanlar

olmadan özerklik mümkün değildir, özerklik yokluğunda da üniversite mümkün değildir" diye belirtmektedir [4].

Sonuçlar ve Tartışma

Bilim-karşıtlığının bir politika olarak benimsenmesi ve uygulamaların bu yönde yapılması, üniversitelerde uzun bir suskunluk ve üretimsizlik sürecini gündeme getirmiştir. Bilime güvenmeyen, şüphecilik yerine dogmacılığı benimseyen, günlük yaşamda bilimsel düşünce ve yöntemleri egemen kılmaya karşı duran, üniversiteye özgü yaşamın olmazsa olmazı olan farklı düşünmeden öcü gibi korkan, resmi görüşün yılmaz savunucusu olan bilim insanı tipi yaratılmaya epey çaba harcanan bu dönemin hâlâ devam ettiğini belirtmek durumundayız. Ülkenin gerçek sorunları yerine yapay sorunlarla uğraştırılan, araştırma yapma konuları ve alanları yukarıdan belirlenen, yine yukarıdan belirlenen kırmızı çizgiler arasında eğitim-öğretim ve araştırma yapmaya yönlendirilen, "vatanına ve milletine bağlı Atatürk Milliyetçisi nesiller" yetiştirmek "vazifesini" emir-komuta zinciri içinde gerçekleştirmesi emredilen üniversiteler; bilime, dünyanın ve ülkesinin sorunlarına, insanlarına, bilimsel ve teknolojik gelişmelere sistemli ve planlı bir şekilde yabancılaştırılmıştır. Sonuçta, üniversite sayısı artırılmış, yayın sayısı artırılmış, öğretim elemanı ve öğrenci sayısı artırılmıştır; ama ülkemizin temel sorunları çözülememiştir: Ekonomi bıçak sırtındadır, Ermeni Sorunu konusu hâlâ karanlıktadır, Kürt Sorunu hâlâ yakıcı şekilde çözüm beklemektedir, demokratik bir toprak reformu yapılmamış olması sebebiyle bazı bölgelerde Ağalık Düzeni hâlâ sürmektedir, Kan Davası gibi çağdışı bir anlayış azalmak yerine daha da boyutlanmıştır, ezberci ve tek-tipçi ve baskıcı eğitim-öğretim sonucu okullar şiddete teslim olmuştur, çağdaş bir şehircilik yerine popülist siyasetler sonucu mega-köyler yaratılmış, ulaşım demiryolu yerine karayoluna dayandırılmış, Belediyeler iş ve işçi bulma kurumuna dönüştürülmüş, KİT diye kısaltılan Kamu İşletmeleri akraba ve emekli generallerin nemalandırıldığı kuruluşlara dönüştürülmüş ve en sonunda satılmıştır. Bu listeyi daha da uzatmak olasıdır. Kaba siyasi çıkarlar ve sözde milliyetçilik adına üniversiteler; bilimsel araştırmalar, patentler, büyük projeler, çözüm üretme ve her anlamda topluma öncülük etme ile değil; Rektörlük Seçimleri, siyasi kadrolaşma, kısır çekişme, bilimsel eser hırsızlığı vb. anlamsız konular ve olaylarla gündeme gelmiştir. Bu, gelecek açısından ve bilimsel ve teknolojik gelişmeler açısından kaygı vericidir.

"Anayasallık denetimi yapan bir organın demokratik meşruiyetinin sağlanması, bu organın üyelerinin çoğunluğunu milli iradeyi temsil eden parlamentonun seçmesine bağlıdır..." [5] Prof. Bülent Tanör' ün ve halen YÖK üyesi olan Prof. Necmi Yüzbaşıoğlu'nun belirttiği gibi, asıl hukuka

aykırı olan, YÖK ve Rektör atamalarını tek başına Sezer'in yapmasıdır! Çünkü bu atamalar siyasi sorumluluk gerektirir, Cumhurbaşkanı ise sorumsuzdur! [6]. Görüldüğü gibi üniversiteler, siyasi kararlar ve müdahaleler sonucu asıl görevini yapamayan, özerkliği sadece kâğıt üzerinde kalan, toplum nazarında saygınlığını yitirmiş, sağ-sol kavgaları, ihale yolsuzlukları, benim adamım-senin adamın gibi ilkel ilişkilerle ünlenen, eser hırsızlığı kanıtlanmış kişilerce yönetilen ve bundan rahatsız olmayan birer devlet kurumu, hatta bir memuriyet kapısı haline dönüştürülmüştür. Vakıf Üniversitelerinin kurulması ve Devlet Üniversitelerine göre daha fazla bütçe ayrılması sonucu ağır-aksak işleyen anayasal eşitlik kavramı da ihlal edilmiştir.

Sonuç olarak, üniversitelerin ilk ciddi Üniversite Reformu sayılan 1933 yılındaki düzenlemelerden bugüne kadar hep siyasetin içinde olduğunu, siyasetçilerin ve darbecilerin boy hedefi olageldiğini söyleyebiliriz. Özerkliğine sahip çıkamamış, üyesine sahip olamamış, öğrencisini ve halkını kucaklayamamış, daha da kötüsü bilimsel ve teknolojik gelişmelerden daha çok, yukarıdan dayatılan siyasi şablonlara uyma yönünde aşırı siyasi çaba içinde bulunan bir yapı ortaya çıkmıştır. Var olan 70'ten (Vakıf Üniversiteleri dâhil) fazla üniversitenin kaçının gerçekten üniversite olduğu ve 70 bin civarındaki öğretim elemanının gerçekten kaçının bilim-insanı olduğu tartışma götürür. Temel sorunlarımızla orantılı olarak üniversitelerin sayısı da artmıştır; ama çözümler üretilememiş, önerilen çözümler hayata geçirilememiş ve sonuçta üniversitenin kendisi de siyasi bir sorun haline gelmiştir. 1990'larda TÜBA (Türkiye Bilimler Akademisi) kurulmuş ve epey nitelikli çalışmalar yapmış olmakla birlikte, çalışmalarda belirtilen gerçeklere kulak tıkanması ve karar alma sürecinde TÜBA'nın çoğu kez dışarlanması sebebiyle önemli bir potansiyel kaybedilme aşamasına gelinmiştir. 130 sayılı yasaya göre öğretim üyeleri serbestçe araştırma ve yayın yapabilir, "Ancak, bu yetki Devletin varlığı ve bağımsızlığı ve milletin ve ülkenin bölünmezliği aleyhinde faaliyette bulunma serbestliği vermez". Sosyal Bilimlerde, pek çok çalışma bu yasa maddesi ile kolayca suçlanıp yazarı yargılanabilir. Bu konuda, çok sayıda olumsuz örnek vardır: Dr. İsmail Beşikçi, Dr. Fikret Başkaya, Dr. Haluk Gerger ilk akla gelenlerdir. Son günlerde, sosyolog Pınar Selek'in bu anlamda çektiği sıkıntılar ve üniversitelerin bu konudaki sessizliği dikkat çekicidir. Son TÜBİTAK yasası bile başlı başına bir örnek oluşturmaktadır. Satırlı, taşlı, sopalı öğrenci kavgalarının toplumsal tabanını araştırıp gerekli sonuçları çıkarmak yerine Diyarbakır'da son yaşanan olumsuzlukları aynı sorumsuzlukla ele alıp hükümeti göreve çağıran büyük bir üniversitemizin Senato Kararı herhalde tarihe geçecektir. Bilimsel olanı yapmak yerine ideolojik olanı yapmayı tercih eden, kâh hükümeti kâh or-

duyu göreve çağıran bir üniversite anlayışını hep birlikte yıkmamız gerekiyor. Bu ve benzeri çabalarla saygınlık ve güven yeniden kazanılabilir. Siyasi sıradanlığı aşmak, tarihsel bir görev olarak omuzlarımızda duruyor.

Kaynakça

1. Alpkaya, F., Demirer, T., Ercan, F. ve ark, (1999), "Eğitim: Ne İçin? Üniversite: Nasıl? YÖK: Nereye?", Ankara: Ütopya-ÖES Ortak Yayını.
2. Doç. Dr. Turgay Uzun, Zaman Gazetesi, 06.03.2006.
3. T. Çetinkaya, Zaman Gazetesi, 06.02.2001.
4. F. Başkaya, (2004),"Seçilmiş Yazılar", Toplu Eserler 12, sf. 28, Maki Basın Yayın, Ankara.
5. B.Tanör-N.Yüzbaşıoğlu, Türk Anayasa Hukuku, sf. 311, Yapı Kredi Yayınları.
6. Doç. Dr. Zühtü Aslan, Anayasa Teorisi, sf. 256-264, Seçkin Yayınlar

ARKEOLOJİ: TOPRAĞIN ALTINDAKİ İKTİDARI BULMAK

Fahri DİKKAYA

"Suç kimin işine yarar?"
Alan Schnapp

Toprağa saklanmış tarihsel gerçeğin yorumu, onu ortaya çıkartan arkeoloğun bireysel ve toplumsal hafızası ve bu durumun yarattığı iktidar söylemlerinin şekillenmiş bir tahayyüllünün meşrulaştırılmasıdır. Arkeoloji, ortaya çıkarttığı verileri öznel bilinci içerisinde yeniden tanımlayan ve parçası olduğu iktidarın patolojik travması içerisinde gerekli imgeleri kuran *sui generis* bir disiplindir. Bu durum, arkeolojik hayalin kökenle kurduğu tehlikeli ilişkiyi, arkeoloğun benlik merkezinde kavramsallaşan bir fenomene dönüştürür. Böylece inşa edilen modelin sorunu, epistemolojik yapının düzenlenmesi sürecinde iktidarın ideal varlığını tüm tarihsel süreçte var ederek ve kökleştirerek, tarihin milliyetçi ve cinsiyetçi bilgisini meşrulaştırmasıdır. Ama asıl sorun, disiplinin kendi içerisinde, bu modelin sorunsal yapısının ve oluşturduğu bilgi biçiminin çoğunlukla tartışılamaz ve değiştirilemez bir fenomen olarak kabulü ve kavramsal eleştiriden uzak kalmasıdır. Bu durum, arkeolojiyi, diğer sosyal bilimler içerisinde marjinal ve sorunsal bir düzlemde konumlandırmıştır. Ancak 1990'larla birlikte arkeolojik hayalin yapısöküme uğrayan ve parçalanarak yeniden tanımlanan olumsal bir açılımı da ortaya çıkmaya başlamıştır. Art-Süreçsel Arkeoloji (Post-Processual Archaeology) olarak tanımlanan bu süreç, arkeolojinin iktidarla kurduğu tehlikeli yakın ilişkinin doğurduğu sorunsal bilgi biçimlerini eleştirerek, yeni bir bilgi üretim anlayışı önermektedir. Ancak, arkeolojiye derin bir şekilde nüfuz eden iktidar ilişkilerini yerinden etmek, bilimin kendisini bir bütün olarak yeniden tasarlaması olacaktır. Ancak bu tasarım, Levinas'ı düşünecek olursak, yurduna yeni bir insan olarak dönen Ulysses gibi değil, yurduna hiç geri dönmemeyi düşünen ve sonsuza kadar onu terk eden İbrahim gibi olmalıdır.

Burada tartışılacak olan çalışma, arkeoloji biliminin kendisini yapılandırdığı epistemolojik model üzerinden, iktidarla kurduğu sorunsal yakın ilişki ve bu ilişkinin ortaya koyduğu bilgi biçiminin eleştirisi olacaktır. Arkeolojinin arkeolojisini yapmak, kurulduğu andan itibaren keşfettiği imgelerin izini sürmek ve ölümsüz ruhların kalıntılarındaki iktidarı bulmak, bu çalışmanın ana parametreleri olacaktır.

Arkeoloji, İktidar ve Kökler

İktidarın soykütüğü, tarihsel anı naif bir şekilde ahlâksal, dinsel ve politik inançlar ve yargılar ağı içerisinde çözümler ve tanımlar. Bu noktada, tarihsel bireyin unutulmuş köklerini, modern belleğin poetikası içerisinde yeniden yazan arkeolog, iktidarın soykütüksel söylemine *a priori* bir sözde gerçeklik kazandırır. Arkeoloji, bilgi ve iktidar yapıları arasındaki kökensel ilişkinin inşası içerisinde, söylemsel tahakkümün mekanizmasını, muzaffer ataların imgesi üzerinden okumaya ve yazmaya olanak tanır. Bu noktada, iktidarın politik yapısı içerisinde var olan kurumsal ve toplumsal pratikler, epistemik bir dağılmanın yörüngesi boyunca, bilgi biçimlerinin sapmasına, başkalaşmasına, farklılıkların yok edilişine ve erkekleştirilmesine olanak tanır. Böylece, Foucault'un gösterdiği gibi, iktidarın kendisini ortaya koyuş biçimi, kendi üzerinden değil başkaları üzerindendir, yani bir egemenlik gösterisidir. Egemenliğinin dönüşümler ve başkalaşımlar içerisinde doğurduğu bilgi biçimleri, tarihsel bireyin davranışlarını tanımlar ve böylece onu "doğru" davranışlar üzerinden özgürleştirir. "Doğru" davranmayan "öteki" ise, iktidarı alerjik bir şekilde korkutur (Levinas, 1986:347). Levinas'a göre, iktidarın bütünlüğü ve sonsuzluğu, özdeşliğin sonucu olarak birliğe ve teke olan arzunun varlığı ve nesnelerin kavranış biçimi üzerinden üretilen bir bütünlük ile anlam kazanır. Böylece, "T"arihin bütünlüğü içerisinde, kökenle kurulan asimetrik özdeşlik, arkeolojik hayali, ötekini yok eden ve kendi dili içerisinde keşfedilen ataları temsil eden bir mekanizmaya büründürür. İktidarın egemenlik arzusu içerisinde meşrulaşmasına olanak tanıyan tarihsel kökenin, arkeolojik hayal ile kurulması ve modern benliğin atalarla kopyalanması, modern çağın milliyetçi, sömürgeci ve cinsiyetçi modellerinin kendi kendisini pekiştirmesine ve egemen öznesini kurmasına yardım eder. Derrida'nın sözmerkezciliğin kavimmerkezciliği üzerinden tartıştığı, iktidarın kendisini dünyaya dayatma sürecindeki Lévi-Straussvari medeniyet ve kimlik anlatımı (Derrida, 1980:278-93; 1998:3), arkeolojik bilginin tesis edilmesindeki sorunsal ve "nesnel" inşanın tahlilinde önemli bir açılım sağlar. Derrida için, Levi-Strauss bir antropolog olarak, Batı dışındaki bir ilkel kültürel yapıyı, kimlik düşüncesini kabul etmeyerek ve merkez ve kenar diyalektiği içerisinde ele alarak meydana getirir. İktidar

ilişkilerine eklemlenen ilkel insan, yaban düşüncesi içerisinde yabancı ve ötekidir. Bu bakış açısı üzerinden düşünürsek, iktidarın arkeolojisi, ortaya çıkardığı verilerle belirlenen kadim insanı, kendi bağlamı içerisinde bir anlam olarak kabul etmek yerine, merkez için gerekli "nesnel" ve modern torun için tarihsel zamansallık sorunu üzerinden öncel bir kimlik olarak tasarlar. Modern iktidarın benmerkezci yanılsaması, arkeolojik bilgi biçimini, Foucault üzerinden bakacak olursak, anlamın mantığı ile biçimlenmiş olgu içeriğinin somutluk durumu ve gerçeklik adına indirgenmiş normatif bir sıranın en ucuna, patalojik kutba konulmuş bir fantasma olarak kurar (Foucault, 1977:180). Yani algı-imge-hafıza-yanılsama denklemi içerisinde, arkeolog, toprağın altında bulduğu veriyi algılar, iktidarın kurumsal yapısı içerisinde imgeler, yaratılan hafıza içerisinde konumlandırır ve bu konumlandırmanın yarattığı yanılsamaya dalar. Platon'un arkeoloji terimi, paradoksal bir şekilde iktidara karşı bir direniştir. Ancak, Aydınlanmacı çağın yarattığı modern arkeoloji ise, iktidarın bir kurumudur.

Köklerin İnşası: Milliyetçi Cemaatler ve Arkeolojik Hayal

Ulusun büyüsü toprağa tutunan köklerde saklıdır. Köklerin tüm tarihsel süreçte modern insana verdiği metafiziksel mitos ve bu durumun yarattığı ulusal rezervuar alanları, arkeolojik pratiği modern ve milliyetçi iktidar için vazgeçilmez bir kamusal kurum olarak tanımlar. Milliyetçi bir fenomen olarak arkeoloji, ataların arkeolojik nesne üzerinden ölümsüzlüğünü belgeleme ve bu mitos üzerinden ulusal vatanın tapusunu yaratma görevine soyunur. Bu noktada, modern devlet oluşumlarının genel karakteristik özelliği olan kökenle ilişkili tarihsel anlatımlar yaratma durumu, arkeolojik hayalin sorunsal ilişkiler ağının bir parçasını oluşturmaktadır.

Kurgusal ideolojik programın bir ürünü olarak, iktidarın kendisini meşrulaştırması bağlamında, arkeolojik pratiğin kullanıldığı en çarpıcı örnek; Nazi Almanya'sının Doğu Avrupa'yı işgalinin arkeolojik kazılarla meşrulaştırılmasıdır (Arnold, 1990). Alman Nasyonel Sosyalist Partisi, Gustav Kossina'nın ortaya attığı Alman Ari ırkının göç tezi üzerinden, parti arkeologlarının yardımıyla Doğu Avrupa'da işgal ettikleri bölgelerde sözde tarih öncesi çağın Alman kültürünü buluyordu. Arkeolojik kazılar, Alman işgalini ve faşizmini meşrulaştırıp, Doğu Avrupa'nın tapusunu Adolf Hitler'e sunuyordu. Bu arkeolojik kazıların sonucu olarak, etnik tanımlamaya dayalı arkeolojik hayal, iktidarın kendisini tanımlaması bağlamında bir kurum ve geniş toplumun yapısal bütünleşmesinin bir aracı olarak görülüyordu.

Tüm modern ulusların kendilerini kurma inşası içerisinde, arkeolojik hayali kullanmaları ve atalara dair fanteziler üretmeleri, ulusal modern ha-

fızanın karakteristik bir özelliğidir. Bu durumun Türkiye örneği içerisinde, Hititlilerle ve Sümerlilerle kurulan kamusal bellek bağı, ekonomik, siyasi ve kültürel adlandırmalarda ve anlatılarda kendini gösterir (Shaw, 2004). Etibank ya da Sümerbank adlandırmaları, Kemalist iktidarın atalara dair fantezisinin kamusal alana taşınmasıdır. Diğer taraftan Yunanistan örneği içerisinde, günümüzde bile, yoğun bir şekilde ulusal belleğin ana karakterini oluşturan Antik Yunan fantezisi, Yunan ulusunun ulusal var oluş nedenidir (Hamilakis ve Yalouri, 1995). Bir diğer örnek de, İsrail'in Ortadoğu'da meşrulaşma çabasında kamusal pratik alanı olarak tanımladığı arkeolojik kazıların ideolojik kullanımının politik bir araç haline dönüşmesidir. Bu bağlamda, Masada arkeolojik yerleşimi, diaspora öncesi Romalılara karşı son Zeolot direniş yeri olarak sembolik bir değer kazanması ile birlikte, İsrail'in bölgesinde meşrulaşma çabasının politik bir tasarımına dönüşmüştür (Bar-Yosef ve Mazar, 1982). Buna karşı Arap milliyetçiliğinin eski Mısır ve Mezopotamya medeniyetleri ile kurduğu etnik arkeolojik bağ, İsrail'in arkeolojik hayaline karşı bir tez olarak konumlanmaktadır (Bahrani, 1988; Hassan, 1988). Bu tür örnekleri, her modern ulusun kendini kurgulama inşası içerisinde görmekteyiz. Kadim atalar üzerinden kurulan bu ulusal fanteziler, tarihsel saflık ve coğrafi devamlılığın kültürel bir yansıması olarak, politik arenada iktidarın kökten bilincini kurar ve "öteki" olana karşı bir savunma mekanizması yaratır. Bunun sonucu olarak, alerji duyulan ve düşman olarak kabul edilen "öteki" ulusa, "Ben senden bu toprakta daha eskiyim" savı rahatlıkla söylenebilir.

Sömürgeci İktidarın Kök Paradigması ve Arkeoloji

Sömürgeci iktidarın tarihsel fenomeninin yaban yerli halk üzerinden kurgulandığı basmakalıp temsil hakkı, arkeolojik nesneleri yeniden üreterek, kamusal alanda logosal bir güç gösterisi haline getirir. Arkeolojik kazılar ve müzeler, sömürge iktidarının işgal ettiği toprak üzerinden kurguladığı ötekine dair politik sahiplenmenin mekânsal göstergeleridir. Bhabha için, sömürge "basmakalıbı karmakarışık, tezatlı, çelişkili bir temsil tarzıdır" (Bhabha, 1983:22). Sömürge iktidarı, işgal ettiği toprağı değiştirmeyi talep etmesine rağmen, "aynı anda hem bir 'öteki' hem de tamamen bilinebilir ve görülebilir olan sömürgeleştirileni sabit bir gerçeklik olarak üretir" (Bhabha, 1984:202). Üretilen sömürge öznesinin arkeolojik kökleri, iktidara imgesel bir üretim alanı ve tarihsel dizinin beyazlaştırılması üzerinden kendisine egemen özne kimliğini sunmaktadır. Benedict Anderson'ın gösterdiği gibi, arkeoloji hayal edilebilir bir durum olmakla birlikte, iktidar tarafından, sömürge öznesini, tarihsel anlamda boşluğa, bağlamsızlığa, görsel hafızada yer tutmasına ve yeniden üretilebilirliğe elverişli hale getirir

(Anderson, 1995:205-6). Sömürge mülkü içerisinden toplanan arkeolojik nesne, iktidarı, kendisinin tarihsel kurgusu ve sahipliği üzerinden nesnel bir gösteriye dönüştürür.

Bu noktada, Yeni Dünya ve Afrika arkeolojilerinde tasarlanan sömürgeci arkeolojik hayal, burada tartışılan konuya açıklık getirebilir. Siyah Afrika'nın en önemli arkeolojik alanı olan ve bulunduğu ülkeye adını veren Zimbabwe arkeolojik alanı, beyaz sömürgeciler tarafından ilk defa keşfedildiği vakit, büyük bir hayranlık uyandırmıştı. Ancak beyaz sömürgeci için, bu arkeolojik yerleşim yeri, siyah ırkla bağdaştırılamazdı; çünkü tarihsel anlamda siyah ırk, başarısız ve tarihsiz bir toplum idi. Zimbabwe'yi kazan arkeologlar, D. Randall-MacIver ve Gertrude Caton-Thompson, bu yerleşimin, Fenikeliler ya da Arabistan'dan gelen beyaz tüccarlar tarafından kurulduğu tezini ortaya attılar (Garlake, 1973). Hatta o dönemde sömürge yönetiminin hazırlattığı bir posterde, beyaz, sarışın ari ırktan bir kraliçe, Zimbabwe kalıntıları içerisinden ortaya çıkıyor ve onu gören siyah yerli bir kadın önünde eğiliyordu. 1970'lere kadar, bu tez genel arkeolojik iktidar içerisinde kabul gördü; ancak günümüzde Zimbabwe arkeolojik yerleşiminin Siyah Afrika'nın bir parçası olduğu kanıtlanmıştır (Fagan, 1981:45-6; Posnansky, 1982:347).

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür; ancak bu örnekler içerisinde en çarpıcı olanı, kolonyal söyleme alternatif bir düzen öne süren Sovyet İktidarı'nın beyaz Slavik idealizasyonunun Sibirya, Orta Asya ve Kafkaslar'da ortaya çıkan arkeolojik veriler üzerindeki kolonyal yorumsal etkisidir (Miller, 1956; Shnirelman, 1995:132–8). Sovyet arkeolojisinin ana yorumsal paradigması, devletin ortaya çıkışı ve sosyo-ekonomik yapılanma olmasına rağmen, Slavik tanımlama, arkeolojik pratiğin politik kullanım alanına dönüşmüştür (Bulkin *et al.,* 1982). Bu bağlamda, özellikle, sosyo-politik ve ekonomik çıkarların ön plana geçtiği bölgelerin dip tarihini Ruslaştırma ve Slavlaştırma, açık ve net bir şekilde dile getirilmiştir. Örneğin, Kuzey Kafkasya ve Kırım, Sovyet arkeologlar tarafından kadim dönemden itibaren Rusların yaşadığı bir alan olarak tanımlanmış ve özellikle Kırım saf Rus/Slavik halkların tarihsel yaşam alanı olarak gösterilmiştir (Shnirelman, 1995:135). Daha sonraki dönemlerde, Rus/Slavik adlandırmanın yerine Hint-Avrupa tanımlaması geçse de, ana paradigma değişmeden devam etmiştir. Bu örneklerde de görüldüğü gibi, Moskova ve Rusya merkezli Sovyet iktidarının periferisinde kalan ve Çarlık döneminin kolonyal alanları olan Sibirya, Orta Asya ve Kafkasya'da, devrim sonrası yeniden şekillenen arkeolojik kazıların yorumsal paradigmaları Komünist Sovyet ideolojisine dayansa da, Sovyet arkeologları Alman Nazi partisinin formüle ettiği

ve göç tezi üzerinden şekillenen milliyetçi arkeolojik paradigmayı çok açık bir şekilde kullanmışlardır. Özellikle Rus arkeologların, bu bölgelerde yapmış oldukları arkeolojik kazılarda tarihsel başarı Slavlara aittir (Klejn, 1977:13-14).

Kolonyal arkeolojik hayalin ana parametreleri, sömüren iktidarın kendi etnik ve ırksal bağlamını yorumsal paradigmanın merkezine koyması, sömürülen öznenin göç yoluyla sömürülen toprağa geldiği ve böylece yerel halkın tarihsel zamansallığının kökeninin yok edilişi ve kendi kolonyal iktidarının meşrulaşmasını sağlayacak tarihsel ve kültürel anlatımların tasarlanmasıdır (Trigger, 1984:360; Lyons and Papadopoulos, 2002). Batı kolonyal tarihinden bir şekilde farklı bir yol izlese de, Sovyet kolonyalizmi de aynı ilkeler bağlamında kolonyal arkeolojik pratiğini oluşturmuştur. Batı Avrupa kolonyalizminden farklı olarak, Sovyetler Birliği, sorunsal bir şekilde tüm tarihsel coğrafyayı Slavlaştırma ve Ruslaştırma çabasındadır; Slav olmayan yerel halkın dip tarihi Sovyet sınırlarının dışında ya da marjinal bir alanda aranmalıdır.

Erkek Arkeoloji

Arkeoloji, özne-kurucu bir hayal olarak, kendi epistemolojik yapılanmasını fallus sözmerkezci bir anlatım ile tasarlamıştır. Ana anlatım öznesi erkek yöneticiler, erkek savaşçılar ve erkek evrensel gerçekliktir. Toplumsal cinsiyetin merkezinde yer alan erkek, iktidarın kendisini konumlandırdığı ve homojen bir özne-konumu olarak kurguladığı gelenekçi tarihsel inşayı kurar ve temellendirir. Bu noktada, sözde kendisine madun (subaltern) olan ve ötekileştirdiği kadını, çocuğu, yerliyi, eşcinseli ve göçebeleri, bu tarihsel inşada bir figür ya da anlatımda suskunluk olarak algılar ve yazar. Böylece, Freud'un karanlık kıta olarak tanımlayıp ötekileştirdiği ve negatif bir anlama bürüdüğü kadın imgesi, tarihsel paradigmanın kendi izafiyeti temelinden kurguladığı ve pekiştirdiği egemen özne ideali içerisinde ve ataerkil iktidarın kendisini bilgi biçimi olarak tasarlamasıyla birlikte, varlığının ötesinde bir öteki olarak karşıtlaştırılır.

Ataerkil bilgi biçimlerinin kurup geliştirdiği arkeoloji bilimi, kendi epistemolojik yapılanmasında, kadın, egemen özne erkek karşısında pasif ve bağımlıdır (Conkey ve Spector, 1984). Örneğin, tarihöncesi çağların avcı-toplayıcı üretim ilişkilerinde, erkek avcıdır, kadın ise toplayıcıdır. Toplayıcı olan kadın, avcı olan erkeğin iktidar ilişkileri içerisinde evin bir parçasıdır ve dışarı ile olan ilişkisi sınırlıdır. Yaşamın belirleyici öğesi, kadını ve çocuğu koruyan erkek öznedir; bütün değişimler ve buluşlar egemen erkek özne tarafından yapılmaktadır (Watson ve Kennedy, 1991). Bu bağlamda,

arkeolojik çalışmaların ortaya çıkardığı maddi kültür yapıları, cinsiyetçi bir yorum süzgecinden geçer ve bu yorum süzgecinde arta kalan tortuyu çalışmak ise marjinal bir çalışma alanı olarak algılanır (Gilchrist, 1999:1–16). Diğer taraftan eşcinsel özne ise tamamen suskun ya da negatif bir öğedir (Gilchrist, 1999:12–13). Clastres'in "Devlete Karşı Toplum" kitabında, eşcinsel erkek ve ok atmada beceriksiz olan erkek, kadınlarla birlikte toplayıcı olarak gösterilip, bu iki erkek tipolojisinin ilkel kültür içerisindeki konumları ataerkil bir yorumla negatifleştirilmektedir (Clastres, 1991:89). Bir norm olarak karşıcinsel algılamaların belirlediği iktidar, alerji duyulan eşcinsel öğeleri ya da tanımlamaları, bu bağlamda, arkeolojik çalışma içerisinde yok sayar (Dowson, 2000).

Bernard Knapp, arkeolojideki bu derin ataerkil anlatımı, arkeolojik yorumun bilgi yapılarının kavramsallaştırılması ve meşrulaştırılması olarak görmektedir ve arkeolojinin bilim olarak ana sorunsal temellerinden biri olarak algılamaktadır (Knapp, 1998). Kadının temsilcisi rolündeki karşıcinsel erkek, arkeolojideki epistemolojik yapılanmanın belli baskın biçimlendirmelerinden *kendi kendini pekiştiren* bir anlatımı meydana getirir. Böylece, erkek, tarımsal ve kentsel dönüşümlerin ve buluşların öznesidir. Ona bağımlı kadın ise, kayıp bir tarihsel ses olarak, öznenin bilgi üretimindeki işleyişi içerisinde kasten unutulan ya da marjinalleştirilen bir özneye dönüşür (Sorensen, 2000:13). Artık bu noktada, madun konuşmaz ya da konuşamaz. Arkeolojik nesne, ataerkil süzgecinin bir soy kütüğü haline gelir ve benlik (selfhood) varsayımlarını yansıtacak bir tasarıma dönüşür.

Sonuç

> *"Suç kimin işine yarar? Şunu demek istiyorum: arkeolojinin varoluşunu haklı kılan ya da doğrulayan nedir*?" Alan Schnapp

Masumiyetin kaybolduğu "A"rkeoloji (Clarke, 1973), milliyetçi, sömürgeci ve cinsiyetçi paradigmaları bütünleyen yekpare bir bilgi tarzını, kendi epistemolojik yapılanmasının temeli olarak tasarlamıştır. Temsil ettiği iktidarın tarihsel köken paradigmaları içerisinde, ortaya çıkartılan nesne, metaforik bir anlama büründürülerek ve "T"arihselleştirilerek iktidarın kendisinde bütünlenen bir algı dizisinin parçası olur. Milliyetçi, sömüren ve erkek olan arkeolojik bilgi tarzı, kendi elit algılamaları üzerinden, *kendi kendine* tutarlı olan bir düşünce biçimini öne sürer. Ancak, yine de arkeoloji disiplini içerisinde son dönemlerde tartışılmaya başlanan iktidarın bilgi tasarımı, tersyüz edilerek yeniden inşaya yol açmaktadır. Bu bağlamda, "madun nasıl elit değilse (ontoloji), tarihçi (*sic.*/arkeolog) de aynı şekilde elit yöntem yoluyla bilgilenmemelidir (epistemoloji)" (Spivak, 1987:253).

Kendi elit epistemolojik yapılanması ile arkeoloji, sorunsal bilinç kategorilerini ve iktidar mitosu ile ürettiği fantasmalarına odaklanmayı bırakmalıdır.

Kaynakça

Anderson, B. 1995. *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İstanbul, Metis.

Arnold, B. 1990. "The Past as Propaganda: Totalitarian Archaeology in Nazi Germany," *Antiquity* 64: 464-78.

Bahrani, Z. 1998. "Conjuring Mesopotamia: Imaginative Geography and a World Past," L. Meskell (der.), *Archaeology under Fire: Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East* içinde, Londra: Routledge. ss. 159–74.

Bar-Yosef, O. ve A. Mazar 1982. "Israeli Archaeology," *World Archaeology* 13: 310–25.

Bhabha, H. 1983. "The Other Question," *Screen* 24(6):18–35.

1984. "Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse," *October* 28:125–33.

Bulkin, V.A., L.S. Klejn ve G.S. Lebedev 1982. "Attainments and Problems of Soviet Archaeology," *World Archaeology* 13: 272-95.

Clarke, D. 1973. "Archaeology: The Loss of Innocence," *Antiquity* 47: 6–18.

Clastres, P. 1991. *Devlete Karşı Toplum*, İstanbul: Ayrıntı.

Conkey, M.W. ve J.D. Spector, 1984. "Archaeology and the Study of Gender," *Archaeological Method and Theory* 7: 1–38.

Derrida, J. 1980. *Writing and Difference*, Chicago: Chicago University Press.

1998. *Of Grammatology*, Baltimore:The Johns Hopkins University Press.

Dowson, T.A. 2000. "Why Queer Archaeology? An Introduction," *World Archaeology* 32(2): 161–5.

Fagan, B.M. 1981. "Two Hundred and Four Years of African Archaeology," J.D. Evans, B. Cunliffe ve C. Renfrew (der.), *Antiquity and Man* içinde. Londra: Thames and Hudson.

Foucault, M. 1977. *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, D.F. Bouchard (der. ve çev.), Ithaka: Cornell University Press.

Garlake, P.S. 1973. *Great Zimbabwe*. New York: Stein & Day.

Gilchrist, R. 1999. *Gender and Archaeology: Contesting the Past*. Londra: Routledge.

Hamilakis, Y. & E. Yalouri, 1995. "Antiquities as Symbolic Capital in Modern Greek Society, " *Antiquity* 70: 117–129.

Hassan, F.A. 1998. "Memorabilia: Archaeological Materiality and National Identity in Egypt," L. Meskell (der.), *Archaeology under Fire: Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East* içinde, Londra: Routledge. ss. 200–16.

Knapp, B. 2005. "Boys will be Boys: Masculinist Approaches to a Gendered Archaeology," D. S. Whitley (der.), *Reader in Archaeological Theory* içinde, Londra: Routledge, ss. 241–52.

Klejn, L.S. 1977. "A Panorama of Theoretical Archaeology," Current Anthropology 18: 1–42.

Levinas, E. 1986. *Deconstraction in Context*, Chicago: Chicago University Press.

Lyons, C. L. ve J. K. Papadopoulos 2002. "Archaeology and Colonialism," C.L. Lyons ve J.K. Papadopoulos (der.), *The Archaeology of Colonialism* içinde, Los Angeles: Getty Research Institute. ss. 1–18.

Miller, M. 1956. *Archaeology in the U.S.S.R.*, Londra: Atlantic Press.

Posnansky, M. 1982. "African Archaeology Comes of Age," *World Archaeology* 13: 345–58.

Schnapp, A. 2001. "Arkeolojinin Keşfi." *Cogito* 28: 41–64.

Scnirelman, V.A. 1995. "From Internationalism to Nationalism: Forgetten Pages of Soviet Archaeology in the 1930s and 1940s," P.L. Kohl ve C. Fawcett (der.), *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press. ss. 120–38.

Shaw, W. M. K., 2004. "Whose Hittites, and Why? Language, Archaeology and the Quest for the Original Turks," M.L. Galaty & C. Watkinson (der.), *Archaeology under Dictatorship* içinde, New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers. ss. 131-153.

Sorensen, M.L.S. 2000. *Gender Archaeology*. Cambridge: Polity Press.

Spivak, G.C. 1987. *In the Other Worlds*. Londra: Routledge.

Watson, P.J. ve M.C. Kennedy 1991. "The Development of Horticulture in the Eastern Woodlands of North America: Women's Role," J.M. Gero ve M.W. Conkey (der.), *Engendering Archaeology: Women and Prehistory* içinde, Oxford: Blackwell, ss. 255–69.

Trigger B.G. 1984. "Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist," *Man* (N.S.) 19: 355–370.

TÜRKİYE'DE 'ŞANSIN TERBİYE EDİLİŞİ'NE GEÇİŞ: MEHMED CAVİD BEY'İN İHSAİYAT KİTABI•

Ahmet Murat AYTAÇ ve Sarp BALCI

Giriş

İstatistik kurumları tarafından yayınlanan bilgilerin gündelik hayatımızda nasıl bir yer işgal ettiğini, tutum ve davranışlarımıza yön vermede ne kadar etkili olduğunu anlamak istersek, artık gündelik deneyimin parçası haline gelmiş birkaç örnek bulmakta hiçbir güçlük çekmeyeceğimiz açıktır. Uzak bir yere veya farklı bir ülkeye ilk kez seyahat eden bir kişinin belki de yapacağı en makul iş, giderken yanında götürmesi gereken giyecekleri belirlemek için meteoroloji istatistiklerine, yanına alması gereken para miktarını tayin için kur oranlarına ve fiyat istatistiklerine vs. bakmak olacaktır. Bugün Türkiye'deki büyük kentlerde yaşayan birçok insan, suç oranlarındaki artıştan ve bunun kaynaklarından haberdardır. Gündelik hayatımızda şahsi sonuçları olan evlilik, suç, intihar, hayat pahalılığı, ev kirası vb. gibi bir takım olguları sadece bize görünen yanlarıyla değil, toplu istatistiki göstergeler üzerinden de izleyip, bireysel hayatımızın sorunları ile toplumsal hayatın genel sorunları arasında bir nedensellik bağlantısı kurulabilir hale gelmiştir.

Tüm modern hayat, istenildiğinde herkesin başvurabileceği, resmi veya gayrı-resmi birtakım veritabanlarında saklanan istatistiklere aktarılmış gibidir. Modern hayatın sosyal veçhelerinin anlaşılması veya gelişim doğrultularının öngörülmesinde veya farklı toplumsal grupların ve mekânların kıyaslanmasında vazgeçilmez bir başvuru kaynağı haline gelen bu bilgi depolarının ulaşmış olduğu etkinlik, bizi bilginin toplanması, üretilmesi ve yayılması üzerine her geçen gün daha fazla düşünmeye sevk etmektedir. Sonuçta, söz konusu olan; bilgi ve iktidarın farklı biçimleri arasındaki ilişkile-

• Yazarlar; "Karaburun Bilim Kongresi", Karaburun, 8-10 Eylül 2006 ve "AÜ SBF Asistan Toplantıları" katılımcılarına katkılarından dolayı teşekkür eder.

rin düzeyi üzerine, hatta, insanın kendisi hakkındaki kanaatleri üzerinde etki sahibi ve derinlere nüfuz etmiş bir konu üzerine düşünmek olduğu için, bu dönüşümün entelektüel ve sosyal kaynakları üzerine eğilmek kaçınılmaz bir görev halini almaktadır.

İstatistik meselesinin günümüzde almış olduğu görünümün kaynaklarının anlaşılmasında özellikle Foucault (2000) tarafından geliş-tirilen "yönetimsellik" kavramının çok önemli bir katkısı bulunmaktadır. Bu kavram, modern siyaset biliminin tartışmalarında, asıl olarak iktidarı hukuki-politik "egemenlik" meselesine indirgeyen anlayışa karşı geliştirilen bio-politik iktidar analizinin merkezi bir öğesi olarak kabul görmektedir. Bu çalışmadaki asıl ilgi alanımızı oluşturan istatistik ve iktidar ilişkisi açısından bakılınca, yönetimsellik kavramının hukuka ve özellikle doğal hukuka dayalı egemenlik anlayışlarının yerini, insanları ve bedenleri yararlı kılmaya dönük bir dizi iktidar teknolojisinin aldığı iddiası yeterli bir açıklama çerçevesi gibi durmamaktadır. Bu bakımdan asıl önemli olan, bizzat bu iktidar teknolojilerinin düşünsel çerçevesini şekillendiren kavramsal ve bilişsel dönüşümün nasıl anlaşılır kılınacağının açığa çıkarılmasıdır. XVIII. yüzyılda, yönetimin ilgi alanına giren şeyler insanlardır. Ama ilişkileriyle, bağlarıyla, zenginlik kaynakları, geçim araçları, kendine göre özellikleri olan toprak parçası, iklim, sulama koşulları, verimlililik, vb. başka şeylerle iç içe geçmiş olan; adetler, alışkanlıklar, hareket etme ve düşünme biçimleri, vb. başka şeylerle ilişkilerindeki insanlar (Foucault, 2000:273); son olarak gene açlık, salgın hastalık, ölüm gibi kazalar ve talihsizliklerle ilişkilerindeki insanlardır. Artık yönetmek, şeyleri yönetmektir (Foucault, 2000:274). Yönetilen şeylerin hepsi açısından "uygun" olan bir ereğe götürecek şekilde doğru olarak düzenleme, olabilecek en büyük miktarda zenginliğin üretilmesine, insanlara yeterli geçim araçları sunulmasına, nüfusun çoğalabilecek duruma gelmesine vb. sağlamak zorunda kalacaktır. Dolayısıyla yönetimin amacı haline gelecek bir dizi spesifik ereksellik vardır. Bu çeşitli ereklere ulaşmak için şeyler düzenlenmelidir (Foucault, 2000:276). Yönetimin ereği; kendisinin idare ettiği şeylerde yönlendirdiği süreçleri mükemmelleştirme ve yoğunlaştırılmasındadır ve yönetim araçları artık, yasalar yerine bir taktikler dizisidir (Foucault, 2000:276). Yönetimin; tarımsal üretimin gelişmesiyle bağlantılı olarak büyüyen para bolluğu ile ilişkili olarak XVIII. yüzyılda Avrupa'da görülen demografik büyüme, bilim olarak gelişmesinin önünü açmıştır. Yönetim bilimi sayesinde artık nüfusa özgü olan sorunları saptamak mümkün hale gelmiştir (Foucault, 2000:280).

Bu kavramsal dönüşümün odak noktasını, en uygun veya iyi yönetim anlayışı nedir sorusuna Batı siyasal düşünüşü içinde verilen yanıtların

önemli bir dönüşüm geçirmiş olması oluşturmaktadır. Yönetim; çözülmesi gereken bir sorunla karşılaştığında, daha büyük yönetim kümesinin üyesi olan aile, kilise, okul gibi farklı yönetim alanlarının çözümlerine büyük bir gönül rahatlığıyla başvurabiliyordu. Bu tutum aslında parça ile bütün arasında kurulan çok özel bir süreklilik ilişkisinden kaynaklanıyordu. Son tahlilde, parça, bir mikro kozmos olarak algılanıyor ve parça ile bütün arasında anlamlı bir fark görülmüyordu.

Bir siyasi metafor olarak "aile" kavramı ve bu kavrama dayalı olarak geliştirilen yönetim anlayışının dönüşmesi bu bakımdan izlenmeye değer bir örnek oluşturmaktadır. Bir başka deyişle, Eski Yunanlıların kadim oikonomia anlayışının yerini, Aydınlanma düşünürlerinin économie politique dediği anlayışa bırakması ile meydana gelen ve önemli sonuçları olan iktidar anlayışındaki dönüşümün izini sürmek bu çalışmanın amacıdır. Modern ekonomi politiğin görüş açısından bakıldığında, siyasi iktidarın yönetim nesnesini oluşturan topluluk, basitçe ailelerin bir araya gelmesinden oluşmuş bir küme değildir. Sosyal bilimlerin dayandığı analitik araçların yardımıyla çekip çevrilen bir "nüfus" kavramı merkeze alınarak algılanmaya başlanan bir olgudan söz ediyoruz.

Eski Yunan toplumu, ekonomi kavramını, aile yönetimi ve/veya ev yönetimi ile ilgili meseleleri açıklamak üzere kullanıyordu. Ekonomi, aile bünyesindeki bireyleri, malları ve toprağı yönetme sanatıydı. Ekonomi bilgisine sahip olmak, iyi bir aile reisinin karısı, çocukları ve hizmetçi ve kölelere karşı yapması gereken şeylerin bilgisine sahip olması anlamına geliyordu. Bu sanatın asıl amacını aile servetini artırmak oluşturuyordu ve bu amaç sadece babanın ailesine titiz bir ilgi göstermesi ile olanaklı oluyordu (Aristoteles, 1993:26- vd.; Xenophanes, 2002).

Uzun süre "adil yönetim nedir?" sorusuna verilen yanıt, hükümdarın yönettiği topluluğa iyi bir aile babası gibi davranması şeklinde yanıt buluyordu. Osmanlıların da *ilm-i tedbir-i menzil* (Kınalızade Ali Çelebi, Taşköprüzade vd. için *bkz.* Mardin, 1985:618- 620) tabir ettikleri bu ekonomi düşüncesi, tarih boyunca akıllı ve bilgece yönetim tartışmasının temel referanslarından birini teşkil etti. Ancak ekonomi düşüncesi, Foucault'un (2000) *yönetimsellik* olarak adlandırdığı, nüfus, güvenlik ve toprak arasında bağlantı kuran yeni bir ilkenin ortaya çıkmasıyla tartışmalı hale gelmiş ve yeni bir boyut kazanmaya başlamıştır. Nüfus perspektifi, spesifik nüfus fenomenine yüklenen gerçeklik, ekonominin uzun yüzyıllar boyunca algılandığı biçimi olan aile modelinin kesin olarak ortadan kalkmasını ve ekonomi nosyonunun başka bir düzlemde yeniden merkeze oturmasını sağlar. Şimdi yönetimin başlıca teknik etkenlerinden birisi haline gelen istatistik sayesin-

de zamanla nüfusun kendine göre düzenlilikleri, nüfus oranları, hastalık oranları, kıtlık döngüleri, vb. olduğu da ortaya çıkar. İstatistik ayrıca, nüfus alanının bir dizi içkin, bileşik etkiler taşıdığını, örneğin büyük salgın hastalıklar, yerel ölüm oranları, büyüyen emek ve servet sarmalları gibi fenomenlerin aile fenomenlerine indirgenemeyeceğini, son olarak da kendi alışkanlıklarıyla, etkinlikleriyle, vb. nüfusun spesifik etkilerde bulunduğunu gösterir. İstatistik, nüfusun spesifikliğinin aile boyutuna indirgenemeyeceğini de ortaya koyar. Aile, dinsel ya da ahlaki değerlerin kalıntısı olan bazı temalar dışında, artık yönetim modeli olarak geçerliliğini kaybetmektedir. Öbür yandan artık ön plana çıkan nüfusun içsel bir unsuru, nüfusun yönetiminin temel bir aracı olarak görülen bir ailedir. Başka bir deyişle, nüfusun ortaya çıkışından önce, yönetim sanatının, aile modelinin ve ekonominin bir ailenin yönetilmesi biçiminde tasarlanmasının dışında bir modele dayanarak anlaşılması olanaksızdır. Oysa, nüfusun kesinlikle aileye indirgenemeyeceği anlaşıldığı andan itibaren de, aile nüfusun karşısında ikinci bir önem edinir ve nüfusun içsel bir unsuru olarak görünmeye başlar. Yani artık bir model değil bir kesit olarak var olur. Ama gene de ayrıcalıklı bir kesit olarak kalır; çünkü, nüfus hakkında (cinsel davranışlar, demografi, tüketim, vb. konularında) bilgi edinmek gerektiği zaman, buna ancak aile kanalıyla ulaşılabilir. Tabii aile de bir modelden ziyade bir amaca dönüşmektedir burada: iyi yönetimin hayali modelini oluşturmasa bile, nüfusun yönetilmesi açısından ayrıcalıklı bir araçtır. İşte bir model olmaktan bir araç olmaya doğru bu kayış mutlak anlamda temel önem taşımaktadır ve aile XVIII. yy.'nin ortalarından itibaren nüfusun karşısında bu araç olma boyutuyla görünmektedir: ölüm oranını düşürme, evliliğe özendirme, aşılama vb. kampanyaların kurumsallaştırılmasının kaynağı budur. Demek ki nüfus temasının yönetim sanatı alanına bir engel oluşturmamasını sağlayan, ailenin yönetim modeli olma konumunun sona ermesidir.

Nüfus kavramının bir yönetim ölçeği olarak geliştirilip ileri sürülmesi, önemli bir zihniyet değişimine yol açmıştır. Nüfusun hesaplanması ve izlenmeye başlanması sonucunda, yönetim kümesini oluşturan topluluğun kendine özgü düzenliliklerinin olduğunun ayırdına varmak mümkün olmuştur. Belli bir nüfusun hastalık, suç, intihar oranları, kıtlık ve bolluk çevrimleri, o nüfusun bir dizi bileşik etki ortaya çıkardığını açıkça ispatlamış gibi kabul ediliyordu. Bu süreç, hemen geleneksel yönetim sanatına özgü bazı paradoksların keşfedilmesiyle sonuçlandı. Örneğin, geleneksel yönetim bilgeliği, tüm iyi aile reisleri gibi hükümdarın da tutumlu olması gerektiğini söylüyordu. Oysa tek tek ailelerin esenliği açısından bakıldığında çok değerli olan bu ahlaki öğüt, nüfusun bütünü dikkate alındığında hiçbir

doğruluk değeri taşıyamazdı; çünkü bazı hanelerin harcamaları diğerlerinin gelirini oluşturmakta ve bu yüzden herkesin tutumlu davrandığı bir toplumda zenginliğin artması bir tarafa, bu şiarın gerçekleştirilmesi halinde yoksulluk herkesin kaderi olacaktır. Nüfusun bileşik etkilerinin sonucunda ortaya çıkan "tasarruf paradoksu" gibi bazı meseleler, yönetimin aile modeline indirgenemeyeceğini ortaya koyan en açık deliller olarak görülür hale geliyordu.

İşte bu aşamadan sonra aile yönetimi ile devlet yönetimi veya benzer mikro kozmoslar arasında kurulan aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya süreklilik ilişkileri koparılmış, iki alan arasındaki süreksizlikler öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Böylelikle bu küçük yönetim kümeleri, yönetimin modelleri olmaktan çıkmış, sadece bir kesitleri olarak algılanmaya başlanmıştır. İlk başlarda sadece ailenin yönetimi ile devletin yönetimi arasındaki ayrımı vurgulamak üzere kullanılan politik ekonomi kavramı da, radikal bir anlam değişikliğine uğrayarak nüfus, toprak ve zenginlik arasındaki bağların rasyonel bir şekilde düzenlenmesini amaçlayan bir bilimi anlatmaya başlamıştır. "Kıtlık" meselesi de nüfus açısından bakıldığında (Malthusçu anlamıyla) kendini karşı konulmaz bir güçle ortaya koyar hale gelmiş ve böylelikle, tek bir bireyin tüketim eğilimlerinden ülkenin genel ekonomik meselelerine kadar her alanda kıtlık sorununa epistemolojik bir öncelik verilmesi de kaçınılmaz hale gelmiştir. Kıtlık kavrayışının iktisadi uğraşın her alanında kazandığı itibar, ekonomi biliminin çağdaş anlamının, yani kıt kaynaklar karşısında sınırsız insan ihtiyaçlarının bilimi olma vasfının da kabul görmesinin önünü açmıştır.

Nüfus kavramının öne çıkması ve ağırlığını hissettirmesiyle, özellikle XIX. yy.'de meydana gelen bir dizi epistemolojik dönüşüm arasındaki bağlantıların görülmesi konumuz açısından önem taşımaktadır. Siyasi açıdan egemen varlığın, her zaman için üzerinde iktidar tesis ettiği tabi insanlar kümesinin büyüklüğüyle ilgili kaygıları olduğunu söylemek mümkündür. Eski Yunan'daki Kleisthenes reformlarında veya Platon'un Yasalar'da devletin büyüklüğünü 5040 sayısı ile sınırlaması gibi olgularda, kadim dönemlerden itibaren nüfusun büyüklüğünün, bölünebilirliği veya bazı parçalarının birleştirilebilirliği konusunda özel bir hassasiyetle ele alındığını rahatlıkla görebiliyoruz. Ancak özellikle XIX. yy.'de, nüfus konusunda hissedilen bu hassasiyetin, farklı bir düşünce mantığı ile birleşmesi ve siyasi iktidarın dayandığı bilgiyi ve kullandığı araçları radikal bir şekilde dönüştürmesi söz konusu olmuştur.

Söz konusu yeni düşünce tekniği, rastlantı ve zorunluluk, şans ve belirlenimcilik arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanması ile ortaya çıkmıştı.

Rastlantıyı zorunluluğa, şansı kadere dönüştürme iddiasında olan bu yaklaşım biçimine düşünce tarihinde önceden rastlamak mümkün değildir (Hacking, 1975:1-10). XIX. yy. başında sosyal bilim alanlarının inceleme nesnesini oluşturan konuların analizinde determinizmi tamamlamayacağı inancıyla yaygın bir kabul gören bu yaklaşım, giderek daha çok meşruiyet kazanmış ve sosyal bilimlerin önceden doğa bilimleri alanından transfer ettiği mekanik-determinist modellerin yerini almış, kısacası determinizme bir alternatif olarak algılanmaya başlanmıştır. Herkesin kaos gördüğü yerde bir düzen yaratma iddiasındaki bu yaklaşım, giderek doğa olaylarının da istatistiki gözlemlere dayalı izahının olanaklı olduğunu iddia etme noktasına dek varmış ve birçok doğa bilimci tarafından da kabul edilmiştir (Hacking, 2005:13-7).

Asıl vurgulamak istenilen nokta, istatistiki kayıt ve tabloların varlığının, tek başına şans karşısındaki epistemolojik tutumuzu belirleyemeyeceğidir. Bu tarz kayıt tutma işlemleri, "olasılık", "büyük sayılar", "normallik" gibi yasa veya varsayımlarla birleşmediği sürece, sosyal olguları açıklama veya öngörme iddiasında olamazlar. Bu yüzden yönetim kümesini oluşturan insanların nicel özelliklerinin bir dökümünü veren kayıtlar veya tablolar her zaman mevcut olmakla birlikte, bu kayıt ve tabloların toplumu ve insanı bizim için anlaşılır kılacak yasalar veya eğilimlerin içinden çıkarılacağı bilgi kaynakları olarak kabul görmesi, bugün istatistik diye algıladığımız bilgi dalının ortaya çıkmasını da olanaklı kılmıştır.

Kabul etmek gerekir ki, içinden toplumu açıklayacak bazı yasalar çıkarsanamayacaksa, kayıt tutma işleminin son derece sınırlı işlevleri olabilir. Nitekim uzun süreler, bu yaklaşım hükümdarın vergi ve asker toplama, din kurumlarının doğum ve ölüm kayıtlarıyla kendi cemaatlerinin boyutlarını ve mali gücünü görme ihtiyacıyla sınırlı kalmıştır. XIX. yy.'de meydana gelen zihniyet dönüşümü, bu sınırlı işlevlerin ötesinde bir bilişsel kapasite yarattığı ölçüde, istatistiki kayıt tutma ve tablolar oluşturma konusunda da bir patlama olmasına yol açmıştır. Nüfus, istatistiki tabiriyle "popülasyon", artık çok önemli bir bilgi kaynağı haline dönüşmüştür.

Basılan verilerin giderek artması sonucunda birçok insan davranışının taşıdığı düzenlilikler incelenmeye başlanmıştır. Örneğin toplumca yanlış kabul edilen suç, intihar ve boşanma gibi konularda tutulan istatistikler şaşırtıcı bir düzenlilik sergilemektedir. Bu konudaki en önemli adım Napolyon sonrası dönemde atılmış ve Batılı devletler her türlü yönetim sorunu hakkında bilgi toplayıp yayınlayacak istatistik daireleri kurmuştur. Bu daireler sayesinde toplumsal sorunların kayıtlarını veren sayısal verilerin miktarında çok büyük bir artış olmuştur (Hacking, 2005:46-56).

Sayısal verilerin bu şekilde artması, artık bu veriler tarafından temsil edilen sorunların gösterdiği düzenliliklerden hareketle bazı yasalar ileri sürmeyi de olanaklı kıldı. Bu alanda her zaman büyük bir merak konusunu oluşturmuş olan, intihar ve suç gibi iki meseleyi örnek verebiliriz. Kim daha çok intihar eder, intiharın önüne nasıl geçilebilir veya kimler, hangi suçları işliyor gibi sorular, istatistik kayıtlarının "normal dağılım" üzerinden incelenmesine bağlı olarak cevaplanabilecek sorulardı. İngilizler mi Fransızlar mı daha çok intihar eder; yoksullar mı zenginler mi daha çok boşanır veya eğitimliler mi cahiller mi daha çok suç işler gibi sorulara önceden verilecek cevaplar mutlak anlamda öznel ve niyetli olacaktı; oysa istatistiklerin dilini anlayan insanlar, bu tip sorulara nispeten "nesnel" yanıtlar verebilirlerdi.

Ayrıca intihar veya suç gibi olguların analizinde istatistik bir çözüm çerçevesi de sunabiliyordu. İntihar sonuçta, delilik gibi, normalden sapmış insanların bir eylemiydi; bu yüzden yapılması gereken şey bu sapmaları normalize edecek dala, yani tıbba havale edilmeleriydi. Böylelikle istatistiki "normallik" varsayımı altında sapma olarak kabul edilen her toplumsal gösterge, onu normalize edeceğine inanılan bir iktidar aygıtının toplayacağı, izleyeceği ve matematiksel istatistik teknikleriyle yasalarını açığa çıkaracağı bir istatistiki mesele haline gelmeye başladı (Hacking, 2005:91-102).

Bu aşamada dikkati çeken bir nokta, bu istatistiki düşünce tarzının, sonuçta kendi mantığının zorunlu kıldığı varsayımlar yüzünden kısmi ve geçici bir açmaz yaşadığıdır. İlk başta kendini normdan sapmaları açıklamak ve düzenlemekle görevli sayan istatistiki görüş, zamanla bunları istatistiki bir yasa şeklinde formüle ederek norm kadar sapmaları da bir yasa statüsüne taşımıştır. Nitekim normallik, ortalamalar üzerinden tanımlandığı ölçüde, bu hesabın mantığı gereği, her zaman için ortalamanın altı ve üstü söz konusu olacaktır. Bir başka deyişle, intihar veya boşanma gibi sorunlar normalden birer sapmaysa, bu durumda normun tanımlanabilmesi için, her istatistiki gözlem kümesinde belli oranlarda intihar veya boşanma da kaçınılmaz olacaktır (Hacking, 2005:155-67).

Açıklama ve öngörü düzenleme iddiasındaki istatistiki bakış açısının ulaştığı bu kadercilik, kendini en karamsar haliyle, teorilerinin ağırlıklı kısmını istatistiki hesaplardan çıkarsayan Durkheim'ın sosyolojisinde gösterir. Durkheim (1994:118-9), suç konusundaki tartışmaya istatistiki görüş açısından bakmaya çalışır. Ona göre bir toplumda her zaman suç olacaktır, çünkü, bu bir toplumun kendi sağlık koşullarını algılamasını, zaman içinde devinmesini olanaklı kılar. Bu yüzden suç oranlarının en düşük olduğu dönemler, sanılanın aksine, sosyal veya doğal felaket dönemleri olmuştur. Diğer yandan, düşkün ve alçalmış insanlar kadar, üstün nitelikli dahiler de

suç mevzuuna iştirak ederler ve suç bu iki insan tipinin varlığından kaynaklanır. Bu yüzden suçun ortadan kalktığı bir toplum yapısını savunmak sadece imkansızı istemek anlamına gelmez, bazen zararlı sonuçlar da doğurabilir. Örneğin, Sokrates, Atina toplumunun ortalamasından farklı davrandığı için suçlu addedilip cezalandırılmıştır; oysa, bu sonuç onun görüş açısının ortalama insanın görüş açısından çok daha ileri olmasından ileri geliyordu. Asıl olarak, normal olan, belli bir anda toplumsal hayatı olanaklı kılabilecek değerler sistemi konusunda uzlaşmış çoğunluğun bir özelliği olarak tanımlanmalıydı. Bu açıdan bakınca, normal tutum, toplumsal hayat için gerekli ve yararlı olan "doğru tutumu" anlatmaktaydı.

Bu noktada dikkat edilmesi gereken özellik, normalliğin, artık sadece betimleyici ve/veya değer yargısı yükleyici bir şey olmaktan çıktığıdır. Normal artık, sıradan veya tipik olanı anlatmaktadır. Normal kavramı bu anlamıyla ilk olarak Comte tarafından siyasal gündemin bir parçası haline getirilmişti. Normal, sosyal olguları açıklamakta kullanılan ve Aydınlanma'dan miras kalan "insan doğası" kavramını yerinden etmiştir. Artık insanı açıklamak için "normal insan" veya "ortalama insan" kavramı kullanılmaktadır. Bunu Durkheim gibi normalin savunusu şeklinde yapmak da mümkündür, Galton gibi normali üstün olana çekmek için yapmak da mümkündür. Ancak her durumda bu yeni yaklaşım, "olan" ile "olması gereken" arasındaki ayrım hakkında da bir şeyler söylemeyi olanaklı kılmaktadır (Hacking, 2005:211-23). İstatistiki verilerin sağladığı"normal" ya da "anormal" tanımı, bu tanımlamayı yapanın ahlaklı olanın ne olduğunu imlenmesini de mümkün kılar. Böylesi bir imlemeyle de istatistik siyasal bir pozisyon oluşturmanın dolaysız aracı haline dönüşebilir.

Siyasal yönetim kümesinin asıl nesnesi olarak nüfusun kabulü ile istatistiğin gelişimi arasındaki bağlantı, sadece nüfus sayımının yapılabilmesi için büyük çaplı istatistiklerin hesaplanmasının ötesinde bir anlam taşır. Bu bağ, normal olan ve olmayan ayrımı üzerinden yönetimin değişen amaçlarına göre oluşturulabilecek farklı nüfus kümelerini, "varolan" ve yönetimin arzuladığı "olması gereken" arasındaki açıklığı kapatacak politik manüplasyonlara da altyapı hazırladığı için çok büyük bir önem taşımaktadır. Bu dönüşümler, yani hem bulunan istatistik yasaları hem de insan doğası kavramı yerine normal insanın geçmesi, istatistiği; zenginlik, nüfus ve ülke arasında akılcı bir yönetimi başarmanın bilimi olan politik ekonomi için vazgeçilmez hale getirdi. İşveren/işçi, çalışan/işsiz, pahalı/ucuz, kıt/bol gibi soyut iktisadi kavramların hepsi istatistik ölçüm ve hesaplar üzerinden bir somutluk kazanmaya, maddi dünyada bulundukları haliyle istatistiki ra-

kamların ampirik bir gözlem ve deney nesnesine dönüştürdüğü olgular halini almaya başladı.

Hollandalıların hazırladığı ilk mortalite tablolarından, İngiliz sigorta şirketlerinin deniz kazaları sonucunda yaptığı ödemelerin kayıtlarına kadar her türlü bilgi; zenginliğin üretilmesi, dolaşımı, bölüşümü ve tüketiminin bilimi olan iktisat için bir girdi niteliğini kazanmaya başladı. Örneğin Hazinece, borçlanacağı zaman devletin razı olması gereken faiz oranının ne olduğu sorusu, faiz teorilerinin o zamana kadar istatistiki olarak gözlemlenmiş faiz oranları üzerinden test edilmesi ve uygulanması ile kararlaştırılmaya başlandı. İstatistiğin varlığı sadece ekonomi politiğin uygulama araçlarının artmasına değil, aynı zamanda iktisat yönetiminin derinleşmesine ve merkezileşmesine de olanak tanıyacaktı. Özellikle toplulaştırılmış değişkenler üzerinden yapılan iktisadi analizler, varlığını sadece nüfusun bütününü dikkate alan istatistiki ölçümlere ve bunların hesaplanmasında kullanılan matematiksel kabul ve formüllere borçludur.

Bu gelişmelerin Türkiye'de siyasal modernleşme süreci üzerindeki etkilerine bakıldığında, istatistik ve toplumun akılcı yönetimi arasında kurulan bu bağlantının modernleşme tarihimizin son derece geç bir döneminde dikkati çektiği görülmektedir. Daha XVIII. Yy. sonlarından itibaren Türkiye'de siyasal hayatın temel problemini ülkenin Batılı ölçütlere uygun bir şekilde dönüştürülmesinin oluşturduğunu görüyoruz. Ne var ki, bu uzun vadeli siyasal dönüşümün yönetilmesi için istatistiğin istihdam edilmesi gerektiği fikri, çok daha geç, neredeyse bir asır sonra gerçekleştirilmiştir. Örneğin Maarif Nezareti, 1894-1895'ten itibaren, ilk kez ülke çapında eğitim istatistikleri yayınlanmaya başlamış ve yine ilk kez, 1898-1904 yılları için "Salname-Nezaret-i Maarif Umumiye"adıyla önemli eğitim-öğretim yıllıkları yayınlanmıştır (Akyüz, 2001). Ancak, bir disiplin olarak istatistiğin Türkiye'ye gelişi daha da sonra XX. yy. başında ve Mehmed Cavid'in çalışmasında kendini ortaya koymuştur. Hem Batılı ülkeler hem de Osmanlı toplumlarının nitelikleri hakkındaki kanaatlerin istatistiki kanıtlara dayalı olarak ele alınması gerektiği, bunlardan hareketle elde edilecek bir dizi istatistiki yasanın, toplumsal değişmenin yarattığı kaosa bir düzen verebileceği, kısaca Batılılaşma sürecinde şansın ve kaprisin terbiye edilebileceği fikrini, Mehmed Cavid'in İhsaiyat kitabında en azından iktisadi boyutlarıyla görebiliyoruz. Bu çalışma, söz konusu kitabın temel problemini, yazılış koşullarını ve Türk modernleşmesinin iktisadi veçhesine dönük istatistiki çözüm önerilerini, Türk siyasal düşünüşünün politik ve entelektüel bağlamı içinde analiz etmeye amacını gütmektedir.

Mehmed Cavid Bey'in İhsaiyat Kitabı

Bir dizi nedene bağlı olarak Türkiye'de düşünce tarihi çalışmaları son on yıla kadar oldukça sınırlı kalmıştır. Son dönemde, özellikle II. Meşrutiyet Dönemi üzerine yapılan çalışmalar bu alandaki boşluğun doldurulmasına katkıda bulunma adına önemli mesafe alınmasını sağlamıştır. Anılan dönem; Cumhuriyet tarihinin fikri arka planının oluştuğu, Türkiye'de modern devlet inşasının temellerinin atıldığı ve birey toplum ilişkisinin kökenine dair akıl yürütme tarzlarının iç içe geçtiği bir zaman dilimini işaret etmektedir.

Türk modernleşme tarihinin erken dönemlerinin karakteristik özelliklerinden biri, hukuksal süreç ve işlemlerin siyasal hayat açısından taşıdığı önemdir. Bu açıdan bakılınca, Türk modernleşmesini, toplumu yasayla dönüştürmeyi amaç edinen bir bakıma hukuksal bir proje olduğu söylenebilir. Tanzimat Fermanı'ndan sonra, özellikle XIX. yy.'nin sonlarına kadar, belli bir alanda reform yapmanın esas aracını, o alanda devlet ve toplum ilişkilerini düzenleyecek bir yasayı Batılı ülkelerden alıp çevirmek oluşturmaktadır. Bu çabaların doruk noktasını, I. Meşrutiyet ile birlikte Kanun-u Esasi'nin çevrilip yayınlanması oluşturur. Dönemin reformcuları açısından geriye kalan, toplumsal süreçlerin söz konusu yasal dönüşümün uzun vadeli sonuçlarına uygun bir şekilde dönüşmesini beklemekten ibarettir.

Gerek uzun vadede istenilen dönüşümlerin gerçekleşememesi, gerek Batıda XIX. yy.'den itibaren sosyal bilimlerin büyük bir saygınlık kazanmaya başlamasıyla birlikte, bu hukuksal tutuma alternatif, eleştirel bir yaklaşım da kendini belli etmeye başlamıştır. Topluma ilişkin bilimsel bir kavrayışın olanaklı olduğu fikri, modernleşme sürecindeki ülke aydınları üzerinde büyük bir etki yaratmıştı. Sosyal bilimler yaklaşımı, siyasal değişmenin merkezinin devletten, daha doğrusu devlet-birey ilişkilerinin düzenlenmesinden, toplumun bir bütün olarak dönüştürülmesine doğru kaymasına sebebiyet veriyordu. Bu şekilde ortaya çıkan devletten özerk bir varlık olarak toplum ve toplumsallık fikri, hukuksal reformlarla ya da eğitim tartışmalarıyla geliştirilen Batılılaşma politikalarından ayrı olarak, dönüşüm politikalarının araçlarının ve işleme alanının da değişmesi anlamına geliyordu.

Bu araçlar içinde hem dönemin aydınlarının ilgisini çekme hem de günümüze bir düşünce mirası bırakma anlamında en önemli iki tanesini "ekonomi politik" ve "sosyoloji" oluşturuyordu. Aslında ülkenin zenginliğinin artırılması, Batılı ülkelerin refah seviyesine getirilmesi, Batılılaşma ve toplumsal dönüşüm sürecinin iktisadi maliyetleri ve getirilerinin neler olduğu sorununa bir yanıt oluşturması beklenen "iktisat ilmi", ilk başlarda sadece ekonomi bilimine özgü düşünce tekniklerini ve teorileri öğrenme

çabasıyla sınırlı kalabilmişti. Ahmet Vefik Paşa (Mardin, 2005:62), Ahmet Mithat (1296:1-4), Sakızlı Ohannes gibi o dönem iktisat üzerine düşünen aydınların entelektüel gayesi bu "yeni" bilim dalını tanıtacak özet çalışmaları anlamak ve çevirmekle sınırlı kalmıştı. Bu düşünürler, istatistik ile iktisat arasında XIX. yy.da kurulan bağlantıyı görememişlerdi.

Diğer yandan Türkiye'de sosyoloji düşünüşünün kurucuları olarak kabul edilen Ziya. Gökalp ve Prens Sabahaddin de (bkz. Kösemihal'in, Descamps'ın (1965:5-18) kitabına yazdığı Önsöz ve Arı (1986)), sosyolojik teorilerinin esasını istatistiki gözlem ve analizlere borçlu olan Durkheim ve Le Play gibi sosyologlardan etkilenmişlerdi. Le Play (1982), Les Ouvriers Européens (Avrupalı İşçiler) isimli çalışmasında, işçi ailelerinin ekonomik, kişisel ve sosyal verilerini topladığı özel bir istatistiki monografi türü icat etmiş ve science social ismini verdiği sosyal bilimini de bütünüyle bu monografilere dayandırmıştı. Nitekim Durkheim'ın da Fransa'nın sosyal ve ekonomik istatistiklerine çok şey borçlu olduğu yukarıda belirtilmişti. Fakat bu iki düşünürün de Türk düşünce dünyasındaki kabulü, onların kendi sistemlerini kurarken başvurdukları yöntemden çok farklı bir şekilde oldu. Bu teorilerin Türkiye'ye uyarlanması, beklenenin aksine istatistiki metotlar aracılığıyla kuramların Türkiye'deki geçerliliğinin test edilmesi şeklinde olmamıştı. Bu yüzden teoriler, tümevarımsal bir doğrulanma sürecinin sonucu olarak değil, Avrupa için ulaşmış oldukları sonuçların Türkiye'ye de genellenmesi yoluyla tümdengelimsel akıl yürütme süreci içinde kabul görüp siyasi tartışmalara dayanak oluşturmaya başladılar.

Ortaya çıkan bu paradoksu nasıl açıklamak gerekir? Ulaştığı sonuçların kabul görüp, bu sonuçların geliştirilmesinde kullanılan yöntemlerin ve bilimsel araçların dikkat görmemesi, hatta bu teorilerin metodolojik ruhunun aksine skolastik bir iman ile kabul görmelerini nasıl anlamlandırmak gerekir? Sosyal bilimlerin Türkiye'ye girişinin yeni olması ve bu yüzden sosyal bilimlerin bir parçası olduğu Batı toplumlarının kültür ve bilgi şebekesinin derinlemesine bir kavranışının gerçekleştirilememesi mutlaka etkili olmuştur. Ancak, buna rağmen, Türk aydınlarının bu bilimlerin meydana gelmesini sağlayan metotlardan çok sonuçlarına ilgi göstermesini izah etmek için daha farklı bir neden de ileri sürmek gerekiyor; çünkü bu tip teorileri ortaya çıkaran istatistiki altyapının yokluğu hiçbir şekilde dikkat çekmemiş gibi görünüyor. Türkiye'de istatistiki kaynakların yokluğu, Avrupalı düşünürlerin genellemelerinin tümdengelimsel bir şekilde kabul edilmesinin nedeni olduğu kadar, temeli aktarıcılık ve yorumculuk üzerine kurulu olan, Türkiye'ye özgü skolastik düşünce geleneğinin sürmesinin de bu paradoksun ortaya çıkmasında bir etkisi olduğunu kabul etmek gerekir. Bu

açıdan bakılınca, Mehmet Cavid'e kadar, hiçbir aydın toplumsal değişmenin yönetilmesi için gerekli kuramların ve hedeflerin, sadece Batılı düşünürlerin teorilerinin şu ya da bu yanının kabulü ile oluşturulamayacağını, aynı zamanda bu kuramların hedeflediği sosyal meselelerin ölçümü ve istatistiki hesaplarının da gerekli olduğunu ileri sürmemiştir.

Mehmed Cavid'in içinde bulunduğu sosyal ve siyasal ortamın da bu iddianın ortaya konulmasında ve İhsaiyat çalışmasının ortaya çıkışında etkili olduğu düşünülmelidir. Nitekim, Mehmed Cavid'in düşünce yapısında Selanik'in ve ailesinin sosyal statüsünün önemli etkisi olmuş görünmektedir(dönemin Selanik kenti üzerine bkz. Tekeli & İlkin, 1980:351-382)). Selanik'teki Şemsi Efendi Mektebi'nin ardından eğitimine İstanbul Mülkiye İdadi'de devam etmiş olan Mehmed Cavid, daha sonra Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den 1896(Rumi 1312)'da mezun olmuştur. Ziraat Bankası'ndaki kısa bürokratik kariyerinin ardından Maarif Vekaleti'ndeki kariyerine başlayan Cavid'in ilk görevi ise İstatistik Bölümündedir. Güçlü bir izlenim olarak dile getirilmelidir ki; Mehmed Cavid'in istatistik üzerine ilgisi bu dönemde yoğunluk kazanmış olmalı. Bunun bir göstergesi de 1325(1909)'te yayımlanan kitabın esasen 1318(1902-1903)'de yazılmış olmasıdır. Daha sonra 1902 yılında Selanik'e dönerek mezun olduğu Mekteb-i Tefeyyüz (Feyziye Mektebi)'ün müdürü olan Cavid, Selanik'te, II. Meşrutiyet döneminin önde gelen figürlerinden birisi haline dönüşmesini sağlayacak olan siyasi hayatına başlamış görünmektedir. Giderek, Mehmed Cavid'in siyasi kariyeri boyunca İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin iktisat ve maliye uzmanı olarak bir çok görev üstlendiği görülür.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez Komite üyeliği, müteakip bakanlıkları ve Düyun-u Umumiye Türk Dainler Vekilliği Üyeliği, Mehmed Cavid'in II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı siyasal yaşamı ve iktisat politikalarının biçimlendirilmesindeki ağırlığının yansıması olarak değerlendirilmelidir. İktisat ve mali meselelere ilişkin bilgisi ve uluslararası finans çevreleri ile kişisel ilişkileri Cemiyet içinde kendisine özel bir pozisyon sağlamış ve bu ilişkilerin etkisi hayatı boyunca sürmüştür (Ayrıntılı bir analiz için bkz. Jacques Thobie, 1991:397).* Diğer yandan, Birinci Dünya Savaşı boyunca İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde bir merkez bankası oluşturulması fikrinin güç kazanması için uğraşan ve bu amaçla tümüyle yerli sermayeli bir banka kurulması çalışmasını örgütleyenlerden biri olarak karşımıza çıkan Mehmed Cavid, İtibar-ı Milli Bankası'nın kurulmasına da öncülük etmiş

* Yazarlar Fransızca olan metne ilişkin yardımlarından ötürü Nesrin Algan'a teşekkür eder.

gözükmektedir (Tekin Alp 19 Kânun-ı sani 1332(1 Şubat 1917)'den aktaran Zafer Toprak, 2003:214.). Modern devletin önemli unsuru olan para üzerinde egemenlik fikri ve temel bankacılık aktivitelerinin Osmanlı Devletince yürütülebilmesi amacıyla kurulduğu da göz önünde bulundurulduğunda, İtibar-ı Milli Bankası'nın Cemiyetin politikalarını uygulamada üstlenmesi beklenen rol açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.** Bu çalışma kapsamında ele alınan ve Türkiye'de bir ilk niteliği taşıyan istatistik alanındaki çalışmasının yanında Cavid'in en bilinen eseri 1315(1899-1900)'te yayımlamış olan dört ciltlik İlm-i İktisat kitabıdır. Ayrıca dönemin etkili süreli yayını Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'nı da Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayip ile beraber çıkartmıştır.*** Son olarak da 1329(1913-1914)'da liseler için Malumat-ı İktisadiye isimli eserini yazmıştır.

Almış olduğu Batılı eğitim, ilgi duyduğu alanlara ilişkin Osmanlı entelektüellerinin ilgisizliği ve içinde bulunduğu politik ortam Mehmed Cavid'i özel bir konuma taşımıştır. Bu açılardan bakılınca, İhsaiyat kitabının, düşünce tarihimizde önemli yere sahip bir eser olduğunu söyleyebiliriz. Ancak eserin analizine başlamadan, hemen bu eserin dönemin birçok başka eseri gibi özgün bir telif eser olmayıp "tanıtıcı" ve "aktarıcı" bir niteliği olduğunu belirtmek gerekiyor. Avrupalı istatistikçilerin yazdıkları eserlerin ilgili bölümlerinin serbest bir şekilde bir araya getirilmesi yoluyla telif edilen bu eserin önemi; istatistiki düşünce içindeki konumunun özgünlüğünden değil, Türkiye'de siyasal ve iktisadi yönetimin akılcı bir nitelik alabilmesi ve iktisat biliminin ampirik temellere kavuşabilmesi için istatistiğin gerekliliğini fark edip bu yönde adım atan ilk Türkçe eser olmasıdır.

İhsaiyat; önsöz, giriş, istatistik tarihi ve pratik kısım olmak üzere dört bölümden oluşmakta ve toplam 354 sayfadan olmaktadır. Kitabın yazılış öyküsünü anlattığı Önsöz kısmında Mehmed Cavid (1325:b), kitabının Rumi 1316(1900) senesi Mayıs'ında ünlü eseri İlm-i İktisat'ın dördüncü ve sonuncu cildini yayınlandığı sırada Hüseyin Cavid ve Ahmet Şuayip ile birlikte *Ulum-u Hazıra Kütüphanesi*ni tesis etmeyi ve bu yolla bir hizmette bulunmayı düşünmesiyle başladığını ifade ediyor. Haziran 1320(Haziran-Temmuz 1904) tarihli bu yazıda, basılacak eserler yoluyla oluşturulması hedeflenen *Kütüphan*e ile dönemin bilimsel gelişmelerinden Osmanlıları

** Banka 19 Kânun-ı Evvel 1332 (1 Ocak, 1917)'de kurulmuş, sonrasında, 29 Haziran 1927'de imzalanan anlaşma gereği İş Bankası'na katılmıştır (Osman Okyar, 1975, *içinde* Gündüz Ökçün: 416).

*** Derginin ayrıntılı analizi ve Mehmed Cavid'in dergideki yazılarının transkripsiyonu için *bkz.* Karaman, 2001: passim.)

haberdar etmenin ve farklı disiplinlerin Osmanlı toplumuna aktarılmasının amaçlandığını da ekliyor. Bu amaçla *Kütüphane*den iktisat, maliye, tarih, hikmet, sosyoloji, terbiye, felsefe, lisan, ahlak, psikoloji, antropoloji, hukuk vb. alanlardan senede üç dört cilt neşredilmek istendiği belirtiliyor. Fakat Cavid bu iyi niyetli çabanın II. Abdülhamit'in istibdat rejimi nedeniyle sonuçsuz kaldığını, Devrimden sonra tekrar harekete geçilerek olası yazarlara çağrıda bulunulduğunu, kendi eserinin de bu sözün bir mahsulü olduğunu ifade ediyor. *Kütüphaneye* katkı olarak ortaya çıkan metnin şimdilik birinci cildinin yayınlanmakta olduğunu söyleyen Cavid, ikinci cildin de demografi ve istatistiğe ilişkin olacağını yine bu metinde ifade ediyor.*

Kaba bir istatistik kavrayışının ötesinde, bir memleketin umumi hayatının gerçekleşen olaylarının büyük kısmının rakamlarla ifade edilebileceğini düşünen Mehmed Cavid, toplumsal doğa kanunlarının keşfinde istatistiki rakamların göreceği hizmeti hayati saymakta; XIX. yy. boyunca genel ilerleme üzerinde mühim bir rol oynamış olan istatistiğin gelecek için de kuvvetli bir ilerleme unsuru teşkil edeceği düşünmektedir (Cavid, 1325:c). Nitekim, medenileşmiş ve gelişmiş memleketlerde resmi yayınlar ile eğitim alanında istatistikin gelişmesine çalışılmasını da bu sürece bağlayan Cavid; Osmanlı Devleti'nde XX. yy. başına dek bu yolda bir adım atılmamış olmasını, böyle bir lüzum hissedilmemiş olmasına bağlamaktadır. Ona göre, bu kapsamda sayılabilecek faaliyet sadece bir kısım sayıların yayınlanmasıdır, fakat bunların da onca bir kıymeti yoktur. Halbuki uluslararası alanda yer edinebilmek için istatistik alanında derinlemesine çalışmalar yapmak gereklidir. Çünkü istatistik bugüne kadar saklı kalmış fakat halkın bilmesi icap eden birçok bilgi için de büyük bir kaynak teşkil etmektedir. Bu amaçla devlet kurumları istatistik bölümlerini yeniden organize etmelidir. Hatta baştan aşağı bir istatistik kurumuna da ihtiyaç vardır. Bunu yapmadan evvel bu alanda çalışmak üzere görevlendirileceklerin Almanya, Fransa ve Belçika'da kısa süreli araştırma için gönderilmesi ve işe bunun ardından başlatılmaları da Cavid'in kitabında yer verdiği öneriler arasındadır (Cavid, 1325:d). Dolayısıyla Cavid'in toplumsal yasaları anlamaya el verir bir istatistik anlayışının Osmanlı toplumunda "devlet eliyle" yerleştirilmesinin peşinde olduğunu hatta bunu modernleşme için zaruri gördüğünü söylemek mümkündür.

Kitabın Giriş kısmı istatistiğin gerekliliği ve yararları, istatistiğin düşmanları ve istatistiği alaya alanlar, eserin amacı ve yararlanılan kaynaklar

* Fakat ne yazık ki Mehmed Cavid, söz verdiği üzere ikinci cildi yazmaya fırsat bulamamıştır.

bölümlerinden oluşmaktadır. Eseri ve eserin yazılmasını anlamlı kılan koşullarını daha iyi kavramamıza imkan veren bu bölümde; istatistiğin gerekliliği ve yararlarına ilişkin olarak, bu alanda çalışmanın medeniyetin dayattığı bir zorunluluk olduğunu ve bu alanın faydalarının zaten ortaya çıkmış olduğunu ifade eden Cavid, toplum hakkında doğru bilginin elde edilmesinde istatistiğin önemini vurgulamakta ve bu alanda öncelikli girişimin devletlerce başlatılmasının bu bilgiye duyulan ihtiyaç olduğunun altını çizmektedir (Cavid, 1325:1-2). Buna örnek olarak da askere alma ve Alman Gümrük Birliği (*Zollverein*) uygulamalarını vermektedir (Cavid, 1325:2-3). Eserin amacı ve yararlanılan kaynaklar bölümünde Cavid, iktisadın doğuşundan itibaren etkili olmuş eserlerden yararlandığını ve tek bir kitapla yetinmediğini, uygun görülen yerlerde ülkeye dair tafsilata da yer verdiğini ve bunun için yabancı kaynaklara baş vurduğunu belirtmekte ve yararlandığı başlıca eserler olarak da Maurice Block'un Traité Théorique et Pratique de Statistique, Levasseur' un La Polpulation Française ve Dictionaire d' Economie Politique (Statistique), Jacques Bertillon'un Cours de Statistique Administr ative, Cheysson'un Les Moyens en Statistique, Joseph Korosi'nin Projet d'un Recensement du Mon de, Sémenov'un yönetiminde Compte Rendu Général des Travaux du Congrés International de Statistique ve son olarak da Les Discours de Alfred de Foville'i saymaktadır (Cavid, 1325:19-20).

Birinci bölümde işe istatistiğin tarihine ilişkin bilgiler vererek başlayan Cavid (1325:24), disiplinin doğuşu ve istatistik kelimesinin yaygınlık kazanmasına dair etimolojik açıklamalara girişmektedir (Cavid, 1325:35). Ardından da istatistiğin bir devlet disiplini olarak gelişiminde, siyasi aritmetik biçiminde görülen anlayışın analizine, alanla ilgilenen isimlerin kişisel özgeçmişlerine de yer vererek değinmektedir. Buradan Cavid, siyasi aritmetik anlayışının maruz kaldığı en temel eleştiri olan, metodun daha çok tahmin üzerine kurulu oluşu ve her yazarın kendi ulaşmak istediği sonuca varmasına imkan veren bir analiz biçimi oluşturması noktasına geçmekte, konuya ilişkin yazanların eserlerinde bu unsura ağırlıkla yer verdiğini, dolayısıyla farz ve tahmine yaslanan sonuçların kolaylıkla karşıtlarını yarattığını belirtmektedir (Cavid, 1325:41). Bunu takiben, istatistiğin güncel bir disiplin olarak doğuşu ve gelişmesi üzerinde durmakta ve bu alanda gelişmiş ülkelerdeki yayınların çokluğundan bahisle artık bu alanın eğitimin bir parçası haline getirilmesinin zorunluluğunu vurgulamaktadır (Cavid, 1325:50-51). Buradan istatistik ilkelerinin doğuşuna geçen yazar (Cavid, 1325:52) farklı ülkelerde istatistik kurumlarının ve yayınlarının doğuşuna ve Osmanlı imparatorluğunda konuya ilişkin kurumsallaşma çabalarının

tarihine değinmekte (Cavid, 1325:56-75); ve istatistiğin, modern devletlerin bir gereksinmesi ve bürokrasinin kayıt zorunluluğunun sonucu ortaya çıktığının altını çizilmektedir (Cavid, 1325:76). İstatistik dairelerinin gelişiminin esas itibarıyla, bu alanda, kaçınılmaz bir merkezileşme zaruretinin bir gereği olduğunu belirtilen Cavid (1325:79), yine bu kapsamda, anılan dairelerde çalışanların yetiştirilmesinin önemine ve uzmanlık gerektiren bu alanda çalışacak olanların eğitimi üzerinde durmaktadır (Cavid, 1325:96-99). Diğer bir alan olarak önem verdiği uluslararası alanda istatistikle ilgili gelişmelere yer verilen bölümün ardından da çalışmanın yerel yönetimlerin istatistiki bilgi sağlama gerekleri üzerinde duran kısmına geçilmektedir (Cavid, 1325:104-107). Diğer bir önemli nokta da istatistik kongreleridir ki, Cavid bu kapsamda Uluslararası İstatistik Enstitüsü'nün kuruluşuna da değinmektedir (Cavid, 1325:135-136). Kitabın ikinci bölümünde ise tümüyle istatistik alanında pratik uygulamalara yer veren Mehmed Cavid, bu yolla kitabın ameli yönünün kendisi için ne kadar önemli olduğunu da ortaya koymuş olmaktadır.

Kitabın hiçbir orijinalliği olmamasına rağmen, Türkçe'de yazılmış ilk kitap oluşu önem arz etmektedir. Ayrıca kitap, pratik yanının gücü sayesinde ve her bir ele alınan başlık itibarıyla politik bir müdahale imkanı açan tavrıyla da gerek kendi döneminde gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sonrası kurumsallaşma çalışmaları üzerinde etkili olmuş bir çalışma gibi gözükmektedir. Kitabın çıkışının İttihad ve Terakki'nin iktidarına kadar gecikmiş oluşu bir taraftan Cavid'in kişisel tarihinden kaynaklanıyor gözükmekte ise de aynı zamanda önemli bir gösterge olarak da değerlendirilebilir.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kurmak istediği politik ve ekonomik açıdan dışa karşı görece bağımsız bir merkezi devlet projesi, esas itibariyle kapitalist bir devlet formu olarak yoğun bürokratik yapılanmayı gerektirmekteydi. İnşa edilecek olan devlet, üretilmesi gerekli yeni bir bürokratik devletti. Nitekim, kapitalist düzenin bürokrasiyi benimsemekten ve payını arttırmaktan başka seçeneği olamayacağını düşünen Weber (1995:328-329), ancak bu yolla durağan, düzgün, yoğun ve hesabı yapılabilir bir yönetime ivedi bir gereksinim doğurduğunu belirtmekte ve bürokratik yönetimin asıl olarak bilgi temeline dayalı denetim uygulanması olduğuna işaret etmektir. Weber'e göre onu özellikle ussal kılan yan budur. Bu kapsamda, günümüzdeki anlamıyla ilk nüfus sayımının II. Meşrutiyet döneminde yapılması da bir rastlantı olarak görülmemeli, yaşanan dönüşümün önemli göstergelerinden birisi olarak kabul edilmelidir.

Türkiye'de bilim ve iktidar ilişkisinin kökenleri üzerine düşünürken, Mehmed Cavid Bey'in kitabı, modern iktidarın düşünme pratiğinin bu coğrafyada kökleşmesi üzerine akıl yürütmede göz ardı edilemeyecek bir kapı açmakta, kendi döneminin en önemli siyasi figürlerinden ve dönemin iktidar partisi konumundaki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin değişmez Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey'in yazdığı İhsaiyat kitabı, bu dönüşümün sadece karakterini ortaya koymak bakımından değil aynı zamanda bunun uygulamaya konmasını sağlama iradesiyle de günümüzde tekrar ele alınmayı hak etmektedir.

Sonuç

Mehmed Cavid'in kitabının yayınlanmasından sonra, Türkiye'de istatistik konusunda önemli değişiklikler meydana geldi. Toplum hayatını ilgilendirdiği için devlet yönetiminin ve sosyal bilimlerin ilgi alanına giren birçok farklı alanda veri toplayan, analiz eden ve yayınlayan yeni adıyla Türkiye İstatistik Kurumu, eski adıyla Devlet İstatistik Enstitüsü faaliyetlerini halen sürdürmektedir. Bunun yanında bir dizi bağımsız ve resmi kurum da düzenli olarak istatistik yayınlamaya devam etmektedir. Diğer yandan üniversiteler istatistik ile ilgili bölümler açıp bir süreden beridir profesyonel istatistikçiler yetiştirmekte ve birçok fakültenin eğitim programı içinde istatistik zorunlu dersler arasında öğretilmektedir. Bütün bu gelişmelere bakılınca, istatistiki bilgi üretimi için örgütsel ve mali kaynaklar yaratıldığını ve gerekli insan gücünün yetiştirilmesi kadar, istatistiki bilgiyi iktisattan, siyaset bilimine kadar geniş bir alanda eğitim görmüş uzman ve bilim adamlarının da kullanabilmesi için gereken destek sunulmaktadır.

Bir bakıma Mehmed Cavid'in projesinin büyük oranda gerçekleşmiş olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, modern fikir hayatımızda istatistik, buna rağmen halen tartışmalı ve sorunlu bir alan olmayı sürdürüyor. Özellikle yayınlanan bilgilerin sağlamlığı, ne ölçüde siyasi otorite tarafından maniple edildiği, genel ve klişe tabiriyle, "istatistiği rakamlarla yalan söyleme sanatı" olduğu inancıyla sürekli gündeme gelmektedir. Bu tip argümanlar, aynı istatistiki rakamların farklı niyetler ve amaçlar için kullanıldığında birbirine zıt sonuçlar vermesiyle daha çok ikna edicilik kazanabilmektedir. Ne var ki, buradaki tartışma "doğru" istatistik yapılmasının ötesinde bir noktayı, yani iktidar ile istatistiki bilgi arasındaki ilişkiyi vurgulamak amacını gütmektedir.

Üretilen istatistiki bilginin güvenilirliği ve sağlamlığı konusundaki kaygılara dayalı olan bu tartışma çerçevesi, hakikati ortaya çıkarması beklenen istatistiki bilginin, niteliği gereği öznel olan ve dolayısıyla hakikatin nesnel

doğasıyla çelişen siyasi iktidarın müdahalelerine açık olması nedeniyle sorunlu hale geldiğini varsaymaktadır. Halbuki zihniyet dünyamızı kuran parametrelerde meydana gelen dönüşümler, toplumu açıklamasını beklediğimiz çatışma eksenlerini çoğaltmakla kalmamış, aynı zamanda insanlığın özgürlük sorunun, basitçe devlet iktidarının kuşatılıp alanının daraltılmasıyla sınırlı bir mesele olmadığını göstermiştir. Artık devlet/toplum, kamu/özel, öznel/nesnel vb. gibi toplumu ve evreni açıklamakta kullanılan ikili kategorilerin giderek açıklayıcılık gücünü yitirdiği ve bu karşıtlıkların hiçbiri tarafından temsil edilemeyen bazı ara kategorilerin öne çıktığı gözlemlenmektedir. Günümüzün iktidar meselesi, bu ara bölgelerin bir araya gelmesinden mürekkep bir iktidar şebekesinin uyguladığı incelikli denetim tekniklerinin anlaşılmasıyla ilişkili hale gelmiştir. Dolayısıyla, artık iktidar meselesini tanımlayacak bir çerçeve, siyahlara karşı beyazların konumlandırıldığı ikili karşıtlık sistemlerinin çoğaltılmasıyla değil, iktidarın gri bölgelerinin anlaşılmasını olanaklı kılacak "ara birimlerin" niteliğinin kavranmasıyla olanaklı olabilecektir.

Bu açıdan bakılınca, "doğru" istatistik tartışması her ne kadar kelimenin dar anlamıyla siyasi iktidar ile bilgi arasındaki ilişkiye yönelmiş bir eleştiri gibi duruyorsa da, çok daha derinden işleyen, yaygın ve ayrıntılı bir iktidar mantığının üstünü örterek güçlenmesine katkı yapmaktadır. Aslında sorunu istatistik ve iktidar meselesi olarak koymak bile siyasi analiz açısından sorunlu olan bir ifade tarzını benimsemek anlamına gelmektedir. İstatistik, varsayıldığı gibi, iktidarın dayandığı bir koltuk değneği veya onun kullandığı alet değildir; aksine, ona içkin olan birçok işleyiş mantığından birini temsil eder. Dolayısıyla istatistik iktidarı yeniden üreten bir mekanizma değil, onun yayılımı, çoğalması ve derinleşmesi süreçlerinde ortaya çıkan kesitlerinden biridir.

İstatistiğin doğuşu, gelişimi ve uygulanışıyla ilgili başlangıçta geliştirilen anlatı, nasıl farklı bir iktidar mantığı ile karşı karşıya olduğumuzun da ipuçlarını vermektedir. İstatistiki bilginin iktidar mantığı buyruk vermeyle değil, yordamlamayla işler ve kişinin belli bir davranışa yatkın kılınması ya da o davranışı makul görmesini sağlamaya dayalıdır. Başka bir deyişle, İstatistik bize doğrudan ne yapmamız gerektiğini söylemez, ancak onun gerekli kıldığı davranışları benimsemezsek ne tür maliyetlere katlanmamız gerektiğini onun sağladığı bilgi deposu içinden görmemizi sağlar. Yani sonuçta istatistiki bilginin işleyiş mantığı, onun gereklerine uymanın tabi olan öznenin yararına olduğu inancından güç alır ve bu yüzden istatistiklerin güvenilir ve sağlam olması onun gücünün artmasını sağlayacak en öncelikli etmendir.

İşte, "doğru" istatistik tartışmasının başlangıçta estirdiği eleştiri rüzgarının, aslında sinik bir iktidar savunusuna dönüştüğü nokta da burasıdır.

Mehmed Cavid'in eserinde kendini belli eden arzu, yani etkin ve sağlam bir yönetim için girdi sağlayacak bir istatistik kültürü ve buna bağlı pratiklerin Türkiye'de geliştirilmesi talebi, ilk bakışta istatistik ve iktidar ilişkisine araçsal bakış açısını haklı çıkarır gibidir. Sonuçta geliştirilen öneri, devletin girdisini çıktısını ölçebilmesi, yönetim kümesinin niteliklerini görebilmesi, dışarıya sattığını ve aldığını hesaplayabilmesi, yönetimin bilgiyi depolama dinamiğinin anlamına nüfuz etmesi vb. gibi beklentilerle sınırlı bir bilgi rejiminin etkin kılınmasını sağlamakla sınırlı gibi durmaktadır. Ancak bu bakış açısı aldatıcı olabilir; çünkü istatistiğin kurumlaşması ve geliştirilmesiyle ilgili büyük ölçekli politik stratejiler ile istatistiki teknolojilerin daha geniş bir iktidar şebekesine eklemlenme mekanizmaları arasındaki bağlantıları görmezden gelmektedir. Genel olarak bu isteği, toplumun daha geniş bir istatistiki denetime tabi tutulmasını olanaklı kılacak çerçevenin oluşturulması isteği şeklinde yorumlamak daha uygun olur.

İstatistiğin genel tarihi, giderek karmaşıklaşan ve ayrıntılara inen bir denetim süreci içinde bilginin üretilmesi, dolaştırılması ve bölüşümü nasıl olacak sorusuyla iç içe geçmiştir. İleri kapitalist ülkelerde, toplumsal hayatın işleyişine hakim olduğu varsayılan akılcılığın mantıksal uzantısı olarak görülmekte ve bu şekilde doğallaştırılmaktadır. Bu açıdan bakılınca istatistik, Batı toplumlarının zihinsel dünyasını inşa ettiği varsayılan aklın ve akılcılığın, şans ve belirsizlik karşısında almış olduğu pozisyonla bağlantılandırılmış ve kaderi de aklın kaderiyle iç içe geçmiştir. Türkiye'de istatistiğin kuruluşunun özel tarihi, mevcut toplumsal hayatın dönüştürülmesi ve ülkenin modernleştirilmesi isteğiyle bağlantılıdır ve bu yüzden toplumsal hayatın kurucu ilkelerinin Batılılaşma doğrultusunda maniple edilmesi gerekliliğiyle kopmaz bağları vardır. İstatistiğin geniş bir iktidar mekaniz-masının özgül bir parçası olduğu fikrinin yerini, onun, siyasi iktidarın kullandığı bir alet olduğu algısının almış olmasının nedeni de budur. Bu farklılık, istatistik ile sosyal hayatın ve tarihin temellerini atan ideolojik-felsefi ilkeler arasındaki bağlantıların görülmesini güçleştirmek-tedir. Fakat bu durum, istatistiğin Türkiye'de bir denetim işlevi yerine getirmediği anlamına gelmez. İstatistik, birçok karşıtlık arasında bölünmüş olan modern sosyal hayatın birliğini sağlayan, iktidarın işlemesini, kabul görmesini sağlayıp kolaylaştıran gri bölgelerden biridir. Kapitalizmin içinde bulunulan aşamasında, toplumsal hayatın bütünü üzerinde denetim kuran bir iktidar şebekesinin insan, para ve bilgi akışlarını denetlediği düğüm noktalarından biridir. Amacı

hayatın bütününü denetlemek olduğu için, kaderi de hayatın onun karşısında göstereceği dirence ve özerkliğe bağlı olacaktır.

Kaynakça

Adıvar, Adnan. (1991). Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul: Remzi.

Ahmet Mithat. (1296). Ekonomi Politik, İstanbul: Kırk Anbar .

Akyüz, Yahya. (2001).Türk Eğitim Tarihi, İstanbul: Alfa.

Aristoteles. (1993). Politika, (çev.) M. Tunçay, İstanbul: Remzi .

Arı, Oğuz. (1986). "Türkiye'de Sosyoloji Tarihi", (der.) S. Atauz, Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği s.175-87.

Çankaya, Ali. (1954). Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Cilt I-II, Ankara: Örnek.

Demirel, Ahmet. (1999). "Cavid Bey (Maliyeci)", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, Cilt II, İstanbul: Yapı Kredi, s. 336-337.

Descamps, Paul. (1965). Deneysel Sosyoloji, (çev.) N. Ş. Kösemihal, İstanbul: Remzi.

Durkheim, Emile. (1994). Sosyolojik Metodun Kuralları, (çev.) E. Aytekin, İstanbul: Sosyal.

Foucault, Michel.(2000). "Yönetimsellik", Entelektüel'in Siyasal İşlevi, (çev.) O. Akınhay, F. Keskin. İstanbul: Ayrıntı, s. 264-287.

Hacking, Ian. (1975). The Emergence of Probability, Cambridge University .

----------. (2005). Şansın Terbiye Edilmesi, (çev.) M. Moralı, İstanbul: Metis.

Iacovella, Angelo. (1999). Gönye ve Hilal, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.

Karaman, Deniz. (2001). Cavid Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, Ankara: Liberté.

Le Play, Frédéric. (1982). On Family, Work, And Social Change, (der.) C. B. Silver, Chicago: The University of Chicago.

Mardin, Şerif. (2005). "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi, (1838-1918)", Türkiye'de Siyasal ve Sosyal Bilimler, (der.) M. Türköne, T. Önder, İstanbul: Ayrıntı.

----------. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, , İstanbul: İletişim, s. 618- 634.

Cilt III

----------. (1962). Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişimi 1838-1918, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, no:12, Ankara: SBF Maliye Enstitüsü, .

Mehmed Cavid. (2001). İktisat İlmi, İstanbul: Liberté.

----------. (2000). Felaket Günleri: Mütareke Devrinin Feci Tarihi, Cilt I-II, (der.) Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel.

----------. (1329). Malumat-ı İktisadiye, İstanbul: Kanaat.

----------. (1325). İhsaiyat, İstanbul: Matbaa-i Amire.

----------. (1315). İlm-i İktisat, İstanbul: Karabet.

Okyar, Osman. (der.) (1975). Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler Tartışmalar Haziran 1973, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
Pakalın, Mehmet Zeki. (1978). Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930), Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No: 1977-180/IV.
Sayar, Ahmed Güner. (1986). Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul: Der.
Tekeli, İlhan & Selim İlkin. (1980), "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920): Social and Economic History of Turkey (1071-1920), Osman Okyar & Halil İnalcık (der.) Ankara: Meteksan, s. 351-382.
Thobie, Jacques. (1991). "Jeunes-Turcs et Haute Finance", Prémiere Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne, İstanbul, Paris: ISIS.
Toprak, Zafer. (2003). İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, İstanbul: Homer.
Weber, Max. (1995). Ekonomik ve Toplumsal Örgütlenme Kuramı, Ankara: İmge.
Xenophones (2002), The Economist,
<<ftp://ftp.ibiblio.org/pub/docs/books/gutenberg/etext98/econm10.txt >>.
y.y.. (1960). "Mehmed Cavid" Türk Ansiklopedisi, Cilt X, Ankara: MEB, s. 37.

PANOPTİCON'DAN PELİCAN BAY'E: GEÇ MODERN ZAMANLAR İÇİN YENİ BİR PARADİGMA ÖNERİSİ VE KENTSEL MEKÂNSAL BAĞLAMDA ÖRNEKLENDİRME DENEMESİ [1]

Turgut Kerem TUNCEL

Giriş

1970'lerin ortalarından itibaren egemen olan post-fordist üretim tarzı ve 1990'lardan itibaren ivme kazanan globalleşme süreçleri dünyamızda radikal değişimlere sebep olmakta ve bunlara paralel olarak ekonomik, sosyal, kültürel ve politik alanlarda önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Bu sürece entelektüel/akademik çevreler, yaşanan değişim ve gelişmeleri anlama/anlamlandırma çabalarının bir parçası olarak yeni paradigmatik arayışlar içerisine girerek tepki vermişlerdir. Bu durum bir yandan kafaların karışmasına neden olmuş, öte yandan oldukça verimli tartışmaların literatürdeki yerlerini almasına vesile olmuştur. Bahsi geçen arayışlar çerçevesinde gündeme gelen yeni paradigmalardan[2] biri de, Foucault'un disiplin toplumlarını anlatan Panopticon'una alternatif olarak öne sürülen ve fakat geliştirilmeyi bekleyen, Amerika Birleşik Devletleri'nin Florida eyaletindeki Pelican-Bay hapishanesine gönderme yapılarak Pelican-Bay paradigması olarak da adlandırılabilecek paradigmadır[3].

Panopticon, modernite ideası ve modernleşme süreçlerinin hayata damgasını vurduğu ve endüstriyel kapitalizmin gelişip pekiştiği zaman

[1] Bu çalışmanın ilk halini okuyup eleştirileri ile değerli katkılar sunan Zafer Yılmaz ve Dursun Yavuz Tüyloğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

[2] Bu çalışmada paradigma kavramının Thomas S. Kuhn'un "The Structure of Scientific Revolutions" başlıklı eserinde kullandığı haliyle kullanılmadığı hatırlatılmalıdır. Paradigma kavramı ile Dünya'da yaşanan süreçleri anlamlandırma amacıyla geliştirilen kavram setleri kastedilmektedir.

[3] Bkz. Zygmund Bauman; 1998. "Globalization: The Human Consequences", Columbia University Press, s. 103-127.

dilimi olan 17. yy'den 20yy'nin son çeyreğine kadar olan dönemde sosyal düzenin ve işgücünün kendini yeniden üretiminin sağlanabilmesi adına bireyin şekillendirilmesini sağlayacak disipline edici mikro iktidar odaklarının toplumda kök salmasını anlatır. Panopticon paradigmasının vurguladığı en önemli şey 17. yy'den itibaren suçlu, işsiz, aylak, dilenci, sarhoş vb. öğelerden oluşan heterojen kitlenin disipline edici mekanizmalar tarafından ayrıştırılıp bilgi/iktidar nesnesi haline dönüştürülmesidir. Bundaki amaç, bahsi geçen heterojen kitleyi oluşturan bireylerin "normalleştirilme"sidir. Normalleştirme, bu heterojen kitlenin yönetilebilir kılınmasında önemli bir aşamadır[4].

Pelican-Bay paradigmasının gündeme geldiği günümüz bağlamı ile Panopticon paradigmasının gündeme geldiği bağlam arasında önemli benzerlikler vardır. Her iki durumda da "başa çıkılması gereken karmaşık, yararsız ve tehlikeli bir kalabalık" söz konusudur. Bu kalabalık 19. yy'de "tehlikeli sınıflar" adıyla anılmıştır. Günümüzde ise *underclass*[5] kavramı aynı kitleyi tanımlamak için kullanılmaktadır. Ne var ki, 'tehlikeli sınıflar' söz konusu olduğunda düşünülmüş olan şey bu kitleyi oluşturan unsurların "normalleştirilmesi" yoluyla topluma üretici bireyler olarak entegrasyonlarının sağlanması iken, *underclass* söz konusu olduğunda düşünülen şey bu kitlenin mutlak surette toplumdan uzaklaştırılmasıdır. Yani, tehlikeli sınıflardan farklı olarak *underclass* söz konusu olduğunda, bunların topluma kazandırılması niyeti söz konusu değildir. Bunun ekonomik ve ideolojik nedenlerini belirlemek mümkündür.

Ekonomik nedenden başlamak gerekirse; son otuz yıldır ekonomik alanda egemen hale gelen post-fordist üretim tarzı, önceki fordist üretim tarzından farklı olarak, kitlesel üretim-kitlesel tüketim mantığı esasında işlemez. Aksine, post-fordist üretim tarzı az sayıda profesyonel '*know-how*'ların idaresinde az sayıda mavi yakalı işçi ile yürütülen sermaye-yoğun bir üretim tarzıdır. Bu nedenle 'normalleştirilip' üretici güç haline getirilecek insanlara duyduğu ihtiyaç oldukça sınırlıdır.

İdeolojik alanda ise; aydınlanma düşüncesi yerini post-aydınlanmacı düşüncelere bırakmıştır. Bu ideolojik dönüşüm, bireylerin ve toplumların "geliştirilmesini" hedefleyen pratiklerin zamanla terk edilmesine yol

[4] Bkz. Alev Özkazanç; 2002. 'Örgütlü Modernliğin Çözülmesi Sürecinde Suçun Yeniden Siyasallaşması', Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları Konferansı, TODAİE, İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, s.381-382.

[5] *Underclass* kavramı Türkçe'ye en-alttakiler veya sınıf-altı kitle şeklinde tercüme edilmektedir. Fakat, bu çalışmada anlam kaymalarını önlemek amacıyla *underclass* kavramı Türkçe'ye çevrilmeden, İngilizce original haliyle kullanılacaktır.

açmıştır. Böylece, bireylerin ve toplumların kendi hallerine bırakılmaları yönünde bir anlayış belirmiştir. Her ne kadar bu mantık, farklılıkların kabul görmesi ve hatta teşvik edilmesi anlamında makul/onaylanılabilir bir gelişme olsa da, birey ve toplumların kendi kaderlerine terk edilmeleri, onlara karşı herhangi bir sorumluluk duyulmaması gibi bir sonucu da beraberinde getirmesi, dolayısıyla bir takım olumsuz toplumsal sonuçlar doğurmaya gebedir. Nitekim, günümüzde birey, sınıf ve toplumların birbirlerinden mutlak ayrışma süreci içine girdikleri gözlemlenebilir.

Tam da bu moment Panopticon yerine Pelican-Bay paradigmasının düşünülmeye başlanması gereken momenttir. Çünkü, her ne kadar her iki paradigma da benzer kitlelere işaret ediyorsa da, bu kitleler hedef alınarak gerçekleştirilmesi beklenen pratikler konusunda farklı süreçlere işaret etmektedirler. Panopticon normalleştirme ve toplumla entegrasyon süreçlerine dikkat çekerken, Pelican-Bay mutlak dışlama pratiklerine vurgu yapar. Panopticon düzenleyici/ disipline edici bir toplumu anlatırken, Pelican-Bay bu saiklerden sıyrılmış salt denetleme mantığını ve bunun en önemli mekanizması olarak dışlama pratiklerini anlatır.

Hiç kuşkusuz yeni bir paradigmadan bahsetmek ciddi bir iştir ve altı doldurulması gerekir. Bunun için ise toplumsal/siyasal gelişmeler analiz edilmeli ve öne sürülen argümanlar olgularla desteklenmelidir. Bu çalışmada bu anlayıştan yola çıkılarak, toplumsal/siyasal süreçlerde önemli bir ağırlığı olan kentsel toplumsal süreçler irdelenecek ve Pelican-Bay paradigmasının günümüz toplumlarını anlama yönünde faydalı bir çerçeve sunduğuna dair kanıtlar sunulmaya çalışılacaktır[6]. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak mekân-toplum ilişkileri tartışılacak, sonrasında fordist ve post-fordist kentsel mekânlar incelenecektir. Bu incelememiz bize post-fordist kent mekânının, fordist mekândan farklı olarak, farklı toplumsal grupların birbirlerinden olabildiğince yalıtılmalarını sağlayacak bir şekilde örgütlendiğini gösterecektir. Buna ek olarak, fiziksel düzenlemelerin yanında, mekân-toplum diyalektiğinin etkisiyle önemli ideolojik bariyerlerin de oluşmaya başladığına dair görüşler çalışma içerisinde öne sürülecektir. Tüm bunlar, kentsel mekânlarda eskisinden farklı bir sürecin içerisinde olduğumuza ve bu sürecin Pelican-Bay paradigmasının bizlere sağlayacağı bakış ile anlamlandırılabileceğine dair iddianın temeli olacaktır.

---

[6] Bu çalışmada Batı Avrupa ve ABD'deki metropollerde yaşanmaya başlanan kentsel-toplumsal süreçler esas alınmış, Türkiye ve Global Güney'deki gelişmeler ayrıca tartışılmamıştır. Ne var ki, Kuzey'de yaşananların "Dönemin Ruhu"nu sergilediği iddia edilebilir. Bu sebeple çalışma içerisinde ortaya sürülen argümanların Türkiyeli okuyucu açısından da önemli olduğu iddia edilebilir.

Mekân-Toplum Diyalektiği

Uzun insanlık tarihinde kentlerin ortaya çıkışı görece yeni sayılabilecek bir gelişmedir. Nil Vadisi, Mezapotamya, Yunanistan, İnguş Vadisi ve Çin, M.Ö 3000-4000 yıllarında kent adını verebileceğimiz ilk yerleşimler görüldüğü yerlerdir[7]. Hemen belirtilmelidir ki, her ne kadar belli parametreler bağlamında belli tarzda örgütlenmiş yerleşimler kent olarak adlandırılabilse de, tarih boyunca karşımıza çıkan ve kent adını verebileceğimiz yerleşimler arasında da önemli farklar vardır. Bu çerçevede, bugünkü anlamında, modern kentlerin ortaya çıkışının ancak endüstri devrimi sonrasına denk geldiği söylenebilir[8].

Zaman ve mekân bağlamında kentler arası farklılaşmaya neden olan faktörleri belirlemek mümkündür. Estetik, psikolojik, sosyal ve politik mülahazalar[9], kültürel gelenekler[10] ve ekonomik altyapı bu faktörler arasında başta gelenlerdir. Bu faktörler zaman ve mekân içerisinde farklılaştıkça kentlerin de zaman ve mekân içerisinde farklılaşacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu söylenenlerden çıkarılacak sonuç, (kentsel) mekânın esasen toplumsal mekân olduğudur. Daha açık bir şekilde şöyle ifade edebiliriz: (Kentsel) mekânı oluşturan pratikler toplumsal pratiklerin bir devamıdır ve bu nedenle toplumsal ilişki biçimlerinin yansımalarıdır. Dolayısıyla, Kentsel mekânın şekillendirilmesi yönündeki pratikler toplumsal hayatın düzenlenme tarzının yansımalarıdır. Örneğin Edward Soja'ya göre, mekânsallığın materyalist yorumu, mekânın toplumsal olarak üretildiğinin ve mekânın bireyler ve gruplar arası ilişkiler biçiminde, toplumsal yaşamın hayat bulduğu bir ortam olarak anlaşılmasında yatar. Bu nedenle mekân toplumsal olarak (yeniden) üretilen bir yer olarak görülmelidir[11]. Dear da aynı olguya işaret eder. Ona göre kentsel mekânsal düzenlemeler aslen toplumdaki güç ilişkilerinin bir sonucu olarak algılanmalıdır. Bunun nedeni toplumdaki güç sahibi

---

[7] Turner, Bryan S; 1997. "The Making of Sociology: The Early Sociology of the City", Bryan S. Turner (ed), Social Theories of the City. London, içinde, Routledge and Thoemmes Press, s.1.

[8] Age. s.1.

[9] Donald, James; 1992. "Metropolis: The City as Text", Robert Bocock ve Kenneth Thompson (ed), Social and Cultural Forms of Modernity, içinde, Frome and London: Polity Press, s. 423.

[10] Ladd, 1997, s.234; aktaran, Dear, Michael J.; 2000. The Postmodern Urban Condition. Oxford: Blackwell, s.255.

[11] Soja, Edward W.; 1989. Postmodern Geographies: The reassertion of Space in Critical Social Theory. London: Verso, s.120.

aktörlerin kentsel mekânı kendi çıkarları doğrultusunda düzenleme arzuları ve bunun için birbirleriyle mücadeleye girmeleridir. Bu nedenle mekân kullanımı üzerinden yaşanan çatışmalar aslen farklı aktörlerin farklı niyet ve çıkarlarının yansımalarından başka bir şey değildir[12].

Demek ki, kent aslında bir metindir. Donald'ın da belirttiği gibi, tarihsel ve mekânsal kurumsallaşmaların, toplumsal üretim ilişkilerinin, hükümet pratiklerinin, iletişim biçim ve araçlarının vb'nin etkileşimi ve entegrasyonu sonucu meydana gelmiş bir bütün olması dolayısıyla kent bir temsildir[13]. Bunlara paralel olarak, Lefebvre her üretim biçiminin kendine has bir mekân üreteceğini belirtir[14]. Bunun yanında, mekân ve toplum arasında var olan diyalektik ilişkiye vurgu yaparak mekânın sosyal ilişki biçimlerini yansıttığı kadar, onlara etki de ettiğini belirtmeden etmez[15].

Mekânsal düzenlemelerin toplumsal yaşam üzerindeki etkisi şu basit gerçek göz önünde bulundurularak anlaşılabilir: Sosyal ilişkiler belli mekânlar içinde gerçekleşir. Lefebvre şöyle diyor:

> Maddesel boyutta (araçlar ve nesneler) etkiler üretmeden önce, bu boyuttan beslenerek kendini üretmeden önce ve başka bedenleri meydana getirerek kendini yeniden üretmeden önce, her yaşayan beden bir mekândır ve kendi mekânı vardır: kendini mekânda üretir ve ayrıca o mekânı üretir. Bu gerçekten fevkalade bir ilişkidir: elinin altındaki enerjilerle, yaşayan her beden kendi mekânını yaratır veya üretir; bunun tersi olarak, mekânın kanunları, yani mekândaki ayrımcılık kanunları, aynı zamanda yaşayan bedeni ve onun enerji kullanımını yönetir[16.]
>
> Mekândaki aktiviteler o mekân tarafından sınırlandırılmıştır; mekân, orada hangi faaliyetlerin yürütülebileceğine "karar verir"... Mekân belli bir düzeni -ve bu nedenle belli bir düzensizliği gerektirdiği için- kuralı koyandır[17.]

Gözden kaçırılmaması gereken önemli bir nokta, mekânsal düzenlemelerin toplumun farklı kesimleri için farklı anlamlarının olduğudur. Toplumsal mekân "yeni eylemlerin gerçekleştirilmesine izin verirken diğer eylemlere yol açar ve ötekileri engeller"[18]. Tam da bu nedenledir ki

---

[12] Dear; 2000, s.119-120.
[13] Donald; 1992, s. 422.
[14] Lefebvre, Henri; 1991. The Production of Space, Oxford; Cambridge: Blackwell, s.46.
[15] Lefebvre 1970 25; aktaran, Soja, Edward W.;1989; 81.
[16] Lefebvre; 1991, 170.
[17] Lefebvre; 1991, 143.
18 Lefebvre; 1991, 73.

mekânsal düzenlemeler Dear'ın da belirttiği gibi önemli mücadelelerin sonucunda hayata geçirilir.

Fordist ve Post-Fordist Kentsel Mekânlar

Yukarıda söylenenlerden yola çıkılarak radikal dönüşümlerin yaşandığı son otuz yıl içerisinde kentsel mekânlarda önemli değişimlerin yaşanmış olduğu sonucuna varmak zor olmayacaktır. Nitekim, konuyla ilgili literatür incelendiğinde bunun böyle olduğu görülebilir. Çalışmanın bu bölümünde toplumsal ve mekânsal değişimlerin altında yatan en önemli faktör olduğunu düşündüğümüz fordist üretimden post-fordist üretime geçiş süreci, bu iki farklı üretim tarzının toplumsal özellikleri ve mekânın düzenlenmesi üzerindeki etkileri irdelenerek incelenecektir.

Fordist Üretim Tarzı ve Toplumsal-Mekânsal Sonuçları

Fordizm terimi ilk olarak Antonio Gramsci tarafından 1930'larda kullanılmıştır. Günümüzde ise bu terim 1945-1974 yılları arasında dünya ekonomisinde meydana gelen uzun büyüme dönemine işaret edecek şekilde kullanılmaktadır[19]. Fordist üretim tarzının karakteristik özellikleri şu biçiminde özetlenebilir: Taylorist emek süreçleri (üretim bandı), kitlesel üretim ve kitlesel tüketim üzerinden gerçekleştirilecek sürekli büyüme, Keynesçi refah devleti tarzında siyasal örgütlenme ve düzenleme, bunlara bağlı yaşanan sosyalizasyon süreçleri[20].

Fordist üretim tarzının egemen olduğu tarihsel dönemde meydana gelen önemli bir gelişme orta sınıfın büyümesidir. Böylece, zengin ve fakir arasındaki uçurum görece kapanmış ve aşağı sınıflar için yukarı doğru hareketlilik imkânı söz konusu olmuştur. Sosyal ücretler, ekonomik ve toplumsal hayatın hükümetlerce planlanması ve bürokratik düzenlemeler[21] ve tüketimi artırmak amacıyla yükseltilen ücretler[22] orta sınıfın sayıca büyümesinde en önemli etkenler olmuşlardır. Bunların yanında ve bunlardan daha da önemlisi, üretim bandının işçi sınıfını birleştirici

[19] Painter, Joe; 1993. "Regulation Theory, Post-Fordism and Urban Politics", D. Judge, G. Stoker ve H. Wolman (ed), Theories of Urban Politics, içinde, London: Sage, s. 278.

[20] Jessop; 1992, aktaran, Painter; 1993, 278. Esser, Josef ve Joachim Hirsch; 1995. "The Crisis of Fordism and the Dimensions of a 'Post-Fordist' Regional and Urban Structure", Ash Amin (ed), Post-Fordism, içinde, Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, s. 75.

[21] Painter; 1993. 284.

[22] Sassen, Saskia; 1994. Cities in the World Economy. Thousand Oaks; London; NewDelhi: Pine Forge Press, s.99.

etkisidir. Bu dönem içerisinde büyüyen ve güçlenen sendikal hareketler ve işçi sınıfı partileri, işçi sınıfının sosyal hakları için etkin bir şekilde mücadele edebilmesinin koşullarını ortaya çıkartmış ve bu sayede işçi sınıfının siyasal gücüyle orantılı olarak elde ettiği sosyal haklar ve güvenceler artmıştır.

Bu gelişmelerin sonucunda kentsel marjinalleşme ve sosyal yoksulluk/ yoksunluk sorunları işçi sınıfının örgütlü kesimleri açısından görece aşılmıştır[23]. Buna paralel olarak da sosyal konut uygulamasına başlanmasıyla[24] işçi sınıfının büyük örgütlü kesimi oldukça sağlıklı şartlar altında kentin geri kalan kısımlarıyla kaynaşabilmiştir.

Post-fordist Üretim Tarzı ve Toplumsal-Mekânsal Sonuçları

1970'lerin ortalarından itibaren kapitalist düzende ortaya çıkan yeni eğilim post-fordizm olarak adlandırılmaktadır. Profesyonellik gerektiren işlerin ve servis sektörünün manifaktür ve ısmarlama (*customization*) işler aleyhine ağırlık kazanması, esnek özelleşme, taşeronlaştırma, formal kitle üretiminin aleyhine olacak şekilde enformal sektörün güçlenmesi post-fordist üretimin öne çıkan özellikleridir. Bunlara paralel olarak yarı-zamanlı ve geçici işlerin artması ve kısa dönemli istihdam olgularıyla açığa çıkan çalışma hayatının istikrarsızlaşması ve esnek ekonomik faaliyetler gündeme gelmiştir[25]. Bu gelişmeler işçi sınıfı açısından irdelendiğinde, kalifiye emek ve niteliksiz emek arasında bir kutuplaşmanın şartlarının oluştuğu ve niteliksiz emeğin politik gücünün marjinalleştiği görülmektedir[26]. Buna ek olarak, üretimin emek yoğun değil, sermaye yoğun olarak gerçekleştirilmesi de özellikle niteliksiz işgücü açısından oldukça olumsuz sonuçlar doğurmuş; bu kesimlerin siyasal pazarlık gücünü azaltmıştır[27]. Özetlemek gerekirse, "Fordist-Keynesyen toplum sözleşmesi" ile elde edilen emek pazarı, gelir ve iş güvenceleri ortadan kalkmış[28], işçi sınıfının

[23] Bkz Wacquant, Loic J.D.; 1996. "The Rise of Advanced Marginality: Notes on its Nature and Implications", Acta Sociologica, 39(2), s.124. Mallpass&Murrie; 1987, 74. Harloe; 1981. Hay; 1992, aktaran, Kennett, Patricia; 1994. "Modes of Regulation of the Urban Poor", Urban Studies, 31(7), s. 1017-1031.

[24] Kennet; 1994.

[25] Sassen; 1994, 100-103.

[26] Painter; 1993, 280. Castells, Manuel; 1998. The End of Millennium. Malden: Blackwell.

[27] Marcuse, Peter ve Roland Van Kempen; 1997. "A New Spatial Order in Cities?" American Behavioral Scientist, 41(3), s.287.

[28] Wacquant; 1996, 124.

büyük bir kesimi dışlanmış, marjinalleşmiş ve ekonomik alanda değersizleşmiştir[29].

Hiç kuşkusuz bu yaşananların kentsel mekân üzerinde önemli etkileri olmuştur. Örneğin Wacquant, gayrisafi milli hasılası yükselen kapitalist ülkelerde eş zamanlı olarak fakirliğin de arttığını gözlemlemiş ve şunları söylemiştir[30].

> ... Hamburg, bazı ölçümlere göre Avrupa'nın en zengin şehri, bir yandan en büyük oranlarda milyoneri, öte yandan Almanya'da en büyük sayıda sosyal yardıma muhtaç insanı barındırmaktadır. Aynı zamanda, New York kenti de, dünyadaki en çok sayıda üst sınıf mensubu insana ev sahipliği yaparken, öte yandan Batı dünyasındaki en büyük evsiz ve muhtaçlar ordusunu barındırmaktadır.

Her ne kadar bu söylenenlerden kentsel mekânlarda ikili bir kutuplaşma yaşandığı gibi bir sonuç çıkarılabilse de, Marcuse günümüz dünya kentlerinin ikiden daha çok parçaya ayrılmış olduğunu belirtmektedir: Ekonomik, sosyal ve politik hiyerarşinin en üstünde yer alan kesimin oturduğu lüks mahalleler; profesyonellerin, yöneticilerin ve teknik işleri yapanların oturduğu soylulaştırılmış (*gentrified*) mahalleler; kalifiye işçi, orta dereceli profesyonel ve üst düzey kamu görevlilerinin oturduğu banliyöler (*suburb*); mavi yakalı düşük maaşlı işçilerin oturduğu döküntü mahalleler (*tenement city*) ve işsiz ve dışlanan kesimin oturduğu sefih mahalleler (*abandoned city*)[31]. Marcuse 1993 tarihli çalışmasında soylulaştırılmış ve sefih mahallelerin büyüdüğünü diğerlerinin küçüldüğünü[32]; 1997 tarihli çalışmasında ise sefih, lüks mahalleler ile banliyölerin büyüdüğünü gözlemlemiştir[33]. Marcuse'un gözlemlerindeki bu farklılığa rağmen farklı sınıfların mekânsal ayrışması her iki çalışmada da öne çıkan ortak noktadır.

Post-fordist Kentte Barikatlar

Post-fordist kentsel mekânda yukarıda bahsedilen ayrışmaların bir sonucu olarak önem kazanan bir olgu da kent içinde ortaya çıkan ve farklı

---

[29] Painter; 1993, 286.

[30] Wacquant, Loic J.D.; 1999. "Urban Marginality in the Coming Millennium", Urban Studies, 36(10), s. 1641.

[31] Marcuse, Peter; 1993. "What is so new About divided Cities?", International Journal of Urban and Regional Research, 17(3), s.356.

[32] age.

[33] Marcuse, Peter; 1997. "The Ghetto of Exclusion and the Fortified Enclave, New Patterns in the United States", American Behavioral scientist, 41(3), s. 311-326.

toplumsal grupların yaşam alanlarını birbirinden ayıran barikatlardır. Post-fordist kentte fordist kentteki sınırların yerini gerçek ve/veya sembolik barikatlar almıştır. Ne var ki, belirtilmesi gerekli olan bir husus, bu barikatların farklı gruplar için farklı anlamlar ifade ettiğidir. Barikatlar, sefih mahalleler için dışlanma, banliyöler ve lüks mahalleler için ise ekonomik, politik ve sosyal ayrıcalıklarının dışarıya karşı korunması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, barikatların sefih mahalleler için hapishane duvarlarıyla, döküntü mahalleler için barikatlarla, soylulaştırılmış mahalleler için dışarıya karşı kızgınlık ifade eden duvarlarla, banliyöler için statüko duvarlarıyla, lüks mahalleler için kale duvarlarıyla eş anlamlı olduğu iddia edilebilir[34]. Böylece sefih mahalleler dışlanmış gettoya, banliyöler dışlayıcı kuşatık bölgelere, lüks mahalleler tahkim edilmiş ve bütünleştirilmiş kalelere dönüşür. Bu, şu şekilde de ifade edilebilir: "tahkim etme yoluyla (her bir mahallenin) birbirinden ve şehrin geri kalan kısımlarından giderek daha fazla ayrıştırılması, içeri kapatma (*walling in*) (getto için) ve dışarıya kapatma (*walling out*) (dışlayıcı kuşatık bölgeler ve kaleler için), ve çevrenin hayatın tüm alanlarında giderek artan bir şekilde ve totaliter bir halde içselleştirilmesi"[35].

Tüm bunlar şu üç temel sonucu doğurmuştur: 1) sefih mahalle sakinlerinin sivil topluma giderek azalan katılımları[36] 2) sosyal izolasyon[37] 3) ve bunların bir sonucu olarak toplumun farklı kesimlerini bir araya getiren kamusal alanların yok olmaya yüz tutması[38].

Açık Hava Hapishaneleri Olarak Sefih Mahalleler

Bu gelişmelerden en olumsuz etkilenen kesim kuşkusuz sefih mahallelerde yaşayanlar olmuştur. Sefih mahallelerde oturan insanların toplumla olan bağları her geçen gün zayıflamaktadır. Toplumsal izolasyonun bir sonucu olarak bu insanlar gitgide azalan sosyal imkânlar-

[34] Marcuse, Peter; 1996. "Not Chaos, but Walls: Postmodernism and the Partitioned City", Sophie Watson ve Katherine Gibson (ed), Postmodern Cities & Spaces, içinde, Oxford and Cambridge, Blackwell, s. 249. Marcuse; 1993, 360.

[35] Marcuse; 1997, 315.

[36] Van Kempen, Ronald ve A. S. Özüekren; 1998. "Ethnic Segregation in Cities: New Forms and Explanations in a Dynamic World", Urban Studies, 35(10), s. 1633.

[37] Van Kempen, Eva T.; 1997. "Poverty Pockets and Life Chances, on the Role of Place in Shaping Social Inequality", American Behavioral Scientist, 41(3), s. 430-449.

[38] Davis, Mike; 1990. City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles. London and New York: Verso, s.221-265.

dan daha da fazla mahrum kalmaktadırlar. Ayrıca, bu insanlar arasında geçmişte var olan ve onların yaşam şanslarını artırmada büyük önemi olan grup içi yardımlaşma ve dayanışma bağları gevşemektedir. Tüm bunların altında yatan bir diğer gelişme ise, bu kesim ile toplumun geri kalan kesimleri arasında önemli ideolojik bariyerler olarak sosyal damgalama (*stigmatization*) süreçlerinin yaşanmasıdır. Şu iddia edilebilir ki, sosyal damgalama sefih mahallelerin sakinleri için diğerlerine kıyasla en olumsuz gelişmedir.

Temelde, mekânlar ve bu mekânlarda yaşayan insanlara vurulan damgalar, sosyal-mekânsal ayrımlara vurgu yapan dışlayıcı tarzda bir kontrol mekanizmasıdır[39]. Bu nedenle damgalar, salt norm dışı durumların toplumca değerlendirmesinin masum ifadeleri olarak görülemez. Sosyal damgalama pratikleri, esasen toplumdaki güç ilişkilerinin bir yansımasıdır ve toplumsal güç açısından damgalayan ile damgalanan arasındaki orantısızlığı ortaya koyar. Toplumda güçlü olan kesim zayıf olanı işaretleyerek kendisiyle onun arasına mesafe koymayı amaçlar. Sosyal damgalamanın özü budur[40]. Bunların yanında hemen belirtilmelidir ki, sosyal damgalama döngüsel bir olgudur: bireyler ve gruplar arasındaki mesafe arttıkça, sosyal damgalama da daha yoğun bir şekilde yaşanır. Bu ise toplumsal mesafeyi daha da artırır. Toplumsal damgalamaların önemini vurgulayan Wacquant, ahlâki çöküntü, kültürel aşağılık, davranışsal sapkınlık temaları yoluyla canavarlaştırma (*demonization*) ve kentsel/toplumsal patolojilerin sembolü haline getirilmenin ABD kentlerinde yaşamaya çalışan *underclass*ın karşı karşıya bulunduğu en ciddi sorun olduğunu belirtmektedir[41]. Kuşkusuz canavarlaştırılan bireylerin toplumun geri kalan kesimleriyle entegrasyonu oldukça zor olacak, dahası muhtemelen hiçbir zaman başarılamayacaktır. Kaldı ki, Pelican-Bay paradigmasının işaret ettiği üzere günümüzde böyle bir entegrasyon niyeti de söz konusu değildir.

Bahsedilen canavarlaştırma pratikleri *underclass* kavramının geçirdiği evrim ve bugünkü kullanım biçimi incelenerek de anlaşılabilir. *Underclass* kavramı, Myrdal tarafından 1962 yılında literatüre kazandırılmıştır. Myrdal, *underclass* kavramı ile emek piyasasının dışına itilmiş işçileri anlatmak istemiştir. Ekonomik gelişmelerin bir sonucu olarak, toplumdan dışlanmakta olan, toplumsal gelişmelerden kendine düşmesi gereken payı alamayan işsiz veya düşük ücretli (*underemployed*) bir kesime verilen addır

[39] Cohen; 1985, 25, aktaran, Van Kempen; 1997, 437.
[40] Van Kempen; 1997, 437-438.
[41] Wacquant; 1993, 371.

underclass[42]. Bu söylenenlerden de anlaşılacağı üzere, Myrdal *underclass*ı tartışırken vurguyu ekonomik düzendeki yapısal gelişimlere yapmıştır. Yani, Myrdal için *underclass* diye anılan kesimin ortaya çıkışı yapısal bir probleme işaret etmektedir. Ne var ki, 1970'lerden itibaren *underclass* davranışsal öğeler barındıran bir kavram halini almaya başlamıştır. Suçlu, sapkın ya da sadece orta sınıf karakteri taşımayan tüm davranış kalıpları bundan böyle *underclass* kavramının içeriğini oluşturur hale gelmiştir. Lewis'in yoksulluk kültürü tezi ve Banfield'ın aşağı sınıflar üzerine çalışmaları, terimin davranışçı imalar kazanması sürecine ivme kazandırmıştır[43]. Örneğin, Lewis'in yoksulluk kültürü tezi, yoksulluğun nedeni olarak çalışma arzusunun bulunmayışı, değişen durumlardan faydalanma yönünde psikolojik dürtülerin eksikliği ve bunların nedeni olarak toplumun yoksul kesimlerinin davranış ve değer kalıplarına işaret etmektedir[44]. Bu anlayışa göre, yoksulluk aslen yoksul kişilerin kendilerinden kaynaklanan bir problemdir. Daha başka bir deyişle, kişi eğer yoksul ise bunun sorumlusu yine kendisidir. Suç kişide aranmalıdır, toplumsal yapılarda değil! Sonraları terim ABD'de ırksal bir içerik kazanmış ve "tehlikeli zenci *underclass*" ile ilgili görüşler ifade edilmeye başlanmıştır[45]. *Underclass* teriminin davranışçı ve ırksal öğeler içermeye başlamasıyla toplumsal damgalama ve canavarlaştırma süreçleri hızlanarak devam etmiştir.

Birbirleriyle doğrudan bağlantılı olan toplumsal damgalama, yoksulluk ve suçun davranışçı bakış açısıyla anlaşılmaya çalışılması ve canavarlaştırma süreçleri, "ıslah etme" kaygılarının bir köşeye bırakılması sürecini de doğurmuştur. Nasıl ki, vahşi hayvanların evcilleştirilmesi mümkün değilse, bu yaklaşıma göre, *underclass*ın "ıslahı" ve toplumla entegrasyonu da mümkün değildir. Bu nedenle yapılabilecek ve yapılması gereken tek şeyin canavarlaştırılan kesim ile toplumun "medeni" kesiminin mümkün olduğu kadar birbirlerinden ayrı tutulması olduğu düşünülmeye başlanmıştır. *Underclass* tartışmalarına muhafazakâr bir bakışla katılan Murray'in hapishane kenti önerisi bu anlayışın en radikal, aynı zamanda

---

[42] Myrdal; 1962, 10, aktaran, Gans, Herbert; 1993. "From 'Underclass' to 'Undercaste': Some Observations about the Future of the Postindustrial Economy and its Major Victims", International Journal of Urban and Regional Research, 17(3), s. 327-335.

[43] Gans; 1993, 327-328.

[44] Morris, Linda D; 1993. "Is There a British Underclass?", International Journal of Urban and Regional Research, 17(3), s. 405.

[45] Gans; 1993, 328.

tipik örneklerindendir. Murray'e göre toplumun "medeni" kesiminin refahının devamı için suçlu azınlığın toplanacağı 'insan çöplüğü' mahalleler oluşturulmalıdır. Murray, bu öneriyi getirirken "bu politikalar sonucunda çürük elmalar, bazı şiddet eğilimli, asosyal bloklarda yoğunlaşırsa elden bir şey gelmez" diyerek canavarlaştırma pratiklerinin sonucu olan "medeni" kişilerin canavarlaştırılmış bireyler üzerindeki toplumsal sorumluluklarından kendilerini nasıl kurtardıklarını manidar bir şekilde ortaya koymuştur[46].

Toplumsal Damgalamanın Sonuçları I: Toplumla Olan Bağların Gevşemesi

Toplumsal damgalanma yoluyla belli biçimlerde kodlanmış olan bireylerin toplumla olan ilişkileri hiçbir zaman eski halini alamayacaktır. Bunun nedeni toplumsal damgalanmanın kişiler ile toplum arasına aşılması imkânsız mesafeler koymasıdır. Bu durumda, damgalanmış kişi ve grupların toplumdaki çeşitli enformal ağların (*enformal networks*) dışına itilmesi hiç de şaşırtıcı olmayacaktır. Örneğin Burges ve arkadaşları sefih mahalle sakinlerinin var olan iş imkânlarından önemli ölçüde habersiz kaldıklarını/bırakıldıklarını gözlemlemiştir[47].

Benzer bir biçimde, bir kez olumsuz damgalarla işaretlenmiş bireylerin bu süreç neticesinde toplumsal hizmetleri almaya layık olmayan kişiler olarak algılanmaya başlandıkları da görülmektedir[48]. Örneğin Van Kempen ve Özüekren sefih mahallelere götürülen hizmetlerin kalitesinin oldukça düşük olduğunu tespit etmişlerdir[49]. Durum öyle vahim bir hâl almaktadır ki, sefih mahalle sakinleri ihtiyaç duydukları hizmetleri nasıl elde edebileceklerini bilemez hale gelmekte, kendi ihtiyaçlarının neler olduğunu dahi tespit edememekte ve dahası her geçen gün bekledikleri hizmet kalitesi düşmektedir[50]. Yani, artık kendi kendilerini, toplum onları nasıl algılıyorsa öyle algılamakta, kendi kendilerini değersiz hissetmektedirler.

---

[46] Bkz Özkazanç; 2002.
[47] Burges ve arkadaşları; 1997, aktaran, Van Kempen, Ronald. ve A. S. Özüekren. 1998; 1633. Van Kempen; 1997, 435.
[48] Van Kempen; 1997, 438 439.
[49] Van Kempen ve Özüekren; 1998, 1634. Van Kempen; 1997, 438.
[50] Age.

Toplumsal Damgalamanın Sonuçları II: Grup-içi Dayanışma Ağlarının Gevşemesi – Kendi Kendinden Nefret

Wacquant, 1996 tarihli çalışmasında, günümüz kentlerinde gözlemlediği ve sefih mahalleler için özellikle geçerli olduğunu söylediği iki eğilimden bahsetmiştir; "mekânsal yabancılaşma ve mahallenin çözülmesi" (*territorial allienation and the dissolution of the place*) ve "hinterlantın kaybı" (*loss of hinterland*). "Mekânsal yabancılaşma ve mahallenin çözülmesi" ile Wacquant şunu anlatmak istemektedir:

> Getto ve banliyönün[51], ortak duygular, müşterek anlamlar ve pratikler ve karşılıklılık üzerine kurulu kurumlar içeren mekânlar olmaktan çıkıp, salt yaşam mücadelesi verilen yerler haline dönüşmesiyle bağlantılı olarak... marjinalleştirilmiş kent popülasyonunun özdeşleştiği ve içerisinde kendini güvende hissettiği yerelliğin kaybı[52].

Yani, bir zamanlar kişinin içinde kendini emniyette hissettiği mekân artık onun için bir tehdit kaynağı haline gelmektedir[53]. Gerçekte, bu süreç akraba, arkadaş ve komşular arası yardımlaşmanın yok olmasını anlatan hinterlantın kaybı ile birlikte yaşanmaktadır[54]. Gitgide azalan ekonomik gelir ve bireyciliğin egemen dünya görüşü haline gelmesi hinterlantın kaybının nedenlerindendir. Bu süreç, öte yandan, alternatif gelecek projeleri çerçevesinde tasarlanmış ortak kader anlayışının yok olmaya yüz tutmasıyla da güçlenmektedir[55].

Sonuç

Son otuz yıl içerisinde Dünya çapında yaşanan ekonomik, politik, sosyal ve kültürel değişimlerin bir neticesi olarak, sosyal bilimler alanında, bu değişimleri ve bunların beraberinde getirdiği yeni bağlamı anlamlandırmak adına yeni paradigma arayışları gündeme gelmiştir. Bu paradigmalar içerisinde Zygmund Bauman'ın öne sürdüğü ve henüz yeterince tartışılmamış olsa da gözden kaçırılamayacak denli önemli olan Pelican-Bay paradigması, toplumun "medeni" kesimi ile norm dışında kalan kesim arasına çekilen ve hiçbir halde aşılmaması istenen bariyerlere ve dolayısıyla mutlak dışlama pratiklerine gönderme yapan denetim toplumlarına işaret etmektedir. Bu haliyle günümüzde yaşanan toplumsal süreçler ile modern dönemde

[51] Burada bahsedilen banliyö Fransa'da göçmen ve yoksulların yaşadığı, şehirden yalıtık yerleşim bölgelerini ifade etmektedir.
[52] Wacquant; 1996, 126.
[53] Smith; 1987, aktaran, Wacquant; 1996, 126.
[54] Wacquant, 1996, 127.
[55] Wacquant; 1996, 128.

norm dışında kalanların normalleştirilmesi şeklinde yaşanan süreçler arasında dramatik farklılıklar vardır. Bahsedilen dramatik farkların en önemlisi, modern dönemde görülen sınırların yerini gerçek ve ideolojik bariyerlerin almış olmasıdır. Şu bir kez daha belirtilmelidir ki, "canavarlaştırma" pratikleriyle görülür hale gelen ideolojik bariyerler, gerçek bariyerlerden çok daha önemli sonuçlar doğurmaktadır.

Bu çalışma kentsel mekânda yaşanan gelişmelere odaklanarak Pelican-Bay paradigmasının vurguladığı süreçlerin buralarda hali hazırda yaşanmaya başlandığını göstermeye çalışmıştır. Ne yazık ki, incelememiz bize aşağı sınıflar için geleceğin hiç de parlak vaatlerde bulunamayacağını göstermiştir. Sapkınlık, tembellik, psikolojik bozukluk ve suçluluk temalarının egemen olduğu damgalar, daha şimdiden alt sınıfların alınlarına vurulmuştur.

Böylesi bir durumda sosyal bilimcilere düşen görevlerden biri de, bu gelişmeleri deşifre etmektir. Böylesi bir çaba kuşkusuz iktidar ilişkilerinin ve buralarda yaşanan farklılaşmaların analizi ile mümkün olacaktır. Bunun için Pelican-Bay paradigması sosyal bilimcilere önemli araçlar sağlamaktadır.

Kaynakça

Castells, Manuel; 1998. The End of Millennium. Malden: Blackwell.

Davis, Mike; 1990. City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles. Londra ve New York: Verso.

Dear, Michael J.; 2000. The Postmodern Urban Condition. Oxford: Blackwell.

Donald, James; 1992. "Metropolis: The City as Text", Robert Bocock ve Kenneth Thompson (ed), Social and Cultural Forms of Modernity, içinde, Frome ve Londra: Polity Press.

Esser, Josef ve Joachim Hirsch; 1995. "The Crisis of Fordism and the Dimensions of a 'Post-Fordist' Regional and Urban Structure", Ash Amin (ed), Post-Fordism, içinde, Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers.

Gans, Herbert; 1993. "From 'Underclass' to 'Undercaste': Some Observations about the Future of the Postindustrial Economy and its Major Victims", International Journal of Urban and Regional Research, 17(3), 327-335.

Kennett, Patricia; 1994. "Modes of Regulation of the Urban Poor", Urban Studies, 31(7), 1017-1031.

Kuhn, Thomas S.; 1970. The Structure of Scientific Revolutions, Chicago: Chicago University Press.

Lefebvre, Henri; 1991. The Production of Space, Oxford; Cambridge: Blackwell.

Marcuse, Peter; 1997. "The Ghetto of Exclusion and the Fortified Enclave, New Patterns in the United States", American Behavioral scientist, 41(3), s. 311-326.

Marcuse, Peter; 1996. "Not Chaos, but Walls: Postmodernism and the Partitioned City", Sophie Watson ve Katherine Gibson (ed), Postmodern Cities & Spaces, içinde, Oxford; Cambridge, Blackwell.

Marcuse, Peter; 1993. "What is so new About divided Cities?", International Journal of Urban and Regional Research, 17(3), 355-365.

Marcuse, Peter ve Roland Van Kempen; 1997. "A New Spatial Order in Cities?" American Behavioral Scientist, 41(3), 285-298.

Morris, Linda D; 1993. "Is There a British Underclass?" International Journal of Urban and Regional Research, 17(3), 404-412.

Özkazanç, Alev; 2002. 'Örgütlü Modernliğin Çözülmesi Sürecinde Suçun Yeniden Siyasallaşması', Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları Konferansı, TODAİE, İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi.

Painter, Joe; 1993. "Regulation Theory, Post-Fordism and Urban Politics", D. Judge, G. Stoker ve H. Wolman (ed), Theories of Urban Politics, içinde, Londra: Sage.

Sassen, Saskia; 1994. Cities in the World Economy. Thousand Oaks; London; NewDelhi: Pine Forge Press,

Soja, Edward W.; 1989. Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory. Londra: Verso.

Turner, Bryan S; 1997. "The Making of Sociology: The Early Sociology of the City", Bryan S. Turner (ed), Social Theories of the City, içinde, Londra: Routledge and Thoemmes Press.

Wacquant, Loic J.D.; 1999. "Urban Marginality in the Coming Millennium", Urban Studies, 36(10), 1639-1647.

Wacquant, Loic J.D.; 1996. "The Rise of Advanced Marginality: Notes on its Nature and Implications", Acta Sociologica, 39(2), 121-139.

Van Kempen, Eva T.; 1997. "Poverty Pockets and Life Chances, on the Role of Place in Shaping Social Inequality", American Behavioral Scientist, 41(3), 430-449.

Van Kempen, Ronald ve A. S. Özüekren; 1998. "Ethnic Segregation in Cities: New Forms and Explanations in a Dynamic World", Urban Studies, 35(10), 1631-1656.

Zygmund Bauman; 1998. "Globalization: The Human Consequences", Columbia University Press.

YENİ BİYO-İKTİDAR MODELİ OLARAK GEN-POLİTİĞİN MEKÂNSAL İMGELEMİ: "REKOMBİNANT MİMARLIK"

Işıl BAYSAN SERİM

Giriş

Genetik alanında meydana gelen devrimsel değişimler, biyopolitik teknolojilerin faz değiştirerek "gen-politik" içinde konumlanmasına neden olmuştur. Bu çalışmada, bütün canlıların temel "bilgi" bileşenlerine ait mesajları taşıyan DNA'nın yeniden-üretilebilirliğine işaret eden rekombinant teknolojilerin, teknobilimsel mimarlık praksisleri içinde nasıl konumlandırıldığı ve "rekombinant mimarlık" içinde kavramsallaştırılan bu praksislerin nasıl gen-politik uygulamalarının bir parçası haline geldiği tartışılacaktır.

Gen-politik, davranışa, zihinsel faaliyetlere, mekâna, zamana, tarihe ve hatta geleceğe egemen olma gibi çok genel denetim mekanizmalarından, psikolojik cerrahi, tasarım bebek, insan/gen klonlama, gen terapisi, kalıtım haritasının üretilmesi gibi "özne teknolojileri"[1] kapsamında kavrayabileceğimiz araştırmalara ve *beden-zaman-mekân* kontrolünün genetik yazılımla yapılabildiği sibernetik bina teknolojilerine kadar pek çok tekno-bilimsel göstergeye işaret etmektedir. Bunlar, 2001 yılında tamamlanan "İnsan Genom Projesi"nin şekillendirdiği biyoendüstrinin vaatlerinden yalnızca birkaçıdır. İnsan organizmasına ait kimyasal moleküllerin performansları konusunda yürütülen bu proje, salt her birey için özgül ve *yegâne* olan biyolojik yaşamın sınırlarına değil, bu sınırlarla inşa edilecek bir sürecin zamansal-mekânsal praksislerine de açılmaktadır. Bu teknobilimsel praksisler, Foucault'nun deyişiyle, biyoiktidarın "yalnızca yaşamı düzenleme değil, yaşamı çoğaltma, canlı üretme, canavar üretme, -hatta- denetlenemez ve ev-

[1] Foucault, Michel. *Özne ve İktidar,* Çev. I.Ergüden ve O. Akınhay, 2000b.

rensel yıkıcılığı olan virüsler üretme olanağı"nı kurguladığı hayata müdahele zeminlerini meydana getirmektedir.[2]

Virilio'nun deyişiyle, 21. yüzyıla varmadan bilişim-iletişim teknolojileri aracılığıyla küresel kapitalizmin üç silahını, "atom, enformasyon ve demografi bombalarını" tekilleştiren "genetik" bilimi, biyopolitiğin mekânsal tahayyüllerinin bağlacı haline gelerek, gezegende yürütülen sibernetik ve panoptik *fetih* hareketlerinin lideri haline gelmiştir.[3] Bir anlamda, Nietzsche'nin "üstinsan"ının [*übermensch*][4] inşası yolunda atılan bu adım, "canlıların sanayileştirilmesi" veya evrimsel uzamın [elektronik pikseller aracılığıyla] yeniden-üretilebilirliliği gibi söylemlerle, Darwin'in klasik "Evrim Kuramı" (1859) ile de arasına bir sınır çekmiştir. Küresel-ağları dokumaya başlayan bu "genetik-yoğun-enformasyon" düzeni, Aydınlanma Çağ'ından beri "biyolojikleştirme" çerçevesinde düşünülen bir rasyonel bilgi toplumunun inşasının devamı niteliğindedir.

Bütün bu göstergeler, II. Dünya Savaşı sırasında ve ardından Soğuk Savaş sürecinde biriken askeri teknobilimsel stokun, "Büyük Gezegen Optiği"[5] veya "elektronik-panoptik" olarak doğmasıyla gündeme gelmiştir. Bir diğer deyişle, "Ulusal/Uluslarötesi Echelon" projesi (1943) olarak adlandırılan siber-uzay teknolojisi aracılığıyla. Bu nedenle, "uzay fethinin teknolojik destanı"nın ardından gelen "siber-sınırın *fethi*", Mattelart'ın belirttiği gibi, sadece "Küresel Köy" ve/veya "Küresel Bilgi Toplumu" klişeleri yaratmamıştır;[6] aynı zamanda, jeolojinin fizikle ve biyolojiyle, jeopolitiğin biyopolitik ve genpolitikle, küresel kapitalizmin biyokapitalizmle ve fiziksel mekânın sanal mekânla ilişkisini de bütünleşik kılmıştır. Tıpkı, gen teknolojilerinin gövdesinde bütünleşen biyoteknoloji, nanoteknoloji, robotik, yapay zekâdan doğan "rekombinant DNA teknolojileri" aracılığıyla "rekombinant bedenin", yani yarı-insan-yarı-makine melezlerin ve/veya

---

[2] Foucault, M. *Toplumu Savunmak Gerekir,* Çev.: Ş. Aktaş. İstanbul: YKY, 2003a. s. 259. Ayrıca, gen-politiğin göstergeleri kapsamında sıralanan bu uygulamalarla ilgili kronolojik ayrıntılar için bkz. Euchner, Walter. *"Baba Ben Niye Faşist Oldum?"- Biyo-politikanın Temelleri ve Sınırları Üzerine,* Çev.: Kaan H. Ökten, İstanbul:Agora Kitaplığı. 2004, s. 94-97.

[3] Virilio, Paul. *Enformasyon Bombası*, İstanbul: Metis Yayınları, 2003, s. 130-133.

[4] Nietzsche, F. *Böyle Buyurdu Zerdüşt,* İstanbul: Cem Yayınları, 1984. Ayrıca bkz. Habermas, J. *İnsan Doğasının Geleceği* Çev.: Kaan H. Ökten, İstanbul: Everest Yayınları, 2003. s. 36.

[5] Virilio (2003), a.g.e. s. 17.

[6] Mattelart, Armand. *Bilgi Toplumunun Tarihi,* Çev. H.Y. Altınel. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2004.

sanalla gerçeğin hemhal olduğu "rekombinant" uzamın, yani *yeni-evrimsel* uzamın [yeniden-] üretimi gibi.

Çalışmanın Yöntemi

Yukarıda özetlenen kavramsal çerçeve paralelinde, bu çalışma, Foucault'nun, "disiplin toplumu", "biyopolitika" ve "biyoiktidar" analizlerinden hareketle üç ayrı başlıkta araştırılacaktır: Birincisi, genpolitiğin güncel mekanizmalarının arkaplanını inşa eden biyopolitik uzamın, Evrim Kuramı bağlamında araştırılması; ikincisi, genpolitiğin mekânsal iklimini yaratan, *Yeni-Darwinizm* fenomenini ve rekombinant mimarlık deneylerini üreten "Mümkünler Oyunu"nun açımlanması ve sonuç olarak da, rekombinant mimarlıkla şekillenecek "biyokapitalist kent" imgesinin tartışılmasıdır. Buradan, genomiklerle [genetik ürün marketi], yani biyokapitalle inşa edilmeye başlanan maddi-mekânın topolojik izdüşümleriyle ekran uzamında kurulan, akışkanlaşan, yersizyurtsuz ve/veya sürtünmesiz hale gelen "rekombinant mekân"ın insan geleceğini nasıl biçimleyeceği sorusu gündeme getirilecektir.

Biyopolitikten Genpolitiğe Uzamın İktidar-*Oluşu* Üzerine

Fizyoloji alanında Nobel ödüllü (1965) Jacob, genetik mühendisliği alanındaki son gelişmeleri sorgularken, "genetik istihkâm" der, artık "biyolojiye duyulan güvensizliğin başlıca nedenlerinden biri haline gelmiştir."[7] Tüm alegorik göndermelerin ötesinde, bu tespit, biyopolitiğin güncel mekânsal koordinatlarına işaret etmesi açısından anlamlıdır. Jacob, "genetik" sözcüğü ile hem "askeri" hem de "mekânsal/inşai" bir terim olan "istihkâm"ı bir arada kullanarak, muhtemelen iktidar, beden ve uzam arasında kurulan ilişki biçimlerini *tıbbi* ve *askeri* sicillere bağlayan Foucault'nun argümanını ima etmektedir.[8] Biyopolitik uzam, modern savaş bilimi ile tıbbileştirme etkinlikleri çerçevesinde mutlak biçimini bulan panoptisizmin, yani tekilin çoğulu görünür hale getirdiği optik-mekanizmaların soyutlandığı, bir diğer deyişle, iktidarın biyolojik-kültürel hayata müdahele ettiği bir zemindir. Bu bölümde, "genetik istihkâm" kavramının, 18. yüzyıldan itibaren

[7] Jacob, François. *Mümkünlerin Oyunu,* Çev. Turhan Ilgaz. İstanbul: Kesit Yayıncılık. 1996. Foucault, *Felsefe Sahnesi* [Çev. I.Ergüden, 2004. s. 260] adlı kitabın içeriğini oluşturan yazılarından birinde, düşüncelerinin Jacob ile paralellik taşıdığını vurgulamaktadır.

[8] Foucault, M. *İktidarın Gözü*, Çev.: I.Ergüden. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003b. s. 88 Ayrıca bkz. Foucault, M. *Hapishanenin Doğuşu*. Çev. M.Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000a s. 207-286.

biyopolitiğin bir nesnesi haline gelen uzamla nasıl ilişkilendirildiği analiz edilecektir.

Biyopolitik Uzamın "Canlı Tablo"larından, Evrimin Tablolarına

Foucault, "biyopolitika" kavramını, 18. yüzyıldan başlayarak, liberal hükümetin rasyonalist-evrenselci proje çerçevesinde öngördüğü uygulamalarda karşısına çıkan toplumsal bedene [nüfus] özgü sağlık, sağlık koruma, doğum, uzun yaşam, ırklar gibi sorunların akılsallaştırılması olarak tanımlamaktadır.[9] Toplumun "modern bilgi" aracılığıyla yeniden-inşası anlamına gelen biyopolitika, *hikmet-i hükümet*'in ekonomi-politik praksisleri bağlamında önem kazanmıştır. Euchner'in deyişiyle, biyopolitika "Anglosakson bilim camiası"nın "biyolojistik" *fetih programı* ve bu programın teknik-teknolojik bileşenleri çerçevesinde evrilmiştir.[10] Devlet aygıtı kendisini "dile getiren ve haklı çıkaran kuramlar" aracılığıyla yeni bilme biçimleri inşa ederek güçlenmiştir. Dolayısıyla, liberalizm, karşımıza "bilgi" ile "iktidar"ın eşbiçimli hale geldiği bir yönetsel-bilimsel aygıt olarak çıkmaktadır.[11]

Hardt ve Negri de, Foucault'nun çalışmalarından yola çıkarak, biyopolitik teknolojiler bütününü, kapitalizmin disipline edici yaklaşımına bağlamakta ve bunların üretimin alt yapısını inşa ettiğini ortaya koymaktadır.[12] Kapitalist sanayileşmenin temel hedefi, kentsel uzamın iktidar ağına uygun olarak inşa edilmesi, yeniden-üretilebilmesi ve bütünüyle yönetilebilir hale gelmesidir; yönetsel/bilimsel teknikler, normlar ve programlar gibi eylemin belirli mekânlar içinde işlevsel ve hiyerarşik olarak dağıtılmasını sağlayan epistemik modellerdir. Foucault'nun "canlının hükümeti" olarak nitelendirdiği biyo-iktidarı meydana getiren bu modeller, insanı, verimli, uysal ve üretken bedenlere dönüştürmek için atölyeler, fabrikalar, hastaneler, okullar, manastırlar ve kışlalar gibi disiplin-denetim makineleri (yeniden) inşa edeceklerdir. Mimari aracılığıyla bir iktisadi-siyasi örgütlenme biçiminin göstergeleri haline gelecek olan bu yapılar gibi, bunlardan oluşacak olan kentsel mekân da iktidar ağının garantisidir; biyopolitik uzamıdır.[13]

---

[9] Foucault, M. *Ders Özetleri,* Çev. Selahattin Hilav, İstanbul :Yapı Kredi Yayınları.2001. s. 109-115 ve Foucault (2003a) a.g.e. s. 245-270.

[10] Euchner (2004), a.g.e. "Giriş".

[11] Foucault (2001) a.g.e. s. 103-5; Foucault (2001) a.g.e. s. 46'da Nietzsche'nin "Şen Bilim" adlı çalışmasından yola çıkarak bilgi kategorilerini mercek altına almaktadır.

[12] Hardt, M. ve Negri, A. *İmparatorluk*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, Çev. Abdullah Yılmaz. 2003, s. 48.

[13] Foucault, M. *Hapishanenin Doğuşu,* Çev. M.Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000a s. 210-212 ve s. 224. Foucault (2003b) a.g.e. s. 88-9.

Buradan, biyopolitik uzamı, iktidar ağının nüfustan iskân düzenlemelerine, mimari praksislerden kent planlamacılığına, sağlıktan eğitim hizmetlerine kadar hem sorunun kendisi, hem de çözüm önerisi olan sosyal/sayısal teknolojilerin maddeleştiği zemin olarak tarif etmek mümkündür.[14] Bu teknolojiler kümesi, biyopolitik uzamın koşullarını icat eden refah devletinin tasavvurudur. Merkantalist devlet, toplumsal bedeni (nüfusu) yönetmek için yaşamı belli *normlara* [*beslenme, hijyen, sağlık, konut ve kent düzenlemeleri* konularında[14]] bağlamıştır. Kentlerde *polis*, *Medizineische Polizei, Hygenie Publique, social medicine* gibi kurumların inşası ve çeşitli sayısal değişkenlerin [*kronoloji, sınıflandırma, ölçü v.b.*] mutlak kontrolü bu normların "biyopolitik çerçevesi"ni belirlemektedir.[15] "*Nüfus*'u, bir arada yaşayan" ve *biyolojik olduğu gibi patolojik özellikler de taşıyan*, "dolayısıyla özgül bilmeler ve teknikler alanı içine giren bir canlılar topluluğu" olarak ele alan devlet aygıtı, uzamı iki şekilde ele almaktadır: Birincisi kentlerin "refah" sorunu için yeniden planlanmasıdır. İkincisi ise, kentlerde rasyonel düzenin inşa edilmesidir.[16] Foucault'ya göre, *polis* [kent] içindeki en temel disiplin işlemlerinden biri karmaşık, yararsız veya tehditkâr nüfusun "düzenli çokluklar haline dönüştüren" "canlı tablolara" dönüştürülmesi işlemidir:

> "'Tablolar' oluşturmak, XVIII. yüzyıl bilimsel, siyasal ve ekonomik teknolojisinin en büyük sorunlarından biri olmuştur: bitki ve hayvan bahçeleri düzenlemek ve aynı zamanda canlı varlıkların rasyonel sınıflandırmalarını yapmak: malların ve paranın dolaşımını gözlemek, denetlemek, düzene bağlamak, bir ekonomik tablo inşa etmek; insanları teftiş etmek, varlılarını veya yokluklarını fark etmek... iki kurucu unsurun - dağıtım ve çözümleme, denetim ve anlaşılabilirlik- birbiriyle dayanışma içinde olduğu bir sürü ikiz işlem. Çoğulu örgütlemek, onu kat etmek ve ona egemen olmak için kendine bir araç sağlamak söz konusudur; ona bir '**düzen**' dayatmak söz konusudur. … Taktik, insanların mekansal düzenlenmesi ve bunun takibi; sınıflandırma bilimi, doğal varlıkların disiplinsel mekanı; ekonomik tablo, zenginliklerin düzenli hareketi."[17]

---

[14] Macey, David. *Michel Foucault*, İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2005, s. 116-117

[14] Foucault'ya göre, bunlar yalnızca sorun değil, aynı zamanda "çözümleme, müdahale, düzenleme" gibi yöntemlerin de çerçevesidir. Foucault, M. *Power/Knowledge*: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977, New York: Pantheon, 1980, s. 171.

[15] Foucault (2001) a.g.e. s. 104-105.

[16] Foucault (2001) a.g.e. s. 105; Foucault (1980), a.g.e. s. 170.

[17] Foucault, (2000a) a.g.e. s. 224.

19. yüzyılda Charles Darwin'in, türlerin çeşitli özelliklerini gösteren evrim tabloları, canlıları da "tablolar halinde" *yeniden*-yerleştiren bu *polis* düzeninde doğmuştur. Zaten Darwin'in "Türlerin Evrimi" (1844-1859) çalışması da, canlı/cansız organizmaların kökenine dair yıllar süren sınıflandırma ve deneyleme pratiklerinin sonucu olarak bir nevi "düzen" yasasıdır. Doğanın sınıflandırılması işi, *polis*'in *disipline edilmesiyle ilgili taktiği* belirlemiştir; "aynı anda hem bireyin birey olarak niteliğinin belirlenmesine, hem de büyük çoğulluğun düzene sokulmasına" imkân tanımaktadır; "[B]u taktik aynı unsurlardan meydana gelen bir bütünün denetimi ve kullanımının birinci koşuludur: 'hücresel' denilebilecek bir iktidarın mikrofiziği için taban."[18] Canlı varlıkları, bir nüfus düzeyinde ele alan Evrim Kuram'ı, uzamın "biyolojikleştirilme"si olarak adlandırılan sürece özgü bu fenomenle önem kazanmaktadır. Kuram, bu yüzden, salt deneyci-bilim geleneğinin değil, ekonomik ve siyasal *ilerleme* nosyonunun da odağı haline gelecek, dolayısıyla da kapitalist-sanayileşmeyi olanaklı kılan "iktidar mikrofiziği'nin metaforu olacaktır.

Pek çok biliminsanı, modern bilimin ve bilme biçimlerinin şekillenmesinde evrimciliğin büyük rol oynadığını, biyopolitika kavramının ima ettiği hususları [Sosyal-Darwinizm gibi] perçinlediğini ve süreklilik kazanmasını sağladığını vurgulamaktadır.[19] Kuram, Foucault'nun "siyasi akılsallık" çerçevesinde sorguladığı *liberalizm*'in bilimsel çerçevesini oluşturacaktır.[20] Bowler, kuramın modernliğin kendini anlamlandırdığı bu "düzenleme" ideolojisi için baz oluşturduğunu belirtmektedir:

> "Darwin'in kuramı, modern dünyadaki küçük çaplı değişiklikler üzerine yapılan çalışmalardan doğmuştu. Çok gerilerde kalan evrimsel bağları yeniden inşa etmeye değil, hala yaşayan her canlıyı etkileyen fiili süreçleri açıklamaya yoğunlaşmıştı. Sonunda Darwinizmin başarısı... evrimciliğin.. bilimi Batı uygarlığının yeni otorite kaynağı yapmaya kararlı olanlarca istismar edilmesine dayanmaktadır."[21]

Jacob da, Evrim Kuramı'nın siyasetin ahlak arayışı çerçevesinde düşünüldüğünü vurgulamaktadır. Evrim fikri, doğanın "ahlak üzerine kaplan-

---

[18] Foucault, (2000a) a.g.e. s. 225.

[19] Bkz. Bowler, Peter J,. Charles Darwin *the Man and His Influence*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. s.138 ve s. 140; Foucault,M. *Felsefe Sahnesi*, İstanbul:Ayrıntı Yayınları, 2004, s. 258-261 ve s. 266. Jacop (1996) a.g.e.; Kuhn, T.S. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* (1962), İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2006. Mayor, F ve A.Forti. *Bilim ve İktidar,* Ankara: Tubitak Yayınları, 1997 ve diğerleri.

[20] Foucault (2001) a.g.e. s. 109-115.

[21] Bowler, Peter J. (1990) a.g.e., s. 35-36.

mış" gibi görülen konumlanışını tersine çevirmiş ve doğanın bilgisi üzerinden bir ahlak üretmenin yolu haline gelmiştir. "Darwincilik, böylece doğuşundan itibaren kendini ideolojiye karışmış olarak" bulacaktır.[22]

Bütün bu eleştirilere hedef olan çalışmasında, Darwin, biyoloji biliminin temeli olan "evrim"i iki temel olguya bağlamaktadır: Birincisi, her yeni kuşağın bir öncekinden farklı olmasıyla ilgilidir. İkincisi ise, çevre koşullarına en iyi şekilde uyumlanabilecek olan canlıların yaşama olasılığını belirleyen doğal ayıklamadır. Dolayısıyla, mutasyonlar [değişim olasılıkları], yani doğa tarafından gerçekleştirilen seçilim ile fiziksel çevre arasında hem eşgüdüm hem de süreklilik söz konusudur.[23] Darwin'in, bu göstergelere dayanarak, "fizyolojileri" ya da "davranışları" sayesinde, *üremek için hazırdaki mevcut kaynakları en iyi biçimde kullanabilen bireylerin evrimsel düzende avantajlı olduğu*'nu belirten ifadesi, öznenin biyolojik evrimi ile toplumsal/kültürel evrimini birbirine bağlayan bir zihniyete yol açacaktır.

Marx ve Engels de, bu paralelde, tarihsel materyalizmi doğa uzamındaki somut örneklerle açıkladığı için evrim kuramını önemseyeceklerdir;[24] evrimsel diyalektik toplumun alt ve üst yapılarını biçimleyebilmektedir; sanayileşen toplum manzaraları, uzamın maddi açılımları birer "evrilme" sembolüdür.[25] Darwin'e göre ise, inşa edilebilir bir gelecek, siyaset felsefecisi Malthus'a borçlu olduğu "doğal ayıklama" fikrinden geçmektedir. Malthus'un Hobbesçu fikirlerle detaylandırdığı "nüfus kuramı"nda (1798) ileri sürdüğü "varolma mücadelesi" kavramı, Evrim Kuramı'nın sembolik kapsamını oluşturmuş, Darwin buradan toplumsal ayıklama, dolayısıyla da "değişim" fikrinin omurgasını belirlemiştir.[26]

---

[22] Jacob (1996), a.g.e. s. 58.

[23] Darwin, Charles. *Türlerin Evrimi*. Aynı zamanda, bkz. Jacob, a.g.e. s. 41-42.

[24] Engels, Friedrich, *Anti-Dühring*, İstanbul: Sol Yayınları, 1977, s. 142. Ayrıca bkz. Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar*, c.1, Sol Yay, Kasım 1995, s. 147. Aynı zamanda, bkz. Jacob (1996) a.g.e. s. 56-8; Egan, G. *Shakespeare ve Marx*.İstanbul: Hil Yayınları, 2004, s. 187-190.

[25] Davies, M. W. *Darwin ve Fundamentalizm,* Çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Everest Yayınları, 2001, s. 18.

[26] Malthus, nüfus artışıyla besin temininin ters orantılı olduğunu ve üreticilerle tüketicilerin bu mücadelede kesin sınırlarla ayrılması gerektiğini belirtmiştir. Bkz. Malthus, T. R. ve G.Gilbert "An Essay On The Principle Of Population"(1798), Oxford:Oxford University Press, 1999. Jacob (1996) a.g.e. s. 52. Le Bras da, nüfus kuramının Avrupa kentlerinde baş gösteren demografik artışın neden olduğu sorunlar çerçevesinde "nüfus"un bilimsel keşfiyle, nüfus bilimi (Demografi) ilgili olduğuna dikkat çekmektedir. [Le Bras, Hervé. *L'Invention des Populations:Biologie, Ideologie et Politigue.* Paris: Odile Jacob Editions,2000] "Doğal Ayıklama" konu-

Foucault ise, Malthusçu kuramın beden biyolojisine ilişkin bilgilerle biçimlendiğine dikkat çekmektedir: "Demografi, kent yapıları ve endüstriyel emek sorunlarının gelişimi, varolma, yerleşim ve beslenme koşulları, patolojik olgularla birlikte biyolojik tıp açısından insan nüfusu sorusunu ortaya çıkarmıştır."[28] Bu sorun, 18. yüzyılın sonuna kadar, normal/patolojik, akıllı/akıldışı gibi ayrımlar yapmaya yönelik mekânsal düzenlemelerle [cüzzam evi, hastane, akıl hastanesi, kışla, manastır vb.] aşılmaya çabalanmıştır. Bu "büyük kapatılma" yerleri, "toplumsal dışlama"nın kurumları haline gelmiştir; bir diğer deyişle, enformasyon anlamındaki bilgiyle, *sağaltım* için gereken bilimsel bilgi ve tekniklerin iç içe kodlandığı biyopolitik uzamlardır; iktidar rejiminin talep ettiği toplumsal hayat ve onun *iyileştirilmesiyle* ilgili koşulların "hesaplanabilir terimlerle yönetilmesi" için kurumsallaşmış mekânlar şebekesini temsil etmektedirler.

"Devlet bilimi" olarak "istatistik" veya "politik aritmetik" bu mekanlar aracılığıyla keşfedilmiştir; böylelikle, hem *toplumsal beden* yönetilebilir kılınmış, hem de biyopolitik uzamın ekonomisi icat edilmiştir.[29] İngiltere'de, kapitalizminin yükseldiği dönemde, "politik aritmetik" ile "biyoloji" ilişkisinin bilimsel söylemi, Herbert Spencer'ın *Social Statistics* ("Toplumsal İstatistik", 1851) adlı çalışmasıyla inşa edilecektir. Darwin'in "doğal ayıklama" kuramını destekleyen bu çalışma, kentsel mekânda hüküm süren "*laissez faire* anlayışını" biyolojik zorunluluklarla güçlendirmeye yönelik bir girişimdir;[30] bedensel enformasyonla inşa edilen uzamın "matematiksel temellerini" ortaya koyduğu gibi seküler düşüncenin de temellerini atarak, evrimi, doğanın okunabilirliğini sağlayan yeni bir "düzen" yasası olarak tanımlamaya çalışmıştır. Tüm bunlar, "evrimciliğe" inanarak evrilmeye baş-

---

sundaki 1858 tarihli bağımsız çalışmasıyla, Darwin'in dikkatini çeken doğabilimcisi A. Russel Wallace de aynı kaynağa göndermede bulunmuştur. Wallace, R. "On the Tendency of Varieties to Depart Indefinitely From the Original Type" içinde *Instability of Varieties* (1858), s. 43. http://www.zoo.uib.no/classics/varieties.html. Bu paralelde, Darwin'in kuramsal analizine yön veren bir başka yaklaşımın da, Adam Smith'in *The Wealth of Nations*(Ulusların Zenginliği) kitabı olduğu söylenmektedir. (Bkz. Davies, Merry, W. *Darwin ve Fundamentalizm*, Çev. Ebru Kılıç, Everest Yayınları, Istanbul, 2001, s. 24).

[28] Foucault, Michél. Politics, Philosophy, Culture: Interviews and other Writings 1977-1974. London: Routledge, 1988, s. 134.

[29] Tekelioğlu, O. *Michel Foucault ve Sosyolojisi,* İstanbul: Bağlam Yayınları, 1999, s. 25.

[30] Bowler, P.J. *On the Origin of Species by means of Natural Selection:Or Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*. Londra, 1859. Yeniden basım Cambridge, Massachusetts:Harward University Press, 1964.

layan *pseudo*-liberalist kent gelişiminin göstergeleri olarak şekillenirken, orta sınıfın toplumsal değerlerinden beslenmiş olan *doğal ayıklanma* mecazları, tüm Viktorya'da "hayatın bütünlüklü" bir açıklaması haline gelecektir.[31]

Bu tespitler bize, biyopolitik uzamı, evrimi hem gerçek, hem de sembolik anlamlarıyla kendine temel alan modern devletin düzenli, ilerlemeci, akılcı ve sağlıklı-verimli toplum yaratma idealinin ve bir normalleştirme, bir *homeostazi*[32] arayışının yansıması olarak düşünebilme olasılığını vermektedir. Biyoiktidarın müdahele zemini, bedenin disiplinini ve kontrolünü [*anatomo-politik*] sağlayan tıbbi, askeri ve sanayi mekânlar şebekesi sayesinde, nüfusun biyopolitiğine kayarken, toplumsal beden, bu yöndeki iktidar teknolojilerinin stratejik bir nesnesi olmuştur. Böylelikle, Foucault'nun gösterdiği gibi, "bedenin anatomo-politiği" ile "nüfusun biyopolitiği" temelinde, dolayısıyla da iktidar uzamlarının yeniden-üretilmesi noktasında iki kutuplu bir stratejiye ulaşan biyoiktidar; biyopolitiğin temel meselelerini [üreme, doğum-ölüm, toplumsal cinsiyet ve sağlık -hijyen-, ölüm yaşı ortalaması, göçler, yerleşim yerleri ve biçimleri v.b.] ele alırken, hem kişiye, hem de nüfusa özgü enformasyonu olanaklı kılan evrimsel bilgi biçimlerine daima gereksinmiştir.

Bunun nedeni, Foucault'nun deyişiyle, iktidar teknik ve teknolojilerinin dönüşümüne, yani iktidarın *episteme* (paradigma) değişimlerine bağlıdır.[33] Özellikle biyopolitika, toplumsal bedeni biyolojik süreçlerin içine yerleştirerek, biyo-sosyolojik hayatın yeniden-üretimini sağlamıştır. Bir diğer deyişle, bir yanda uzamın gözetleme ve disipline uygun olarak yeniden yapılanması sayesinde biçimlenen kurumlar ağının "organo disiplini"; öte yanda da, yerleşim [konut, site] şebekeleri bağlamında ulus-devletin "biyo-düzenlemesi"nin birbirine eklemlenmesi, bizzat kent örgütlenmesinin temelini oluşturmuştur.[34] Kent, böylelikle biyolojik ve organik süreçlerin, disiplin ve düzenlemenin içiçe evrilebildiği bir mekanizmayı temsil edecektir. Ancak, biyoiktidarın kent imgesi, mimarlık veya kentsel planlamadan önce, bir çeşit "bilme-iktidarı" olarak tıbbi söylemin öznesi/nesnesi olacak ve

---

[31] Davies, Merry, W. *Darwin ve Fundamentalizm*, Çev. Ebru Kılıç, Everest Yayınları, Istanbul, 2001, s. 25-6. Ayrıca bkz. Habermas, J. *İnsan Doğasının Geleceği,* Çev.: Kaan H. Ökten, İstanbul:Everest Yayınları, 2003.

[32] *Homeostazi*, canlılarda bazı fizyolojik değişmezleri sabit tutma veya bozulduğu zaman yerine getirme, yani ortalama bir denge kurma eğilimidir. Bkz. Foucault (2003a) a.g.e. s.252.

[33] Foucault (2003a) a.g.e. s. 248–256 ve Foucault (2004) a.g.e. s.266.

[34] Foucault (2003a) a.g.e. s. 256-8.

Foucault'nun ortaya koyduğu gibi, tıbbi bakışın [*gaze*] belirlediği "uzam" normu önem kazanacaktır. Mimarlardan önce, doktorların, askerlerle birlikte, "uzam uzmanı" haline gelmeleri, bir diğer deyişle "kollektif uzamın ilk yöneticileri" olmaları bu fenomenin göstergesidir. [35]

Darwinizmden Genetik İstihkâmcılığa Biyopolitik Uzamın İnşası

De Landa, "evrimin binyılını" irdelediği çalışmasında, Sanayi Devrimi'nin ardından kentler ile kırsal arasındaki ekosistemin yoğun göç akışına bağlı olarak bozulmasının bir dizi biyopolitik düzenlemeyi biçimlediğini ve bir anlamda, genpolitiğin iklimini hazırladığını belirtmektedir. Siyasal evrim ile biyolojik evrimin eşgüdümü için geliştirilen bilimsel-yönetsel stratejiler, "18. yüzyıla dek kentsel ve kırsal hayata hâkim olan *biyolojik rejim*"in çerçevesini oluşturmuşlardır.[36]

Göç sonrasında ortaya çıkan "kıtlıklar ve salgınlar", "önem bakımından dönemin kültürel olgularıyla yarışan iki biyolojik olgudur." Roberts de incelemesinde, göçlerin "genetikle ilgisi en çok olan mesele" olarak, "yerleşik gen havuzlarına yeni genlerin dâhil olmalarını" sağladıklarını ifade etmektedir.[37] Öte taraftan da, kırsaldan gelenler ile "genetik anlamda" *karışma korkusu* türünden bir tepkinin de belirleyicisi olmuşlardır.[38] Kitlelerin toplumsal hiyerarşilerini inşa eden "türsel" oluşumlar, Foucault'nun belirttiği gibi, biyopolitik uzamın koordinatlarını belirlemiştir: "Nüfus, 'insan türü'ne bağlıdır ve o çağda yeni olan bu kavram, 'insan ırkı'ndan ayırt edilmelidir."[39] Yeni mekânsal formların ve şebekelerin ortaya çıkması, mekânın bir optik makine gibi "gözetleme" normlarına uygun biçimlenmesi ve bireylerin bu mekânsal düzenlemeler bağlamında belli kategorilere ayrılması gibi konularda, Demografi bilimi etkili olmuştur. Nüfus sayımları, mekân şebekelerinin, rasyonel kent ütopyası için birer "ayıklama aygıtı" olarak şekillenmesine neden olmuştur. Foucault'ya göre, bu, iktidarın beden üzerindeki denetimi sağlamak için geliştirdiği biyolojik kontrol ve gözetleme teknolojilerinin yalnızca bir parçasını oluşturmaktadır. [40]

---

[35] Foucault (2003b) a.g.e. s. 89-91.

[36] De Landa, Manuel. *Çizgisel Olmayan Tarih: Bin Yılın Öyküsü*, İstanbul: Metis Yayınları, 2006.

[37] Roberts, D.F. "Migration in the Recent Past: Societies with Records" *Biological Aspects of Human Migration* içinde. y.h. C.G.N. Mascie-Taylor ve G.W. Lasker, Cambridge, Massachusetts:Cambridge University Press, 1988, s. 67.

[38] De Landa, s. 155–180.

[39] Foucault (2001), a.g.e., s. 104. Biyoiktidar ve "ırkçılık" konusu için, ayrıca bkz. Foucault (2003a) a.g.e. s. 260-270.

[40] Foucault (2000a) a.g.e. s. 294.

De Landa'nın, Foucault ile aynı paralelde, *Avrupa kentlerinde kurumlar topluluğunun* "hiç olmadıkları kadar" *biyolojikleşmeleri* olarak açımladığı bu fenomen, genetik determinizmin nasıl bir iktidar teknolojisi haline geldiğini ve biyopolitik uzamı nasıl biçimlendirdiğini göstermektedir:

"1750 sonrasında, Avrupa'da nüfus artışı yoğunlaşırken, yeni kitleler hastaneler, fabrikalar, okullar ve başka kurumlardan oluşan inceleme, kaydetme ve bölümleme makineleri tarafından işlenmeye başladı. Bu kurumlar ayıklama aygıtı vazifesi görüyordu; mevkilerin homojen olduğu hiyerarşik yapıları doldurmakta kullanılacak 'normal' yurttaşlar rezervuarından belli bireyleri ayırıyordu. Eşzamanlı olarak, kentsel ve kırsal Avrupa'nın kopyalarının -yabani otlar gibi en ufak ayrıntılarına varana dek - yaratıldığı ılıman bölgelere bu artık kitleler, o zamana kadar hiç görülmemiş bir yoğunlukta ihraç ediliyordu. Ekolojik olarak homojenleş-leştirilmiş bu bölgelerde, benzer kurumlar göç eden insan kitlelerini incelemeye, belgelemeye ve disipline etmeye başlıyordu... Gözlemler ve kayıtların kullanılması, genetik denetimi kesinleştirmeyi, dolayısıyla (kimi zaman zarar verici olan) genetik homojenleşmeyi mümkün kılmakta tek başlarına yeterliydi." [41]

Öncelikle "besin ve gıda zincirleri" üzerinde deneylenebilir olan genetik denetim, *hayvanlar kadar vahşi görülen* kırsal yurttaşların da gen determinizmine tabii tutulmalarının yolunu açmıştır; kırsal olan, tıpkı *hayvanlar* gibi artık genetik bakımdan "disiplinliler" ve "disiplinsizler" kategorileriyle tanımlanacaktır.[42] Bu birikim, 20. yüzyıla varmadan, genetiğin soyarıtımcılığının bilimsel inşası olarak düşünülmesine yol açacaktır. Modern devlet, böylelikle "homojen yurttaş" talebini, "farklı etnik, kültürel, yerel cemaatlerin homojen bir ulus potası içinde zorla eritilmesi, asimilasyonu"yla açımlamaya başlamıştır.[43] Özellikle "güçlü olanın" veya "uyumlu olanın" *sağ kalabilmesi* söylemi, sosyal-Darwinizm hezeyanlarını belirleyecek ve Jacob ile pek çok biliminsanının belirttiği gibi, genpolitik uygulamaların erken sahnelerini oluşturacaktır:

> "Kapitalist ve sömürgeci ideolojiler için Darwincilik, toplumların eşitsizlikleri ve ırkçılığın değişik biçimlerini doğrulamak için bilimsel gerekçe yerine geçmektedir... XIX. yüzyılın ortalarından beri, etnik-evrimci tasarımlara dayanan bir ahlak kurmak için birbirini izleyen çabalar görüldü-... Eğer deyim yanlış kaçmazsa, bu 'biyolojikleştirme' ideolojik bağlamda bilimcilikten, bu bilimin yöntemlerinin ve kavramlarının günün

[41] De Landa, a.g.e. s. 213 ve s. 214.

[42] De Landa, a.g.e. s. 215 ve s. 222-225.

[43] Çabuklu, Yaşar *Toplumsalın Sınırında Beden,* İstanbul : Kanat Kitap, 2004, s. 3.

birinde insan faaliyetlerini en ufak görünümlerine kadar açıklayabileceklerine olan inançtan kaynaklanmaktadır." [44]

Bu inancın arkaplanını 16. ve 17. yüzyılların merkantalist ideolojisi inşa etmiştir; küçük milletlere ait coğrafi uzamın büyük uluslar tarafından ilhakı, ticaret yollarında *mallar, para, düşünceler, genler ve mikroplar*'ın "hep beraber" akmasına yol açmıştır.[45] Foucault, bu yüzden, askeri/donanma hastanelerinin, iktidarın bedene nüfuz etmesi ve onu kontrol altında tutması için mükemmel bir ortam olduğunu söyler. Askeri ve tıbbi teknikler, "bedenin" bir *iktidar* "nesnesi ve hedefi olarak" keşfedilmesini sağlamıştır; bedenle ilgili deneylerin bilgisi nasıl biyopolitik bir uzam olan hastanede gündeme geldiyse, bu "bilginin üreyebilmiş olması" da askeri ve eğitsel disiplinler sayesinde gerçekleşmiştir.[46] Başka bir deyişle, "fizyolojik, organik bilgi" ancak "beden üzerindeki iktidardan yola çıkarak" mümkün olmuştur. Dolayısıyla, hastanelerin birer kayıt makinesi haline gelmesi, bedene nüfuz eden bilginin mekânsallaştırılmasıyla ilişkilidir; "kayıt ve belgelemeye dayalı büyük laboratuvar"lar olmaları, *normal/anormal* ayrımlarını olanaklı hale getirecektir. Askeri alanlar da, (okullarla birlikte) "insan bedenlerini bir kayıt ve gözlem ağı içinde bir araya getirmenin yanında hem talim hem de cezalandırma amaçlı" uygulamalarıyla, bedene ilişkin disiplinin evrildiği yer oldukları gibi, genetik araştırmalar için uygun bedensel malzemenin sağlandığı deney alanlarıdır.[47]

İktidarın bu şekilde geribeslemeli bilgi ve disiplin talebi, 19. yüzyılın ikinci yarısında Francis Galton'ın ve ardından Gregor Mendel'in bitki ve hayvan genetiği üzerindeki çalışmalarıyla farklı bir boyut kazanmıştır. Bu çalışmalar bilimsel çerçevelerinin dışında, ekonomik kurumların "organik homojenleştirme" sürecini [Tarım Devrimi] biçimlediği gibi, bedenlerin üretim süreçlerine eklemlenebilme biçimlerini de gündeme getirmiştir.[48] De Landa, Galton'ın "*soyarıtımı* terimini geliştirdiğinde, iktidar kurumları-

[44] Jacob, a.g.e. s. 57 ve s. 59-60.

[45] De Landa, a.g.e. s. 207 ve s. 205-06.

[46] Foucault (2000a) a.g.e. s. 199. ve 208. Foucault (2003) a.g.e. s. 88 ve s. 42.

[47] De Landa, a.g.e. s. 210 ve s. 226.

[48] De Landa, a.g.e. s. 214 -"Gözlem ve kayıtların kullanılması, genetik denetimi kesinleştirmeyi, dolayısıyla (kimi zaman zarar verici olan) genetik homojenleşmeyi mümkün kılmakta tek başlarına yeterlidir." Tarım ve hayvancılıkta verimliliği sağlamak için damızlık soyların tespiti ve bunların üretilebilmesi, toplumsal nüfusun homojenleştirilebilmesi konusunda artık bir metafor olmayacaktır; genetik aracılığıyla disipline edilen hayatın üst bağlamı haline gelecektir. Ayrıca bkz. De Landa, a.g.e. s. 212-221.

nın insanın genetik malzemelerinin akışı üzerinde denetim sahibi kılma yönünde" nasıl "yaygın bir hareketin" oluştuğuna işaret etmektedir.[49] 20. yüzyılın başlarında da, Mendel'in kalıtsallıkla ilgili hastalıklar üzerindeki çalışmalarının keşfi ve ardından da genlerin kalıtsal bilgilerin taşıyıcısı olarak kabulü, insanların da, bitkiler gibi yeniden üretilebileceği fikrini gündeme getirmiştir:

> "İnsanları seçici döllemeyle *iyileştirme* düşüncesi yeni değildi (hiç değilse Platon'a dek uzanıyordu), ama 20. yüzyılın başlarında hastanler, hapishaneler ve insanları rutin olarak bölümlere ayıran, inceleyen ve belgeleyen başka kurumların ortaya çıkmasıyla ve yayılmasıyla bir araya geldi. Başka bir deyişle 'genetik hijyen' hayali eski olsa da, bu hayali uygulamaya yönelik araçlar ancak olgunluğa ulaşmış ve kurumlar topluluğuna yayılmıştı. ABD'de (ve İngiltere'de, Almanya'da) Soyarıtımı Kayıt Ofisi gibi özel örgütler kuruldu ve insanın gen havuzunu sürekli bir kayıt ve gözlem sistemine tabii tutma işini üstlendi." [50]

Biyopolitik uzam, böylece bir miktar eksen değiştirerek, genetik kontrolün belirleyici olduğu bir şema içinde de evrilmeye başlamıştır. Kasabalar, kentler veya köyler arası ekonomi-politik mücadele kapsamında gelişen maddi uzamı artık "genetik istihkâmcılık" şekillendirecektir. 1920'li yıllarda yapılan pek çok *yasal düzenleme*, devlet öjenizminin göstergeleridir.[51] Ardından özellikle II. Dünya Savaşı sırasında, bu türden uygulamalar, Hitler'in "Büyük Almanya" projesini biçimleyen "biyoloji doktrin"inin bağlamını oluşturmuştur. Agamben'in deyişiyle "mutlak bir biyosiyasal uzam" olan kamplar ile laboratuvarlar aynı alan içinde bir araya getirilmişlerdir; "Toplama kampları bu mutlak tahakküm amacının deneye tabii tutulduğu laboratuvarlardır."[52]

---

[49] De Landa, a.g.e. s. 221.

[50] De Landa, (a.g.e. s. 222'de) istatistikî rakamlar vermektedir: 1926 yılına gelindiğinde, "Soyarıtımı Kayıt Ofisi"nde, "yaklaşık 65 bin sayfa saha raporu, 30bin sayfa özel nitelik kaydı, 8 bin 500 ailevi nitelik çizelgesi ve 1.900 basılı soykütüğü, kasaba tarihi ve biyografi"nin toplandığına vurgu yapmaktadır. Bkz. Kevles, Daniel J. "Out of Eugenics: The Historical Politics of Human Genome" *The Codes of Codes: Scientific and Social Issues in the Human Genome Project* içinde , Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992, s. 6.

[51] Bu yasaları, göç sınırlandırma, denetim altında tutma yasaları, marazi genlere sahip insanların kısırlaştırılması, kalıtsal hastalıklara sahip insanların yaşadığı yerlerin tespiti, etiketlenmesi v.b. gibi özetlemek mümkündür. Bkz. De Landa, a.g.e. s. 223-24.

[52] Agamben, a.g.e. s. 157-187 ve s. 162.

Buradan, 18. yüzyıldan beri, bedeni bir tür "ağ sistemi" içinde hapseden biyopolitik mekanların birer "enformasyon makinesi" olarak, 20. ve 21. yüzyılın genpolitik uzamlarına ve teknolojilerine baz oluşturduğunu ifade etmek mümkündür.

Gözetleyen İktidarın Mekânsallığı ve/veya Mekânın "Enformasyon" Oluşu Üzerine

Mimarlık ve kent planlaması, iktidar için daima enformasyon biriktirmenin ve dağıtmanın etkin bir yolu olarak düşünülmüştür. Biyopolitiğin doğuşuyla birlikte, bu enformasyon mekândan mekâna bedenden bedene gezinen sürekli hareket eden bir araç olmuştur. İktidar mikrofiziği, uzam ve bedeni, hem siyasal aritmetiğin hem de bilimsel ve teknik bakışın kod düzenine indirgeyerek, enformasyon akışını kontrol edebilecek bir "ağ" mekanizması kurgulamıştır. Bu mekanizmanın sicili, yukarıda vurgulandığı gibi, beden ve uzamın, tıbbi ve askeri "sınır" kavramının ürünü haline getirilmesiyle yakından ilişkilidir. Askerin müstahkem mevkisini belirleyen uzamsal "hat" ile bedenin biyolojik "sınırı" [canlı veya ölü beden], yani belirtilerin [semptomların] "özel bir konum edindiği ve *görünür* bir biçimde yeniden tanımlandığı" sınır, uzamın "enformasyon kayıt aygıtı" olarak biçimlenmesine neden olmuştur.[52] Foucault'nun belirttiği gibi, hastalığın fiziksel uzamı ile [askeri] istihkâmın jeopolitik uzamı, iktidar için ekonomi-politik bağlamda eşanlamlıdır:

> "Büyük jeopolitik stratejilerden konut, kurumsal mimari, sınıf ya da hastane düzenlemesindeki küçük taktiklere kadar, ekonomik siyasi tesisleri de unutmadan, uzamların tarihinin tümüyle yazılması gerekecektir. Bu aynı zamanda iktidarların da tarihi olacaktır. Uzamlar sorununun, tarihi-siyasi bir sorun olarak ortaya çıkmasının uzun zaman aldığını görmek şaşırtıcıdır: ya uzam doğaya –ilk veriye, ilk belirlenimlere, fiziksel coğrafyaya, yani bir tür tarihöncesi tabakaya – geri gönderilmiştir; ya da bir halkın, kültürün, bir dil ya da devletin ikamet yahut yayılma yeri olarak düşünülmüştür. Kısacası, ya *toprak* olarak ya da alan olarak analiz ediliyordu; önem taşıyan şey, *altlık* ya da *sınırlardı*… Uzamın tarihi önbelirlediğini, karşılığında tarihin de uzamı yeniden yarattığını ve uzamda tortullaştığını söylemekle yetinmeyerek bu analizin sürdürülmesi gerekir. Uzamda sabitleşme, ayrıntılı olarak incelenmesi gereken ekonomik-siyasi bir biçimdir." [53]

[52] Tekelioğlu a.g.e. s. 19
[53] Foucault (2003) a.g.e.s. 88

Tıp ve askeriyede biriken teknolojiler kümesi ile bölümün başında altı çizildiği üzere, Jacob'un "genetik istihkâm" tabiri arasındaki çok katmanlı ilişki bu noktada belirginlik kazanmaktadır. Foucault'nun birincil ve ikincil mekansallaştırma olarak nitelendirdiği "beden" mekanı ile "semptom" mekanına ilişkin enformasyon ağı, fiziksel uzamı inşa eden bilimsel/ yönetsel bakışın ürünüdür. Bu bakışla inşa edilen mekân,

> "…[d]iğer mekânsallaştırma formlarına oranla çok daha çeşitli diyalektlerin bulunduğu bir yerdir: Heterojen kurumlar, kronolojik farklar, politik çekişmeler, istekler ve ütopyalar, ekonomik baskılar, sosyal çatışmalar." [54]

Tahakkümcü ve gözetleyici bakışın etrafında biçimlenmiş bir "uzam siyaseti" düşüncesi veya *mimari aracılığıyla* "siyasi örgütlenme", hem askeri istihkâm alanında hem de hastane ortamında "görülmeyeni görünür" kılan "büyütücü" araçların sağladığı enformasyonla mümkün hale gelmiştir. Bu, teorik ve deneysel fizikte edinilen bulguların da siyasi bir teknoloji olarak biçimlenmesidir; "iktidarın bilgiye, bilginin iktidara eklemlendiği" bakışın kurumlaşması ve "toplumsal uzama fiili olarak dâhil" edilmesidir.[55] Devlet aygıtı kendi otoritesini sağlamlaştırmak için bu türden "evrensel bir görünürlük projesine"[56] işlev kazandırarak, tüm mekânsal kategorileri optik bir makine gibi tahayyül etmiştir.

Jeremy Bentham'ın *her yere bakan* iktidar uygulaması için tasarladığı "Panoptikon" (1831), Foucault'nun gösterdiği gibi, modern iktidarı kurumsallaştıran mimari mekânların mecazı olarak bu tahayyülü nesnelleştirecektir.[57] Panoptikon, 18. yüzyılın ardından pekçok mekânsal düzenlemede, disiplin amaçlı, "gözetleme sorunlarını çözmeye uygun bir iktidar teknolojisi", "bir düzenekler şebekesi"[58] olarak kullanılmıştır. Bentham'ın mimari şemasını askeri bir okuldan alarak "ideal hapishane" olarak tasarladığı *panoptikon*'un çalışma ilkesini Foucault şöyle özetlemektedir:

> "[ç]evrede halka halinde bir bina, merkezde bir kule; bu kulenin halkanın iç cephesine bakan geniş pencereleri vardır; çevre bina hücrelere bölünmüştür, bunlardan her biri binanın tüm kalınlığını kat etmektedir... Bu durumda merkezi kuleye tek bir gözetmen ve her bir hücreye

[54] Foucault,(2002) a.g.e. s. 35
[55] Foucault (2003) a.g.e. s. 35 ve s. 86.
[56] Foucault (2003) a.g.e. s. 91-2.
[57] Foucault (2000a) a.g.e. s. 289-3031; Foucault (2000b) a.g.e. s. 17-8 ve Foucault (2003) a.g.e. s. 85-86.
[58] Foucault (2003) a.g.e. s. 87 ve (2000a) a.g.e. s. 307.

> tek bir deli, bir hasta, bir mahkûm, bir işçi veya bir okul çocuğu kapatmak yeterlidir... Görülmeden gözetim altında tutmaya olanak veren düzenleme, sürekli görmeye ve hemen tanımaya olanak veren mekânsal birimler oluşturmaktadır."
>
> "Bentham'a göre, bu küçük ve harikulade mimari kurnazlığı bir dizi kurum kullanabilir. *Panoptikon,* aslında bir toplum ve bir iktidar türünün ütopyasıdır."[59]

Panoptikon "yeni 'siyasal anatomi'nin genel ilkesidir." Hukuki, ekonomi-politik, bilimsel ve teknik süreçleri birbirine bağlayarak, "iktidarı otomatikleştirmekte ve bireysellikten çıkartmaktadır."[60] Panoptikonun öngördüğü mekânsal dağılım, yönetmeliklere, yasalara, işleve, üretim aygıtına, hiyerarşiye ve yarar anlayışına göre sağlanmaktadır; böylece, yeni bilgi biçimlerinin işlenip uygulanması mümkün olmaktadır; *sabitleşme*'yi sağladığı gibi *dolaşıma* da olanak vermekte, yerleri belirlemekte ve değerleri işaret etmektedir; aynı zamanda, "zaman ve hareket ekonomisini de garantilemektedir." Bu kesintisiz denetim ve gözetim sayesinde, ihtiyaca uygun veri akışı da garantilenmiş olmaktadır. Bu yolla ortaya çıkan "iktidar mekaniği" "itaatkâr bedenler" imal ederek, organizmasına özgü doğal-organik işleyiş koşullarını da tespit edebilmektedir.[61] Ordu düzeninin özellikle devlet aygıtına model olmasının sebebi, askerin, sadece disiplin-cezalandırma yöntemlerini geliştirmiş olması değil, panoptikon makinesinin kendisi olmasıdır. Ordu, enformasyonu sağlamak ve üretmek için gözetimin sürekli olduğu bir "ağ" mekanizmasını bilimsel yollarla örgütlemiştir; uzmanlaşmış bir "mimar ve mühendislik birliği" [istihkâm] kadrosu sayesinde, kendi taktik uzamını [savaş alanı] olduğu kadar, temsil ettiği ulusun da "yaşam alanını" da gözetim altına alabilecek yönetsel/bilimsel teknikleri geliştirmiştir.[62]

Bunun sebebi, askeri düzenin, uzam ve bedeni, bir fizik, matematik problemi gibi ele alınmasını sağlayan bir işaretler düzeneği olmasıdır. *Evreni dev bir makine* olarak düşünen Descartes'in *Dioptrics*'te ifade ettiği gibi, bu düzen insan aklıyla aydınlatılmış bir "bakış"ın ürünüdür; beden ve mekân, bu makinenin parçalarıdır; "Kartezyen özne" bir *makine-beden* imgesidir. "Kartezyen mekân" ise kesişen yatay ve dikey hatlarıyla "ağ" mantığını bir kod düzeni içinde açımlayan bir *makine-mekân*; yani uzamın

[59] Foucault (2000a) a.g.e. s. 295-6 ve Foucault (2000b) a.g.e. s. 18.
[60] Foucault (2000a), a.g.e.s. 298 , s. 304 ve s. 307 ve s. 319-326.
[61] Foucault (2000a), a.g.e. s. 224 ve s. 208 ve s. 235.
[62] Mattelart, a.g.e. s. 18.

geleceğini belirleyen düzenekler şebekesi.[63] "Gelecek", kavrayan, gözetleyen ve araştıran *bakış*'ın haritalarla, modellerle temsil edebileceği epistemolojik bir düzenek ile kayıt altına alınmıştır. *Makine-mekân*'lar, Foucault'a göre, "manipüle edilen, biçimlendirilen, terbiye edilen, itaat eden, ... becerikli hale gelen veya güçleri artan" [*makine*]-bedene "yöneltilen büyük dikkatin işaretleri"ni taşımaktadır.[64]

İstihkâm alanı, bu nedenle iktidar mikrofiziğinin en net biçimde hissedildiği biyopolitik bir uzamdır; iktidarın tüm mekanizmalarını kendi içinde mikrolaştıran, gözetimini daima evrensel bir ölçeğe taşıyan bir aygıtlar şebekesidir. Ulusların coğrafi ve biyolojik bedeni, istihkâm birliğinin güvenlik sınırlarını, ulaşım ve iletişim ağlarını "matematiksel akıl" ile "stratejik olarak" inşa etme biçimleri ve tekniklerini oluşturmaktadır.[65] Foucault, Mattelart ve Virilio'nun, farklı bağlamlarda, Fransız istihkâmcısı Vauban'ın "Tahkimat" dersi notlarından (1888) özetledikleri gibi, bu düzenlemeler, "müstahkem mevkiin" sınırları askeri işlevlerinin dışında sınıfsal bir işlev" üstlenerek, uzamsal sınırlar için geliştirilen iletişimsel tekniklere dayanmaktadır.[66]

> "İstihkâmcılık tasarılarına bir yandan da güçlendirilen kentin ya da çevre bölgenin halkını ve halkının yaşam koşulları, etkinliklerini ve kaynaklarını betimleyen istatiksel bir monografi eşlik eder. Öte yandan, her mevkiinin inşası bir grafik plana ya da "kabartmalı plana" olanak verir... 1/600 ölçeğindeki bu kabartmalı planlar kentleri ve kalelerini bütünüyle yansıtmakla kalmaz, iletişim yollarına ve köprülere özen göstererek çevrelerini de hatırı sayılı büyüklükte yansıtır: kimi zaman şehrin yüzölçümünün yirmide biri olarak. Savunmacılar için gerçek bir bilgi bireşimi olan kabartmalı plan, kimi kez *model*, kimi kez portre gibi kullanılır, surların kurulması ve planın hazırlanması bir arada yürür."[67]

"İstihkâm planı", gerçek dünyanın fiziksel uzamından üretilen internet ortamındaki ağ-kentin, bir diğer deyişle, sanal ile gerçeğin hemhal olduğu "rekombinant mekân"ın ilk örneğidir. Foucault, iktidarın askeri uzamı ile

---

[63] Descartes, René. *The Philosophical Works of Descartes, London*: Cambridge University Press, 1967.

[64] Foucault (2000) a.g.e. s. 208.

[65] Virilio, Paul. *Hız ve Politika: Dromoloji Üzerine Bir Deneme,* Çev. Meltem Cansever. İstanbul : Metis yayınları, 1998. s. 19-23.

[66] Virilio (1998) a.g.e. s. 20-1 - İstihkâmcının eylem alanı, "kendi toprağında iletişim yollarını denetleyebilecek ve düşman topraklarına ulaşımı kolaylaştırılacak" şekilde kurulmuştur.

[67] Mattelart, s. 18-20.

bedeninin inşasını nasıl "makine" anolojisiyle aktarıyorsa, Mitchel da, "rekombinant mimarlık"ı tarif ederken, "elektronik agora"da doğan yeniçağın "yarı makine-yarı insan" melezler için üretilecek *melez mekânlar* ifadesini kullanmaktadır.[68]

Dolayısıyla, gen-politiğin iklimi olan küresel ağ uzamı -elektronik evren-, Descartes, Hobbes, Spinoza, Leibniz vb. Aydınlanma çağı filozoflarının, ruh-madde ikiliğinin hemhal olduğu "tekil dünya" tasarılarının bir parçası olarak şekillendiğini iddia etmek olanaklıdır. Askeri, siyasal ve ekonomik tasarılar çerçevesinde biçimlenen teknolojik evrim, artık "evrimin evrilebilirliği"ne, yani beden ve mekânın sürekli yeniden-üretilebileceğine işaret etmektedir. Milyarlarca yıllık evrim sonucunda ortaya çıkmış olan bu "dünya" ve "insan" mümkün olma özelliğini nasıl ve neden kaybetmiştir?

Mümkünlerin Oyunu: Genetik, Biyoteknoloji ve Rekombinant Mimarlık[69]

> *Ondan sonra Simiadae, Yeni Dünya Maymunları ile Eski Dünya Maymunları diye iki büyük gövdeye ayrıldı. Çok daha sonraki bir dönemde ikinci gövdeden, evrim harikası ve yeryüzünün şan-ı şerefi olan insanoğlu türedi*. Charles Darwin, 1895, Türlerin Evrimi.

2001 yılında tamamlanan Genom Projesi'nin ardından insan organizmasına ait iki evrensel hakikatin, "biyolojik evrim" [Hayat] ile "yeniden üretilen-evrim"in [Yapay Hayat] bir arada işlenmesinin [*rekombinant*-rDNA] olanaklı olduğu söylenmektedir.[70] Yeni-Darwinciliğin temelini oluşturan bu "mümkün dünyalar" söylemi, hayatı yöneten hücrelerin, atomların enformasyonuna, yani insanın evrimsel süreçlerine ait çok katmanlı zaman-mekân kesitlerine nüfuz edebilecek bir "mümkünler" kümesinin, dolayısıyla da genpolitiğin çerçevesini oluşturmaktadır. Biyobilimler ile biyo/nanoteknolojileri birbirine uyumlu kılan ağ teknolojileri, genpolitiğin üretim biçimi ve tekniklerini, mekânsal-zamansal olarak sürekli inşa edilebilir kılmıştır.

Mimarlık, bu inşa sürecinin dinamik bir bileşenidir; praksislerini, teknobilimler ile bunların yönlendirdiği küresel kapitalist ağ ekonomisi be-

---

[68] Mitchell, William J.*City of Bits*, Cambridge, Mass.:MIT Press, 1995.

[69] "Mümkünlerin Oyunu" başlığı, François Jacob'un aynı adlı kitabından (1996) ödünç alınmıştır.

[70] Keller, Evelyn Fox, *Genin Yüzyılı*, İstanbul: Metis Yayınları, 2004. Aynı zamanda bkz. Jacob (1996); Fukuyama (2003).

lirlemektedir. Farklı bir deyişle, "[T]ek bir teknolojik ve ticari devrim içinde bilgi ile yaşam bilimlerinin -bilgisayar ve gen- birlikte gelmesi",[71] mekânzaman-beden ile ilgili teknolojilerin tarihinde yeni bir ekonomi-politik sürece, gen-iktidarının kuruluşuna işaret etmektedir. Bilişim/iletişim teknolojilerinin belirlediği biyo/nanoteknoloji, robotik ve genetik mühendisliği gibi yeni teknobilimlerin tekilleştikleri, "rekombinant" bilgi evreni, genpolitiğin çerçevesini belirlemektedir. *Kendilerine* "özgü kurallarıyla, *Mümkünler Oyunu*'nu oynamanın"[72] tikel tarzlarını oluşturan bu teknobilimler, ürettikleri sayısal/sanal gerçekliğin içinde hemhal olmaktadırlar.

Mimarlık da dâhil olmak üzere; çok farklı alanlardan gelen enformasyonla eşgüdümlü çalışan çeşitli programlar [yazılım, genetik algoritma] ve teknikler [simülasyonlar, yapay zekâ v.b.] genpolitiğin elektronik-*biyosfer*'ini inşa etmektedirler. Bu *biyosfer* ise, gen-iktidarın kendisini "hacimsizleştirdiği", sürekli değişebilme kapasitesini örgünleştirdiği bir sanal "panoptik" mekanizmadır; beden-zaman-mekân matrisine dair "evrimsel sürecin", tarihin, kültürün, hafızanın, fiziksel oluşumların sayısal olasılıklarla yeniden-üretilebildiği ve düzenlenebildiği [*evrimin evrilebilirliği*], yenidenbirleştirmenin [*rekombinant-DNA-gen*], yeniden-inşanın [*gen terapileri*], gözetlemenin [*DNA sequencing*] ve tıpkı-üretimin [*klonlama*] programlanabilir olduğu bir "uzam" vizyonudur.

Genetik mühendisliğinin bu "organizma yapma" ideali paralelinde, yeni rekombinant organizmalarla etkileşecek biyo/nanomekânlar ve malzemeler üretmenin arka planını da, bu türden *programlarla* çalışan bilgisayar teknolojileri olanaklı hale getirmiştir. "Genetik ve enformatik bomba"nın "tek ve aynı 'silah sistemin"de bütünleşmesini sağlayan "bilgisayar" der Virilio, "atom silahının geliştirilmesinde yararlı olduğu gibi, genetik kodun çözülmesinde ve dolayısıyla insan genomunun fiziksel haritasını çıkarmaya çalışan araştırmalarda da son derece gereklidir."[73] Bu paralelde, Dawkins de "Yapay Yaşam" adlı çalışmasında, "Evrimin Evrilebilirliği"ni olanaklı hale getiren bu siber-*ekran*-uzamın, bir diğer deyişle, yeni "Darwinizm makineleri"nin[73] imkânlarına işaret etmektedir:

---

[71] Gökhan, Emrullah. *Gattaca: Gen-Etik Umut mu Kabus mu?,* İstanbul : Timaş Yayınları, 2004, s. 128.

[72] Jacob, a.g.e. s. 19.

[73] Virilio, Paul. *Enformasyon Bombası*, İstanbul: Metis Yayınları, 2003, s. 134.

[73] "Darwin Makinesi" terimini ilk kez ortaya koyan'nin Calvin'in "The brain as a Darwin Machine" adlı çalışması, Alan Turing'in "Yapay Zeka" ile ilgili, "Turing Makineleri" gibi çığır açıcı olmuştur. [Bkz. Calvin, William H. "The brain as a Darwin Machine" *Nature* 330:33-34 (1987) ve Turing, A.M. (1950). Computing

"*Evrilebilirliğin Evrimi* gibi bir başlığın benim gibi safkan, radikal bir yeni-Darwinci için lanetli bir ifade olması beklenirdi. Böyle olmamasının bir nedeni, bilgisayarda yapay yaşam modelleri yaratma ve kullanmanın beni farklı düşünmeye yöneltmiş olmasıdır." [74]

Bu modeller, *tekil bir dünya* ütopyasını inşa etmek için tasarlanan ağ mimarisi ile yeni-evrimcilik [yeni-Darwincilik] arasındaki ilişkiyi netleştirmektedir; doğal yaşamın özü olarak "ağ" [*hücre, gen, kromozom*] ile bilgi "ağı" arasındaki bağın sayısal [*rakam, ölçü, ölçek, kategori*] gerçekler ve hem somut, hem de soyut epistemik modeller [*simülasyon*] ve programlar ["evrimsel bilgi işleme"-*genetik program*] ütopyanın üretilebilme olasılıklarını ortaya koymaktadır.[75] "Genetik mühendisliği", "bu işlemi yaşayan madde olarak saydığı organizmanın yapısını çözüp ve programlayıp organizmayı düzenlenebilen enformatik bir yapı olarak" tekrar inşa etmek suretiyle gerçekleştirmektedir.[76]

"Program", elektronik bilgisayarlardan ödünç alınmış bir model olarak, salt rekombinant mekân üretimine temel oluşturmamakta, aynı zamanda bu *oluşsal* sürecin "teleolojik" boyutunu ve imalarını da meşrulaştırmaktadır. Moleküler biyolog Bonner'a göre, "Gen etkinliğinin sırasını belirleyen" bu "program"ın "genetik enformasyonun bir parçası" olarak gelişmiş olması, onu [evrimsel] "gelişimin, genlerin sistemli ve düzenli" hareketlerine bağımlı hale getirmektedir. Bu da, belirli genlerin 'açılıp kapanması'nı (*on/off*) olanaklı kılan bir "genetik şalter şebekeleri"ni olanaklı kılmaktadır. Bunun anlamı, *Science* dergisinde gündeme gelen "apokaliptik" bir soruda olduğu gibi, "Şalterde kimin parmağı var?" diyeceğimiz bir sürece girdiğimiz midir? [77]

---

machinery and intelligence. Mind, 59, 433-460] Konuyla ilgili çalışmalar için bkz. Henry Plotkin, *Darwin Machines and the Nature of Knowledge* (Harvard University Press 1994) ve George B. Dyson, *Darwin Among the Machines: The Evolution of Global Intelligence* (Perseus 1997).

[74] Dawkins, Richard. "The Evolution of Evolvability" *Artificial Life* içinde. C.G.Langton der., New York:Addison Wesley,1989, s. 201-20. Ayrıca. Langton,Christopher,G. "Artificial Life " *Artificial Life* içinde, C.G.Langton der., New York:Addison Wesley, 1989, s. 2.

[75] Mattelart, a.g.e. s. 10 ve Keller a.g.e. s. 91'de bu programdan önce de ampirik yollardan Darwin'in yaklaşımının yanlışlanabilir hale geldiğine işaret etmektedir.

[76] Işık, Emre İ. *Gen-Politik,* İstanbul: Bağlam Yayınları, 2004. s. 108.

[77] Keller, a.g.e. s. 103'de, "Böyle bir şebeke için" Bonner'in önerdiği "geçici harita"nın incelenmesi sonucu, "başka pek çok türden varlığın da işe dâhil olduğunu ve bunların hepsinin de genetik etkinliğin kontrolünde önemli rolleri" olduğunu belirtmektedir.

Yapay Zekâ [*YZ*] *aracılığıyla evrimin mükemmelleştirilebileceği* iddiasıyla 1994'de ABD'de kurulan *Extropians* [*Extropia*'cılar] türden bir sürecin müjdecileridir. Ekibin kuramcısı More, *Extropia* manifestosunda, "insancıl koşullardan insancılaşırı koşullara" geçmenin elzem olduğunu ifade ederken, "Burjuva Aydınlanması"ndaki "insancıllık" kavramından yola çıkmakta ve "Extropia'cılık ile 'insancıllar' arasındaki ortak-kümenin "akıl, ilerleme, insanlığın hayrına olan" değerler olduğunu belirtmektedir. Biyoteknoloji ve nanoteknoloji, bu değerler için gerekli hammaddeyi oluşturmaktadır. "Doğal köklerimizin bize bindirdiği hudutları üzerimizden atarken" der More, "evrimin imkânlarını ve akli, tecrübî zekâmızı kullanacağız ve insan olmamızın getirdiği sınırlamaları böylece aşacağız."[78]

"Yeni-Darwinci" söylem, bu şekilde, hem teknobilim dünyasını yeniden biçimlendirip, hem de küresel ağların içine yerleşirken, "insan" hayatını, onun zaman-mekân deneyimlerini, evrensel panoptisizmin bir nesnesi haline getirmektedir. Bunun ötesinde, insanın karşısına koyacağı "insancılaşırı" varlıklarla panoptik vizyonu insan-makine bağlamından, insan-*üstinsan* boyutuna taşımaktadır. Bilgisayarlar aracılığıyla yeniden-üretilen-evrim simülasyonları, "doğal ayıklama" sonucu oluşmuş evrime ikame eden "yapay ayıklama" sistemlerine olanak tanımaktadır. *Extropia*'nın üyesi Robotik uzmanı Moravec, bu sistemle, "insanlardan daha güçlü" rekombinant robotların inşasının olanaklı olduğunu söylemektedir.[79]

Benzer şekilde, Mitchell da "Rekombinant Mimarlık" modelini açımladığı çalışmasında, "bedenlerin yalnızca pasif değil, aynı zamanda *var ol-*

---

[78] *Extropians*, "bir grup felsefeci, molekül bilimci, bilgisayar uzmanı, robot teknisyeni, nano-teknoloji uzmanı, medya uzmanı ve matematikçi" tarafından kurulmuştur. *The Extropian Princibles-Transhumanist Declaration*'da ["Extropia İlkeleri - Bir İnsancılaşırılık Bildirgesi] *ekstropi*, entropinin tersi olarak ortaya konulmuştur. "Termo-dinamiğin ikinci yasasına göre entropi, kapalı bir sistemde, herhangi bir başka enerji biçiminde dönüştürülemeyen ısı miktarının geri döndürülmesi imkânsız bir biçimde artmasına ve bud a entropinin yani düzensizliğin artmasına neden olmaktadır. Extropia'cılar, bilimlerin ve bilginin katlanarak büyümesinin genel olarak enerji, karmaşıklık ve düzen artışına yol açacağını " bu nedenle de düzensizliğin aşırı artması yasasının yerine "artan verim yasası"nın (Moore Yasası) konulması gerektiğine işaret etmektedirler. (Euchner, a.g.e. 2004, s. 99). Ayrıntılar için, bkz. More, Max. *The Extropian Princibles. Version 3.0.A Transhumanist Declaration, Extropy Institute*(<http://www.extropy.org/> içinde, 1999, s. 1.

[79] Moravec, yapay zekâyla çalışan bu robotları "Zihin Çocukları" [*Mind Children*] olarak tanımlamaktadır; bu rekombinant "insancılaşırı varlıklar", sanalla gerçeğin mutasyonundan doğan bir rekombinant uzamda, gerçek bedenlerle sembiyotik ilişki içinde yer alacaklardır.

mayan biçimde tahayyül edildiği bir *yazılım kent*'de", "siborgları arttırarak çoğalıyoruz" demektedir. "Uzaktan hissedip hareket edebilen elektronik olarak çoğaltılmış, yeniden biçimlendirilebilen, sanal bedenlerle," post-insanlar, şimdi geriye "atalarımızın protoplazmayla geçirdikleri bu uzun süren silikon-öncesi asırların kültürüne" özlem duyarak (nostalji) bakabilirler:[80]

> "Mimarlar binlerce yıl boyunca insan bedeni ve duyularını temel aldı… Ama artık elektronikle donatılmış, yeniden düzenlenebilen, uzak mesafeleri durduğu yerden aşabilen, bir yandan da yakın çevresine takılı bedenler üzerinden düşünmek zorundalar. İnsanlar siborglara dönüştükçe duyu organlarının getirdiği kısıtlamaları da aşıyorlar. Dolayısıyla kent tasarımcıları ve mimarlar, işe insan bedeni ile mekân ilişkisini yeniden düşünerek başlamak zorundalar. Sahip olduğumuz bütün elektronik aletlerin tek bir merkeze bağlı olduğunu düşünün. Vücudunuza takılıp sökülebilen, sinir sisteminizi *network*'e bağlayacak elektronik organlar düşünün. Bunların ayakkabı, eldiven, kontakt lens gibi bedeninizle bütünleştiğini düşünün. Bu şekilde bedeninizin sınırlarını aştığınızda, etrafınızdaki mimarinin içine karışmaya başlayacaksınız. Dolayısıyla "yerleşim" kavramı da yeni bir anlam kazanacak. Bedenin mimariyle tanımlanmış bir mekâna park edilmesinden çok sinir sisteminin network'e bağlanması üzerinden ilerleyen bir yerleşim kavramı oluşmakta. Ruh/beden problematiğinin yerini ruh/network problematiği alıyor."

Bu teleolojik sonuç, Virilio'nun öngördüğü gibi, 60'larda geliştirilen Sibernetik bilimiyle olanaklı hale gelmiştir. Sibernetik kontrol sistemleri, "atom, enformasyon ve demografi bombası"nın tekilleşmesini sağlamıştır. *Yapay ayıklama*, yani "insan türünün *doğal* değil, *yapay* seleksiyonunu tercih eden yeni bir SOY ARITMACILIĞININ" yolu olarak, bu üç bombanın gücüdür.[81] Bauman da, benzer şekilde, genpolitiğin modern çağdaki işaretlerine dikkat çekerken, bunların "rasyonelleşmiş bir toplum vizyon"unun arkasına eklemlenen yeni *biyolojik yasaları* olduğunu söylemektedir: "Düzeni, uyumu, tasarımı bozan, dolayısıyla da amaç ve anlamı reddeden" doğayı yeniden-inşa etmek için yürürlüğe girmiş" olan bu *yeni* "araçsal rasyonellik", bu "yapay düzen" üretimidir.[82]

Dolayısıyla, biyopolitiğin inşasında tıbbileştirme faaliyetleri nasıl *normal/anormal* ayrımı yapan bir dizi mekânın şekillenmesine neden olduysa;

---

[80] Mitchell, William. *City of Bits*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1995, s. 33-44.
[81] Virilio, (2003) a.g.e. s. 10-11.
[82] Bauman, Zygmunt. *Modernlik ve Müphemlik* İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2003, s .47-58.

bugün de, bedenin bu aşırı-*biyolojikleştirilmesi geçerli/geçersiz gen* ayrımlarını yapabilecek biyo/nanoteknolojik mimarlıklarla mümkün olacaktır. Bu mimarlıkların bedenle etkileşim alanı ise artık sanal ile gerçekliğin mutasyonundan doğan "rekombinant mimarlık" vizyonudur.

Genpolitiğin Mekânsal Sarmalı: Rekombinant ve Biyoteknolojik Mimarlık

William J. Mitchell, *City of Bits: Space, Place and the Infobahn* (1995) adlı ütopyacı manifestosunun "Rekombinant Mimarlık" başlıklı bölümünde, bu yeni mimarlığın *siborglar* aracılığıyla doğacağını vurgulamaktadır. Yeniden-üretilmiş bu insan-makine melezler, "elektronik agorada" [*web*] üretilen mimarlık ile fiziksel dünyadaki mimarlık üretimi arasındaki mutasyonun da belirleyicisidirler:[83]

> "Bedenlerimiz siborglar arasında yeniden biçimlenirken (*morph*), onlara barınak olan binalar da dönüşmektedir. Telekomünikasyon sistemleri gittikçe artan bir şekilde sirkülâsyon sistemleriyle yer değiştirir ve dijital enformasyonun çözücülüğü geleneksel bina tiplerini ayrıştırır. Alışılmış olan teker teker gözden kaybolmaktadır. Rekombinant fragmanlardan arta kalanın getirisi mutantlardır ."

Makine-beden, *makine-mekân* ile fiziksel mekân ve insan arasındaki bu ayrımlar, küresel kapitalist ağda inşa edilen bir gen-politik vizyonun göstergeleridir. İnsanın mevcut hakiki hayatının karşısına *yeniden-üretim*-hayat, fiziksel mekânın karşısına da siber mekânın konulması, küresel ağların mesafesiz mesafesini, sınırsız sınırını, mekânsız mekânını ve disiplinsiz tahakküm şemasını sürekli ve etkin kılmanın teknobilimsel yoludur. Schrödinger'in "gen"in işleyişi ile benzerlik gösterdiğini düşündüğü mimarlık, ikili doğası -tasarlama ve inşa etme- nedeniyle[84], her iki konumda da, biyoteknolojik hale gelerek, bu ağ uzamında gen-politiğin kontrol-güdümlü müdahalelerinin etkin bir aracı olmaktadır.

Bu noktada, Habermas'ın "mühendislik müdahalesi" ile "biyoteknolojik müdahale" arasındaki karşılaştırmasından yola çıkarsak, rekom-

---

83 "Rekombinant imgelem ve imge" ile ilgili öncü isimlerden biri olan Bill Seaman, "Rekombinant Poetik(2000)" adlı çalışmasında "yapay zeka" olgusuna gönderme yapan çeşitli sanatçıların, edebiyatçıların, çağdaş düşünürlerin, kritiklerin, bu terimi metaforik olarak kullandıklarını vurgulamaktadır. Günümüzde, rekombinant sinemadan, tiyatrodan, performanstan söz etmek mümkündür.

84 Schrödinger, "gen"i, "yasama ve yürütmenin -mimarın planı ve yapı ustasının hünerinin- bir elde toplanması" olarak açıklamıştır. Keller, a.g.e. s. 61.

binant mimarlığı, Virilio'nun "biyo-deneysel"lik dediği çerçevede, artık "hizmete açılmış bir doğa" üzerinde "denemeler" yapmaktan kaçınmayan, bir tür mimarlık edimi olarak tarifleyebiliriz.[85] Bu çalışmaların bağlamını oluşturan biyo-deneylerin, "20. yüzyıl başlarındaki toplumsal deneylerin ortadan kalkmasının ardından" *zamanın-mekânın ölümü* pahasına gündeme geldiğini belirten Virilio, tıpkı 18 ve 19. yüzyıllarda olduğu gibi, bunların da "askeri-sınaî amaçlı deneylerin" uzantıları olduklarına işaret etmektedir.[86] Buradan, moleküler-biyolojik deneylerin mekânsallaştırılmasından doğan biyoteknolojik mimarlığı, Habermas'ın Hans Jonas'dan aktardığı gibi kavramsallaştırmak mümkündür:

> "Ölü maddede üretici olan, edilgen malzeme üzerinde yegâne edimde bulunandır. Organizmalarda faaliyet faaliyetle karşılaşır: biyolojik teknik etken bir malzeme, doğal yollardan çalışan yeni bir determinantla kavuşturulan biyolojik bir sistemin özfaaliyetiyle işbirliği içindedir… Teknik edim, inşa etme değil müdahale etme biçimindedir."[87]

Dolayısıyla, insanın genetik malzemesi üzerindeki manipülasyonlarının bir test alanı veya ölçümleyicisi olarak düşünülen biyoteknolojik mimarlık, inşai edim ile teknik üretim arasındaki bu farkı, *insan bedeni aleyhine*[88] ortadan kaldıracaktır. Çünkü rekombinant evrende, genetik algoritmalardan doğan mimarlık deneyleri aslında hiç bir organizmayı temsil etmemektedir; sadece *nesnelleştirildikleri teknik uygulamanın biçimini* almışlardır.[89] Marcuse'un sözleriyle, üretim teknolojisinin çok karmaşık ideolojik yapısına içkindirler.[90] Foucault da, bu türden epistemolojik modellerin, çok farklı dinamikleri olan *ideolojilerin enstrümantal yapısına göre* düzenlendiklerini belirtmektedir.[91] Bu durumda, örneğin biyoteknolojik mimarlık çerçeve-

---

[85] Habermas (2003) a.g.e. s. 77.

[86] Virilio (2003) a.g.e. s. 35.

[87] Habermas (2003) a.g.e. s. 77-78.

[88] Mimarlık epistemoloji ve ontolojisinin çerçevesini daima "insan" belirlemiştir. Oysa, biyoteknolojikleşen bir mimarlık fenomeni, insan bedeninin değiştirilemez özselliğini algılayabilen entelektüel bir mimari gözün bakışı değildir; teleolojik, denetimci bir bakıştır. Bu bakıştan doğan bir mimarlık deneyleri, tasarlanan nesneyi "egemenliği altına alma" amacını gütmektedir; pratikte ise bu, bedeni egemenliğine almak olarak açıklanabilir.

[89] Habermas, Jürgen. *İdeoloji olarak Teknik ve Bilim,* Çev. Mustafa Tüzel. İstanbul:YKY,2001. s. 72-73.

[90] Marcuse burada, "Tekniğin salt kullanımı değil, bizzat kendisi de iktidardır, yöntemli, bilimsel, hesaplanmış ve hesaplayan iktidar." demektedir. Aktaran Habermas (2001) a.g.e. s. 34.

[91] Foucault (2001), a.g.e. s. 128-9.

sinde gündeme gelecek herhangi bir "nano-mimarlık" tasarımı, insanın bütün biyolojik sistemlerini, moleküler düzeyde bulgulayan, izleyen, kontrol edebilen ve hatta seçim yapabilen nano-aygıtlarla ya da malzemelerle üretilmiş bina olasılıklarını gündeme getirecektir. Dolayısıyla, Mitchel'ın "mimarın harç ve tuğla yerine yazılımla" inşa edeceğini söylediği binalardaki "yazılım" tanımı, zaten salt uzaktan-kontrol ya da cisim-duyarlı bir kod düzeninden ibaret değildir; insan bedenine ait molekülleri, kodları, genetik bilgileri de içermektedir. *Genetik yazılımla* inşa edilen ve böylece "beden" ile moleküler düzeyde etkileşebilen bu *makine-mimarlık* [92], biyoendüstriler aracılığıyla, genpolitiğin işlemsel hacmini hem yapılandıran, hem de gösteren teknobilimsel [epistemik] mekânlar ve zamanlar şebekesini temsil edecektir.

Sonuç olarak, Harvey'in zamansal ve mekânsal düzenlemelerin "postmodern durumu"[93] olarak açıkladığı "zaman-mekân sıkışması," mimarlığın bu türden bir teknobilimsel *aygıt* haline gelmesiyle doğrudan ilişkilidir. Mimarlık artık modernliğin, biyopolitiğin *mekanik, monolitik, teknolojik* uzamının negatifinde, yani "tekniğin en gelişkin tek tip yaratısı olan ekran"[94] uzamında biçimlenerek, küresel kapitalist ağın vizyonunu oluşturacaktır. Böylelikle, gen-iktidarın faaliyetleri, genetik enformasyonun doğduğu, üretildiği ve gösterildiği ekran alanında, yani sanalla gerçeğin, organikle inorganiğin, madde ile ruhun hemhal olduğu bir rekombinant mimarlık ile kurulmuş ağ-kentlerde süreklilik kazanabilecektir.

Genpolitiğin Uzamı: "Rekombinant Kent"

> *Bundan böyle kentleri ben anlatacağım 'sana' demişti Han, 'bunlar gerçekten var mı, sen de onu araştıracaksın yolculuklarında.*
>
> Italio Calvino, Görünmez Kentler

Mitchell, *E-topia* (2000) adlı kitabının alt başlığında, 1980'lerin popüler televizyon dizisi *Star Trek*'in [Uzay Yolu] jeneriğinden seçtiği bir cümleyle aslında "rekombinant-kent" imgesinin ne anlama geldiğine dikkat çekmek-

[92] Modern mimarlığın en önemli isimlerinden biri olan Le Corbusier, yeni mimarlık anlayışının ekonomisini ve kültürel boyutlarını "makine"nin oluşturacağını söylemiştir. Ünlü mottolarından birisi : "Konut içinde yaşamak için makinedir." Le Corbusier, *Bir Mimarlığa Doğru* .Çev. Serpil Merzi. İstanbul: YKY, 1999. s. 36.

[93] Harvey (1999).

[94] Çabuklu, Yaşar. Uzam ve Kötülük, İstanbul: Everest Yayınları, 2006, s. 66.

tedir: "Kent yaşamı, Jim -ama bizim bildiğimiz türden değil !"[95] Filmde, uzay gemisi "Atılgan [*Enterprise*] yeryüzüne yanaşırken, mürettabatın bilgisayar ekranlarından izlediği kent imgesi, artık çeşitli uzaktan-görme teknolojileri aracılığıyla yakınsak ya da ıraksak edilebilir; bir harita ya da üç boyutlu model haline getirilebilir; hatta bir grafik-kod sistemiyle, tüm biyolojik, jeolojik, sosyolojik v.b. gibi özellikleri tanımlanabilir fotografik bir görüntüdür. Einstein'ın, zaman-mekânın devinimlerini kurguladığı bir ışık kümesidir. Ve Mitchell'ın bir tür "elektronik agora" (*Web*) olarak adlandırdığı "yazılım kent" (*soft-city*), bu ışık dalgasının ürünüdür:

> "Elektronik agora, yani dünya çapındaki bilgisayar ağı öncelikle antimekânsal bir mekan. En basitinden bir adresin neyi temsil ettiğine bakarsak mimarinin mekânla ilişkisinin çarpıcı bir şekilde tersyüz edildiğini görebiliriz... Zaten önemli olan adresin nerede olduğu değil... Bir başka özelliği de, birbiriyle iletişim kuran birimlerin cisimsellikten sıyrılmış olmaları ve kırılmış bir kimliğe tekabül etmelerinden kaynaklanıyor... 21. yüzyılın başkenti elektronik agora, yeryüzünün herhangi bir yerine kök salmış değil. Toprak değeri ve ulaşım kolaylığı yerine bant genişliği ve bağlanabilme koşullarının belirleyici olduğu bu başkentin mekânları fiziksel olarak ahşap ve taş yerine sanal yazılımla yapılandırılacak alan."[96]

Mitchell, "eski Yunan'da agoraların sahip oldukları kültürel, işlevsel ve fiziksel değerlerin, 21. yüzyılın elektronik agorasında da, farklı norm ve kurallarla devam ettiğini iddia etmektedir. Çünkü kent artık bu agoraya taşınmıştır; fizikselden cinselliğe, alışverişten bankacılığa, eğlenceden domestik mekânlara kadar tüm kentsel mekânlara sanallarının ikame ettiği bu türden bir kent uzamı da, rekombinant mimarlık aracılığıyla inşa edebilecektir. Dolayısıyla, "rekombinant kent", aslında Londra, Paris, Amsterdam, New York gibi bir dizi gerçek kentin sahip olduğu fiziksel verilerin milyonlarca bitlik elektronik-matematik imgesine indirgenmesiyle ortaya çıkan bir '*Yazılım Kent*'tir; gerçek ile sanalın eridiği, bir "mekânsız mekânsallık"[97] kurgusudur. Elektronik agoralar, "sanal topluluk ağları"[98] aracılı-

---

[95] Mitchell, William J. *E-Topia: "Urban Life, Jim--But Not As We Know It!"*, Cambridge, Mass: MIT Press, 1999. Mitchel, kitabının başlığıyla, ünlü popüler TV dizisi, "Uzay Yolu"nun jenerik şarkısına ["*İşte yaşam, Jim – ama bizim bildiğimiz türden değil*!"] gönderme yapmaktadır. Bkz. *Star Trekkin'*, 1986, *The Firm* ; < http://homepage.ntlworld.com/ gary.hart/ lyricsf/ firm.html>

[96] Mitchell, William. *City of Bits*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1995, s. 105.

[97] "Mekânsız mekânsallık"[Dis]*spatiality*, enformasyonun, enformasyonla üretilen bir mekâna bağlı olma durumu olarak açıklayabileceğimiz gibi, insanın enformas-

ğıyla, artık gerçek-kenti sürekli olarak yeniden-üretebilmektedir. Bu nedenle, Mitchell, *Yazılım Şehri*'ni, elektronik agoralarda sanal-gerçeklik deneyimini paylaşarak *hiper*-görünürlük kazanan rekombinant cemaatlere ait küresel, hacimsiz, cisimsiz, soyut bir "bitler kenti" olarak tanımlamaktadır.

Shane ise, "Rekombinant Kentleşme" (2004) adlı kitabında, bitler kenti deneyimleri ile Foucault'nun *heterotopya*'sıyla kurulan fiziksel kent deneyimlerini "rekombinant" bir işlemden geçirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Burada "denetleyici bakışın" optik-mekânı panoptikon ile birlikte anlamlandırılan "heterotopya", "birbiriyle uyumlu olmayan alanların üst üste gelebildiği, zaman dilimleriyle birbirine bağlı *superpose* anlamların *hipermetinsel*" olarak kurulduğu panoptik deneyimlerin alanı olarak düşünülmektedir.[99]

Bu aşırı-enformasyon-yüklü, "akışlar ve bağlantılar mekânı" ağkent ile [gerçek] kent birlikteliği, Boyer'in alegorisiyle, zaten bir dizi kodla haritalandırılmış bir "Netropolis"dir; tekil-doğası gereği rekombinant olan bu siberkent;

> ".. merkezi olmayan dev bir megalopolis, hem uzangaçlarıyla her yere yayılan bir kent, hem de kentsel bir cangıl olarak adlandırılabilir... Bu matris, gerçeklik mekânının üzerinde konumlanmış bir üst-mekân ya da

---

yona sızması anlamında da kullanılan bir kavramdır. Siberpunk yazarı, Neil Stephenson'un "Snow Crash" (Kar Çarpışması) adlı romanında, "insanların "mekânsız mekânsallık" boyutu aracılığıyla yer değiştirebildikleri, sanal/gerçek ayrımının eridiği yani bir anlamda rekombinant hale geldiği *Metaverse* adlı bir siberkent betimlemesi yapılmaktadır. Bkz. Stevenson, Neil, *Snow Crash* New York: Bantam,1992. Ayrıca konuyla ilgili incelemesi için bkz. Uçkan, Özgür, a.g.e. s. 73.

[98] "Sanal topluluk" ağları web siteleri, [MOO-*Multi-User Object Oriented Platform*-Birden fazla kullanıcının sanal platformu] ile [MUD- *Multiple-User Dungeons*/*Dimensions*- birden fazla kullanıcının bağlandıkları mahaller, yerler ya da boyutlar] sanal cemaatlerdir. Örneğin Blackburg Elektronik Köyü (BEV, Virginya, ABD, <http://www.bev.net/http:///www.bev.net>) veya "Seatle Ağ Toplumu" (*Seatle Network Community*), türünden "geleceğin kenti" için model olarak üreten ağ toplulukları. Ayrıntılar için bkz. Lazar, J., Tsao, R., & Preece, J. (1999). "One Foot in Cyberspace and the Other on the Ground: A Case Study of Analysis and Design Issues in a Hybrid Virtual and Physical Community". *WebNet Journal: Internet Internet Technologies, Applications, and Issues*. içinde, 1(3), 49-57. http://www.bev.net/

[99] Shane, David G. *Recombinant Urbanism,* New York: John Wiley & Sons, 2005.

hiper-mekândır-gerçekliğin ekrandan bellek bankasına, video diske, imgesel ağlara taşındığı bir mekân." [100]

Rekombinant kenti inşa eden *yazılım*, yani "kod sistemi" teknik olarak sürekli yükseltilebilir [*upgrade*], her an bir *Gen-Yazılım Kent*'e çevrilebilir nitelikte kurulmuştur. Nitekim Genom alanında sürdürülen çalışmalar paralelinde, son yıllarda, bilişim endüstrisinin gündeminde, silikon tabanlı yazılımlardan çok daha ileri düzeyde işlem yapabilme kapasitesine sahip "moleküler" kodlarla çalışan DNA yazılımlar yer almaktadır. Canlıların yaşamsal bağını kuran özellikleri sayesinde, DNA "matematiksel sistemlerdeki bilginin işlenmesi için de uygun ortam" olarak düşünülmektedir. "Biyotek" şirketlerinde çalışan biyoinformatikçiler, "içinde alışılmış elektrik devreleri yerine DNA parçacıkları olan mikro-işlemciler" üretmişlerdir. Bu şirketler, aynı zamanda çeşitli amaçlara yönelik olarak ve muhtemelen *Gen-Yazılım-Kent* için bir DNA-veri-bankası olarak çalışmaktadırlar. [101]

Bu siberkent zaten bir dizi elektronik-panoptik "imge" üretme teknolojisiyle[102] "insan bedeni"ni, şeffaflaştıran, soyutlayan ve çeşitli biyoteknolojik araçlarla sürekli denetleyen "aşırı-ifşa edilmiş kent"dir:[103]

> "Bu yeni optik, hem gerçek zamanda 'böbrekleri ve yürekleri' araştıran tıbbi bir uzaktan teşhisi, hem de sokağımızın köşesinden başlayıp gezegenin tümüne yayılan küresel bir uzaktan denetimi içermektedir... Sanal protezlerin ve nano-makinelerin sergiledikleri beceriler, insan organizmasına mekaniğin değiştirilebilir parçalarının standart değiştirme mantığını uygulayan *in vitro* ve *in vivo* biyokültürler, yeni insan ötesi canlıların birbirinden farksızlığı... [bu] hayatı bütün hayatları "çok yönlü" kontrole maruz bırakarak *korkutmaktır.* Bu da bugün bilgisayar bilimi sayesinde neredeyse gelişmiştir."

---

[100] Boyer, Christine M. CyberCities: Visual Perception in the Age of Electronic Communication. New York: Princeton Architectural Press, 1996, s. 14-15. Bu metnin çevirisi için bkz. Uçkan,Özgür. "Arakhne Daidolos ile Buluşuyor: Ağkent", *Domus m*, içinde, 7, Ekim-Kasım, 2000, s. 68-73. Burada, s. 69.

[101] DNA bilgisayarlara yönelik çalışmalar için bkz. <http://members.aol.com/ibrandt/dna_computer. html> bkz. Gökhan, a.g.e. s. 129. Küresel ağa bağlı DNA arsivinin nasıl oluşturulduğu için bkz<www.avendus.com/researchpapers/docs/Avendus-Bioinformatics.pdf >

[102] *Bilgisayar destekli tasarım, sentetik holografi, ...simülatörler, bilgisayar animasyonları, resim-tasarım-malzeme-beden algılayıcı robotlar, ışın izleme, yüzey/doku hesaplama (biyometri), devinim denetimi, sanal ortam başlıkları, manyetik rezonans görüntülemesi[MR],..çoğul tayflı algılayıcılar...* Crary, a.g.e. s. 13.

[103] Virilio, Paul, *The Overexposed City,* New York: Zone Books, 1984.

Baudrillard'a göre de, bu kent uzamı artık genetik klonlamanın metaforuna değil, doğrudan kendisine gönderme yapmaktadır. "Yapay bir süreklilik ortamında teknikle ve makinelerle yarattığımız medyumlarımız.., devasa iletişim ve bilgi sistemlerimiz sayesinde" inşa ettiğimiz bu "mükemmel klon", der Baudrillard, "Biyosfer II" deneyiminin somutlaşmasıdır; somutun da soyuta, siber-dünyaya indirgenmesidir: [104]

> "*Biyosfer II* deneyi de böyle bir deneydi; gezegendeki verilerin tümünün yapay bileşimi, insan türünün ve onun çevresinin ideal kopyası yapıldı. Minyatür olarak üretilen Biyosfer *II,* bütün türün ve gezegenin (*Biyosfer I*) kendi sanal gerçekliğine dönüştüğü olgusunu ortaya koyuyordu; bilgiden oluşan devasa jeodezi kubbesinin ardında gerek türün, gerekse gezegenin geri dönüşsüz deneysel bir kadere teslim edildiğini açığa çıkarıyordu… Deneysel bir ilkörnek olan *Biyosfer II*'de de ne virüs vardı, ne tohum, ne akrep, ne de eşeyli üreme. Her şey arıtılmıştı, her şeye bağışıklık kazandırılmıştı; saydamlaştırıldığı, gerçek yaşamdan uzaklaştırıldığı, mikropsuzlaştırıldığı, korunduğu için her şey ölümsüzleşmişti."

Bu türden deneyler, Baudrillard'a göre, "biyolojik klonlama", çeşitli mekânlar [okul, fabrika, işyeri vb.] ve kültürel temsiller aracılığıyla inşa edilen "zihinsel klonlama"nın bir parçasıdır; "[V]e fiilen yaşanan bu klonlama", "insanların ve şeylerin sanayide klonlanması düşüncesi, genetik klonlama ve genom düşüncesini" yaratmaktadır." Böylelikle, yaşarken "kendi soyutuna [DNA'sına] indirgenmiş canlı varlık" gibi, sanal optiğinde kendi soyutuna indirgenmiş gerçek kent de kendi siber/genetik eşdeğeri karşısında mutasyona uğramaktadır. Baudrillard'ın *geçek yaşamın takas edilemezliği* üzerine söylediği gibi, rekombinant kent, gerçek-kentin "takas edilmesinin imkânsızlığı karşısında" doğmuş olandır; çünkü imkânsızlığı ortadan kaldırmanın "çözüm yolu da onu ikili yaşamla takas etmektir" ve ortaya çıktığı andan itibaren gerçeklik gücü kazanan her simülasyon gibi, herhangi bir ikili sarmalın [DNA] tekil gövdesi haline gelebilecektir. [105] Karl Chu, "Genetik Mekân" adlı makalesinde, benzer şekilde, *Extropia*'cı "Ray Kurzwil'in *Tekiliyet* olarak belirttiği şeye doğru yaklaşıyoruz" der, "madde

---

[104] Baudrillard (2005), a.g.e. s. 46 ve s. 38 ile s. 40. Baudrillard burada, "rekombinant" sözcüğünü kullanmasa da, aslında bir tür "rekombinant kent" deneyi tarif etmektedir. Ayrıca, Biyosfer II deneyi, mimarisi John Polk Allen tarafından, 1987-1989 arasında Oracle, Arizona'da yapılmıştır. İnsanın, uzay'da inşa edilecek bir kentte nasıl yaşayacağını test etmek için yapılan gerçek bir bina/planatoryum örneğine dayanmaktadır. bkz. **< Hata! Köprü başvurusu geçerli değil.>**ve **< Hata! Köprü başvurusu geçerli değil.>**;

[105] Baudrillard (2005) a.g.e s. 73; s. 43 ve s. 46.

miti, enformasyon mitiyle yer değiştiriyor."[107] Virilio da aynı paralelde, "[D]ünyanın gerçek merkezi, hiper merkezi olabilecek kentler kenti"nin artık "bir ülkenin başkenti" olmadığını söylemektedir, dolayısıyla, rekombinant kent, artık, New York'u, Singapur'u, Londra'yı, belli başlı borsaları ve kentleri birleştiren bir "başkentler başkentidir."

Bu sözlerden anlaşılacağı üzere, bilgisayar matrisinin ikili mantığı (0/1) arasındaki "bilgi otoyolunda" kodlanmış elektronik-makine-kent ile fiziksel aygıt-kent arasındaki bağlantının kendisi de, yeni-Darwincilerin ortaya koydukları gibi "rekombinant"tır. Rekombinant işlem yani "bir organizmadan veya maddeden alınan genlerin ya da atomların başka bir organizmaya/maddeye yerleştirilmesi", burada "bilgi kodlarının" fiziksel kentten *yazılım kent*'e doğru akmasıdır. Bu nedenle, sanal kent simülasyonları, istikrarlı atomların ya da genlerin kendiliğinden mutasyonları ve transmutasyonları gibi sürekli değişebilir niteliktedir. Mitchell'ın ima ettiği de budur; bu simülasyonlar, fiziksel kent ile sanalın birlikte örüldükleri hibrit, mutant kent dokularıdır. Farklı bir deyişle, "fizik ile biyoloji arasındaki" şaşırtıcı "benzerliğe" işaret eden Muller'in, 1921'de gösterdiği gibi, "mutasyon ve transmutasyon -güce ulaşmak için kurduğumuz gökkuşağından köprünün iki temel taşı."[108]

Yeni Darwincilik, Rekombinant Kent Ontolojisi ve ötesi

Sibernetik (1949) kuramcısı Norbert Wiener, "Eğer Sibernetik için bir 'kutsal patron' ilan etmek gerekseydi, kesinlikle Gottfried Wilhelm Leibniz'i (1646-1716) düşünmek gerekirdi" demiştir.[109] Leibniz'ın yeni-Darwinizmin de felsefi boyutunu kuran bir "ata" gibi görülmesinin nedeni, "De Combinatoria"sında (1666), yalnızca Avrupa'nın değil, "tüm insan türünün birleşmesi" için bir tür algoritmik düzen içinde çalışan bir "ağ-kent-yurt" matrisi, tekil bir dünya tanımlamasıdır. "Çünkü" diye yazar Leibniz, "göğü vatan, tüm iyi niyetli insanları da bu göğün yuttaşları olarak görüyorum." Bu türden bir "ağ" imgelemi için, ikili birime dayanan [1/0] aritmetiği, bir *calculus rationcinator* [aritmetik makine'yi] yaparak, "aklın otomatikleşmesine", yani "bilgisayarın diline" yaklaşan Leibniz'in amacı; *kapitalizmin gereksinimlerine* yanıt verecek[110], her şeyi düzene sokacak evrensel-

[107] Chu, Karl. "Genetic Space", 1998, <www.arch.columbia.edu/gsap/ 28630+Karl +Chu+ genetic&hl=tr&ct=clnk&cd=2>

[108] Aktaran, Keller, a.g.e. s. 34.

[109] Wiener, Norbert., *Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine*, New York: MIT Press, 1965.

[110] Mattelart, a.g.e. s.12.

biyo-politik bir düzenek [*monad*] inşa etmektir. Monad, *iletişim engelinin doğal kaynağı* olarak gördüğü dillerin kusurlarını da ortadan kaldırabilecektir.[111]

Monadlar, fiziksel varlığı olan düzenekler değillerdir; bir tür aşkın mekânda [*metaspace*] varolurlar; tözü üreten bedenin yaşamsal-etkinliğine göre, hem "fiziksel tözler" üretebilirler hem de konum değiştirebilirler.[112] Pek çok araştırmacı, bu yüzden "monad" sisteminin, ağ uzamının ontolojik olduğu kadar epistemolojik konumuna da uygun olduğu görüşünü paylaşmaktadır. Ancak, aynı zamanda, insan bedenlerini fiziksel ile sanalın hibritleştiği bir uzamda bir araya getiren rekombinant sistemlerin de belki ilk felsefi modelidir.

Rekombinant kentin epistemolojisini, gerçek kablolar, matematiksel modeller, uydu sistemleri, MR sistemler, gözetleme kameraları gibi teknobilimsel araçlar inşa etmektedir; ontolojisini ise, toplumsal/bireysel bedenlerin kontrol altına alındığı enerji akışları. Kent, enformasyon-temelli üretim biçiminin hem alt yapısı, hem de meşruiyet düzenidir. Bu idealleştirilmiş *aşkın*-vizyon, Robins'in vurguladığı gibi, mekân, zaman ve bedenin "modern teleolojik gelişme ve ilerleme anlatısını içeren" bir bakışa göre nasıl sürekli yeniden-üretilebilir hale getirildiğini göstermektedir. Rekombinant görselleştirme, bu yüzden, aslında modern bakışın rasyonalite gücünün, *bütüncül* dünya vizyonunun [*evrim*]; bu yöndeki ideolojisinin ve denetim istencinin ölçüsüdür; yani "[c]isimden ayrılmış, aşkın [*transcendental*] vizyon mantığının sürekli işlemesi" anlamında bir "Kartezyen mantığın" ölçüsü.[113] Panoptikon'daki gibi, "mutlak vizyonla taranan dünya böylece düzenlenebilen ve kontrol edilebilen bir dünya" halini almaktadır.[114] Modern kent ütopyalarında, "tehdit olarak algılanan düzensizlik ve parçalanmaya karşı", "düzen ve bütünleşme" anlamına gelen kent planlamacılığını, -örneğin, Le Corbusier'in "şeffaf", "okunaklı", "imajlanabilir" kent ütopyası gibi-, "kentin görsel olarak hükmedildiği pa-

---

[111] Leibniz tasarımını "bilginin yeni pusulaları" olarak tanımladığı bir işaretler diliyle (ideografik yazı) uygulanabileceğini söylemiştir. Russell, Bertrand. *Batı Felsefesi Tarihi,* Çev.: M.Sencer, İstanbul: Say Yayıncılık, 1983: 561-575. s. 563-564

[112] Heim, "Monadoloji (1714)" der, "sibermekanın nasıl olup da bir ağlaşmış, bilgisayarlaşmış varlıklar dünyasına tekabül ettiğini açıklayabilir." Heim, Michael. *The Metaphysics of Virtual Reality* , New York: Oxford University Press, 1993, s. 82-108. Online yazı, http://www.rochester.edu/College/FS/Publications/HeimErotic. html

[113] Robins, Kevin. *İmaj: Görmenin Kültür ve Politikası.*Çev. Nurçay Türkoğlu. İstanbul:Ayrıntı Yayınları, 1999, s. 22.

[114] Robins, a.g.e. s. 45.

norama ve panoptikonun mesafeli perspektifi, gözlem ve gözetlemenin kuşatıcı bakışı" belirlemektedir.[115]

Bu planlama biçimine ikame eden güncel elektronik-panoptik kentlerin inşası Mitchell'a göre bu "telekomünikasyondaki devrimle ters-yüz olan birey-mekân ilişkisindeki" değişimle ilgilidir.[116] *Karmaşık metabolik şebekeler halinde örgütlenmiş, çok sayıda enzimin katılımını gerektiren DNA moleküllerinin* evrimi gibi, fiziksel kentler de, kendilerini saran bir ağ-şebekesi içinde sürekli olarak mutasyon geçirmektedirler. Bu evrimin, geçmişte gerçekleşme hızını olduğu kadar *biyo-kütlesi*'ni de belirleyen jeolojik, biyolojik, antropolojik ve sosyolojik mekanizmaların bir tür *soyut kapma aygıtı* aracılığıyla evrilebilirliği, yine bu şebekeler aracılığıyla, ancak ağ mantığı içinde soyutlanarak tasarlanmaktadır.[116] *Soyut kapma aygıtı*, burada, bedenle kentin, organikle inorganiğin, fizikselle sanalın bu birbirine tezat konumlarını meydana getiren, yersiz yurtsuzlaşan bir mekanizmanın gücüne vurgu yapmaktadır. De Landa'ya göre "bu soyut makinanın gezegen üzerindeki ilk fiziksel somutlaşması" "canlılar dünyasında" gerçekleşmesine karşın, onu sadece DNA ile ilişkili kılmamaktadır; uzamın evrimiyle de ilişkilidir.[117] Deleuze ve Guattari de, maddi uzam üzerindeki her türden *akış*'ın ve bunların uzamı *yeniden-biçimleme-düzenleme* kapasitesinin, uzamın canlı organizmadaki gibi mutasyona uğramasına neden olduğunu hatırlatmaktadırlar.[118] *Evrimin evrilebilirliğinin* konuşulduğu bu yüzyılın *soyut makinesi* ise, bir dizi elektronik teknolojinin sibernetik sistemlerle, tekilleştirdiği kenti, mekanı, zamanı ve bedeni sürekli olarak yeniden-düzenleyecek, inşa edecektir.

Biyokapitalizmde Yeni-Darwinizmin "Mümkün" Mekânsallığı

Genetik ve biyoteknoloji alanlarındaki gelişmeler ve bunların mimarlık praksisleri üzerine yansımaları, yukarıdan beri anlatıla geldiği üzere yeni-*Darwinizm makinelerinden* doğan "yapay evrim" söylemiyle ve onun post-Fordist göstergeleriyle ilişkilidir. Farklı bir söyleyişle, Fordist üretimin sınırsız seriler halinde üretilen, birbirinin tıpatıp aynısı olması beklenilen

---

[115] Robins, a.g.e.s. 210.

[116] Mitchell,(1995) a.g.e. 95.

[116] De Landa, a.g.e. s. 146-160. Muller de, "kendi kuantum kuramına sahip olan sadece fizik değildir" demiştir, "biyolojik evrimin de kendi kuantumları vardır - bireysel mutasyonlar."*

[117] De Landa, a.g.e.

[118] Deleuze, G. ve Guattari, F. *Kapitalizm ve Şizofreni 2: Kapma Aygıtı*,Çev.: A. Akay, İstanbul:Bağlam Yayınları, 1993.

nesneler düzeninden, post-Fordizmin mutasyonlara elverişli rekombinant düzenine geçişi simgeleyen moleküler düzeydeki üretim biçimleriyle. Bu, elektronik iktidarın gözetimini bedenin moleküler kodlarıyla yapabilmek için, sibernetik kent makinesinin melez-rekombinant uzamlarını dev bir biyoendüstri matrisi için üretmeye ve biçimlendirmeye başlaması anlamına gelmektedir.

Habermas'ın deyişiyle, artık "yatırımcının kar güdüsü" ile "ulusal hükümetlerin başarı hırsıyla kol kola" giden bir "biyogenetik" uzam üretimi söz konusudur. Zaten biyoteknolojinin hedefi de yeniden-üretim sürecini dönüştürmektir. Hayatın evrimsel kodlarının yeniden-üretileceğini müjdeleyen *yeni* biyoiktidarın, bu teknolojileri "evrimin eş aktörü", "Tanrı olmak" gibi alegorilerle tanımlanması, Habermas'ın vurguladığı gibi, 19. yüzyıldan beri pek çok ekonomi-politik uygulamanın sembolik gündemini oluşturan Darwinizm ile güncel küresel dinamikler arasındaki organik bağa açıklık kazandırmaktadır:

> "*Pax Britannica*'nın koruyucu şemsiyesi altında yayılan Darwinizm'le serbest ticaret ideolojisinin oluşturduğu patlayıcı karışım, öyle görünüyor ki globalleşen Yeni Liberalizm'in yıldızı altında bir kez daha parlamaktadır" [119]

Zaten Darwin de, Marx'ın belirttiği gibi, evrimsel sürecin "işbölümü"ne benzer olduğu düşüncesini kayıtlara geçirerek, bir anlamda, Fordist uzamın egemen olacağı bir dünyaya onay vermiştir:[120] Davies de, benzer şekilde, "Darwin ve ayıklama kuramının", "özgün bir bilimsel kuram" olarak okunmaktan çok, "güç ve toprağın *ikonları*" olarak okunduğuna dikkat çekmektedir.[121] İktidar, milyarlarca hücrenin bütünleştiği bedenin *tekiliyetinden* hareket ederek, önce, tekil-yegâne ve mutlak olanı bölüp, yani doğal morfolojiyi maddi olanla parçalayıp, tek-bir evrensel uzamda kazanılmışalanları çoğaltmıştır; şimdi de, bu uzamı, yine *Tanrı* ile eşleştirdiği bir *tekiliyetin*, küresel-iktidarın gözetimine bırakarak, başlangıçtaki varlığa

[119] Habermas, (a.g.e. s. 35) ile aynı paralelde Euchner da, "Darwin'e Tanrı benzeri bir konum tayin" edildiğini söylemekte ve bunun günümüz biyo-politikalarının temel sorunlarından biri olduğuna işaret etmektedir. (a.g.e. s. 94 ve s. 90-93).

[120] Davies, a.g.e. s. 24 – Davies burada, Darwin'in Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* adlı çalışmasından yola çıkmış olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bkz. Marx-Engels a.g.e. s.8 3 Marx, Engels'e yazdığı mektupta, "Darwin'in hayvanlarla bitkiler arasında, işbölümüyle, rekabetiyle, yeni pazarlar açışıyla, 'icatlarıyla' ve Malthusçu 'varolma savaşımıyla'" der Marx, kendi İngiliz toplumunu bulup görmesi çok dikkate değer bir şey.

[121] Davies a.g.e. s. 37.

ikame yeni bir evrim inşa etmeye soyunmaktadır. Yeni-Darwinizm, bu kalıtımsal özdeğine uygun olarak, evrimsel ilerleme metaforunun teknobilimsel çerçevesini oluşturmaktadır. "Doğa artık sınır olma özelliğini yitirmektedir, çünkü insanlar evrimin gidişatına bizzat müdahale edip onu yönlendireceklerdir."[122] Bu nedenle, Extropia'cı Max More "hiçbir sınır tartışılmaz değildir" diyecektir; "teknolojiyi duaya tercih ediyoruz."[123]

Evrim kuramına ilişkin değişken açıklamaların ortak paydasını ise hiç kuşkusuz, onun kapitalizm aygıtının emniyetiyle ilişkili olan bu "teknolojik evrim" belirlemektedir; yani çok farklı çıkarların *tek bir ruhta merkezileşmesi*. Bu türden bir "teknolojik evrim" arzusu Deleuze'ün deyişiyle, aslında "daha derin açıdan kapitalizmin mutasyonu"dur: [124]

> "Ondokuzuncu yüzyıl kapitalizmi üretime ve mülkiyete yönelik bir yoğunlaşma, konsantrasyon kapitalizmiydi. Bu yüzden fabrikayı bir kapatıp, kuşatma ortamı olarak dikiyordu: kapitalist ise, üretim araçlarının sahibiydi, ama giderek, analojiyle kavranabilecek öteki mekânların da sahibine dönüşecekti (işçinin aile evi, okul, ordu)… Pazarlar ise kâh uzmanlaşmayla, kâh kolonileştirmeyle, kâh üretim maliyetlerini düşürme yoluyla fethedilecekti. Ama şu andaki durumda kapitalizm artık üretimle filan uğraşmamakta, onu sıklıkla Üçüncü Dünya'ya devretmektedir... Bu bir üstün-düzey üretim kapitalizmidir. Artık hammadde satın alıp tamamlanmış ürünler satmamaktadır: Tamamlanmış ürünler satın almakta ve parçalarını monte etmektedir... Bu, üretim için kapitalizm değil, ürün için kapitalizmdir; yani satılmak ve pazarlanmak için olan ürünün kapitalizmi... Piyasaların işlemleri artık bir toplumsal denetim aracıdır."

"Genetik" sermayeyle biçimlenen veya Deleuze'ün deyişiyle "mutasyona uğrayan" kapitalizm bugün "biyo-kapitalizm" formunda biçimlenmektedir. Bu sermaye, genetik-yoğun-enformasyonun devinimleri ve hızı sayesinde, küresel [bio]kapitalist ağın rekombinant uzamında oluşmuştur. Hardt ve Negri'nin sözleriyle "ağlar, hem neden hem sonuç, hem ürün, hem de üreticidir." [125] Biyoteknoloji pazarının kapitalist küreselleşmesi, bir anlamda *ağ* uzamının düzenlenebilmesi anlamına gelmektedir. Gen teknolojileri, DNA bankaları, genetik mühendisliği sanayisi/yan-sanayisi [rDNA üretim-ürünler gibi], genetik enformasyon artık mekânın ve mesafenin ya-

---

[122] Euchner, a.g.e. s. 101.

[123] More, a.g.e. s. 3 ve 5. Bkz. *Extropians* manifesto.

[124] Deleuze, G. "Denetim Toplumları Konusunda Bir Ek" Çev. Ulus Baker, *Doxa* içinde, Sayı 1, 2006b, s. 109-111.

[125] Hardt, M. ve Negri, A. a.g.e. s. 58.

rattığı sınırlara bağlı değildir; "fiziksel mekânın iptal ya da nötralize edildiği siber mekânda", yani rekombinant mekânda "ikamet etmektedir."[126]

Rajan, "Biyo-Sermaye: Post Genomik Yaşamın İnşası" (2006) adlı çalışması kapsamında; 1994–2004 yılları arasında, San Francisco, Yeni Delhi, Bombay, Haydarabat gibi kentlerde yürüttüğü araştırmalarından yola çıkarak, genetik sermayenin üretim tekniklerine bağlı olarak yersizyurtsuzlaştığına işaret etmektedir. Küresel enformasyon, sermaye, mal ve insan akışları, bilgi-otoyolları artık güncel biyoteknolojik pazarlarla belirlenmektedir. Kentlerin, sanal toplulukların veya mekânların yeni var-oluş biçimi "biyo-kapital (*sermaye*)"dir. Yeni-Darwinist makinelerle eşgüdümlü çalışan "İnsan Genom Projesi" etrafında pek çok biyo-teknoloji şirketinden oluşan, dev bir biyo-endüstri doğmuştur.[127]

Bugün, askeri savunma sanayi ve sağlık sektörleri başta olmak üzere, mimarlıktan inşaat, endüstri ve üretimle ilgili tüm mühendislik bilimlerine, tıptan, tarım ve hayvancılığa kadar pek çok alanda etkinlik gösteren genetik mühendisliği ve biyo/nano-teknoloji kurumları, bu biyo-endüstri matrisinin hem yaygın hem de örgün parçalarıdır. Mekânın maddi sınırlarının ötesinde ve devlet siyasetinin dışında iklimlenmektedir. Dolayısıyla "var olan enformasyonu değerlendirerek enformasyon üreten" genpolitiğin kendisi de, Castells'in yeniçağın üretim paradigması olarak adlandırdığı, çerçevenin bir parçası haline gelmektedir.[128]

Gen teknolojileriyle ilgili bütün bu teleolojik göstergeler, Habermas'ın altını çizdiği gibi biyopolitik hedeflerin ışığı altında meşrulaştırılmaktadır.[129] "İnsan Genom Projesi", Bauman'ın deyişiyle, "modern genetikçilerin *Hayat Kitabı*" gen-teknolojik devrimin biyo-politik meşruiyetini ilan etmiştir; projenin sonuçları, pek çok yeni biyo-kapitalist ticaret biçimini, kurumunu ve bunların, bilimkurgusal, ütopik ve hatta soyarıtımcı projelerini motive etmektedir.[130] Biyokapitalizm, biyolojik hayatın, yeniden üretilebilir olmasının yanı sıra, bir "üretim defosu" olarak da yok sayılabilmesini öngören *hiper*-rasyonel-verimlilik şeması içinde evrilerek, geç-kapitalizm'in

---

[126] Bauman, Zygmunt. *Siyaset Arayışı*, İstanbul: Metis Yayınları, 2000. a.g.e. s. 129.

[127] Rajan, Kaushik Sunder. *Biocapital: the constitution of postgenomic life*, Durham: Duke University Press, 2006, Özellikle s. 77-107.

[128] Castells, a.g.e. s. 98. Ayrıca bkz. Işık, a.g.e. s.108.

[129] Habermas (2003) a.g.e.

[130] Bauman,Zygmunt. *Modernlik ve Müphemlik* İstanbul:Ayrıntı Yayınları, 2003. s. 64. Ayrıca, İnsan Genom Projesi için bkz. Human Genom Project <www.nghi.nih.gov/HGP/

biyoiktidar figürüne ikame etmeye başlamıştır.[131] Hardt ve Negri'nin "biyo-politik toplumda üretimin gerçek dinamikleri" olarak telaffuz ettikleri tekno-bilimsel korporasyonlar, sermayeyi *yersizyurtsuzlaştırarak*, siyasal iktidarları ve toplumsal-örgütlenme biçimlerini devre dışarı bırakmışlar; böylece "hayatı" "yeniden üretebilir" kılan mekanizmaları tekilleştirecek ve *her yerde* kılabilecek bir ağ düzenini verimli kılmışlardır.[132]

Habermas, "liberal öjenik" olarak tanımladığı bu pazarın, eski moda biyo-politikalardan farklı bir yöntem uyguladıklarına işaret etmektedir. Yeni biyo-politik rejimde, "otoriter öjeniklerin" "yurttaş üretme" amaçlarının yerini, devleti bertaraf eden liberal öjeniklerin işbaşında olduğu, küresel bir "genetik süpermarket" tahayyül edilmektedir.[133] Bauman ve Virilio da, aynı paralelde, bu endüstrilerle devletin, özellikle de sağlık, askeri, enerji ve savunmayla ilgili bakanlıkların ve devlet kurumlarının nasıl işbirliği içinde olduklarına ve bunların mekânsallaşma faaliyetlerine işaret etmektedirler.[134]

Genpolitiğin mekânsal biçimlerini ve hatta tahayyüllerini somutlaştıran mimarlık da, benzer şekilde, tasarım ve inşai olarak biyo-endüstri tarafından kuşatılmaktadır. Zaten rekombinant mimarlık, yani ağlar ile doğrudan etkileşimli çalışan mutant mekânlar, doğrudan biyo-endüstriye bağlıdır. Bu çerçevede, biyoteknolojik olarak tasarlanan-üretilen mimarlık praksisleri, gen teknolojilerine, yapay yaşam ya da evrim mekanizmalarına sadece "biyotasarım" veya "biyo-mimetik" başlığı altında tanımlanan metaforik göndermelerden, deneylerden veya ekolojik tasarım biçimlerinden ibaret değildir; mimarlık, mekansal donatıları aracılığıyla da panoptik iktidara hizmet eder hale getirilmektedir. "DNA görüntüleme" [*dna sequencing*] - ki tüm biyo-bilimlerin ve biyo-malzemelerin asal faaaliyetleri arasında yer almaktadır- mimarlığın konstrüktif ve strüktürel tasarımının bir parçası ha-

---

[131] Bkz. Jameson, Frederic,. "Culture and Finance Capital." In The Cultural Turn: Selected Writings on the Postmodern, 1983-1998. New York: Verso, 1998, s. 136-62. Jameson, Fredric *Postmodernism, Or, the Cultural Logic of Late Capitalism,* Duke University Press, 1992.

[132] Hardt ve Negri, *İmparatorluk*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001, s. 52-63.

[133] Habermas(2003) a.g.e. s. 79-80 ve s. 120.

[134] Virilio (2003, a.g.e. s. 131) "İnsan Genom Proje"sinin ABD Enerji Bakanlığı ve Ulusal Sağlık Enstitüsü tarafından desteklendiğini, bu kurumlara, devletin her türlü elektronik altyapısının açıldığını belirtmektedir. Bauman (2003), a.g.e. s. 64, ABD'nin biyoteknoloji alanında liderliğini kaybetmemek için, tüm "DNA araştırmacılarını" "bakanlığın elektronik donanımını kullanmaya davet ettiklerini belirtmektedir.

line getirilmiştir. Küresel kapitalizmin motorları haline gelen biyo-teknoloji ile bilişim endüstrilerinin örgütlü etkinlikleriyle biçimlenen mimarlık praksisleri, doğal olarak gen-iktidarın bir parçası kılınmıştır.

Bu endüstrinin kalbi olan "bilgi işleme teknolojileri" [genetik algoritmalar ve Yapay Zekâ] yeni mimarlık deneylerinin inşa edilmesine aracılık ederken, insanın zaman-mekân deneyimlerini biçimlendiren yeni [tüketici] pazarları da koşullamaktadır. Foucault'nun iktidar ve gözetim kuramını bir adım öteye taşıyan Mark Poster'ın "süperpanoptikon" kavramı, bu pazarı, nüfusun yeni denetim mekanizması olarak nitelendirir. Artık birer varolma sembolleri haline gelen sosyal güvenlik, kredi, ATM kartları, insanların kişisel verilerini kayıt altına alarak, kişileri süperpanoptikon içinde denetim altına almakta ve sistemin dayattığı tüketim normları içinde şekillendirmektedir. [135]

Mimarlığın inşa etme eyleminde de benzer bir güdümleme söz konusudur; güvenlik, emniyet ve sistemin istikrarı için genetik yazılımla kodlanmış biyo/nano-teknolojik bina tiplerinin üretilmeye çalışılması, yeni yapı endüstrisini dinamik kıldığı gibi, mimarlığı öjenik tasavvurların bir nesnesi haline getirmektedir. Farklı bir deyişle, bu, genetik verileri dijital olarak aktaran, işleyen, arşivleyen ve kullanıma süren teknolojiler ile mimarinin "yapay-hayat"a dair tasarlayacağı uzam-zaman olasılıkları birlikte üretilmektedir. Biyo-endüstri ile mimarlığın ortak çalışmaları pek çok kanaldan sürdürülmektedir.[136]

Öte taraftan, "biyoteknoloji" tekeli etrafında konumlarını belirleyebilme adına "gen patenti" *alabilmek için rekabet halinde*[137] olan pek çok kurumun faaliyet alanları da, genpolitik mimarlık praksisleriyle doğrudan ilişkilidir. Genetik-tıp bilimlerinin laboratuar nesnesi olan çeşitli biyolojik sistemlerin "teknik ve endüstriyel süreçlere uygulanması" sürecine işaret eden "biyoteknoloji" başta olmak üzere; insana ait genetik bilgilerin satış-pazarlamasına yönelik bir tür DNA süpermarketi/bankası olan "biyoenformatik" şirketleri; "beden tanıma, tarama ve fişleme gibi gözetleme biçimlerini eşzamanlı-eşmekanlı antropometrik kayıtlara dönüştüren

---

[135] Poster, Mark. *The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context*, Chicago: University Of Chicago Press, 1990. s. 93-4.

[136] Hosey, Lance "Why the Future of Architecture Doesn't Need Us" *in the Cause of Architecture, Online Journal of Ideas from Architectural Record* içinde, http://archrecord.construction.com/inTheCause/0602ArchiFuture/archiFuture.asp Henbury, Cheshire "Beyond the Small: Nano, Bio and Quantum Technologies" *Embedded Sistems* içinde, online dergi;

[137] Habermas (2003), a.g.e; Gökhan, a.g.e; Ayrıca bkz. Fukuyama,

"Biyometri"; gündelik hayatımızın tam merkezinde bulunan görüntü ve bilgi teknolojileriyle biyo-enformatiğin eşgüdümüne dayanan "Biyo-güvenlik" şirketleri; siber-savaş da dâhil olmak üzere askeri bilgi-haber alma teknolojisiyle ortak çalışan ve aynı zamanda kimyasal uyarıcı silahlar ürettiği bilinen "biyo-terörizm" ve biyoişlemcilerle bütünleşmiş pek çok sektörel alan.[138]

Buradan, biyoteknolojinin, zamanı-mekânı-bedeni bir-arada kontrol ettiğini, yani rekombinant düzen sayesinde imgeseli ve simgeseli tekil bir biyo-politik doku içinde birleştirebildiğini söyleyebiliriz. Yeniden-üretim teknik ve teknolojileri sayesinde, daima iktidar aygıtının biyopolitik bağlamı olarak şekillenen kentler, bugün, "elektronik medyanın değişken uyarıları ile" mimari ve kent planlamacılığının biyoticaret pazarına uygun mekânlar yarattığı kontrol uzamı haline gelmiştir. "Denetim toplumlarında" der Deleuze, "korporasyon evrensel bir deformasyon sistemine benzer tek ve aynı modülasyon içinde bir arada varolan metastaz konumları gibidirler." Erken kapitalizmde, "iktidar, üzerinde iktidar icra ettiklerini bir gövde halinde"[139] oluşturup, bu gövdeye ait uzamın tekiliyetini toplarken (*assemblagé*); bu örgütlenmiş, inşa edilmiş "tekil uzam", denetim toplumlarında, Rekombinant DNA teknolojilerindeki gibi, algoritmik olarak soyutlanmış bir "kod" düzeni ile anlamlanmaktadır. Daha önce rekombinant kent bazında yaptığımız araştırmanın, bu nedenle, bir diğer bacağı, elektronik-ağ-optiğinde kapatılan, kontrolün her yerde olduğu biyokapitalist kent imgeleridir.

*Biyo-kapitalist Kent İmgeleri : [Kon*TRoL*_Beden-Mekân-Zaman]*

Rajan'ın "post-genomik yaşamın inşa" edildiği bir uzam olarak nitelendirdiği biyo-kapitalist kent manzaraları[140], artık geçmiş, şimdiki-zaman ve geleceğin iç içe geçtiği ütopyacı vizyonların kendisi haline gelmiştir. Daha da ötesi, sanki artık bir bilimkurgu vizyonuna, hatta rDNA'nın özgün ifadesiyle "gerçeği klonlamak" arzusuna işaret eden bir "uygulamalı bilimkurguya" dönüşmüştür. Çünkü, "Kapitalizm" Deleuze'un vurguladığı gibi,

---

[138] Bu sektörel alanlar, biyo-ekonomi, biyo-medya, biyo/moleküler tıp, biyo-farmakoloji, biyo-mühendislikler, biyo-tarım-hayvancılık, biyo-hukuk v.b. sıralanabilir.DNA dizileyen başlıca kuruluşlar ve bunlarla ortak çalışan biyo-endüstri için bkz. CeleraGenomics;www.celera.com.; Human Genome Sciences <www.hgsi.com>; Incyte Genomics www.incyte.com.; Milennium Pharmaceuticals www.mlnm.com;

[139] Deleuze, 2006b, s. 109.

[140] Rajan, Kaushik Sunder. *Biocapital: the constitution of postgenomic life*, Durham: Duke University Press 2006.

"önceden var olan tüm sosyal teritoryelitelerin ve kodların iflası üzerine kurulmuştur."[141]

Virilio'nun deyişiyle, bu iflas, *aşırılık bilimi*'nden doğmuş "yere bağımlı olmayan" bir "META-KENT"in işaretidir; "totaliter/bütünleştirici" bir "*metro-politika*'nın" merkezidir. Biyokapitalizmin bu distopik manzarası, "küresel-ekonomik" bir savaşla ve savaşın "biyodeneysel" bir hal almasıyla ilgilidir. Böylece ortaya, gözetimin aşkın-aşırı, sibernetik-ötesi perspektifleriyle biçimlenmiş bir kent imgesi çıkmaktadır: "BÜYÜK UFUK ÖTESİ OPTİK" ile kontrolün sürekli olduğu bir dünya. [142]

> "İnsan türünün yaşadığı yer olan dünya artık o büyük sınavın kolonisi, kampı haline gelmiştir. Bu kozmik getto içinde şehir ve dünya birbirine karışmıştır... Şu günlerde tanık olduğumuz çeşitli olaylar, sınırların beklenmedik şekilde ortaya çıkışını ve bugüne kadar tarihin atmosferini oluşturan jeofizik ufuk çizgisinin artık sona erdiğini gösteriyor… Genetik bombanın icat edildiği, insan genomu haritasının bilgisayarlı kontrolü sayesinde insanın klonlanabileceği resmi olarak açıklanmaktadır. Bundan böyle hayat bilimleri ile bilgisayar bilimlerinin bir araya gelmesi nedeniyle yeni bir SİBERNETİK SOY ARITMACILIĞI başlatılmıştır. Toplama kamplarının laboratuarlarında yapılanlar ulus politikasıyla ilgiliydi, ancak bu yeni soy arıtmacılığı ulus politikasıyla değil yalnızca bilimle, ekonomik nitelikteki bir tekno-bilimle ilgilidir. Bu tekno-bilim nezdinde tek pazar tüm canlıların ticarileştirmesini savunmaktadır."[143]

'Yakın bir geleceğin filmi' ifadesiyle başlayan *Gattaca,*[144] Virilio'nun çerçevesini çizdiği bu genpolitik vizyonun erken bir uyarısı niteliğindedir. Biyoteknolojinin bir anlamda test alanı olan rekombinant mimarlıkların hangi sonuçlar yaratacağını anlamak açısından öncü bir örnek teşkil etmektedir. Filmin adından da anlaşılacağı gibi, GATTACA, insan dnaogram dizisine[145] vurgu yapmaktadır. Filmin kahramanı Vincent, "eski moda" üreme yöntemiyle doğduğu için, uzaya gitme idealini baştan kaybetmiş görünmektedir. Her şeye rağmen, bu hayalini gerçekleştirebilme umuduyla NASA-Uzay Araştırmaları Merkezi'ne işçi olarak girecektir; genom haritası, genetik yazılımla inşa edilmiş bu binaya başka türlü girmesine engeldir. Bu dışlamanın alanı, rekombinant yüzeyler, yani gerçek-

---

[141] Deleuze, Gilles. *Kapitalizm ve Şizofreni*, Çev. Özcan Doğan, Araf Yayıncılık, İstanbul, 2006a, s. 18.

[142] Virilio (2003) a.g.e. s. 8 ve s. 15; s. 32-33; s. 19.

[143] Virilio (2003) a.g.e. s. 126-7.

[144] Gattaca. Yönetmen: Andrew Niccol, 1997.

[145] *Guanine*, *Adenine*, *Thymine* ve *Cytosine*.

zamanlı ve mekânlı çalışan ekranlardır. Biyoteknolojik olarak kodlanmış olan mimarileri nedeniyle, Vincent pek çok kamusal mekânda algoritmik olarak "geçersiz"dir. "Geçerli" olabilmenin yolu ise biyo-genetik karaborsadan geçmektedir; DNA'sı "geçerli" olan bir sporcudan, günlük olarak vücuduna çeşitli kan-deri dokuları protezleyerek "genom" kaderini yenmeye çalışacaktır. Vincent, filmde, "özgeçmişim genlerim içinde" derken, sadece kariyer yaşantısına işaret etmemektedir; bu durum geleceğin, Virilio'nun deyişiyle "zamansal" iptalinin yanısıra[146], "mekânsal" olarak da kapatılmışlığının göstergesidir. Genetik pazar içinde *geçersiz* olmak, *Gattaca*'da yok sayılmanın temel yasasını oluştururken, *geçerli* olmak, siparişe göre mükemmel olarak tasarlanmış genomdan geçmektedir. Protestan ahlakın *öjenizm* tahayyülleri, *Gattaca* dünyasında biyo/nano-teknolojiler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Kentsel mekânda "kontrol" artık beden şifrelerinin sanal olarak arşivlendiği veri bankaları [biyoenformatik] aracılığıyla, deri-altından yani içeriden yapılabilmektedir [*DNA görüntüleme*]; uzaktan görme-algılama ve ölçme sistemleri [optik-elektronik-biyometrik], insanla doğrudan etkileşebilecek DNA bilgisayarlar, biyo-gözetlemeyi sürekli hale getirmektedirler. Crary'nin vurguladığı gibi "gözlemleyen beden de dahil olmak üzere, bedenin kendisi," "sosyal, libidinal veya teknolojik olarak", "yeni makinelerin, ekonomilerin, aygıtların parçası" haline gelmiştir.[147]

Mitchell'e göre ise, "kontrollü güç ve baskı kullanarak, hem jestleri hissedebilecek, hem de temas duygusu uyandıracak" *yeniden üretim* [*protez*] *organlar* ve *bedenler*, "hayal bile edilemeyecek yeni zevk alma boyutları olacak" bir hayat projesine karşılık gelmektedir: [148]

> "İnsan habitatını yeniden keşfettik... [ö]nümüzdeki en önemli iş… sürdürmek isteyeceğimiz yaşam biçimlerini ve içinde olmak isteyeceğimiz topluluk biçimlerini yaratmak üzere dijital olarak dolayımlanmış ortamlar tahayyül etmek ve yaratmaktır.[..] Yakın bir gelecekte kendinizi bir akşam vakti, bedenağlarıyla bağlanmış, giyilebilir, üstünüze uygun, yerleştirilmiş elektronik organların pamuk ipliği kadar yaygın olduğu bir dönemde farz edin; özel altyapınız sizi bir gezegen dolusu baytla bütün-

[146] Virilio, küresel teknolojiler içinde tek bir küresel zamanın ve mekanın kurulmasına bağladığı bu durumu, "zamanın hacminin kesilmesi" ve "anlamlı değişim ve dönüşüm potansiyellerinin iptali" olarak değerlendirmektedir. Bkz. Virilio,Paul. *Cybermonde, La Politique du Pire*, Paris, Textual, 1996, s.79. Konuyla ilgili değerlendirmeler ve metnin Türkçe tercümesi için, bkz. Robins (1999) a.g.e. s. 15.

[147] Crary, Jonathan. *Gözlemcinin Teknikleri-19. yüzyılda Görme ve Modernite Üzerine,* Metis yayınları, Istanbul, 2004, s. 14.

[148] Mitchell, William. *City of Bits*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1995. s. 105 ve s. 19.

leştirecek bağlantıyı sağlıyor, iç çamaşırlarınızın altında software var. Saat gecenin onbiri, don-gömlek (*Smarty Pants*) bu gece ağınızla nereye bağlanıyorsunuz?"[149]

Tüm bunlar, Lyon'un da belirttiği gibi artık bilimkurgu olmaktan çıkmış, kapitalist sistemin iç güvenliğini tesis etmek için kullandığı biyogenetik gözetlemenin kendisi haline gelmiştir:

> "İşleri İsrail'de olan Filistinli işçilerin, her gün Gazze Şeridi'nin sınırını geçerken ellerini uygun bir *smartcardt* sunmak amacıyla bir tarayıcının üzerinden geçirmek zorunda olduklarını yazmaktadır. Tek parmak izi, DNA, hücre tarama, Filistinli işçilerin İsrail'de çalışabilmek için uygun olup olmadıklarını belirlemektedir; ayrıca işten sonra Gazze Şeridi'ne geri dönüp dönmedikleri de kontrol edilmektedir.[150]

Rekombinant mekâna dayanan küresel gözetleme biçimi olarak sosyal kontrol, Lyon'un "Disneyleştirme" alegorisiyle açıkladığı mekânlar kategorisini meydana getirir; havaalanları, alışveriş merkezleri, sınır geçişleri, temalı parklar hatta Washington'daki Soykırım Müzesi'ndeki gibi "beden chip"li uygulamaların yapılageldiği bu yerler, iktidarın mikrofiziğiyle şekillenmişlerdir. Son yirmi yıldır, Augé, Deleuze ve Guattari, Bauman, Harvey, Virilio gibi düşünürlerin, "hiçbir-yer", "yersiz-yurtsuz", "yer-olmayan", "mekânın ölümü" gibi kavramlarla tanımladığı bu perspektif, aşkın-panoptik düzenle kontrol edilen kentlerin, Agamben'in deyişiyle nasıl "kamplaştırılarak"[151] iptal edildiğinin göstergesidir. Çünkü "panoptikon", Deleuze'ün belirttiği gibi artık kontrolu her yerdeleştiren "soyut" bir *kapma makinesi*'dir; "artık içinde olmadığımız" disiplin toplumu ve bu toplumsal bedenin kontrol edildiği "kapatıp-kuşatma mekânları" teknobilimsel reformlardan geçmişlerdir.[152] Kentin kendisi "Büyük Kapatılma"[153] uzamı olmuştur. Uzamlar-arası akışların soyutlanabilirliği veya bir diğer deyişle, bir uzamsallıkta akışların (sermaye, para, mal, varlık, sistem vb.) deşifre edilebilirliği, Çabuklu'nun dediği gibi kapitalizmde bedeni denetleme biçimlerinin temelini oluşturmaktadır: [154]

---

[149] Mitchell,.(1995). a.g.e s. 184-5 ve s. 5; s. 31.

[150] Lyon, David. *Günlük Hayatı Kontrol Etmek :Gözetlenen Toplum*, İstanbul: Kalkedon yayınları, 2006.

[151] Agamben (2001). s. 146-7.

[152] Deleuze, (1995) a.g.e. s. 87.

[153] Foucault, M. *Büyük Kapatılma,* İstanbul: Ayrıntı yayınları, 2000b. Ayrıca bkz. Foucault (2000a) a.g.e.

[154] Çabuklu (2004) s. 158-160.

"Kendi sınırlarını koruyarak hareket eden beden"in modernin "mekanik akışkanlığından" [Fordizm], "göstergelerin, sembollerin ve sanallığın" küresel akışkanlığına [Post-Fordizm] doğru kayan bu hareketi, sanal uzamların mikro-nano akışkanlık hızı içinde bedenin standartlaştırılma, nötrleştirme ve hatta denetim altına alma idealini ima etmektedir"

Bu ideal, Aldous Huxley'in, *Cesur Yeni Dünya* (1932) adlı romanında ortaya koyduğu gibi, "insanlara benzeyen kusursuz-*makineler* ile makinelere benzeyen kusursuz-*insanlar*" topluluğunun vizyonudur, yani rekombinant bedenler ile siyasi bedenler arasındaki organik bağın mekânsallaşmasıdır.[155] Fukuyama'nın da *biyoteknolojik bir tekelciliğin geleceğine*[156] işaret ettiğini söylediği bu roman, kendi içinde genetik özdeşlerden oluşan beş farklı tekno-mekân (*Alfa*, *Beta*, *Gama*, *Delta* ve *Epsilon* kastları) ile aşırı-*biyolojikleştirilen*, *siborglaştırılan* bir cemaatin kurgusudur. Burada, *Yeni Dünya*'nın tanrısı, Ford, bir biyoiktidar modeli olarak günümüzün *teknopoli* uygarlığına[156] işaret etmektedir.

Yazılım-kent'in yok ettiği "gerçek kent", bu nedenle, Bauman'ın söylediği gibi, artık coğrafyayı "alt etmek için gereken" evrimsel *zamanın* "tortusu" haline gelmiştir.[157] Harvey de, zaman-mekân sıkışmasından doğan bu kentin gerçek kenti nasıl dönüştürdüğünü anlamanın en iyi yolunun, 2019 yılına ait bir Los Angeles'ın temsiliyet kazandığı *Blade Runner*[158] filmini analiz etmek olduğunu vurgulamaktadır.[159] Filmde, "ayrıcalıklıların" çalışmak için uzay kolonilerine göç etmesi sonucu, "genetik olarak imal edilmiş bir grup insana" terk edilmiş Los Angeles, artık şizofrenik akışkanların işgal ettiği bir geç-kapitalizm kentidir.[160] Sermaye akışlarını yönlendiren

---

[155] Huxley, Aldous, *Brave New World*, New York: Harper Perennial, 1989. Ayrıca kitapla ilgili argümanlar için bkz. Bouchet, Laurance ve Thomas Bouchet. "Beden(ler)", *Ütopyalar Sözlüğü* içinde. Istanbul: Sel Yayıncılık, 2003. s. 29-31.

[156] Fukuyama (2003) a.g.e. s. 3-10.

[156] "Teknopoli" kavramı için bkz. Postman, Neil. *Technopoly: The Surrender Culture to Technology*, New York: Vintage Boks, 1992, s. 21-45.

[157] Bauman (2000) a.g.e. s. 130.

[158] Blade Runner, 1982. Yönetmen: Ridley Scott, USA.

[159] Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu*, İstanbul: Metis Yayınları, 1999, s. 342-358.

[160] "Geç Kapitalizm" okumaları için bkz. Jameson, Frederic, *Postmodernism, Or, the Cultural Logic of Late Capitalism.* Durham: Duke University Press, 1992. Deleuze, G. ve Guattari, F. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia.* Minneapolis St Paul: University of Minnesota Press, 1987 (Türkçesi. Deleuze, G. ve Guattari, F.Kapitalizm ve Şizofreni [1 ve 2] İstanbul: Bağlam Yayınları. 1990 ve 1993).

Tyrell Corporation adlı biyoteknoloji-genetik mühendisliği şirketi, sanki kentin kendisidir; biyoendüstri iktidarının küçültülmüş panoptik bir modelidir. Şirketin faaliyet alanı, sahibi Tyrell'ın sözleriyle, "insandan daha insan olan ticaret"tir; yarı-insan-yarı-makine melezler üretmektir. Kentin her yeri, genetik olarak üretilen, insan, hayvan, gıda klonlarının bir parçasının [organ, deri, mikro/nano-çip v.b.] üretildiği küçüklü büyüklü atölyeleriyle işgal edilmiştir. Klonların kullanım tarihleri dolduğunda yerlerine diğer ve daha üstün nitelikleri olan kopyalar piyasaya sürülmektedir. Kent sokakları birer birer, yüzergezer işsizlerin, evsizlerin, marjinal grupların, organ karaborsacılarının uyuşturucu satıcılarının, Asyalıların (özellikle Çinliler) dolup taştığı "harap bir sanayisizleşme ve sanayi-sonrası çürüme" tablolarına dönüşmüştür. 2019 Los Angeles'inde, türlerinden sürekli farklılaşan "bedenler" gibi, zamanlar ve mekânlar da herkes için farklı akmaktadır; ama herkes ve her şey, tek bir merkeze bağlanmaktadır: "Gözetleyen" büyük Tyrell iktidarına. Kargaşa ve çürümenin gerisinde yükselen bu ileri teknoloji evreni *Tyrell Corporation* binası, içinde bulunduğumuz biyoteknoloji yüzyılının ne türden bir imayla inşa edildiğini göstermektedir.

Bu ima, Foucault'nun belirttiği gibi, *fizik-siyasal teknikler* demetini temsil eden iktidarın teknolojik eşikleri, "yeni bilgilerin oluşumu ve birikimi sayesinde" aşmaya yatkınlıklarını ortaya koymaktadır.[161] Bunlar, günümüzde, maddeleşmiş emeğin [*meta*] düzenli akışını engelleme riski taşıyan biyolojik bedenleri sanal veya fiziksel uzamda kontrol etmenin biyoteknolojik araçlarıdır: Kimlik/beden bilgilerini soyutlayan tüm elektronik akıllı kartlar (ATM kartı, kredi, kimlik ve izin kartları), ATM makinaları, güvenlik kameraları gibi *online* araçlar, rekombinant mekanların inşai özelliklerini oluşturmaktadır.[162] Her biri artık bedenin maddi, fiziksel varlığıyla değil, biyolojik bedenin kendisiyle, onu inşa eden verili veya biçimlenmiş kodlarla doğrudan etkileşim halinde olan yersiz-yurtsuz, post-panoptik araçlardır; iktidarın kendini beden-zaman-mekân trinomundaki akışlar üzerinden nasıl yeniden-ürettiğinin biyo-kapitalist göstergeleridir. Beden, biyo-kapitalizmin arzu ve sermayesi haline gelmiştir.[163]

Sonuç yerine: Gen-Politik Mekânın Geleceği

> *İktidar sahipleri siber mekânı işgal ediyorlar ve halkın geri kalanından ayrılmış durumdalar; bu geri kalan kesim için hala*

[161] Foucault (2000a) s. 326-7.
[162] Çabuklu, Yaşar, *Uzam ve Kötülük*, İstanbul: Everest Yayınları, s. 30.
[163] Deleuze, G. ve Guattari, F. (1990 ve 1993).

büyük ölçüde geçerli olan terimlerle söylersek sahiden mekandışılaştılar." Zygmunt Bauman, *Siyaset Arayışı*, 2000

Gelecekte bugün fiziksel evren içinde sahip olduğumuz bedene hazır bir bedene ihtiyaç duyulmayacak. Tek ve hareketsiz bir bedene koşullanmışlığın yerini birbiriyle değiştirilebilir bedenler kavramı alacak. Howard Rheinhold, *Virtual Reality: The Revolutionary Technology of Computer-Generated Artificial Worlds - and How It Promises to Transform Society,* 1992

Evrimsel uzamın karmaşık yapısını oluşturan organik ve inorganik varlıkların ve bunlara ait *hakikat bilgisinin* sanal gerçekliğin sayısal ve araçsal uzamlar içinde yeniden üretilebilir hale gelmesi, sadece "etik sınırların" değil, mekânsal sınırların da ortadan kalktığı ideolojik bir nihilizme işaret etmektedir. Genetik bilimi çerçevesinde sürdürülen araştırmaların, G–8 ülkeleri[164] başta olmak üzere, küreselleşme trafiği içinde yer alan pek çok ülkenin çok-uluslu şirketleri ve hükümetleri tarafından ortaklaşa sürdürülmesi gen-politik mekânsallaşmanın boyutlarına işaret etmektedir. Max Planck Cemiyeti Başkanı Hubert Markl'ın "[b]ilgisayar teknolojisi, nanoteknoloji, robotik ve genetik alanındaki hızlı ilerlemelerle, özellikle de bütün bu alanları bir araya getiren araştırma projeleriyle sağlanan teknik imkânların ne kadar büyük bir güç birikimine"[165] yol açtığına işaret eden sözleri bu açıdan oldukça anlamlıdır. Biyoteknolojinin, bu şekilde yeni yüzyılın tekno-bilimsel paradigması haline gelmesi, ulus-devletlerin bu doğrultuda etik kararlar almasını ve/veya düzenlemeler yapmasını zorlaştırmaktadır. Gen-politiğin, bu noktada, artık bir tahayyül olmaktan çıkmış mekânsallığı, insan ve insan-ötesi arasında bir kamplaşmaya işaret etmektedir.[166] Rekombinant kentin, bir taraftan bedeni yeniden-inşa etmeye çalışırken, öte taraftan da dışlaması, sürgün etmesi, onun "bir biyolojik ya da kültürel hayat biçimine" ait olmadığını göstermektedir. Agamben'in belirttiği gibi,

[164] G-8 ülkeleri, ABD, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Kanada ve Rusya'dır; dünyanın en gelişmiş ekonomileri olduğu kabul edilen bu ulus-devletlerin yanı sıra, genetik mühendisliği alanındaki araştırmaların en önemli istasyonları İsrail ve Belçika'dır.

[165] Markl, Hubert. "Was ist dran an den Schreckensszenarien?" *Das Magazin* içinde. 12/1 Westfalen: Wissenschaftszentrum Nodrhein, 2001. s. 12-15. Alıntının yapıldığı kaynak, Euchner (2004), a.g.e. s. 110.

[166] Euchner (2004) a.g.e. s. 106-108.

tüm ekonomi-politik-kültürel içerimleriyle, artık kent bir "kamp" uzamıdır.[167]

Böylesine bir *teknopoli* uygarlığını "bilim"in icat etmiş olması, kavram kümelerini bilim ve teknik üzerine inşa eden mimarlık ontolojisinin de erozyonu anlamına gelmektedir. Sibernetiğe dönüşen bir bilginin içinden çıkan bu türden bir mimarlık, gerçekten Virilio'nun altını oldukça kalın çizdiği gibi "aşırılık bilimi"nin mi sonuçlarıdır?

> "*Dehşet dengesi* yaratma yolundaki bütün gezegeni saran ölümcül bir yarışa kendisine rağmen dâhil edilen *postmodern* bilim, artık en az bir önceki yarış kadar çılgın olan yeni bir rekabet içinde yerini almaktadır. *Robotik veya genetik zeka alanlarında sınır performanslar yolunda koşan bu yarış*, farklı bilgi alanlarını "bilim sonrası aşırılık" yoluna sürüklemekte [..] burada karşımıza çıkan şey, modern çağın telekominikasyon araçlarının elektronik atmosferi içinde sıkışmış küçük bir gezegenin *mekanın sonu*'nun başlamış olmasıdır. "[168]

Kaynakça

Agamben, G. (2001), *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat,* Çev. İ.Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Baudrillard, J. (2005), *İmkansız Takas.* Çev. A.Sönmezay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bowler, P. J. (1990), *Charles Darwin the Man and His Influence*, Cambridge: Cambridge University Press.

Bauman, Z. (2003), *Modernlik ve Müphemlik,* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Boyer, C. M. (1996), *CyberCities: Visual Perception in the Age of Electronic Communication*, New York: Princeton Architectural Pres.

Crary, J. (2004), *Gözlemcinin Teknikleri- 19. yüzyılda Görme ve Modernite Üzerine,* İstanbul: Metis yayınları.

Chu, K. (1998), "Genetic Space",<www.arch.columbia.edu/gsap/28630+Karl+ Chu+ genetic&hl= tr&ct= clnk&cd=2>

Çabuklu, Y. (2004), *Toplumsalın Sınırında Beden,* İstanbul: Kanat Kitap.

Çabuklu, Y. (2006), *Uzam ve Kötülük*, İstanbul: Everest Yayınları.

Davies, M. W. (2001), *Darwin ve Fundamentalizm*, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Everest Yayınları.

Darwin, C. (2003), *Türlerin Kökeni*, Çev. O. Tuncay, İstanbul: Gün yayıncılık.

De Landa, M. (2006), *Çizgisel Olmayan Tarih: Bin Yılın Öyküsü*, Çev. E. Kılıç, İstanbul: Metis Yayınları.

Deleuze, G. ve Guattari, F. (1987), *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia.* Minneapolis St Paul: University of Minnesota Press, [Türkçesi:

[167] Agamben (2001), a.g.e. s. 235-36.

[168] Virilio, a.g.e. s. 8 ve s. 12.

Deleuze, G. ve Guattari, F. *Kapitalizm ve Şizofreni 2: Kapma Aygıtı,*Çev.: A. Akay, İstanbul:Bağlam Yayınları, 1993 Deleuze, G. ve Guattari, F. *Kapitalizm ve Şizofreni 1: Göçebebilimi İncelemesi:Savaş Makinesi* ,Çev.: A. Akay, İstanbul:Bağlam Yayınları, 1990; Deleuze, Gilles. *Kapitalizm ve Şizofreni*, Çev. Özcan Doğan, Araf Yayıncılık, İstanbul, 2006a].

Deleuze, G. (2006b) "*Denetim Toplumları Konusunda Bir Ek*", Çev. Ulus Baker, *Doxa* içinde, Sayı 1.

Dawkins, R. (1989), "The Evolution of Evolvability" *Artificial Life* içinde. C.G.Langton der., New York: Addison Wesley, s.201-220.

Euchner, W. (2004), *"Baba Ben Niye Faşist Oldum?"-Biyo-politikanın Temelleri ve Sınırları Üzerine*, Çev. Kaan H. Ökten, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Foucault, M. (1980), *Power/Knowledge*: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977, New York: Pantheon.

Foucault, M. (1988), *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and other Writings*, 1977-1974, London: Routledge, s. 134.

Foucault, M. (2000a), *Hapishanenin Doğuşu*, Çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Foucault, M. (2000b), *Özne ve İktidar*, Çev. I.Ergüden ve O. Akınhay.

Foucault, M. (2001), *Ders Özetleri*, Çev. Selahattin Hilav, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Foucault, M. (2003a), *Toplumu Savunmak Gerekir,* Çev. Ş. Aktaş, İstanbul: YKY.

Foucault, M. (2003b), *İktidarın Gözü*, Çev. I.Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Foucault, M. (2004), *Felsefe Sahnesi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gökhan, E. (2004), *Gattaca: Gen-Etik Umut mu Kabus mu ?* İstanbul : Timaş Yayınları.

Keller, E. F. (2004), *Genin Yüzyılı*, İstanbul: Metis Yayınları.

Habermas, J. (2001), *İdeoloji olarak Teknik ve Bilim,* Çev. Mustafa Tüzel, İstanbul: YKY.

Habermas, J. (2003), *İnsan Doğasının Geleceği,* Çev. Kaan H. Ökten, İstanbul: Everest Yayınları.

Hardt, M. ve Negri, A. (2003), *İmparatorluk*, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Harvey, D. (1990), *The Condition of Postmodernism*, London: Blackwell Publishers [Türkçesi: *Postmodernliğin Durumu*. İstanbul: Metis Yayınları, 1999].

Hosey, L., "Why the Future of Architecture Doesn't Need Us" *in the Cause of Architecture, Online Journal of Ideas from Architectural Record* içinde, http://archrecord.construction.com/inTheCause/0602ArchiFuture/archiFuture.asp

Huxley, A. (1989), *Brave New World*, New York: Harper Perennial.

Işık, E. İ. (2004), *Gen-Politik,* İstanbul: Bağlam Yayınları.

Jacob, F. (1996), *Mümkünlerin Oyunu*, Çev. Turhan Ilgaz, İstanbul: Kesit Yayıncılık.

Jameson, F. (1992), *Postmodernism, Or, the Cultural Logic of Late Capitalism*, Durham: Duke University Press.

Lyon, D. (2006), *Günlük Hayatı Kontrol Etmek: Gözetlenen Toplum*, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
Marx K. ve F. Engels (1995), *Seçme Yazışmalar*, c.1, İstanbul: Sol Yayınları.
Mattelart, A. (2004), *Bilgi Toplumunun Tarihi*, Çev. H.Y. Altınel, İstanbul: İletişim Yayıncılık.
Mitchell, W. J. (1995), *City of Bits*, Cambridge, Mass.: MIT Pres.
Mitchell, W. J. (1999), *E-Topia: "Urban Life, Jim--But Not As We Know It!"*, Cambridge, Mass: MIT Pres.
Poster, M. (1990), *The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context*, Chicago: University Of Chicago Press.
Postman, N. (1992), *Technopoly: The Surrender Culture to Technology*, New York: Vintage Books.
Rajan, K. S. (2006), *Biocapital: the constitution of postgenomic life*, Durham: Duke University Pres.
Roberts, D. F. (1988), "Migration in the Recent Past: Societies with Records" *Biological Aspects of Human Migration* içinde. y.h. C.G.N. Mascie-Taylor ve G.W. Lasker, Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Pres.
Robins, K. (1999), *İmaj: Görmenin Kültür ve Politikası*, Çev. Nurçay Türkoğlu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Russell, B. (1983), *Batı Felsefesi Tarihi,* Çev. M. Sencer, İstanbul: Say Yayıncılık.
Shane, D. G. (2005), *Recombinant Urbanism,* New York: John Wiley & Sons.
Tekelioğlu, O. (1999), *Michel Foucault ve Sosyolojisi*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
Virilio, P. (1984), *The Overexposed City,* New York: Zone Books.
Virilio, P. (1998), *Hız ve Politika: Dromoloji Üzerine Bir Deneme,* Çev. Meltem Cansever, İstanbul: Metis yayınları.
Virilio, P. (2003), *Enformasyon Bombası*, İstanbul: Metis Yayınları.

MODERNLEŞME DÜŞÜNCESİ VE GERÇEKLİK ARASINDAKİ BAĞIN ÇÖZÜLMESİ

Oğuz ADANIR

Son yüzyıllarda üretilen, bizim bir ilkeye dönüştürdüğümüz gerçeklik ortadan kaybolmaktadır. Bu gerçekliği ne pahasına olursa olsun bir referans olarak yaşatmaya çalışmak mantıksız bir şeydir, çünkü bu gerçekliği ayakta tutan ilke ölmüştür. "Nesnel" gerçeğin ortadan kaybolmaya başlamasıyla birlikte bu gerçeklik ilkesi giderek güçten düşerken bütünsel, sanal bir gerçekliğin giderek güçlendiği görülmektedir.

Jean BAUDRİLLARD, *Şeytana Satılan Ruh…* s.15

Tarih boyunca en güçlü toplumlar din, dil, ırk, vs farkı gözetilmeksizin yaşamın neredeyse her alanında dünyanın geri kalanı tarafından taklit edilmişlerdir. Bu öykünmelerin biçimsel aşamanın ötesine geçip geçemediğini araştırma ve saptama görevi tarihçi ve sosyal bilimcilere düşmektedir. Günümüz dünyası, modern toplumların ürettiği kapitalizm ve sosyalizm/komünizm kavramları çevresinde dolanmayı sürdürürken bizzat bu toplumların neyin çevresinde dolandıklarını izlemeyi, sorgulamayı artık unutmuş gibidir.

Gerçekten de günümüz modern toplumları hâlâ bu kavramların çevresinde mi dolanmaktadırlar yoksa başka bir aşamaya mı geçmişlerdir? Bu özellikle sözcüğün gerçek anlamında yani özde modernleşememiş toplumlar açısından çok önemli bir sorudur. Bu sorunun yanıtını verebilmek için olayın başlangıç noktasına gitmek ve modernleşme serüveninin izini sürerek bugünlere doğru gelmek gerekmektedir.

Jean Baudrillard'a inanmak gerekirse modernleşmenin ürettiği en önemli kavram "gerçeklik ilkesidir". Peki, gerçeklik ilkesi nedir? Bu ilkenin açıklamasına geçmeden önce Aydınlanma dönemi üzerinde biraz durmakta yarar var. Aydınlanma, Pierre Chaunu'ya göre önce soylular, büyük burjuvalar ve askerlerin aydınlanmasıdır. Bu yaklaşık yüz elli yıl almış olan bir

çabalama dönemidir. Hemen bütün Batı Avrupa toplumlarını kapsamış bir harekettir. Bu hareketin devamında burjuvazinin büyük bir gelişme gösterdiği ve sanayileşmiş kapitalizmin egemen bir konuma geçtiği görülmektedir. Aydınlanmanın temelinde rasyonel/akılcı düşünce vardır. Doğadan akılcı bir şekilde yararlanmanın, yani doğaya pozitif bilim anlayışı doğrultusunda yaklaşmanın insanlığın refahı ve gelişmesine önemli katkılarda bulunabileceğine inanılmıştır. Örneğin ağaçların mobilyaya dönüştürülmesi; kömürden, ısınmanın yanı sıra bir sanayinin oluşturulmasında da yararlanılabileceği; demir, çelik, vb. doğal madenlerin işlenerek bunlardan toplumsal yarar sağlanabileceği; hastalıklarla bilimsel bir şekilde mücadele ve daha binlerce akılcı öneri zaman içinde Aydınlanmadan, Sanayileşmiş Kapitalizm aşamasına geçilmesini sağlamış gibidir. Sanayileşmiş toplumlarda **akılcı** bir yaşam, ahlâk ve işbölümü kaçınılmaz bir süreç gibi görünmektedir. Bu toplumlarda gerçeklik ve akılcılık arasında uyumlu bir ilişki kurulmaya çalışılır gibidir. İnsanların çalışması, yemesi, içmesi, barınması, sağlıklı olması, eğitilmesi, vb. gereksinimler gerçektir ve bu gerçek sorunların ancak akılcı çözümler aracılığıyla bir sonuca bağlanabileceği düşünülmektedir.

Gerçekten de akılcı düşüncenin tek başına bir anlamı yoktur ve herhangi bir toplumsal dönüşümü sağlayabilmesi de söz konusu değildir. Bu yüzden akılcı düşünce zaman içinde "gerçeklik ilkesini" üretmek durumunda kalmıştır.

*

Aydınlanma öncesi Avrupa toplumlarında gündelik yaşamın tüm alanlarını aşkınlaşmış bir Tanrısal metafizik ilke belirlemektedir. Tanrı, bu dönemde insanın ekonomik, politik, toplumsal, ahlaki, hukuki, kültürel, vs. tüm eylemlerinde belirleyici bir rol üstlenmektedir. En azından toplumun önemli bir kısmının bu ilke çerçevesinde davrandığı, yaşadığı söylenebilir. Aydınlanma süreci bu ilkeye zaman içinde önemli darbeler vurmuştur. Bu dönemde yetişmiş pek çok filozofun (Hobbes, Locke, vs.) metinlerinden zorla yapıştırılmış gibi duran metafizik bölümler çıkartıldığında (ya da Mandeville'in "Arılar Masalı" gibi metinlerde) modern maddi yaşamın ilk betimlemeleriyle karşı karşıya bulunduğumuz söylenebilir. Burjuvazinin bu aşamada hayati bir tarihi rol üstlendiğini yadsıyabilmek mümkün değildir. Ancak sanayileşme sürecinin çok hızlı ve yoğun bir şekilde yaşandığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında amaç hâlâ eğitim yoluyla toplumun uyandırılması değildir. Topluma sistem açısından yeteri kadar bilgi verilerek tanrısal ilkenin egemenliğinden kurtulmaması arzulanmaktadır. Ancak örgün eğitim giderek toplumsal bilinçlenme sürecinin ayrılmaz bir parçasına dönüşmüş-

tür. Tam da bu noktada tarih sahnesine çıkan Marksist düşünce, Aydınlanmanın son ve diğer önemli ayağını oluşturmuştur. Böyle bir sistemin yalnızca ekonomik olamayacağı, politik, toplumsal ve kültürel boyutların da kaçınılmazlığını ortaya koyarak modern bir sistem düşüncesinin oluşmasına çok önemli katkılarda bulunmuştur.

Burada "**sistem**" kavramı sözcüğün gerçek anlamında hâlâ modernleşememiş toplumlar açısından önemini korumayı sürdürmektedir. Zira sanayileşmiş kapitalizm aşamasından geçmiş modern toplumlarla onlara öykünen toplumlar arasındaki en önemli fark birincilerin bir sistem kurmuş olmalarına karşın, diğerlerinin bu sistemi günümüzde bile hayata geçirmeyi henüz başaramamış olmalarıdır. Zira sistem kavramı bir toplumun bütün unsurları arasında aynı mantıksal yaklaşıma boyun eğen muazzam bir soyut ilişkiler ağının kurulması demektir. Böyle bir ağ ise ancak bir toplumun böyle bir mantığa boyun eğmesiyle mümkündür. Bunu kurabilecek en önemli toplumsal kurumsa okuldur. Emile Durkheim bu konuda şunları söylemektedir:

> Toplumun tek bir bütün olarak algılanmasını sağlayan parçaları arasındaki ilişkiler bir düzene sokulmamışsa, işlevlerini uyumlu bir şekilde yerine getirmesini sağlayan iyi bir disiplin anlayışından yoksunsa ya da tüm bireysel iradeler ortak bir amaca yönlendirilemiyorsa bu insan topluluğunun en ufak bir sarsıntı ya da esintide dağılıp gidecek bir kum yığınından başka bir şey olmadığı söylenebilir. (Ahlak Eğitimi, VII. Ders, DEÜ Yay. İzmir, 2004.)

Burada, eğitimin, **akılcı ahlâk** anlayışına dayalı bir sistem kavramını her bireyin kafasında oluşturma konusunda ne kadar hayati bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Sistem önce bireylerin zihninde oluşmak durumundadır. Çünkü ancak zihinsel düzeyde kendisine inanılan bir sistemin hayata geçirilme şansı vardır. Tam da bu noktada karşımıza "gerçeklik ilkesi" denilen şeyin çıktığını görüyoruz.

Baudrillard'a göre "gerçeklik ilkesi" (ya da gerçeklik) modern toplumlara ait insanın her gün toplumsal, politik, ekonomik ve kültürel yaşam karşısında hissettiği bir tür inanç, bize göreyse bir tür duygudan ibarettir. Belki de başlangıçta bir inançken, günümüzde bir duyguya dönüşmüş olduğunu söylemek gerekmektedir. Düşünüre göre "gerçeklik" de bir tür metafizik, zihinsel bir süreçtir. Sözü edilen gerçeklik fiziksel, dokunulan türden bir gerçeklik değildir. Bu, zaman içinde oluşmuş ve Marx ve Marksizmin de gayretleriyle nesnel, pozitif olarak nitelendirilmeye başlanmış olan bir gerçeklik anlayışıdır. Ne var ki Baudrillard'a göre nesnel gerçeklik de tanrısal olana benzeyen zihinsel yani bir tür metafizik gerçekliktir. Zira bu, insanla-

rın, kendilerini çevreleyen toplumsal, politik, ekonomik ve kültürel boyutlara sahip olduğunu düşündükleri bir dünyaya bakarak yaptıkları (akılcı düşünceye dayalı) çıkarsamalar ve yorumlardan oluşan zihinsel bir gerçekliktir. Hiç kimsenin böylesine devasa bütünsel bir gerçekliği tek başına algılaması mümkün olamayacağından sonuç olarak insanlar mevcut dünyadan yola çıkarak oluşturdukları zihinsel gerçekliğe "nesnel gerçeklik" adını vererek bunu bir ilkeye dönüştürmüşlerdir. Örneğin (bir gerçeklik ilkesinin belirlediği) burjuva dünya görüşü doğrultusunda aynı toplumsal evrene bakıldığında başka çıkarsamalar yapılırken, (bir başka gerçeklik ilkesinin belirlediği) Marksist dünya görüşüyle bakıldığında başka çıkarsamalar yapılmakta ve her iki taraf da haklılığı konusunda ısrar etmektedir. Ancak bütün bunlar geçmişte kalmıştır. "Gerçeklik ilkesine" samimi bir şekilde inanıldığı dönemlerde önemli toplumsal dönüşüm ve gelişimler yaşanmıştır. O günün dünyası o günün insanlarına diyalektik görünmüştür. İkili bir yapı arz eden o dünyada egemen sistem kapitalizm iken karşıtının sosyalizm/komünizm olduğu söylenmiştir. Burjuvazinin karşıtı proletarya. Öznel dünya görüşünün karşıtı nesnel/materyalist dünya görüşü olmuştur, vs. Ancak zaman içinde yani modern toplumlar Gösterişçi Tüketim aşamasına geçtiklerinde, Baudrillard'a göre bütün bu zıtlıklar törpülenerek zaman içinde ortadan kalkmış ve bir anlamda birbirlerinin alternatifi olarak görülen sağ ve sol politika anlayışları belli bir sosyal demokrat politika anlayışıyla buluşup, bütünleşmiş ve tek bir politik anlayışın egemen olduğu (bu toplumların seçmenlerinin yaklaşık yüzde sekseni son 35–40 yıldan bu yana merkez sağ ve merkez sol denilen ancak neredeyse aynı politik programları sunan politik partiler etrafında kümelenmiş durumdadırlar) bir aşamaya geçilmiştir. Bu aşamada en önemli kavramın sistem olduğu söylenebilir. Bütün mevcut politik, toplumsal enerjinin sistemin korunmasına harcandığı görülmektedir. Ne olmuştur da bu aşamaya geçilmiş ya da bu duruma düşülmüştür.

Simülasyon Kuramı yazarına göre bu toplumların bireylerinde mevcut "gerçeklik ilkesine" olan inanç giderek zayıflamış ve neredeyse sıfır noktasına yaklaşmıştır. Baudrillard bu konuda tek başına değildir. Elias Canetti'nin konuyla ilgili: *Belli bir noktadan sonra tarih gerçekliğini yitirmiştir. Bütün insanlık farkında bile olmadan bir anda gerçekliği terk etmiştir. Geçmişte olan bitenlerin gerçek olmadıklarını anlayabilmemiz mümkün değildi. Bundan böyle amacımız bu yok oluş noktasını bulmak olacaktır. Bu noktayı bulamadığımız sürece güncel yok oluş sürecinden kurtulabilmemiz mümkün değildir. Bu ise dayanılması çok güç bir düşüncedir"* sözleri onun kafasını da sürekli meşgul etmiştir. Çünkü pozitif, nesnel bir düşünce anla-

yışı üzerine kurulmuş olan modernleşme sürekli daha iyi, daha güzel, daha mutlu bir insanlık, vs. anlayışının peşinde koşar görünürken, Canetti'nin deyimiyle nasıl olduğunu açıklayabilmenin mümkün olmadığı bir şekilde, birden bu süreç sona ermiş gibidir. Baudrillard'sa bununla yetinmemekte modernleşmenin ulaşmış olduğu bir tür zirve noktasından sonra yüz seksen derecelik bir dönüşle geriye doğru gitmeye başladığından söz etmektedir. Görünüşe göre modernleşme Tüketim Toplumuna geçişle birlikte en geç 1970'li yılların başında sona ermiş bir süreçtir. Ancak simülasyon ya da gerçeğin tüm özelliklerine sahip olup da gerçek olmama yöntemi sayesinde yani bir görünüm olarak varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Bu duruma gelmede "gerçeklik ilkesi" nasıl bir rol oynamıştır ya da herhangi bir rol oynamış mıdır? Baudrillard'ın günümüzde, modernlik görüntüsünü koruyan toplumlarda, büyük ölçüde kaybolup gittiğini söylediği bu ilke nasıl bir anda oluşmadıysa herhalde öyle bir anda da yok olup gidemez. Modern toplumlar bize göre sözü edilen "gerçeklik ilkesi" doğrultusunda eğitim, ulaşım, sağlık, işsizlik, belli bir refah düzeyi tutturma, vb. bütün birincil kolektif sorunlarını çözdükten sonra ikincil, önemsiz bir görünüm arz eden bireysel sorunlar aşamasına ulaşmışlar; sanki bu aşamadan itibaren "gerçeklik ilkesi" de giderek zayıflayarak, anlamını yitirmeye başlamıştır. Her ne kadar zaman zaman (grev, boykot, direniş, vs.) kolektif davranış biçimleriyle karşılaşılıyorsa da bu toplumlarda artık "birey" (ve özgürlüğü) ön plana çıkmış gibidir. Ancak bunun dünyanın başka toplumlarıyla karşılaştırıldığında kimi zaman oldukça abartılı bir birey(sel özgürlük) anlayışına dönüşmüş olduğu söylenebilir. Bireye neredeyse sınırsız haklar tanındığında birey bunlarla ne yapacağını bilemez hale gelmekte ve toplum ahlaki açıdan önemli sorunlarla karşılaşmaya başlamaktadır.

Modern toplumlarda "gerçeklik ilkesinin" çökmesi, zayıflaması ya da erimesi nesnel ya da materyalist denilen ideolojik bakış açısının zayıflaması ve toplumun ideolojiler ötesi bir toplum görünümü sunmasına yol açmıştır. Bir başka deyişle bu topluma politik anlamda egemen olan herhangi bir ideoloji söz konusu değildir. Buna karşın toplumun hemen bütün kesimlerinin desteğiyle oluşmuş bulunan mevcut sistemin korunması için sanki bir tür kültürel-toplumsal ideoloji yeterli olmaktadır. Bu ise tıpkı imparatorluk, monarşi, şahlık, despotluk gibi dönemlerde egemenlik biçimlerinin kültürel-toplumsal bir özellik taşıması türünden bir şeydir. Zira ekonomi-politik kavramından bihaber olan bu toplumlarda egemenlik biçimi ancak tanrı ve gelenekler tarafından belirlenebiliyordu. İşte kapitalizmin Baudrillard'a göre ulaşmış olduğu nokta bir anlamda budur. Artık kapitalizm bir üretim biçimi olmaktan çıkarak, bir tüketim biçimine dönüştüğün-

den onu mevcut Marksist terminolojiyle çözümlemeye ya da eleştirmeye kalkışmak sürüp gitmesine hizmet etmekten başka bir işe yaramamaktadır. Üretime dayalı bir kapitalizm o toplumlar bağlamında sona ermiştir. Dolayısıyla üretim üzerinden giden Marksist bir sorgulamanın bir açmazla karşı karşıya kalması da kaçınılmazdır. Sınırsız ölü emek ya da sermayeye sahip bu toplumlar artık başkalarını ya da bütün dünyayı çalıştırarak, üretmesini isterken kendileri bir anlamda farklı bir 'çağda' yaşamakta, ne var ki diğerleri bunu anlamada büyük güçlük çekmektedirler.

Hipergerçeklik, hipergerçekçilik ve hiperrasyonalizm vs. tam da bu toplumsal aşamada Baudrillard tarafından ortaya atılmış olan terim ya da kavramlardır. Onun düşüncelerinden yola çıkarak bu kavramların ortaya çıkış sürecini şöyle açıklayabiliriz. "Gerçeklik ilkesi" yani bir anlamda Marx ve Marksist düşüncenin gerçekleşmesini diledikleri (akılcı) ütopik düşünceler, farklı yollardan Kapital tarafından yaşama geçirilmiştir. Çünkü Kapital zaman içinde Marksist düşüncenin ürettiği emek, üretim, özgürlük ve benzeri çeşitli insani değerlerin haklılığını kabul etmiş (ya da belki etmek durumunda kalmıştır) ve zaman içinde bunlar gündelik yaşama ait antropolojik verilere dönüşmüşlerdir yani Marksist anlamlarını yitirerek herkes tarafından kabul edilen ve herkes için (özellikle de genç kuşaklar açısından) geçerli olan değerlere dönüşmüşlerdir. Marx'ın düşlediği emekçinin insanca yaşama koşulları gerçekleştirildiği gibi, çalışma sürelerinden başlayarak, mülk edinecek gelir düzeyine kavuşma, her türlü sağlık ve eğitim sorununun sistem tarafından çözülmesi vb. dilekler Kapital tarafından yaşama geçirilerek bütün politik kozlar Sol muhalefetin elinden alınmış ve daha sonra gerçek bir iktidar olma özelliğini yitirmiş (iktidar simülasyonu) olan "İktidar" sosyal demokratlara sunulmuş/devredilmiştir. Hipergerçek işte bu 1970'ler öncesinde ortaya çıkması olanaksız görünen durumun kendisidir. Sol, sol olma; sağ ise sağ olma özelliğini yitirince ikisi bir araya gelerek sistemi yürütme işini birlikte götürme kararı almışlardır. Politika politik olma özelliğini yitirince, olay bir futbol ligindeki şampiyonluk mücadelesine dönüşmüş ve bir taraf ya da öteki tarafın hükümeti kurmasının sistemde en ufak bir değişikliğe yol açmadığı bir aşamaya gelinmiştir. Ekonomi, ekonomik (rasyonel) aklın denetiminden kurtulunca o da hipergerçek evrenin bir parçasına dönüşmüş ve aynı şeyler toplumsal ve kültürel için de geçerli hale gelmiştir.

Tüketim toplumu rasyonel düşüncenin bu özelliğini yitirerek hiperrasyonel düşüncenin egemenliği altında bulunan toplum demektir. Bu dönemde, sistem, toplumdaki bireylerin (her alandaki) yaşamsal gereksinimlerini rahatlıkla karşılamanın çok ötesinde bir aşamaya ulaşmıştır.

Yaşamsal gereksinimler ekonomik anlamda aile bütçesinin küçük bir bölümünü oluşturmaya başladığında üretimden tüketim aşamasına geçilmiş ve herkes (ya da büyük bir çoğunluk) sistemin sonsuza dek sürüp gidebilmesi için bilinçli bir şekilde kendine düşen miktarda tüketim yapma sözleşmesine uymaya başlamıştır. Zira Tüketim Toplumu, 'Modern dünyada', bugüne kadar kitlelerin çok büyük bir kısmının refaha ermiş olduğu ilk toplumsal oluşumdur. Ancak bu refah düzeyine gerçek ve akılcı düşünce arasındaki denge bozularak ya da yıkılarak ulaşılmıştır. Şöyle ki, insanın yaşamsal gereksinimlerine sahip olmasını sağlayan rasyonel bir sistemde herkesin gelir düzeyi Tüketim Toplumu bireyininki kadar yüksek olamayacağa benzemektedir. Çünkü gösterişe dayalı sınırsız harcama sistemdeki herkesin bu harcamalardan kendine düşen payı kapmasını sağlamakta ve bu sayede de sistem varlığını sürdürebilmektedir. Toplumun büyük bir çoğunluğunun gelir düzeyi asgari hatta normal yaşam koşullarının çok üzerindedir (tüketim toplumlarında hizmet ve iletişim sektörlerinde çalışan insanların aktif nüfusa oranı yüzde yetmiş dolaylarındadır). Bu akılcı bir sistem değildir ya da akılcılığı, Baudrillard'a inanmak gerekirse deforme etmiş bir sistemdir. Bir başka deyişle hipergerçek bir evrende ancak hiperrasyonel bir düşünceden söz edilebilir. Bu düşünceye göre sistem açısından önemli olan toplumu oluşturan bireylerin mutluluğu üzerine kurulmuş olan düzenin devamlılığıdır. Bunun dünyanın doğal kaynaklarının tüketilerek (örneğin doğaya ait tüm bitkiler, çiçekler, meyvelerden vs. maksimum kâr elde etmeye yönelik salt tüketim amaçlı araştırma ve yatırımlar gibi), çevre kirliliğine yol açılarak ya da dünya toplumlarının mutsuzluğu ve yoksulluğunun devamlılığı sayesinde sürüp gidebilecek olmasının bir önemi yoktur. Bir başka deyişle bu, sözcüğün gerçek anlamında gerçekçi ya da akılcı olmayan bir düşünme biçimidir. Önemli olan sistem ve bu sistemin üzerine kurulmuş olduğu düzen anlayışının sürekliliğidir. Örneğin, sistemde on beş ya da yirmi bin kişinin işsiz kalmaması için bu insanlara aylarca sürecek ve hiçbir toplumsal yararı olmayacak on binlerce ton beton döktürülebilmektedir. Burada politikacılar ekonomik mantığı sistemin devamlılığı üzerine kurmaktadırlar. On binlerce insan bu gereksiz ve yararsız işi yaparak aileleriyle birlikte tüketici konumlarını ve refah düzeylerini koruyacaklarından, onların tüketimi, zincirleme bir şekilde başka bireylerin mutluluk ve refahlarının sürüp gitmesine hizmet edecektir. Kısaca bütün bunlar sistemin sürekliliğini sağlamaya yönelik (belki de geçici?) önlemlerdir.

Sonuç olarak "Tüketim Toplumu", Baudrillard'ın deyimiyle "Olasılaştırma Mantığı" denilen zihinsel sürecin egemenliği altına girmiştir; bir başka deyişle tüm çelişkilerin ortadan kalktığı bir evrende, bu mantık, her şe-

yin her şeyle yan yana gelebilmesini sağlamaktadır. Sol, sağla, dinle(rle), kimi marjinal topluluklar vs. ile kolaylıkla yan yana, bir araya gelebilmekte, iç içe geçebilmekte ya da tüm ters olasılıklar söz konusu olabilmektedir ki, düşünür açısından, bu tam bir belirsizlik içinde yaşamak anlamına gelmektedir. Görüldüğü gibi modernleşme hareketi, bu hareketi yaratan toplumlarda pozitif bir süreç olmaktan çıkarak negatif bir sürece dönüşmüş gibidir. Modernleşme günümüzde felsefi bir kavram olarak baştan sona gözden geçirilmek ve günümüz dünyasında her toplum için ne anlama geldiği sorgulanmak durumundadır. Baudrillard haklıysa bizim gibi toplumlar tarafından hâlâ modern olarak değerlendirilen toplumlara özgü bütün kurum ve kavramlara eleştirel bir gözle yaklaşmak; günümüz itibarıyla nasıl bir modernleşme felsefesi oluşturulabileceğini tartışmak en sağlıklı çözüm gibi görünmektedir.

SOSYAL BİLİMLERDE EVRENSELLİK VE TARİHSEL TİKELLİKLER İKİLİĞİ

Devrim ÖZKAN

Sosyal bilimlerde, bilginin evrensel ölçütlere tabi olması gerektiğini savunan bilgi kuramıyla, bilginin tarihsel bir olgu olduğunu, dolayısıyla da göreceliği içerisinde kavranması gerektiğini savunan bilgi kuramı arasındaki tartışmanın eleştirel bir perspektiften yeniden değerlendirilmesi sosyal bilimlerin yeniden dirilişi için vazgeçilmez bir koşuldur. Günümüzde bu konuda yapılan tartışmalar, modernlik üzerine yapılan tartışmaların düğüm noktasını oluşturmaktadır. Hiç kuşkusuz, modern ile geleneksel arasında kesin ayrımlarda bulunmak her zaman için yanıltıcı sonuçlara yol açar. Modern bilim ve felsefenin kurucuları olan bilim adamı ve filozofların skolastik düşünce kalıplarının bir bölümünü hala düşünceleri içerisinde barındırıyor olmaları bunun en açık göstergesidir. Ancak, modernlik öncesinde tartışılamaz olanı konu edinen bilimsel etkinliğin, dikkatini modernlikle birlikte tartışılabilir alanlara yöneltmiş olması, modern bilimi geleneksel olandan ayırt eden en önemli özelliklerden biri olarak belirtilebilir. Modern bilimin bilimsel etkinliğine şüphe ile başlıyor olması bunun en açık kanıtıdır. Modernlik öncesi dönemde ise bilimsel etkinlik, üzerinde durulan zeminin dayanaklarını güçlendirmek ve tutarlılığı arttırmakla sınırlandırılmıştır. Oysaki modern bilim, en önemli özelliklerinden biri olan düşünümsellik (reflexivity) yoluyla düşüncede ve eylemde kendisini sürekli olarak inşa eder. Dolayısıyla da modern bilim evreni özünde bir istikrarsızlığa tekabül eder. Modern öznenin bilimsel etkinliği sırasında yaşama evrenini oluşturan nesnelerle kurduğu ilişki hiberboliktir. Yani kendisinden doğru nesnesine yöneldikten sonra kendisine geri döner. Ancak dönmüş olduğu bu nokta bilimsel etkinliğine başladığı nokta değildir. O nesnesini bilme, açıklama ve anlama süreçlerinde kendisini nesnesinde tanır ve kendisini nesnesinde dönüştürür. İşte modern bilimin bu çok yönlü olma ve değişime dinamiklerine sahip olma özellikleri bizlere eleştirel bir duruş

noktası sağlar. Fakat bugün sosyal bilimlerde toplumun içerisinde yer alırken toplum hakkında evrensel hakikatlere ulaşma çabasında olan yasa koyucu (nomotetik) bilim anlayışı bu eleştirel duruşun önündeki en büyük engeldir. Zira Comte'un sosyal *fizik*'i *kurarak* gözlem bilimleri sistemini tamamlamayı sosyal bilimlerin önüne bir görev olarak koyması ve bu bağlamda oluşan bilimsel anlayış hiyerarşik bir bilimsel evrenin olanaklarını yaratır ki böylesi bir evrende eleştirel yaklaşımlara yer yoktur (Comte, 2001: 42). Diğer yandan, yasa koyucu bilim anlayışının tam karşıtı olduğunu iddia eden görelici (rölativist) kuramlarsa insanın yaşamda edimde bulunabilme kabiliyetini reddederek insanın var olma durumunu edilgen bir konuma indirgemektedir. Hâlbuki modernliğin zamanda ve uzamda hızla genişlediği bir dünyada modern düşünümselliğin sosyal bilimlere sunmuş olduğu olanakların en ileri seviyede nasıl etkin kılabileceğinin yollarını aramak gerekmektedir. Bunun sağlanabilmesiyse, ancak sosyal bilimlerde evrensellik ile tarihsel tikellikler ikiliğinin almaşıklı olarak değerlendirilmesiyle mümkün olabilir.

Bu bilgi kuramlarından birincisi bilim yapan özne ile bu öznenin yöneldiği nesne arasında mutlak bir ayrım yaparak bilimin yasa koyucu özeliğini vurgular. Böylelikle de bilim yapan özne, nesnesinin üzerinde yükselerek onun hakkında zamanın ve mekânın ötesinde, tarihsel-olmayan ilkelere ve yargılara varabilir. Böylesi bir noktaya varmış olan yasa koyucu bilimsel tutum bizzat kendisinin de bir nesneleştirme (objektivation) sürecinden geçirilerek felsefi, tarihsel ve politik bir incelemenin konusu yapılabileceğini düşünmek dahi istemez. Oysaki Habermas tin bilimlerinin nesnesinin doğrudan doğruya insanlık olmadığını, bundan daha çok "*insanlığın kendisini dışlaştırdığı dünya olarak tarihsel-toplumsal yaşam…*" olduğunu belirterek kendisini nesnesinden soyutlayarak bilim yapan özne konumuna yükselen yasa koyucu bu bilimsel yaklaşımı da nesneleştirir (Özlem, 2003: 147). Ayrıca, günümüzde tarihsel tikelliklerin bilim tarihindeki varlığına dikkat çeken bilim tarihçileri, bilimin "inşacı" karakterini vurgulayarak onu psikolojik ve sosyolojik bir incelemenin konusu haline getirmektedir. Bilim adamının içerisinde var olduğu psikolojik ve sosyolojik bağlamların, onun nesnesinin karşısında belirli ön kabullerden sıyrılmış bir özne olarak durmasına engel oluşturduğunu, dolayısıyla da nesnenin de öznenin bu ön kabullerine bağımlı olduğunu ileri süren bu ikinci yaklaşım tarihte var olmuş olan hiçbir bilimsel yaklaşımın diğerlerinden daha üstün olduğunu düşünmez. Yöntem olarak da "*eski bir bilim dalının bugünkü ilerlemiş durumumuza yaptığı kalıcı katkıları araştırmaktansa, o bilimin kendi zamanındaki tarihsel bütünlüğünü sergilemeyi*" seçer (Kuhn, 2006: 73). Böylesi bir eleştirel duruş

ve yöntem anlayışı, hiç kuşkusuz, bilimde evrensel ölçütlere varmayı kendisine amaç edinen ve de "bilim evreni"ni yaşama evreninden ayıran yasa koyucu bilim için kabul edilebilir değildir. Zira bilgi alanlarının öznenin ilgi alanlarından bağımsız olmadığını, öznenin ilgi alanlarınınsa tarihsel değişimin akışı tarafından yönlendirildiğini söylemek bilimde evrenselliği savunan bilgi kuramının zeminini oluşturan "*bilim için tüm olguların aynı değeri taşıdığı*" iddiasının olanağını ortadan kaldırır (Durkheim, 1994: 89) . Hâlbuki bu iddia yasa koyucu bilim anlayışı için hayati öneme sahiptir. Onun amacı, bilim adamlarının karşısında duran olgular yığınının eşit bir seviyede olduğunu iddia ederek her bir bilim adamını bir olguyla eşleştirmek ve de tüm bu araştırmaları ortak bir tümellikte bir araya getirmektir.

Görüldüğü üzere sosyal bilimlerde evrenselci bilgi kuramının somutlaştırmaları ve katılıkları insanın bilme ediminin zamansal ve mekânsal dinamiklerini göz ardı etmektedir. Böylelikle bu edimin açıklanabilmesinin olanakları da ortadan kalkmaktadır. Kökleri Platon'a kadar dayanan bu metot, çokluğun toplumsal yaşamdaki yayılımının karşısına toplumsalı düzenleyen ve onun üzerinde aşkın olarak duran Bir'i koyar. Bilimsel araştırmalarda farklı alanlarda benzer yöntemler kullanılarak benzer sonuçlara ulaşılabilmesinin mümkün olması tikelin tümele yönelebilmesini, onun içerisinde bir yer edinmesini sağladığı gibi ortak bir "bilimsel evren"in inşasını da beraberinde getirir. Ancak bu evren içerisindeki bilim adamları belirli ve ortak kuramlara dayanmaktadır. Bu kuramlar belirlendikten sonra bilim adamları nesnelerine yönelmektedir. Bu da bilim adamlarının araştırmalarını kuramı doğrulayabilecek alanlarla sınırlandırmalarına sebep olur. Yani bilim adamı bir kuramın sahibi olmasından dolayıdır ki daha en baştan nesnesinin karşısında seçici bir tavır takınır.

Comte'un "*kendi gerçek sınırlarına indirgenmiş olguların açıklanması işi, bundan böyle artık, bilimin ilerleyişinin gitgide sayısını azaltmaya yöneldiği çeşitli özel fenomenlerle kimi genel olgular arasındaki bir ilişkiden başka bir şey değildir*" derken vurgulamış olduğu "genel olgular" kavramı diğer tüm bilim alanlarında her zaman başka bir benzeri bulunabilecek bir olgu olarak tanımlanabilir ki, böylece birbirinden farklı alanlarda farklı olgularla ilgilenen bilim adamlarının çalışmaları bağlantılandırılabilir ve de benzeştirilebilir (Comte, 2001: 33). "Genel olgular"ın bilim dünyasındaki işlevi bilim adamlarına kendilerini güven içinde hissedebilecekleri, yaşama evreninden soyutlanmış bir "bilim evreni"nin olanaklarını sağlıyor olmasıdır. Bu bilimsel evrende "genel olgular" vasıtasıyla sürekli tekrarlanırlık mümkün hale gelir. Modernliğin zamansal ve mekânsal olarak genişlemesinin karşısında bilim adamlarının bir sığınağa ihtiyaç duymaları son derece doğaldır. Zira

Giddens'ın ileri sürdüğü "*güvenlik ilişkileri, modernlikle ilintilendirilen, yayılmış zaman-uzam uzaklaşmasına temel oluşturur*" fikri, aynı şekilde modernliğin kurucu unsurlarından biri olan "bilim evreni" için de geçerlidir (Giddens, 1994: 91). Belirli bir paradigmanın içinde yer alan bilim adamlarının bilimsel etkinliklerinde bağlı oldukları kurallar ve ölçütler, onlar için vazgeçilemezdir. Onlar, eğer ki bağlı oldukları bu kural ve ölçütlerin dışına çıkarlarsa kendilerini "bilim evreni"nin dışına çıkmış hissederler. "Bilim evreni"nin dışında olmaksa güvenliğin ortadan kalkmasına tekabül eder. Paradigmaya sıkı sıkıya bağlı olmak güvenlik hissine de sahip olmayı beraberinde getirir. Kuhn'a göre "*bu bağlılık ve bunun sonucu ortaya çıkan fikir birliği, …belli bir araştırma geleneğinin doğmasının ve süregitmesinin önkoşullarıdır*" (Kuhn, 2006: 82). Bağlılığın bilimsel etkinlikler için büyük bir önem arz etmesinin, bilimin kendi içinde tahakküm ilişkileri kurmasıyla ve bu tahakküm ilişkilerinin de bilimin nesneleriyle kurduğu ilişkiye yansımasıyla sonuçlanması kaçınılmazdır. Böylesi bir evrende uzlaşım, öznelerin birlikte gerçekleştirdikleri bir etkinlik olarak var olamaz. Burada uzlaşım, ancak öznelerin merkezi iktidara (potestas)[*] bağlılık bildirmelerinin sonucu olarak ortaya çıkan genel kabule tekabül edebilir. Oysa ki eleştirel denetim bilimsel etkinlik için vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Belirli bir paradigmaya dayanan bu tarz bilim evrenlerindeyse eleştirel denetim kurama bağlılığın denetlenmesiyle sınırlandırılır.

Bilim kendi kendisinin üstüne bükülerek kendisini içinde var olduğu yaşama evreninde anlamalıdır. Zira bilim, insanın kendi dünyasını meydana getirme sürecinin önemli bir parçası olması bağlamında yaşamın da bir parçasıdır. Yaşamın üzerinde ya da dışında bir yeri olamaz. Bilimin, yaşamı oluşturan tüm diğer şeyler gibi, sahip olduğu özellikler üstüne düşünsemeler üretmek, böylece de kendi konumunu ve varlık nedenlerini diğer şeylerle uyumlulaştırmak zorunda olması yaşamın onu içeriyor olmasından kaynaklıdır. Ancak bilimin yaşamın değişimleriyle paralellik arz ediyor olması onun daha önceki konumlarını yanlışlamadığı gibi, varmış olduğu son noktayı da doğrulamaz. Zaten sorun, varılan en son noktanın aynı zamanda en doğru nokta olduğunun iddia ediliyor olmasıdır. Eğer ki varılan son nokta en ideal nokta olarak tasarlanabilseydi yaşamın dina-

[*] Latince *potestas* [iktidar] kavramı ile *potentia* [güç] kavramı arasında önemli bir fark mevcuttur. *Potestas* merkezi olan, tümel iktidarı ifade ederken, *potentia* yerel olanı, tikel gücü ifade eder. İngilizce de bu kavramların ikisi de "*power*" kelimesiyle karşılanmaktadır, ancak *potestas* kullanılırken büyük herfle "*Power*" *potentia* kullanılır iken kücük harfle "*power*" kullanılmaktadır. Ayrıntı için bkz. Negri Antonıo, Yaban Kuraldışılık, çev: Eylem Canaslan, Otonom Yay., Michael Hardt'ın Önsözü.

mizmi ortadan kalkardı. Yaşamın hareketi ileriye doğru bir hareket değil, içsel bir harekettir. İşte bu yüzden dolayıdır ki bilim yanlışlanabilir olmayı her zaman barındırır. Bu anlamda tarihte var olmuş olan tüm bilimsel yaklaşımlar gerçekliğin bir yüzüdür. Çünkü onlar nesnelerine yönelirlerken belirli bir noktadan doğru hareket ederler ki, bu noktaların sayısı tarihteki zaman ve mekânların sayısı kadardır.

Yaşamda belirli bir istikrar arayışı ya da yaşama istikrar getirme çabası, hem düşünce tarihinde hem de bilim tarihinde karşımıza sürekli çıkan bir olgudur. Bu tür arayışların varlığı da yaşamın dışında düşünülemez. Toplumu yaşamın tüm değişim dinamiklerine rağmen statik bir yapıda tutma çabasının, dinin, hukukun ve ahlakın değişik biçimlerinde vücut bularak yaşamda yer edinebiliyor olması, tarihsel gerçekliğin de bir parçası olduğunun kanıtıdır. Aynı zamanda bilim dünyası içinde de gerçekleşen bu çaba kamu düzeninin zamanda ve mekânda süreklilik arz edebilmesi amacıyla olması gerekenle olanı birbirinden ayırır. Platonun mağara metaforunda olduğu gibi var olan karanlığın ve gölgelerin dünyasıyla, olması gerekense aydınlığın ve hakikatin dünyasıyla eşleştirilir. Evrenselliğin düşüncede baştanbaşa elde edilmiş olduğunu iddia etmeğe varan böylesi bir düşünüş imgelem yoluyla yaşamdan bir kaçışın ifadesidir ki, tarihteki tikellikleri ve koşulların değişebilirliğini yadsır. Bu noktada sorulması gereken soru şudur: Evrenselci görüşün bilimsel etkinliği bilimsel yasaların ele geçirilmesi ya da başka bir deyişle doğadan sökülüp çıkarılması olarak görmesi, yaşama evreni sürekli olarak değişen ve buna paralel olarak kendi konumunu da düşünümsellikle sürekli olarak yenileyen insanın yaşamda edimde bulunabilmesinin olanaklarını ortadan kaldırmaz mı? Zira eğer ki bilimsel yasalar mutlak bir biçimde ortaya konulabilir bir nitelik arz ediyorlarsa insanların yapması gereken tek şey, bu yasalar edinildikten sonra onlara uyum sağlayarak yaşamlarını bu yasalara göre düzenlemektir. Örneğin, Giddens'e göre bu anlayışın sosyolojideki karşılığı olan **yapı** kavramı, "*insan eylemine 'dışsal' bir şey olarak anlaşıldığında, eylemden bağımsız bir tür özerk form olarak alınmaya veya daha kötüsü, tamamen 'toplumsal nedenler'le eylemi belirleyen bir şey olarak görülmeye*" başlandığında yaşam bir rutine indirgenmiş olur (Giddens, 2005: 505). İşte gelenekselcilikle evrenselcilik arasındaki bağlantı tam da bu noktada ortaya çıkar. Şöyle ki "*gelenek rutindir*" ve "*gelenek, güveni, geçmiş, şimdi ve geleceğin sürekliliği içinde sürdürüldüğü ve bu tür bir güveni rutinleşmiş toplumsal uygulamalara bağladığı sürece*" gerçekleştirebilir (Giddens, 1994: 106). Bilimsel yasaların zamanın ve mekânın tüm belirlenimlerinden soyutlanması eylemin güvenlik uğruna elden çıkarılarak rutinin insan yaşamına egemen olmasına yol açar. Ortaçağda

gelecek geçmişin referanslarıyla düzenlenmekteydi. Yasa koyucu bilim anlayışı ise geleceği doğadan çekip çıkardığı bu yasalar aracılığıyla inşa edebileceğini düşünür. Özünde bu iki duruş arasında hiçbir farklılık yoktur. Sadece referans noktaları birbirinden farklıdır. Biri referans noktası olarak atalarının sürekli tekrarladığı yaşamı alırken diğeri bilim adamlarının güvenle bağlı oldukları bir kuram perspektifinde sürekli tekrarladıkları deney ve gözlemleri alır.

"*Açıktır ki, mevcut bir toplumla ilişkili her genelleme veya araştırma biçimi bu topluma potansiyel bir müdahaledir*" (Giddens, 2005: 434). Demek ki düşünce de yaşamda var olan pek çok eylem tarzından biridir. Düşüncenin eylemden bağımsızlığı düşünülemez. Düşünce bir eylem olmasından dolayı hem toplumda var olan diğer eylemleri tetikler hem de bu eylemlerden etkilenir. Bu anlamda düşünce, diğer tüm şeyler gibi kendi biricikliğinde kavranamaz. Ancak, Locke'un da belirttiği gibi insan, "*cisimleri, onları çevrelemiş olan görünmez akışkanlıkların işlemlerini göz ardı ederek*" ve "*nesnelerden her birini kendi içinde bir bütün, başka şeylerden bağımsız halde kendi niteliklerini yine kendinde toplamış olarak düşünmeye*" alışmıştır (Locke, 1999: 273). İnsanın bu alışkanlığı kendi deneyim dünyasının sınırlarının farkında olmamasıyla ilgilidir. İnsanın içinde bulunduğu sınırlı yaşama evreninde yaptığı kısıtlı gözlem ve deneylerin bütün bir evren içinde geçerli olduğunu iddia edebilmesi ve sonlu sayıdaki tikel gözlemlerden genel ilkeler çıkarması mümkün değildir. İlk olarak gözlem ancak alanın daraltılması pahasına yapılabilir. Alanın ise daha en baştan belirli sınırlarla çevrili olması gözlemcinin gözlem ufkunu daraltır. Keza, ikinci olarak, varsayımsal (hipotetik) bir yöntemle bu sınırlı gözlem alanında ilerleyen gözlemcinin sosyolojik ve psikolojik kaygılara sahip olması gözlemlerinin her zaman seçici olmasına neden olur. Gözlemler araştırmacının beklentilerinin esiridir. Burada gözlemcinin amacı kendisini çevreleyen dünyayı tutarlı bir biçimde inşa etmektir. Gözlem sonuçlarından hareketle kuramın oluşturulmadığı, tam aksine gözlemlerin kuram tarafından yönlendirildiği açıktır. Bu durum gözlemler yoluyla kuramda çeşitli düzeltmeler yapılabilmesinin olanaklarını da ortadan kaldırır. Zira gözlemlerin tek amacı kuramın geçerlilik sahasının yayılımını genişletmektir. Gözlemci bir kurama bağlandıktan sonra dünyaya yöneldiğinde dünyada sahip olduğu kuramı doğrulayacak çok sayıda örnek bulabilir. Kuramını yanlışlayabilecek çok sayıdaki gözlemi yapma ihtiyacını hiçbir zaman hissetmeyecek olan bu gözlemci diğer alanlarda yapılan araştırmalara da kapalıdır. O diğer araştırmalarla iletişimsel bir etkileşime girmekten özellikle kaçınır. Böylece kapalı ve kendi içinde tutarlı bir bilim evreninin inşası mümkün olabilir. Bu evrende gözlemci ya da de-

neyci, etkinliğini doğrulamalarla sürdürür. Doğrulamalar tükenmek bilmez bir akış halinde sürekli tekrarlanarak daha önce yapılan gözlemlere eklenir. Böylelikle yeni yapılan bir gözlem kendisine kadar gelen tüm gözlemleri arkasına alarak kendi doğruluğunu onlara dayandırır. Hâlbuki böylesi bir yöntem vasıtasıyla tüm kuramlar için, doğrulayıcı gözlemler yapabilmek, hatta aynı gözleme birbirinden son derece farklı kuramlar perspektifinde birbirinin karşıtı yorumlar getirebilmek mümkündür. Demek ki bir kurama sahip olan gözlemci kimi şeyleri gözlemlemeyi kendisine yasaklayarak ve neleri görmesi gerektiğini belirleyerek araştırma yapmaktadır. Burada, kuramın sınanabilmesinin herhangi bir imkânı bulunmamaktadır. Zaten, kuramın sahibi olan bilim çevresi daha en baştan kendisini hem dış etkilere kapamış hem de kendi içinde hiyerarşik bir yapı inşa ederek içsel bir devinimin olanaklarını da ortadan kaldırmıştır.

Elbette ki Dukheim'ın "*bütün önnosyonlar sistematik bir biçimde tasfiye edilmelidir*" düsturunu metodolojinin temeline yerleştirmiş olmasından hareket ederek, bilim adamının nesnel olarak araştırma yapabileceği, onun evrendeki tüm diğer şeylerden daha özgür olarak hareket edebileceği ve kuramı doğrulayan örneklerin yanı sıra kurama aykırılıklar oluşturan örnekleri de dilediği kadar bulabileceği iddia edilebilir (Durkheim, 1994: 71). Hâlbuki bunun gerçekleşebilmesi için bilim adamının sosyal yaşamdan tamamıyla soyutlanmış olması gerekir. Bu ise gerçekleşme olanağı olmayan bir şeydir. Zira birincisi bilimsel araştırmalar sosyal yaşamda kullanılabilme olanağı taşımadıkları takdirde uygulamaya geçirilemezler ve unutulup giderler. Demek ki sosyal yaşam, kendisi için kullanılabilir olanı bilimsel araştırmaların içinden seçip almakta, daha sonra da, seçip alınan bu çalışmalar bilim tarihine not olarak düşülmektedir. Bunun yanı sıra ne bilim adamı ne de bilimsel topluluk içinde var olduğu yaşama evreninin ihtiyaçlarından bağımsız olarak kendi başına etkinlikte bulunabilme özelliğine sahip değildir. Örneğin Copernicus yaptığı bilimsel araştırmaların amacının son derece karmaşık bir sistem olan Ptolemi'nin sisteminin yerine daha basit ve tutarlı bir sistem bulmak olduğunu ve böylelikle de denizcilerin işlerinin kolaylaşabileceğini bildirmiştir. Copernicus böylesi bir amacı gözeterek hareket etmekteyken, ondan önce var olan Aristotelesçi evrenbilimiyse tanrısal olarak tasarladığı evrenin merkezine insanı ve dünyayı yerleştirmekle içinde bulunduğu toplumsal yapının ihtiyacı olan hiyerarşik düzeni evrenbiliminde de gerçekleştirmiştir. Bu evrenbiliminin en önemli niteliği, "*ilk devindirici*"nin yani tanrının kendini düşünerek gerçekleştirdiği etkinliğin mutlak olduğunu söyleyerek diğer tüm devinenleri buna bağlamasıdır (Collingwood R.G., 1999: 106). Evren, tanrısal olarak en tepede yer alan-

dan en aşağıda yer alana doğru inşa edildiğinde sosyal yaşamında aynı şekilde inşa edilebilmesinin yolu açılmış olur. Diğer taraftan Rönesans'la birlikte devinim kavramının içeriğinde gerçekleşen dönüşümle bu hiyerarşik evren tasarımının imkânı ortadan kalkar. Zira bu yeni devinim anlayışına göre, evrende tek başına duran bir cismin hareket ettiğini düşünemeyiz. Bir cismin devinimi, başka bir cisme göre konumlandığı zaman gerçekleşebilme olanağına kavuşur. "*Dolayısıyla, devinimi cismin kendi içinde taşıdığı bir şey diye göremeyiz. Bir cisim ancak durgun halde olduğunu varsaydığımız bir başka cisme göre devinim halindedir. Her devinim görelidir. Öyleyse onu iki cisimden, ad libitum (istediğimiz gibi) herhangi birine yükleyebiliriz*" (Koyré, 2004: 174). Böylece "*ilk devindirici*"nin varlığı anlamını yitirir. Cisimlerin devinimlerinin karşılıklı sahip oldukları konumlara göre algılanması onların evrendeki varlıklarının eşit bir seviyeye indirgenmesi anlamına gelir ki, bu da yeni dünyanın özne tasarımının ilk ip uçlarını bize verir.

Demek ki kuramların tutarlılık ölçütleriyle inşa edilmelerinin, içinde bulundukları yaşama evreninin ihtiyaçlarına cevap verebilme kaygısıyla hareket etmelerinden kaynaklandığı iddia edilebilir. Konuyu bu biçimde ele aldığımızda gözlem ve deneyin tutarlılık sağlamak amacıyla yoğun bir etkinlikte bulunmaları anlaşılabilir. Burada işaret etmemiz gereken nokta kuram olmadan hiçbir zaman akla gelmeyecek olan sorunların ampirik çalışmalar yoluyla ortaya çıkarılması ve yoğun bir sınıflandırma faaliyetiyle en alt bölümlere kadar ayrıştırılmasıdır. Öte yandan tüm bu ampirik çalışmaların dayanmış oldukları kuramın ön kabullerinden doğru hareket ettikleri hatırlanacak olursa tüm bu ayrıştırma çabalarının "*genel olgular*"ın belirlenmesiyle ya da evrensel statiklerin tespitiyle sınırlı bir alanda hareket ettikler ortadadır. Bilimin nesnesini en ince noktasına kadar ayrıştırması, dünyayı atomik parçalardan oluşan bir olgular yığını alarak görmesi, daha sonra da bütün bu yığını bir tümellikte bir araya getirmesi, bugün sosyal bilimlerin yaşadığı krizin en önemli sebeplerinden biridir.

"*Bilimsel önermelerin nesnelliği, önermelerin öznelerarası (intersubjective) sınanabilir olması koşuluna bağlıdır*" (Popper, 1998: 68). Zira bilgi, bilim adamının bireysel etkinliğinin sonucu olarak ortaya çıkmaz. Bilgi kamusal alanda filizlenir. İnsanların bilincinde belirli bir yer edinmiş tüm problemler, özünde, tarihseldir. Yani belirli bir zaman ve mekân tarafından sınırlandırılmıştır. Bu anlamda bilimsel etkinlik, içinde kapsandığı zaman ve mekânın üzerine çıkarak onun hakkında bildirimlerde bulunmaktan ziyade bu zaman ve mekânda bir arada bulunduğu tüm özneler ile iletişimsel bir eylem sürecine girmelidir. Topluma dair ileri sürülen tüm bilgiler, toplumsal yaşamı oluşturan tüm öznelerin yaşamlarında belirli etkilere yol açar ki,

bu modernliğin istikrarsızlık özelliği ile doğrudan bağlantılıdır. Modernliğin, yaşamda daha önce var olmuş olan tüm istikrar biçimlerini ortadan kaldırmış olması yaşamın daha dinamik bir hale gelmesinin ve özgerçekleşimin yolunu açmıştır. Modernlik dinamizmini etkileşimin etkinlik alanını genişletmiş olmasından alır. Etkileşimin etkinlik alanı genişlediği içindir ki toplumsal yaşamda ileri sürülen bilgiler gözden geçirilerek sınanabilir. Bunun olabilmesi sadece olanaklı değil ama aynı zamanda zorunludur. Zira insanlığın ulaşmış olduğu bilgi birikimi düzeyi artık bir tek kişinin ya da bir tek zümrenin elde ederek kontrol edebileceği düzeyi aşmıştır. Karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin her geçen gün güçlenmesi bunun en açık kanıtıdır. Dolayısıyla da tüm öznelerin toplumsal yaşamda etkin bir biçimde yer alarak bilginin hem üretiminde hem de kullanımında yer alabilmelerinin olanakları da artmaktadır. Modern dünyada özne kendi kendisiyle tutarlı bir birlik olarak özdüşünsemede bulunan ve kendini kendisine indirgeyen biricik bir şey olarak kavranamaz. Artık böylesi bir özne kavrayışının varlık koşulu ortadan kalkmıştır. Tanrıya ulaşmak için yeryüzündeki tüm etkinliklerden kendisini soyutlayarak, dünyadaki yaşamını salt "kendini bilmek"le sınırlandıran bu özne kavrayışı ancak modernlik öncesi dönemde kendisine bir varlık alanı bulabilir. Modern yaşamda özneler toplumsal yaşam içindeki konumlarını belirlerken diğer öznelerin konumlarını da dikkate alarak hareket ederler. Habermas "*karşılıklı kabul edilmeye dayalı bir ben-özdeşliğinin özgün anlamı*"nın ancak toplumsal yaşam praksisini oluşturan öznelerin tamamlayıcı bir birleşmesinin diyalogsal ilişkisi süreci içinde ortaya çıkabileceğini vurgular (Habermas, 1993:14). İşte bu karşılıklı kabul edilme ve yaşam praksisi içinde öznelerin bizzat kendilerini, birbirleriyle kurdukları ilişkilerde var etmeleri, daha sonra da yaşama evrenlerinin sürekli inşasını bu ilişkilere göre düzenlemeleri ancak modernlik koşullarında imkan bulabilir.

Evrenselci bilim anlayışının başat kaygısı, kamu düzeninin sürdürülebilmesinin imkânlarının ortadan kalkması ihtimaline karşı, bu düzeni gelecekte sağlayabilecek, evrensel standartlarda oluşturulmuş bilgi birikimini sağlamaktır. Oysaki çoğulcu tarihselcilik, kamu düzeninin sürdürülebilmesinin olanaklarını, Bir'in belirleyiciliğinde değil, toplumsal yaşamın öznelerarasılığının zemininde tüm etkilenenlerin etkin kılınarak, toplumun genel gidişi ve öznelerin özgürlüklerinin yayılım sınırları konusundaki konsensüsün yine özneler tarafından sürekli olarak inşa edilebilmesinde bulur.

Ancak, modernliğin tarihsel deneyimi bizlere göstermektedir ki iktidar mekanizmaları, öznenin toplumsal yaşamdaki edimselliğinin yayılımına engel olarak, onu kendi kendisinin içine de hapsedebilmektedir. Böylece

özne kendi yarattığı imgelemler dünyasına sığınarak, toplumsal yaşamdan kaçtığı özelci bir yaşamı da tercih edebilmektedir. Dolayısıyla, bugün modernliğin toplumsal yaşamda hukuksal eşitlik ilkesini gerçekleştirmiş olmasına rağmen özgürlük ilkesini gerçekleştirememiş olmasından doğan problemlerle uğraşan sosyal bilimler, özneler arasılığın zemininde özgürlüğün yayılımını sağlayacak düşünsel çabaları gerçekleştirmekle yükümlüdür.

Kaynakça

Collingwood R.G. (1999), *Doğa Tasarımı*, Çev.: Kurtuluş Dinçer, Ankara: İmge Kitapevi.

Comte Auguste (2001), *Pozitif Felsefe Kursları*, Çev.:Erkan Ataçay, İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Durkheim Emile (1994), *Sosyolojik Metodun Kuralları*, Çev.: Enver Aytekin, İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Giddens Anthony (1994), *Modernliğin Sonuçları*, Çev.: Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Giddens Anthony (2005), *Sosyal Teorinin Temel Problemleri*, Çev.: Ümit Tatlıcan, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Habermas Jürgen (1993), *"İdeoloji" Olarak Teknik ve Bilim*, Çev.: Mustafa Tüzel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Koyré Alexandre (2004), *Bilim Tarihi Yazıları*, Çev.: Kurtuluş Dinçer, Ankara: Tübitak Yayınları.

Kuhn Thomas S (2006), *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Çev.: Nilüfer Kuyaş, İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Locke John, (1999), *İnsanın Anlama Yetisi Üzerini Bir Deneme* (3.-4. Kitap), Çev.: Meral Delikara Topçu, Ankara: Öteki Yayınevi.

Negri Antonio (2005), *Yaban Kuraldışılık*, Çev.: Eylem Canaslan, İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Özlem Doğan (2003), *Hermeneutik Üzerine Yazılar*, İçinde: Habermas J., Dilthey'ın Anlama Kuramı: Ben-Özdeşliği ve Dilsel İletişim (pp. 139-167).

Popper Karl R. (1998), *Bilimsel Araştırmaların Mantığı*, Çev.: İlknur Aka-İbrahim Turan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

BİLİMİN EKONOMİ POLİTİĞİ

Yeşim EDİS ŞAHİN ve Ayça ERŞEN

"Sanayi yoluyla, doğa bilimleri insani yaşama pratik olarak karışmış ve onu dönüştürmüş, ve doğrudan doğruya insandışılaştırmayı tamamlama durumunda kalmalarına karşın, insani kurtuluşu hazırlamışlardır". Karl Marx[1]

Giriş

Karl Marx, bugün yaşadığımız doğa-insan ve sanayi ikilemine dikkat çekerken, aynı zamanda, "Sanayi, doğanın ve bunun sonucu doğa bilimlerinin, insan ile gerçek ilişkisidir"[2] diyerek bilim ve sanayi arasındaki ilişkiyi vurgulamıştır. Bilim ve sanayi arasındaki bu tamamlayıcılık, bilimi hem "insanlığın kurtarıcısı" hem de atom bombası örneğinde olduğu gibi "yok edicisi" haline getirmiştir. Buradaki temel sorun bilimin hangi amaçla üretilip, sanayiye uygulanıp teknoloji haline getirileceğidir. Kısaca bilimin üretim, bölüşüm ve değişiminin nasıl olacağıdır. Tarihsel süreç dikkate alındığında, sınıflı toplumlarda egemen sınıfların bilimin üretim, değişim ve paylaşım sürecinde belirleyici olduğu görülür. Bununla birlikte bilimin özgür düşünceye gereksinim duyması nedeniyle bilim kurumlarının ve bilim insanlarının göreli bir özerklik alanı bulması söz konusu olmuştur. İçinde yaşadığımız tarihsel süreçte ise bu göreli özerklik alanı giderek zayıflamış; bilim ve egemen sınıf ilişkisi tarihin hiçbir aşamasında görülmedik bir biçimde gözlemlenebilir hale gelmiş ve kurumsallaşmıştır. Üniversite-sermaye işbirliği adı altında gerçekleşen bu kurumsallaşma, bilim kurumlarını ve bilim insanlarını yönlendirmeye başlamıştır. Çalışmada bilim-sermaye ilişkilerinin beraberinde getirdiği bilimsel ve toplumsal sorunların çözümlenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla toplumsal ve maddesel yaşama ilişkin araçların üretim-değişim-paylaşımını çözümleyen bir bilim olan ekonomi politi-

[1] Karl Marx, 1844 El Yazmaları – Ekonomi Politik ve Felsefe, Sol Yayınları, Birinci Baskı, Ankara, 1976, s. 200.
[2] Karl Marx, age, s. 200.

ğin yöntemlerinden yararlanılacaktır. Bilimin üretim-değişim-paylaşım koşulları bu yöntem çerçevesinde çözümlenecektir. Bu bağlamda bilim kavramı üzerinde kısaca durulduktan sonra Fordist ve Postfordist dönemler karşılaştırmalı olarak irdelenecektir. Postfordist birikim rejiminin, bilimin üretildiği kurumlar olan üniversitelerde yarattığı değişim, bilim-sermaye ilişkisi açısından çözümlenerek, akademik özgürlük ve üniversite özerkliğinin sermaye karşısındaki durumuna dikkat çekilecektir.

Kavramsal Çerçeve

Bilim genel olarak, nesneler ve nesnel olaylar üzerinde gözleme ve neden-sonuç ilişkilerine dayalı olarak sistematik bir akıl yürütme yoluyla evrene ve topluma ilişkin olguları çözümleme ve olguları birbirine bağlayan yasalara ulaşma çabası olarak açıklanmaktadır. Bilimsel bir çalışma yaparken nesneleri ve nesnel olayları kavramak, tanımlamak, kümelendirmek, nesnel gözlemler yapmak ve nedensellik ilişkileri kurarak açıklamak gerekmektedir. Başka bir anlatımla, belli bir konuda bilgi üretmek için sistematik görgül araştırma yöntemleri uygulanmalı, kuramsal düşünüş ve veriler akıl yoluyla sistematik yöntemler kullanılarak değerlendirilmelidir. Nesnellik, tarafsızlık ve sistematik çözümleme bilimsel bilginin üretilebilmesi için gerekli önkoşulların en önemlileri arasındadır. Bilim insanının özgür düşünebilmesi ve hareket edebilmesi gereklidir. Bu bağlamda bilimin "bilimsel bir tanımının yapılmasının" mümkün olmadığını söyleyen Feynman, bilimi "*kuşkulanma özgürlüğü*"[3] olarak tanımlamaktadır.

Ancak bilgi üretiminin belli bir maddi kaynağa sahip olmayı gerektirmesi, bilim insanın özgür düşünebilme ve sorgulama yeteneğini önemli ölçüde kısıtlamaktadır. Bilim insanları bilimsel etkinlikleri için gerekli koşulları sağlayan odaklardan bağımsız düşünememekte ve kısa dönemde bilimsel etkinlikleri teşvik ediyormuş gibi görünen bu süreçten hem bilim hem de toplum zarar görmektedir. Örneğin, Alman bilim insanlarının 1950'lerde başlayan ve 1980'lerde yoğunlaşan tütün sanayi ile kurduğu ilişkilerin; gerçekleri gizli tutma, dikkatleri başka yöne çekme, saklama ve manipülasyon yoluyla bilim ve bilimsel kurumlar üzerinde derin etkiler yarattığı vurgulanmaktadır.[4] Bilimsel etkinliklerin hangi kurumlar tarafından

[3] Richard P. Feynman, "The Value of Science", National Academy of Sciences toplantısında yaptığı konuşma, 2-4/Kasım/1955 http:// calteches.library.caltech.edu/40/02/Science.htm, 24/05/2006.

[4] Thilo Grüning/Anna B Gilmore/Martin McKee, "Tobacco Industry Influence on Science and Scientists in Germany", American Journal of Public Health, 96;1, Jan 2006, s. 20-32, s. 20.

ve nasıl finans edileceği bilimin gerçek anlamda var olabilmesi için önemli bir konudur. Bilim, sermaye tarafından finans edildiğinde, sermaye tarafından yönlendirilmekte, sonuçta bilimsel gerçekler saklanmakta hem bilim dejenere edilmekte hem de bilim topluma karşı sorumluluğunu yerine getirememekte, tersine toplum yanlış bilgilendirilmektedir.

Tütün ve insan sağlığı üzerine yapılan çalışmalarda bilimin finans edilmesine ilişkin çalışmanın bir benzeri, ABD'de çevre sağlığı ve bilimsel araştırmalar üzerine yapılmıştır. Bu çalışmada, şirketlerin kârlarını maksimize etmek amacıyla, ürünlerinin çevre ve insan sağlığına olan zararını bilerek, bilim insanlarını, bilim danışma kurullarını ve halkla ilişkiler gibi mekanizmaları kullanarak çevre koruma konusundaki yasal kısıtlamaları aştıklarını ve kamuoyunu etkiledikleri belirtilmektedir.[5] Sermaye, çevre ve insan sağlığına verdiği zararı bilimsellik olgusunun toplumda yarattığı güveni kullanarak gizlemekte, toplumu yanlış bilgilendirmekte ve bilimi toplum sağlığına zarar vermeyi sürdürmek için kullanmaktadır. Bu bağlamda, sermaye bilimi kendini meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanmaktadır.

Şirketler tarafından finans edilen bilim insanları parayı verenden yana sonuçlar elde etmeye eğilimlidir.[6] Bilim sermaye ilişkisinin bilimsel gerçekleri toplumdan saklama ve toplumu kendi sağlığına zarar getirecek yönde şirketlerin çevre ve insan sağlığına zarar vermediğine ikna etmek biçiminde ortaya çıkan bu sorunlar, kimin için bilim sorusunu gündeme getirmektedir. Bu soruya verilecek yanıt kişiden kişiye farklılık gösterebilir. Bilimi, doğa karşısında zayıf olan insanın doğaya egemen olma savaşımı olarak tanımlarsak; verilecek yanıt insanlıktır. Bilimin beraberinde getirdiği teknoloji ve sanayi insanlığın yaşamını kolaylaştırmıştır. Marx'ın vurguladığı gibi "insani kurtuluşu" hazırlamıştır, aynı zamanda da yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi insanlığı "insandışılaştırmış"tır. Bu nedenle bilim kimin için vardır sorusunu, bilim toplumun hangi sınıfına hizmet etmelidir sorusuyla tamamlamak gereklidir. Bilimin sermayeye hizmet etmesi durumunda "ekonomik kalkınma"nın gerçekleşeceği, dolayısıyla toplumun tüm kesimlerinin bundan yararlanacağı tezlerine karşın yukarıdaki örnekler bilimin sermayeye hizmet etmesi durumunda "ekonomik kalkınma"ya karşın toplum sağlığı gibi bir sonuç göstermektedir. Bu anlamda bilim insanlık ve

[5] Susanna Rankin Bohme/John Zorabedian/David S Egilman, "Maximizing Profit and Endangering Health: Corporate Strategies to Avoid Litigation and Regulation", International Journal of Occupational and Environmental Health, 11; 4, Oct-Dec 2005, s. 338-459, s. 338.

[6] Susanna Rankin Bohme/John Zorabedian/David S Egilman, age, s. 339.

toplum için varsa, sermayeye değil, toplumun nüfus olarak çok daha büyük kısmını oluşturan işçi sınıfına hizmet etmelidir.

Bilimin Ekonomi Politiği

Ekonomi politik, geniş anlamda "insan toplumunda maddesel yaşama araçlarının üretim ve değişimini yöneten yasaların bilimi"[7] olarak tanımlanmaktadır. Üretim süreci, üretim araçları ve insan emeğini içerir; bu süreçte üretim araçlarının mülkiyeti ve üretim araçlarının biçimini belirleyici bir rol üstlenir ve emek örgütlenmesi de bu etkenlere göre gerçekleştirilir. Değişim, üretimin toplumsal niteliğinden ortaya çıkar ve üretime özgü bir ilişkidir[8]. Üretilen maddi varlıkların toplumsal sınıflar arasındaki dağılımı ekonomi politik çözümlemenin diğer bir öğesini oluştur. Bölüşüm ilişkileri, "üretim koşullarının belli toplumsal nitelikte olmalarını ve üretimi yürütenler arasında belirli toplumsal ilişkileri öngörür."[9] Bu bağlamda, üretim süreci değişim ve bölüşüm sürecini biçimlendirmektedir. Bilimin ekonomi politiği adlı bu çalışmada, günümüzde bilimin üretim süreci ve bilginin toplumsal sınıflar arasında bölüşümünün çözümlemesi amaçlanmaktadır.

Bilim tarihsel süreçte tüm toplumsal ve ekonomik sistemler tarafından bir ölçüde kullanılmıştır, bununla birlikte Eski Yunan'dan gelen "Akademia" geleneği bilim dünyasında egemen olmuştur. Kapitalizm, bilimi en çok kullanan ve yönlendiren sistemdir. Bu etkinin günümüzde geldiği nokta bilimin üretildiği kurumlar olan üniversitelerde "Akademia" geleneğinin tamamen ortadan kaldırılmasıdır. Kapitalizm, modern dünya sistemini kurarken, evreni anlama çabası içinde olan bilimi yeniden düzenlemiş; bilginin yapısı da buna bağlı olarak dönüşmüştür. Bu süreçte bilgi sekülerleşerek kapitalist dünyanın gereksinim duyduğu seküler otoritenin gereklerini üretecek hale gelmiş, diğer yandan da bilim felsefeden ayrılarak ve bilgi felsefeden arındırılarak insan ve doğa bilgisi arasında epistemolojik bir ayrım yapılmıştır.[10] Bu ayrım bilimin doğa bilimleri ve sosyal bilimler olarak ikiye ayrılmasıyla sonuçlanmıştır.

Doğa bilimlerinden üretim sürecine yansıyacak yeni teknolojiler ve metalar geliştirilmesi amacıyla yararlanan kapitalizm; sosyal bilimlerden yeni üretim ilişkilerinin üstyapısını oluşturmak amacıyla yararlanmıştır. Yeni

---

[7] Friedrich Engels, Anti-Dühring, Sol Yayınları, Ankara,1995, s. 169.
[8] Karl Marx, Kapital II, Sol Yayınları, Ankara, 2003, s. 109.
[9] Karl Marx, Kapital III, Sol Yayınları, Ankara, 2003, s. 773.
[10] Immanuel Wallerstein, "Contemporary Capitalist Dilemmas, The Social Sciences, and Thegeopolitics of The Twenty-First Century", Canadian Journal of Sociology, V. 23 I. 2-3, Spring 1998, s. 141-158, s. 145.

devletin teorisini oluşturacak siyaset bilimine, bu devletin işleyiş kurallarını belirleyecek hukuk bilimine, yeni ekonomik ilişkilerin kurallarını belirleyecek bir ekonomi bilimine gereksinim vardır. Bu gereksinimi felsefeden kopartılmış sosyal bilimler karşılamıştır, neden ve sonucu sorgulamak yerine bu sorulara hazır normatif yanıtlar geliştiren bir sosyal bilim... Doğa bilimleri üretim sürecini, sosyal bilimler de daha çok değişim ve bölüşüm süreçlerini etkilemekte ve bu süreçlerin yeniden düzenlenmesinde kullanılmaktadır. Kapitalizmin nihai amacı sonsuz sermaye birikimini sağlamak ve bunu sürekli kılmaktır ve bilimi bu amaçla kullanmaktadır. Yeni üretim ve yönetim teknolojileriyle emek üretkenliğini arttırıp nispi artı-değer elde etmekte, teknolojik yeniliklerle yeni metalar üretip yeni pazarlar yaratmaktadır. Kapitalizm ve bilim arasındaki bu tamamlayıcı ilişkiye karşın, 1980'li yıllara değin bilimin göreli bir özerkliği vardır, bu özerklik 1990'lı yıllarda gerçekleştirilen "ikinci dalga" reformlar kapsamında üniversitelerin yeniden yapılandırılmasıyla tamamen kaybedilmiştir.

Kapitalizm 1970'lerin ortasında girdiği yapısal krizden çıkmak için postfordist birikim rejimine geçmiştir. Postfordist birikim rejimi; meta ilişkilerinin küresel düzeyde yayılması, daha önce metalaştırılmamış olan tüm etki alanlarının, özellikle siyaset, sağlık, eğitim ve bilimin metalaştırılması ve bu etkinliklerin kâr odaklı hale getirilmesi mantığı üzerine geliştirilmiştir.[11] Bu öğeler "toplam kalite yönetimi" modeliyle desteklenen ve artı-değer üretimini sağlayan esnek üretim ve toplam kalite yönetimi modeliyle tamamlanır. Burada "toplam kalite yönetimi" kapitalist sömürüyü bilim yoluyla kabullendirme ve meşrulaştırmanın en tipik örneğidir, "işletme" bilimi kapitalizme sermaye birikimini arttırmak için gereksindiği "bilgiyi" üretmiştir.

Kapitalist küreselleşmenin ana fikri sermaye birikiminin mekânsal dağılımıdır, temel aracı sermaye hareketliliğidir.[12] Yeni ürünler ve metalaştırılmamış alanları metalaştırarak yeni pazarlar yaratmak da diğer bir aracıdır. Doğa bilimleri ve diğer teknoloji temelli alanlar yeni ürünlerle bu süreci desteklemektedir ve özellikle biyoteknoloji gibi alanlarda şirketler büyük kârlar sağlamaktadır, bu bağlamda şirketler bilimi, büyük ticari başarılar

[11] Bob Jessop, "Capitalism and Its Future: Remarks On Regulation, Government and Governance", Review of International Political Economy, 4:3, Autumn 1997, s. 561–581, s. 567.

[12] Jonathan Nitzan, "Regimes of Differential Accumulation: Mergers, Stagflation and The Logic of Globalization", Review of International Political Economy, 8:2, Summer 2001, s. 226–274, s. 246.

için anahtar olarak görmektedir.[13] Postfordist birikim rejiminde bilim ve teknoloji kapitalizmin varlığını sürdürebilmesi için kilit bir kavram haline gelmiş, bu durum sistemin sosyal bilimcileri tarafından "bilgi toplumu" ve "bilgi ekonomisi" olarak kuramsallaştırılmıştır.

Bilimin, Fordist birikim rejiminde göreli özerkliğini korumasındaki en önemli neden; kapitalizme alternatif bir sistem olan SSCB'nin varlığı ve kitlesel üretim-tüketim modeli nedeniyle sosyal devlet modelinin uygulanmasına bağlı olarak eğitim-sağlık-bilim gibi toplumsal hizmetlerin kamu hizmeti olarak sunulmasıdır. Farklılaşmış üretim-tüketim modeline dayanan postfordist birikim rejiminde ise pazara sürekli olarak yeni ürünler sunulmak zorundadır. Fordist dönemde izlenen toplu sözleşme ve göreli yüksek ücret politikası; postfordizmde yerini bireysel sözleşme ve düşük ücretlere bırakmıştır, gelir dağılımında büyük dengesizlikler oluşmuş, işçi sınıfının alım gücü düşmüştür. Bu bağlamda sistem pazar sorununu çözebilmek için alım gücü yüksek olan toplumsal sınıflara, sermaye sınıfına, üst düzey yöneticiler ve benzeri toplumsal gruplara sürekli olarak yeni ürün sunmak zorundadır. Kapitalizm küreselleşerek pazarını büyütmeye çalışırken bir yandan da pazarını küçültmektedir. Pazarı canlı tutmanın tek yolu, pazarlanabilir bilgi üretiminden geçmektedir. Bu nedenle "yenilik-buluş-patent-rekabet" gibi kavramlar bilim dünyasına temel bilimsel değerler olarak sunulmaktadır.

Bilim Üretimi ve Üniversiteler

Bilim üretim sürecinde yaşanan değişim, bilim üreten kurumlar olan üniversitelerde yaşanan değişim örneğiyle çözümlenecektir. Bilimin metalaşması üniversiteleri kâr odaklı çalışan kurumlar haline getirmiş, pazar odaklı ve sermaye tarafından desteklenen "bilimsel" araştırmalar üretilmeye başlanmıştır. Yeni bilgi üretim süreci ve üniversite modeli sistemin bilim insanları tarafından "girişimci bilim", "girişimci bilim insanı" ve "girişimci üniversite" olarak kavramsallaştırılmıştır.

"Girişimci bilim, uygulamalı ve temel bilimleri birbirlerine yaklaştırarak temel araştırmalar için ticari fırsatlar yaratan bilimdir".[14] Etzkowitz'e göre, girişimci üniversitede gerçekleşen bu süreç, hem bilim insanının hem de

[13] Powell W. W./ Koput K. W./Bowie J. I./ Smith-Doerr L., "The Spatial Clustering of Science and Capital: Accounting for Biotech Firm–Venture Capital Relationships", Regional Studies, Vol. 36:3, 2000, s. 291–305, s. 294.

[14] Henry Etzkowitz, "The Second Academic Revolution and the Rise of Entrepreneurial Science", IEEE Technology and Society Magazine, Summer 2001, s. 18-29, 28.

üniversite'nin faydasını arttıracaktır.[15] Girişimci bilim insanı, kendisini izole ettiği, bilimsel yenilik ve buluş odaklı çalışmaların yapılmadığı "fildişi kule"sinden çıkmış; bilim ile sanayinin talep ettiği bilimsel yenilik arasındaki mesafeyi kapatan buluşlar yapan mühendisler ve bilim insanlarıdır.[16] Etzkowitz, girişimci bilim insanını Profesör Z tiplemesiyle örneklemektedir. "Profesör Z meslektaşları tarafından "gerçek girişimci" olarak tanımlanır. Kendisi 1983-1984 akademik yılında, şirketler tarafından araştırmalardan bir milyon doların üzerinde gelir elde ettiğini bildirmektedir. Profesör Z, sanayiden para kazanmanın iki yolu olduğunu söylemektedir. Birincisi araştırma konusu kendilerini ilgilendirdiğinde araştırmayı desteklemektedirler. Ancak sanayiden fazla para kazanmanın yolu, onlarla işbirliği içinde ve talepleri doğrultusunda çalışma yapmaktır."[17]

Girişimci üniversite, ekonomik olarak kendi kendini üretebilen, kurumsal ilkeleri ve araştırmalarında "verici-odaklı" çalışan örgütlerdir ve üniversite-sanayi işbirliğiyle yetinmeyip toplumla kurumsal bağlar kurar.[18] Etzkowitz' in üzerinde önemle durduğu üniversite-toplum işbirliği, üniversite-sivil toplum örgütü ilişkisidir, bu bağlamda girişimci üniversite, "üniversite yönetimi"nden "üniversite yönetişimi"ne geçmiş üniversitedir.

Üniversite-sivil toplum örgütü işbirliği, üniversite-toplum işbirliği olarak gösterilmekte ve buna dayanarak yeni bir "toplumsal sözleşme" oluşturulduğu savunularak üniversite yönetişimi meşrulaştırılmaktadır. Sermayeden bağımsız hiçbir sivil toplum örgütünün yönetişim sistemi içinde yer alamayacağı[19] dikkate alındığında; "yeni toplumsal sözleşme" söyleminin sermayeden yana işleyen bilimi toplumdan yana göstermek çabasından başka bir şey olmadığı sonucuna varılır. Bir yandan Profesör Z tiplemesiyle bilimin kim için yapıldığını açıkça ifade ederken diğer yandan da yeni bir "toplumsal sözleşme"den söz etmeleri çelişkilidir. Bu çelişkiyi kapatmak için ekonomik kalkınmadan söz etmektedirler, geçekte amaç kalkınma değil büyümedir; kalkınma okuryazarlık ve eğitim oranı, bebek ölüm oranı gibi toplumsal göstergeleri içeren bir kavramdır, eğitim-sağlık-bilimin metalaştığı bir toplumda ise bu göstergeler kaçınılmaz olarak düşmektedir. Bu

[15] Henry Etzkowitz, 2001, age, s. 28.
[16] Henry Etzkowitz, "The Norms of Entrepreneurial Science: Cognitive Effects Of The New University–Industry Linkages", Research Policy, 27, 1998, s. 823–833, s. 827.
[17] Henry Etzkowitz, 1998, age, s. 827.
[18] Henry Etzkowitz, 2001, age, s. 28.
[19] John Brown, "Yönetişim ya da Neo-liberalizmin Siyasi Düzeni", çev. T.Gülcan, Birikim, Sayı:158, Haziran 2002, s. 36-43, s. 40.

anlamda "girişimci bilim" kalkınma ve toplum için değil, yalnızca bir toplumsal sınıf için "sermaye sınıfı" için çalışmaktadır.

Üniversite Yönetişimi ve Biginin Bölüşümü

Postfordist dönemde yeniden örgütlenen bilim üretim sürecinin işleyişine bakıldığında sürecin üniversitelere ayrılan kamu kaynaklarının kısılmasıyla başladığı görülür. 1980'lerde başlatılan üniversite-sermaye işbirliğinin ilk uygulaması üniversite ve sermayenin doğrudan doğruya ilişki kurması biçimindedir. Ancak bu uygulamadan, umulan sonuçlar elde edilemeyince, 1990'lı yıllarda geçekleştirilen "ikinci dalga" reformlar ya da restorasyon süreci kapsamında üniversite yönetişimine geçilmiştir. 1990'lı yılların en tipik özelliği sürece devlet ve sivil toplum örgütlerinin katılmasıdır. Devlet bilim kurumları aracılığıyla sermaye ile üniversite arasında aracı bir işlev üstlenmiş ve Ar-Ge projeleri için sermayeyi desteklemiştir; devlet destekli Ar-Ge süreci başlamıştır. Devlet, bütçeden üniversitelerin aldığı payı arttırmak yerine, bu kaynağı sermayeye aktarmakta, sermaye üniversiteyle Ar-Ge projesi hazırlayarak bu paranın, bir kısmını üniversiteye bir kısmını araştırmacıya vermekte sonuçta pazar payını ve kârlılık oranını arttıracak "yeniliğe" ve "buluşa" sahip olmaktadır. Bu süreç, Farazmand'ın, "küreselleşme sürecinde devletin sürekliliğin devam ettiği ve devletin küresel sermaye birikimini kolaylaştırıcı güçlü bir kurumsal araç haline geldiği"[20] saptamasını doğrulamaktadır.

"Kamu-özel-sivil toplum" işbirliği olarak formüle edilen yönetişim modelinin bilime uyarlanmasının üçüncü ayağını sivil toplum örgütleri oluşturmaktadır. Bu kuruluşlar, bilimsel vakıflar, dernekler, meslek odaları ve devlet-özel-sivil toplum örgütü işbirliğiyle oluşturulan dernek ya da vakıf[21] statüsündeki kurumlardır. Bu kuruluşlar sermaye ve devletle kurdukları ağ ilişkileriyle sistemdeki rollerini yerine getirmektedirler. Literatürde bu kuruluşların üniversite ve bilim üretim sürecine ilişkin birçok örnek bulunmaktadır, örneğin Demeritt, bu kurumların üniversiteleri özel sektör için özel buluşlar gerçekleştirecek yönde eğirdiğini yazmaktadır.[22] Jacobson,

---

[20] Ali Farazmand, "Globalization, The State And Public Administration: A Theoretical Analysis With Policy Implications For Developmental States", Public Organization Review: A Global Journal 1 :2001, s. 437 – 463, s. 449.

[21] Bu tür örgütlerin Türkiye'deki örneği, özel ve kamu işbirliğiyle oluşturulan Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfıdır. (TTGV)

[22] David Demeritt/Loretta Lees, "Research Relevance, 'Knowledge Transfer' and The Geographies of CASE Studentship Collaboration", Area, 37:2, 2005, s. 127–137, s. 129.

"kâr amaçlı" olmayan tıp derneklerinin şirketlerle kurdukları ağ ilişkilerini çözümlemiştir; örneğin, Amerikan Diyetisyenler Derneği (ADA), "kredibilitelerini ve gelirlerini" arttırmak amacıyla gıda sanayi ile yakın ilişkiler kurmuştur ve gıda sanayi ADA'yı diyetisyenlerin ve kamuoyunun kalbi ve vicdanı olarak görmektedir.[23] Mc Docnolds ve Coca Cola gibi şirketler doğrudan doğruya üniversiteye bir araştırma yaptırmak yerine, kamuoyunda saygınlığı olan dernekleri kullanarak tıbbi araştırmalar yaptırmakta, kamuoyu ve çoğu zaman araştırmacı araştırmanın arkasındaki kurumu bilmemektedir.

Özel-kamu-sivil toplum biçiminde üç direk arasında kurulmuş ağ ilişkileri olarak sunulan üniversite yönetişimi, gerçekte devlet ve sermaye olarak iki direk arasında işlemekte, şirketler bilim dernekleri aracılığıyla kendi amaçları doğrultusunda bilgi üretmekte, bilim derneklerini de peçe olarak kullanmaktadır. Üniversite yönetişimi modelinde üniversitenin rolü pazarlanabilir bilgi üretmektir. Sermayenin üniversiteler arasında seçim yapmasını kolaylaştırmak amacıyla uluslararası "bilimsel" ölçütler geliştirilmiştir; üniversiteler bu ölçütleri tutturdukları ve sıralamada yukarı çıktıkları ölçüde Ar-Ge projesi alarak gelirlerini arttırmaktadır. Sonuç olarak üniversiteler, bilimsel kurum olmaktan çok, proje pazarından pay kapma yarışı içine girmiş kurumlar haline dönüşmüştür.

Bilimin üretim koşulları, üretilen bilginin paylaşımını da biçimlendirmiştir. Girişimci bilgi yaklaşımı ve üniversite yönetişimi çözümlenirken günümüzde bilimin sermayeden yana çalıştığı vurgulanmıştır. Bölüşüm konusunda diğer önemli noktaları şöyle özetleyebiliriz.

- Bilimin metalaşması yüksek öğrenimi paralı hale getirmiş, işçi sınıfından ailelerin çocuklarının üniversitede okuyabilmesi, burs kazanacak özel yeteneklere sahip olmasına bağlanmıştır.
- Yüksek teknoloji ürünü olan ve insanlığı yakından ilgilendiren örneğin sağlıkla ilgili ürünler tekellerin elinde toplanmakta ve yüksek fiyatla pazara sunulmaktadır. Patent sistemi bu ürünlerin başka kurumlar tarafından üretilmesini engellemektedir. Bu nedenle bu ürünler, AIDS ilaçlarında olduğu gibi maliyetlerinin çok üstünde satılmaktadır. Şirketler rekabet üstünlüğü sağlayıp sermaye kârlılığını arttırırken, bu teknolojiden emekçiler yaralanamamaktadır.

[23] Michael F Jacobson, "Lifting the Veil of Secrecy from Industry Funding of Nonprofit Health Organizations", International Journal of Occupational and Environmental Health, 11, 4; Oct-Dec 2005, s. 349-358, s. 350.

Sonuç

Kavramların yeniden kavramsallaştırıldığı, değerlerin yeniden belirlendiği postfordist dönemde, bilim ve bilim insanı kavramları yeniden kavramsallaştırılmış, bilimsel değerler değişmiştir. Bilim insanı "fildişi kule"sinden çıkartılarak, sermayenin kalesine itilmiştir. Bu kaleye girmeyi başarabilmek için, evreni ve toplumu sorgulamak yerine, sermaye için projeler üretmiş, "indeksli" yayın ve atıf gibi ölçütleri tutturmaya çalışmıştır. Akademisyenlerin küçük bir azınlığını oluşturan bu kişilerin unutmaması gereken bir gerçek, kendilerinden istenenleri yerine getirebildikleri sürece bu kalede yer bulabilecekleridir. Kaledeki konumları ise ayrı bir tartışma konusudur. Akademisyenlerin büyük bir kısmı, bu ölçütleri tutturup, kaleye girme amacıyla çabalamakta, bilimsel değerlerden uzaklaşmaktadır. Sayıca az olmalarına karşın bilimsel saygınlıkları yüksek, David Goodstein gibi bir grup akademisyen ise yazılarıyla bu sürece karşı direnmektedir.

Goodstein, temel bilimlerin evreni anlamak yoluyla insanların gereksinimlerini karşıladığını, bilimsel gelişmenin temel bilimler sayesinde olduğunu ve temel bilimler olmaksızın uygulamalı bilim ve teknoloji olamayacağını söyleyerek temel bilimler alanındaki araştırmaların önemini vurgulamaktadır.[24] Bu bağlamda temel bilim araştırmalarının devlet tarafından "kamusal amaçla" desteklenmesi üzerinde siyasal bir uzlaşmaya varılmasını önermektedir[25]. Goodstein'ın önerisi Fordist birikim rejiminde ve sosyal devlet modelinde uygulanabilir, ancak postfordist birikim rejiminde böylesi bir siyasal uzlaşma mümkün değildir. Bu sorunun yanıtı, emperyalizmin makyajlanmış formu olan küreselleşmenin önüne geçemeyiz, onunla bütünleşelim ya da antiemperyalist savaşım verelim seçenekleri arasında vereceğimiz yanıtta yatmaktadır. Bilim anlayışında ve üniversitelerde yaşanan değişim bütünden ayrı tutulamaz, değişimi zorlayan nedenler ortadan kalkmadan da çözülemez. Kısa dönemde akademisyenlerin yapabileceği, sermaye-araştırma çarkına karşı direnmek, pazarlanabilir bilgi üretmenin bilim üretmek olmadığını çevrelerine anlatmak ve örgütlenmektir.

Kaynakça

BohmeS.R., Zorabedian J. ve Egilman D.S. (2005), "*Maximizing Profit and Endangering Health: Corporate Strategies to Avoid Litigation and*

[24] David Goodstein, "Conduct and Misconduct in Science", erişim. 16/08/2006, http://www.its.caltech.edu/~dg/conduct_art.html.

[25] David Goodstein, "The Big Crunch", NCAR 48 Symposium, Portland, OR September 19, 1994, erişim16/08/2006, http://www.its.caltech. edu/~dg/crunch_art.html.

Regulation", International Journal of Occupational and Environmental Health, 11; 4, Oct-Dec 2005, s. 338-459.

Brown J., (2002), "*Yönetişim ya da Neo-liberalizmin Siyasi Düzeni*", çev. T.Gülcan, Birikim, Sayı:158, s. 36-43.

Demeritt D. ve Lees L. (2005), "Research Relevance, 'Knowledge Transfer' and The Geographies of CASE Studentship Collaboration", Area, 37:2, s. 127–137.

Engels F. (1995), *Anti-Dühring*, Ankara: Sol Yayınları.

Etzkowitz H. (2001), "*The Second Academic Revolution and the Rise of Entrepreneurial Science*", IEEE Technology and Society Magazine, Summer 2001, s. 18-29.

Etzkowitz H. (1998), "*The norms of Entrepreneurial Science: Cognitive Effects of The New University–Industry Linkages*", Research Policy, 27, 1998, s. 823–833.

Farazmand A. (2001), "*Globalization, The State And Public Administration: A Theoretical Analysis With Policy Implications For Developmental States*", Public Organization Review: A Global Journal 1, s. 437 – 463.

Feynman R.P. (2006), "*The Value of Science*", National Academy of Sciences toplantısında yaptığı konuşma, 2-4 Kasım 1955, erişim 24/05/2006, http://calteches.library.caltech.edu/40/02/Science.html

Goodstein D., "*Conduct and Misconduct in Science*", erişim 16/08/2006, http://www.its.caltech.edu/~dg/conduct_art.html.

Goodstein D. (1994), "*The Big Crunch*", NCAR 48 Symposium, Portland, OR September 19, 1994, erişim16/08/2006, http://www.its.caltech.edu/~dg/crunch_art.html.

Grüning T., Gilmore A.B. ve McKee M. (2006), "*Tobacco Industry Influence on Science and Scientists in Germany*", American Journal of Public Health, 96;1, Jan 2006, s. 20-32

Jacobson M. F. (2005), "*Lifting the Veil of Secrecy from Industry Funding of Nonprofit Health Organizations*", International Journal of Occupational and Environmental Health, 11, 4; Oct-Dec 2005, s. 349-358.

Jessop B. (1997), "*Capitalism and Its Future: Remarks On Regulation, Government and Governance*", Review of International Political Economy, 4:3, Autumn 1997, s. 561–581.

Marx K. (1976), *1844 El Yazmaları – Ekonomi Politik ve Felsefe*, Birinci Baskı, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K. (2003), *Kapital II*, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K. (2003), *Kapital III*, Ankara: Sol Yayınları.

Nitzan J. (2001), "*Regimes of Differential Accumulation: Mergers, Stagflation and The Logic of Globalization*", Review of International Political Economy, 8:2, Summer 2001, s. 226–274.

Powell W. W., Koput K. W., Bowie J. I. ve Smith-Doerr L. (2000), "*The Spatial Clustering of Science and Capital: Accounting for Biotech Firm–Venture Capital Relationships*", Regional Studies, Vol. 36:3, 2000, s. 291–305.

Wallerstein I. (1998), "*Contemporary Capitalist Dilemmas, The Social Sciences, and The Geopolitics of The Twenty-First Century*", Canadian Journal of Sociology, V. 23 I. 2-3, Spring 1998, ss.141-158.

EMEK GÜCÜNÜN VE ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN YENİDEN-ÜRETİMİ BAĞLAMINDA EĞİTİMİN VE BİLİMİN İDEOLOJİK İŞLEVLERİ

Güven SELÇUK

Emek Gücünün ve Üretim İlişkilerinin Yeniden Üretimi (Marx'ın ve Althusser'in Mirası)

Emek gücünün (*labour power*) ve üretim ilişkilerinin (*relations of production*) yeniden üretimi, kapitalist ekonomik düzenin ve toplumsal formasyonun devamının biricik koşuludur. Marx'a göre üretim güçleri (*forces of production*); üretim araçları ve emek gücünden oluşur. Sistemin devamı için, yine bu ikisinin de yeniden üretimi gereklidir. Emek gücü, metalara değer kazandıran yararlı iş yapma yetisi ve işçilerin kapitalistlere ücret karşılığında sattıkları şey olarak tanımlanabilir.[1] Üretici güçlerin beşeri unsuru olarak emek gücü, şu halde kapitalist sistemin bekasının *sine qua non* (olmazsa olmaz) koşuludur. Meta üretimi, a priori (öncel olarak) üretim araçları ve emek gücünün yeniden üretimini gerektirir.

Üretim ilişkileri ise, üretici güçlere iktisadi sahiplik aracılığıyla kurulur. Kapitalist ekonomik sistemde bu ilişkilerin en temel olanı; burjuvazi "üretim araçları"nın sahibiyken, proletaryanın yalnızca kendi "emek gücü"nün sahibi olmasıdır. Kapitalist üretim tarzının temelindeki dinamik, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki karşıtlıkta yatmaktadır. Üretici güçler -üretim ilişkileri kavram çifti, yalnız iktisadi değil, tüm toplumsal süreçlerin

[1] Şu var ki, emek gücü, insanların gerçek üretici gücü olan "emek"ten ayrı tutulmalıdır. Emek gücü kategorisi, artık değerin kaynağının açıklanmasında ortaya çıkar. Öyle ki, bir bütün olarak kapitalist üretim sisteminde artık değerin kaynağı, kapitalistlerin emek gücüne ödedikleri değerin, emek gücünün metalara kattığı değerden daha düşük olmasında gizlidir. Marx, emek ve emek gücü ayrımının keşfini, ekonomi bilimine yaptığı en önemli katkı olarak değerlendirmiştir (Bottomore, 2001: 190-192). Emek – emek gücü kategorisi hakkında ayrıca bkz. Marx'ın "Ücretli Emek ve Sermaye" isimli çalışmasına F. Engel'in yazdığı önsöz (Marx, 1993).

temelini oluşturur. "Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı"nın önsözünde Marx şöyle der:

> "Ulaşmış olduğum ve bir kez ulaşıldıktan sonra incelemelerime kılavuzluk etmiş olan genel sonuç, kısaca şöyle formüle edilebilir: Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır. Gelişmelerinin belirli bir aşamasında toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine, ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üstyapıyı, büyük ya da az bir hızla altüst eder." (Marx, 1976)

Görüldüğü üzere "üretim ilişkileri", Marx'ın ekonomi politik çözümlemesindeki anahtar kavramlardan biridir. Maddi üretim araçları ve beşeri emek gücünün bileşiminden oluşan üretici güçlerle, iktisadi sahiplik dolayımında belirlenen üretim ilişkileri arasındaki antagonistik karşıtlık, toplumsal devrimi hazırlayan bir sürece işaret eder. Şu halde, toplumsal bir devrimi önleyebilecek yegâne şey; üretim ilişkilerinin yeniden ve yeniden üretimidir. Bu bağlamda emek gücünün yeniden üretimi, üretici güçleri üretim ilişkileri ile uyumlu hale getirerek (üretici güçler ve üretim ilişkileri çatışmasını engelleyerek), son kertede üretim ilişkilerinin de yeniden üretimini önceler.

Fransız yapısalcı düşünür Louis Althusser'in "İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları" (Althusser, 2000) isimli eseri; oldukça özgün bir ideoloji kavramsallaştırması sunmakla birlikte, üretim koşullarının ve üretim ilişkilerinin yeniden üretimi üzerinde yoğunlaşarak devletin ideolojik aygıtları (DİA) arasında öğretimsel DİA'nın hayati önemine vurgu yapar.

Emek gücünün, kendini yeniden üretmesinin birincil koşulu, maddi aracı; doğal olarak ücrettir. Ücret; işçinin bir sonraki gün işine gidip emeğini satabilmesi için gerekli olan barınma, beslenme, giyecek gibi zaruri ihtiyaçları yanı sıra, proleterin kendini emek-gücü olarak bedenlerinde yeniden ürettiği çocuklarının eğitimi ve yetişmesi için gerekli olan harcama ka-

lemlerini de içerir. Şu halde işçinin kendini yeniden üretmesi; ilk olarak kendini besleyip, yaşamaya ve çalışmaya devam etmesi, ikinci olarak da çocuk yaparak, işçi sınıfının gelecek kuşaklarını da yeniden üretmesi anlamına gelir (2000: 21).

Emek gücünün yeniden üretiminin maddi aracı olan ücret dışında, farklı bir takım araçlar daha vardır. Çünkü emek gücüne kendini yeniden üretmesinin yalnızca maddi koşullarını sağlamak yetmez. Özellikle bugünün esnek-Postfordist üretim sürecinde ihtiyaç duyulan işçi tipi, yüksek teknoloji gerektiren yeni ve karmaşık üretim sistemlerini kullanma ehliyetine, bilgi ve becerisine sahip yeni bir işçi tipidir. Köleci ve servajcı (feodal) toplumsal formasyonlardan farklı olarak, kapitalist düzende emek gücünün vasıflarının yeniden üretimi, giderek "yerinde" (yani üretim içinde eğitim) değil; daha ziyade üretim dışında, kapitalist eğitim sistemi içinde, farklı kurum ve düzeylerde gerçekleşmektedir: yani okulda..!

Kapitalist eğitim sisteminde okulda; okuma, yazma, sayma, ya da farklı bir şekilde söylenecek olursa, farklı üretim görevlerinde direkt olarak kullanılabilecek öğeleri içeren birçok şey öğretilmektedir. "Fakat bu bilgilerin ve tekniklerin yanında ve bu vesile ile de, işbölümünün her görevlisinin 'tayin edildiği' yere göre uyması gereken terbiye kuralları, görgü 'kuralları' öğreniliyor okulda: Sivil ve mesleki vicdan, ahlak kuralları, açıkçası toplumsal-teknik işbölümüne saygı kuraları ve en sonunda da sınıf egemenliğinin yerleştirdiği düzenin kurallarına saygı." (Althusser, 2000: 23). Aynı zamanda dili düzgün kullanma, konuşma, yazma; yani kapitalistlere "düzgün biçimde emretme", yani işçilerle "düzgün konuşma" öğretiliyor Althusser'e göre. Sonuç olarak emek gücünün yeniden üretimi, yalnızca niteliklerinin yeniden üretimini değil, bununla birlikte, kurulu düzenin kurallarına boyun eğmesinin de yeniden üretimini gerektirmektedir.

Üretim ilişkilerinin yeniden üretimi ise, hukuki-siyasal ve ideolojik üstyapı yoluyla sağlanır, hem devletin baskı aygıtlarını (DBA), hem de DİA'ları gerektirir. Bu noktada gözden kaçırılmaması gereken şey, tüm devlet aygıtlarının hem ideoloji, hem de baskı kullanarak işlediğidir. Aralarındaki fark, DBA'ların baskıya öncelik vererek işlemesine karşın, DİA'ların ideolojiye öncelik vererek işlemesidir. DBA'lar daha gözle görülür, somut ve merkeziyken, DİA'lar daha soyut ve görece daha özerktir. Son tahlilde sömürü ilişkilerine denk düşen üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin siyasal koşullarını, DBA'lar baskı (fiziksel olsun ya da olmasın) ile sağlarlar ve DİA'ların işleyişinin siyasal koşullarını hazırlarlar. DBA'ların kalkanı ardında üretim ilişkilerinin yeniden-üretimini de, büyük ölçüde DİA'lar gerçekleştirirler (Althusser, 2000: 38-39).

Kapitalizmin ortaya çıkışıyla birlikte, DİA'ların niteliklerinde ve işlevlerinde bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Althusser, kapitalizm öncesi servajcı toplumsal formasyonda egemen DİA'nın, öğretimsel ve kültürel işlevleri bünyesinde barındıran "kilise" olduğunu söyler. Kiliseyle birlikte "aile", diğer önemli DİA'dır. Ancak kapitalizmin, modernitenin ve kenter toplumun ortaya çıkışı ile birlikte kilise, öğretimsel işlevini "okul"a devretmek zorunda kalmıştır. Denebilir ki, ortaçağdaki kilise-aile çiftinin yerini, bugünkü kapitalist toplumda okul-aile çifti almıştır. Öğretimsel ideolojik aygıt, yani okul, bugünkü kapitalist toplumsal formasyonda egemen DİA'dır (Althusser, 2000: 40-43).

Hangisi olursa olsun, tüm DİA'ların yegâne amacı, üretim ilişkilerinin yeniden üretimidir ve her biri bu tek hedefe kendine özgü yollardan katkıda bulunur. Örneğin siyasal aygıt, bireyleri devletin siyasal ideolojisine uydurur. Haber aygıtı tüm yurttaşları basın, radyo, televizyon ile günlük milliyetçilik, şovenizm, liberalizm, ahlakçılık dozlarıyla besler. Benzer şekilde kültürel aygıt da (örneğin kitle kültürü ya da günümüzün egemen postmodern popüler kültürü), aynı işlevleri yerine getirir. Dini aygıt ve aile aygıtı da nihai olarak (ancak kendine özgü yöntemler kullanarak) yine üretim ilişkilerinin yeniden üretimine yönelmiştir. Tüm bu DİA'lar arasında usulca işini gören, hiç ses çıkarmadan, sessizce işleyen bir DİA daha vardır: okul... Okul, ilk bakışta kendisini pek belli etmese de, açıkça egemen DİA'dır. Tüm toplumsal sınıfların çocuklarını ana-okulundan başlayarak alır ve yıllar boyunca, çocuğun etkilere en açık olduğu çağda, egemen ideolojiyle kaplanmış becerileri (dil, hesap, bilimler, edebiyat vb.) ya da sadece katıksız egemen ideolojiyi (ahlak, felsefe, yurttaşlık eğitimi vb.) tekrarlaya tekrarlaya çocukların kafasına yerleştirir. On altıncı yaşa doğru bir yerlerde dev bir çocuk kitlesi (eğitime devam edemeyenler), işçiler ve küçük köylüler olarak üretimin içine düşer. Kısa bir süre daha yoluna devam edebilenler ise, aşağıdan yukarıya doğru sırasıyla; küçük ve orta teknisyenler, beyaz yakalı işçiler, küçük ve orta devlet memurları olarak, her türlü küçükburjuva tabakaları oluşturur. Sonuna kadar gidebilen küçük bir kısım ise, sömürü görevlileri (kapitalistler, işletmeciler), baskı görevlileri (askerler, siyaset adamları, yöneticiler vb.) ve profesyonel ideologlar olarak, düzende kendilerine sunulan yeri sorgusuz sualsiz alırlar. Tüm bu eğitim süreci boyunca, zihinlere kazınan değerler, ideolojiler, inançlar; ailelerde, dini kurumlarda, orduda, kitaplarda, filmlerde de öğrenilir fakat, başka hiçbir DİA bu kadar yıl boyunca, haftanın 5-6 günü 8'er saatten, kapitalist toplumsal formasyonun çocuklarının tümünün zorunlu (ve üstelik bedava) dinleyiciliğine sahip değildir (Althusser, 2000: 43-45).

Görüldüğü üzere "okul", yani öğretimsel DİA, hem emek gücünün hem de üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde birincil öneme sahiptir.

Kapitalizmin Yeniden Yapılanma Süreci: Fordist Birikim Rejiminden Postfordist Birikim Rejimine

Bilindiği üzere, 1970'li yıllar kapitalizmin son büyük krizine sahne olmuştur. Bu derin ve kapsamlı kriz bir yeniden yapılanma ile aşılmaya çalışılmaktadır. Kapitalist sistemin 1970'li yıllara damgasını vuran bunalımı ve bu bunalımı aşmak için öngörülen yeniden yapılanma hareketi çok yönlü bir süreçtir; beraberinde hızlı, kapsamlı, karmaşık, etkileri yalnız ekonomik alanda değil, siyasal, sosyal ve kültürel alanlarda da görülen dünya çapında bir değişim sürecini de getirmiştir.

Refah devleti uygulamaları ile gelişmiş siyasal ve ekonomik demokrasi, kapitalist ekonomi içinde pazara karşı bir kumanda ekonomisi alanı oluşturmaktadır. Bu kumanda alanı, doğal olarak pazar aleyhine bir durum yaratmakta, giderek gelişmekte ve uzun vadede kaçınılmaz olarak genel kar hadlerinin düşmesine yol açmaktadır. Kâr hadlerinin düşmesi ise mevcut birikim rejiminin tıkanmasına ve giderek işlevsiz hale gelmesine neden olmaktadır. 1970'lerdeki bunalımı ve Fordist birikim rejiminin iflasını bu çerçevede değerlendirmek ve bunalımdan çıkış yolu olarak görülen yeniden yapılanmayı, bu gelişmelerin sonucu olarak ele almak gerekmektedir.

Bunalımın nedeni olarak "kâr oranlarındaki genel bir düşme eğilimi ve bu doğrultuda birikim rejiminin sekteye uğraması" veri alındığında yeniden yapılanmanın amacı, tekrardan kâr oranlarının yükseltilmesidir. Kâr hadlerinin düşme nedeni; refah devleti uygulaması, yani kumanda ekonomisi alanının pazar ekonomisi alanı aleyhine giderek genişlemesi olduğuna göre, yeniden yapılanma, kumanda ekonomisi alanının daraltılmasını gündeme getirmektedir. Bu doğrultuda *özelleştirme* ve *deregülasyon* gibi kavramlar da yeniden yapılanma sürecinin, kumanda ekonomisi alanını daraltmaya yönelik düzenlemeleri olarak düşünülebilir. Bununla birlikte, ulusal devletin ekonomik egemenlik alanının daraltılması hatta marjinalleştirilmesi anlamına gelen *küreselleşmenin* de yeniden yapılanma sürecinin temel özelliklerinden biri olduğu söylenebilir. Küreselleşme olarak tanımlanan bu oluşum aynı zamanda dünyanın tek ve bütünleşmiş bir pazar haline dönüşmesini amaçlamaktadır ve bu sayede de büyüyen pazar içinde kâr oranlarının genel olarak yükselmesi sağlanabilecektir (Şaylan, 2002: 147).

Kapitalizmin bu son büyük krizi aynı zamanda Fordist birikim rejiminin krizidir ve yeniden yapılanma altyapısal olarak temelde birikim rejiminde

ve üretim yönteminde bir dönüşüme işaret etmektedir. İşte Postfordizm, bu yeni üretim yöntemi ve birikim rejimini ifade eder, aynı zamanda kapitalizmin kendini yeniden üretebilmesinin önkoşullarını oluşturur. Bir sistem olarak kapitalizm yeniden üretilmektedir ve bu değişim, kapitalizm için yeni bir aşamayı gündeme getirmektedir. Bu yeni aşamanın özelliklerinden biri de Fordist birikim rejiminin Postfordist birikim rejimine evrilmesidir.

Fordizm'in krizi denilen olgu aslında bir dönem kapitalizminin krizi olarak algılanmalıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında tesis edilmiş ve kapitalizmin yaklaşık 20 yıllık uzun erimli genişlemesine olanak tanımış olan teknik, sosyal, ekonomik ve politik yapılar, kendi yarattıkları olanakları tüketerek, 1970'lerden itibaren çökmüşlerdir. Bu çöküşün sermaye ve kapitalist sistem açısından anlamı, ortalama kâr oranlarındaki düşme eğilimidir. Tükenen yapılar da, bir zamanlar sermayeye ortalama kâr oranlarını arttırma olanağı veren yapılardır. Bu nedenle artık, ortalama kar oranlarını artıracak yeni yapıların ve ilişkilerin tesis edilmesi gerekmektedir (Belek, 1999: 254).

Krize üretilen yanıt, Postfordist dönüşümler olmuştur. Teknolojinin, emeğin, işbölümünün, organizasyon yapılarının "esnekleşmesi" ile karakterize bir süreçtir ve özelleştirme gibi devletin küçültülmesi politikaları ile birlikte gelişmektedir. Bütün bu gelişmeler, sermaye mobilizasyonunda hızlanmaya yol açmaktadır (Belek, 1999: 169).

Kısaca, kapitalizmin yeniden yapılanması; devletin işlev değiştirmesi, refah devletinden vazgeçilmesi doğrultusunda refah devleti anlayışının marjinalleşmesi, küreselleşme, özelleştirme, deregülasyon gibi oluşumları kapsamaktadır ve bu oluşumlar derin, hızlı, kapsamlı ve çok yönlü bir değişim sürecini ortaya çıkarmıştır. Üretim biçimi ve birikim rejimi olarak Fordizm'den Postfordizm'e geçiş, bu değişim sürecinin ve kapitalizmin yeniden yapılanmasının ekonomik ayağıdır. Kapitalizmin bu yeniden yapılanma sonrası yeni bir aşamaya geçmesi, aynı zamanda moderniteden postmoderniteye geçişi simgeler ve bir söylem (*discourse*) olarak postmodernizm, kapitalizmin bu yeni aşamasının kültürel mantığıdır.

Tüm bu gelişmelere koşut olarak, eğitim alanında da drastik değişiklikler yaşanmaktadır. Yukarıda bahsedilen ekonomi-politik dönüşüm, eğitim alanındaki karşılığını küreselleşme, postmodernizm, bilgi toplumu vb. söy-

lemlerle birlikte neo-liberal uygulamalarda[2] bulmaktadır. 1980'lerle birlikte özellikle Reagan ve Thatcher'la vücut bulan "New Deal" politikaları bir özelleştirme dalgasını da beraberinde getirmiştir. Diğer kamu hizmetleriyle birlikte eğitim alanının da özelleştirilmesi bu dönemde başlamıştır.

Postfordist Dönemde İhtiyaç Duyulan Yeni İşçi Tipi ve Eğitime Yapılan Vurgu

Ritzer'e göre Fordizm'den Postfordizm'e geçiş sürecinin temel karakteristiklerinden biri işçilerin yeni ve karmaşık teknolojilerle çalışmak için daha fazla beceriye ve daha iyi bir eğitime gerek duymalarıdır. Postfordist sistem, işçilerden eskiye oranla daha çok şey ister, çünkü becerikli ve eğitimli işgücüne olan ihtiyaç artmaktadır. Sonuç olarak Postfordizm, yeni bir işçi tipine gerek duyar. Farklılaşan işçiler, daha farklı mallar, yaşam biçimleri ve kültür araçları istemeye başlarlar. İşyerindeki bu büyük farklılaşma ise genel olarak toplumda daha büyük bir farklılaşmaya neden olur (Ritzer, 1998: 220,221).

Teknolojik devrim sadece üretim sürecini değil emek ve sermayeyi de değişime sokmuş bulunmaktadır. Bilgi ve bilgi işleme en önemli üretim haline gelirken, firma ölçeği ve mekan içindeki yaygınlığı artık eskisinden çok farklıdır. Küçük ve esnek, ama bilgi üreten üretim örgütlenmelerinin ön plana çıkması bir taraftan emeğin ileri ölçüde uzmanlaşmasına yol açarken, diğer taraftan ciddi bir işsizlik sorununu da gündeme getirmiş bulunmaktadır. Teknolojik gelişmenin çıktısı sayılabilecek işsizlik sorununa karşı, emeğin sürekli olarak, yüksek düzeyde eğitilmesi bir zorunluluk haline gelmiştir. Yani hem emek, hem sermaye hem de üretim ileri ölçüde esnekleşmiştir. Bu durum aynı zamanda, üretim sürecine bağlı olarak oluşan toplumsal işbölümünün de belli oranda değişimi anlamına gelmektedir (Şaylan, 2002: 149).

Günümüzün çağdaş toplumunda bilgi, bilim ve eğitim, her zamankinden daha önemli bir role sahiptir. Bunun nedeni, yeni teknolojilerin ve bilimsel gelişmelerin hayatın tüm alanlarını kaplaması ve yüksek derecede teknik beceri ve eğitim gerektirmesi dolayımında kapitalizmin kendini yeniden yapılandırmasıdır. Bu durum eğitim alanının da radikal bir biçimde yeniden yapılanmasını gerektirmektedir. Best ve Kellner bu konuda büyük bir tehlikenin bizleri beklediğinden söz ederler: bilgi teknolojilerindeki patlama, sermayenin çıkarlarına hizmet etmekte ve eğitim alanındaki meta-

[2] Eğitim sistemindeki neo-liberal dönüşüm, neo-liberal eğitim politikalarının dünyada ve Türkiye'deki yansımaları ve sonuçları hakkında eleştirel ve kapsamlı bir çalışma için bkz. (Ercan, 1999)

laşmayı hızlandırmaktadır. Böylelikle de eğitim ve bilim, pazarda alınıp satılan birer meta haline gelmekte, yüksek öğrenim kurumları işletme modeline uygun olarak yeniden düzenlenmekte ve eğitim sistemi bu "high-tech" ekonominin gerekliliklerine uydurulmaktadır. Best ve Kellner'ın sözünü ettikleri bir diğer tehlike ise bilginin, bilimin, eğlencenin ve teknolojinin sermaye tarafından kontrol edilmesinin, sermayenin gücünü herhangi bir karşı koymayla karşılaşmadan arttırması ve sermayenin yoğunlaşmasıdır. Bu nedenle içinde bulunduğumuz durumu doğru biçimde anlayabilmemiz için küresel teknokapitalizmin nasıl ve hangi suretlerde yeni bir teknokültür, sibervücutlar ve kimlikler, yeni bir sosyal yaşam formu ve yeni politikalar yarattığını iyice kavramamız gerekmektedir (Best ve Kellner, 2001: 214).

Bilgi toplumu ve teknolojik devrimin ideologları, gelecekteki refahın anahtarının "eğitim" olduğunu tartışmaktadırlar. Eğitim herkes için elde edilebilir olmalı ve bu nedenle de sosyal öncelikler açısından en tepede bulunmalıdır. Bill Clinton erken dönemlerinde "eğitim başkanı (*education president*)" olmak istediğini açıklamıştır. Clinton 1997'de kongreye yaptığı yıllık konuşmada, "21. yüzyıla bir köprü oluşturmak ve Amerika Birleşik Devletleri'ni bilgi ekonomisinde rekabetçi bir konuma taşımak için, kalan görev süresi boyunca eğitimin yayılması ve güçlenmesine birinci derecede önem vereceğini" vurgulamıştır. Benzer şekilde Tony Blair, modern ekonomi için en iyi ekonomi politikasının, "eğitim" olduğunu ileri sürmektedir. Yine Bill Gates ve yeni teknolojilerin diğer destekleyicileri, yeni ekonomi için, eğitimin önemini belirtmektedirler (Best ve Kellner, 2001: 250).

Sermaye–Eğitim İlişkisi: Kapitalizmin Yeniden Yapılanma Süreci İçinde Eğitimin ve Bilimin Bugünkü Konumu

Sermaye ve eğitim arasındaki ilişki temelde çok boyutlu ve girift bir ilişkidir. Yeniden yapılanan kapitalizmin eğitim ve bilimsel üretim üzerindeki artmakta olan hâkimiyeti ve bu alanı kendi ihtiyaçları doğrultusunda düzenleme isteği, sermaye–eğitim ilişkisinin sorgulanmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu sorgulama yapılmadan, eğitimin ve bilimin bugünkü ideolojik işlevlerini tam anlamıyla kavramak mümkün değildir.

İzzettin Önder, "Eğitim Üzerine" başlıklı çalışmasında, eğitimin ve eğitimin sermaye ile olan ilişkisinin kısa bir tarihçesini verdikten sonra, eğitim üzerindeki sermaye denetimi üzerine son derece önemli şu tespiti yapmaktadır: "Sermayenin eğitim faaliyetlerini denetlemesi, üç nedenden dolayı kaçınılmazdır. Bu nedenlerden birincisi, eğitimin beşeri sermaye üretim ünitesi olmasıdır. İkincisi, eğitimin sermayeye teknoloji üreterek, maliyet

tasarrufu sağlama unsuru olmasıdır. Üçüncüsü ise, eğitimin toplumsal ideolojileri koruyan ve sermaye-yanlı ideoloji üreten bir araç olmasıdır. Bu denetimin en etkili yolu ise, yükseköğretim kurumlarını piyasaya açmaktır" (Önder, 1999: 25).

Aslında sermaye–eğitim ilişkisinin bu üç temel kategorisi sırasıyla, emek gücünün ve niteliklerinin yeniden üretimi, üretim araçlarının yeniden üretimi ve nihayet üretim ilişkilerinin yeniden üretimine ilişkindir. Ancak bu üç "yeniden üretim" biçimini, direk ve dolaysız olarak, sermaye–eğitim ilişkilerinin Önder'in belirttiği üç boyutuyla eşleştirmek ve aralarına kesin sınırlar koyarak algılamak çok doğru olmayacaktır. Aralarında keskin bir ayrımdan ziyade bir geçişkenlik söz konusudur ve üçü de birbirinin içinde öyle ya da böyle vardır. Ancak, şu an için kaba hatlarıyla bu üç eşleşme, çalışmanın pratiği açısından faydalıdır. Örneğin eğitimin sermaye yanlı ideoloji üreten (yani sahte-yanlış bilinç üreten) bir işlevi olması, onun yalnız üretim ilişkilerinin yeniden üretimine yardımcı olduğu anlamına gelmemelidir. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi; "emek gücünün yeniden üretimi, yalnızca niteliklerinin yeniden üretimini değil, bununla birlikte, kurulu düzenin kurallarına boyun eğmesinin de yeniden üretimini gerektirmektedir." Dolayısıyla denebilir ki, eğitimin söz konusu bu işlevi, üretim ilişkilerinin yeniden üretimiyle doğrudan ilişkiliyken, dolaylı olarak emek gücünün yeniden üretimiyle de ilişkilidir. Öte yandan ilk iki kategori, yani eğitimin beşeri sermaye üretim ünitesi olması (emek gücünün yeniden üretimi) ve sermayeye teknoloji üreterek maliyet tasarrufu sağlama unsuru olması (üretim araçlarının yeniden üretimi), toplamda emek gücünden ve üretim araçlarından meydana gelen "üretici güçler"in de yeniden üretimi olmaktadır. Sonuç olarak aralarında keskin sınırlar yoktur, birbirlerine eklemlenmiş halde bulunurlar ve duruma göre birden çok işlevi yerine getirebilirler.

İzzettin Önder'in belirtmiş olduğu sermaye–eğitim ilişkisinin bu üç ana kategorisi, bu konu üzerinde yapılacak çözümlemelerde ve akıl yürütmelerde önemli bir çıkış noktası teşkil etmektedir. Önder'in belirttiği üç ana ilişki motifinin ilki; eğitimin (özellikle de yüksek öğretimin), piyasa ekonomisine iş gücü temin etmesi dolayısıyla bir beşeri sermaye üretim ünitesi olmasıdır. Emeğin verimliliğini arttıran ve nitelikli emek üreten bir kurum olarak eğitim, sermayenin doğrudan ilgi alanına girer ve gerektiği oranda bizzat sermaye tarafından desteklenir. 1970'lerle başlayan yapısal dönüşümlere paralel olarak, eğitim alanında da gündeme gelen yeniden yapılanma çabaları, sermaye –eğitim ilişkisinin bu kategorisini çok daha belirgin bir hale getirmiştir. Kuşkusuz, üniversitelerde 1970'lerden önce de salt

piyasaya yönelik eleman yetiştirme amacı ile kurulmuş bir takım fakülte ve bölümler mevcuttur. Ancak, 1970'lerle birlikte bu durum giderek neredeyse tüm yüksek öğretimin yegane amacı haline gelmiştir.

Bu noktada "üniversite" kavramının kendisini yeniden hatırlamakta fayda vardır. Üniversite kelimesi, etimolojik olarak Latince'deki *universus* kelimesinden gelmektedir. Sözcüğün kökeni itibariyle üniversiteyi tanımlayan ilk kategori, evrenselliktir. Üniversite bu bağlamda "evrensel bilgi yeri" olarak tanımlanabilir. Örneğin, Mehmet Ali Kılıçbay üniversitenin tıp, mühendislik, arkeoloji vb. tikel alanların bilgisinin aktarıldığı yüksek öğretim kurumlarından ayrı olarak ele alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Kılıçbay'a göre üniversite; tüm toplumların, her kültür alanının ve bütün insanlığın bir lüksü olarak, *doğrudan doğruya para kazandırması mümkün olmayan alanlarda* fikir, teori ve tartışma üreten enetelektüel bir ortam olarak yapılanmalıdır (Kılıçbay, 1999: 18). 1970–80 sonrası üniversitesinin bugün geldiği duruma bakıldığında, Kılıçbay'ın önerisi iyiden iyiye olanaksız bir hale gelmiş gibi görünmektedir. Zira *doğrudan doğruya para kazandırması mümkün olmayan alanlar*, üniversite müfredatlarından neredeyse tamamen dışlanmış ve yükseköğretim kurumları, öğrencilere doğrudan para kazandıracak bilgileri satan şirketler kimliğine bürünmüştür. Öyle ki, eğitim artık bireyin kendine yaptığı ve gelecekte ona maddi anlamda geri dönecek olan bir yatırımdır, en büyük sermaye de "sosyal sermaye"dir. Bu nedenle para kazandırmayacak alanlara yönelmenin pratikte bir faydası olmadığı gibi, bu durum maliyeti yüksek bir atıl yatırım, lüks ve israf olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla eğitim artık, bireyin kendini yaratmasının bir aracı olmaktan iyiden iyiye çıkmış; bir özgürleşme (*émancipation*) değil, köleleşme aracı haline gelmiştir.

Ahmet İnam, bugün akademinin piyasayla bütünleşmiş bir halde, yalnız teknik sorunların çözümüne, meslek vermeye yönelmiş bir çaba içinde olduğunu belirtiyor ve genel olarak akademiyi, şu şekilde resmediyor:

"Episteme, güvenilir, hesabı verilebilir bilgi, çıkarsız, günlük kaygıların uzağında araştırma konusu yapılmıyor. *Tekhne*, beceri, meslek edinmeye yönelik bir etkinliğe dönüşünce akademik hayat; diğer bir söyleyişe bilgi satıp pazarlayan şirketlere dönüşünce; akademisyen de, şirkette çalışan memura benzemeye başlıyor. Sorunların gündemi, şirket patronları, piyasa koşulları, talepleriyle belirleniyor. Nelerin araştırılıp çalışılacağı büyük ölçüde "dışarıdan" belirleniyor. Akademide bağımsızlık, özerklik çok azalmıştır. Noetik çatı yerini, tekhne çatısına bırakmak üzeredir: Bilimin teknoloji ile iç içeliği, hiçbir çağda böyle yoğun yaşanmadı; akademi şirketler arasında bir AR-GE (Araştırma-Geliştirme) şirketi olarak, ürünlerini pa-

zarlama yolunda, mezunlarının ne denli saygın meslek insanları olduğu, onun değerinin bir göstergesi sayılıyor. Araştırma ürünleri sınıflara ayrılmış; yayın yapma belli formatlar içinde, belli kalıplarla yürütüldüğü için bir yığın forma uygun, içeriği değersiz *sözde araştırma, sözde çalışma*, akademik etkinlik sayılıyor." (İnam, 2005: 154, 155).

Bilginin kendisi, ayrıcalıklı bir mülkiyet biçimine dönüştüğü oranda giderek metalaşmış, bilgi üretiminin sistematik bir biçimde gerçekleştirildiği üniversitelerin önemi daha da artmıştır. Böylelikle üniversitelerin varolan işlevleri, piyasa sürecinin gereksinimi olan nitelikli bilgi ve emek gücü üretme yönünde yeniden tanımlanmaya başlamıştır. İlk ve orta öğretimin özelleştirilmesinden sonra, yüksek öğretimin de özelleştirilmesi, bireylerin gelecekteki statüleri açısından özel bir önem taşıyan diplomaları pazarlayan "girişimci üniversite"yi de beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak, "özünde insana ilişkin olan bilgi, yerini piyasada karlılığa yönelik bilgiye bırakmıştır" (Ercan, 1999: 63).

Fordist üretim yönteminden farklı olarak, daha eğitimli, donanımlı ve nitelikli bir işçi tipine ihtiyaç duyan Postfordist üretim mantığı, kendi ihtiyaçlarına uygun işçiyi, neo-liberal eğitim politikalarıyla yeniden yapılandırılan eğitim sistemi aracılığıyla temin etmektedir. Görüldüğü üzere verili durumda, kapitalist sistemin kendini yeniden üretmesinin koşullarından biri olan beşeri sermayenin, yani emek gücünün ve niteliklerinin yeniden üretimi, eğitim kurumları bünyesinde sağlanmaktadır.

Eğitimin sermaye için önemine ilişkin olarak Önder'in üzerinde durduğu ikinci nokta; eğitimin sermayeye teknoloji üreterek, maliyet tasarrufu sağlama unsuru olmasıdır. Eğitim ve bilim bu noktada, sabit sermayeye bir katkı oluşturmaktadır. Eğitim–sermaye ilişkisinin bu boyutu, üniversitelerin bilimsel bilgi üreten kurumlar olması ile bağlantılıdır. Bilim üreten kurumlar olarak üniversiteler, yine 1970'lerle birlikte bilimsel bilgi üretimini, çok daha yoğun bir şekilde piyasanın ihtiyaçlarına ve sermayenin kâr maksimizasyonuna yönelik olarak yeniden düzenlemişlerdir.

Bilimsel faaliyetler, sermaye için kuşkusuz ciddi bir maliyet unsurudur. Fordist döneme göre Postfordist üretim tarzı ve mantığı, yoğun bir biçimde teknoloji kullanımını gerektirmekte, bu da doğal olarak üretim araçlarının yeniden-üretiminin maliyetini arttırmaktadır. Şirketlerin araştırma – geliştirme faaliyetlerinin, üniversitelerin taşeronluğuyla karşılanması, sermayenin kendisine ait olan maliyetlerin kamusal finansmanına yol açmaktadır. Diğer bir deyişle kamu, doğrudan toplumun yararına olmayan alanlarda, sermayenin kar maksimizasyonunu sağlamak için, üniversiteler aracılığıyla sermayeye hizmet etmekte, onun masraflarına ortak olmaktadır. Öte yan-

dan üniversitelere bu konuda herhangi bir tercih şansı da bırakılmamaktadır. Üniversitelerin özerkliğinden bugün bilimsel özerklik değil, yalnızca ekonomik özerklik anlaşılmakta; ekonomik özerklik ise, üniversitenin devlet yardımı olmadan, tamamen bir şirket mantığıyla dışarıya iş yaparak, kendi gelirlerini kendisinin yaratması anlamına gelmektedir. Bu süreç, sermayenin bilimsel üretim sürecine doğrudan müdahalesini getirmekte, bu durum da kuşkusuz bilimsel özerkliği ve özgürlüğü tehdit etmektedir. Sonuç olarak, eğitimin sermayeye teknoloji üreterek maliyet tasarrufu sağlama amacı, bilimsel faaliyetlerin içeriğini 1970'lerden sonra tamamen Ar-Ge faaliyetlerine dönüştürmüş ve durum, üniversite-sanayi işbirliği[3] söylemiyle (teknoparklar vs.) birlikte gelmiştir.

Öte yandan, üniversiteler ve istihdam ettikleri bilim adamlarının genellikle çağın gereklerine uyarak kendilerini profesyonelizme teslim etmeleri ve bunun sonucunda da kaçınılmaz olarak iktidar ve otoriteye doğru (yani iktidarın gerekleri ve imtiyazlarına doğru), ayan beyan iktidar adına çalışmaya doğru sürüklenmeleri günümüzün bir diğer çarpıcı gerçeğidir. Örneğin, soğuk savaş döneminde ABD'nin ulusal güvenlik gündemi akademik araştırmaların zihniyetini ve önceliklerini insanı afallatacak biçimde belirlemiştir. Bu dönemde üniversitelerin bilim ve teknoloji araştırmalarına en çok bağışta bulunan kurumlar Amerikan Savunma Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı olmuştur. Otuz kırk yıldır bu kurumlardan en fazla bağışı alan üniversiteler ise, MIT (Massachusetts Institute of Technology) ve Standford Üniversitesi'dir[4]. Amerikan hükümeti yine aynı dönemde sosyal (insani) bilimler alanında da benzer amaçlar doğrultusunda çeşitli yardımlarda bulunmuştur. ABD'nin üçüncü dünyada (özellikle de Güneydoğu Asya, Latin Amerika ve Ortadoğu'da) izlemekte olduğu politikalara destek sağlamak için üniversitelerde yapılan bilimsel çalışmalar, doğrudan doğruya gizli faaliyetlere, sabatojlara, hatta düpedüz savaşa ilişkindir. Öte yandan, yine ABD'de Cumhuriyetçi ve Demokrat parti; silah sanayiinin, petrol ve tütün şirketlerinin yarattığı ve finanse ettiği özel çıkar lobileri; Rockefeller'ların, Ford'ların, Mellor'ların kurduğu büyük vakıflar, ve daha bir çok kurum ve kuruluş, hem ticari hem de siyasi gündemi belirleyen araştırma ve inceleme programlarını yürütmeleri için bünyelerinde aka-

[3] Üniversite – sanayi işbirliği üzerine eleştirel bir çalışma için bkz. (Özuğurlu, 1999).

[4] David Harvey de, Standford Silikon Vadisi ya da MIT'nin sanayi ile olan bağlantılarını, esnek birikim dönemine ilişkin olgular olarak değerlendirmektedir. Bununla beraber, "birçok Amerikan üniversitesinin daha baştan büyük sermaye tarafından kurulmuş ve desteklenmiş olduğunu unutmamak gerekir" der Harvey (Harvey, 2003: 184).

demik uzmanlar çalıştırmaktadırlar.[5] Bu amaçlar doğrultusunda hareket eden "profesyonel" akademisyenler için, rüşvet niteliğinde çok geniş olanaklar da (*think-tank*'lerden alınan burslar, akademik izinler, basım parasını devletin verdiği kitaplar, meslekte ilerleme şansı ve bu çevrelerden paye biçilen itibar) temin edilmiştir (Said, 1995: 79, 80).

Eğitimin ve bilimin ideolojik işlevleri, yukarıdaki örneklerle birlikte daha da açık hale gelmektedir. Bilimsel bilgi, bir taraftan bir iktidar aracı haline gelip onunla bütünleşirken, öte yandan bilginin iktidarı (ya da iktidarın bilgisi) doğrudan sermayenin hizmetine sunulmuş durumdadır.[6] Bilimsel bilgi üreticisi konumundaki üniversiteler, sermayeye teknoloji üreterek maliyet tasarrufu sağlamakta, dolayısıyla sabit sermayeye bir katkı oluşturmakta ve son kertede, kapitalist sistemin kendini yeniden üretmesinin koşullarından birini daha yerine getirerek; "üretim araçlarını" yeniden üretmektedirler. Şu halde, eğitim vasıtasıyla hem emek gücünün, hem de üretim araçlarının yeniden üretimi sağlandığı için, nihai olarak üretici güçler de yeniden üretilmiş olmaktadır.

Önder'in üzerinde durduğu üçüncü noktaya tekabül eden eğitimin toplumsal ideolojileri koruyan ve sermaye-yanlı ideoloji üreten bir araç olması konusu ise, doğrudan üretim ilişkilerinin yeniden üretimine içkindir. Sistem eskiden olduğu gibi şimdi de, üretim ilişkilerinin yeniden üretimine odaklıdır. Bu bahis, "Emek Gücünün ve Üretim İlişkilerinin Yeniden Üretimi (Marx'ın ve Althusser'in Mirası)" isimli ilk başlık altında ayrıntılarıyla açıklanmıştır. Daha önce de değinildiği gibi, tüm DİA'ların yegane amacı, üretim ilişkilerinin yeniden üretimidir ve her DİA, DBA'ların kalkanı ardında kendine özgü yollarla bu ortak hedefe katkıda bulunur. Ancak tüm DİA'lar arasında, öğretimsel DİA olan "okul", tartışmasız egemen DİA'dır. Gerçekte üretim ilişkilerinin yeniden üretimi, eğitim sistemi içerisinde bir bütün olarak sağlanır. İlköğretimden başlayıp, yükseköğretimin sonuna kadar eğitimin her aşamasında üretim ilişkileri yeniden ve yeniden üretilmektedir.

---

[5] CIA'nın yine MIT, Harvard ve Standford üniversiteleriyle olan ilişkisi; Yunanistan, Küba, Filipinler, Dominik Cumhuriyeti ve Vietnam'da bir karşı ayaklanma stratejileri geliştirme projesi olan ve zamanında çok ses getiren ünlü Camelot projesi; Cambridge projesi gibi Amerika'daki bilim-iktidar ilişkileri hakkında bkz. (Özbudun ve Demirer, 1999) ve (Kadıoğlu, 2005)

[6] Okülersentriz, bilim - iktidar ilişkileri ve entelektüelin konumu üzerine odaklanmış bir çalışma için bkz. (Arslan, 2005); Bilimsel bilginin üretimi, ideoloji ile ilişkisi, alternatif ve eleştirel bir Marxist bilim anlayışı için ayrıca bkz. (Aronowitz, 1988)

Burada daha önceden belirtilenleri tekrar etmeden, bir kaç farklı noktanın altını çizmek gerekmektedir. Althusser'e ek olarak, Ritzer de, özellikle ilköğretimin, öğrencileri denetlemek ve uysallaştırmak üzere çeşitli teknikler geliştirdiğini belirtir. Birçok okulun yegane amacı, öğrencileri bir takım kurallara uymaya zorlamaktır. Kurallara uyanlar iyi öğrenci, uymayanlar ise kötü öğrencidir. Hatta denebilir ki, yükseköğretimi tamamlayan öğrenciler, denetim mekanizmalarına başarıyla boyun eğmiş olanlardır (Ritzer, 1998: 160-161).

Zaman ve plan, günümüz toplumunun, gündelik yaşantımızın iki önemli fetişidir. Ders saatine ve ders planına sıkı sıkıya bağlılık, okuldaki söz konusu denetim mekanizmalarına sadece bir örnektir. Her şey önceden, o kadar net bir şekilde ve kesin olarak belirlenmiştir ki, bunun dışına çıkmak, idareciler tarafından kesinlikle hoş karşılanmaz. Dönem başında hazırlanmış olan ders planına göre, o gün işlenmesi gereken konu ne ise, o gün sadece o konu işlenebilir. Ayrıca işlenecek konunun içeriği ve kapsamı dikkate alınmaksızın, ders yine ders saati içinde bitirilmelidir. Özellikle ilköğretimde ders zili çalmadan (ders bitmiş olsa dahi), dersten çıkmak söz konusu değildir, yapılabilecek tek şey oturup, zilin çalmasını beklemektir. Öyle ki öğrenciler toparlanıp, üstlerini giyip, çantaları sırtlarında bir vaziyette beklerler bu anı. Dersin konusu yetişmediğinde de yapacak birşey yoktur, çaresiz ders bitirilir, çünkü öğrenciler kendilerine öğretildiği üzere (ya da klasik koşullanma sürecinde olduğu gibi), ders ziliyle birlikte birer "amok koşucusu" gibi koşuşturmaya başlarlar. Asıl vahim olan, kimi üniversitelerde de durumun pek farklı olmamasıdır. Yöneticiler (rektör, dekan, bölüm başkanı, vs.), öğretim elemanlarına sık sık saatin diktatörlüğünü hatırlatmada ve sene başında verilmiş olan ders programına uyulup uyulmadığını denetlemede pek sakınca görmezler.

Bugün üniversiteler, içinde birçok akıldışılığı barındıran, birer iş öncesi mesleki eğitim kurumları haline gelmiştir. Bir taraftan sermayenin ihtiyaç duyduğu iş gücünü üretirken, öte yandan kendisi de gitgide, gelecekteki beyaz yakalı işçilerini yetiştirdiği fabrikalara benzemeye başlamıştır. Üniversite sanayiinde öğrenciler ürün, öğretim elemanları ise hâlihazırdaki beyaz yakalı işçilerdir. Artık tam bir fabrika atmosferidir üniversiteye hâkim olan. Örneğin, ders saatinin diktatörlüğü gibi, öğretim üyeleri için mesai saatlerinin de diktatörlüğü söz konusudur. Öğretim elemanlarından, sanki maddi bir üretimde bulunan fabrika işçileri gibi, dersi olup olmadığına bakılmaksızın, sabah erken saatte işbaşı yapmaları ve akşam da belli bir saatte paydos etmeleri istenmektedir. Yapılan işin düşünsel bir üretim olduğu, dolayısıyla mekanik bir şekilde (örneğin bir santral memuru ya da bir sek-

reter gibi) "sabah sekiz - akşam beş" arası yapılamayacağı, akademisyenliğin bir meslekten çok bir yaşam tarzı olduğu ve bu nedenle önceden belirlenmiş mesai saatleri dâhilinde icra edilemeyeceği, akademisyenin üretim aracının, fabrikadaki maddi üretim araçlarından farklı olarak, dingin bir zihin ve yaratıcılığını ortaya koymasını sağlayacak özgür bir ortam olduğu gibi gerçekler, günümüz üniversitelerinde pek kayda değer bulunmamaktadır. Bu fabrika atmosferi, özellikle vakıf üniversitelerinde daha yoğun bir biçimde solunabilir. Öyle ki artık bazı üniversiteler, kendileri için sadece ücretli emek gücü olan öğretim elemanlarının kampüse giriş ve çıkışlarını, elektronik kartlar vasıtasıyla (hatta fabrikada olduğu gibi turnikeden geçirerek) denetlemekte ve bunu da ironik bir şekilde verimliliği, üretimi arttırmak adına yapmaktadır. Bu durum holdinglerin, sahibi oldukları fabrikaları yönetmekle, kurdukları üniversiteleri idare etmek arasındaki farkı, henüz idrak edememiş olduklarını göstermektedir. Kısacası, akıldışılığın akılcılaştırılması, tüm bilimsel, yönetsel ve denetsel teknikler seferber edilerek olanca hızıyla sürmektedir.

Bunun yanı sıra öğrencilere yalnızca otoriteye boyun eğme değil, mekanik öğrenme yetisi ve bugünkü koşullarda nesnel test sisteminin akılcılaştırılmış işlemlerini kucaklamaları da öğretilir. Daha da önemlisi, kendiliğindenliği ve yaratıcılığı ödüllendirmeme eğilimi söz konusudur, hatta bu tür öğrencilerin cesaretleri de kırılır. Genel olarak boyun eğen, yumuşak başlı öğrencilerdir yetiştirilmek istenen; bunun karşıtı olarak yaratıcı, bağımsız, bir şeyleri hayal edebilen öğrenciler ise, eğitim sistemi tarafından düzensiz, pahalı ve zaman tüketici olarak değerlendirilir (Ritzer, 1998: 160, 161). Eğitim sistemi bu açıdan bir bakıma uysallık eğitimidir, yeni yetişen bireyin olası eleştirel, araştırıcı ve sorgulayıcı yönünü daha en baştan körelterek, onu bir "homo-docilis"e (uysal insan) dönüştürür. Artık bir üniforma giymişçesine tektipleştirilmiş zihinler, yok edilmiş hayal gücü, birşeyleri sorgulama pratiği ve eleştirel düşünce kategorisi darmadağın edilmiş genç beyinler, yıllar boyunca hissettirmeden yavaş yavaş enjekte edilen ideolojilerin de etkisiyle, verili üretim ilişkilerinin sorgusuz sualsiz taşıyıcıları ve yılmaz savunucularıdırlar.

Sonuç

Emek gücünün, üretim araçlarının (dolayısıyla bu ikisinin birlikteliğinden meydana gelen üretici güçlerin) ve üretim ilişkilerinin yeniden üretimi ve birbirleriyle uyum içinde olmaları, genel olarak kapitalist sistemin kendini yeniden üretebilmesinin ön koşuludur. Çalışmada serimlenmeye çalışıldığı üzere, eğitim ve bilim de, emek gücünün ve üretim ilişkilerinin yeni-

den üretimi için bir ön gerekliliktir. Aradaki önermeyi çıkardığımızda ise, eğitimin son kertede kapitalist sistemin sürekliliği ve kendini yenilemesi için hayati derecede önemli olduğu ortaya çıkar. Çünkü eğitim aracılığıyla hem emek gücü, hem de üretim ilişkileri yeniden üretilmekte ve sistemin devamı için gerekli olan üretici güçler ve üretim ilişkileri arasındaki uyum sağlanmaktadır. Sonuç olarak, gelinen noktada eğitim ve bilimsel bilgi, kapitalist sistem için yaşamsal bir öneme sahiptir ve sermaye kendi bekası için onu ele geçirip, denetlemek ve kendi ihtiyaçları doğrultusunda düzenlemek zorundadır.

Ortaya çıkan tablo, kuşkusuz bir parça iç karartıcıdır. Ancak yapılması gereken şey de, gün ışığı gibi ortada durmaktadır. Çünkü, sermayenin eğitim sistemine olan bu doğrudan bağımlılığı, eğitimi, kapitalist sistemin kendini yeniden üretebilmesi için bir zorunluluk haline getirmekte ve bu derece bir bağlılık, doğal olarak son derece kırılgan bir ilişki biçimi oluşturmaktadır. "Okul"un kendisi, Gramsci'nin hegemonya kuramı bağlamında, bir hegemonik mücadele alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hegemonik aygıtın işlevi, baskın olan ideolojinin, doğal ve geçerli olarak algılanmasını sağlamaktır. Zor ve baskı kullanarak egemenlik kurmak yerine, (çok daha rafine bir biçimde) "rıza"ya dayalı bir süreçtir bu. Kapitalist sistem, kendi doğal muhalefetine (yani karşıt sınıf olan bağımlı sınıflara) ait olan kurumların (bugün için en önemli iki alan, eğitim ve kültür alanlarıdır) içine sızıp, onlara eklemlenerek bu kurumları ele geçirmeye çalışmaktadır. Ne var ki, hegemonya kazanıldığında ya da kaybedildiğinde sona eren bir süreç değildir, sınıf mücadelesi sürdüğü sürece, tekrar tekrar kazanılmak ve kaybedilmek zorundadır. Bu durum onun statik değil, aksine dinamik bir süreç olduğuna işaret eder. Eğitim alanı şu an için kaybedilmiş gibi görünse de, hegemonik sürecin doğası gereği, sonsuza dek kaybedilmiş değildir. Eninde sonunda tekrar kazanılacak ve sınıfsal çelişkiler devam ettiği müddetçe korunmaya çalışılacaktır.

Tarihsel süreci hızlandırmak ya da yavaşlatmak mümkündür, ancak değiştirmek mümkün değildir. Bilim insanının yapması gereken şey ise, Feuerbach üzerine ünlü "11 numaralı tez"i akıldan çıkarmadan, bu süreç içerisindeki konumunu belirlemektir.

Kaynakça

Althusser L. (2000), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Aronowıtz S. (1988), "The Production of Scientific Knowledge: Science, Ideology, and Marxism", Marxism and the Interpretation of Culture, edt.

Cary Nelson and Lawrence Grossberg, University of Illinois Press, Urbana, 519-541
Arslan H. (2005), "Bilim, Bilimsel Bilgi ve İktidar", Doğu Batı – Akademi ve İktidar, 7, (III. Baskı), 63-89.
Belek İ. (1999), Postkapitalist Paradigmalar, (II. Baskı), İstanbul: Sorun Yayınları.
Best S. ve Kellner D. (2001), The Postmodern Adventure – Science, Technology, and Cultural Studies at the Third Millennium, Routledge, London.
Bottomore T. (2001), (Yayın Yönetmeni); Marksist Düşünce Sözlüğü, İstanbul: İletişim Yayınları.
Ercan F. (1999), "Neo-liberal Eğitim Ekonomisi; Eleştirel Bir Çerçeve Denemesi", Eğitim: Ne İçin? Üniversite: Nasıl? YÖK: Nereye?, Derleme, Ankara: Ütopya Yayınevi, Kasım 1999, 49-94.
Harvey D. (2003), Postmodernliğin Durumu, İstanbul: Metis Yayınları.
İnam A. (2005), "Akademisyen mi, Ak-Adam-İsyan mı?", Doğu Batı – Akademi ve İktidar, 7, (III. Baskı), 147-157.
Kadıoğlu A. (2005), "Sosyal Bilimsel Sancılar", Doğu Batı – Akademi ve İktidar, 7, (III. Baskı), 191-207.
Kılıçbay M. A. (1999), "Hayalimdeki Üniversite", Düşünen Siyaset, 1 (2), 17-20.
Marx K. (1976), "Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'ya Önsöz", Marks-Engels: Seçme Yapıtlar, Cilt: I, (I. Baskı), Ankara: Sol Yayınları, 607-612.
Marx K. (1993), Ücretli Emek & Sermaye, İstanbul: Yorum Yayınları.
Önder İ. (1999), "Eğitim Üzerine", Eğitim: Ne İçin? Üniversite: Nasıl? YÖK: Nereye?, Derleme, Ankara: Ütopya Yayınevi, 19-28.
Özbudun S. ve Demirer T. (1999), "İdeolojinin Üretimi, Yeniden-Üretimi ve Üniversiteler", Eğitim: Ne İçin? Üniversite: Nasıl? YÖK: Nereye?, Derleme, Ankara: Ütopya Yayınevi, 29-48.
Özuğurlu M. (1999), "Üniversite – Sanayi İşbirliği Programının Eleştirisi", Eğitim: Ne İçin? Üniversite: Nasıl? YÖK: Nereye?, Derleme, Ankara: Ütopya Yayınevi, 95-104 .
Ritzer G. (1998), Toplumun McDonaldlaştırılması, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Said E. (1995), Entelektüel, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Şaylan G. (2002), Postmodernizm, (II. Baskı), Ankara: İmge Kitabevi.

BİLİM İLE İKTİDAR ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ÇÖZÜMLENMESİNDE "ESKİ" BİR AYRIMA BAŞVURULABİLİR Mİ? BİLİMİN "GERÇEK BOYUNDURUK ALTINA ALINIŞI" (*REAL SUBSUMPTION*)

Özgür NARİN

> *"Yeniliğin anahtarı, kimyada, otomatik makinede, uçak biliminde, atom fiziğinde ya da bu bilim ve teknolojilerin herhangi bir ürününde değildir, bunlardan ziyade bilimin kendisinin sermayeye dönüşmesindedir." (*Harry Braverman, Emek ve Tekelci Sermaye*)*

> *"Yeniliğin kendisi bir rutine indirgenmektedir. Teknolojik ilerleme giderek, isteneni üreten ve öngörülebilir biçimlerde çalışmasını sağlayan eğitimli uzmanlardan oluşan takımların işi haline gelmektedir." (*Schumpeter, 1942*)*

Bilim ile iktidar arasındaki ilişki, bilim ile sermaye birikimi arasındaki ilişkiden bağımsız düşünülemez. Ancak, eleştirel düşüncenin Türkiye'deki kökleri, teknoloji, kalkınma gibi kavramları olduğu gibi, bilimi de özerk kabul etme eğilimi taşımıştır. Kuşkusuz, bu düşünsel yanılgı belki bu topraklarda doğmamıştır, ancak bu topraklarda da etkili olmuştur. Burada şu soru önem kazanır: Acaba tarihte ve bugün bilim, kendine yeterli bir "yaratma" alanı olarak dıştan görüldüğü gibi özerk midir? Bilimin üretim süreci, bir zanaatkârın üretimine ya da kapitalizmle sadece girdileri ve çıktıları düzeyinde eklemlenmiş ama kendi içinde özerk ilişkileri barındıran bir üretim birimininkine mi benzemektedir? Emek süreci, emek nesnesi ile ilişkisi, "hammaddeleri", "makineleri", "teknolojisi" ile ilişkisi, toplumsal üretimdeki yeri özerk midir? Sermaye ile bilim arasındaki ilişki iki özerk kuvvetin ilişkisi midir yoksa kapitalist üretim, bilimin üretimini de dönüştürmekte midir? Böyle ise bu dönüşüm süreci nasıl bir kuramsal çerçeveye oturtulabilir? Bilimin sermayeleşmesi ya da bilimin kendisinin endüstri-

leşmesi kavramları çerçeve olarak yeterli midir? Bu çerçevenin ilk taşları nasıl döşenebilir? Bu yazıda, bu soruların yanıtları aranacak. Yazının kapsamı ve sınırları açısından, kullanılan "bilim" kavramı, doğa bilimleri ile sınırlı tutulacaktır. Bilimin üretilmesi sürecindeki değişimi anlamaya dönük olarak, eski bir önerinin, "eski" bir ayrımın yardımına başvurulacak; bu ayrım hatırlatılmaya çalışılacaktır. Söz konusu ayrım, Marks'ın öne sürdüğü biçimiyle sermayenin emeği "biçimsel boyunduruğu" altına alması ile "gerçek boyunduruğu" altına alması arasındaki ayrımdır.

Sorunun Anlamı ve Çerçevesi

Kendi kurduğu laboratuarda fedakârca, tüm zamanını bilimsel araştırmaya ayıran bilim insanı görünümünden, her biri devasa bütçelerle, çok sayıda araştırmacıyı mesaiyle çalıştıran araştırma geliştirme kurumlarına ulaşmak için katedilen epey bir mesafe var. Bu yazı bu mesafeyle ilgileniyor. Schumpeter'in buluş (*invention*), yenilik (*innovation*) ve bu yeniliğin üretime nüfuz etmesi, yayılması (*diffusion*) biçiminde üçe ayırdığı sürecin ilk iki aşamasına daha yakından bakmak gerek. Buluş ve yenilik aşamaları. Bilimsel üretimdeki emek sürecinin nasıl değiştiğini anlamak açısından bu ilk aşama, dayandığı arka plan ile birlikte incelenmelidir. Bu arka plan, yenilik yazınında temel araştırma denilen, temel bilimsel fikir alanıdır. Her buluş, bir temel bilimsel fikire dayanır ya da o günkü bilimsel fikirde temel bir değişim gerçekleştirir. Buluşun bir yenilik sürecine çevrilmesi (*innovation*) ve üretime uygulanması (*diffusion*) ise ayrı aşamaları içerir. Basınç üzerine temel bilimsel fikrin gelişmesi ile buharlı makine arasında bir zaman farkı vardır. Buharlı makine ilk başta uzun yıllar madenlerde kullanılırken, üretime uygulanması ve makine yapılması ile birlikte yayılımı (*diffusion*) daha hızlı olmuştur. Bu uygulamanın kendisi, buluşları, temel bilimsel fikirleri ve yeniliği etkiler hale gelmiştir. Yani bu üç aşama, bilimsel üretim sürecinin birbiriyle etkileşen üç uğrağını oluşturur.

Bugün bilimsel üretim süreci, araştırma geliştirme kurumları içerisinde rutinleşen parçalara da sahip olan bir emek süreci haline gelmiştir. Bilimsel fikir oluşturma ve buluş, rutin, parçalara bölünebilir emeğin yanında yaratıcı emeği de gerektirir. Ancak, üretkenliğin artırılması ve yeni ürünlerin yaratılması gibi amaçlarla bilimsel emek süreci de bölünerek, bu üretimin kendisi de denetim altına alınmakta, verimlilik ölçütüne tabi tutulmaktadır. Peki, bu daha fazla denetim, bilimsel üretimin emek sürecinin buna göre örgütlenmesi, bu üretimdeki vazgeçilmez hammaddelerden biri olan yaratıcılık ile bağdaşabilir mi?

Yazının sorunu bu gerilimli ilişkiyi temalaştırmak, bilimsel üretimin denetlenebilir parçalara bölünmesi (sermayenin gerçek boyunduruğu altına alınması) sürecinin temel çelişkisine değinmek. Bu parçalanma ile bilimin özgül karakterini belirleyen yaratıcılık arasındaki çelişkili ilişki nasıl değerlendirilebilir? Sermaye üretim araçlarına el koyarak, emek sürecinde emeğin yaratıcılığını ve iş üzerindeki inisiyatifini elinden alabilmektedir. Ancak bilimin üretiminde, yaratıcılık ve inisiyatife tümüyle el koyabilmesi mümkün değildir. Yine de, sınırları her ne kadar tam çizilemese de, kabaca bilimsel fikrin yaratılması dışındaki alanlarda sermaye, bilimsel emek sürecini parçalara bölüp rutinleştirerek, buradaki emeği emek gücüne dönüştürerek, bilimsel üretim sürecini gerçek boyunduruğu altına almaya çalışmaktadır. Peki, bilimsel üretim tümüyle gerçek boyunduruk altına alınabilir mi? Yazının sonuç bölümü bunu tartışmaktadır.

Tüm bu çerçeve belirli varsayımlara, örtülü önermelere dayanıyor. Üstelik bu temel önermelerin kendisi de kapsamlı bir çalışmayı gerektiriyor. Makalenin sınırlarını çizmesi açısından bu varsayımları ve onların altındaki çalışma alanlarını tanımlamak zorunludur. Bu önermelerden birisi, "bilimsel üretim" kavramıdır. Bilimsel üretim maddi bir üretim midir? Bilimsel üretimin ürünü nasıl bir metadır? Bilimsel üretimin, zihinsel emek ve kafa emeği ile olan ilişkisi nedir?[1] Bilimsel üretim sürecindeki emeğin "üretken emek" olarak nitelendirilmesi mümkün müdür?[2] Bilimsel üretim ile teknolojinin emek üretkenliğini artırarak dolaylı biçimde yol açtığı artığın, sermaye kuramı açısından, klasik "tekel rantı" ve artık-kâr anlayışı çerçevesinde değerlendirilmesi yeterli midir? Tüm bu sorular, değer kuramı, sermaye ve artı değer kuramı açısından da meydan okuyucu sorulardır ve her biri ayrıca üzerinde çalışılmayı fazlasıyla hak eder. Ancak kapsamları gereği bu yazıda ele alınmıyorlar.

Yazı ilk olarak bilimin ve onunla bağlantılı olarak teknolojinin özerk ele alınamayacağını öne sürüyor. Bilimsel emek sürecinin, bireysel dehaların gökten inmiş fikirlerine değil, toplumsal bir emek birikimine dayandığını vurguluyor. Bu emek sürecinin değişimini bir örnek üzerinden tartışı-

[1] "Zihinsel emeğin ürünü -bilim- her zaman değerinin çok altında bir yerde durur; çünkü onu yeniden üretmek için gerekli emek-zamanının, ilk üretimi için gereken emek zamanı ile hiçbir ilişkisi yoktur. Örneğin bir okul çocuğu, iki terimli denklem teoremini bir saatte öğrenebilir." (Marks, 1998: 334)

[2] Bu sorunların genel hatlarının irdelenmesi açısından şu kaynaklara bakılabilir: zihinsel emek üzerine Guiglielmo Carchedi (1987, 1992). Yenilik ve artık-kâr için Smith (2002). Zihinsel emek ile değer kuramı ilişkisi için bkz. Morris-Suzuki (1984, 1986), Carchedi (1998) [Davis vd. (1998) içinde].

yor ve daha sonra bilimin sermayenin gerçek boyunduruk altına alınması sürecini işliyor.

Bilim Özerk midir?

David Noble, makine, otomasyon ve toplum arasındaki ilişkiyi incelediği kitaplarından birinin alt bölümüne "Otomasyonun Otomatik Olmayan Tarihi" başlığını koyar. Teknoloji tarihi ve teknolojik gelişme üzerine çalışmış Nathan Rosenberg de belki benzer bir güdüyle incelemelerimizin odak noktasının değiştirilmesi gerektiğini belirtir. Rosenberg'e göre, makinenin neyi, ne kadar ve nasıl ürettiğinin araştırılmasından makinenin kendisinin nasıl üretildiğinin, bilimin buradaki rolünün araştırılmasına yönelinmelidir. Bilimin tarihi otomatik, özerk bir tarih değildir. Bilimin toplumun içinde geliştiğine bakarak, bu açık bir sonuç gibi görünebilir. Basitçe, bilim toplumun ihtiyaçlarına yanıt veriyor, bu ihtiyaçları gidermeye çalışıyor gibi görünmektedir. Hastalıklardan yaşam süremizi uzatmaya (kimilerinin yaşam süresini kısaltmaya), yiyeceklerden üretim alanına, yaşamın her alanına giren teknoloji ve bunu geliştiren bilim, çoğu insana göre ya başa dert açmaktadır ya da peşinen, daha rahat, daha güvenli bir dünyanın kurucuları arasındadır.[3] Dert de olsa derman da olsa, gösterilen iyimser ya da karamsar tutumda ortak nokta, bilimin kendi öncüllerinden kalkarak, kendi mantığına göre hareket eden özerk bir güç olarak ele alınmasıdır.

Böyle olursa, örneğin şu tarihsel olay başlı başına bir muamma olarak kalır. Otomatik makineler ile ilgili bilimsel çalışmaların öncülerinden Norbert Wiener 13 Ağustos 1949'da Otomobil İşçileri Sendikası Başkanı Walter Reuther'e dehşet içinde kendisinin de çalıştığı projenin geldiği aşamayı ve sonuçlarını anlatır. Özellikle otomatik sistemin merkezini oluşturan geri besleme özelliğini geliştiren Wiener[4], otomatik makinelerin ka-

[3] "Teknolojik gelişme özerk bir şey olarak görünür hale gelmeye başlanmıştır; politikanın ve toplumun üstünde, bizim kaderimiz haline de gelmesi gereken kendi kaderine sahip bir şey." (Noble, 1995: 5). "Teknolojinin kendine özgü bir mantık süreci yoktur, toplumsal ilişkilerden bağımsız bir biçimde geliştirilip yeryüzüne inmez, geliştirildiği toplumda egemen güçler tarafından belirli çıkarlar doğrultusunda geliştirilir." (Ansal, 1986: 223). Ayrıca bkz. Ansal (1985).

[4] Wiener, İkinci Dünya Savaşı'nda ordu için de uçaklara karşı savunma projesinde yer almıştır; özellikle bilgisayarlı, elektronik kontrol sistemlerini, servomekanizmaları geliştiren öncülerdendir; elektronik ve bilgisayarlı geri besleme sistemleri ile, makinenin otomatik çalışmasını sağlayan kontrol değişkenleri esnek biçimde kendi kendine geri beslemeyle değişebilmektedir; böylelikle dışarıdan bir gözetleyici ya da operatörün müdahalesini oldukça aza indirgemektedir. Ancak Wiener, başından

zandığı esneklik ile birçok işçiyi –özellikle kitle üretiminde- yerinden edeceği kaygısını taşıdığını belirtmektedir.[5] Wiener, sendika ile birlikte ortak bir politika oluşturmayı, sendikayı desteklemeyi, gerekirse bilgiyi sanayicilere vermeyi geciktirmeyi bile önerir. Ancak sonuç, Wiener'in bilimsel fonlardan dışlanması, otomasyonun tüm hızıyla yaygınlaşması olur. Bilim, özerk biçimde iyi ya da kötü değildir, bir amaç uğruna iyi, birilerinin zararına kötüdür.

Bundan daha eski bir tarihsel örnek de yeterince çarpıcıdır. Andrew Ure, 1835 yılında yayınlanan "Philosophy of Manufactures" (İmalatın Felsefesi) kitabında, "demir adam" denilen yün eğirme makinesinin bulunuş öyküsünü anlatmaktadır (Aktaran Noble, 1995: 145). Ure'nin anlatımı, belirli bir tarihsel dönemde bilimsel gelişmeye itilim veren anlayışı da yansıtmaktadır. "Demir adam" bulunmadan önce, yün eğiren işçiler, nitelikli işçi konumundaydılar. Ure'ye göre, "kibirli' ve "patrona karşı küstah" olan bu işçilerin, aldıkları yüksek ücret, onların "şükran duyan bir mizaca sahip olmalarına ve zihinlerini geliştirmelerine yol açacağına", tersine kibirlerini beslemektedir; üstelik ücretler, dönüp dolaşıp "grevlerin itaatsiz ruhuna fon olarak katıl"maktadır. Bundan sonrası aynen şöyle anlatılmaktadır:

> "Bu türden feci bir kargaşa sırasında birkaç kapitalist, Manchester'daki ünlü makinistlere başvurdular, onlardan buluş yeteneklerini kendi kendine çalışan bir yün eğirme makinesi yapmaya yöneltmelerini istediler. Buluşlarının benimsenmesine yönelik en liberal yüreklendirmelerin güvencesiyle Bay Roberts, bir mühendis olarak sürmekte olan tüm profesyonel uğraşını bir yana bırakıp, bereketli hizmetini bir yün eğirme otomasyonu yapmaya verdi. Böylece, onu işletenlerin verdiği adla demir adam[6], Minerva'nın emrindeki modern Prometeus'un elinden çıktı.

---

beri askeri projelere kuşkuyla yaklaşmış, Sibernetiğin askeri gizilgücü hakkında endişe taşımıştır. Savaştan sonra ordu Wiener'den bilgi ve öneri istemeye başlayınca iki askeri projesini iptal etmiş, bulduklarını yayınlamaktan sakınmıştır (Noble, 1984: 71-74).

[5] Bkz. (Noble, 1995: 161-63) Wiener, makinelerin işçileri yerinden etme süresini "on ya da yirmi yıl" olarak öngörmüştür; bu daha hızlı gerçekleşmiştir. Bu mektubu kitabında aktaran David Noble da, Wiener'in çalıştığı Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nde (MIT) ders vermiştir; ancak Noble, geçmişte kendisi gibi MIT'de çalışan Wiener'in öngördüğü sonuçları gözlemlemekle kalmamıştır. Noble, buradakiyle koşut biçimde bilimsel üretim ve teknolojinin, soyut "insanlığın" yararına değil sermaye birikiminin koşulları ve ihtiyaçlarına uygun yapıldığını öne sürer.

[6] Makineye "adam" (Man) denmesi, sadece erkek egemen bir bakışın dile yansıması olarak değil, bunun yanında sonuçlarının düşündürdükleri açısından da son derece ilginçtir. Demir adam çalışmaya başlayınca pek çok erkek işçi atılmış, makinelerde

– bu, çalışkan sınıflar arasında düzeni yeniden kurma görevini yüklenen bir yaratık. ... Bu buluş, daha önce ileri sürülmüş bulunan büyük öğretiyi doğruluyor: sermaye, bilimi hizmetine aldığı anda, işçinin söz dinlemez eli, uysallığı öğrenecektir."[7]

Öyleyse bilim, dert ya da derman olurken bile özerk değildir. Bilim tarihini inceleyenler, toplumsal mücadelelerin yükselmesiyle birlikte, bilimin toplum ile olan bağlantısını daha sıkı kurar hale gelmişlerdir.[8] Bilimi, bilim insanlarının salt fedakâr çabaları, bireysel merakları, tutkuları ile açıklamayı yeterli bulmayarak, toplumsal koşulların yarattığı ihtiyaçları da dikkate almışlardır. Zira bilimin gelişimi, sadece bireyin merakı, ihtiyaçlar, çözümü sağlayacak malzemeler, gerekli maddi destek gibi bileşenlerin talih kuşu yardımıyla bir araya gelmesiyle olmamaktadır.

Andrew Ure, gerçekte üretim ile bilim arasındaki ilişkinin niteliğini açığa vuran güzel bir tarihsel örneği anlatmaktadır. Üstelik bunu işçilerin ağzından değil, makine ve hammaddelere yani üretim araçlarına sahip olan sınıfın, sermaye sınıfının ağzından anlatmaktadır. Ure'nin örneğindeki bu ilişki tarihte kalmamıştır, bugün de işçileri yerlerinden eden örnekler vardır. Ancak bu ilişki kesinlikle, bir tarafında üretimin diğer tarafında bilimin yer aldığı özerk iki gücün ilişkisi değildir, bilim üretim ilişkileri içerisinde emek üretkenliğini artırmak üzere, bu üretimin ve ilişkilerinin açığa çıkardığı ihtiyaçlara göre gelişmektedir.[9] Bunu, toplumsal ihtiyaçların karşılanması amacıyla bilimle girişilen karşılıklı ilişki olarak nitelendirmek de yanıl-

---

(atılanlardan daha az olmakla birlikte) sayıları gün geçtikçe artan ve çok kötü koşullarda çalışan, genelde kadın ve çocuk işçiler olmuşlardır.

[7] Noble, a. g. y. Marks da bu son cümleleri aktarır: (Marks, 1993 :448)

[8] Örneğin, bilim tarihi ile tarihsel materyalizmi buluşturma konusunda önemli yazarlardan Robert M. Young, "Marksizm ve Bilimin Tarihi" yazısında İngiliz-amerikan kökenli Marksistlerin bilim tarihine ilgileri için önemli ve ateşleyici dönüm noktasını 1931 yılı olarak alır. Bu yılda bilim tarihi konusunda yapılan uluslararası kongreye ilk kez Sovyetler'den Bolşevik delegasyonu katılmıştır (Young, 1990). Bu delegasyonun, konuşma metinleri kitaplaştırılmıştır. (Aşağıda aktarılan Buharin'in alıntısı bu kitaptandır)

[9] Engels bir kenar notunda şöyle diyor: "Şimdiye kadar hep üretimin bilime ne kadar borçlu olduğu ile övünülüp duruldu, oysa bilim üretime sonsuz borçludur." Engels 1895'te yazdığı mektupta ise şöyle diyor "teknik bilime ihtiyaç duymaktadır ama bilim, tekniğin durumu ve ihtiyaçlarına çok daha fazla bağlıdır." Marks da, Engels de bilimin gelişmesinde üretim ilişkilerinin, üretim sürecinin ihtiyaçlarının belirleyiciliğine tekrar tekrar döndüler. Örneğin Toricelli'nin geliştirdiği hidrostatik biliminin İtalya'nın dağlardan gelen akarsularının düzenlenerek kontrol altına alınması gerekliliğinden doğduğunu sık sık hatırlattılar. (Rosenberg, 1976: 128)

tıcı ve eksik olacaktır. Yoksulluk, açlık ve kanser ya da öldürücü salgın hastalıkların ağır etkileri ortadayken, en fazla bilimsel fonun askeri harcamalara yönlendirilmesi şunu gösterir: söz konusu ihtiyaçlar genel bir toplumsal ihtiyaçlar kümesi değildir, belirli türden öncelikleri gözeten bir toplumsal ilişkinin ihtiyaçlarıdır. Bilimin, yaratıcı zekânın ürünü, özerk gelişen bir alan olarak alınması, toplumsal bir ilişki olan bilimin şeyleştirilmesi, fetişleştirilmesi olur. Toplumsal ilişkilerin şeyleşmesi, şeylerin ise kişileşmesi, fetişleşmenin ve kapitalist toplumun en önemli görünümlerindendir. Bilim tarihi üzerine uluslararası bir kongreye katılan Sovyet heyeti adına konuşan Buharin, bu konuda şunu söylüyor:

> "Bilimin kendine yeterli karaktere sahip olduğu görüşü, 'Bilim aşkına bilim!' fikri naiftir: İki şeyi birbirine karıştırır: derin bir emek bölümü sistemi içinde, tek tek toplumsal işlevlerin farklı tiplerde, psikolojilerde, tutkularda kristalize olduğu, eklemleri birbirinden koparılmış, parçalara ayrılmış bir toplum koşullarında çalışan profesyonel bilim insanının **öznel tutkuları** (örneğin Schiller şöyle der: 'Bilim bir tanrıçadır, sağmal inek değil') ile muazzam **pratik** öneme sahip bu türden bir etkinliğin **nesnel toplumsal rolü**. Diğer toplumsal görüngülerin olduğu gibi bilimin fetişleştirilmesi ve buna karşılık gelen kategorilerin ilahlaştırılması, toplumun saptırılmış ideolojik bir refleksidir; bu toplum öyle bir toplumdur ki, emek bölümü toplumsal işlevler arasındaki bağların görünürlüğünü, bu işlevleri mutlak ve egemen değerler olarak onları eyleyenlerin (faillerin) bilincinden koparark yok etmiştir" (Buharin'den Aktaran Young, 1990).

Bilimsel araştırma ve üretimde, ne kendi başına bilim insanının öznel tutku ve merakları rol oynamakta, ne de salt nesnelliğin kendisi, kendi başına sorunları insanların önüne çıkarmaktadır. Aksine, özgül toplumsal biçimlerden soyutlanarak bakılırsa, kendi maddi yaşamlarının üretim sürecinde insanlar, karşılaştıkları sorunları çözmek amacıyla, insan olmanın temel özelliği olan us yürütme niteliğini kullanırlar. Bilim böyle bir gelişmenin yetkinleşmiş ürünüdür; bireysel arzu ve tutkulardan öte, toplumsaldır. Kendisi toplumsal bir ihtiyaca yönelik bir soruyla başladığı gibi, üzerine dayandığı temel de toplumsaldır, toplumsal birikime dayanır. Bilimin bir toplumsal emek ve birikim olduğu çoğunlukla göz ardı edilir. Yazıda bundan sonra bir toplumsal emek birikimi olarak bilim anlatılacaktır.

Bilim ve Toplum

Bilim ve teknolojinin gelişmesinde itici güç, sınıflı bir toplum olan kapitalizmde, üretimin ihtiyaçlarıdır. Bilim ve teknolojinin kendisi, bu üretimin genişleyen, birikimli yapısına da benzer. Bilimsel üretim, bilgi ve toplumsal

emek birikimine dayanır.[10] Bilim insanının, gerekli içgörüyü sağlaması için belirli bir "dekor"un hazır olması gerekir, bu dekor gerçekte toplumsal üretim içindeki bilgi ve beceri birikiminin düzeyiyle olduğu kadar, temel özneler olan, üretim araçları sahibi sınıf ile işçi sınıfı arasındaki mücadele ile de belirlenir. Yukarıda Andrew Ure'den aktardığımız örnek, üretim aracı sahibi sermaye sınıfı ile makinelerin işsiz bıraktığı işçiler arasında Luddist dönemin etkisiyle yoğunlaşan mücadelenin teknolojinin ve bilimin gelişmesinde nasıl belirleyici olduğunu göstermektedir.[11]

Bilim toplumsal emeğe dayalı birikimi içerir, bu emekten tarih içinde damıtılmış bilgidir. Ancak buna rağmen sanki bir toplumsal ilişkinin ürünü değilmişçesine parlak bir zihnin arzu ve merakına bağlanır, toplumsal sürekliliğinden koparılarak, salt buluşçunun öznel yetilerine bağlanır.[12] Bilimin toplumsal bir emeğin ürünü olduğu, bu emek ile geliştiği unutulur; emekçinin karşısına bilim, onu hâkimiyet altına alan, sermayenin gücüymüş gibi çıkar.

> "… makinede gerçekleşen bilim, işçilere karşı sermaye olarak ortaya çıkar. Ve gerçekte bilimin, doğal güçlerin ve emeğin ürünlerinin büyük ölçekte, toplumsal emek üzerinden kurulmuş uygulanmalarının tümü, yalnızca emeğin sömürüsünün araçları artı emeğe el koyma araçları dolayısıyla emeğe karşı sermayenin sahip olduğu güçler olarak ortaya çıkarlar. Doğal olarak sermaye, emeği sömürmek için tüm bu araçları kullanır; ama sömürmek için bunları üretime uygulamak zorundadır. Ve bu yüzden de emeğin toplumsal üretken güçlerinin gelişmesi ve bu gelişmenin koşulları, sermayenin eylemi olarak belirir; buna karşı bireysel emekçi yalnızca edilgen bir tutum içinde olur, yine de bu gelişme ona karşı cereyan eder." (Marks, 1998: 366-67).

Bilimsel araştırmalar için gerekli olan fonların, para sermayenin yüksekliği, bilimin toplumsal karakterini gölgeleyerek, onun sıradan insanların, işçilerin gözünde sermaye sahipleri sayesinde üretilen bir zenginlikmiş gibi görünmesine yol açar.

> "Böylece sermaye çok gizemli bir varlık haline gelir. ….(1) Artı emeği zorlayan bir güç olarak; (2) toplumsal emeğin üretken güçlerinin ve bi-

[10] Bkz (Rosenberg, 1976a: pp.71), (Usher, 1954: 65).

[11] İşçilerin ilk (ama kesinlikle ilkel değil) toplu pazarlık yöntemi olarak anılabilecek olan Luddizm, kendilerini işten çıkarıp yerlerine makineleri koyan sermaye sahiplerine karşı işçilerin makinelere zarar vererek giriştiği eylemlere verilen addır Hobbsbawm (1964) ve (2003).

[12] "Eleştirici bir teknoloji tarihi, 18. yüzyılın buluşlarından ne kadar azının, tek bir kimsenin eseri olduğunu ortaya koyabilir." (Marks, 1993: 386n).

lim gibi genel toplumsal üretken güçlerin emicisi ve sahiplenicisi (kişileşme) olarak üretkendir:" (Marks, 1998: 367).

Bilim toplumsal emeğin ve aklın bir sonucu olarak değil de, sermayenin ürettiği bir şey olarak dikilir işçinin karşısına.

> "…[emeğin] el birliği içinde birliği, işbölümü içinde bileşimi, emek ürünlerinin yanı sıra doğal güçlerin ve **bilimin**, makineleşme içinde, üretim için kullanılması-tüm bunlar, bireysel emekçilerin kendileriyle, yabancı ve şeyleşmiş bir şey olarak, emekçilerden bağımsız ve onlara egemen olan emek araçlarının varlık biçimleri olarak karşı karşıya gelirler; tıpkı emek araçlarının kendilerinin sermayenin ve dolayısıyla kapitalistin işlevleri olarak, malzeme, araç-gereç vb. olarak basit görülür biçimlerinde, emekçilerle karşı karşıya gelmeleri gibi." (Marks, 1998: 366; kalın harfli vurgular bana ait)

Sadece toplam sermaye döngüsünün, üretim evresinde makine olarak değil, son yüzyılda ürün ve üretim devrini artırmak, ürünlerini çeşitlendirmek, albenisini artırmak için yeni ürünler, yeni etkileme mekanizmaları arayışına giren sermaye açısından bilim, kendisini üreten toplumsal emeğin karşısına, sermayenin kendisinin ürettiği bir değermiş gibi dikilir.

Bilim tarihi ile emek tarihi üzerine yapılan çalışmalar, bilim ile keşifler, üretim sürecine getirilen teknik yenilikler arasındaki diyalektik ilişkiyi de sergilemektedirler. Soyutlamayı, soyut bağlantıları denklemler, formül ve teoremler haline getirmeyi temel alan bilimsel üretim, yoktan var olmamakta, esasen üretim sürecinin sorunlarına verilen pratik yanıt ve uygulamaları kuramlaştırmaya dayanmakta, giderek daha ileri yeni çözümler sunmaya yönelmektedir.

> "Endüstri Devriminin temelini oluşturan 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısındaki teknik yeniliklerin tümü, en iyi tanımları sanatkar ya da mühendis olarak yapılabilecek kişilerce gerçekleştirilmiştir. Bunların çok azı üniversite eğitimliydi ve tümü çalışmalarının sonucunu bilimsel kuramdan yararlanmadan almıştı. Buna rağmen, buluşların teknik nitelikleri söz konusu olduğunda bu kişilerin Bilimsel Devrimin önde gelenlerinden fikir aldığı yolunda sürüp giden söylentiler ortaya çıkmıştır…. Tarihsel araştırmalar bu söylentilere destek vermemiştir. Örneğin Fransız Fizikçi Sadi Carnot, buhar makinesinin nasıl çalıştığının ilk bilimsel çözümlemesini bu makineler yaygınlaştıktan çok sonra 1824'te yayımlanan Ateşin Hareket Ettirici Gücü ve Bu Gücü Kullanacak Makineler Üstüne Düşünceler adlı çalışmasında yapmıştır" (McClellan ve Dorn, 2006: 335-36).

Zanaatkarların, (çalışan sınıfın nüvesi bu ilk emekçilerin) bilimi geliştirmede sadece pratik önemleri yoktu, aynı zamanda yürüttükleri zanaatın gereklerini aşan kuramsal ve bilimsel konularda da çalışıyor, kendilerini geliştirmek için kulüpler kuruyor, toplantılar yapıyorlardı. Özcesi, zanaatçıların bilimin gelişmesinde pratik ve temel önemi vardı.

İngiltere'de "Zanaatkarlar ve Bilimin Kökeni" başlıklı makalesinde Arthur Clegg, Londra'da 1562'de bir aritmetik okulunun zanaatkarlar arasından öğrenci bulmak için ilan verdiğini yazar. Aynı kaynakta belirtildiğine göre, 1588'de şehir tarafından parası ödenen Dr. Thomas Hood, aritmetik, geometri, astronomi ve kimi pratik uygulamaları üzerine "çok az tahsil almış ancak yararlı öğrenim için aşırı tutku ve arzu ile dolmuş hevesli zanaatkarlara, askerlere ve denizcilere" dersler vermişti (Clegg, 1979: 198)

Dolayısıyla kapitalizmin başından beri bilim ile üretim sıkı bir ilişki içerisindeyken, bu ilişkinin gelişimini sağlayan, kapitalizmin temel dinamiği olan artı-değer üretimidir. Kapitalizmi özgül kılan, meta üretimi değil, artı-değer üretimidir, kapitalizmi devindiren iki temel sınıf, artı-değer üretimi üzerinden mücadele alanında yerlerini alırlar. Üretim araçlarının sahibi olan sınıfın, işçiden daha çok artı değer sızdırmasının temel dinamiklerinden birisi, işgününü uzatarak artık emeği artırmaksa, bundan asla kopamayacak olan diğeri ise, gerekli emeği azaltarak, artık emek parçasını artırmaktır. Bu ise, emek üretkenliğinin artması, yani bilim ve tekniğin yeniliklerinin üretim sürecine uygulanması ile mümkün olabilir. Elbette ki, sermayenin toplam döngüsü, makinelerin kullanım ömrü içinde daha çok ürün üretmek, bu ürünlerin devrinin, çeşitlerinin artması, hemen satılıp gerçekleştirilebilmeleri için albenilerinin artırılması, ulaşım ve taşıma olanaklarının artırılması, iletişim, tüketim gibi pek çok alanı kapsar; bu yüzden bilim ve tekniğin uygulanması sadece dar anlamıyla üretimle sınırlı değildir, onu kapsayarak sözü edilen diğer alanlara da yaygınlaşır. Tüm bu teknik gelişmeyi doğuran ihtiyaçlar, gerçekte sınıf mücadelesi alanının ürettiği ihtiyaçlardır. Üstelik sadece iki karşıt sınıfın arasındaki mücadelenin değil, her bir sınıfın kendi içindeki rekabetin de ürünleridir. Bunun için toplumsal gelişmeyi, sınıf karakterinden kopartarak, teknik bir dönüşüm olarak görmek, bir bütün olarak yanılmak, toplumsal değişimi şeylerin ilişkilerine devretmek olacaktır. Şimdi bilimin bu zemin üzerindeki tarihsel değişimini, Marks'ın önerdiği ayrımla değerlendirmek yararlı olabilir.

Bir Düşünce Deneyi (Gedankenexperiment): Manifaktür ve Los Alamos

Bizzat geçmişten gelen toplumsal emeğe, birikime[13] çok şey borçlu olan Einstein gibi, biz de bir düşünce deneyi yapalım. O, biri hızla giden trende diğeri yerde olan iki referans çerçevesi (koordinat düzlemi) düşlüyordu. Biz biri tarih trenine binmiş ve çoktan geçmişte kalmış olan ***Manifaktür üretimi*** ile yakın geçmişin bir projesini karşılaştırmak için hayal gücümüzü kullanalım. Bahsettiğimiz proje, ***Manhattan Projesi***dir.

> "1941 Sonbaharında, ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'na girmesinin arifesinde Roosevelt atom bombaları üretimi için büyük bir girişim başlatmıştır. … Bu girişimle oluşturulan ve ABD'li general Leslie Groves'un genel komutasındaki Manhattan Projesinde ülkenin farklı otuz yedi yerinde 43000 kişi çalışmış ve projenin maliyeti zamanın 2,2 milyar dolarına ulaşmıştı. İtalyan politik göçmeni bilim adamı Enrico Fermi, denetlenebilir bir zincirleme reaksiyonu Aralık 1942'de Chicago üniversitesinin futbol stadyumunun altında ilk kez oluşturmayı başarmıştır. 16 Temmuz 1945'te ise Amerikalı fizikçi J. Robert Oppenheimer'in yönetimindeki bir ekip, New Mexico'daki Los Alamos laboratuarlarının yakınındaki Trinity bölgesinde dünyanın ilk atomik patlamasını gerçekleştirmiştir." (McClellan ve Dorn, 2006: 423).

Bu alıntıda belirtilmiyor ama bu 43 bin kişinin sadece birbirinden değil, yaptıklarının bir bütün olarak ne olduğundan bile haberleri yoktur. Örneğin, uçak mühendisleri, ağır bir yükü belirli bir menzile sarsmadan taşıyacak bombardıman uçağı tasarlamaktan, pilotlar ise bu uçağı uçurabilecek yeterliliğe ulaşma görevinden ötesini sadece tahmin edebilirlerdi. Bilim insanları ise büyük bir gizlilik içinde Los Alamos'ta kendilerin tahsis edilen bölgede yaşamlarını oradan çıkmadan sürdürürken, büyük bir "bilimsel tartışma ve özgürlük ortamı içinde"[14] herkes sadece kendi parçasına uzmanlaşmış, yoğunlaşmış olarak araştırmalarını yürütüyorlardı. Ancak

---

[13] Bunlar Einstein'in değerini asla küçültmez ama Einstein'ın Almanya'nın bilim ortamına, Maxwell'in elektromanyetik kurama getirdiği devasa yeniliklerine, Hilbert ve Minkowski uzaylarına ve hemen sayılamayacak pek çok bilimsel gelişmeye borcu es geçilemez. Üstelik elektromanyetiğin gelişiminden soyut uzay kuramının gelişimine kadar hepsinin somut toplumsal tarihsel zemini, hangi ihtiyaca yönelik soyutlamalarla geliştiği, bugün yetkin pek çok bilim tarihi kitabında anlatılmaktadır.

[14] Bilimin sonuçta yine sermaye ilişkisinin tahakkümünde üretilmesi, katılan birçok bilim insanının Los Alamos'u "özgür tartışma, fikir geliştirme, çalışma" ortamı olarak görmesini engelleyememiştir. Nazi Almanya'sına karşı erken davranma güdüsü tüm davranışları belirlemiştir.

emek süreci ve sermaye ile ilişki açısından burada yürütülen üretim sanki Manifaktür dönemini andırmaktadır. Bir bilim üretim manifaktürü…

Farklı alanlarda uzmanlaşmış el işçilerinin el birliği içinde bir araya gelerek üretimleri manifaktür olarak adlandırılır (Marks, 1993: 351-52). Marks elbirliğinin ve emek üretkenliğinin farklı bir düzeyi ve önemli bir geçiş aşaması olarak gördüğü manifaktürün iki yoldan ortaya çıktığını ileri sürer: bir yandan farklı uzmanlık alanlarının bir araya gelerek bir çatıda toplanmasıyla oluşan, diğer yandan ise belirli bir zanaatı parçalara bölerek her bir emekçinin ayrı işte uzmanlaşmasını dayatan manifaktür oluşumu (Marks, 1993: 353). Ancak "özel çıkış noktası ne olursa olsun, son biçimi, daima aynıdır, parçaları insan olan bir üretim mekanizmasıdır."

Bu yazının hedefinde dönemlendirme çabası yoktur, ancak bu düşünce deneyi, bugünkü gerçeklerle geçmiş arasında bağı aydınlatabilmek için yapılmaktadır. Bugünkü görünümler ile eski görünümlerin bir karşılaştırmasını, eleştirel olmayan bilim tarihi kitabı bile şöyle sunmaktadır:

> "Manhattan Projesi … birçok yönden bilim yapmanın yeni bir yolu olan bilimsel üretimin endüstrileşmesini… örneklemiştir. 19. yüzyılda bir bilim adamı[15] küçük bir laboratuarda yalnız ya da birlikte çalıştığı birkaç kişiyle bilimsel bilgi üretimindeki egemen biçimi temsil ediyordu. Ancak, 20. yüzyılda nükleer fizikteki gelişmelerle birlikte bu eski biçim değişmiştir. Araştırmalar büyük düzenler ve pahalı donatılar getirmeye başlamış ve giderek kişisel deneycilerin, hatta üniversitelerin ya da özel araştırma kuruluşlarının kaynaklarını zorlamaya başlamıştır. Bir ekibin her üyesi karmaşık bir araştırma çabasının tek bir yönünde uzmanlaşmıştır. Böyle ekip çalışmasına dayalı araştırmaların sonunda üretilen

[15] Alıntı olduğu için "bilim adamı" ibaresi değişmeden kalmak zorunda. Ne yazık ki, kitabın çevirmeni ya da editörü, daha vahimi belki de her ikisi birden, örneğin Marie Curie gibi 2 kez (1903'de Fizik dalında ödülü paylaşarak, 1911'de ise tek başına Kimya dalında) Nobel ödülü almış, ömrü yoksulluk içinde geçmiş değerli bir bilim kadınını laboratuarda çalışmaya değil, evde oturmaya layık görüyorlar. Oysa–ki, Marie Curie ve eşi, kurdukları laboratuarlarında araştırmalarını yalnızca ödül paralarıyla sürdürmüşler, insanlığın yararına olduğu için bulduklarına patent almayı, bundan para kazanmayı reddetmişlerdi. Geliştirdikleri röntgen uygulamasının hastanelerde kullanılması için uğraşmışlardı. Üstelik bunu yaparken üzerinde uğraştıkları radyasyon, Marie Curie'nin yaşamının erken bitmesine neden oldu. Belki de dünyada bilim dalında Nobel ödülünü birden fazla kez kazanan tek bilim insanı olup da "adam" olamamak ne gam!

makalelerin altında bazen yüzlerce kişinin imzası olmuştur."(McClellan ve Dorn, 2006: 425)[16]

Manhattan projesi, belki de, bilim üretiminde eski elbirliği (belki de kafabirliği) ile yeni elbirliği arasındaki bir geçiş döneminin örneği olarak değerlendirilebilir. Eski aşama, laboratuarda "küçük meta üretimi" örneği kendi yağıyla kavrulan, "ürününü satan" bir bilim insanını simgelemektedir. Yeni aşamayı niteleyen faktörler ise daha karmaşık olmalıdır. Bilimin üretimi, üretime uygulanması ile iç içe geçmiştir; üretime uygulanma ise, daha önce belirttiğimiz gibi bir sınıf mücadelesi konusudur. Sadece işçiyi yerinden edip yerine makineyi geçiren sermaye gücüne karşı bir mücadele değil, aynı zamanda sermaye içi bir rekabet de söz konusudur. Karşıt sınıflar arasındaki mücadelede bir "denge" kurulduğu sürece, sermayenin kâr oranının düşme eğilimini hafifleten ve birikim sürecini belirleyen temel faktörlerden biri emek üretkenliğinin yükselmesidir. Bu ise, kızışan rekabet anlarında[17] "tek tek bireysel sermayelerden" daha fazla bir ek sermayenin bilimsel üretimin deneylerine aktarılmasını gerektirebilir. Bu koşullarda, pek çok sermayenin (many capital) ayrı ayrı emek üretkenliğini artırmak için girişimde bulunması yerine "genel olarak sermaye"nin bilimsel ve teknik gelişmeye kaynak aktarması mümkün olan durumlar içinde en güçlü olasılık olacaktır. Manhattan projesi, devletin, "genel olarak sermaye" adına ilkin ordu ve savaş becerileri üzerinden başlattığı projedir; ancak II. Dünya Savaşı sonrası üretim alanına doğrudan yansımaları gecikmemiştir[18]. Geçiş aşaması olan Manhattan Projesi'nin sonrası ise yeni aşama olarak dev şirketlerin, tekellerin, sermaye birikimleri oranında, diğerleriyle rekabette üstün konuma geçmek için, araştırma geliştirme işlevini, kendi şirketleri bünyesine almaları ya da bu işlevi yerine getiren şirketlerle ilişkiye geçmeleri evresi olmuştur. (Yukarıda McClellan vd.'nin alıntısındaki son cümleler, bu yeni evrenin bilimsel üretimine dair bir betimlemeyi aktarmaktadır.)

---

[16] "Örneğin, 1995'de bulunan 'üst kuvark', Fermi National Accelerator Laboratory' de her biri 100 milyon $ değerindeki iki algılayıcının başında bulunan ve yine her biri 450 bilim adamı ve teknisyenden oluşan iki ayrı ekip tarafından üretilmiştir." a. g. y.

[17] Kabul edilmelidir ki, Dünya Savaşı rekabetin fazlasıyla kızıştığı, paylaşım rekabetine dönüştüğü bir zamandır.

[18] David Noble, Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nde (MIT) savaş sonrası bilimsel buluşların üretim sürecine, sermaye birikim sürecine hızla eklemlenmesini sağlayan gelişmeleri, "Üretim Kuvvetleri" kitabında (Noble, 1984) çarpıcı biçimde tasvir eder. Sayısal takım tezgâhlarının bulunması vb. AT&T şirketinin laboratuarları olan Bell laboratuarlarının tarihi de yeni evrenin tarihini sergilemektedir.

Uzun olması pahasına, yeni evreyi kapsamlı bir biçimde betimlediği için Hacer Ansal'ın yazısından bir bölümü buraya aktarıyorum:

> "Aslında bilimin endüstrileşmesi öyküsü Almanya'da başlamıştır. İngiliz ve Amerikan sanayi bazı özel sorunlara yardımcı olmaları için bilimcileri kullanmaya giriştikleri sırada, Alman kapitalist sınıfı bilimi üniversiteler, sanayi laboratuarları, profesyonel meslek örgütleri, ticaret odaları, devlet destekli araştırmalar kanalı ile geniş bir şekilde örgütleme çabasına girmiş ve bilim modern sanayinin temeli olarak kullanmaya başlamıştır bile.
>
> Almanya örneğini izleyen ABD'de bilimsel bilgininin endüstriyel gelişme ve rekabet gücü konusunda kritik bir öneme sahip olduğunu görmüş, şirket araştırma laboratuarlarını devreye sokmuştur. Özellikle elektrik ve kimya temelli sanayi dallarındaki General Electric Westing House, AT&T ve Dupont gibi dev firmalar, bilimi bir yandan teşvik ederken bir yandan da düzenlemeye girişmişlerdir.
>
> Aslında çabalarını birkaç cephede birden yürütmektedirler 'Önce bilimsel endüstri metaları üzerinde kurumsal bir denetim kurarak endüstriyel ve bilimsel standartları yükseltmişler, ikinci olarak patent tekeli yoluyla bilimsel endüstri ürünleri üzerinde kontrol sağlamışlar ve patent sistemini reforme etmişler, üçüncü olarak sanayi ve üniversite araştırma kurumları aracılığı ile bilimsel yenilikleri ve buluşları kontrol altına almışlar. Nihayet dördüncü olarak yüksek teknik öğrenimi ve devlet okullarını dönüştürerek endüstriyel bilimin pratik uygulayıcıları üzerinde kontrol kurmuşlardır' (Noble…).
>
> Bu büyük firmalar üniversiteden araştırmacılar alarak araştırmalarını firmaların içine taşıdılar. Kısa zamanda, yüzlerce bilimci, mühendis ve teknisyenin çalıştığı dev kurumlar oluşturuldu. Kendi araştırma merkezini kurmaya gücü yetmeyen küçük firmalar bağımsız araştırma merkezleri ve laboratuarları ile Ar-Ge gereksinimlerini karşılamaya çalıştılar.
>
> Ancak tüm bu gayretler sanayinin bilim-araştırma dünyası ile yeterli bağlar kurmasına olanak vermiyordu. Üniversitelerle sanayi arasındaki ilişkileri daha yakın bir işbirliğine dönüştürerek üniversitedeki bilimsel potansiyelden ve çalışmalardan azami faydayı sağlamanın yolları açılmaya çalışıldı. Böylece Amerikan sanayi, üniversitelere kârlı bir işbirliği ve yatırım alanı olarak kapılarını ve kasalarını açtı. Bunun sonucunda da, bütün araştırmalar yeniden tanımlandı ve fakülteler, öğretim üyeleri ve öğrencilerin bu yapı içinde bağımsız bilimsel çalışmaları son buldu. Artık üniversitelerdeki bilimsel çalışmalarda hangi soruların peşine düşüleceğini, hangi problemlerin inceleneceğini, ne tür çözümlerin arana-

cağını ve ne tip sonuçlar çıkarılması gerektiğini bu yeni yapı belirler oldu (Noble).

… Son on yıllar içinde sanayide giderek artan bilimsel ve teknik uzmanlık gereksinimi nedeniyle, uzmanlık alanları daha çok parçaya bölünerek, çok sayıda dar alan uzmanlıkları ortaya çıkarıldı. Bu bölünme sonunda, her uzmanlık alanı kendi özel dilini ve terminolojisini doğurmuş, bu da bilimin halktan ve popüler kültürden daha da uzaklaşmasını getirmiştir (Gorz)." (Ansal, 1997: 190-91).

İki evre arasında bilimsel üretimin farklılaşmasına Nathan Rosenberg (1976) makine üretimi vesilesiyle, Ayşe Buğra (1985) ise genel olarak teknoloji vesilesiyle değinmektedirler.[19]

Ayşe Buğra, bu iki evreyi şöyle belirtir:

"19'uncu yüzyıl deneyimi ile 20'inci yüzyıl gerçekleri arasında, teknolojik gelişmenin kaynakları açısından, bazı önemli farklar göze çarpıyor. 19'uncu yüzyılın teknolojik gelişmelerini büyük ölçüde sanayi dışından kaynaklanan buluşların üretime uygulanmasıyla açıklayabiliyoruz. Oysa 20'inci yüzyılda, özellikle en önemli teknolojik ilerlemelerin yer aldığı kimya, ulaşım ve telekomünikasyon gibi -sektörlerde, ilerlemelerin sanayi içinden, uzmanlaşmış Araştırma ve Geliştirme laboratuvarlarında yürütülen sistematik çabalar sonucunda ortaya çıktığını görüyoruz" (Buğra, 1985: 30-31).

Karşılaştırdığımız Manifaktür üretimi ile Los Alamos'taki bilimsel süreç, bilimin üretiminde farklı bir evreye geçişin basamağına bir örnek olabilir mi?

Yukarıda belirtilen iki döneme, Marks'ın sermayenin "biçimsel boyunduruğu" ile "gerçek boyunduruğu" altına alınma ayrımıyla (*formal subsumption/real subsumption*) yaklaşıp, irdelemeyi deneyeceğim.

Biçimsel Boyunduruk / Gerçek Boyunduruk

Bu iki temel kavram da, Marks'ın Kapital'in birinci cildine ek olarak yazdığı ancak sonra basımdan çıkardığı "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları" bölümünde ayrıntılı bir biçimde anlatılmaktadır. Kısaca özetlersek,

[19] Eli Whitney, pamuk çırçır makinesinin keşfederek üretime getirdiği verimlilik ile bilinir. Ancak Whitney daha sonra tüfek üretiminde ününü daha fazla duyurmuştur, ilk kez değişebilir (interchangable) parçaların seri üretimini yapmıştır. Böylece eskiyen parçaları yenilemek, yedek parça satımı olanaklı hale gelmiştir. Rosenberg bu gelişmenin bu parçaların üretimindeki süreçleri de birbirine yaklaştırdığını hatırlatır (Rosenberg, 1976: s.17 ile 1 ve 2. bölüm). Sanki üretim sürecinin rasyonalizasyonu bilimin üretimine de taşmaktadır!

sermayenin ***biçimsel boyunduruk*** altına aldığı emek süreçlerinde artı değer üretimi ve artı değere kapitalist tarafından el konulması vardır. Biçimsel boyundurukta, **mutlak artı değer elde etme biçimi**, artı değer sömürüsünün tek biçimidir (Marks, 1990: 1021). Buna karşılık, emeğin nesnel koşulları ile öznel koşulları arasındaki ilişki, değerlenme sürecini tek öncelik olarak alan biçimde sermayenin denetimi altına alınmamıştır. Başka türlü ifade edersek, "**aktüel emek sürecinin karakterinde hiçbir değişme yoktur**"(Marks, 1990: 1021), (Brighton Labor Process Group, 1977). Üretim ölçeği genişledikçe, biçimsel boyunduruk altındaki emek kendi içinde farklılaşır. Bu ölçek büyümesi niteliksel değişimin de yolunu açar. (Marks, 1990:1022) Sermaye hacminin genişlemesi, aracı tüccarın elindeki sermayenin onu sanayi kapitalisti yapması, biçimsel boyunduruğun gerçek boyunduruğa dönüşmesini sağlayan niteliksel değişimlerden birisidir. Biçimsel boyunduruğun, öze dair özelliklerinden birisi de, artı emeğe el koyan ile emeği üreten arasındaki satışın özgül içeriğidir. Alıcı emek araçlarının, emeğin nesnel koşullarının sahibi olmadığı için satıcı ile ilişkiye girer, herhangi bir sabit politik ya da toplumsal egemenlik, tahakküm ilişkisi yoktur. İkinci özsel özellik işe şudur: emeğin öznel koşulları yani geçim araçları ile emeğin nesnel koşulları yani üretim araçları işçinin karşısına sermaye olarak çıkarlar. **Sermaye ile emek arasındaki biçimsel ilişki kurulmuştur**. "Teknolojik olarak konuşmak gerekirse, emek süreci eskisi gibi devam eder, sadece artık sermayeye tabidir." (Marks, 1990: 1026)

Emeğin sermayeye ***gerçek boyunduruğu*** ise, **göreli artı değer üretimi ile karakterize edilir** ve bu aşamada emek süreci üreticinin yani işçinin denetiminden çıkmıştır, emek süreci boyunduruk altına alınmıştır. Emek sürecinde makineleşme ortaya çıkar. Bilim ve teknolojinin bilinçli uygulaması bu aşamanın diğer bir temel özelliğidir.

> "Eğer mutlak artı değer üretimi, sermayenin emeği biçimsel denetim altına almasının maddi ifadesi olsaydı, o zaman göreli artı değer üretimi de mutlak artı değer üretiminin gerçek boyunduruk altına alınması olurdu." (Marks, 1990:1025).

Gerçek boyunduruk sürecini belirleyen nitelikler, birbiriyle iç içe geçen boyutlara sahip olsa da yeniden şöyle maddeleştirilebilir (Brighton Labour Process Group, 1977):

- göreli artı değer üretimi
- makineleşmenin devreye sokulması
- bilim ve teknolojinin bilinçli uygulanışı
- emeğin hareketliliği ve yerinden edilebilirliği (yedek sanayi ordusu)

- geniş ölçekli üretim

McClellan vd.'nin yukarıdaki alıntısının yakın zamanların eğilimini tarif eden betimlemelerini tekrar hatırlarsak:

> "Ancak, 20. yüzyılda nükleer fizikteki gelişmelerle birlikte bu eski biçim değişmiştir. Araştırmalar büyük düzenler ve pahalı donatılar getirmeye başlamış ve giderek kişisel deneycilerin, hatta üniversitelerin ya da özel araştırma kuruluşlarının kaynaklarını zorlamaya başlamıştır. Bir ekibin her üyesi karmaşık bir araştırma çabasının tek bir yönünde uzmanlaşmıştır. Böyle ekip çalışmasına dayalı araştırmaların sonunda üretilen makalelerin altında bazen yüzlerce kişinin imzası olmuştur."

Bilimsel üretimin emek süreci parçalara ayrılmış, biçimsel boyunduruk altında olduğunu söyleyebileceğimiz, eski birkaç kişilik laboratuar günlerine göre emek süreci özerkliğini kaybetmiştir. Bir ekibin her üyesi karmaşık bir araştırma çabasının tek bir yönünde uzmanlaşmış ise, ekibin her bir üyesinin emek süreci gerçekte toplam emek süreci tarafından belirlenecek, yaratıcılığın aleyhine emek sürecinin denetimi gerçekleşecektir. Bilimsel gelişmenin literatürü, bu literatüre yayın verme, yayınların atıf istatistikleri üzerinden sadece bilim insanının itibarının artması değil, giderek üniversitelerde bu ölçüye göre değer görmeye başlaması, bilimsel emek sürecinin denetlenmesinin de yolunu açar.

Sanayi dışından ya da şirket içinden yürütülen Ar-Ge etkinliklerinin 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra değişimi için Ayşe Buğra şu örnekleri veriyor:

> "20'inci yüzyılda, özellikle en önemli teknolojik ilerlemelerin yer aldığı kimya, ulaşım ve telekomünikasyon gibi -sektörlerde, ilerlemelerin sanayi içinden, uzmanlaşmış Araştırma ve Geliştirme laboratuvarlarında yürütülen sistematik çabalar sonucunda ortaya çıktığını görüyoruz. Bu olgunun tipik bir örneğini kimya sektöründe buluyoruz. Kimya sektöründe yer alan yeniliklerde bilimsel abstraktlar her zaman çok önemli olmuş. 1884'te bu abstraktların yalnızca yüzde 30'u kimya sanayiinin içinden kaynaklanıyor, geri kalanı sanayi dışında yürütülen bilimsel faaliyetlerin sonucu olarak yayınlanıyor. Daha 1952'de, sanayi içinden 'kaynaklanan abstraktların oranı yüzde 87'ye çıkmış. Yani yalnızca bilimsel faaliyet olarak, kâr amacı gütmeden yürütülen araştırma teknolojik gelişme toynağı olarak eski önemini büyük ölçüde yitirmiş. Aynı olguya telekomünikasyon alanında da rastlıyoruz. ATT'nin Bell Laboratuvarlarında gerçekleştirilen ilerlemelerin Amerikan üniversitelerinin toplamında bu konuda yapıdan araştırmalardan elde edilen sonuçların çok üzerinde olduğu söyleniyor. Genel olarak telekomünikasyon sektörü kendi üniversitesini kurmuş bir alan olarak tanıtılıyor.

> … [çeşitli] yazarların özel sektör Araştırma ve Geliştirme faaliyetlerinin rolünün çok fazla önemsendiğini, sanayi dışı bilimsel araştırmaların hâlâ teknolojik gelişmenin temel kaynaklarından biri olduğunu öne sürdüklerini görüyoruz.
>
> … Bugün özel Araştırma ve Geliştirme üniteleri yalnız yeni buluşlar gerçekleştirmekte değil, sanayi dışından kaynaklanan buluşlar üzerinde çalışarak bunları üretime uygulamakta da etkili oluyorlar. Bu etkiyi, Schumpeter'in yaklaşımı doğrultusunda, buluş ve yenilik aşamaları arasındaki ayırıma dayanarak açıklamak, özel Araştırma ve Geliştirme ünitelerinin buluşlardan çok yeniliklerde oynadıkları rol üzerinde durmak artık mümkün değil. Günümüzde buluşların üretime uygulanması buluşların gerçekleşmesi için yürütülen bilimsel faaliyetlerden çok farklı olmayan çalışmalar gerektiriyor. Bu bağlamda buluşları teknolojik gelişmenin gerçekleştirilmesinde kullanılan girdiler olarak görmek mümkün. Bu girdilerin işlenmesi ve üretimde kullanılır duruma getirilmesi sanayide ayrı bir uzmanlaşma alanı, yeni bir iş örgütlenmesi gerektiriyor. Dolayısıyla, bu yapıyı oluşturan Araştırma ve Geliştirme ünitelerinin genelde teknolojik ilerlemelerin gerçekleştirilmesindeki yeri Jewkes ve Hollander'ın öne sürdüklerinden çok daha önemli." (Buğra, 1985: 30-31).

İster Bell laboratuarları gibi büyük tekellerin kendi bünyesindeki araştırma geliştirme kurumlarında yürütülen bilimsel geliştirme süreci olsun, isterse de sanayi-üniversite işbirliği adıyla endüstriyel kullanıma yönelik, elektronik, donanım, yazılım, nano teknoloji, genetik gibi dallarda bilimsel projeler yapmak yani bilimsel üretim süreçlerine girmek olsun, hepsi de geçmişteki emek süreçlerinin özerkliğinin yerine farklı türde bir denetimin konduğu yeni bir işleyişi anlatır.[20]

ABD'de özellikle, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde, merkezi ve alt düzeydeki laboratuarların etkinliği, bu araştırmaların şirketler ve devlet tarafından desteklenmesi giderek artmıştır. Bu laboratuarlar arasında bile bir işbölümüne gidilmiştir. Büyük şirketlerin merkezi araştırma laboratuarları temel araştırmalar ile uğraşırken, alt düzey araştırma labora-

[20] Nelson, Schumpeter'in 1954'te savunduğu savın 1929-41 arasında ABD'de yaşanan sürece uygun olduğunu anlatır (Nelson, 1993: 34). Schumpeter'e göre, kurumiçi endüstriyel araştırma, hem mucit hem de girişimci olan araştırmacının yerini almıştı. Laboratuarında insanlık için çalışan bilim insanı, soyutlandığı dünyasında benzer bir hayatı sürdürürken, laboratuarı, destek fonu, malzemeleri çoktan bir şirketin, "genel olarak sermaye"nin ihtiyaçlarını öncelik sırasına alan devlete bağlı araştırma kurumlarına taşınmıştır bile…

tuarlarına ise, bu temel araştırmalar doğrultusunda çıkan yeni teknolojilerden ürün geliştirme, yerleşmiş ürün ve süreçlerin geliştirilmesi görevi kalmıştır (Nelson, 1993: 50).

Teknolojik yeniliğin sermaye birikimine etkisinin incelenmesi rağbet gören bir ilgi alanıdır. Bu yöndeki çabaların artmasıyla, özellikle Japonya başta olmak üzere ABD, Almanya ve Avrupa'da araştırma geliştirme harcamaları, örgütlenmeleri üzerine yapılan çalışmalar arttı. Bu çalışmaların hepsi de yenilik ve araştırma geliştirmenin gerek şirketlerde gerekse de devlet desteğinde kurumsallaştığını gösterirken, aslında bilimsel üretim sürecindeki emeğin bölünmesini, kurumlaşan farklı biçimlerdeki emek örgütlenmelerini de betimliyorlar. Arka plandaki temel varsayım, Schumpeter ile güçlenen bir önermedir: sermaye birikiminin kaynağı yeniliktir. Bu yüzden yeniliğin teşvik edilmesi yönündeki çabaların temelinde yatan emeği verimli hale getirme güdüsü karartılıyor. Bilimsel üretimin emek sürecinin daha fazla yenilik yaratmak üzere örgütlenmesinin kendisine bakmak yerine bunun ürünü, yani yenilik sermaye yaratan temel öğe olarak görülüyor. Hep olduğu gibi toplumsal bir ilişki yerine sermaye bir şey olarak anlaşılıyor. Oysa emek üretkenliğinin artmasını sağlayarak artık emeğin artmasını sağlayanın, bu emek üretkenliğini geliştirenin kendisi de bir emek sürecidir. Sermaye birikiminin kaynağının yenilik değil, artı emeğe, artı değer olarak el koymak olduğu burada da tüm örtme çabalarına karşın kendisini göstermektedir.

Bilimsel üretim sürecinin anlaşılmasını karmaşık hale getiren, özgül niteliği olsa gerek.

Bilimin üretim sürecinin iki özgül yönü bulunmaktadır: birincisi, kendisine dönmesi, kendisine uygulanmasıdır. İlk başlarda, emeğin gerçek boyunduruk altına alınmasında bilim ve teknolojinin uygulanması bir koşul idi. Peki ya bilimin üretiminde durum nedir? Bilimsel üretime, yani bizzat bilimin kendisine, bilim ve teknoloji uygulanabilir mi? İkinci özgül yan, emek ile yaratıcı etkinlik arasındaki köklü ayrımın, bilim sürecinde nasıl bir biçim kazandığıdır? Bilim, doğası gereği, rutini kırmak, yaratıcı etkinlik ile yolunu açmak zorundadır. Bilim üretim sürecinin bu ikili niteliği, belki de şu can alıcı döngüdeki niteliksel değişmeye benzemektedir. Basit meta üretiminde, metalar değişilirken bir tür meta değişildiğinde, tüm süreç kendisine dönmekte, sermaye birikim süreci başlamaktadır. Bu emek-gücüdür. Emek gücü ile sermayenin taraf olduğu bir meta değişimi, basit meta üretiminin tüm temellerini adeta yeni bir düzeye sıçratacak denli parçalar.

Bilimin, "bilimin üretimine de girmesi"[21] ile birlikte belirli düzey ve nitelikteki zihinsel emek de artık emek-gücü olarak metalaşmakta, bilimsel üretimi gerçekleştiren zihinsel emeğin, emek kapasitesi bir meta olarak sermaye tarafından satın alınır hale gelmektedir. Zihinsel emeğin de metalaşması beraberinde, bilimsel üretimdeki emek sürecinin de zamana göre, farklı niteliklere göre bölünebilmesini, rutinleştirilebilmesini getirmiştir. Bunun anlamı, Babbage ilkesinin, artık bilimsel emek sürecinde de işler hale gelmesi demektir.[22]

Belirli bir şirketin, örneğin nanoteknoloji üzerine çalışan bir şirketin, araştırma geliştirme laboratuarlarında farklı sayı ve nitelikte teknisyen, araştırmacı, bilim insanının çalıştırılması, her birinin niteliklerine göre ayrılması, araştırma takviminin (*timescale*), hedef takviminin (*targets and timing*) belirli sayıda ve nitelikteki araştırmacılar planlanarak tasarlanması… Müşteri ilişkileri departmanından gelen ürün geliştirme taleplerinin, sorunlarının (*troubles-hooting, customer improvement & interaction*), pazar analizlerinin, rakip şirketlerin pazara sürdüğü yenilikler üzerine analizlerin ele alınması, bunlar üzerine proje geliştirme, yeni araştırma konusu belirlenmesi, araştırma takviminin, ara hedeflerin oluşturulması, bunlara uygun niteliklerin, takımların belirlenmesi, ürün geliştirme, test etme, kalite kontrol… teknoloji geliştirme ve bilimsel araştırmadaki emek sürecinin bölünebilirlik listesi, çeşitli örneklerle daha da uzuyor. Tüm bunlar bilimsel üretim sürecindeki emek sürecinin rasyonalize edilmesi, parçalara ayrılması ve maliyetlerinin düşürülmesi amacıyla, sermayenin bilimi gerçek boyunduruk altına alma yönündeki itilimiyle birlikte yaşama geçmiştir.

Kapitalist emek sürecinde genel eğilim olarak, dünün dolaysız üreticisi olan işçi, araç üretme becerisinden arındırılır; işi makineyi denetlemeye indirgenir, tekdüzeleş-tirilir. Ancak bu durum, karşı eğilimin olmadığı anlamına gelmez. Bilimsel emek sürecinde de, geri besleme, sınırlı sorumluluk verme, etkileşim olanakları özellikle etkin olmaya başlamıştır. Zaten bu da yazının temel savıyla tam anlamıyla uyuşmaktadır.

---

[21] Yazının temel savından da anlaşılabileceği gibi cümledeki paradoks bana ait değil, gerçekliğin kendisinde bulunuyor.

[22] Charles Babbage, yapılan bir işin nitelik bakımından parçalara ayrılmasını önerir. Böylelikle hem yapılan işin maliyeti azalacak, hem de emeğin denetimi daha kolay sağlanacaktır. Bunu şöyle anlatır: "Her manüfaktürde ürünün kendisine özgü niteliğine göre, süreç sayısının parçalara en iyi şekilde bölünmesi ve aynı zamanda çalıştırılacak işçi sayısının da ne olacağı saptandığı zaman, bu sayının doğrudan doğruya katlarını kullanmayan diğer bütün manüfaktürler, ürünü daha büyük bir maliyetle üretirler." Aktaran Marks (1993 : 304).

İlk başta, diğer emek süreçlerinde olduğu gibi, bilimsel araştırma sürecine hakim olan araştırmacılardaki ve bilim insanlarındaki bilgi çoğunlukla, her bir araştırma kurumundaki bireyler ve rutinler tarafından içerilmiş halde, örtülü bilgi olarak var oluyordu. Daha fazla verimlilik elde etmek, bilimsel üretimin denetimini, parlak zekâlı bireylerden çıkartarak sermayenin denetimine **gerçek** bir biçimde tabi kılabilmek için bireylerde içerilen bilgi, sürecin bilgisi nesnelleşmeliydi. Bu yüzden bu alandaki ilk yöntem, yenilik sürecinin belirleyenleri üzerine odaklanmak ve bu süreci doğrusal biçimde aşamalara bölmek oldu. Ancak kısa bir süre sonra bu modeller, yerlerini doğrusal olmayan yenilik üretme modellerine bırakmıştır. Bilim üretim sürecinin öznelerinin etkileşimini gözeten bu modeller, bölümlemeyi katı bir biçimde, doğrusal aşamalara ayırma biçiminde yapmazlar. Yenilik içeren fikirlerin çoğul girdilerden, önemli ölçüde geri beslemelerden sağlanabileceğini vurgularlar. Araştırma, tasarım, imalat süreçlerinde önemli oranda geri besleme devrelerinin (müşteri ilişkileri, sorun bildirme, iyileştirme talebi alma) kurulmasını gözetirler (Kline ve Rosenberg 1986; Freeman 1991).

Bilimsel üretimdeki emek sürecinin parçalanmasının, rutinleştirmenin getireceği olumsuz eğilimleri dengelemeye çalışan bu modeller, aynı zamanda bu emeğin gerçek boyunduruk altına alınmasının sınırlarını da açığa çıkartırlar.

Bilim Gerçek Boyunduruk Altına Alınabilir mi?

Bir yandan bilim ve teknolojinin kullanımının, bilimin üretiminin kendi emek sürecine bile etkiyerek, onun özerkliğini kıracağını söylemek, diğer yandan da bu özerkliğin tam anlamıyla kırılmayacağını söylemek bir çelişki midir? Burada bilimin üretim sürecinin ikili dinamik yapısı, devinimi yatmaktadır. Bilimin gerçek boyunduruk altına alınışı, bir süreçtir, hem gerçekleşir hem de gerçekleşemez. Kendi sınırı içindedir. Bu sınır, bilimsel üretimin emek sürecinin, "rutin emek" yanında "yaratıcı etkinliğe" özsel olarak ihtiyaç duymasıdır.

Kapitalizm, gelinen aşamada, her türden yolu deneyebilir, denemektedir. Bir yandan emek üretkenliğini artırmak, ürün çeşitliliğini sağlamak, ucuz hammaddeyi sentetik olarak üretebilmek, yeni buluşlar, yenilikler ve bilimsel düşünceler geliştirmenin zeminini oluşturmak için, gerekli donatımları, fonu, desteği, takım ortamını, uzmanlaşma ve işbölümünün örgütlenmesini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda toplam verimliliği, emekçinin direnci karşısında güdülenmeyi (motivasyonu) artırabilmek için hatta "liderlik", "yaratıcılık" adı altında insan davranışına dair bilimsel

olarak hazırlanmış ”oyun” biçimlerini de kullanabilmektedir. Yaratıcılık ile rutinleşme, bilimsel emeğin ikisi de bir arada bulunmak zorunda olan, ama herhangi birinin tek başına bulunamayacağı, mutlak olarak bir diğeri üzerinde hâkimiyet sağlayıp onu yok edemeyeceği, herhangi birine indirgenemeyecek olan zorunlu antagonistik parçalarıdır.[23] Bu nedenle tüm bu yöntemler bilimsel üretimi denetlenebilir aşamalara bölmeye çalışsa da, belirleyici olan bilimsel emek sürecinin özsel niteliğidir. Bu nitelik ise yaratıcı etkinliktir. Emek ile yaratıcı etkinlik, Caffentzis'in hatırlattığı ve Marks'ta da Aristo'dan beri gelen bir düşünsel geleneğin ürünü olarak sürekliliğini koruduğu gibi iki ayrı kavramdır. Etkinlik (*action*) ile emek (*labor*), birisi öz etkinliği, yaratıcı etkinliği anlatırken, diğeri, belirli ilişkilerle gelişen, dıştan dayatılan (empoze edilen) disipline edilen emeği anlatmaya yöneliktir (Caffentzis, 2005).

Bilimin sermaye tarafından birikime içerilmesi süreci gerilimlidir. Bu gerilimi doğuran temel paradoks, gerçekte “emek” ile “yaratıcı etkinlik” karşıtlığını içinde barındıran, bilimsel emek sürecinin gerçek boyunduruk altına alınması sürecinin bir yandan zorunluluk olarak işlemesi ile öte yandan tamamlanamaması gerilimidir. Sermaye birikiminin etkin ve üretken olma çabası, emek üretkenliğinin daha da yükselmesini, bilimsel emek sürecinin de giderek rutinleş-tirilmesini, denetim altına alınabilmesini zorlayacaktır. Ancak, burada gerçek boyunduruğun özsel engeli ortaya çıkar: Bu engel kendi içindedir, yaratıcı etkinlik boyunduruk altına alınırsa yaratıcı etkinlik olmaktan çıkar, bu nedenle bilimin gerçek boyunduruk altına alınması süreci, içinde yaşadığımız özgül kapitalist toplumda, esas amacı artı değer üretimi olan, bu yolda emek üretkenliğini sınırsızca artırmak isteyen bir toplumda, tamamına eremeyecek, bitimsiz bir süreçtir.

Kaynakça

Ansal, H. (1985), "*Teknolojinin Taraflılığı ve Üretim İlişkileri*", 11.Tez, (1):152-171.

Ansal, H. (1986), "*Teknoloji Üzerine Biraz Daha Düşünmek*", 11.Tez, (3):223-227.

Ansal, H. (1997), “*Bilim ve Emek Süreci*”, Bilim, Bilim Politikası ve Üniversiteler, Haz. Akalın E., Aydoğdu H., Saracoğlu R. içinde, İstanbul: Bağlam Yayınları.

[23] Bilimsel emek için yaratıcılık, sezgi önemli bir parça iken, bir birikimi özümseme, deneme ve sınama açısından çalışma, özellikle rutin deneme yanılma da önemsiz bir parça değildir. Aksine bilimsel emeğin temelini, deneme yanılmadan oluşan zahmetli ve ağır bir süreç oluşturmaktadır. Başarının parlaklığı, arkasında yatan zahmetli çalışmayı, deneme yanılmanın öğretici sürecini hep gölgelemektedir.

Brighton Labour Process Group (1977), "*The Capitalist Labour Process*." Capital and Class(1): 3.
Buğra, A. (1985), "*İktisat Yazınında Teknoloji*", *İktisat Dergisi*, (246): 25-34
Bukharin N. I. *et al*.(1971), *Science at the Crossroads,* ed. Londra.
Caffentzis, G. (2005), "*Immeasurable Value? An Essay on Marx's Legacy*" *Commoner*, No.10, Spring/Summer.
Carchedi, G. (1987), *Class Analysis and Social Research*, Oxford: Basil Blackwell.
Carchedi, G. (1992*), Frontiers of Political Economy*, London: Verso.
Carchedi, G. (1998), "*High-Tech Hype: Promises and Realities of Technology in the Twenty-First Century*", Davis vd. (1998) içinde, 73-86.
Clegg, A. (1979), "*Craftsmen and The Origin of Science*", Science&Society, XLIII, No: 2, pp. 186-201.
Davis, Jim; Hirschl, T. ve Stack Michael (1998), *Cutting Edge: Technology, Information Capitalism and Social Revolution*, Verso.
Freeman, C. (1991), *"Networks of Innovators: Synthesis of Research Issues"*, Research Policy, 20:499–514.
Himmelstein, D. ve S. Woolhandler (1986) *Science, Technology and Capitalism*, Monthly Review Special Issue, July-August 1986.
Hobsbawm, E. (1964), *Labouring Men: Studies in the History of Labour*, London: Weidenfeld and Nicolson.
Hobsbawm, E. (1964), (2003) *Sıradışı İnsan*, Çev: Işıtan Gündüz, İstanbul: Bulut Yayınları.
Kline, S. J., & Rosenberg, N. (1986). "*An overview of innovation*", Landau&N. Rosenberg (Eds.), *The positive sum strategy: Harnessing technology for economic growth*, Washington, DC: National Academy Press, (pp. 275-306).
Marks, K. (1993), *Kapital*, C. 1, Ankara: Sol Yayınları.
Marks, K. (1990), *Capital* I, Trans: Ben Fowkes, London: Penguin.
Marks, K. (1998), *Artı-Değer Teorileri*, C. 1, Çev: Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları.
McClellan, J. E. ve Harold Dorn (2006), *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, Çev: Haydar Yalçın, Arkadaş Yayınları: Ankara.
Morris-Suzuki, T. (1984), "*Robots and Capitalism*", New Left Review, No. 147.
Morris-Suzuki, T. (1986), "*Capitalism in The Computer Age*", New Left Review, No. 147. Ayrıca Davis vd. (1998) içinde.
Nelson, R. R. (Ed.) (1993), *National Innovation Systems : A Comparative Analysis*, Cary, NC, USA: Oxford University Pres.
Noble, D. (1995), *Progress Without People*, Between The Lines Press: Toronto.
Noble, D. (1984). *Forces of Production*, Alfred A. Knopf: NewYork.
Rosenberg, N. (1976), *Perspectives on Technology*, Cambridge Un. Press: Londra.
Rosenberg, N. (1976a), "*Marx as a Student of Technology*", *Technology, The Labor Process and The Working Class* içinde, Monthly Review, Special Issue: NY.

Rosenberg, N. (2000), *Schumpeter and the Endogeneity of Technology : Some American Perspectives*, Routledge: London, UK.
Rosenberg, N ve David C. Mowery (1993), "*The US National Innovation System*", R. Nelson (ed.) National Innovation Systems : A Comparative Analysis, Cary, NC, USA: Oxford University Pres. içinde, s. 29-75.
Smith, T. (2002), "Surplus Profits from Innovation: A Missing Level in *Capital III*?", Campbell and Reuten (eds) *The Culmination of Capital: Essays on Volume III of Marx's Capital*, New York: Palgrave, 2002 içinde s. 67-94.
Usher, A. P. (1954), *A History of Mechanical Inventions*, Cambridge: Massachussets.
Young, R. M. (1990) "*Marksizm ve Bilimin Tarihi*" C. Olby *et al.,* eds, *Companion to the History of Modern Science* içinde Routledge, pp. 77-86.

BİLİMSEL YÖNTEMİN ŞEKİLLENMESİNDE İDEOLOJİK HEGEMONYA

Tayfun YILMAZ

Giriş

Bu metnin yazarı, bilimin insanın varoluşuna ilişkin can alıcı soruları çözme gücünün sınırlı olduğunu öne süren savların karşısındadır. Aynı ölçüde, biçimsel bir görüşler sistemi olmaktan çok, ideolojik bir eğilim olan ve doğa bilimleri ile sağın bilimleri içine katarak, bilimin kültür ve ideolojideki rolünü mutlaklaştıran bir anlayışın da karşısındadır. Bilim ve bilim adamının önündeki en büyük engellerden biri, bilime modern bir din muamelesi yapan zihniyet ve bilimsel etkinliğin eleştiriden muaf tutulması gerektiğini düşünenlerin yaydığı kemikleşmiş ideolojidir. Pozitivistler, bilimi şekillendiren ve bilimin içinde yer aldığı tarihsel, kültürel, ekonomik ve toplumsal etkenlerin, bilimin açıklanmasını belirleyecek ölçüde önemli etkenler olmadığını düşünürler. Aynı zamanda, bilimsel bilgi ve bilim kavramlarını, iktidar ve ideoloji gibi kavramlarla bir arada kullanmayı sevmezler, çünkü bilimsel bilgi ve bilim ünlü akılcılık ve akılcı olmayan ikileminin akılcılık yanında, siyaset, iktidar ve ideoloji ise akılcı olmayan tarafında yer alır. Oysa bilimi anlamak için, bilimin ve bilimsel bilginin iktidarla olan ilişkisine bakılmalıdır. Bu çalışmanın amacı, bilimin işleyişini ve gelişmesini yöneten yasaları, bilimsel bilginin ve bilimsel etkinliğin yapısını ve dinamiğini, bilimin diğer toplumsal kurumlarla ve toplumun maddi ve anlıksal yaşamıyla etkinliğini incelemeye çalışmak ve küçük bir katkı sunabilmektir.

Bilim yalnızca ussal, bilimsel süreçlerin ürünü değildir. Bilimsel buluşların temelinde us, mantık ve bilim dışı öğelerin, metafizik, dinsel, büyüsel, hepsinden önemlisi, felsefi öğelerin de bulunduğunu bilim tarihi kanıtlamaktadır. Bilim salt deney ve gözlemle bir yere varamaz. Dolayısı ile bilimsel ilerlemenin tarihi yalnız deneysel yanıyla değil, kuramsal yanıyla da ele alınmalıdır. İşte bu önerme, bilim tarihinin bilimsel temelleri üzerine bir görüş sunabilmek için ilk itkiyi verecektir. Günümüzün yerleşik bilim anla-

yışının bilim tarihinden soyutlayarak ele alan yaklaşımı, artık yerini tarihsel yaklaşıma bırakmak zorunda kalmıştır. Çünkü tarihsel olmayan tanrısaldır. Tanrısallık ise insanın kendi yaşamsal etkinliklerine yabancılaşmasının bir sonucudur.

Bilme etkinliği süresince özne ile nesnenin, öznelerin birbirleriyle, bilginin gerçeklikle olan ilişkisini, insanın dünyayı bilme olanağını, hakikatin ölçütünü ve bilginin sahihliğini ele almak bilgi kuramının (epistemoloji) işidir. Epistemoloji, insanın dünyayı bilmeye yönelik tavrının özünü inceler. Epistemoloji yalnızca bilmenin özgül yasalarının kuramı olmayıp, aynı zamanda, dünyayı bilmenin tarihinin bir sonucudur da. Epistemoloji tarihi, felsefenin önüne konan bilgi nedir sorusuyla başlarsa da bu terim çok sonraları ortaya çıkmıştır. Felsefe tarihinde, epistemoloji sorunları her zaman önemli bir rol oynamış, hatta kimi zaman odak noktasını oluşturmuşlardır. Pozitivistlerde görüldüğü gibi kimi eğilimler, epistemolojiyi felsefeye indirger. Bilim tarihine bilimsel yaklaşabilmenin ilk şartı, bilimsel bilginin epistemolojini ve sosyolojisini incelememiz içine almaktır. Bilimsel bilginin sosyolojisini yapmak, aslında bir tür bilim eleştirisi yapmaktır. Bundan dolayı olsa gerek, entelektüel düşünce hayatımızda pek bilinmeyen ve dolayısıyla da üzerinde pek kafa yorulmayan bir disiplindir. Sonuçta, "Bilim Nedir?" sorusunu yanıtlayabilecek hiçbir bilgiye sahip olunmadığı halde, bilimden ve bilimin yol göstericiliğinden söz edilebilmektedir. Öyleyse, "bilim ve bilimsel bilgi nedir?" sorularına yanıtlar vermek başlangıç için önem arz etmektedir.

Bilim, Yöntem ve İdeoloji

Yaygın biçimde savunulan bilim görüşü hakkında: Bilimsel bilgi doğrulanmış bilgidir. Bilimsel kuramlar bir kısım titiz yöntemlerle, gözlem ve deneylerle elde edilen olgulardan çıkarılırlar. Bilimsel bilgi evrenselliğini, yansız ve evrensel tarafsızlığa sahip olarak üretilmesine borçludur. Kültür, ekonomi, iktidar ve ideoloji gibi unsurlar taraflıdır çünkü özneye ilişkindir, bilimsel bilgi ise sayılabilir, ölçülebilir olanın bilgisidir, matematik ve mantık evrenseldir, çünkü matematik ve mantık tarafsızdır. Bilim, görebildiğimiz, işitebildiğimiz, dokunabildiklerimiz üzerine yapılandırılır. Bilimde kişisel fikirlerin veya tercihlerin ve spekülatif tasavvurların yeri yoktur. Bilim nesneldir, bilimsel bilgi, nesnel olarak doğrulandığı için güvenilirdir.

Yukarıdaki türden önermeler, günümüzde bilimsel bilgiden ne anlaşıldığını gösteren popüler görüşleri özetlemektedir. Eğer bilim deneye dayanıyorsa, o zaman gözlemlerden çıkarılan tekil önermelerden, bilimsel bilgiyi oluşturan evrensel önermeler elde etmek nasıl mümkün olmaktadır? Tümevarımcının buna yanıtı, belirli koşullar hazır bulunmak kaydıyla, son-

lu bir gözlem önermeleri dizesinden evrensel (üniversal) bir yasayı genellemenin meşru olduğudur. Ampirist geleneğin çağdaş uzantısı olan pozitivist bilim felsefesine göre; bilimsel bilgi anlamlı olanla aynı manayı taşımaktadır. Pozitivizm, bilginin ilk itkisini gözlemden ve deneyden aldığını öne sürer, yapılan sınırlı deneyler ve bu deneyler sonucu elde edilen verilerden kuramlar inşa ettiğini belirtir. İşte bu sınırlı deney verilerinden yararlanarak kuramlar çıkarsayan tümevarım yöntemi ne ölçüde başarılıdır? Söz konusu yöntemin bu soruya verdiği yanıt; tümevarımın sınırlı sayıdaki başarısını ele alarak ve bundan yola çıkarak yine genelleme yapmasından kaynaklıdır ve anlamlı, tutarlı bilimsel bilginin elde edilmesinde başarılı olduğunu varsaymasıdır. Kolayca anlaşılabildiği üzere, tümevarım yönteminin kendisi, kendini kabul ederken ve ettirirken bu denli bir kısır döngü içinde hapsolmuştur.

O zaman da akla şu soru gelmektedir: Gerçeklik ile farklı ilişkiler kuran karşıt bilimsel kuramların ve yöntemlerin mücadelesi sonunda bugüne varan bilimsel bilgi içeriği, olması gereken miydi yoksa birçok mümkün dünyadan sadece bir tekinin, bilinmezlikten kurtarılarak yaratılıp gerçekleştirilmesi mi? Eğer birincisiyse, neye göre sorusu akla gelecektir. Bilim toplulukları farklı bilimsel dünya görüşleri arasında seçim yapmak durumundadırlar. Bu seçimi etkileyen öğeler de temelde sosyolojik ve psikolojiktir, çünkü bilimsel bilgi onu üreten kişilerin inanç ve tercihlerinden soyutlanamaz. Almaşık bir kuramı araştırırken, insan birden o kuramı kullanmaya başladığını fark eder, tıpkı yabancı bir dilden salt çeviri yapmak yerine o dilde düşünmeye başlaması gibi. Doğaya ve bilim tarihine kimin akılca baktığına, ya da akılcılığın gerçekte nasıl olması gerektiğine dair verilen kararların ölçüsü kime ve neye göre verilmektedir? Örneğin, pozitivist bilim felsefesine göre, "nedensellik ilkesi doğada geçerli midir?" sorusu anlamsız bir sorudur. Nedensellik, çeşitli araçlarla doğayı irdelediğimiz zaman ortaya çıkan tikel deneyimler arasında kurulan mantıksal, giderek matematikselleşmiş ilişkilerdir.

Tüm bilimin içinde ve en akılcı düşünüşün altında yatan temel, fiziksel bir dünyanın varlığı, onun bilinebilirliği ve nesnel gerçekliğe hükmeden doğal ve tarihsel yasaları anlayabilmenin kabulüdür. Bu sebeple bilimsel örgütlenim sorunlarını, bilim alanındaki siyaseti, bilimsel bilginin oluşması ve işlemesine ilişkin bildirişim süreçlerini, bilimsel gücün yapısını, bilim ve teknolojide önceden kestirmeyi, bilimin dünyasal ve bölgesel programlar içinde uygulanmasını incelemek, bir toplumsal bilinç biçimi olan bilimin gelişim ve hareket yasalarını anlamak için yapılan eylemlerin kendisi de bi-

limseldir. Bu girizgâhla birlikte, bilim için bir tanımlama girişiminde bulunulabilir.

Bilimsel çabaların birbirinden ayrılması ve bunlar arasında işbirliği ilkesine dayanan çalışmaları, bilimadamları ve bilimsel kurumları, araştırma yöntemlerini, bilimsel bildirişimin oluşturduğu kavram ve kategoriler sistemiyle sınama gereçlerini, bilimsel bir bilgi birikimine ilişkin araştırma yolları ve sonuçları gibi öğeleri kapsayan bilim; doğa, toplum ve düşünceyle ilgili daha ileri bilgi edinmeye yönelik araştırma alanıdır. Elbette kimilerine göre, insan ve doğa anlaşılması için bilimin tekelinde olmak zorunda değildir, fakat yazarın yaptığı tercih sebebi ile bilimin tanımlamasında kullanılan "daha ileri" kavramlaştırması bilinçli olarak seçilmiş bir vurgudur. Beraberinde "ilerlemenin" hangi referans düzlemine göre alındığı sorusunu yöneltebilecek tarihsel görecelik taraftarlarına (tarihsel rölativistlere) gönderme yapmaktadır.

Görecelik; insanın bilmesinin göreceliğine, uzlaşımsallığına ve öznelliğine ilişkin bir idealist kuramdır. Bilginin göreceliğini öne sürerek, nesnel olarak bilmeyi yadsır, bilgimizin nesnel dünyayı yansıtmadığını öne sürer. Görecelik, bilinmezci ve öznel idealist sistemlerin ortak bir özelliğidir. Bilmede görecelik, bilmenin tarihsel evrelerinin, üretici güçler ile bilimin o günkü gelişme düzeyiyle bağımlığı olduğu anlamında kabul edilebilir, ancak, nesnel hakikati ve tarihsel yasaları olumsuzlama anlamında değil. Gelişmesinin her evresinde bilgimiz, bilimin, teknolojinin ve üretimin erişmiş olduğu düzeyle koşullanmıştır. Bilgi ve pratik geliştikçe, insanın doğa anlayışı da derinleşir, daha keskin ve tam hale gelir. Bu nedenle, bilimsel hakikatler, ancak, incelenen nesnenin tam, bitmiş bir bilgisini vermeleri, bilgi geliştikçe değişime uğrayarak, yerlerini alacak daha kesin ve yeni öğeleri kendilerinde barındırmaları anlamında görecedirler.

İlerleme ve gerileme ise; toplumsal gelişmede, bir bütün olarak toplumsal gelişmenin karşıt biçimleri ya da özel yanları olup, toplumun yükselen bir çizgide ileriye doğru gelişmesini, boy atıp yeşermesini ya da eski, ömrünü doldurmuş biçimlere, donukluğa ve çöküşmeye doğru geriye dönüşünü gösterir. Toplumsal ilerlemenin ölçütü, üretici güçlerin, ekonomik sistemin gelişme derecesi olduğu kadar; aynı zamanda bu ekonomik sistemce belirlenen üst yapı kurumlarının, bilim ve kültürün gelişip yaygınlaşması, bireyin gelişmesi ile toplumsal özgürlüğün yaygınlık derecesidir de. Tarihsel dönemlerde, ilerleme ya da gerileme açısından toplumsal gelişmenin öznel önemi, ikincil olmakla ve ekonomik sistemce belirlenmekle birlikte, görece bir bağımsızlık taşıyan siyasal yaşam, kültür, eğitim gibi toplumsal fenomenlere bağlıdır.

Uyuşmaz toplumsal ekonomik oluşumların gelişmesi son derece çelişkilidir. Tarihin belirli dönemlerinde bu oluşumlar ilerleme evreleri olarak görülmektedirler. Bunlar, her zaman için, toplumsal düşüş dönemlerinde baskın hale gelen gerileme özelliklerini taşırlar. Ancak, bu dönemde bile, gerileme, evrensel değildir. Çünkü bir bütün olarak insanlığın gelişmesindeki temel eğilim, gerileme değil, ilerleme olup, böyle bir şey, yeni toplum öğelerinin ve ön gereklerinin ortaya çıkmasında ve toplumsal yaşamın bazı yanlarının gelişmesinde kendini dile getirir. Örneğin, gerilemeye, kapitalist toplumunun emperyalizm çağında çok daha fazla rastlanır, ama birçok başka toplumsal fenomende görüldüğü gibi, bilim ve teknolojinin birçok dalında, bu gerilemeye ilerlemenin eşlik ettiği görülür. Ancak, belli bir toplumun ilerleme ya da gerileme gösterme gücünün ortaya konabilmesinde o toplumun gelişmesindeki genel eğilimin belirlenmesi önemlidir; böyle bir şey, toplumsal ilerlemeye ilgi duyan sınıf ve toplumsal grupların toplumsal gelişme yasalarını çok daha derinden tanımalarına yardımcı olur. İlerleme ve gerileme kavramları, sosyolojide çok farklı yorumlanır. Kapitalizmin ileriye doğru gelişme döneminde bilim adamları, ilerlemeyi görmüşler ve onu akılcı temellere oturtmaya çalışmışlardır. Kapitalizmin 19. yüzyılın ikinci yarısında baş gösteren düşüş döneminde ise, bilim adamları, tarihe farklı yaklaşımlarda bulunmuşlardır. Pozitivistlere göre, tarih, bilimsel olarak saptanan olguların ampirik bir betimlenişi olmalı; ne tarihin özü, ne de ilerleme ve gerilemeye ilişkin fenomenler inceleme konusu yapılmalıdır. Geriye doğru düşmeksizin ileriye doğru bir hareket olarak ilerleme ancak kendi içinde uyuşmazlık taşımayan bir toplumda olanaklıdır.

Toplumsal iş bölümünün zorunlu bir sonucu olan bilim, aslında kafa emeğinin kol emeğinden ayrılmasından ve bilme etkinliklerinin özgül, baştan sınırlı bir grup insanın uğraşı haline gelmesinden sonra varlığını kazanmıştır. Bilimin ön gerekleri Mısır, Babil, Hindistan ve Çin gibi, ampirik doğa ve toplum bilgisinin sindirildiği, astronomi, matematik, etik ve mantığın ilk görülmeye başlandığı doğu ülkelerinde ortaya çıkmıştır. Doğu uygarlıklarının bu kalıtımı, düşüncelerin kendilerini dinsel ve mitolojik geleneklerden sıyırarak bilime el attıkları Eski Yunan'da özümlenerek tutarlı bir kuramsal sistem içine sokulmuştur. O zamandan sanayi devrimine kadar, bilimin ana işlevi açıklamak olmuştu ve bilimin başlıca görevi, insanın bütünsel bir parçası olduğu dünya üstüne daha geniş bir görüş edinmek amacıyla bilmekti. Geniş ölçekte makine üretimi bilimi etkin bir etken haline getirir. Doğayı değiştirme ve dönüşüme uğratma amacıyla bilme, bilimin ana görevi olur. Bilimin bu teknik yönlendiriliminin bir sonucu olarak, fizik ve kimya, kendilerine karşılık veren uygulamalı dallarıyla birlikte, bu-

rada en önde gelen yeri alırlar. Bilimsel ve teknik devrim bağlamında, bir sistem olarak bilimde yeniden temel bir yapılanma yer alır. Bilimin modern üretimin gereklerini karşılayabilmesinde, bütün bir uzmanlar, mühendisler, iş yöneticileri ve işçiler ordusunun bilimsel bilgiyi kotarması gerekir. Otomatikleşmiş üretim kesimlerinde çalışmanın kendine özgül özelliği, işçilerin geniş bir bilimsel ve teknik bakış açısına sahip olmalarını, temel bir bilimsel bilgi edinmiş olmalarını gerektirir. Böylece bilim, gitgide doğrudan bir üretici güç haline gelmektedir. Bu nedenle, bilim yalnızca teknolojiye değil aynı zamanda insanın kendisine, anlıksal ve yaratıcı etkinliklerinin, düşünce verimliliğinin sınırsızca, çok yönlü ve bütünsel gelişmesine ve bu gelişmenin maddi ve manevi koşullarının yaratılmasına da yönelmek zorundadır. Onun için, modern bilim, teknolojideki gelişmeleri izlemekle kalmamakta, kendisini bütünsel bir sistem haline sokarak, maddi üretimin ilerleyişinde öncü bir rol oynayışla da teknolojiyi geride bırakmaktadır. Gerek doğa bilimlerinde gerekse toplum bilimlerinde araştırmaların bütünü, toplumsal üretime hız kazandırır. Bilim, daha önceleri toplumsal yaşam alanının tek başına bir öğesiyken, toplumsal yaşamın gitgide tüm alanlarının içine yayılmaya başlamış; bilimsel bilgi ve bilimsel yaklaşım, maddi üretimde, ekonomi, siyaset, iş yönetimi ve eğitim sisteminde kaçınılmaz olmuştur. Bilimin gelişme hızının bütün diğer etkinlik alanlarındakinden daha yüksek olmasının nedeni de budur.

Bilim toplumsal bilinç biçimlerinden biridir. Bilinç ise nesnel gerçekliğin ancak insanda bulunan en yüksek yansıma şekli, insanın nesnel dünyayı ve kendi kişisel varlığını anlamasına etkin biçimde katılan zihinsel süreçlerin toplamıdır. Bilincin kökeni emekte, insanların toplumsal üretici etkinliğinde yatar ve bilinç, kendisi kadar eski olan dil ile ayrılmaz bir bağa sahiptir. Dil ise insanın etkinlik sürecinde bilme ve iletişim kurma işlevlerini yerine getiren bir gösterge sistemi, düşünce ve düşünce iletme biçimidir ve bilincin biçimlenmesinde özlü bir rol oynar. Kendi fizik doğası gereği, gösterdikleriyle ilintisi olan dil, ister istemez son kertede, gerçekliği bilme süreci ile koşullanmıştır ve toplumsal üretimin gelişmesi sırasında insan etkinliğinin eşgüdüme konmasının bir aracı olarak ortaya çıkmıştır. Bildirişim, dil yardımıyla biriktirilir, korunur ve kuşaktan kuşağa geçirilir. Dil, soyut düşüncenin gelişmesinde ve genelleştirilmesinde önemli bir araçtır. Ancak, dil ve düşünce özdeş değildir. Bir kez ortaya çıktıktan sonra, dil, görece bağımsızlığını kazanır ve düşünce yasalarından ayrım gösteren kendi özgül yasalarına uymaya başlar. Bilinç ve dil birbirine sıkı bağlarla bağlıdır.

Toplumsal bilinç biçimleri, yansıtmanın nesnesi ile yansıtma biçimi, toplumsal işlev ile özgül gelişme yasaları bakımından ayrılırlar. Toplumsal

bilinç biçimlerinin çeşitliliği, nesnel dünyanın, yani doğa ve toplumun kendi zenginlik ve çeşitliliğinde belirlenir. Bilimler, doğa ve toplumun somut yasalarını inceler. Bilim dışındaki farklı toplumsal bilinç biçimleri de, gerçekliğin alan ve yanlarını yansıtır, örneğin siyasal düşünceler, sınıf, ulus ve devletler arasındaki ilişkileri yansıtırlar, sınıflar ile toplumsal grupların eylemlerinde gerçekleşen siyasal programların temeli olarak hizmet ederler, din fantastik imgeler içinde, insanın doğaya daha sonra da kendisine egemen olan toplumsal güçlere bağımlılığını yansıtır Her bilinç biçiminin kendi bir yansıtma nesnesi olduğu gibi, örneğin, bilimsel kavramlar, ahlak normları, sanatsal imgeler, dinsel dogmalar gibi, kendine özel yansıtma biçimleri de gösterir. Nesnel dünyanın zenginliği ve karmaşıklığı, çeşitli toplumsal bilinç biçimlerinin çıkmasına olanak verir. Bu olanak, belirli bir toplumsal gereksinim sonucu gerçekleşir. Bilim, deneyim ve ampirik bilgi birikiminin toplumsal üretimin gelişmesinde yetersiz kalışı halinde; siyasi ve hukuki görüş ve düşünceler, egemenlik ve bağımlılık ilişkilerini haklı göstermek ve pekiştirmek üzere, sınıfların ve devletin yer almasıyla birlikte ortaya çıkar. Her toplumsal ve ekonomik oluşumda, bütün bilinç biçimleri birbirleri ile karşılıklı bağıntı içinde olup, bütün toplumun manevi yaşamını oluştururlar. Şu ya da bu toplumsal bilinç biçiminin ortaya çıkmasına neden olan toplumsal gereksinimin kendine özgü özelliği, bu bilinç biçimlerini toplum yaşamı ile toplumun gelişmesinde oynadığı tarihsel somut rolü de belirler.

İnsan daha önceki kuşaklarca yaratılmış bir nesneler dünyasında gözlerini açar ve ancak bunları belirli bir amaca göre kullanmasını öğrenme süreci içinde oluşur. İnsanın genellikle oluşma biçimi hayvanlarda olduğu gibi, doğrudan doğruya kendi bedensel organları yoluyla değil, ancak diğer insanlarla iletişimde bulunma yoluyla edinilen pratik etkinlikçe belirlenir. İletişim sırasında, insan kendi yaşamsal etkinliğini başkalarının etkinliği olarak da algılar. Dolayısıyla, kendi hareketlerini diğer insanlarla ortak olarak paylaştığı toplumsal ölçüler içinde yapar. İnsanın nesnelere anlayış ve bilgiyle yaklaşmasında, dünyaya olan bilinçli tavrı ortaya çıkar. İnsanın toplumsal ve tarihsel etkinliğinin ve insanın konuşmasının sonucu olan anlayış olmaksızın, bilgi de olamaz. Bir nesneye ilişkin herhangi bir imge, bir duyum ve ön kavram, belli bir anlam taşıdığı sürece bilincin parçası olur. Dilde korunan bilgi ve anlam, insanın duyularını, iradesini, dikkatini ve zihinsel edimlerini, tek bir bilinç içinde toplayarak yönlendirip ayrıştırır. Tarihsel, siyasal ve hukuksal düşünceler, ahlak, din, toplumsal psikoloji ve sanatsal başarılar içinde birike gelen bilgi, bir bütün olarak toplumun bilincini oluşturur. Ancak, bilinci dil açısından tek başına bilgiyle ve düşünceyle özdeşleştirmemek gerekir.

İnsanın yaşamsal, duyusal ve iradeye bağlı zihinsel etkinliği dışında herhangi bir düşünme yoktur. Düşünme, yalnızca bildirişimin bir süreçlendirilişini içine almaz. Düşünme, gerçekliğin kendi özüyle uygunluk içinde; sözcüklerin, işaretlerin, simgelerin, anlamlarının değiştirilmesi gibi gerçekliğin etkin duyusal ve amaçlı olarak dönüştürülmesidir. Dil açısından, düşünme, insanın düşünmesinin ancak bir biçimidir. Diğer yandan, bilinç ile psişik olanın da birbiriyle özdeşleştirilmemesi gerekir, yani her belli bir anda her zihinsel sürecin bilince girdiği düşünülmemelidir. Bir takım zihinsel coşkular belli bir süre için bilincin eşiğinin ötesinde kalabilir. Tarihsel deneyimi, bilgiyi, tarihte daha önceki düşünme yöntemlerini kendi içinde sindiren bilinç, kendine yeni amaç ve görevler edinerek, gelecek için aletler tasarımlayarak ve insanın tüm pratik etkinliğini yöneterek, gerçekliğe düşüncede egemen olur. Bilinç, etkinlik yoluyla biçimlenir, bunun karşılığında da, bu etkinliği belirleyerek ve düzene koyarak onun üstünde etkisini gösterir. İnsanlar, kendi yaratıcı tasarılarını gerçekleştirerek, doğayı, toplumu ve kendilerini dönüştürürler.

Bilgi, insanların maddi olan toplumsal etkinliğinin ürünüdür. İnsansal ve doğasal dünyadaki nesnel temel özelliklerin ve bağıntıların gösterge biçiminde düşünsel olarak aniden üretilmesidir. Bilginin özü, insan etkinliğinin toplumsal ve tarihsel koşullara olan bağımlılığı açığa konmaksızın anlaşılamaz. İnsanın toplumsal gücü, bilgide birikir, yoğunlaşır ve nesnelleşir. İnsanın anlıksal etkinliğinin öncel ve kendine yeterli özelliğine ilişkin nesnel idealist kuramlara bu olgu temellik eder. Bilginin idealistçe gizemleştirilmesinin karşısına bireysel bilme çabalarını, bireysel deneyimin bir sonucu olarak kendi bilgi anlatışlarını ortaya koyanlar olmuştur. Ancak, bu gibi görüşler, insanın bilme sürecine gerçek toplumsal ilişkiler bağlamında, toplumsal olarak işlenmiş hazır yapılma kavram ve kategoriler bütününe sahip olarak başladığını açıklayamaz. Dağınık kavramları kuramsal olarak sistemleştirilmiş genel bir biçim içine sokmak, korunup başkalarına aktarılacak, insan etkinliğinin kalıcı temeli olarak geliştirilecek olanları tutmak, bilginin doğrudan bir işlevidir. Bilme; insanların edindikleri bilgiyi biçimlendirmelerine yönelik bir toplumsal ve tarihsel yaratıcı etkinlik süreci olup, karşılığında insanların eylemlerindeki hedef ve güdüleri belirler. Kafa emeği ile kol emeği arasında bir karşıtlığın yer aldığı ve yaratıcı etkinliğin toplumsal olarak süreğen çalışmayla karşıtlık oluşturduğu uyuşmaz sınıflı toplumlarda, bilme, bir kural olarak, meslekçe zihinsel üretime; bilimsel, estetiksel, etiksel, dinsel, ahlaki etkinliklere bağlı kişilerin özel bir işlevi olmuştur. Bu nedenle, epistemoloji, pratikten uzaklaşmış, özgül, kendine kapalı zihinsel bir etkinlik olarak ele alınmıştır.

Bu da bilinmezciliğe ve idealizme yol açmıştır. Oysa pratik etkinlik, bilmenin temeli ve gerçek bilginin ölçütüdür. Bir nesnenin temel özelliklerinin ya da bu özellikler arasındaki bağıntıların diğerlerinden zihince yalıtılması bilme sürecinin ön koşuludur ve buna soyutlama denir. Soyutlama sürecinde, insanın bazı öznel olanaklarının göz ardı edilmesi gerekir. Örneğin, tüm doğal sayı dizilerini saymak olanaksızdır, fakat bir an için bu durumun olanaklı olduğu varsayılır ve bu olanak göz ardı edilecek olursa; somut yani sayılıp bitirilmiş sonsuzluk soyutlanabilir. Madde, hareket, değer gibi kavram ve kategoriler soyutlamanın sonucudurlar. Bilme, kaçınılmaz olarak, soyutlama sürecine bağlıdır. Soyutlama süreçleri olmadan özü açığa koyma ya da bir nesnenin derinine inme olanağı yoktur. Bir nesnenin parçalara ayrılması, özsel yanlarının ayırt edilmesi, kendi içinde çözümlenmesi, bütün bunlar, zihinsel soyutlamayla yapılır. Pozitivist çizgideki modern nominalizm, bilimde yüksek düzeyde soyutlamayı yadsıyarak, bilimi, gerçekliği en asli yoldan yansıtmaktan, kendi bulgulama gücünden eder.

Bilme, üretim gereklerini karşılamada nesnelerin ve temel özelliklerinin kullanıma sokulması ve insanın doğa üstünde etkinliğiyle başlar. İnsanların pratik etkinlikleri aynı zamanda insanlar arasında bir iletişim aracıdır da. İnsanlar toprağı sürdüklerinde ya da metal erittikleri zaman, bu nesnelerin asli özellikleri, insanların düşüncelerinde yansımasını bulur ve düşüncede saptanır. Toprak, taş ve metaller, bu nesnelerin insanın duyu organlarıyla algıladığı dış özelliklerinin bir toplamı olmaktan çıkar. İnsan bir nesneyi gördüğünde daha öncede hep olduğu gibi, tarihsel olarak biçimlenen süreçlendirme ve kullanıma sokma alışkanlıklarını o nesneye yükler; böylece o nesne kendi eylemlerinin hedefi olur. Bunun sonucu olarak, duyum, algı, ön kavram gibi biçimler alır. Nesnelerin temel özellikleri ile işlevleri, insanın işaret ve konuşma etkinliği içinde yer eden nesnel değerleri, sözcüklerin anlamı ve duyusu haline gelir; insan, bunların yardımıyla, kendi soyut düşünme yeteneği dolayısıyla, bu nesnelere, onların temel özelliklerine ve kendilerini gösterme biçimlerine ilişkin belli kavrayışlar edinir. Ön kavram ve yargı, çıkarsama, tümdengelim ve tümevarım, varsayım ve kuramların kurulması gibi çeşitli biçimlerde mantıksal düşünme etkinliği içinde kendini gösterebilir. Ancak toplumsal üretici pratiğin düşünce ve varsayımların gerçeklikle çakıştığını doğrulaması halinde bunların doğru olduğu söylenebilir. Bilginin doğruluğu pratikte doğrulanır, kendi başına özel bir deneyle değil. Bir bütün olarak toplumsal üretici etkinlik ve tüm toplumsal varlık, bilgiyi kendi tarihi boyunca tanımlar, derinleştirir ve doğrular. Nesnel hakikati

yanılgıdan ayırmada, bilgimizin doğruluğunu onamada kesinlik kazandığı kadarınca, pratik, her belli evrede üretimin kendi öz gücüyle ve teknik düzeyiyle sınırlı olmak üzere, gelişen bir süreci oluşturur.

Bilim ve bilimsel bilgi, toplumun diğer kurumları kadar sosyal bir kurumdur. Bilimin sosyal bir kurum olması onun tarihsel olması anlamına gelir. Tarih ise, uyuşmaz sınıflı toplumlarda çıkar çatışması olan sınıfların birbirleriyle olan mücadele süreçlerinin toplamıdır. Bilimin tarihsel olması onun sınıfsal olmasıdır. Sınıfsallık ise bir taraflılığın var olduğu anlamına gelir. Bilim taraflıdır. Bilim, toplumsal bir kurum olmasının doğası gereği yansız değildir. Bu yüzden bilim adamını kendini denetim altına almaya davet ederek, bilinçaltına yuvalanmış ideolojilerinden arınacağını düşünmek, tutkularını bastırabileceğini ve böylelikle zihinsel saflığı yakalayabileceğini varsaymak gereksizdir. Bilimin yansızlığını da bilimcinin bireysel olarak bir epistemolojik denetim çabasıyla temin etmeyi başardığı kişisel yansızlığının üzerine yapılandırmak olanaksızdır. Bir toplumdaki düşünce, kurum ve örgütlenmelerin altında temel yani alt yapı yatar. Temel; toplumda barınan üretim ilişkilerinin bütünüdür. Üretim ilişkileri, ister istemez, üretici güçlerin belirli düzeyiyle uygunluk içinde oluşur. Üst yapı, ekonomik temelce varlığını kazanan ve onun üstünde etkinliği olan; düşünceler, duygular, kuramlar, öğretiler, siyasi, hukuki, ahlaki, dini, estetik, felsefi ve tinsel ilişkilerin oluşturduğu bir toplumsal fenomenler sistemidir. Temel kavramı ile üst yapı kavramı arasında ayrılamaz bir bağ vardır. Temel, belli bir oluşumu, diğerlerinden ayırt edecek biçimde nitelikçe tanımlarken, temele karşılık veren üst yapı, her oluşumun toplumsal ve manevi yaşamını gösterir. Temel ve üst yapı bütün oluşumlarda vardır ve her oluşumda özgül bir kimlik taşır. Bir toplumda, nesnel yasalar içinde yaşayan insanlar, kendi toplumsal yaşamlarının temelini oluşturan maddi ilişkiler içine girerler. Aynı zamanda, bilinçli varlıklar olarak da bu yasaların gereklerini kavrarlar. Başka bir deyişle, bu gerekler, insanların zihinlerinde onları harekete geçirecek biçimde yansımasını bulur. Sınıflı toplumun ortaya çıkmasıyla, devlet üst yapının ana kurumu haline gelir; üst yapı sistemi içinde ekonomiye egemen olan sınıfı yönetici konumuna getirir. Söz konusu oluşum gelişip çelişkileri belirgin hale geldikçe, bu oluşumun ortadan kalkmasında çıkarları yatan sınıflar da kendi yeni düşünce, kurum ve örgütlenmelerini ortaya sürerler. Bu üst yapısal öğeler, kendilerini bastırmaya, en azından etkisini azaltmaya çalışan egemen üst yapının parçasını oluşturmazlar. Uyuşmayan oluşumlarda, bütün düşünce, ideolojik ilişki, kurum ve örgütleri ile birlikte üst yapı sınıf mücadelesinin bir ürünü ve sonucudur. Üst yapısal fenomenler, görece bağımsız olmaları dolayısıyla, temeli de kapsayan

biçimde, toplumsal yaşamın bütün yanlarını güçlü bir şekilde etkilerler. Bir oluşumdan diğer oluşuma devrimci yoldan geçiş, her şeyden önce, bir temelin yerini diğerinin almasına bağlıdır, bunun sonucunda bütün bir üst yapıda devrim yer alır. Kapitalizmin gelişmesi, üst yapının daha gerici bir rol oynamasına da yol açar. Yani, salt alt yapının gelişmesine devam ediyor olması, toplumsal ilerlemenin sürdüğü anlamına gelmez. Çünkü kapitalizm iktisadi temelini geliştirebilme gücünü, asalak doğası gereği sömürüden ve toplumsal uyuşmazlığı artırmasından alır. Ekonomik temelin uyuşmazlıklarından kurtulmuş olan bir toplumda ise, üstyapının çok daha uyumlu hale gelerek toplum temelinin daha çok gelişmesine hizmet etmesi söz konusudur.

İktidar, siyaset ve ideoloji öğelerini, bilimsel bilginin karşıtı olarak ele almak ya da bilgiyi, bilimsel bilgiyi ve bilimi iktidar unsurundan arındırma, onları birbirinden bağımsız ve birbirine karşıt olgular olarak görme çabası yersizdir. Bilgi, özne ile nesne arasındaki ilişkilerden ziyade özneler arasındaki ilişkilerden doğar; bilimsel bilgi de diğer bütün bilgiler gibi öncelikle özneler arasındadır. Bilimsel bilginin evrensel ve evrensel olanın tarihinin olmadığı görüşünü savunan pozitivizm, ampirizm ve rasyonalizm gibi yöntemler, deneye ve gözleme dayalılıkları ölçüsünde ve bu anlayışı mutlaklaştırmalarından dolayı, tarihselliği göz ardı ederler. Bilginin öznesi durumundaki insan bütün insani varlıklar gibi tarihseldir. Tarihsel olan toplumsaldır. Toplumsal varlık ise siyasi ve ideolojiktir. Günümüzde birçok kişi, ideolojiyi salt bazı grupların ve partilerin çıkarlarını dile getiren öznel bir olgu olarak görmektedir. Oysa, ideoloji; siyasal, hukuksal, etik, estetik, dinsel ve felsefi görüş ve düşünceler sistemidir. İdeoloji, üstyapının bir parçası olup, en sonunda ekonomik ilişkileri yansıtır. Bilim ile ideoloji arasındaki ayrımı mutlaklaştırarak bilimi ideolojinin karşısına koyma çabaları; pratikte bilimin sınıf mücadelelerinden yalıtılması isteğinin bir çıktısıdır. Uyuşmaz sınıflı bir toplumda, ideolojik ve bilimsel mücadele de sınıf mücadelesine karşılık verir. Çünkü bilimsel bilgi de dâhil olmak üzere özneler arasılık alanı, başka bir deyişle toplumsal hayat bir iktidar çatışmaları arenasıdır.

Ham duyu verisi var mıdır? İnsanın duyularını ve gözlemlerini anlamlandırabilmesi, ancak bir kavramsal sistem seçildikten sonra mümkün olur ve bu kavramlar sistem tarafından koşullandırılmıştır. Dilin, herkes tarafından aynı biçimde, aynı mantık kuralları içinde kullanılabilmesi için bir duyum ortaklığına gereksinim vardır. Bu duyum ortaklığını sağlayan önceden seçilmiş yöntemin kendisidir. Bilgi; anlamlandırılabilendir, anlamlandırmayı ise yöntemin sınırları belirler. Her söylem bir yaşam biçimidir. Bi-

limsel yöntem nedir? Aslında nasıl düşündüğümüze verdiğimiz isimdir. Yöntem ya da metot, belli bir bilimde kullanılan araştırma yollarının bütünü veya bilimsel bilme ve dünyayı dönüştürme öğretisidir. En genel anlamda bir amaca ulaşma aracıdır, etkinlik oluşturmanın belirli bir yoludur. Bir bilme aracı olarak yöntem, ele alınan konuyu zihinsel olarak yeniden üretme tarzıdır. Yeni bilgi üretmenin en asal koşulu bilimsel yöntemin bilinçli olarak uygulanmasıdır. Bilimsel düşünce, bilme süreci; tümevarım, tümdengelim, çözümleme ve bireşim, benzeştirim, karşılaştırma, deney, gözlem gibi genel ilkeleri içerir. Tarihte birçok kişi bilme yöntemlerini nesnel dünyanın yasalarıyla temellendirmeye çalışmıştır. İdealist sistemler bu yöntemleri tinin, ya da ideanın yasalarıyla açıklamaya kalkmışlar ya da bunları insan aklınca ortaya konan kuralların bir toplamı olarak görmüşlerdir. Bu arada, genel bilme yöntemi, sık sık mekanik, matematik, biyoloji gibi tek bir somut bilgi alanına ilişkin olarak ele alınarak, tek bilim yöntemine indirgenmiştir. Metodolojiye önemli bir katkı Hegel tarafından yapılmış olup, Hegel, ilk kez, felsefi yöntemin kendine özgü özelliğini, bunu somut bilimlerin yöntemlerinden ayrıldığını ve bunlara indirgenemezliğini vurgulamıştır. Hegel, ayrıca, yöntemin içeriğin kendi hareketi olduğunu, bu yüzden içerikten yalıtık incelenemeyeceğini belirtmiştir. Ancak, Hegel'in idealizmi, yöntemin rolünü mutlaklaştırarak, nesnel dünyanın yasalarını bilmenin yasalarına indirger. Oysa metodoloji, bilme yöntemlerinin doğa ve toplumun nesnel yasalara dayandığı olgusundan yola çıkmalıdır. Bir bilme yöntemi, ancak gerçekliğin kendisinin nesnel yasalarını yansıttığı zaman bilimsel olabilir. Bu nedenle, bilimsel yöntem ilkeleri, kategorileri ve kavramları, insan aklınca ortaya konmuş kuralların bir toplamı olmayıp, hem doğaya hem de insana ilişkin yasaların bir anlatımını oluşturmalıdır. Metodoloji, zihinsel etkinliğin kendine özgü yasalarını göz önüne aldığı gibi, asıl önemlisi, bu yasaları ile toplumsal öznenin nesnel dünya üzerindeki pratik eylemi arasında bir bağıntı kurmalıdır. Bilimsel bilgi metodolojisinin önemi, bilimde, özellikle de fizikte, matematikte, biyolojide, sibernetikteki korkunç ilerlemelerle birlikte git gide artmaktadır.

Tarihsel göreceliğin altını paradigma kavramlaştırması ile doldurmaya çalışması bir eksiklik olmakla birlikte, Thomas Kuhn'un paradigma açılımı metodolojinin anlaşılması bakımından yararlıdır. Paradigma; belli bir aşamada, bilimsel pratik içindeki somut bilimsel bir incelemeyi gösteren kuramsal ve metodolojik öncüllerin bütün bir toplamıdır. Paradigma, sorunları seçmeye bir temel hazırladığı gibi, araştırma sorunlarını çözmenin de bir yolunu hazır eder. Kuhn'a göre, paradigma, araştırma çalışmasında ortaya çıkan zorlukların ele alınmasına olanak verdiği kadar, bilimsel devri-

min etkisi altında, yani ampirik verilerin özümlenmesine bağlı olarak, bilginin yapısındaki değişimlerin saptanmasını da olanaklı kılar. Ancak, bilimsel düşünme tarzlarını ele alarak işe başlamadığı için, paradigma kavramı, dünya görüşünü ve bilimsel gelişmenin toplumsal çevrenlerini tam olarak yansıtamaz.

Bütün yöntemlerin temelinde gerçekliğin nesnel yasaları yatar. Onun için yöntem ayrılmaz bir biçimde kurama bağlıdır. Gerçekliğin kurallıklarının ve asli yanlarının bütünlüklü bir tablosunu veren, genelleştirilmiş bir sahici bilgi sistemidir. Kuram terimi, pratik veya varsayım karşısında değişik anlamlara gelir. Kuram, etkinliğin amaçlarını oluşturan ve bunlara ulaşma yollarını belirleyen toplumsal zihinsel etkinliğin sonucudur ve de tinsel olarak yansıtıp yeniden üretişiyle pratikten ayrılır, insan etkinliğinin nesnelerine ilişkin olarak gelişen kavramlar biçiminde varolur. Bu nedenle, pratik ile pratiğin temel sonuçları her kuramın bir parçası ve işlem alanıdır. Gerek doğa bilimsel, gerek toplumsal kuramlar, ortaya çıktıkları tarihsel koşullar tarafından; üretim; teknoloji, deneyim bilimin tarihsel düzeyiyle olduğu kadar, bilimsel kuramların ortaya çıkmasına önayak olan ya da tam tersine engelleyen toplumsal düzen tarafından belirlenirler. Kuramlar, bilimsel bilgide ve toplumun devrimci yoldan dönüştürülmesinde büyük bir rol oynarlar. Nitekim bilme etkinliğinin ve pratiğin sonuçlarının genelleştirilmesi olarak yer alan kuram, doğayı ve toplumsal yaşamı dönüştürmede yönlendirici bir etkide bulunur. Kuramın hakikat değerinin ölçütü pratiktir. Pratik; salt, bireyin duyusal öznel deneyimi olarak görülemeyeceği gibi, bilim adamlarının deneyleri olarak da görülemez; toplumun var olmasını ve gelişmesini sağlamak için insanların giriştikleri etkinlik olarak, her şeyden önce, insan yaşamının temelinde yatan nesnel maddi üretim süreci olarak dünyada değişimlere yol açacak biçimde, sınıfların devrimci ve dönüştürücü etkinlikleri ile bütün diğer toplumsal etkinlik biçimleri olarak görülebilir. İnsan etkinliği her zaman için amaçlıdır. İnsanoğlu tarihinin başlarında, işbölümünü yalnızca cinsiyete ve yaşa göre yapan atalarımızın emeği de amaçlı bir emekti. Öte yandan, hiçbir zaman ne özel bir kuramsal etkinlik, ne de kuram var olmuştur. Toplumsal işbölümünün tarımsal etkinlik ile sürü yetiştirme etkinliğine ayrılışı, ilk kez, ekim için toprağın bakımını, üretim araçlarının üretimini, depolama ve mahsulün işlenmesinden yani tüketim araçlarının üretilmesinden ayıran üretici emeğin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu işbölümü, kafa emeği ile kol emeğinin birbirinden ayrılmasına ve toplumun sınıfsal tabakalaşmalara bölünmesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra, kuramın ortaya çıkmasının ve pratikten

ayrılmasının ön gerekleri de görmüştür. Üretim araçlarının üretimi, ivedi yaşamsal gereksinimleri karşılayamamıştır; ancak, nihai toplumsal hedeflere ulaşılmasının zeminini oluşturmuş, bu hedefler de emeğin örgütlenmesini ve yönetimini gerektirmiştir. Örneğin, daha sürülmemiş bir tarla üstüne yapılacak çalışmaların tasarlanması, tarlayı işlenmemiş topraktan düşünce olarak ayıracak biçimde, o tarlanın gerçekte daha var olmayan sınırlarının önceden görülmesi anlamına gelir. Toplumsal işbölümü sırasında ortaya çıkan, nesneleri amaçlı yoldan değişime uğratmanın başlıca yollarına ilişkin etkinlik, maddi ve pratik etkinlikten kopuk olup, kafa emeğinin yürürlükte olduğu özel bir zihinsel üretime dönüşmüştür. İşbölümünün kafa emeği ile kol emeğine ayrılışıyla birlikte, kuramın da pratikten fiilen ayrılmasını getirmiş, bu ikisinin görece bağımsız toplumsal etkinlik biçimlerine dönüşmesine yol açmıştır. Kendine göre bağımsız, özel bir etkinlik alanı olarak saf kuramın gelişmesi, insanoğlu tarihinde en büyük aşamalardan birini oluşturur. Böyle bir şey, insanların doğa fenomenlerinin özüne derinden inmesini, dünyanın sürekli değişen bilimsel bir tablosunu ortaya koymasını olanaklı kılmıştır. Öte yandan, kuram ile pratiğin birliği de gözden kaybolmuştur. Bu yüzden, ayrıca, özel mülkiyete dayalı toplumlarda egemen olan, bireyci dünya görüşü yüzünden, kuramı, egemen olan bir kişinin yani kuramcının, çevreyi bireysel bir gözle gözleyişinin bir sonucu sayan görüşlerden, kuramsal bilinci gerçekliğin yaratıcısı sayan idealist felsefi sistemlere kadar çok çeşitli yanılsamalar ortaya çıkmıştır. Emeği toplumsallaştıran ve üretici güçlerin daha önce görülmedik bir biçimde gelişmesine yol açan kapitalist üretim tarzı kuramın pratikten ayrı düşmesini ortadan kaldırmanın nesnel koşullarını yaratır. Kuramın rolü yalnızca üretim sürecinde artmakla kalmaz. Kuram ile pratiğin ayrı düşmesine ve karşıt kutuplarda yer almalarına yol açan nesnel koşullar, emeğin özgürleşmesi, sınıf uyuşmazlıklarının ve kafa emeği ile kol emeği arasındaki karşıtlığın kalkmasıyla birlikte ortadan kalkar.

Bilim toplulukları, bilimde varılan en son aşamayı daima varılabilecek en iyi aşama olarak göstermek eğilimindedirler. Bu eğilimin sebebi ise içinde bulundukları ve yaptıkları etkinliğin tarihsel bir fenomen olduğuna dair algı yitimine uğramış olmalarıdır. Söz konusu bu algı yitimi yabancılaşmadır. Yabancılaşma; insan etkinliklerinin ve emeğin ürünleri olan para, toplumsal ilişkiler gibi maddi ve manevi ürünlerin, insanın kendi temel özellikleri ile yapabilme gücünü de kendisinde bağımsız ve kendi üzerinde egemenlik kuran bir şeye çevirmesi süreci ile bu sürecin sonuçlarını gösteren bir kavramdır. Ayrıca, bazı fenomen ve ilişkilerin kendi olduklarından

daha başka bir şeye dönüşmeleri, insanların zihinlerinde yaşamdaki kendi gerçek ilişkilerinin çarpık hale gelmesidir. Yabancılaşma toplumun gelişmesinin belli bir evresindeki çelişkileri gösterir ve yabancılaşmanın ortaya çıkışı, özel mülkiyet ve iş bölümüyle bağlantılıdır. Bu koşullarda, toplumsal ilişkiler kendiliğinde oluşmakta ve insanlar tarafından denetim altına alınamamakta, insan etkinliğinin sonuçları ve ürünleri bireylerden ve toplumsal gruplardan yabancılaşarak, onlara başkaları ya da doğaüstü bir güç tarafından zorlanıyormuş gibi görünmektedir.

Sonuç

Bilim ve bilimsel bilgi, toplumdan ve dolayısıyla toplumun tarihinden, kültüründen, ekonomik yapısından, iktidar ve güç ilişkilerinden bağımsız olamaz. Bilim icra edildiği toplumun bütün özellikleriyle birlikte damgasını taşır. Günümüzde bilim ve bilimsel bilgi icra edildiği kapitalizmin özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Onun içindir ki kapitalizmin sözde bilimsel kurumlarının askeri yapılarla olan ilişkilerinin, entelektüel emeğini askeri amaçlar için örgütlemiş söz konusu kurumlara bağlı bordrolu bilim adamlarının yaptığı bilimsel çalışmaların, yoksul halkların kafasına bomba olarak yağması kapitalizm için oldukça meşrudur. Adına modern denen günümüz dünyasında bilimin patronu büyük şirketlerdir. Onlar kendi amaçlarına ulaşmak için bilimsel kurumlara, araştırmalara ve bilim adamlarına yön verirler. Ne de olsa bilim lüks bir faaliyettir, para demektir ve patron önemlidir; güçsüzlerin, yoksulların ve iktidarsızların bilim yapmaya hakkı yoktur. Ayrıca doğa bilimleri ile uğraşanların verili konularda ispatlanmış hakikatlerden bahsedebilmek için zahmetli çalışmalara ek olarak vicdan, toplumsal sorumluluk, değer yargıları gibi pozitif bilim anlayışının dışladığı bir dizi temel dertle uğraşarak hakikat sorununa yaklaşmak zorunlulukları da vardır.

Bilim ve bilimsel bilginin üretildiği yerler üniversitelerdir. Üniversiten söz etmek, her şeyden önce üniversitenin bir kurum olarak ortaya çıktığı koşullardan bahsetmeyi ve kurumun toplumsal yapı içindeki yerini anlatmaktır. Verili bir toplumda belli kurumların işleyişleri, o toplumda egemen olan söylemlerden ve bu söylemleri belirleyen özgül koşullardan bağımsız değildir. Bilimsel bilginin üretim yerleri olan üniversitelerin; belirli bir dil ve ekol sürdürme anlamında siyasetle olan ilişkisinin boyutları: Bilgi iktidardır söyleminin ardında gizlenmektedir. Resmi ideoloji; üniversiteler aracılığıyla akılcılık, pozitivizm, modernizm gibi değerleri, topluma yaşamıyla içselleştirdiği oranda değil, tez elden faydacı ve estetik kaygıları gereği yerleştirmeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda hür ve bağımsız düşünce adına sur içlerinde yaşayan, giderek gettolaşan

ortamların ürünü olan bilim adamları yaratarak, ideolojik gereksinimlerini üretmekte ve yaymaktadır. Bilimsellik sıfatı ile biçimlenen bir evrensellik, üniversitenin tarih dışı bir kurum olduğu yanılgısını yaratmaktadır. Oysa kapitalizmin gerekliliği olan ulus-devlet kurumsallığının yapılandırılması ve devamlılığının sağlanması için bir zorunluluk olan üniversite, ulus devletlerin desteğiyle resmiyet kazanmıştır fakat çok kısa zamanda toplumsal ve siyasal muhalefetin odağı haline de gelmiştir. Kapitalist ulus devlet için vazgeçilmez bir kurum olan üniversite, yönetimler için toplumsal başkaldırının kurumsallaşmış bir merkezi olarak işlev görmeye başlamıştır. Üniversitenin, düzenin kurumsal varlığının yapılandırıldığı yer ve yıkılabileceği yer arasında ki ikilemin yarattığı gerilimin yoğunluğu konjonktürel iniş çıkışlar göstermekle birlikte, günümüze kadar süre gelmiştir. Kapitalist iktidarların üniversiteleri denetim altında bulundurma gereksinimi özünde bulunan bu karşı koyma eğiliminin, yönetim için teşkil ettiği tehdide karşı ne gibi koruyucu önlemler olarak karşımıza çıktığı bilinmektedir.

Nedir üniversite? Fikir, düşünce, teori ve tartışma üreten entelektüel bir ortam mı yoksa bir meslek okulu mu? Günümüzde kapitalizmin iktisadi ve ideolojik hegemonyasının hüküm sürdüğü bir düzen ve zamanda "üniversite akıl üzerinde durur" söylemi "üniversite görünmez el üstünde tutulur" söylemi ile değiştirilebilir. Üniversite kimilerine göre, çağdaş düşüncenin, aklı, bilgiyi ve bilen özneyi yücelten pozitivist metodolojisini bağrına basan kutsal bir yuva, bir bilgi tapınağı, kimilerine göreyse; asi öğrencilerin anlaşılmaz talep ve mücadelelerle ortalığı yakıp yıktıkları yerlerdir. Ama her şeye rağmen üniversite; liseyi bitiren gençlerin en az dört yıl daha işsiz sayılmadan tüketici olarak muhafaza edildikleri bir kurum olduğu kadar, bu gençlerin devletin resmi ideolojisiyle şekillendirildikleri yerlerdir de. Bazılarına göre ise; küreselleşme ile zayıflayan ulusal kültür, bu kültürün önde gelen besleyicilerinden olan üniversiteye artık ihtiyaç duymamaktadır bile.

Bilim belli bir bilim felsefesinin tekeline indirgenemeyecek kadar tarihseldir. Akıl, mantık, gözlem, deney, öndeyi gibi kavramlarla geliştirilen bakış biçimi, bakış biçimlerinden yalnızca biridir. Bilimin görevi, düşünce ile gerçeklik arsında bir uyum ya da özdeşlik sağlamak değil, gerçeklikten sağlanabilen sistematik deneyimleri tutarlı bir yapı içinde birbirine bağlamak ve bu yapının doğrulunu giderek arttırmaktır. Sonuç olarak vurgusu yapılmaya çalışılan şudur; doğrular ve değer yargıları mutlak değildir, dönüştürülebilirler. Dün için doğru olan bugün için doğru olmayabilir, bugün doğru olduğuna inandığımız bilginin yarın yanlış olduğuna karar verebiliriz. İn-

sanlık için neyin doğru neyin yanlış olduğunu belirleyen yalnızca bir yöntem değil, içinde bilim yapılan dünyanın, toplumun ve tarihin koşullarıdır.

Günümüzün yüksek tekno-askeri-bilimsel ve ulus aşırı kapitalist ortamında, bilimin özerklik ve saf akıl pratiğinin nerede, kimlere ve ne şekilde fayda sağladığını kestirememek neredeyse olanaksız hale gelmiştir. Ham duyu verisi artık eskisi kadar ham değildir ve oldukça çürümüştür. Saf aklın bilgi için üretimi yani saf matematik, teorik fizik eskiden oldukları kadar da saf değildir. Silahlanmaya dakika da bilmem kaç milyon dolar harcanan bir dünya düzeninde, üniversitelerin saf bilim üreten bölümlerinin bu faturada hiçbir katma değerinin olmadığını düşünmek saflık olur. Kapitalizm var olduğu sürece üniversite kurumunun özerklik sorunsalı tartışmalıdır. Adına serbest piyasa denen kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olduğu bir toplumda ve küreselleşme denen emperyalist bir dünya düzeninde, bilimin ve bilimsel bilginin üretildiği yerler olan üniversitenin özerkliğini birinci sıraya koymak, mücadele konularının önceliği ile ilgili yaşanan kafa karışıklığının sonucudur. Üniversitenin, özünde akıl üstüne yapılandırılmış bir kurum olduğu gerçeğini yaşayabilmenin koşulları ancak, emeğin özgürleşmesi, sınıf uyuşmazlıklarının ve kafa emeği ile kol emeği arasındaki karşıtlığın devrimci bir şekilde ortadan kaldırılması ile mümkün olacaktır.

BİR MEŞRULAŞTIRMA ARACI OLARAK İKTİSAT BİLİMİ

Şansel ÖZPINAR

Giriş

Ekonomik olaylar ve olgular, karşılıklı bir etkileşim içinde ortaya çıkarlar. Birey, toplum, politika ve ekonomik faaliyetler arasındaki yoğun ilişki; ekonomik olay ve olguların büyüklüğünü, boyutlarını ve etkilerini belirler. Bu açıdan değerlendirildiğinde, iktisat biliminin konusunun diğer bilim dallarıyla ve özellikle "toplumbilim" ile olan bağının önemini vurgular. Bu temelde, iktisat bilimi değer yargıları içerir. Dolayısıyla, iktisat teori ve varsayımlarının çoğu, belirli bir bakış açısını yansıtır ve bu bakış açısı (ideoloji) bağlamında politikalar oluşur. Her oluşan politika, bireysel ve toplumsal bir bölüşümü öngördüğünden, siyaset ve ekonomi arasındaki ilişki de belirginleşir. Tüm bunlar aklımıza şu soruyu getirir: Kendisini tüm bu etkileşimlerin dışında gören bir teori, ne ölçüde somut gerçekleri ve olguları yorumlamamıza yardımcı olacaktır ya da zaten bu olguları yorumlamamamız gerektiği üzerine mi kuruludur?

Ortodoks iktisadın[*] temel işlevi, egemen ideolojilerin yeniden üretimini sağlamaktır. Bu bağlamda iktisat bilimi, kapitalist sistemi meşrulaştırma aracı olarak gündeme gelmektedir. Ortodoks iktisat önerme ve varsayımlarının var olan yapıyı kabullenici, pekiştirici yönde politikalar önererek, matematiksel modeller ile bütünleştirdikleri iktisadı, böylelikle tartışılmaz bir bilim olarak sunmaları tesadüf değildir. Yansızlığını, matematiksel ifadelerle ortaya koymaya çalışan ortodoks iktisadın kendi iç dünyasında her şey kuralına uygundur. Kuralları, toplumdan bağımsız koyan bir yaklaşım için bu elbette ki doğrudur. Ancak, kurallar veya varsayımlar ne derece gerçeği yansıtmaktadır? Varsayımların gerçek dünya ile ilintisinin koparılması başlı başına bir yanlılık değil midir? İşte bu nedenledir ki, ortodoks iktisadı tartışmak, kapitalizmi ve küreselleşmenin felsefesini tartışmak noktasında dü-

[*] Ortodoks iktisat kavramı ile, genel kabul gören neo-klasik paradigma ve bu çerçevedeki yaklaşımlar kastedilmektedir.

gümlenmektedir.

Bu çalışmada, ortodoks iktisadın eleştirisi yapılırken, aynı zamanda kapitalizmin işlevselliğini sağlama açısından önemi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu amaçla ilk olarak, iktisat bilimi ve değer yargıları konusu irdelenecek, daha sonra "Ortodoks iktisat" paradigmasının temel özellikleri açıklanacak, son bölümde ise bir meşrulaştırma aracı olarak ortodoks iktisadın egemen ideolojilerin yeniden üretimindeki etkinliği tartışılacaktır.

İktisat Bilimi ve Değer Yargıları

Bilim, tanımı gereği, incelediği olaylara yaklaşırken tarafsız olmakla birlikte, gerçekte bu tam da böyle değildir. Olgular ve ilişkiler, belirli modeller ve varsayımlar çerçevesinde incelenir. Özellikle sosyal bilimlerde varsayımlar, bir ölçüde de konuyu inceleyenlerin dünyaya temel bakış açısını yansıtır. Toplum ve insan ilişkilerine belirli bir bakış açısıyla bakmak ise, gündeme *ideoloji* sorununu getirir (Erol, 1997:9).

Doğa bilimlerinin "inanç, kişisel değerlendirme" içermediği, "kişisel hedef" taşımadığı, dolayısıyla kuramlarının nesnel, objektif oldukları kabul edilse de; bilim metodolojisi üzerinde çalışan Lakatos, bütün bilim dallarının ana (sert) çekirdeğinde "inanç ve ahlâki değerler" bulunduğunu, kuramların ancak bunun üzerine inşa edildiğini söylemektedir. Lakatos'un bu bağlamda; sosyal bilimler ile doğa bilimleri arasında bir ayrım yapmadığı görülmektedir. Atom bombası çalışmaları örneği bize, doğa bilimleri araştırmalarının ve buluşlarının da gerisinde en azından bir "hedef" aranması gerektiğini gösteriyor. Çünkü bilimsel kuram, nesnel ilişkileri gösterse de açıkça bir hedef koymasa ve değer yargılarından arındırılmış olsa da sonunda, istenen tarafa çekilebiliyor. Atom araştırmalarından, atom enerjisi gibi atom bombası da çıkabiliyor; hayvan davranışlarının genetik kökenlerinin ortaya konmasından, sosyo-biyoloji yoluyla kuramın insan davranışlarına genelleştirilip, insan ırkları arasındaki farkları açıklamaya ve ırkçılığa varabiliyor (Kazgan, 2006:2).

Kuhn tarafından geliştirilen paradigma kavramı ise, her bilimsel kuramın temelinde yatan ve birinden diğerine geçildiğinde bilimin gelişeceğini vurgulayan bir kavramdır. Genel anlamda bir paradigma, Schumpeteryen terimlerle, bir sosyal ve iktisadi gerçeklik vizyonu sağlayan dünya görüşü, değerler sistemi ya da ideolojiyi yansıtır. Paradigma, bilimsel araştırmanın ilgileneceği soruları, kullanacağı yöntemleri ve kabul edilebilecek yanıtları belirleyip, kısıtlayan bir yapı göstermektedir. Herhangi bir bilimsel alanda paradigma bir kez genel kabul gördükten sonra, bilim adamları artık o paradigmanın çizdiği sınırlar içinde normal bilim yapma çabasına girerler. Paradigma, var olan çerçevesi içinde araştırmacıları yeni sorulara yönelttiği

sürece önemini ve geçerliliğini korur. Bir paradigmanın yeni sorunlar türetme ve çözme yeteneğinin zayıflaması ise, o alandaki bilimsel bunalımın nedenini oluşturur (Soyak, 2003:76).

Schumpeter'ın iktisat literatürüne katmış olduğu "vizyon" kavramı da "büyük teorik sistemler geliştirilebilen iktisatçıların, teorik sistemlerine temel oluşturan iktisadi sisteme ya da sürece ilişkin belirli sübjektif yargı ya da saptamalarını, bakış açılarını" ifade eder. Schumpeter'a göre analitik çalışma, bizim şeylere ilişkin vizyonumuzla başlar ve tanımı gereği ideolojiktir (Schumpeter'den aktaran: Yay, 2000:108).

Bilimsel bilgi üretim süreci öncesi, bilim adamlarının taşıdıkları değer yargılarından etkilendikleri bu üç kavramın (sert çekirdek, paradigma ve vizyon) temel çıkış noktası olarak belirginleşmektedir. Bu kavramlar, bilim adamlarının benimsedikleri çerçevenin metafizik-ontolojik temellerini/varsayımlarını ve başlangıç ilkelerini ortaya koyduğu gibi, araştırılacak (ya da araştırılması tasvip edilmeyen) konuları, hipotezleri, çözüm yollarını ya da kullanılacak kavram ya da teknikleri de belirlemekte, "görme açımızla görmek istediğimiz açının" birbirine karışmasına neden olmaktadır (Yay, 2000:108).

Bir sosyal bilimci olarak iktisatçı, araştırmanın nesnesi gereği şu veya bu değer yargısını savunan, yayan, onlar için yaşayan, kavga eden insanoğlunun davranışları ile uğraşmakta ve bu nedenle doğa bilimlerine göre daha fazla değer yargısı ile ilişkili olmaktadır. Bu, özellikle iktisatta "gözlemleyen" (iktisatçı) ile "gözlemlenen"in (iktisadi ajan/toplum) karşılıklı etkileşiminde önem kazanır (Yay, 2000:111).

Joan Robinson'a göre ise, farklılıklar, tercihleri vurgulamakta ve tercihler de değer yargılarının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Robinson, bu anlamda değer yargılarından vazgeçilemeyeceğinin altını çizerken, metafizik önermelerin varsayımlarca üretilebileceğini de belirtmektedir (Robinson, 1986:15). Varsayımlar test edilmediği, gerçekleri yansıtıp yansıtmadığı araştırılmadığı sürece, her iktisatçı, istediği varsayımı yapmakta özgürdür. Hiçbir iktisatçı, kurduğu teorinin başında siyasi inançlarını açıklamadığı halde, dayandığı varsayımlara bakarak çoğu zaman iktisatçının felsefi görüşünün ne olduğu anlaşılabilir (Kazgan, 1980:14). Don Patinkin bu durumu şöyle vurgulamaktadır:

> Disiplinimizin durumu konusunda bende büyük kuşku uyandıran, bir araştırıcının politik görüşleriyle (ya da daha kötüsü, araştırmanın yöneticisinin görüşleriyle) ampirik bulguları arasındaki yüksek pozitif korelasyondur. Eğer Yale'den tarihin herhangi bir döneminde para politikasının, Chicago'dan da maliye politikasının üstünlüğünü ortaya koyan bir

ampirik doktora tezi çıkarsa, o zaman, iktisadın bilim olduğuna inanmaya başlayacağım (Patinkin'den aktaran: Kazgan, 1980:23).

İktisadın diğer bilimlere göre değer yargılarına daha açık bir alan olarak belirginleşmesi, beraberinde iktisat ve iktidar arasındaki yakınlaşmayı ve etkileşimi de kaçınılmaz olarak getirecektir.

İktisat ve diğer toplumsal bilimler, yalnızca konuları ve yöntemleri içeren dallar değildir. İçinden çıktıkları toplumların ve ekonomilerin yorumlarıdır. İktisadi bir sistem ve bu sistemle ilgili düşünce arasındaki ilişki, bir kişinin asıl varlığı ve kendisinin bu varlığa dair bilinci arasındaki ilişkiye benzer; bu karşılıklı bağımlılık ilişkisidir. İktisadi sistem, üyeleri onun ne olduğunu düşünüyorsa odur ve iktisat onlara ne düşünmeleri gerektiğini söyler. İktisadın, daha doğrusu iktisadi akıl yürütmenin temelinde yatan ahlâki felsefe, içinde bulunulan dönemde hâkim olan değer yaklaşımlarının bir yansımasıdır (Weısskopf, 1996:16). Dolayısıyla iktisat ve diğer sosyal bilimler, sosyal ilişkilerde şekillenen güç ilişkileri çerçevesinde gerçekleşir. Bu noktada, iktidar ve bilgi arasında birbirini besleyen karşılıklı bir etkileşim vardır. İktidar, bilgiye yön verebilmekte; yönlendirilen bilgi ise iktidarı güçlendirmektedir.

Bilgi, iktidarın bir bileşeni olduğundan beri, mekânsal bir yoğunlaşmaya yönelir. Mekânsal yoğunlaşma ve iktidar ile bilginin yakınlığı, onların diyalektik ilişkisinin bir sonucudur. İktidar ve bilgi birbirlerine gereksinim duyar ve karşılıklı olarak birbirlerini dönüştürürler. Bilgi; iktidarın kazanımı, sürdürülmesi ve artırılması anlamına gelir. İktidar, bilginin farklı formlarını kontrol eder, konuşlandırır ve şekillendirir (Meusburger, 2000:353). İktidar ve bilgi sürekli olarak birbiri ile koalisyon oluşturma eğilimindedir. Hemen hemen tüm kural koyucuların akıl öğreticileri, onların bilgi evleri (houses of knowledge) veya modern terimlerle "think-thank"larıdır. Bilgi, rekabetçiliğin ve sosyal değişimin temel bir parçasıdır. Bilgi, iktidara meşruiyet kazandırır; iktidar, bilgiyi kontrol etmeye çalışır (Meusburger, 2000:352). İktidar ve bilgi arasındaki bu karşılıklı bağımlılık ve koalisyon, tarihin başlangıcına kadar gerilere götürülebilir. İlk toplumlarda bilgeler, rüya yorumcuları, kâhinler ve daha sonra rahipler gücün merkezindeydiler veya kendilerini sosyal sistemin merkezinde görerek, onlar adına hareket ediyorlardı. İlerleyen zamanlarda ise, falcıların rolünü bilim adamları, uzmanlar ve think-thank'lar almaya başlamıştır (Meusburger, 2000:353). İktidar ilişkisi, toplumsal kitleye nüfuz eder, onu belirler, oluşturur; iktidar ilişkileri gerçek söylemin bir birikmesi, bir dolaşımı, bir işleyişi, bir üretimi olmaksızın ne işleyebilir, ne yerleşebilir ne de ayırt edilebilir. Belirli bir gerçeklik ekonomisi olmadan iktidar uygulaması olmaz. İktidar tarafından

gerçeklik üretimine bağlı kılınırız ve ancak gerçeklik üretimi yoluyla iktidar uygulayabiliriz (Foucault, 2004:38). Kapitalizmin iktidarı için, ona içkin bir iktisat gereklidir.

Yerleşik iktisadın en temel tezi; iktisadın pozitif bir bilim olduğudur. Pozitif bilim olmak ise, olması gerekeni değil, olanı konu edinir. Ancak, olanı betimlemek değer yargılarından arındırılmışlığı ifade etmez. Bizzat böyle bir tercihin kendisi bir değer yargısı içermektedir (Demir, 1996:154).

Her iktisat politikası önerisinin bireysel ve toplumsal bir bölüşümü öngörmesi, iktisat ideolojisini de beraberinde getirir. İktisadın bu gücü, onu iktidarı meşrulaştırma aracı haline getirir. Günümüzde yaşanan kapitalizmin küreselleşme aşamasında hâkim olan Ortodoks iktisat, toplum gerçeklerinden bağımsız varsayımları ile yansız bir bilim olma iddiasındadır, işte tam da bu noktada varsayımların dış dünya ile ilintisinin koparılması, kapitalist sistemin meşrulaştırılmasına hizmet etmektedir. Bu bağlamda, Ortodoks iktisat ileri sürülenin aksine, egemen ideolojinin yeniden üretilmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Ortodoks İktisadın Temel Unsurları

Neo-klasik iktisat, pozitivist olma iddiasındadır. 19'uncu yüzyılda felsefede etkin akımlardan biri olan pozitivizm, en uç şekline Viyana'da 19'uncu yüzyıl sonlarında gelişen "mantıksal pozitivizm" de erişir. Pozitivizm, bilimsel çalışma için bir sınır çizer. Bilimin alanını, olgular ve olgular arasındaki ilişkileri kavramak olarak görür. İncelenen olaylar ve ilişkiler sınanabilir nitelikte olmalıdır. Bu görüş; olguları yönlendirdiği varsayılan diyalektik yasalar gibi genel ve sınanmaz nitelikteki yasaların kullanılmasına karşıdır. Bilimin çerçevesini, olguların sınıflandırılması ve olgular arasındaki ilişkilerin analitik mantık ve ampirik deneyle saptanmasıyla sınırlar. Bunun ötesinde, genel kategoriler ve yasalar kullanılmasına karşıdır (Erol, 1997:21). Böyle bir yaklaşım beraberinde sosyolojik, psikolojik ve politik değişkenlerin ekonomi bilimi üzerindeki etkilerinin veri olarak ele alınmasını ya da dışarıda bırakılmasını getirir.

Karl Marx'ın teorisinin kapitalizm için yarattığı tehlike, nesnel emek değer teorisinden, kökenleri Bentham'a dayanan özel fayda değer teorisine geçilmesine yol açmış ve değer, eskisi gibi malın içerdiği emek ile değil, kişinin o mala verdiği değerle ölçülmeye başlanmıştır. Böylelikle, üretim yerine değişim ön plana çıkmıştır. Jevons, iktisadı "fayda ve kişisel çıkar bilimi" olarak tanımlayarak, iktisadı sosyal niteliğinden de koparan yorumlarda bulunmuştur. İktisat, zevk ve acıyla ilgilenen bir bilimdir. Bu geçiş, disiplinin isminin de sosyal bilimi çağrıştıran "Political Economy" olmaktan çıkıp, doğal bilimlere benzeyen (Physics vb.) "Economics" olarak değişmesi-

ne yol açmıştır (Ardıç ve Acar, 2004:16).

Neo-klasik dizgenin temelinde kendiliğinden, apaçık, kanıt gerektirmeyen "rasyonel insan" (*homo economicus*) gibi soyut bir öncül önerme bulunmaktadır. Ancak, kanıt gerektirmeyen bu temel önerme, kendisinden sonraki çıkarımlarda ulaşılan tüm önermelerin de kaynağını oluşturmaktadır. Daha sonra, aynı aksiyomatik dizgenin uyarlayıcı ve akılcı beklenti yaklaşımlarında, benzer temel öncül önermelerden hareketle kurulduğunu biliyoruz. Bu yolla, toplumsal ilişki ve perspektiften kopuk soyut bir düzeyde, evrensel genel yasalara ulaşılmaktadır (İşgüden ve Köne, 2002:100). Rasyonel insan yaklaşımının geçerliliği ise, bireylerin sürekli fayda-maliyet analizi yapmalarına olanak sağlayacak eksiksiz bilgiye kolayca ulaşabilecekleri ön kabulüyle olanaklıdır.

Neo-klasik teori, öznelci yaklaşımı ile klasik teorinin toplumsal sınıf yapısı görüşünü terk ederek ve toplumu bir "bireyler topluluğu" olarak görerek "atomlaştırmış"; böylelikle, faydacı felsefenin "toplumsal uyum" iddiası, iktisat teorisine daha sıkı biçimde dâhil edilebilmiştir. Evrenselliği, kapitalizmin insan-insan ilişkilerini ve sınıf yapısını ihmal etmesinden; kurduğu değer teorisinin, toplumsal-tarihsel koşullardan bağımsız olduğu savından gelmektedir. Yaşadıkları dönemde işçi sınıfı hareketlerinin şiddetlenmesi karşısında, Klasik teorideki toplumsal sınıf yapısının savunulamaz hale gelmesi, Neo-klasik iktisatçıları, içinde yaşadıkları toplumsal düzenden soyutlanmış teoriler kurmaya sevk etmiştir (Kazgan, 1980:122-3). Böylelikle, insanın toplumsal bir varlık olduğu gerçeğinin göz ardı edilmesiyle, rasyonel ama robotlaşmış insanlar eşit ve özgür olarak kabul edilmektedir.

Neo-klasiklerin öngördüğü toplumda yatay ilişkiler egemendir. Bu toplum, denge analizi üzerinde temellenmektedir. Yalnızca iktisadi değişkenler içerir. Neo-klasik iktisadın toplum modelinde sınıflar yoktur, kalkış noktası bireydir. Sınıf yerine üretici, tüketici olarak birey vardır. Önerilen toplumda yatay ilişkilerin egemen olması nedeniyle tam bir formel eşitlik vardır (Eren, 1994:157). Bu bağlamda, neo-klasik iktisadın ekonomi politiğe kıyasla içeriğinin farklı ve sınırlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Neo-klasik iktisat, ekonomi politiğin inceleme konularının yalnızca yeni bir bakış açısıyla ele alınması değil, bu konulardan bazılarının terk edilerek yeni bazı konuların, yeni bazı yöntemlerle incelenmesidir. Bu anlamda iktisatta, bir yön ve nitelik değişimi söz konusu olmaktadır. Esas olarak, bireysel davranışlardan hareketle bazı evrensel kurallar bulma yolunda olan bu yaklaşım, ekonomi politiğin açıklamaya çalıştığı temel olguları; sınıfsal bölüşümü ve sermaye birikimini incelememekte, bunlardan ilkini bütünüyle iktisat biliminin konusu dışına atarken, birikim olgusuna, veri kaynakların optimal

dağılımı yanında ikincil bir yer vermektedir. Bunun sonucunda, kaynakları ve kaynakların bireyler arasındaki dağılımını veri olarak almakta, ekonomi politiğin aksine bu iki olgunun toplumsal refah üzerindeki etkisinden söz etmemektedir (Akyüz, 1980:96). Böylelikle, neo-klasik bölüşüm teorisi, her üretim faktörünün (emek, toprak, sermaye ve girişim) kendi marjinal faydasına eşit düzeyde ücret, rant, faiz ve kar) üretimden pay aldığını öngörür. Böyle bir öngörü ise, beraberinde rekabetçi piyasa olduğu sürece her üretim faktörünün hakkını aldığını ve bunun adaletli bir dağılım olduğu inancını getirir.

Neo-klasik kurama göre, gelir bölüşümü fiyatların bir sonucudur. Fiyatlar da nesnel iktisadi süreçlerin ortaya çıkardığı değişkenlerdir. Böylelikle, var olan bölüşüm biçimi, nesnel süreçlerin nesnel bir sonucu olmaktadır. Yani nesnellik, bir tür meşruiyet içermektedir ki bu nesnel -bilimsel analizin egemen bölüşüm biçimini- dolayısıyla bu bölüşümden çıkarı olanlarıkoruma amacı güden ideolojik bir işlev yüklendiğini göstermektedir (Kara, 1996:123).

Neo-klasik refah teorisi genelde W. Pareto'nun değer yargısından hareket eder. Bu değer yargısına göre, bir ekonomi politikası sonucu diğer bireyler eski durumlarını korurlarken, en azından bir birey daha iyi konuma kavuşuyorsa, toplum refahı da artmış olur. Bu yaklaşım, mevcut gelir dağılımını veri olarak alır, düşük gelir gruplarının durumu değişmezken, yüksek gelir gruplarının refahını artıran bir ekonomi politikasının toplumsal refahı artırdığını kabul eder (İşgüden ve Köne, 2002:100). Pareto'ya göre bir toplumda gelir dağılımında eşitsizlik, temelde insanların eşit olmayan yeteneklerinin yansımasıdır. Bu da yine, doğal ve genel bir yasa gereğidir (Roll'dan aktaran: İşgüden ve Köne, 2002:100).

Ekonomik faaliyeti düzenleyen temel faktörün serbest piyasa mekanizması olduğunu savunan Neo-klasik iktisadın "*ceteris paribus*"(diğer şartlar sabitken) varsayımında ise, belirli bir iktisadi olgunun incelenmesi sırasında değişkenlerden bir tanesinin değiştiği, diğer değişkenlerin ise değişmediği, sabit kaldığı varsayılır. Bu varsayımla, iktisadi gerçekliğin tam olarak gözler önüne serilebilmesi olanaklı değildir. Çünkü iktisadi gerçekliğin oluşum süreci, sosyal süreçten bağımsız değildir ve bilindiği gibi sosyal ve iktisadi süreç dinamik bir yapı gösterir. Bunun gibi, ekonomide zaman kavramının devre dışı bırakılması sonucu, yapılan analizler gerçek dünyaya ilişkin olarak pek bir şey açıklamaz.

Bir Meşrulaştırma Aracı: Ortodoks İktisat

> Neo-klasik iktisat teorisinin kökeni tümdengelimci yönteme, olayların sabit birleşimine, sahte kapalı sistemlere ve bilinen yalanlara o kadar bağlıdır ki, bu yüzden hiçbir şey açıklamaz (Fleetwood, 2004: 137).

Kapitalist sistemin işleyişini, krizlerini ve döngülerini bilmeden iktisadın bu sistem dâhilinde nasıl bir işlev üstlendiğini anlamak zordur. Sonsuz bir sermaye birikimine yönelen kapitalist sistemin çeşitli evreleri olup, geçilen her evrenin kendine ait değerler sistemi, üretim tarzı ve üretim ilişkileri vardır. Dolayısıyla, kapitalist dünyada yaşanan değişimlerin izdüşümlerini iktisat öğretisinde görmek olanaklıdır.

Kapitalist üretim tarzı, aşamalardan geçerek sürer. Bu aşamalar ise, krizlerin oluşumu ve krizlerin bir şekilde aşılması şeklinde oluşur. Kapitalist gelişmede iç çelişkiler keskinleştikçe, gelişme sürekli ve düzgün olarak değil, "kopuş" ve "niteliksel değişme" şeklinde yaşanır. Kapitalizmin kendi özsel çelişkileri, sistem olgunlaştıkça derinleşir ve krize dönüşür. Bu kriz içinde toplumsal ilişkilerin biçimi, toplumun işleyiş süreçleri ve kurumsal yapıları önemli değişikliklere uğrar. Sermayenin kendini yeniden üretmesi, aynı toplumsal koşullar altında gerçekleşmez. Üretim güçleri değişirken; toplumsal ilişkiler, yapılar ve kurumlar da yeniden biçimlenir. Bu durumda "kopuş" ve "yeniden yapılanma", kapitalist üretim tarzının gelişmesinin esas biçimi olarak ortaya çıkar (Arın, 1985:104-105).

İkinci Dünya Savaşı sonrası Sosyalist Bloğun ortaya çıkması ve kapitalizme bir alternatif oluşturması, kapitalist dünyanın refah devleti politikalarını uygulamaya koymasında etkili olmuştur. Böylelikle, emek sömürüsünden kaynaklanan talep yetersizliği sorununun çözümü de kamusal kaynakların kullanımında görülmüştür.

1970'lerde yavaşça, 1980'lerde ise yoğun biçimde gündeme gelen ekonomi politikası ise "arz-yanlı" olarak anılmaktadır. Tıpkı talep-yanlı politikalarda olduğu gibi, bu dönemde de tüm iktisat öğretisini değiştiren ve iktisatçıları yeniden yapılandıran arz-yanlı iktisat düşüncesi ve uygulaması, temelde, sermayenin organik bileşiminin değişmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Sorun, sermayenin mülkiyet biçimi ile ilgili olmadığından, sistem değişikliği oluşmadan, salt ekonomi politikalarında değişim gündeme gelmektedir. Sermaye olgunlaşıp, organik bileşimi içinde sabit sermaye oranı yükselince görece daha az sayıda emek kullanıldığından, toplam emek üzerindeki sömürü oranı gerilemektedir. Bunun anlamı, sermaye birikim kanallarının daralmasıdır. Kapitalist krizin çok temel bir nedeni ve göstergesi olan sömürü oranının daralması, özel sermayeyi yeni sömürü kaynakları aramaya zorlar. İşte günümüzde yaşanan küreselleşme, finansal derinleş-

me, sendikal çözülme, özelleştirme ve devletin küçültülmesi gibi söylem ve uygulamalar, kâr ve birikim oranı daralan sermayenin çevreyi metalaştırma çabalarından başka bir şey değildir (Önder, 2000:3).

Sosyal düzenliliğin korunması ve sürdürülmesinin en temel koşullarından bir tanesi, sosyal kuralların bağlayıcılığını pekiştirecek değer ve inanç sisteminin gerekliliğidir. Mevcut sistemin belirli kişi veya gruplar lehine işleyen bir denge üzerine kurulması durumunda, bu inanç sistemlerinin önemi daha da artacaktır. Çünkü sistemin devamı, onun işleyişinin meşru kabul edilip edilmemesine bağlıdır. Yani, oyunun kurallarının herkes tarafından kabul edilebilmesi için piyasa mekanizmasının dışında, o mekanizmanın da işleyişini sağlayacak değerlere gereksinim vardır (Demir, 1996:47). Ekonominin (ya da diğer sosyal bilimlerin) işaret ettiği "doğrular" kümesi, genel olarak kapitalizmin toplumsal yapısı ve gelişmesinin temel şartıdır. Bu çerçevede, kapitalist toplumun tüm içsel dinamikleri ile örtüşen "doğrular rejimi", kapitalist toplumda var olan iktidar ilişkileri ile iç içe geçmiştir (Foucault'dan aktaran: Ercan, 1996:54). Böylelikle, sermaye birikim sürecinin gerçekleşmesine, toplumu oluşturan kişilerin bilinç ve algılamalarının disipline edilmesi yoluyla meşruluk kazandırılmakta ve bu temelde ortodoks iktisadın bizatihi kendisi eşitsiz gelişmenin bir ürünü ve meşrulaştırma aracı olarak belirginleşmektedir.

Polanyi, "Büyük Dönüşüm" adlı eserinde, ekonomik sistemin piyasa tarafından kontrolünün, toplumsal düzenin bütününü etkileyen sonuçlar ortaya koyacağını; bunun da bütün toplumun piyasanın bir parçası olarak işlemesi anlamına geleceğini ifade ettikten sonra, ekonominin toplumsal ilişkiler içine yerleşeceği yerde, sosyal ilişkilerin ekonomik sistemin içine yerleştiği sonucuna varmaktadır. Yani, toplumun, sistemin kendi yasalarına göre işlemesine olanak verecek biçimde düzenlenmesi gerekir (Polanyi, 2002:101). Ortodoks iktisat, meta aygıtının tanımladığı şeyler dünyasını teorize ederken, insanlar arası ilişkileri, metalar arası ilişki olarak tanımlamakta ve bu anlamda metanın süregelen aygıtını meşru kılan bir işlev üstlenmektedir (Ercan,1996:35).

Sen'e göre, ortodoks iktisadın evrimine paralel olarak, etik yaklaşımın önemi ciddi ölçüde azalmıştır. "Pozitif iktisat" okulunun metodolojisi, yalnızca iktisatta normatif analizi dışlamakla kalmamış; gerçek hayatta insan davranışlarını etkileyen ve bu davranışları inceleyen iktisatçının bakış açısının, etik kaygılardan uzaklaşması sonucunu da doğurmuştur. Ortodoks iktisat alanında yapılan yayınların vurguları açısından incelenecek olunursa, derine giden normatif analizden kaçınıldığını ve gerçek hayatta insan davranışlarının betimlenmesinde etik kaygıların etkisinin ihmal edildiğini fark

etmemek güçtür (Sen, 2006:7).

Gelişmiş ülkelerde toplumu; sermayenin sömürgeci manevralarına karşı kandırmada kullanılan neo-klasik iktisat öğretisi, gelişmekte olan ülkeler açısından daha da tehlikeli bir işlevle yükümlüdür. Gelişmiş ülkelerde üretilen söz konusu öğreti araçları, bu kez de gelişmiş çevrelerin gelişmekte olan çevreleri sömürmesinde, işleyişin perdeleyici aracı olarak işlev görmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin eğitim kurumlarının, gelişmiş ülkelerde üretilen bilgileri aktararak kullanmaları, onların kendi ülke sorunlarına yabancılaşmalarına neden olmaktadır (Önder, 2001a:1).

Neo-klasik iktisadın bireyci nesnelliği, iktisadı; insan-insan, insan-toplum ilişkilerini dışlayıp, insan-eşya ilişkileri üzerine yoğunlaşan, sosyal içerikten yoksun bir disipline dönüştürür ve bireyin iktisadi karar verme süreçlerini salt mantıksal ve nesnel bir tercihler sıralamasına indirger. Örneğin Robbins iktisadı, kıt kaynakların alternatif amaçlar arasındaki dağılımını inceleyen nötr (yansız) bir bilim olarak tanımlarken, tüm iktisadi ilgi, ilişki ve süreçleri insan-eşya ilişkileriyle sınırlamış olmaktadır. Sosyal ilişkileri inceleme dışında tutan böyle bir sınırlama, iktisadı, sosyal bir bilim olmaktan çıkarır (Lange'den aktaran: Kara, 1996:125). Yansızlığını, matematiksel ifadelerle ortaya koymaya çalışan neo-klasik iktisadın kendi iç dünyasında her şey kuralına uygundur. Kuralları, toplumdan bağımsız koyan bir yaklaşım için bu elbette ki doğrudur. Ancak, kurallar veya varsayımlar ne derece gerçeği yansıtmaktadır? Varsayımların gerçek dünya ile ilintisinin koparılması başlı başına bir yanlılık değil midir?

Ortodoks iktisat, "*homo economicus*" (rasyonel, ekonomik insan) yaklaşımı ile var olan toplumsal sorunların bireyler açısından marjinalleştirilmesine de neden olmaktadır. Çünkü rasyonel insan varsayımına göre birey, kendi çıkarınıençoklamaktan başka düşüncesi olmayan "düşsel" bir insandır. Elbette ki bu insan tipinin toplum sorunları ile meşgul olması da düşünülemez. Bu varsayım beraberinde işsizlik, yoksulluk gibi toplumsal sorunlara duyarsız, yabancılaşmış bireyleri ve sosyal yaşamın metalaşma sürecini getirmektedir. Böylelikle, kapitalizmin yarattığı kutuplaşma ve diğer sorunlar için sistem sorgulanmadan, bütün sorumluluğu bireylere yükleyen bir vurgu yapılmakta, dolayısıyla bir suçlu varsa onun da bireyin bizatihi kendisi olduğunun altı çizilmektedir. Böylelikle kapitalizm, arkasında bıraktığı yıkıntılara dönüp bakmadan, hatta günahlarından arındırılmış olmanın rahatlığıyla yoluna devam edebilecektir. Ancak, rasyonel insan varsayımı, kapitalizmin temel çelişkisi olan üretimin toplumsal niteliği ile artık değerin özel olarak ele geçirilmesi arasındaki çelişkiyi de yansıtmaktadır. Şöyle ki, sermaye birikim sürecinin gerçekleştirilmesi açısından gerekli olan ve

temel analiz birimi olarak bireyi ele alan "rasyonel insan" varsayımı ile Ortodoks iktisat, aynı zamanda sistemin devamının sağlanabilmesi açısından gereken ve sınıf bilincinin oluşmasını engelleyen sosyal bir takım uygulamalar bulmak zorundadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren refah devleti anlayışı ile sunulan bu tür politikaların, günümüz küreselleşme evresinde sivil toplum kuruluşları, dayanışma ağları vb. ile sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu noktada Ortodoks iktisat, dayanışma ağlarının güçlendirilmesi yönünde politikalar önermektedir. Dolayısıyla, küreselleşme evresi ile kapitalizm, meşruiyetini teorik alanda iktisattan alırken; uygulayıcıları da artık sivil toplum kuruluşları ve güçlendirilmesi istenen dayanışma ağları olmuştur. Bu temel yönelim, beraberinde bir vatandaşlık hakkının giderek yok olduğu; bunun yerine yapılacak yardımların bir lütuf şeklinde gerçekleştirilmesinin de önünü açmaktadır.

Neo-klasik iktisat, ideolojik konumunun verdiği gücün yanında, eleştirileri minimum düzeye indirme konusunda da başarılıdır. Örneğin, giriş düzeyindeki bir çok ders kitabı steril ve eleştiriden uzak bir teori sunumu yapar. Üniversite müfredatında eleştirel çalışmaların okutabileceği dersler neredeyse hiç yoktur. İktisadın eleştirisini yapmak kolay da değildir, çünkü iktisadın analiz araçları çok karmaşıktır ve oldukça ileri düzeyde matematik gerektirir. Bu da neo-klasik iktisada kendisini korumak için büyük avantaj sağlar (Ardıç ve Acar, 2004:19). Neo-klasikler, kurguladıkları dünyayı öyle bir matematik aygıtla sergilemişlerdir ki, bu aygıtın mükemmelliği tartışılmaz. Ancak yine de bu aygıt, onları öyle bir açmaza sokmuştur ki, temsilcilerinden en ünlüleri "biz modeli soruşturuyoruz, gerçek dünyayı değil" diyebilmişlerdir (Dorfman, Samuelson ve Solow'dan aktaran: Divitçioğlu, 1976:161). Bu itiraf, neo-klasik iktisadın bilimsellik adına matematiğe sığındığını, bu sığınağın, gerçek dünyayı analiz etmedeki yetersizliğini ve artık iktisadın dönüştürüldüğünü de içermektedir. İktisat, artık başka bir şeydir.

Bugün, IMF ve Dünya Bankası önderliğinde yürütülen "Washington Konsensüsü" olarak da bilinen ekonomi politikaları böyle bir iktisat temelinden hareket etmektedir. Özelleştirmeler ve dışa açılma ekseninde geliştirilen ve uygulamaya konulan bu tür politikalar, artık kredi almak isteyen gelişmekte olan ülkelere şart olarak koşulmaktadır. Kapitalizmin yeni bir aşaması olan küreselleşme süreci ile birlikte, bir çok gelişmekte olan ülke için önerilen/veya dayatılan yegane politikalar hep bu temeldedir. Gerçekte, kapitalizmin krizlerini aşma biçimi olarak ortaya çıkan küreselleşme süreci ve söylemleri, merkez ve çevre ülkeler arasındaki çelişkiyi ve kutuplaşmayı artırırken, merkezdeki ülkelerin yaşanan krizleri daha kolay atlat-

masını sağlamaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, neo-klasik iktisat önerme ve varsayımlarının var olan yapıyı kabullenici, pekiştirici yönde politikalar önererek, matematiksel modeller ile bütünleştirdikleri iktisadı, böylelikle tartışılmaz bir bilim olarak sunmaları rastlantı değildir. Oysaki bölüşümün ve gelir dağılımının veri olarak alındığı, insanları kişisel çıkar barometreleriyle betimleyen, tarihsel ve toplumsal ilişkileri, gerek psikolojik gerekse sosyolojik olay ve olguları inceleme dışı bırakan böyle bir iktisat anlayışının, insanlığın sorunlarını çözmede ne derece katkıda bulunabileceği sorusu yanıtsız kalmaktadır. İşte bu nedenledir ki, neo-klasik iktisadı tartışmak, kapitalizmi ve küreselleşme felsefesini tartışmak noktasında düğümlenmektedir.

Neo-klasik Okul, Klasik Okuldan devraldığı hiçbir teoriyi, serbest dış ticaret teorisi kadar az değiştirerek sürdürmemiştir. Hem serbest dış ticaretin mübadeleye katılan her ülke için refahı artırıcı nitelikte olduğu, hem de dış ticarette sürekli açıkları önleyecek kendiliğinden denge mekanizmasının işlediği önerileri, neo-klasik okulda da, aynı anlayış içinde devam etmiştir. Böylelikle, emperyalizm teorisinin, kapitalist ülkelerin diğer ülkeleri sömürdüğü iddiasına, milliyetçi akımlara ve diğer eleştirilere, mükemmel bir çıkar uyumu imgesi yaratılarak, yanıt verilmekte; dış ticarette katıksız "laisses faire" savunulabilmektedir (Kazgan, 1980:189). Bu bağlamda, ortodoks iktisadın temel teoremi; rekabetçi bir ekonomiye vergiler, kotalar veya yoksullara yapılacak sosyal transferler yoluyla yapılan müdahalelerin ekonomik etkinliği azalttığı yönündedir. Ortodoks iktisat bu yolla, Avrupa ve Amerika'daki muhafazakâr liderlerin, IMF ve Dünya Bankası'nın, gelişmekte olan ülkeler ve geçiş ekonomileri için savundukları minimal devlet ve serbest ticaret politikalarına entelektüel bir gerekçe sağlar (Nelson, 2004:85).

Ortodoks iktisat, küreselleşmenin gelişmekte olan ülkeler için bir fırsat sunduğunu, dolayısıyla bu ülkelerin dışa açılmalarıyla gelişmiş ülkelerle bir yakınsama sağlanacağı temelinde önerilerde bulunmaktadır. Peki, küreselleşme yeni bir olgu mudur? Ya da sihirli bir değnek midir?

Küreselleşme, kapitalizmin tarihsel olarak içinden geçtiği sürecin bugün ulaştığı aşamayı ifade etmektedir. Kapitalizmin, küreselleşme yönünde bir gerçekliğe sahip olması, onun özgün toplumsal işleyişinde yatmaktadır. Bu toplumsal işleyişi tanımlayan temel mekanizma, sermaye birikimidir. Bu gerçeklik kendini, giderek daha geniş alan ve mekânlara yayarak gösterir (Ercan, 2002:424).

Sweezy, küreselleşmenin belli bir durum veya fenomen olmadığının altını çizerken, küreselleşmenin gerçekte, kapitalizmin dünya sahnesine gir-

diğinden beri uzun bir yol almış bir süreci olarak görmektedir. Bu noktada önemli olan; kapitalizmin temel özünün içsel ve dışsal alanda genişleyen bir sistem olarak anlaşılmasıdır. Sweezy'e göre küreselleşme, kendi başına sürükleyici bir güç değildir. Küreselleşme, sürekli genişleyen ve sıklıkla sermaye birikim sürecine yönelen kapitalizm tarihinin bir parçasıdır (Sweezy, 1997:3).

Üretim sürecinde yaratılan artık değeri gerçekleştirmek ve aşırı üretimden doğan değer kaybından kaçınmak için sermaye, alanını genişletmek zorundadır. Sermaye için tek etkili çözüm, dışarıya açılmak ve metalarını mübadeleye sokacak ve değerlerini gerçekleştirecek pazarlar bulmaktır. Rosa Lüxemburg'a göre kapitalizm, kendi başına var olamayan, bir aracı ve bir zemin olarak öteki ekonomik sistemlere gereksinim duyan ilk ekonomi tarzıdır. Sermaye, gözünü sürekli dışarıya dikmeksizin, dış çevresinden beslenmeksizin yaşamını sürdüremeyen bir organizmadır. Dolayısıyla sermaye için, dışarısı vazgeçilmezdir (Hardt and Negri, 2001:238-239). Bu çerçevede küreselleşme evresi, sıkışan kâr oranlarına yeni alanlar bulma çabası olarak değerlendirilmelidir.

Küreselleşme evresi ile birlikte sermaye-yoğun teknoloji kullanan üretim faaliyetleri merkeze yakın; emek-yoğun teknoloji kullanan üretim faaliyetleri ise çevresel ekonomilere serpiştirilmiştir. Bu durum, bir taraftan merkezdeki emeğin sendikal gücünün kırılmasına ve diğer taraftan emek-yoğun alanlarda da merkeze göre çok daha düşük ücretli emek kullanılmasına neden olmakta ve böylelikle merkezdeki sermaye birikimi hızlandırılmaktadır. Böylece sermaye, hem merkez hem de çevre bölgelerinde sendikal gücü kırarak, her tür üretim teknolojisinde emek payını baskılama gücünü eline geçirmiş olmaktadır. Her iki durumda da; farklı derecelerde yaratılan katma değer içinde emeğin payı, sermayenin payına göre geriletilmiş olmaktadır. Açıktır ki, bu oluşumun sonucunda emek payından sermayeye aktarılan katma değer, merkeze transfer edilmektedir. Bu sürecin doğal bir sonucu olarak da, hem merkez hem de çevre ekonomilerde gelir dağılımı bozulurken, çevresel ekonomiler, mutlak iyileşme yaşıyor olmakla birlikte, göreli yoksullaşma ile karşı karşıya kalmaktadır (Önder, 2001b:2). Braudel'ın da belirttiği gibi; kapitalizm, gelişimi için uluslararası ekonominin suç ortaklığına gereksinim duyar. Kapitalizmde dış alanlar, merkezi beslemektedir ve bu katmanlaşma kapitalizme hayat vermektedir (Braudel, 1996:82-83). Kapitalizmin insanoğluna dayattığı kutuplaşma ve sömürüyü, Ortodoks iktisat, bilim adı altında dayatmakta ve sistemin meşruluğunun sağlanması rolünü üstlenmektedir.

Bilim, gerçek hayatın eksik bir resmidir. Bilimin gelişmesi, bu resmin gerçeğe gittikçe yaklaşmasıyla olanaklıdır. Nihai amacı ise, gerçeği, aynada yansıyan görüntüye sadık kalarak tasvir edebilmektir (Borotav, 1980:14). İktisadın bir bilim dalı olarak yarattığı en temel etik sorunu; insanı, onun kurumlarını, gelişmişlik düzeyini dışlayıp, birilerini çok zenginleştirip çoğunu da yoksullaştıran bir düzenin işleyişini "işte tek yol budur" diye kuramsal düzlemde yasaya döndürmek ve "bu bilimdir" diye beyin yıkamaktır (Kazgan, 2006:7).

İktisat ideolojisinin eleştirisi, var olan toplumun perde arkasında tutulan cephelerini görebilmemiz için önemlidir. Bugünün insanına, kendi kendisinden gizlediği, bilinçaltına attığı başka cephelerinin de olduğunun gösterilmesi, o insanın kendisini içinde tanımlayabileceği iktisadiyat toplumundan başka bir toplum düzeni düşünebilmesinin önünü açmak için gereklidir (İnsel, 2003:85). İktisat, içinde hapsolduğu alandan kurtulmalı, toplum adına üzerine düşen görevi yerine getirebilmelidir**.**

Sonuç

Mevcut bir sistemin devamı, bilgi üretimi ve akışı bağlamında teorik bir zemine gereksinim duyar. Bu bağlamda kapitalizme içkin sömürü, kutuplaşma gibi olguları yok sayan ve hatta değer yansız bir teori olduğu iddiasıyla Ortodoks iktisat, kapitalist sisteme gereken teorik zemini sağlamaktadır. Küreselleşme aşamasıyla birlikte, "yegâne yol" olarak gelişmekte olan ülkelere dikte edilen bu çerçevedeki politikalar, çevre ülkelerin merkezdeki ülkelerce sömürülmesine de dayanak oluşturmaktadır.

Ortodoks iktisat, bizi perdeye dokunmamaya, sahnelenen oyunun bir parçası olmaya davet ediyor, ister figüran ister başrol olsun, sahnede herkese yer var, yeter ki şov devam etsin… Oysaki iktisadın görevi, sahnede olup bitenleri göstererek rol yapan aktörleri alkışlatmak değil, perde arkasındakileri ve senaryonun yazılma sürecini ortaya koymak olmalıdır.

Kaynakça

Akyüz, Yılmaz, *"Sermaye, Bölüşüm, Büyüme",* İkinci Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No:453, Ankara, 1980.

Ardıç, Kaya ve Acar, Gökmen Tarık, *Post Otistik İktisat*, Der. Kaya Ardıç, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti İktisat Dergisi, İktisat Tartışmaları 1, 2004.

Arın, Tülay: "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelişmiş Kapitalizm", *Onbirinci Tez Kitap Dizisi*:1, Uluslararası Yayıncılık, İstanbul, Kasım 1985, s. 104-138.

Borotav, Korkut; *"100 Soruda Gelir Dağılımı",* Gerçek Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul, 1980.

Braudel, Fernand; *Medeniyet ve Kapitalizm*, Çev. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, İkinci Baskı, İstanbul, 1996.

Demir, Ömer*; İktisatta Yöntem Tartışmaları*, Vadi yayınları, Ankara, 1996.

Divitçioğlu, Sencer, *Değer ve Bölüşüm*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No:2168, İstanbul, 1976.

Ercan, Fuat; **"***Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik",* Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996.

Ercan, Fuat: "Türkiye: Küreselleşme ve Sanayi" (Panel), TMMOB Sanayi Kongresi 2001, *Küreselleşme ve Sanayileşme Bildiriler Kitabı,* İstanbul, 2002. s.423-446.

Erol,Ümit: *Eleştirel Bir Gözle Serbest Piyasa*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Eren, Ercan, *"İktisatta Yöntem",* Ezgi Kitabevi, Bursa, 1994.

Fleetwood, Steve, (çev. Gökmen Tarık Acar), *"Neoklasik İktisat Neden Hiçbir Şey Açıklamaz?",* Post Otistik İktisat içinde, Der. Kaya Ardıç, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti İktisat Dergisi, İktisat Tartışmaları 1, 2004.

Foucault, Michel, *"Toplumu Savunmak Gerek",* Çev. Şehsuvar Aktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

Hardt, Micheal and Negri, Antonıo**;** *İmparatorluk*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.

İnsel, Ahmet; *"İktisat İdeolojisinin Eleştirisi"*, Birikim Yayınları,4. Baskı, İstanbul, 2003.

İşgüden, Temel, Köne, Aylin Çiğdem; "Ortodoks İktisat Üzerine Notlar", *Doğuş Üniversitesi Dergisi***,** Sayı:5, Yıl:2002.

Kara, Ahmet; "Neoklasik İktisatta Pozitivist Metodoloji: Eleştirel Bir Yaklaşım*", İktisatta Yöntem Tartışmaları*" içinde, Ed. Ömer Demir, Vadi Yayınları, Ankara, 1996.

Kazgan, Gülten, *İktisadi Düşünce*", Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980.

Kazgan, Gülten; *"İktisat ve Etik",* http://kazgan.bilgi.edu.tr/docs/iktisat_ve_Etik.doc Erişim: 29.05.2006.

Meusburger, Peter; *The Spatıal Concentratıon of Knowledge***,** Erdkunde 54, 2000. Erişim http://www.ru.nl/socgeo/colloquium/ Meusburger2000.pdf, 12.07.2006.

Nelson, Julıe A.; "Clocks, Creatıon and Clarıty: Insıghts on Ethics and Economics From A Feminist Perspective", *Ethical Theory and Moral Practice***,** 7, Kluwer Academic Publishers, Netherlands, 2004.

Önder, İzzettin; "Talep-Yanlı'dan Arz-Yanlı'ya", *Prof.Dr. Yüksel Ülken'e Armağan,* İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Umur Matbaacılık, İstanbul, 2000.

Önder, İzzettin: "Küreselleşme ve Ulusal Ekonomiler Açısından Egemenlik Sorunu", *Küreselleşme ve Ulus Devlet*, Yıldız Teknik Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2001b. (Çevrimiçi) http://www. stratejik.yildiz.edu.tr/makale3.htm.

Önder, İzzettin; "Otistik Bilim Tartışılmalıdır*", Maliye Güncesi;* İktisat Fakültesi Maliye Bölümü Bülteni, Sayı: 5, Mart 2001a. http://maun.istanbul.edu.tr/iktisat/maliye/bulten5/bulten5.htm Erişim: 29. 05.2006.

Polonyi, Karl (Çev: Ayşe Buğra), *"Büyük Dönüşüm",* İletişim Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2002.

Robinson, Joan; *İktisadi Felsefe* (Çev: Mehmet Tomambay), V Yayınları, Ankara, 1986.

Sen, Amartya; *"Etik ve Ekonomi",* Erişim: http://www.tkyd.org/yayın/ etikveekonomi.pdf , 05.08.2006.

Soyak, Alkan; "Nobel İktisat Ödülleri Üzerine Bir Yorum*", Finans-Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, Yıl:4,* Sayı:256, Ekim 2003.

Sweezy, Paul M. "More (or Less) Globalization", *Monthly Review*, September 1997 (Erişim) www.monthlyreview.org/mrglobal.htm 30.04.2003.

Weisskopf, Walter A., (Ed. Oya Köymen*) Yabancılaşma ve İktisat* , Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1996.

Yay, Turan; "İktisatta Değer Yargılarının Yeri ve Önemi Üzerine", *İktisat Yazıları* içinde, Turan Yay, Gülsün Gürkan Yay, Beta Yayınları, İstanbul, 2000.

İKTİSAT BİLİMİNİN GÜVENİLİRLİK SARSINTISI BAĞLAMINDA İNSANLAR, İKTİSATÇILAR VE İKTİDARLAR

Timuçin YALÇINKAYA

Giriş

İktisat, sosyal bilimler içinde öncü ve yöntem-kavram ihraççısı olma çabası içindeki bir bilimdir. İktisadın eleştirmekten çok, dayatmak çabası egemendir. Herhangi bir insan davranışının (iktisadi bir davranış olmasa da) iktisadi kavramlarla açıklanmaya çalışılması ve iktisadi sürecin sonuçlarına ilişkin olarak kendisine yöneltilecek "**aciz bilim**" eleştirilerine iktisadın *ceteris paribus* (varsayım) kılıcını çekmesi; iktisadın "**dayatma**" olarak görülebilecek yanlarıdır. Buna karşın, iktisada yöneltilen eleştiriler de yok değildir. Bu eleştiriler, iktisadı kimi zaman geliştirmek, kimi zaman da yermek amacıyla üretilmektedir. İktisada içeriden gelen eleştiriler yöntem konusuna yoğunlaşmakta iken; dış kaynaklı eleştiriler bir yandan yöntem ve kavram tutuculuğuna, diğer yandan da iktisadi sistemin dengesiz sonuçlarına yöneliktir.

İktisadın yöntem bakımından soyutlama ağırlıklı karakteri, öznellikleri ihmal ettiği savıyla tarihsel, mekânsal ve insanın değerini öncelikli gören yaklaşımlarla bir ölçüde dengelenmiştir. *Homo oeconomicus* gibi temel bir varsayım üzerine oturtulan çözümleme ve politika üretme mantığı, açıklanamayan her iktisadi davranışın ortaya çıkışında iktisadı güven bunalımına sürüklemektedir. Bu bağlamda "**bilim olma**" kaygısı ile matematiğe yakınlaşma çabası, iktisadı "**insan için olma**" gerçeğinden uzaklaştırdığı için, iktisat yerilmeye açık bir görünüm sergilemektedir.

İktisadi sistemin liberal felsefe içerikli ve *homo oeconomicus* mantığına dayalı olmasının yarattığı toplumsal sorunlar da iktisadı güvenilirlik sarsıntısına uğratmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin

ve bu ülkelerin firma ya da bireylerinin, iktisadi sistemde dışlanan konumda olmaları; ulusal ve küresel çapta sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel ikilemlerle örülmüş karmaşık bir yapı ortaya koymaktadır. Bu yapıda üstü örtülü bir sınıflar arası çatışma zemininin varlığı hissedilmektedir.

İç ve dış kaynaklı, yöntem ve sistem eksenli eleştiriler yoğunlaşmakta iken, iktisatçılar, özellikle de akademisyen iktisatçılar ne yapmaktadırlar? Bu soruya verilecek yanıtın iktisatçılardan gelmesi; aslında iktisatçıların bir başarısı sayılabilir. Öyle ki; ideolojiden beslenmeksizin çalışamayan iktisatçılar, ideolojilerinde saklı değer yargılarının kazandırdığı tutuculuğu, uğraştıkları "**iktisat**" alanında da göstererek özeleştiriden uzak, hatta özsaygı sorunları yaşadıkları bir toplumsal konumdadırlar. Bu nedenle, iktisatçıların kendilerine şu soruyu sormaları çok önemlidir: **"İktisatçılar ne yaparlar?"** İktisadın, yöntem karşıtlıkları ve sistem karmaşıklıklarına çözüm üretme başarısının sağlanamaması ve güvenilmeyen, iç karartıcı bir bilim kimliğinin hüküm sürmesi; iktisatçılara, özellikle akademisyen iktisatçılara büyük bir sorumluluk yüklemektedir.

Bütün bu çerçevede bu çalışmadaki amaç; bir bilim olarak iktisada normatif bir açılım katarak, yöntem ve sistem konusunda bir bilim politikası denemesi ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda birinci bölümde, iktisadı yöntem ve sistem konusunda güvenilirlik sarsıntısına iten olgular ve gelişmeler sorgulanmaktadır. İkinci bölümde ise, "**iktisatçıların bakış açısı**" ile "**iktisatçılara bakış açısı**" bağlamında iktisat için bir yöntem ve sistem politikası önerilmektedir. Son bölümde ise, iktisadın gelişimine yönelik bu politikalar ekseninde, "insanlar" olarak nitelendirilmekte olan, toplumun geniş kesimleri ile "iktisatçılar" ve "siyasi iktidarlar" arasındaki etkileşim değerlendirilmektedir.

Sorgulanan İktisat

Öncelikli insan ihtiyaçlarının fizyolojik-ekonomik temelli olmasının yarattığı toplumsallık bakımından iktisat; kimi zaman yerilmek, kimi zaman da geliştirilmek amaçlı olarak eleştirilere uğramaktadır. Eleştirel aklın iktisadın içinden doğması, ağırlıklı olarak gelişime katkı sağlar nitelikte olurken; disiplinin dışından yöneltilen eleştiriler, iktisadı yerme amaçlı olarak özellikle diğer sosyal bilim dallarından gelmektedir. İktisadın yöntem bakımından en çok esinlendiği bilim olan fizik ise, zaten iktisada ve hatta birçok bilime yöntem ve kavram ihraç ettiği için öncü konumdadır; bu bağlamda hem inceleme alanla-

rının farklılığından, hem de yöntemsel gücünden dolayı fizik, iktisadı eleştirmeye ihtiyaç duymamaktadır. İktisat, sosyal bilimler içinde öncü ve yöntem-kavram ihraççısı olma çabası içindeki bir bilimdir. İktisadın eleştirmekten çok, dayatmak çabası egemendir. Bir yandan, herhangi bir insan davranışının (iktisadi olmasa da) iktisadi kavramlarla açıklanmaya çalışılması, diğer yandan da ekonomik sürecin sonuçlarına ilişkin olarak kendisine yöneltilecek "aciz bilim" eleştirilerine *ceteris paribus* (varsayım) kılıcını çekmesi; iktisadın "dayatma" olarak görülebilecek yanlarıdır. İktisada yöneltilen eleştiriler bakımından şu farklılığı vurgulamak gerekir: İçeriden gelen eleştiriler yöntem konusuna yoğunlaşmakta iken; dış kaynaklı eleştiriler (diğer sosyal bilim dallarından ve toplumun çeşitli kesimlerinden), ekonomik sistemin dengesiz ve etik dışı sonuçlarına yöneliktir.

İktisadın bir bilim olarak değerlenmeye başlayışı, ağırlıklı olarak Klasikler'e bağlansa da, Merkantilizm'le birlikte amaçlı ekonomik faaliyetlerin önemsenmesi ve Fizyokratlar'la birlikte çözümlemeci mantığın egemen olmaya başlaması, iktisadı toplumda belli bir konuma oturtmuştur. 1750-1770 döneminde beliren Fizyokrasi; Cantillon, Petty gibi Son Merkantilistler[1] olarak değerlendirilebilecek iktisatçılarla birlikte, bilimsellik esası sağlamak adına iktisadı önemli bir aşamaya getirmiştir. Ancak, iktisadın kavramlar ve araçlardan oluşan alet kutusunun oluşum süreci; asıl Klasikler'in katkılarıyla ve belki de bugün bile, alternatifi oluşturulamamış, "**paradigma**" özü kazanmış bir yaklaşımla başlamıştır. Gerçekten de, Klasik iktisatçıların bu bilime kazandırdıkları kavramsal ve araçsal temel, zaman zaman sorgulansa da, iktisadın doğuşunda ve gelişiminde, hatta diğer bilimlerce saygınlık görmesinde sağlam bir altyapı olmuştur. Bu açıdan, Klasikler'i iktisadın ***ata***sı sayılabilecek ***homo faber***i (alet yapan) olarak ifade etmek bile mümkündür. (Bu özellik, Klasikler'in uzantısı niteliğindeki Neoklasikler'de de görülmektedir.)

lasikler'in, iktisadı toplum bütünündeki bir parça olarak değerlendirmeleri, "**politik iktisat**" (***political economy***) kavramıyla iktisada **tümel** (***holistic***) bir kimlik kazandırmıştır. Ekonomik büyüme, büyümenin kaynakları, gelir dağılımı, servet edinme gibi konulara yönelik çözümlemeci yaklaşım, bu bütünselliğin yansımasıdır. Klasik iktisat paradigmasının öz değerleri ise, alet kutusunun sarsılmaz gücüne bugüne dek kaynaklık eden felsefesi, ilkeleri ve varsayımlarıdır.

[1] Recep KÖK, İktisadi Düşünce -Kavramların Analitik Evrimi-, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1999, s.46.

Klasik iktisat, Locke, Hume gibi felsefecilerle iktisada yansıyan faydacılık felsefesi temeline dayanmaktadır. Liberalizm felsefesiyle iç içe olan faydacılık, çıkarlarını gözeten ve iktisadi faaliyetlerini bu esasta sürdüren karar birimi tipolojisi yaratmıştır. Bu tipoloji, homo oeconomicus'u işaret etmektedir. Akılcılık temelinde çıkarlarının mücadelesini veren ve çıkarını (faydasını ya da kârını) en büyük hâle getirmeyi amaçlayan saf iktisadi bir alet; homo oeconomicus. ***Homo oeconomicus'un duyguları aklına baskın değildir ve yetinmecilik onun felsefesinde yer almaz.*** Eğer öyle olsaydı, homo oeconomicus denilen insan, örneğin, yandaki dükkân sahibinin sağlık sorunları nedeniyle yaşadığı parasal sıkıntısı karşısında duygusal davranıp onunla rekabetten vazgeçebilir; yine örneğin, haram gibi bir dinî gerekçeyle, çok yemek yemekten kaçınabilir, karnı doymasa da yedikleriyle yetinebilirdi. Duygularıyla, değer yargılarıyla hareket etmeyen, zaman ve mekân tanımayan homo oeconomicus ***evrensel (!) bir değerdir*** ve iktisada yöneltilen eleştirilere karşı savunma aracı olacak şekilde ***varsayımdır***.

"Bırakınız düşünsünler, bırakınız söylesinler." felsefesine dayalı olarak "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler." deyişiyle simgeleştirilen liberal düşünce de, Klasikler'in düşünsel arka planının önemli boyutlarından biridir. Tam da burada, liberal düşüncenin oluşumunda etkili olan iki boyuttan bahsetmek gerek: Boyutların birisi; Ricardo, Say gibi Klasik iktisatçıların liberalizmi gerektiren işlerle uğraşmalarıdır. Örneğin; Ricardo **borsa komisyoncusu**, Say **sanayici**dir. Bu kişisel yanları, ister istemez doğadaki gibi işleyen, devlete pasif rol biçmiş bir iktisadi düzenin kurgusunu oluşturma çabalarını yaratmıştır. Dolayısıyla, faydacı-liberal düzenin böylesi bir ideolojik öz içerdiği gözden kaçırılmamalıdır. Diğer taraftan, **ahlâk felsefecisi** Smith ve **rahip** Malthus'un açılımları tümdengelim ve soyutlamacılık içermekle birlikte, bunları diğer Klasikler kadar mutlaklaştırmamış; toplumsal değerlerin çözümlemelere eklenmesine[2] ve akılcılık, tam bilgi, homo oeconomicus gibi varsayımların yumuşatılmasına öncülük etmiştir[3].

Liberal düşüncenin oluşumunda etkili olan ikinci boyut ise; 1789 Fransız Devrimi ile yaygınlaşan "özgürlük" düşüncesidir. Bu düşünce, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve coğrafi olarak çözülmesine de yansıyan, devletler boyutunda bir özgürlük olduğu gibi, kişisel düzeyde de evrensel anlam kazanan bir düşüncedir. İktisadın düşünsel ve

[2] Ayşe BUĞRA, İktisatçılar ve İnsanlar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.92-97.
[3] Dinç ALADA, İktisat Felsefesi ve Belirsizlik, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2000, s.41.

kavramsal temelleri atılırken de siyasi ve toplumsal boyutlardaki özgürlük esasından etkilenilmiştir. Liberalizm felsefesinin iktisada girişi bu yolla da olmuştur. Hatta denilebilir ki; ilk kez 1798'de kullanılan bir terim olan ve bireyin sahip olduğu hak ve özgürlükler bağlamında bireyselliğini korumayı taahhüt eden "hukuk devleti" de, liberal zihniyetten ve liberalizm ideolojisinden, sınıfsal olarak da burjuvazi ile temaslı bir şekilde doğmuştur[4]. Çünkü burjuvazinin, bir anlamıyla da homo oeconomicus'un amaçlarının gerçekleşebilmesi, devletin hukukla sınırlandırılarak iktisadi alana müdahale etmemesiyle mümkündür.

Klasik iktisatçıların yaklaşık 1 asır süren değerlendirmeleri, zihniyet olarak Neo-klasik iktisatçılarla sürmüştür. Ancak, bu kez tümel (holistic) bakış, tikelleşmiştir. Toplumun bütününü ilgilendiren yaklaşımlardan uzaklaşılarak, birey ve firmanın davranışlarına temel oluşturan fiyat mekanizmasına ve öznel çıkar dürtüsüne ağırlık veren yaklaşımlara geçilmiştir. Ancak, hep birey davranışı ele alınıyor ve kuramlar bunun üzerine kuruluyor görüntüsü hâkim olmakla birlikte, birey, her konuda akılcı olduğu varsayılarak aslında sistemin, çözümlemenin dışına itilmektedir[5]. Öyle ki; birey -insan- sadece akıldan ibaret olarak değil, sezgileriyle, kuşkularıyla ve daha başka duygularıyla da eylemde bulunmaktadır. Sanayi Devrimi ile şekillenen ve faydacı-liberal ideolojiye dayanan sistemin yarattığı dengesizliklere eleştirel bakış geliştiren Marx'ın da bu noktada anılması gerekir. Öyle ki; Marx'ın toplumsal sistem bütününe yönelik eleştirileri, Neo-klasikler tarafından bir ölçüde gölgede bırakılmak istenmiştir denilebilir. Çünkü Neo-klasikler'in çözümlemesi, sınıf ayrımını gözetmeyen, atomik ve homojen karar birimlerini eksene oturtan bir çözümlemedir[6].

Klasikler, tümdengelimci ve soyutlamacı bakış açısı ile evrensel kanunlar üretirken, Neo-klasikler, bu çabalara matematikle eşlik etmiş, davranışları, her zaman ve mekânda geçerli modellerle açıklama amacı da taşımışlardır. Jevons, Menger, Walras gibi iktisatçıların homo oeconomicus'un çıkarlarını en büyük kılma amacını matema-

---

[4] Doğan ÖZLEM, "Hukuk Devletini Sosyal Devlet İçinde Düşünmek", *Kavramlar ve Tarihleri I içinde*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2002, s.157.

[5] İzzettin ÖNDER, "İktisat ve Psikoloji İlişkisi Üzerine", *İktisat Dergisi,* Sayı:453, Eylül 2004, İstanbul, s.57.

[6] Sadık ACAR, Uluslararası Reel Ticaret: Teori, Politik, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s.54.

tikselleştirmeleri; iktisadın fizik gibi "**sağlam bir bilim**"e[7] benzeme ve yöntemsel özüyle kesin ve ölçülebilir bilgiyi üretme arayışlarına hizmet etmiştir. "Politik iktisat" (political economy) teriminden "**saf iktisat**" (**economics**) terimine geçiş de bu bağlamda söz konusu olmuş ve terim ilk kez 1871'de Menger'in kitabında geçmiştir (Principles of Economics).

Klasik iktisatçıların görüşlerinin egemen olmaya devam ettiği 1848-1860 döneminde Engels'le birlikte eserlerini ortaya koyan Marx da, yöntem ve çözümleme araçları bakımından Klasikler'den sayılabilir. Öyle ki; Marx, Klasikler'in emek-değer kuramını ve tümel yaklaşımını kullanmıştır. Farklılığı ise, toplumsal sorunlara yol açan iktisadi sisteme yönelttiği eleştiriler bağlamındadır.

Klasikler'in ve paradigma anlamında devamı sayılabilecek Neoklasikler'in, egemen iktisat okulu olarak kök salması söz konusudur. Bu yüzden, Klasikler ve Neo-klasikler'in oluşturduğu paradigma gelenekselleşmiş; iktisatçıların ve iktisatçı olmayanların eleştirileri "**iktisada yönelik**", ancak, üstü örtülü şekilde "**geleneksel iktisada yönelik**" olmuştur. Fizik, kimya, biyoloji gibi bilimlerde ideolojik içerik hiçbir zaman olmamasına karşın, iktisat, uğraşçılarınca her ne kadar fiziğe benzemek çabasıyla yürütüldüyse de, doğasına uygun olarak ideolojiden kopamamış; bu durum, Klasikler'in ve Neo-klasikler'in yaklaşımlarıyla iktisadın gelenekselleşmesine altyapı oluşturmuştur.

Geleneksel iktisat, iki açıdan eleştirilerle karşılaşmıştır: Birincisi, yöntem alanında; diğeri ise, iktisadi sistemin sonuçlarına yöneliktir. Yöntem eleştirileri, ağırlıklı olarak bilimin kendi içinden kaynaklandıysa da, ***sosyal bilim dallarının başrol oyuncusu ve ağabeyi*** olma kavgalarının verildiği zeminde iktisat, özellikle sosyoloji tarafından yerilmiş; hatta "**emperyalist**" olarak suçlanmıştır[8]. İktisadi sisteme yönelik eleştiriler ise, bilimsel çevrelerin yanı sıra, hatta sıklıkla, sistemin olumsuzluklarını yaşamlarında hisseden toplum kitlelerince dile getirilmiştir.

Yöntem ve kavram ihraççısı olma çabası, hatta saplantısı, iktisadı (Klasik ve Neo-klasik iktisadı) bir ideoloji olarak konumlandırmıştır[9]. Bu çerçevede iktisat, ***ideoloji kökenli bir ideoloji*** olarak değerlendirile-

---

[7] Gülten KAZGAN, İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s.32.

[8] Feridun YILMAZ, "İktisat ve Sosyoloji: Rakip Kardeşlerin Hakimiyet Kavgası", *Toplum ve Bilim Dergisi,* Sayı:95, Kış 2002-2003, İstanbul, 2002, s.65.

[9] Ahmet İNSEL, İktisat İdeolojisinin Eleştirisi, Birikim Yayınları, İstanbul, 2000, s.7.

bilir; kendisi de ideolojik özünden beslenmiştir. İktisadın, akılcı, tam bilgili, faydacı bireyi homo oeconomicus; tüm insan davranışları için bir model olarak görülmektedir. Evrensellik kazanmış bu model, sadece iktisadi yaşamı değil, toplumların sosyal, siyasi, kültürel, cinsel her türlü faaliyetini açıklayan tılsımlı bir öğedir[10]. Bu durum da, iktisada "**ideolojik**", "**emperyalist**", "**kibirli**" gibi sıfatların giydirilmesinin gerekçesini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, iktisadın evrensel modelinden uzaklaşan birtakım açılımlar olarak ifade edilebilecek, mekânsal, tarihsel ve toplumsal perspektiflerin önemini vurgulayan yaklaşımlardan söz edilebilir.

İktisadi bir okul olmaya en yatkın olarak Tarihçiler, Kurumcular ve Davranışçılar sayılabilir. Bunlar dışında Knight, Keynes, Schumpeter, Hutchison, Simon gibi bireysel-eleştirel yaklaşımda bulunan iktisatçılar da vardır. Bu okullar ve iktisatçılar, yoğunlukla 20. yüzyılda var olmuşlardır. Ancak, geleneksel iktisadın faydacı-liberal felsefesini devam ettiren Hayek, Mises gibi iktisatçılarla; Paracılar, Rasyonel Beklentiler Okulu, Arz Yanlı İktisatçılar gibi topluluklar da yine 20. yüzyılda egemen iktisat görüşünü temsil etmişlerdir. Hatta denilebilir ki; 1980'li yıllarla birlikte Reagan ve Thatcher hükümetlerinin siyasi söylemlerinin de desteğiyle faydacı-liberal görüşün egemenliği pekişmiş, 1991'de SSCB'nin çözülmesiyle de zirveye çıkmıştır.

Geleneksel iktisada eleştirel yaklaşımın temsilcileri olan, yukarıda sayılan okullar ve iktisatçıların eleştirileri; tümdengelim yöntemine ve soyutlamacı mantığa yönelmiştir. Toplumların tarihsel ve mekânsal olarak öznel koşullarda biçimlendiğinden dem vuran bu yaklaşımlar, geçmişteki iktisadi söylemlerin de kendi koşulları içinde biçimlendiğini vurgulamaktadırlar. Bunda haklı oldukları söylenebilir: Liberalizm ve faydacılık temelli iktisadi sistem için koşul olan, geleneksel iktisadı betimleyen gerçekler söz konusudur. Bu gerçekler arasında, Ricardo'nun borsa komisyonculuğu, Say'ın sanayiciliği, burjuva sınıfını koruyan yasalar, Fransız Devrimi, Avrupa kaynaklarının yetersiz olmaya başlaması, coğrafi keşifler, Osmanlı ve Rus varlıklarının etkileri ve iktisadın fiziğe benzeme çabaları sayılabilir. Ancak, koşulların belirlediği bir kuramsal temele rağmen unutulmamalıdır ki; geleneksel iktisat, bir bilim olarak iktisadın alet kutusunu geliştirmiştir. Bu özellik, önemsenemez bir durum değildir.

---

[10] Erinç YELDAN, "İktisat ve İktisatçı Nereye?", *Toplum ve Bilim Dergisi,* Sayı:95, Kış 2002-2003, İstanbul, 2002, s.148.

İktisadi çözümlemelerde soyutlamacılığın bir risk içerdiği gerçeğinden hareket eden bu eleştirel yaklaşımlar, öznellikleri dikkate alan tümevarımı öne sürmektedirler. Ancak, fizik, kimya, biyoloji vb. dallardaki gibi, üzerinde deneme yapılabilen ve tekrarlanan olaylara ilişkin kanun üretmek, iktisatta mümkün değildir. Aksine, öznellikler, tekrarlanmayı zorlaştırmaktadır. Her bireye ve firmaya ilişkin ayrı ayrı kuramlar da geliştirilemeyeceğine göre, bu eleştirel yaklaşımların işlevi; "**kuram**" ile "**gerçek**" arasındaki farkı vurgulamak ve öznellikleri, özellikle iktisat politikası kurgulamak bakımından önemli oldukları için dikkatlere sunmaktır.

Eleştirilerin yoğunlaştığı bir başka alan, homo oeconomicus'a ilişkindir. Akılcı, tam bilgili ve faydacı insan homo oeconomicus, aslında evrensel değildir. Bir modeldir ve kuramların geliştirilmesine kolaylık sağlayan bir varsayımdır. Gerçekte ise insan her zaman akılcı olamamaktadır. Sezgileri, duyguları, içgüdüleri ekseninde de davranmaktadır. İktisadın emperyalizmine konu olması bir kenara, homo oeconomicus'un davranış yapısının geçerliliği iktisadi faaliyetler için bile tartışmalıdır. "Armağan" örneği homo oeconomicus'un varlığına yönelik tartışmalar konusunda meşhur bir örnektir[11]. Bir yakınına armağan alan bir kişi, vereceği armağan karşısında nasıl bir fayda elde etmeyi ummaktadır; armağanı satın alırken fiyatına nasıl bir akılcılıkla yaklaşmıştır; armağan edilen kişi karşılık olarak bir şey vermeyi düşünür mü, yoksa böylesi bir karşılık zorunluluk mudur? Bu sorulara verilecek yanıtlar, büyük bir olasılıkla homo oeconomicus'un gerçekliğini sarsacak yanıtlar olacaktır. Yine de unutmamak gerekir ki; homo oeconomicus bir varsayımdır; çözümlemeyi ve kuramsal temeli kolaylaştırma işlevi görmektedir.

İktisada yönelik eleştirilerin bir başka alanı, homo oeconomicus varsayımının da içerdiği "tam bilgi" ile ilgilidir. Neyin bilgi olduğu, davranışları biçimlendirdiği, bilginin nerede olduğu gibi pek çok sorgulayıcı bakış açısı tam bilgi sahibi olmanın gerçekte mümkün olmadığına işaret etmektedir. İnsan, tam bilgi ekseninde faaliyette bulunmamaktadır. Ancak, tam bilgisiz de değildir. Bu noktada, 1978 yılı Nobel Ekonomi Ödülü'nü alan Herbert Simon'ın "**sınırlı akılcılık**" kuramı ve "**yetinmecilik**" kavramı, *homo economicus*'a karşı bir yakla-

[11] Yahya MADRA, Ceren ÖZSELÇUK ve Kenan ERÇEL, "Bir Tabu Olarak 'Ekonomi'", *Toplum ve Bilim Dergisi,* Sayı:95, Kış 2002-2003, İstanbul, 2002, s.111.

şım olarak yardımcı bir bakış açısı oluşturabilir[12]. Simon bu yaklaşımında insanların kısmî bilgi ile davrandıklarını, "**ulaşılabilen/ulaşılamayan bilgi**" ayrımından çok, "**işlem görebilen/işlem göremeyen bilgi**" ayrımının önemli olduğunu dile getirmektedir[13]. Karar birimi tam bilgiye ulaşamayacağı için, iktisadi faaliyetini gerçekleştirirken işlem görebilecek bilgileri seçmekte ve toplamaktadır. Simon'a göre; iktisadi davranışlar maksimizasyona değil, bireyin istek düzeyine göre belirlenen bir "**yetinmeciliğe**" yöneliktir (BUĞRA, 1999:299). Öte yandan, bireyin bilgi edinme maliyetinin, bilginin faydasından daha fazla olacağı durumlarda, "**akılcı cehalet**"in bilinçli olarak seçileceğini söyleyen Yeni Kurumcular'ın katkıları da[14] tam bilginin, dolayısıyla homo oeconomicus'un sorgulanmasına yöneliktir.

İktisadın homo faber'i olan Klasikler içinde öncü konumları olmasına karşın, Smith'in ve Malthus'un, tümdengelimci ve soyutlamacı evrensel kanunları mutlaklaştırmadıkları bir gerçektir. Tam bilginin olup olmadığına, insan zihninin dağınıklığına, akılcılığın bozulabileceğine, bu Klasikler'den de önce Cantillon değinmiş[15]; 20.yüzyılda geleneksel iktisada yöneltilen yöntem eleştirilerinde bu iktisatçılardan yoğun şekilde esinlenilmiştir. Bugün nasıl ki; bir bireyin, firmanın ya da ülkenin ekonomik davranışları ve süreçleri, Klasikler'in ve Neoklasikler'in ortaya koyduğu alet kutusundan yola çıkılarak açıklanıyorsa, eleştiriler de eski dayanak noktalarını kaynak olarak kullanmaktadır. Örneğin; refah kavramı günümüzde sadece iktisadi alanda, kolay ve çok tüketebilmeyi sağlayan zenginlik anlamında değil, zaman değeri yaratabilme, güvenlik içinde olma ve topluma yabancılaşmama gibi boyutlar da içermektedir. Bu bakımdan, Smith'in *Wealth of Nations* ile "zenginliği"*, The Theory of Moral Sentiments* ve *History of Astronomy* ile de "güvenliği" incelediği; zenginlik ve güvenlikten bir bütün yaratmaya çalıştığı söylenebilir[16]. Bu dengeleme arayışı diğer

---

[12] Herber SIMON, "Rational Decision-Making in Business Organizations", *Nobel Lectures in Economic Sciences 1969-1980 (Edited by Assar LINDBECK in 1992)*, Stockholm, www.nobel.se, 1978, p.351.

[13] Enver Alper GÜVEL, Politik İktisat ve Akıl, Alfa Yayınları, İstanbul, 1998, s.168.

[14] Ömer DEMİR, Kurumcu İktisat, Vadi Yayınları, Ankara, 1996, s.182.

[15] Richard CANTILLON, "Essay On The Nature of Commerce in General", 1755, http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/%7Eecon/ugcm/3ll3/cantillon/essay1.txt, Erişim tarihi:10.04.2004.

[16] Dinç ALADA, a.g.k, s.26.

Klasikler'de yoktur. Akılcı-faydacı iktisadi davranışların sosyal, öznel, duygusal bir içerik kazanabileceği saptaması, 20.yüzyılın ve günümüzün de iktisadi düşüncesine kaynaklık etmektedir. Hatta bir Neoklasik olarak Marshall'ın, kitabının henüz birinci sayfasında, iktisadı psikolojik bir bilim olarak nitelendirmesi dikkate değerdir[17].

İktisadın sorgulanmasının bir boyutu "yöntem" üzerine iken, bir başka boyut "iktisadi sistem" ile ilgilidir. Bugünkü iktisadi sistem sonuçlarının dengesizliğine yöneltilen eleştiriler Marx'ın eleştirileriyle bir bağ içermektedir. Marx'ın 19.yüzyılda iktisadi sisteme (kapitalizme) yönelttiği eleştiriler, sınıflar arasındaki dengesizlik ve çatışmalara yönelikti. Benzer çatışmanın günümüzde de var olduğu açıktır. Koşullar her ne kadar değişmiş olsa da, küreselleşme süreci iktisadi sistemin uluslararası boyutta sorunlara yol açmasına sebep olmaktadır. Üstelik bu kez sadece sosyo-ekonomik değil, siyasi, kültürel ve ekolojik sorunlar bütünsellik içinde gündemdedir. Faydacılık-liberalizm felsefesi yine eksendedir. Bu felsefenin yarattığı küresel ekonomik faaliyetler sınır tanımamakta; ancak, her ülkede birtakım ekonomik ve toplumsal sorunlara açık yapılar oluşturmaktadır. Bu da, yöntem karşıtlıklarına ek olarak, iktisadi sistemin açmazları ve dengesizlikleriyle örülü bir "dünya toplumu" yaratmaktadır.

Bilgi toplumu olarak adlandırılan günümüzün toplumsal sistemi; bilgi teknolojilerine dayalı bir ekonomik sistem kurmaktadır. Ancak, bu kadar basit bir çözümleme yapıp bırakmamak, bilim insanı kuşkuculuğu ile sistemin ilkelerinin ve işleyişinin arka planına bir göz atmak gerekir. Bu arka planın göze ilk olarak çarpan noktalarından biri; geleneksel iktisadın felsefesinde de yer alan faydacı-liberal zihniyettir. Bu kez, 19. yüzyılda olduğundan daha köklü ve küresel çapa yayılmış olan, serbest rekabete dayalı bu zihniyet, eleştirileri de belli ölçüde bastırmıştır. SSCB'nin çözülmesi buna bir işarettir. Alternatif bir iktisadi sistem olarak sosyalizmin varlığı, zamanla siyasi-soğuk savaşa dönüşen bir karşıtlık ortamına da yol açmıştı. Ancak, kapitalizmin (piyasa ekonomisinin) dinamikleri ve yenilikçiliği, refah yaratmaya daha uygundu ve sosyalizmin yarattığı seçenek bu refah potansiyeli karşısında silik kalıyordu. Nitekim 1991'de sosyalizm çözüldü.

Alternatifsiz kalmasından sonra piyasa ekonomisi de kendini sorguladı. Fakat bu sorgulama, tüketim toplumu yaratmak için hangi araçların türetileceğine ve tüketmeye hazır topluma sunulmak üzere

[17] Herbert SIMON, a.g.m., p.343.

hangi ürünlerin (metaların) geliştirileceğine yönelik bir sorgulamaydı. Yani, piyasalar ve piyasaların egemen aktörü olan kapitalist sınıf, kendi kazanç kurgusunun güvenliğini arttırmaya ve kurguyu geliştirmeye çabalıyordu. "**Tüketim toplumu**", aslında "**meta toplumu**" oluyordu. Maddi değer, insanın değerinin önüne geçiyordu. İnsan amaçsallaşmaktan çıkıyor, araçsallaşıyor; amaç ise "**madde**" oluyordu. Böylelikle piyasa ekonomisi, piyasa toplumuna dönüşüyor; tüm insan davranışları faydacı-liberal perspektiften değerleniyor, ancak, bu arada piyasa ekonomisi ***refahı arttırıcı olma*** işlevine, ***refahı yaygınlaştırıcı olma*** işlevini ekleyemiyordu. Piyasa ekonomisinin yarattığı refah, oligopolistik özellik taşıyor, toplumsallaşmıyor; piyasa mantığı birkaç ülke ya da birkaç ulus-ötesi firma tarafından toplumsallaştırılıyordu.

Geleneksel iktisadın yöntem bakımından soyutlamacı karakteri, toplumsal gerçeklerden uzak olduğu için eleştirilmiştir. Eleştiriler bununla kalmayıp özellikle 1990'larla birlikte geleneksel iktisadın liberal ideolojisine yoğunlaşmıştır. Bu ideoloji sadece tüketim bakımından değil; çalışma hayatı bakımından da meta odaklıdır. 19. yüzyıldaki uzun çalışma saatlerinin ve sosyal güvenliksiz çalışma koşullarının varlığına ek olarak bugün teknolojik işsizlik gibi bir olgu da, özellikle nüfus artış hızı (emek arzı) yüksek az gelişmiş ülkelerde önemli bir toplumsal sorun hâlini almıştır. Küresel rekabet firmalar arasında olduğu gibi, emek sahipleri arasında da kurgulanmıştır. Bunun yansıması, firmalar açısından olumludur; uzmanlık ve yeteneği gelişmiş emek, yani rekabet gücü yüksek emek küresel çapta rekabet eden firmalara güç katabilmektedir. Ancak, meta odaklı yaşam tarzları; sosyallikten ve sosyal sorumluluktan uzak, toplumsal değerlerden kopuk insanlar ve ilişkiler yaratmaktadır. İktisadi sistem, adeta kanı ve canı olan robotlar ortaya çıkarmaktadır. Robotları çağrıştıran cismani yaşamlar, ruhani arayışları gündeme getirmiyor da değildir. Ne var ki; bu ruhani arayışların ulaştığı nokta, büyü, fal, tarikat gibi akıl ve bilim dışı olgulara ilişkindir.

İktisadın yöntem ve sistem tartışmalarının ortaya koyduğu bütün bu çerçeveden çıkarılacak en önemli sonuç; iktisadın, güvenilirliğini sorgulaması gerektiğidir. Bu açıdan, iktisatta bir bilim politikasının geliştirilmesi; iki boyutta, bilimsel yöntemin yeniden ele alınması ve iktisadi sistemin "insan için olma" felsefesiyle yenilenmesi boyutlarında sağlanmalıdır.

İktisat Bilimi İçin Yöntem ve Sistem Politikası

İktisat bilimine ve iktisatçılara (özellikle de akademisyen iktisatçılara) yönelik güvenilirlik sarsıntısının iki yanı vardır: Birincisi, iktisadi çözümlemelerde gerçekçilikten uzak yaklaşımların mutlaklaştırılması; ikincisi de, bu yaklaşımlarla kurulu iktisadi sistemin, refahı toplumsal değil, sınıfsal ölçekte yaratmasıdır. Bu güvenilirlik sarsıntısı, azınlıktaki akademisyen iktisatçılarca ve çoğunluktaki yoksul sınıflarca dile getirilmektedir. Bu akademisyen iktisatçılar, iktisadın bilimsel yönteminin ve kuramsal temeline hizmet etmeye çalıştıkları iktisadi sistemin etkinsiz kalışına eleştiri getirirken; yoksul sınıflar, ekonomik ve sosyal ihtiyaçları bakımından yoksun kaldıklarına dikkat çekmeye çalıştıkları eleştirilerde bulunmaktadırlar. Bu bakımdan, akademisyen iktisatçıların öncülüğünde ve devletin üstlendiği sorumluluk ve etkinlikle bir politika geliştirilmelidir.

İktisat, koşulların değişkenliği esası altında bilimsel açıdan var olma mücadelesi vermektedir. Mücadelenin ağırlığı ise bilimsel yöntem üzerinedir. Yöntem konusunda, varsayımlarının gerçeklikten uzak kaldığı ölçüde iktisadın "iç karartan bilim" kimliğine sürüklendiği göze çarpmaktadır. İktisat, içerdiği varsayımlar, öznellikler ve karmaşıklıktan dolayı, önerilen iktisat politikaları bağlamında hep yan etkileri olan bir bilimdir. Bu özellik de, kesinliğin ve sonuca götürücü açıklığın bulanıklaşmasına sebep olmaktadır. Bulanık zihinsel inceleme ve çözümlemeler, iktisadı, fizik, kimya gibi sağlam bilimler arasında değerlendirilemeyen bir bilim hâline getirmektedir. Sağlam doğa bilimlerinde söz konusu olmayan ideolojinin, iktisat kuramlarının oluşumuna etkisi, iktisadı bilim olma noktasında zayıflatmaktadır. İktisat, olgu ve olaylara yönelik evrensel kanunlar üretmeye çalıştığında ise, toplumsal gerçeklikten kopmakta, tam da bu noktada başlayan süreçte bir güvenilirlik sarsıntısı yaşamaktadır. Özellikle Neo-klasik iktisat okulunun tikel analizlerle ekonomik alanda ortaya attığı evrensel karar birimi tasviri; farklı alışkanlıkların, geleneklerin ve kurumların biçimlendirdiği toplumlarda yaşayan karar birimlerini soyutlamaktadır. Örneğin, Doğu ülkelerinde bireyselliğin değil, sosyalliğin daha önemli bir ilke olması; Batı iktisadının önerdiği fiyat mekanizması dışında, dayanışma gibi, devletin sosyal yardımları gibi kurumlar aracılığıyla cereyan eden ilişkileri doğurmaktadır. Üstelik bu ilişkiler iktisadi değil, toplumsal olarak değerlendirilmektedir.

İktisatta yöntemsel açıdan var olan sıkıntılar iktisadi sisteme de yansımaktadır. Fakat bu yansımaya geçmeden önce yöntem üzerine

bir denemenin değer bulabileceğinden hareketle bir akıl yürütme yapılabilir.

Bilim olma gayesi ve gayreti, iktisadı varsayımlarla var edecektir; bu yüzden, yöntem konusunda iktisattan çok şey beklemek pek doğru değildir. Ancak, şu çaba dikkate değer olacaktır:

İktisat, kuramlarını, doğadaki tekrarlanan olayları inceleyerek oluşturmamaktadır. O yüzden, iktisatta tümdengelim yöntemi, tümevarıma göre daha uygulanabilirdir. ***Deneme-yanılma-öğrenme süreci***, fizik, kimya gibi bilimlere özgüdür; bu yöntem iktisatta geçerli değildir. Ancak, gözlem, tümdengelimle de olsa iktisat kuramlarının ortaya atılmasında önemli bir yere sahiptir. İktisatta yalnızca tümdengelim yöntemini kullanmak ve onun egemenliğini mutlaklaştırmak da sakıncalıdır. Öyle ki; iktisada hem içeriden hem dışarıdan yöneltilen eleştiriler de bu yöntem konusunda yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla, "**tümdengelim-tümevarım dengesini gözeten bir yöntem kurgusu daha faydalıdır.**" önermesi üzerinde düşünmek, söz konusu eleştirileri göğüsleyebilir gibi görünmektedir. Tümdengelim-tümevarım dengesinde; önce gözleme dayalı olarak mantıksal akıl yürütme yoluyla belli varsayımlar altında, evrensellik iddiasında bir önerme ya da sav (kuram) ortaya konulur; sonra mekânsal, tarihsel, toplumsal özgünlüklerin ortaya çıkardığı, bu sav ya da önermeden sapmalar dikkate alınır; son olarak da, koşulların varlığı bağlamında sav ya da önerme yenilenir, uyarlanır. Özellikle, "**bilim olma**" ile "**insan için olma**" ikilemine düşmemek için bu tümdengelim-tümevarım dengesi üzerinde durulmalıdır.

İktisadi sisteme ilişkin eleştiriler de iktisadın yöntemsel sorunlarıyla bağlantılıdır. Temeldeki faydacılık-liberalizm zihniyetine dayalı tikel ve soyutlamacı analizler, kişisel çıkarı toplumsal çıkara göre daha önemli hâle getirmektedir. Böyle bir perspektifte oluşan piyasa ekonomisi sistemi, bir başka ifade ile kapitalizm, ağırlıklı üretim aracının sermaye olduğu bir üretim ilişkileri sistemidir. Toplum da bu üretim sistemine benzer şekilde yapılanmaktadır. Tıpkı mal ve hizmetlerin, fiyat mekanizması içinde, arz ve talep yasalarına göre mübadele edilmesi gibi, toplumsal ilişkiler de, "insan" da piyasalaştırılmaktadır. Tarihsel perspektifte 19. yüzyıldan, hatta Doğu ticaret yollarının ve yeni dünyanın keşfinin sağladığı birikimlerin oluşmaya başladığı 12. yüzyıldan günümüze kadar, serbestliğe dayalı ekonomik sistemin uygulandığı görülmektedir. Sosyalist sistem deneyimi ve sosyal devlet çıkışları gündeme geldiyse

de, günümüzde, özellikle 1980'lerden sonra oluşan liberal toplumsal ve ekonomik sistemin egemenliği bir gerçektir. Liberal sistem, refahı arttırabilme gücüne sahipse de, artan refah toplumsal ölçeğe yaygınlaşmamakta, sınıfsal ölçekte kalmaktadır. Hatta burjuva sınıfının içinde bile tekelleşme/oligopolleşme eğilimleri nedeniyle dengesiz bir refah dağılımı ortaya çıkabilmektedir. Dengesizlik doğal olarak bununla sınırlı değildir; emek sahipleri ve tüketicilerin de çeşitli şekillerde ve çeşitli düzeylerde sömürülmesiyle girişimci/burjuva sınıfına kaynak aktarılmaktadır.

Küreselleşme, bu sistem ve ilişkilerden, sadece boyutu itibariyle farklıdır. Kapitalizm, bu kez küresel ölçekte geçerli bir sistem olarak, burjuvaların yerine zengin ülkelerin, emekçi ve tüketici kesimin yerine de yoksul ülkelerin koyulduğu bir sömürü sistemi hâlini almaktadır. Tek tek ülkelerin içindeki sınıfsal ayrılıklar da doğal olarak devam etmektedir.

Sistem, devlet gücünü de zayıflatmaktadır. Refahı piyasa sisteminin arttıracağına dair kuramsal ve uygulamalı başarı örneklerini önüne koyan devlet, kendine sadece piyasa sistemini kurumsallaştırmak üzere yasalar çıkarma işlevi biçerek, toplumsal amaçlarını tasfiye etmektedir. Devlet de artık kapitalist zihniyete sahiptir; fakat kendisi kapital koymamakta, zihniyetine liberalizmle biçim vermektedir. Kapitalist devlet, iktisadi yapıya ve sürece ilişkin politikaları piyasaya bırakmaktadır. Eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, enerji gibi alanları piyasalaştırmayı, özelleştirmeyi öncelikli görmektedir. Göremediği ise, yaygınlaşmamış refah artışıyla, toplumdaki yabancılaşmanın hem başrol oyunculuğuna hem de yazarlığına bizzat soyunduğudur.

İktisada yönelik sistem eleştirileri, faydacılık-liberalizm felsefesinin, toplumcu bakış açısıyla dengelenmesi ile yani bireysellik-toplumsallık sentezinin kurulması ile giderilebilir. ***Eksenine yeni devlet yapılanmasını koyarak kalkınma iktisadını önemsemek*** bu konuda bir çıkış aralığı yaratacaktır:

Küreselleşme sürecinde yeni toplumsal düzen sürekli yenilenen yapısı ve elemanlarıyla ülkeleri ve insanları kalkındırırken, bir yandan da çeşitli ekonomik ve sosyal riskler yaratmaktadır. Liberalizm felsefesi bu noktada ekonomik risklere karşı açılımlar üretebilirken, bireysellik esaslı ve piyasa mantığına dayalı yaklaşım geliştirdiği için, sosyal riskler konusunda kimi toplum kesimlerini yoksul ve yoksun bırakabilmektedir. Bu olumsuz içerikli gerçek

düşünüldüğünde, liberal düzende eskimeye yüz tutmuş bir araç olarak "**refah devleti**" (refah toplumu) yeniden önem kazanabilir. Ancak, refah devletinin eski yöntemlerle değil, çağa uyum sağlayabilecek yöntem ve kavramlarla yapılanması gerekmektedir.

Refah toplumunun yeniden anlamlandırılması bir zorunluluktur. Özellikle gelişmiş ülkeler için kalkınma arayışı söz konusu değil gibi görünmektedir. Ne var ki; risk ve belirsizliğin anlamı ve kaynakları yeni toplumsal düzende farklılaşmaktadır. Dolayısıyla, kalkınma arayışı ihtiyacı, gelişmekte olan ülkeler için olduğu gibi, gelişmişler için de var olmaktadır. Bu ihtiyaca cevap verebilecek olan araç ise yeni refah devletidir.

Refah devleti, özellikle, piyasa ekonomisini kurumsallaştırmış olan gelişmiş ülkelere özgü bir kavram olmasına rağmen, özünde sosyallik ilkesini taşır. Bu bağlamda, "**sosyal devlet**" kavramı da kullanılmakta, hatta tarihte ve günümüzde kapitalist sistemin zararlarıyla mücadele etmiş/etmekte olan ülkelerde sosyal devlet kavramı yeğlenmektedir.

Sosyal devlet yapılanmasında, ulus-devletin boyutları arasında yer alan eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, enerji, tarım gibi alanların piyasa mantığının egemenliğine bırakılmamasına dayanan bir zihniyet oluşturulmalıdır. Ancak, sosyal devlet yapılanmasının, piyasa mantığına ikame edildiği iktisadi sistem, bireyleri ve firmaları üretkenlikten uzaklaştırmamalı ve ekonomik büyüme ve kalkınmanın bizzat engelleyicisi konumuna düşmemelidir. Bugün, sosyal devletin, yaptığı harcamaların fazlalığı nedeniyle büyümeye engel olduğunu iddia edenler, neo-liberal politikaları uygulamaya geçirmek için gerekçeye sahiplermiş gibi bir görüntü vardır. Bu bakımdan, dengenin hassaslığının farkında olunmalıdır.

Anılan olası sorunun aşılması için şu önermenin üzerinde durulabilir: Sosyal devlet, sadece giderici sosyal harcamalar yaparak değil, özellikle koruyucu yetenekler kazandırıp, piyasa süreçlerinde birey ve firmaların bizzat sosyal sorumluluk üstlenmelerini sağlamak üzere yapılanmalıdır. Bu çerçevede, devlet, mesleki ve bilimsel eğitime önem vermeli; okullarda ve halk örgütlerinde, etik eğitimini baş toplumsal öncelik olarak yaygınlaştırmalı; koruyucu sağlık hizmetlerini yaygınlaştırmalı; bireylerin kendilerine ve toplumlarına yabancılaşmalarını önleyecek toplumsal kurumları oluşturmalı ve korumalı; enerji, tarım gibi alanlarda üretim ve tüketimin sağlıklı altyapısını oluşturmak üzere yatırımlar yapmalıdır. Daha geniş çaplı olarak

başka bir çalışmada değerlendirilebilecek bütün bu adımlarda, sosyal devletin "**gidericilik**" değil, "**koruyuculuk**" ilkesi temelinde yapılanması, iktisadi sistemin (kapitalizmin) toplumsal bozukluklarına önemli ölçüde engel olacak, hatta sistemi, insancıllaştırıcı bir dönüşüme sürükleyecektir. Sosyal devletin toplumsal açıdan böylesi yaşamsal sonuçlara götürecek bir temel teze sahip olması zorunludur.

İktisatta yöntem ve sistem sorunlarına ilişkin bu değerlendirmeler bağlamında, toplumdaki işlevleri ve konumlarıyla iktisatçılar ve iktidarların, insanlar üzerinde nasıl ve ne boyutta etki yaptıkları konusu açılabilir.

İnsanlara Etkileri Bakımından İktisatçılar ve İktidarlar

Geleneksel iktisat kitaplarında "iktisat" bilimi; sınırsız ihtiyaçlarla sınırlı kaynaklar arasında denge kurmaya yönelik insan davranışlarını inceleyen bilim olarak tanımlanmaktadır[18]. Tanımı yapılan bir kavram; sonraki kullanımlarında doğal olarak hep bu tanımından hareketle açıklanmakta ve anlamlandırılmaktadır. "İktisat" kavramı da bu bağlamda ele alındığında, gerek iktisat eğitiminin gerekse iktisat politikaları açısından tanımın bazı yanlarının açıklığa kavuşturulması gereği ile karşılaşılmaktadır.

İktisat, insan davranışlarının bir alanı olarak fizyolojik ihtiyaçlara yönelik bir bilim dalıdır. Bu ihtiyaçlar karşılanırken belli bir sosyallik ilkesi çerçevesinde eylemde bulunulmaktadır. Öyle ki; insan, her ekonomik ihtiyacını tek başına karşılamak üzere bir üretim ya da mübadele faaliyetine girişememektedir. İnsanlar arasında zorunlu olarak bir etkileşim söz konusudur. Bu etkileşim de, iktisat biliminin yukarıdaki tanımla dar bir çerçeveye sıkıştırılmaması gerektiğine işaret etmektedir. Buna ek olarak, insanın biyolojik, psikolojik, sosyopsikolojik ve antropolojik yanları olan bir varlık oluşu da iktisat tanımının sığ bırakıldığını göstermektedir. İnsanın değerini ve bir varlık olarak bütünselliğini göz ardı eden iktisat, doğaldır ki; güvenilirlik sarsıntısına ve kendine güven bunalımına sürüklenecektir. Durumu o kadar kötü yapmayan olgular da vardır: Marshall'ın iktisat için psikolojik bir bilim nitelemesinde bulunması bazı iktisatçıların bu konudaki farkındalığına ilişkindir.

İhtiyaçların sınırsızlığı, iktisat tanımının zayıflığını düşündüren bir başka boyuttur. İhtiyaçların sınırsızlığı olgusu görelidir. Özellikle Do-

[18] Sadık ACAR, Genel İktisat, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No:89, İzmir, 1998, s.10.

ğu toplumlarında ya da ülkelerin kırsal kesimlerinde, yaşam için zorunlu ihtiyaçların giderilmesinde tarımsal olanaklar sağlanabildiği sürece, daha başka ihtiyaçlar gündeme gelmemektedir. Fakat kapitalist Batı toplumlarında, ekonomik sistemin devamlılığı için ihtiyaçların canlı tutulması gerekmektedir ki; Batı kaynaklı iktisat tanımının da vurguladığı gibi, ihtiyaçların sınırsızlığı mutlak doğru olarak gösterilmektedir. "Bilgelik" kavramının Doğu toplumlarına özgü olarak doğması da, bu toplumlarda maddi refahın (ihtiyaçların karşılanabilmesinin, daha çok tüketmenin vs.), manevi refahla (bilgiyle, erdemle) ikame edildiğine işarettir. Herbert Simon'ın, yukarıdaki ilk bölümde anılan "yetinmecilik" kavramı da ihtiyaçların sınırsız olduğu savını zayıflatmaktadır.

Kaynakların sınırlılığı ise, bilim ve teknolojide kaydedilen ilerlemelerle aşılabilmektedir. Bu başarıma karşın, toprak ve emek araçlarının yanı sıra, tarımsal ürünlerin teknolojik müdahalelerle bozulmaya başlaması, yine "insan"ın değerinin sorgulandığı araştırma ve politikalara yol açmaktadır. Teknolojik yoğunlukla birlikte doğallığın bozulması, insanlığın geleceğini, kaynakların sınırlı oluşundan daha çok tehdit etmektedir.

İktisat biliminin tanımının, bu üç açıdan; "sınırsız ihtiyaçlar", "sınırlı kaynaklar" ve "insanın değeri ve sosyalliği" açılarından yeniden değerlendirilmesi bir zorunluluktur. Bu tanımı ve şekliyle ***iktisat; sınırsız ihtiyaçlarla talebin canlı tutulduğu, sınırlı kaynaklarla arzın kısık tutulduğu, böylelikle fiyatların, arz edenler tarafından ayarlandığı bir bilim görünümü çizmektedir.*** Görünüm böyle olunca, ***iktisat tanımının bir varsayım olduğu*** söylenebilir. Aslında bu tanım, ilerideki bölümlerde daha ayrıntılı incelenecek ve vurgulanacak olan, iktisadın belli sosyo-ekonomik sınıfların bilimi olduğu savını bile gündeme getirebilmektedir. İşte, iktisat kuramlarının ve politikalarının hangi sosyo-ekonomik sınıfların çıkarlarına hizmet ettiği sorgulaması, insanlar, iktisatçılar ve iktidarlar arasındaki ilişkilerin düğümüdür.

Geleneksel tanımı itibariyle iktisat, doğa bilimlerinden biri imiş gibi yansıtılmaktadır. Oysa insan bilimleri ya da sosyal bilimler sınıfında yer alan bir bilimi (bilim olmaya çalışırken insandan uzaklaşabilen bir toplumsal uzmanlık alanını), içinde insanın özgünlüğünü çağrıştıran tanım ve kuramlarla biçimlendirmek gerekir. "**İnsan**" kavramından hareketle "insanlar" vurgusunu yapmak, özel bir anlam ve önem taşımaktadır. Bu çalışmanın başlığında da, insanların iktisatçı-

lar ve iktidarlarla kopuk olan bağlarına dikkat çekmek adına, "insanlar, iktisatçılar, iktidarlar" vurgusu yapılmaktadır.

"**İnsanlar**" ifadesi ile anlatılmak istenen; ekonomik sistem ve sürecin, refah artışını sınıfsal düzeyde (burjuva sınıfına özgü olarak) sınırlayan yapısı bağlamında, toplum refahından yoksun ve yoksul bırakılan sınıflardır. Maddi refahın ve bununla birlikte gelişen sosyopsikolojik refahın kısmî-sınıfsal artışı; çok geniş toplum kesimlerini yoksunluğa ittiği için, bir genelleme içeren "insanlar" ifadesi uygun düşmektedir. "İnsanlar" olarak betimlenen sınıflar genellikle işçiler, küçük kapitalistler (esnaflar) ve düşük gelirli tüketicilerdir.

"**İktisatçılar**" ifadesi ise, "akademisyen iktisatçılar"ı anlatmaktadır. İktisatçıların, kuramları ve politikaları ile insanların refahının artmasını sağlamak üzere siyasi iktidarları yönlendirme işlevleri vardır. Bu işlevi açarken normatif bir değerlendirme yapmak gerekir. Öyle ki; iktisatçıların insanlarla bağları kopuktur ya da kopmaya eğilimlidir. Yapılması gereken; bu bağın yeniden kurulmasıdır. İktisatçıların kuramları, siyasi iktidarların belirledikleri iktisat politikalarının, hatta sosyal politikaların özünü oluşturmaktadır. Bu bakımdan, bir önceki bölümde *yöntem* üzerine anlatılanlarda olduğu gibi, evrensellik arayışına girişildiğinde insanın varlığının ve değerinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. İktisatçılar bir insan bilimiyle uğraştıklarını dikkate aldıkları kuramlar geliştirmeye yoğunlaşmalıdırlar. Dolayısıyla, siyasi iktidarlara olan danışmanlıklarını, yalnızca burjuva sınıfının çıkarlarını sigortalayacak kuramlar ve politikalar tasarlamak üzere yapmamalıdırlar.

"**İktidarlar**"a gelince; burada iki tür iktidar sahibinden söz etmek gerekir: Birincisi, "**ekonomik iktidar sahipleri**", ikincisi de, "**siyasi iktidar sahipleri**"dir. Ekonomik iktidar, üretim araçları mülkiyetini elinde bulundurmakla kazanılan bir güçtür. Sermaye birikimine ve bireyselliğe-serbestliğe dayalı üretim ilişkilerinin meydana geldiği sistem olan kapitalizm ile üretim araçları mülkiyetine, kamu adına devletin sahip olduğu ve kamusal planlamayı yürüttüğü sosyalizm; birer ekonomik sistem olarak ekonomik iktidarın kimde olacağını belirlemektedir. Bugün Küba ve Kuzey Kore dışında sosyalist sisteme dayalı bir toplum yoktur. Bu nedenle, insanlar, iktisatçılar ve iktidarlar arasındaki ilişkiler kapitalizm üzerinden değerlendirilebilir.

Siyasi iktidarlar ise, etkin bir demokrasi varsayımı altında seçim sistemine dayalı olarak oluşur. Ancak, siyasi iktidarları ideolojik ve pratik açılardan besleyenler toplumsal sınıflardır. Bu toplumsal sınıf-

lar ağırlıklı olarak sosyo-ekonomik tabanlı oluşumlardır. Genel bir sınıflamayla burjuvalar (çalıştıranlar) ve proleterler (çalışanlar) olarak iki sosyo-ekonomik sınıftan söz edilebilir. Kapitalist sistemde, diğer tüm sosyo-ekonomik sınıfları etkileyen siyasi iktidarları etkileme gücü burjuvazide olduğu için, önemli sosyo-ekonomik sınıflar olan, fabrika işçisi olmayan çalışanların (memurların), emeklilerin ve üretime katılmayan küçük yaştaki tüketicilerin varlığına rağmen, bir genellemeyle işçileri ağırlıklı görmek, sistemin mantığı açısından tutarsızlık olmayacaktır.

Bundan sonraki bölümde bu üç grup; insanlar, iktisatçılar ve iktidarlar arasındaki ilişkiler, kapitalist sistem ve demokratik siyasi rejim bağlamında aşağıdaki model çerçevesinde değerlendirilmektedir:

İnsanlar ile iktisatçılar ve iktidarlar arasındaki ilişkilerin odağında devlet yer almaktadır. Ulus-devleti ve onun bir boyutu olan refah devletini etkinsiz ve devre dışı bırakan küreselleşme sürecine rağmen, devlet hâlâ önemlidir. Ancak, bu önem, Francis Fukuyama'nın *Devlet İnşası* adlı çalışmasıyla yeniden gündeme getirmek istediği tarzda bir ulus-devlete ilişkin değildir ve olmamalıdır. Fukuyama bu çalışmasında, devletin, yoksulluk, terör, insan ve uyuşturucu kaçakçılığı gibi konularda yeniden işlev ve sorumluluk üstlenmesinin önemine değinmektedir[19]. Ne var ki; gelişmiş Batı toplumlarının kaynak aktarma amaçlı olarak icat ettikleri, ideoloji hâlini almış küreselleşmenin sağlamlaşması ve sürdürülebilmesi için, küçük ulus-devletlerin, büyük ulus-devletlere yardım etmesi, hatta aralarında stratejik ortaklıklar kurulması öngörülmektedir. Bu ortaklıklar gereğince; kendi icatları olan küreselleşme-serbestleşme sürecinde bizzat Batılılar'a da bulaşabilecek olan terör, kaçakçılık, yoksulluk gibi hastalıkların ***küreselleşmeme***sinin ulus-devlet yapılanması sayesinde sağlanması istenmektedir. Fukuyama'nın yaklaşımının arka planında aslında böyle bir sav vardır. Fukuyama'nın, kapitalizmin memuru olarak gördüğü ulus-devletin asıl yansıtılmak istenen önemi; devlet mantığının kapitalistleşmesi ve kapitalizmin kurumsallaştırılması noktasındadır. Devletin bu işlevinin dayandığı ilişkiler aşağıdaki gibi açılabilir:

[19] Francis FUKUYAMA, Devlet İnşası -21. Yüzyılda Dünya Düzeni ve Yönetişim-, Çeviren: Devrim ÇETİNKASAP, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s.21.

Tablo konacak

(1) : Kaynak aktarımının serbestleştirilmesi talebi.
(2) : Kredi talebi.
(3) : Danışmanlık talebi.
(4) : Para ve şöhret talebi.
(5) : Piyasa ekonomisinin ve demokrasinin kurumsallaştırılması talebi.
(6) : Ekonomik güvenlik ve ulus-devlete baskı talebi.
(7) : Danışmanlık ve toplumsal görünümü (şöhreti) akademikleştirme talebi.

Siyasi iktidar sahipliğinin (devletin) odakta yer aldığı ilişkilerde devlete birtakım talepler gelmektedir. Şekildeki (1) numaralı ilişkide; gerek ülke içindeki gerekse ülke dışındaki burjuva sınıfının, ulus-devletten, kaynak aktarımının serbest bırakılmasını talep etmesi söz konusudur. Kapitalizmin yaratmış olduğu bu tekelci burjuvalar, ekonomik iktidarları yetiyorsa tek başlarına, yetmiyorsa örgütlenerek devletten talepte bulunurlar. Burjuvaların, taleplerinde belirttikleri kaynak aktarım (keskin ifadesiyle "sömürü") serbestliği; "***bırakınız yapalım, bırakınız geçelim***" mantığının yasalarla sağlamlaştırılması anlamına gelir. Serbestleşme teorik olarak, kaynak aktarımı demek değildir; ancak, kapitalizmin güvencesi olarak kapitalistlerin kaynak aktarması gerekmektedir ve kaynak aktarmanın zemini de serbestleşmedir. Bu durum, iç piyasada olduğu gibi uluslararası piyasalarda da geçerlidir.

İç burjuvaların organik bağlı olduğu dış burjuvalar, küreselleşmenin serpilme aşamasında "**çok uluslu**" (multinational) olarak nitelendirilirken, gelişme ve kökleşme aşamasında "**ulus-ötesi**" (transnational) sıfatını taşımaktadırlar[20]. Özellikle ulus-ötesi burjuvalar küresel ekonomik iktidarları sayesinde, örgütlenmeksizin, tek başlarına ulus-devletlerden talepte bulunabilmektedirler; "ulus-ötesi" sıfatını almaları da zaten bu sayede mümkün olmaktadır. İç burjuvalar ise genelde örgütlenerek, birlikler oluşturarak devletle ilişki kurmaktadırlar. Burada iç ve dış burjuva sınıfları arasında şu ayrımı da vurgulamak gerekir: Dış burjuvalar, aslında "**yurtsuz**" olarak değerlendirilmelerine[21] yol açacak şekilde küresel ölçekte faaliyette bulunmaktadırlar; köklerini edindikleri ulusla aralarında, ekonomik içerikli bir bağdan başkasından söz etmek yersizdir. İç burjuvalar ise, faaliyet ölçekleri bakımından ancak "iç" sıfatını almalarına neden olacak kadardırlar; küresel düzeyde etkili olabilecek kadar büyük değillerdir.

---

[20] Thomas CLARKE and Stewart CLEGG, Changing Paradigm, Harper Collins Business, London, 1998, p.99.

[21] Zygmunt BAUMAN, Küreselleşme -Toplumsal Sonuçları-, Çeviren: Abdullah YILMAZ, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999, s.16.

İç ve dış burjuvalar, devletten "serbestleşme" talebinde bulunurken ulus-üstü kurumları da bir araç olarak kullanmaktadırlar. Modeldeki (6) numaralı ilişkide; iç ve dış burjuvalar, ekonomik faaliyetlerini güvenli ortamlarda sürdürebilmelerini sağlayacak olan, ulus-üstünde yetkeye sahip uluslararası sözleşme ve kuruluşları devreye sokmaktadırlar. Bu sözleşme ve kuruluşları oluşturanlar, görüntüde, ulus-devletlerdir; fakat bu ulus-devletleri yönlendirenler de yine ulus-ötesi burjuvalardır. Bu yönlendirme, büyük-gelişmiş ülkelerde meydana gelmektedir. Dolayısıyla, bir firmanın sahip olduğu homo oeconomicus zihniyeti büyük devletlere de yansımakta, küresel ekonomik ve siyasi çıkarlarını tek eksen kabul eden devletlerin yönlendirdiği bir dünya düzeni oluşmaktadır. Bu düzen içinde ulus-ötesi burjuvalar, Yatırımlar İçin Çok Taraflı Anlaşma (MAI), Çok Taraflı Yatırımları Garanti Ajansı (MIGA) gibi sigortalayıcı ulus-üstü kurumları, ekonomik güvenlikleri için araç olarak kullanırken; diğer yandan da, küçük ulus-devletlere baskı yapma aracı yaratmış olmaktadırlar. Ulus-devletler de, "**altyapılaştırma**" (örneğin; sermaye piyasalarına, petrol çıkarmaya, maden işletmeye ilişkin yasa çıkarma), "**piyasalaştırma**" (örneğin; sosyal güvenliği kamusallıktan çıkarıp özel sosyal güvenlik kurumlarının oluşturulmasına izin verme) ve "**özelleştirme**" (örneğin; kamu girişimciliğini özel girişimciliğe dönüştürme) gibi yöntemlerle dış burjuvalar için ve bunlar sayesinde de iç burjuvalar için serbest bir ekonomik ortam yaratmaktadırlar. (5) numaralı ilişki de bu noktada belirmektedir: Ulus-üstü kurumlar, ulus-devletlerden, piyasa ekonomisini, hatta bunun zemini olarak gördükleri demokrasiyi kurumsallaştırmalarını talep etmektedirler.

İktisatçıların ilişkilerini değerlendirmeye geçmeden önce, (2) numaralı ilişkide olduğu şekilde, burjuvalar ve ulus-üstü kurumlarla olan ilişkilerinde ulus-devletin talebinin ne olduğuna değinmek gerekir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, ulus-devletin, gelir-harcama dengesizliklerinden dolayı borçlanma gereksinimi yüksektir. Borçlanmada en önemli kaynaklar, doğal olarak, sermaye birikimini sağlayabilen burjuvalar ile Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (WB) gibi ulus-üstü kuruluşlardır. Ne var ki; ulus-devletin bu güçlerden elde edeceği krediler koşulsuz olmamakta; ulus-devlet, bu güçlerin karşı taleplerinin yerine getirilmesi koşuluyla kredi sağlayabilmektedir. Burjuvaların ulus-ötesi niteliği ve uluslararası kuruluşların ulus-üstü kimliği, işte bu koşulları gündeme getirebilme güçleri ile oluşmaktadır.

İktisatçıların ilişkilerine gelince... İktisatçıların yukarıdaki üç grupla da, öncelikle (3) ve (7) numaralı ilişkisi vardır. Bu ilişkide, siyasi iktidarlar, burjuvalar ve ulus-üstü kurumlar, iktisatçılardan danışmanlık hizmeti talep

etmektedirler. Ancak, bu dörtlünün ilişkilerinde önce burjuvaların iktisatçılardan talepleri önem kazanmaktadır. Burjuvalar, iktisatçılardan, ekonomik danışmanlık hizmetinin yanı sıra, diğer sosyo-ekonomik sınıfların burjuvalar hakkındaki izlenimlerinin akademik içerikli ve saygınlık esaslı olmasını (7 numaralı ilişkiyi) sağlamalarını beklerler. Böylece burjuvaların sözcüsü konumundaki iktisatçılar, geliştirdikleri kuramlarla, siyasi iktidarlara, iktisat politikaları hazırlanmasında memurluk etmektedirler. Bu memurluk, kurumsal danışmanlık düzeyinde olabildiği gibi, üniversite öğretimi sırasında öğrenciler üzerinde ve diğer kamuoyu oluşturma araçlarıyla da halk üzerinde, mevcut ekonomik sistemin (kapitalizmin) bayraktarlığı şeklinde gerçekleşmektedir.

İktisatçıların burjuvalardan esinlenmeleri ve (4) numaralı ilişkide olduğu gibi para ve şöhret karşılığında verdikleri danışmanlık hizmeti; devletin politikalarının da piyasa mantığı temelinde oluşmasının nedeni olmaktadır. Kapitalizmin sağlıklı olarak sürdürülebilmesi için burjuva sınıfının çıkarlarına uygun yasal altyapının ve toplumsal davranış yapısının oluşturulması, iktisatçıların akademik önderliğinde siyasi iktidarlar tarafından sağlanmaktadır. Böylelikle sermaye birikimi yapmaya başladıkları, kabaca 15.yüzyıldan beri, burjuva sınıfının (ekonomik iktidar sahiplerinin), kralları ve hükümetleri -siyasi iktidar sahiplerini- istedikleri gibi yönlendirdikleri süreçte iktisatçılar da, burjuvaların akademik sözcüleri olarak sistemin bir elemanı olmaktadırlar.

Yukarıdaki modelde "insanlar" yoktur. Çünkü iktidarlarla iktisatçılar arasında cereyan eden etkileşim, toplumun geneline, çoğunluğuna yansımamaktadır. Yine de bu etkileşim sürecinde toplumun çoğunluğunu oluşturan işçi, memur, emekli, çiftçi konumundaki kitlelerin, daha çok "etkilenen" öğe olmaları bağlamında önemli bir işlevi vardır: Sürekli canlı tutulan, satın alma gücüyle desteklenmemiş satın alma isteğine sahip olmak. Kapitalizm, satın alma isteğini körükleyerek, göreli yüksek gelire sahip sınıfların yanı sıra insanların çoğunluğuna "tüketici" işlevi yükle-mekte, yoksul sosyo-ekonomik sınıfları sisteme bağımlı olmaya zorlamaktadır. Sistem içinde insanların tüketici oluşlarına ilişkin bir kimlik dayatılarak özerk, anlamlı bir yaşam sürmeleri engellenmektedir[22]. Bütün bu çerçevede, iktisatçılarla işbirliği içindeki burjuvalara hizmet eden siyasi iktidarların kurduğu düzen; tekelci-seçkinci yapısıyla ne tam anlamıyla kapitalist ne de tam an-

[22] Conrad LODZIAK, Kapitalizm ve Kültür -İhtiyaçların Manipülasyonu-, Çeviren: Berna KURT, Çitlembik Yayınları, İstanbul, 2003, s.47.

lamıyla demokratiktir. Tarihçi Leo Huberman, bu düzeni daha keskin sözcüklerle şöyle ifade etmektedir[23]:

> "İşçiler ne zaman kıpırdanacak olsalar, düşmana bir baruthane dolusu cephane veren bir bilim olan iktisat, herhalde işçilerin işine yarayacak bir nesne değildi; hayatlarında en ufak bir düzelmeye imkân tanımayan bir bilimle, her fırsatta işveren sınıfının çıkarına hizmet sunan bir bilimle, işçilerin fazla bir alışverişleri olmazdı."

Doğaldır ki; fizik, kimya, biyoloji gibi sağlam bilimlerde kuramlar, bir ideolojik temelden hareketle oluşturulmamaktadır. Bir bilim olma mücadelesi veren iktisat ise evrensel ilkeler belirlemeye çalışırken toplumların değişkenliğini göz ardı etmekte; üstelik toplumların bütün-selliğini görmeyerek yalnızca burjuva sınıfının refahını arttıracak kuramlar yoluyla etik dışı uygulamalara da yol açmaktadır. Bu durum da, iktisadın bir bilim olup olmadığı konusunda kuşkular yaratmaktadır.

Sonuç

Günümüzde iktisat, egemen paradigma itibariyle belli toplumsal sorunları çözemez konumdadır. Ayrıca, "bilim olma" ile "insan için olma" ikileminde kalmak bakımından da toplumdan kopuk bir sosyal bilimdir. Bu durum, iktisadın güvenilirliğine gölge düşürmekte, akademisyen iktisatçıların ve girişimcilerin/yöneticilerin toplumdaki konumunu zedelemektedir. Bu durumdan görev çıkarmak da, yine iktisatçılara, özellikle de akademisyen iktisatçılara düşmektedir. Yapılabilecek olanın genel ifadesi de; "bilim olma-insan için olma" ikilemine düşmeden iktisat için bir bilim politikası belirlemektir. Bunu yaparken, şu tanım üzerinde yoğunlaşmak, güvenilirlik sarsıntısından kurtulmak için bir adım olabilir: **İktisat; kaynakların akıllıca, planlı ve tutumlu kullanımına dayalı ve etik içerikli bir pratiktir.**

Tıpkı Atatürk'ün yaptığı gibi, iktisadı bir pratik olarak görmek gerekir. Atatürk'ün büyük iktisatçılığı, kuramsal katkıları ile değil, gerçekçi yaklaşımıyla kurduğu iktisat politikasıyla ortaya çıkmıştır. Atatürk, iktisada bir pratik olarak bakmıştır. O, Türkiye'nin gerçeklerinden ve gereklerinden hareket ederek, iktisadi açıdan akıllı, planlı ve tutumlu olmayı ilke edinmiş ve bu ilkeyi Türk toplumuna aşılamıştır. Bu bağlamda olmak üzere, toplumsal ve ekonomik sorunların çözümünde şu kabulden yola çıkmak, başarı için ciddi bir ilk adım olacaktır: **İktisat, sosyo-ekonomik sınıfların bir pratiğidir, ötesi değil.**

---

[23] Leo HUBERMAN, Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla, Çeviren: Murat BELGE, Bilim Yayınları, İstanbul, 1976, s.253.

Kaynakça

ACAR, Sadık, (1998), *Genel İktisat,* Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No:89, İzmir.

ACAR, Sadık, (2000), *Uluslararası Reel Ticaret: Teori, Politika,* Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir.

ALADA, Dinç, (2000), *İktisat Felsefesi ve Belirsizlik,* Bağlam Yayınları, İstanbul.

BAUMAN, Zygmunt, (1999), *Küreselleşme -Toplumsal Sonuçları-,* Çeviren: Abdullah YILMAZ, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

BUĞRA, Ayşe, (1999), *İktisatçılar ve İnsanlar,* İletişim Yayınları, İstanbul.

CLARKE, Thomas and CLEGG, Stewart, (1998), *Changing Paradigm,* Harper Collins Business, London.

DEMİR, Ömer, (1996), *Kurumcu İktisat,* Vadi Yayınları, Ankara.

FUKUYAMA, Francis, (2005), *Devlet İnşası -21. Yüzyılda Dünya Düzeni ve Yönetişim-,* Çeviren: Devrim ÇETİNKASAP, Remzi Kitabevi, İstanbul.

GÜVEL, Enver Alper, (1998), *Politik İktisat ve Akıl,* Alfa Yayınları, İstanbul.

HUBERMAN, Leo, (1976), *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla,* Çeviren: Murat BELGE, Bilim Yayınları, İstanbul.

İNSEL, Ahmet, (2000), *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi,* Birikim Yayınları, İstanbul.

KAZGAN, Gülten, (2000), *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi***,** Remzi Kitabevi, İstanbul.

KIZILÇELİK, Sezgin, (2001), *Küreselleşme ve Sosyal Bilimler***,** Anı Yayıncılık, Ankara.

KÖK, Recep, (1999), *İktisadi Düşünce -Kavramların Analitik Evrimi-,* Anadolu Matbaacılık, İzmir.

LODZIAK, Conrad, (2003), *Kapitalizm ve Kültür -İhtiyaçların Manipülasyonu-***,** Çeviren: Berna KURT, Çitlembik Yayınları, İstanbul.

Makaleler

CANTILLON, Richard, (1755), *"Essay On The Nature of Commerce in General"***,** http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/%7Eecon/ugcm/3ll3/cantillon/essay1.txt, 10.04.2004.

MADRA, Yahya, ÖZSELÇUK, Ceren, ve ERÇEL, Kenan, (2002), **"Bir Tabu Olarak 'Ekonomi'",** *Toplum ve Bilim Dergisi,* Sayı:95, Kış 2002-2003, İstanbul.

ÖNDER, İzzettin, (2004), **"İktisat ve Psikoloji İlişkisi Üzerine",** *İktisat Dergisi,* Sayı:453, Eylül 2004, İstanbul.

ÖZLEM, Doğan, (2002), **"Hukuk Devletini Sosyal Devlet İçinde Düşünmek",** *Kavramlar ve Tarihleri I içinde***,** İnkılap Kitabevi, İstanbul.

SIMON, Herbert, (1978), **"Rational Decision-Making in Business Organizations",** *Nobel Lectures in Economic Sciences 1969-1980 (Edited by Assar LINDBECK in 1992)*, Stockholm, www.nobel.se.

YELDAN, Erinç, (2002), **"İktisat ve İktisatçı Nereye?",** *Toplum ve Bilim Dergisi,* Sayı:95, Kış 2002-2003, İstanbul.

YILMAZ, Feridun, (2002), **"İktisat ve Sosyoloji: Rakip Kardeşlerin Hakimiyet Kavgası",** *Toplum ve Bilim Dergisi,* Sayı:95, Kış 2002-2003, İstanbul.

İNSAN DÜŞÜNCESİNDE BELİRSİZLİK, İŞLEM MALİYETLERİ VE İDEOLOJİ

Altuğ YALÇINTAŞ

Pierre-Narcisse Guérin (1774-1833) *Vendee Devrimi Lideri Henri de la Rochajaquelein*, 1817

Her Şeyin Başı Motivasyon

Büyük devrimlerden sonra ortaya çıkan sanatsal ürünler birçok açıdan çarpıcı özellikler taşır. Bu ürünler döne-min atmosferinden etkilenen bilimcilerin, felsefecilerin ve sanatçıların heyecanları konusunda bize doğrudan fikir verebilirler. Örneğin Fransız Devrimi ya da Sovyet Devrimi dönemindeki tablolarda yer alan yüzler, sanki resmedilenler ne yaptıklarının çok farkındaymış gibi tasvir edilmişlerdir. Hepsi de sanki nereden geldiklerini ve hangi yöne gittiklerini çok iyi bilirler ve hepsinin yüzü ufuk çizgisine dönüktür. Neredeyse bütün yüzlerin dönük olduğu nokta, varlığından emin olduk-ları bir noktadır. Sanatçılar ve resmedilen yüzlere göre tarih onları bir üst aşamaya taşıyacak olan bir merdiven işlevi görmüştür. Ve tarih gelecekte de aynı işlevini yerine getirecektir.

Bu tür sanat eserlerinin hemen hemen tümünün ortak bir özelliği şudur: herhangi bir entelektüel ürün -bir tablo ya da felsefe kitabı- ancak ve ancak varlığından şüphe edil(e)meyecek bir *töz*ün ("essence") varlığında üretilebilir. Bu töz, bir binayı inşa etmek için gerekli sağlam bir *temel* ("foundation") ya da tek tek tuğlalar olarak düşünülebileceği gibi, hareket noktası olabilecek dogmatik bir önerme de olabilir. Düşünür ancak bu şekilde her yapı taşının tarihsel işlevinden emin olarak yoluna devam eder.

Arka planda şu fikir vardır: yapıların her tekil birleşeni yapının tümünün en sağlam ve sağlıklı biçimde işlev görmesi için en önemli görevi üstlenir. Dolayısıyla büyük yapının ayakta kalması için hiçbir tekil bileşenden vazgeçilemez. Aksi taktirde yapı sağlam ve güvenilir olmaz. Tutarlılık, işlevsellik ve sağlamlık her bileşenin diğerine en mükemmel mühendislik ilkeleriyle bağlanmasıyla sağlanır. Böylece ortaya sanki tek bir vücutmuş gibi görünen ya da öyle algılanan bir yapı çıkar.

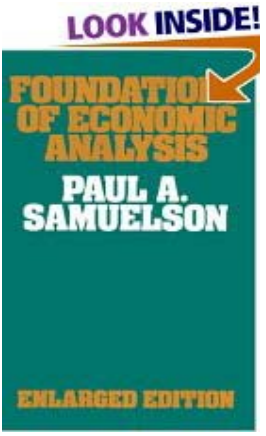

Paul Samuelson'un 1947 tarihli *Foundations of Economic Analysis* kitabı. Benzer bakış açılarıyla yapılmış diğer önemli çalışmalar arasında Leon Walras *Elements of Pure Economics* (1954), Yanis Varoufakis'in *Foundations of Economics* (1998), Kurt Dopfer'in *Evolutionary Foundations of Economics*

Elbette, çok katlı bir yapı ancak alt katların ve en önemlisi de temelin sağlam olması koşuluyla ayakta kalır. Fakat özellikle insan düşüncesinin tarihinde, bazen bu ilkenin tam tersi projelerin de başarıyla ayakta kaldığını görürüz. İktisat Nobel Ödülü sahibi Ronald Coase bakın bu konuda şunları söylüyor: "Kurumsal yapının teorisini inşa edinceye kadar göreceli olarak basit bir teoriyle başlayıp adım adım ve bilinçli bir şekilde tuğlaları birbirinin üzerine koyarak ilerlediğimi söyleyemem... Son döneme kadar belirli bir amaca sahip değildim. Teorik olarak nereye doğru yol aldığımı ancak ulaştığım en son noktaya varınca anlayabildim. Tek tek her aşamadaki düşüncelerimin ortaya çıkışı büyük bir planın parçaları değildi asla" (Coase 1997:227-228).

Öyleyse büyük teoriler inşa etmek büyük binalar inşa etmek gibi değildir her zaman. Önemli teorisyenlerin hepsi, önce sağlam bir temel inşa edip ardından en mükemmel mühendislik tekniklerini kullanıp da sağlamlıklarından emin oldukları tuğlaları birbirinin üzerine koyarak düşünüyor olamazlar. Ancak, kabul etmeliyiz ki *temelselci* ("foundationalist") ve *tözselci* ("essentialist") mecazlar bugünün toplumsal bilimlerinin hemen hemen bütün alanlarında olduğu kadar felsefede ve sanatta da baskın durumdadır.

İşte *en mükemmel* sanat eserini üretme yarışında olan sanatçılar bu temelselci yaklaşıma göre üretirler. Tek tek parçalar -yani töz- eksiksiz olup da en sağlam temel üzerinde yükseldiği sürece ortaya çıkan ürün de en mükemmel üründür. Tablolardaki askerler önceden belirlenmiş bir istikamete -yani "telos"a- yönelmiş gibi resmedilirler. İşçiler ve mühendisler en mükemmel binayı inşa edecekleri konusunda güçlü bir inanca sahiptirler.

Ve aynı şekilde bilimciler ve felsefeciler de bir noktaya yönelmişlerdir: *Gerçeklik ve gerçekliğin yeniden inşaasına*.

Pieter Brueghel (1525-1569) *Babil Kulesi* (1563). İncil'deki hikayeye göre, cennete ulaşmak için inşa edilmiştir bu kule. Ancak ölümlüler bu mükemmel yapıyı inşa ederek birer Tanrı olmak istediklerinden, Tanrı onlardan önce yeryüzündeki dilleri karıştırarak kulenin inşaasını imkansız hale getirmiştir, diyor kutsal kitap.

On dokuzuncu yüzyıl bu süreci çok sağlam bir teorik ve ideolojik temele dayandırmıştı. Zamanın bilimsel, siyasal ve iktisadi teorileri ile birlikte felsefe ve estetik alanındaki çalışmalar, doğanın ya da tarihin nesnel yasaları tarafından şekillenen evrensel gelişim kavramlarını vücuda getirmişti. *Merkezde,ön belirlenmiş ("*predetermined*")bir patikada ilerleyen ve tarihin devrimci ve gerici güçlerinin buna göre birbiriyle çarpıştığı bir çatışma ve ilerleme fikri bulunmaktadır.* Ondokuzuncu yüzyıl kendisini birçok açıdan bu gelişimin en üst aşaması olarak görüyor ve daha da üst bir aşamaya sıçramayı olanaklı kılacak bir tramplen olarak düşünüyordu. (Golomstoch 1990:154-155).

Oysa mükemmeli inşa sürecinde tek tek bileşenlerin farklı işlevleri de olabileceklerini akıllarına getirmemiştir bu düşünürler. Hepsinin tek bir tarih görüşü vardır. *Tarih adeta tek bir patika üzerinde hareket eder*. Geçmiş, geride kalan aşamalardaki tek tek bileşenler işlevini tam olarak yerine getirdiği sürece, göz ardı edilebilir -elbette geçmişe dair nostaljik ve romantik hisleri dışarıda bırakırsak. Başka bir ifade ile geçmiş bugünü kurmak için bir araçtır yalnızca. Geçmişte kalanlar geçmişte kalmış, bugüneyse sadece onların başarılarının aziz hatırası kalmıştır.

Ne mutlu ki, günümüzde bu düşünce şeklinin egemenliği bir parça kırılmış gibi görünüyor. Sayısız bilimci, felsefeci ve sanatçı geçmişte yaşananların ne kadar eksiklerle dolu olduğunu, birbirini takip eden aşamaların tam ve en mükemmel şekilde birbirine kenetlen(e)mediklerini bize gösteriyor. Farklı *düşünsel patikaları*n eş zamanlı olarak var olduklarını bizlere anlatmaya çalışanlar, sabrın ve kolektif bilinç düşüncesinin altını oyuyorlar. Ve bize gösteriyorlar ki tarihteki birçok girişim başarısızlıkla sonuçlanmış

ya da yarım kalmıştır. Bunun sebebi içinde evrildiğimiz düşünce patikalarının başlangıçtan beri sağlıksız oluşudur.

"Öyleyse hemen eksik bileşeni bulmalıyız" diyecektir birçoğumuz. "Hangi aşamada hata yaptığımızı görerek onu yenisiyle ve daha sağlamıyla değiştirmeliyiz." Ancak *sağduyu* maalesef her zaman en doğruyu demek olmuyor. Geriye dönüşün olmaması ya da başka bir ifade ile Stephen Gould'un deyimiyle hayatın kasetini başa sarıp yeniden aynısını oynatamıyor oluşumuz bizi hayal kırıklığına uğratabilir. Eğer öyle ise, James Joyce'un da dediği gibi, tarih, düşünürlerin uyanmak istedikleri bir kâbus gibidir. Çünkü tarih başarısızlıklar, beceriksizlikler, hayal kırıklıkları, inatçılıklar ve kapris ile doludur (Yalçıntaş 2006b). Geçmiş işte tam da bu noktada nostaljinin ve romantizmin ötesinde önemli bir mesele olarak önümüzde durmaktadır. Bazı *tarihsel küçük olaylar*ın inşa edilen yapıya ait hiyerarşiyi bozduğunu görmeliyiz. Temelselci ve tözselci bakış açıları bu büyüklükte bir depreme hazırlıklı inşa edilmemiş anlaşılan.

Bugün birçok düşünür bir dizi olayın akışı içinde ortaya çıkan *olumsal* ("contingent") *ve rastlantısal* ("random") *olay*ın birer istisnadan öte olduğu fikrinde birleşiyorlar. Tarih ve geçmişi oluşturan tek tek bileşenler, artık sadece işlevlerini yaptığı için bir kenara bırakılamaz. Bugün farkında olmasak da farklı bir patikaya -öngörülemeyen bir patikaya- girmiş gibiyiz adeta. Bu yeni patika içinde alışkanlıklarımızla ve *routine*'lerimizle başarmak istediğimizi başaramıyoruz; varmak istediğimiz noktaya varamıyoruz. Bu patikada artık yapılara olan güvenimiz eskisinden daha az. Tarihin demir sertliğindeki yasaları ya da katı zorunluluklar da birçok kilitli kapıyı açamıyor gibi görünüyor.

Yaşadığımız sorunun tarihe ve geçmişe karşı tutumumuzdan kaynaklandığını düşünüyorum. Tarih nostaljik ve romantik hislerin ötesinde hayal kırıklıklarımıza da ev sahibi yaptığı için büyük öneme sahiptir. Hayal kırıklıkları, büyük ölçüde, düşünürlerin sorgulamadıkları ya da sorgulamaktan kaçındıkları düşünsel konformizimlerinden kaynaklan-maktadır. Hayal dünyalarında yaşattıkları idealist dünya görüşü maalesef felaketlerle sonuçlandı. Örneğin, felsefeciler her kavramın tek ve mükemmel bir tanımını yapabileceklerini düşündüler: ancak sadece kadınlardan ve sadece erkeklerden oluşan bir toplum, cinsiyet problemlerinin tümüne çözüm üretemedi. Toplum mühendisleri tek ve mükemmel bir iktisadi ve siyasal toplum inşa edebileceklerine inandılar: ancak sosyal mühendislik teknikleri bunun için yeterince gelişmiş değildi. Aile, üniversite ve hapishane gibi kamusal alandan uzak kurumların inşa edilebileceğini düşündüler ancak biyolojik üremenin, en ideal yaşam için gerekli *aşk*ın ve daha az ekonomik zorluk

demek olan birlikte yaşamanın aile kurumunu gerektirmediğini gördüler. En güvenilir bilginin tek başına bilimsel bilgi olmadığını ve hatta bilimsel bilginin de sadece üniversitelerde üretilmesinin zorunlu olmadığını fark ettiler. Hayal kırıklıkları bu ve buna benzer ideallerin buharlaşıp yok olmasıyla daha da büyüdü.

Douglass North ve Patikaya Bağımlılık Teorisi

1993 tarihinde Robert Fogel ile birlikte Nobel Ödülü'nün sahibi olan Douglass North, *iktisatta patikaya bağımlılık teorisi* üzerine çalışma yürütenler içinde ilgi alanı iktisadın dışına da taşan sayısı az birkaç yazardan biridir. North, patikaya bağımlılık kavramını iktisat dışında iktisadi tarih, kalkınma çalışmaları, siyaset bilimi ve siyasi tarih alanında yazdığı yazılarında da kullanır. Terimin kullanım alanı, North'a göre, iktisat dışında diğer araştırma alanlarını da kapsayacak biçimde geniştir.

Gerçekten de patikaya bağımlılık kavramının sosyoloji (Goldstone 1998 ve Mahoney 2000, 2001, 2002), hukuk (Bebchuk ve Roe1999; Harris 2003; Hathaway 2003) ve hatta doğa bilimlerinde de (Turner 1999; Speers ve Cravatt 2004; Trevisan, Drokhov ve Tomino ve Yang 1985) geçerliliği olan bir kavram olduğunu görüyoruz. Bunun yanında *düşünce tarihinde patikaya bağımlılık* alanında yapılan çalışmalar ise kavramın entellektüel tarih ve felsefe alanlarına da uygulanabilir olduğunu gösteriyor (Jolink ve Vromen 2001 ve Yalçıntaş 2006a). Dolayısıyla kavramın yalnızca ekonomiler ve toplumlar için değil, *kurumsalcı bakış açısı*yla çözümleye-bileceğimiz diğer alanlara da uygulanabileceğini düşünebiliriz. Neo-pragmatist bir bakış açısıyla kavramın kapsamını insan düşüncesindeki kurumsal sınırların çözümlemesini de içerecek şekilde genişletebiliriz. Böylece, örneğin Sanayi Devrimi'nden bu yana ekonomilerin niçin tek bir noktaya doğru ilerlemedikleri konusuna da bir açıklama getirebiliriz (North 1990:6-7). İnsan düşüncesinde patikaya bağımlılıklar, tüm düşünce tarihinin niçin birbirinden farklı yönlere sapan bir evrim geçirdiğini anlamamıza yardımcı olur.

Eğer patikaya bağımlılık kavramı bu kadar fazla alanda ufuk açıcı sonuçlar verebiliyorsa acaba aynı kavram siyaset biliminde başlı başına bir araştırma konusu olan ideoloji ve ideoloji ile ilgili tartışmalara nasıl bir katkı sağlayabilir?

North'un, kurumsal iktisadın teorik birçok sorunuyla başarıyla baş ettiği, iktisatçıların üzerinde hemfikir olduğu bir konudur. North'un görüşünün önemli bir katkısı, iktisatçıların çok fazla itibar etmedikleri ideoloji tartışmalarına belirsizlik, patikaya bağımlılık ve işlem maliyetleri gibi konuları gündemde tutmasıdır. North'un işte tam da bu nedenle dikkatle ele alınması gereken bir isim olduğunu düşünüyorum.

Fakat yine de, North'un teorik seviyedeki birtakım zorluklarla ilişkili olarak okuyanların aklında birtakım soru işaretleri bıraktığını düşünüyorum. Kendisinin *mekanik ve işlevselci tarih metodolojisi*, kanımca, yazdıklarının kalitesini oldukça düşürmektedir. North'un çalışmalarındaki patikaya bağımlılık teorisinin bu nedenle eleştirel bir gözle yeniden değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyorum.

***

North'un patikaya bağımlılık teorisini hangi yolla belirsizlik ve ideoloji ile ilişkilendirdiğine geçmeden önce, patikaya bağımlılık kavramına ve bu literatüre ilişkin olarak birkaç konuya kısaca değinmek yerinde olacaktır. İktisatta patikaya bağımlılık alanındaki literatür (David 1985, 1986, 1997, 1999, 2000; Arthur 1994; Krugman 1991; ve North'un çalışmaları) 1984 yılında Paul David'in, muhafazakar bir iktisat dergisi olan *American Economic Review*'de yayımlanan kısa ancak çarpıcı sonuçlar içeren yazısıyla başladı. David'in yazısında anlattığı *QWERTY hikâyesi* birçokları için çok anlaşılır bir hikâyeydi. Ancak hikâyeden çıkarılan sonuçlar, muhafazakâr iktisat çevreleri için hiç de yenilir yutulur cinsten değildi.

David, bugün hemen hemen hepimizin kullandığı dijital klavyeler hakkında bir hikâye anlatıyordu yazısında. Buna göre, bugün kullandığımız klavyeler verimli çalışan birer mühendislik ürünü değildiler. Çünkü bu klavyeler, dizgi yapan kişinin hızını azaltmak üzere dizayn edilmişti. Bunun sebebi ise dijital teknolojiye geçmeden çok önceleri, mekanik daktiloları kullanırken yaşadığımız bir sorundu: dizgi yapan kimse daktiloyu o kadar hızlı kullanıyordu ki daktilonun mekanik parçaları sıkışarak daktilo başındaki kişinin verimini düşürüyordu. Bunu fark eden mühendis, dizgi yapan kimsenin hızını azaltırsa sıkışmaların azalacağını ve dolayısıyla daha çok karakterin yazılacağını düşündü. Gerçekten de ilkine göre farklı bir klavye sistemi -QWERTY sistemi- kullanan daktilograf mekanik parçaların sıkışması problemiyle daha az karşılaşıyor ve dolayısıyla daha çok karakter yazabiliyordu. Fakat mekanik daktilolarda verimli bir şekilde çalışan bu çözüm, dijital daktilolara geçtiğimizde başlı başına bir probleme dönüştü. Çünkü dijital daktilolarda mekanik parçaların sıkışması gibi bir problem yoktu. Kullanılan QWERTY sistemi daha hızlı yazı yazmamızı engelliyordu. (Bu konuda ayrıntılı tartışmalar için bkz. Liebowitz ve Margolis 1990, 1995, 1998 ve McCloskey 1999)

David'in bu hikâyeden çıkardığı sonuç şu oldu: geçmişten günümüze kadar işlevselliğini koruyan birçok kurumun varlık sebebi geçmişte kalmıştır. QWERTY sisteminde olduğu gibi, bazı kurumların çözüm bulduğu sorunlar ortadan kalkmış olmasına rağmen, birçok kurum varlığını ve işlev-

selliğini hala sürdürmektedir. Bunun en büyük sebebi gündelik davranışlarımızı ve düşünce şekillerimizi biçimlendiren *alışkanlıklarımız*dır. Alışkanlıklarımızdan vazgeçemediğimiz için daha işlevsel bir kurumsal sistem yaratamıyoruz. Bu nedenle ekonomilerin ve toplumların evriminde *ikinci ya da üçüncü en iyi* çözümlerle karşı karşıya kalıyoruz. Çünkü kurumların evrimi, en mükemmele doğru yönelen tek bir patikayı takip etmiyor. Bunun yerine birbirinden farklı rotalar izleyen evrim paternleriyle karşılaşıyoruz. Bunun sebebi ise, bazı kurumların varlık gerekçelerinin ortadan kalkmış olmasına rağmen, kurumların kendilerinin ortadan kalkmıyor oluşudur. Tarih adeta birçok patikaya sıkışmış gibi eski alışkanlıkların tekrarı üzerinden yürüyor.

Patikaya bağımlılık teorisi için David'in verdiği örnek olan QWERTY' den bu yana literatür oldukça genişledi. Artık patikaya bağımlılık kavramı birbirinden oldukça farklı birçok alana uygulanmaktadır -geçiş iktisadı (Nee and Cao, 1999; McFaul, 1999; Chavance and Magnin, 2002; Filippov and Shvetsova, 1999; Stark, 1992; Zukowski, 2004; Magnin, 2002), kentleşme (Meyer-Stamer, 1998; Nitsche, 2003; Stern, 1993), iktisadi coğrafya (Krugman, 1991; Kenney and von Burg, 1999), çevre iktisadı (Goodstein, 1995; Messner, 2002), oyun teorisi (Garud and Karnoe, 2001; Matsuyama, mimeo), örgüt teorisi (Stack and Gartland, 2003; Eriksson and Majkgard, 2000; Egidi and Narduzzo, 1997; Antonelli, 1997; Mueller, 1997) ve davranışsal iktisat (Altman, 2000; Gold and List, 2004; Anderlini and Antonella, 1996; Barnes et al., 2004) gibi.

North'un çalışmalarındaysa, patikaya bağımlılık kavramının tek başına değil, fakat birtakım başka kavramlarla birlikte kullanıldığını görüyoruz - belirsizlik, işlem maliyetleri ve ideoloji gibi.

Önce belirsizlik kavramıyla başlayalım. Belirsizlik kavramının iktisat felsefesi içinde kullanılan çok farklı tanımlarını vermek mümkündür. Bu konudaki literatür de bir hayli zengin. Bense kavramın analitik bir tanımını yapmak yerine *insan düşüncesinde belirsizlik*ten ne anladığımız şu örnekle açıklamak istiyorum.

Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin iktisat bölümünde okuyan bir öğrencinin bütçe doğrusu konusunda çalışıyor olduğunu düşünün. Bu öğrenci bütçe doğrusunun incelendiği derse geldiğinde şu durumla karşı karşıyadır: öğrenme ve öğretme sürecinde öğrenenler, konuyu daha iyi bildiğini iddia eden bir öğretmenden konuyla ilgili bilgi alır. Bütçe doğruları konusunda neler okunması gerektiğini ve geçmişteki deneyimlerin neler olduğunu öğrenir. Şimdi, dersin kitabının Paul Samuelson'un *Economics* (1948) adlı kitabı olduğunu düşünün. Bu durumda öğrenci derse ve sınava hazırlanırken bu kaynağı kullanacaktır çünkü öğrencinin amacı bütçe doğruları konu-

sunda kafasındaki belirsizliği en yüksek verimi alacak şekilde aşmaktır. Yani örneğin bu ve benzer konularda -örneğin hane halkının bütçelerinde önemli bir kalem olan lüks tüketim konusunda- Thorstein Veblen'in *The Theory of The Leisure Class* (1899) kitabını karşıtırmayı aklına bile getirmeyecektir. Bunu yapmasının sebebi öğrencinin öğrenme sürecini adım adım ilerleyen bir faaliyet olarak düşünmesidir. Nasıl ki şu anda Samuelson'un *Economics* kitabını okuyorsa, Veblen'in ve diğerlerinin çalışmalarını da bir şekilde okuması gereken zaman gelecektir.

Sağduyulu bir davranış. Ancak öğrenci için o beklenen zaman hiçbir zaman gelmez. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin öğretmenlerinin lisans ve hatta yüksek lisans öğrencileri için "önce bunları öğrenin daha sonra istediğiniz çalışmayı okursunuz" öğüdü öğrencinin belirsizliği aynı patikaya bağlı kalmak yoluyla by-pass etmesini sağlamıştır. Ancak, elde edilen sonucun niyetlenilen ve arzu edilen bir sonuç olacağının garantisi hiçbir zaman yoktur. Gerçekten de bu şekilde aynı patika içinde kalmak zorunda kalan Siyasal Bilgiler Fakültesi öğrencileri entelektüel olarak bugün ikinci ya da üçüncü en iyi durumla karşı karşıyadır.

Belirsizlik, North'un düşüncesine göre, farklı koşullar altında karar vermek durumunda olan bireylerin karşılaştıkları zorluklardan en önemlisidir. Bireylerin gündelik kararlarını verirken karşılaştığı zorluk, karar verilecek koşulların karakterinin sürekli değişiyor oluşudur. Bu durum bireyler için bir çıkmaza yol açabilir. Ancak diğer taraftan tama yakın sonuçlar alma hedefinde olan bireyler örneğin şu şekilde akıl yürütüyor olabilirler: *benzer sebepler benzer sonuçlar doğururlar.* Şimdi bu son konuyu biraz açalım.

Buna göre, geçmişte benzer koşullar altında verilen kararların ardından edinilen tecrübe, şimdiki veya gelecekteki bir zamanda karşılaşılan koşullar için de kullanılır. Değişen koşullar ya göz ardı edilir ya da geçmişte elde edilene yaklaşık bir sonuca ulaşılmaya çalışılır. Karar veren bireylerin taşıdığı tek zorluk atılan bir adımdan sonra ne geleceğinin bilinememesi endişesidir. Belirsizlik bu anlamda bir parça zorunluluktur da.

Belirsizliği ortadan kaldırmak amacını taşıyan bireysel girişimler inanç sistemlerinin nasıl evrildiğini anlamada kilit role sahiptir. Belirsizlik durumlarını "anlaşılabilir" kılmak için bireyler birtakım açıklamalar geliştireceklerdir. Tarihte (ve tarih öncesi dönemlerde) mitlerin, tabuların birtakım dini inançların yaygınlaşmış olması bireylerin sürekli olarak açıklanamaz olanı açıklama ihtiyacı duyduklarını akla getirir. Gerçekten de hiçbir açıklama olmamasındansa en azından bir açıklamanın olması üstün bir evrimsel özelliktir (North *9612002*).

Koşullar böyleyken, bireyin davranışı, karşılaşılan durum ne kadar güç olursa olsun, sistematik olmayan biçimde niyetlenilen ve arzu edilen sonuçları doğurmayabilir. Bireyler bunun farkında olarak ikinci en iyi sonuçlara razı olması gerektiğini düşünerek hareket ederler. Davranışımızı ve düşünce biçimlerimizi şekillendiren alışkanlıklar işte bu koşullarla baş etmek üzere önem kazanır. İdeolojiler gibi.

İdeolojiler bireylerin karşı karşıya olduğu belirsizlik koşullarıyla baş etmede etkili bir araçtır. Ancak, birer kurum olarak ideolojiler bireylere bir maliyet de yükler: eski davranış ve düşünce şekillerini tekrarlama yoluna giden bireyler alternatif davranış ve düşünce şekillerinden sağlayacağı kazançtan vazgeçmiş olur. Veblen, söz konusu alternatiflere itibar etmeyişimize öğrenilmiş beceriksizlik ("learned incapacity") diyor. Buradaki önemli nokta işte budur: aynı patikayı takip eden bireyler daha kötü sonuçların ortaya çıkması riskinden kurtulur -ya da öyle zanneder. Ancak, başka patikalara yönelmeyen aynı birey daha iyi sonuçlar alma şansını da kaybeder. Bireyler bu koşullar altında şu iki seçenekle karşı karşıyadır: bireyler ya ideolojilere ve diğer düşünce kurumlarına tâbi kalacak ve elde edeceği sonuçlara razı olacaktır ya da belirsizlikle başka bir biçimde baş etme yolu bulma yolunu seçerek risk alacak ve yeni bir patikaya açılacaktır. İkinci seçenek söz konusu olduğunda bireyin elindeki tek garanti eskisinden daha iyi sonuçlar vermeyeceği kesin olan eski patikadan kurtulacağı garantisidir (North 1990:25).

Buraya kadar her şey yolunda. Ancak, işte North'un tam da bu noktada işlevselcilik tuzağına düştüğünü düşünüyorum. North'a göre kurumların *tek* varlık gerekçesi, bireylerin karşı karşıya olduğu belirsizlik koşulları karşısında bir düzenlilik sağlamasıdır. Oysa tarihteki birçok kurum, işlevleri sebebiyle değil hâkim olan sınıfların zevke düşkünlükleri yüzünden ya da diğerlerine şiddet empoze etmeyi mümkün hale getirdiği için ya da tamamen olumsal ve rastlantısal sebeplerle varlığını sürdürür. Oysa North'a göre evlilik sadece bir sigorta sözleşmesidir ve örneğin aşk ile hiçbir ilişkisi yoktur. Ya da devlet sadece hâkim sınıflar için güvenliği sağlayan bir araçtır ve asil sınıfın sahip olduğu cesaret ve bunun gibi erdemlerle ("lordly courage") ile bağlantısı kurulamaz. North'un bakış açısı birçok toplumsal fenomeni ve kurumu sadece işlevlerine göre sınıflandırır. Şüphesiz, ideolojiler gibi birçok başka kurum da belirsizliği azaltmak ya da ortadan tamamen kaldırmak için kullanılabilir. Ancak ideolojilerin tek işlevi belirsizliği ortadan kaldırmak ve -aşağıda göstermeye çalışacağım gibi- işlem maliyetlerini düşürmek olamaz. Örneğin, ideoloji iktidarın gücünü arttırmak üzere yukarıdan dayatılabilir. Elbette, ideolojiler yanlış bilincin birincil sebebi de

olabilir. Tüm bu örneklerde North'un gözden kaçırdığını düşündüğüm nokta, toplumsal kurumların değer, ahlak ve erdem gibi beşeri unsurları da içinde barındırdığını düşünmemesidir. Kurumların işlevlerine rağmen ortadan kalkmayışlarının nedeni işte bu beşeri değerlerdir. Ve bu değerler kimi zaman kurumların işlevleriyle hiçbir ilişki içinde değildir.

Açıktır ki belirsizlik karşısında karar veren bireyler için alışkanlıklar ve ideolojiler verimli çözüm yollarından sadece biridir. Ancak, içinde bulunduğumuz dünya hakkında ne düşündüğümüzü kelimelere döken biz iktisatçılar aynı mecazları kullanmak zorunda değilizdir -özellikle de eğer içinde bulunduğumuz anda geçmiştekine kıyasla entelektüel olarak daha zengin bir durumdaysak ve geçmişin eksikliklerini daha kolay görebiliyorsak. Ancak, öyle durumlar vardır ki daha zengin koşullar altında bile geçmişten bu yana inşasına katkıda bulunduğumuz ve bir parçası haline geldiğimiz kurumlara bağlılığımızın önüne geçemeyiz. Thorstein Veblen kurumların arzu edilmeyen sonuçlara yol açması konusunda şöyle diyor:

> Kurumlar eski süreçlerin ürünleridirler, geçmişin koşullarına uyarlanmış ve dolayısıyla bugünün gereksinimleriyle uyum içinde değildirler asla. Bu işin doğasında şu vardır: bu seçici adaptasyon süreci, toplumun kendisini herhangi bir zamanda içinde bulduğu ve gelişerek değişen koşullara yetişemez ... Aynı zamanda insanların mevcut düşünce alışkanlıkları da şartların onları değişime zorlaması haricinde sürekli olarak değişmeden kalmak eğilimindedir. Sonraki kuşaklara böylelikle aktarılan bu kurumlar, düşünce alışkanlıkları, görüş açıları, zihinsel tutumlar ve yatkınlıklar, ya da her ne ise, işte bu sebeple tutucu birer faktördürler. Bu da toplumsal atalettir, psikolojik atalettir, muhafazakâlıktır. (Veblen 1967 (1899):190-191'dan Zeynep Gültekin ve Cuhmur Atay'ın çevirisi (Veblen 2005 (1899):131) ile karşılaştırılarak aktarılmıştır).

Elbette kurumlara karşı Veblen'in yıkıcı yaklaşımı kurumsallaşmış bütün ideolojiler için genellenemez. Ya da teorik olarak daha doğru bir ifade ile bizim kurum olarak gördüğümüz bazı sosyal, ekonomik ve düşünsel yapılar (ideolojiler de dâhil olmak üzere) Veblen'e göre *teknoloji*dirler ("Veblenian Dichotomy" adı verilen bu tartışma için bkz: Waller 1982.) Örneklerle hareket edelim: Her ne kadar "doğruluk"u tartışılır olsa da, materyal dünyanın bizim ilgi alanımız olması gerektiğini söyleyen Descartes "gerçekten" de haklıdır. Basit bir sebeple: trafiğin yoğun olarak aktığı bir otobanda yürürken materyal dünyaya ilgisiz oluşumuz bizim hayatımıza mal olabilir. İktisat biliminde sürekli bir ilerlemenin olduğunu söyleyen Samuelson da –kısmen- haklıydı. Yine basit bir sebeple: iktisat teorisi bugün, bir zamanlar bir paradoks olduğunu söylediği su ve elmasın ik-

tisadi değeri meselesini çözebildiğini iddia ediyor. Ya da örneğin bugün dış ticaret teorisini öğrenmek için David Ricardo'yu ilk elden okumak zorunda değiliz. Boulding bunu 1971'de yazıdığı bir yazıya verdiği başlıkta söylemişti: Samuelson'dan sonra Adam Smith'e kimin ihtiyacı var? (Boulding 1971). Öyleyse, evet, ilerleme vardır ve ilerleme alışkanlıkların cisimleşmiş halleri olan kurumların gelişmesi yoluyla mümkün olmuştur.

Ancak gözden kaçırmamamız gereken küçük bir ayrıntı şudur: alışkanlıklarımız hayatımızı kolaylaştırıyor olabilir -ya da bize öyle görünüyor olabilir. Fakat davranışlarımızı ve düşüncelerimizi devamlı olarak alışkanlıklarımıza bağlı olarak belirlemek zorunda oluşumuzun sebebi bu alışkanlıkların ve kurumların (yani ideolojilerin) hayatlarımızı kolaylaştırıyor oluşu olamaz. Başka bir ifade ile bilimleri, felsefeyi ve sanatı alışık olduğumuz mecazlarla kurmak ve bu kurumları aynı şekliyle yeniden inşa etmek geçmişte olduğu gibi bugün de opsiyoneldir. Örneğin, analitik felsefenin araçlarıyla düşünen birçok iktisatçı bu tuzağa düşmüştür -Paul Samuelson gibi. Deirdre McCloskey'in dediği gibi, Samuelson'un görüşü bu anlamda kartezyendir; çünkü ona göre gündelik hayattan soyutlanmış sıcak bir odada saatlerce oturarak uzun süre düşünmekle hayatımızdaki problemleri çözmek mümkündür (McCloskey 1996:61). Oysa bu bir yanılgıdır. Nietzsche'ye kulak verirsek, oturuyor olmak kutsal ruha karşı işlenmiş en büyük günahtır çünkü sadece yürürken sahip olduğumuz düşüncenin değeri vardır (Nietzsche 1888:26). Bu bir yanılgıdır çünkü kategoriler, metodolojiler ve düşünsel araçların tümü olumsal yolla elde edilmiştir. Fakirliğin, piyasa ekonomisinin ya da sözgelimi insan doğasının "gerçek töz"ü iktisatçılar, felsefeciler ya da bu konuda düşünenler ne diyorsa odur. "Gerçek töz"e ilişkin veri alabileceğimiz bize armağan edilmiş bir kıstas yoktur. Nietzsche'nin kutsal ruha karşı işlenmiş en büyük günah dediği bu günahı işlememenin bir yolu da düşünce alışkanlıklarımızın -ve dolayısıyla birer kurum haline gelmiş ideolojilerin- bizi ne şekilde ve ne ölçüde esir aldığının farkına varmaktır. İşte ancak bu yolla bir zamanlar bizim için güvenli olan bu patikaya bağımlılıktan kurtulabiliriz.

Tanrı Dünyayı Yarattığında İşlem Maliyetlerini de Yarattı.

Kurumların sürekli evrildiği ve geliştiği birçokları için bir sürpriz niteliği taşımaz. Çünkü *birer kurum olan mecazlar ve ideolojiler* de -diğer bütün kurumlar gibi- değişir ve evrilirler (Lanteri ve Yalçıntaş 2006). Öyle ki doğaya içkin bir takım yasalara uygun biçimde, örneğin, diyalektiğin kuralları uyarınca, her sonraki aşama kendini aşarak, sadece değişerek değil ama sürekli gelişerek evrilir. Bu evrim zamanla bizi en ideal olana yaklaştıracak ve bir

gün o noktayla buluşturacaktır. Süreç içerisinde yapılan hatalar doğal yollarla elenecektir. Eksiklikler bu şekilde tamamlanacaktır. Olaylar ve bu olayların yarattığı sonuçlar hep "ileriye" doğru hareket eder çünkü her yeni aşama bir öncekinden üstündür. Dolayısıyla, örneğin, QWERTY klavyeler yerini er ya da geç daha etkili klavye sistemlerine bırakacaktır. Microsoft işletim sistemi piyasanın işleyen yasaları gereği yerini daha üstün başka bir sisteme mutlaka bırakacaktır. Bu akıl yürütmeye göre örneğin *tarihsel sıkışmalar*a ("historical lock-ins") yer yoktur. Ya da örneğin her olayın sonucunun karşılıklı ve dairesel biçimde birbirini "feedback" içine ittiği karmaşık ve dinamik sistemler de önemli olaylar arasında yer almaz.

Ancak, maalesef Tanrı dünyayı yarattığında sadece ağaçları, elmaları, taşları, kuşları, ebeveynleri ve eşleri yaratmadı. Tanrı dünyayı yarattığında aynı zamanda *işlem maliyetleri*ni de yarattı. İşte bugün davranış şekillerimizi belirleyen, bizi kendisine tabi kılan alışkanlıkların ve alışkanlıkların cisimleşmiş biçimi olan kurumların varlık gerekçesi tam da budur -şirketler, üniversiteler, aileler, bürokrasiler ve ideolojiler gibi. İşte tam da bu nedenle İstanbul'dan yolculuğuna başlayan bir kargo *piyasa işlemleri sonucu değil* de bu işte uzmanlaşan şirketler aracılığıyla New York limanına gitmektedir. İşte tam da bu nedenle *birinci en iyi olmayan* özel mülkiyet sistemi ve telif hakları daha verimli işleyen başka sistemlere dönüşememektedir. İşte tam da bu nedenle arzu edilmeyen sonuçlara yol açan alışkanlıklar ve kurumlar hayatımızı şekillendirmeye devam etmektedir. İşte tam da bu nedenle geçmişte yaptığımız yanlışlarımızdan kurtulamamaktayız. İşte tam da bu nedenle birer kurum haline dönüşmüş mecazların ve ideolojilerin esiri durumundayız.

İşlem maliyetleri, iktisattaki yaygın kullanımıyla, piyasa işlemlerinde belirsizlik ve eksik bilgi olmasaydı ortadan kalmış olacak maliyetleri kapsar. İşlem maliyetlerinin yokluğunda "en yüksek toplam geliri sağlayacak en verimli çözümler baskın hale gelir. Fakat işlem maliyetleri sıfır olmadığından işlem… maliyetlerinde farklı derecelerde düşüşler sağlayacak farklı performanslar bekleyebiliriz" (North 1990:93). Ronald Coase'un piyasalar için söylediğine paralel biçimde, North da şu noktanın altını çiziyor: nasıl ki kurumlar ekonomileri ve toplumları biçimlendiriyorsa ideolojiler de belirsizliklere çözüm üreten bireyin "zihinsel çevre"sini belirler.

Siyasal ve diğer birçok bağlamda alınan kararları tahakkümü altında tutan ideolojik klişeler belirsizlik karşısında alınan kararlara yön veren daha organize diğer [düşünsel] yapılar gibi "müphem" izlenimlerden ibarettir. Fakat daha organize ya da "müphem" olsun ideolojiler davranışları öngörülebilir kılan kurumlara tamamlayıcı bir rol üstlenir. Kurumlar insanlar

arasındaki dışsal çevreyi yapılandırır; ideolojilerse aynı işi ideolojiyle ilgili bir dizi konuda verilen kararları öngörülebilir kılma suretiyle zihinsel "çevre"yi yapılandırarak yapar (North, *9612002*).

Hal böyleyken düşünce tarihindeki işlem maliyetleri, düşünce insanlarının geçmişten bu yana sadık kaldıklarını düşündükleri ideolojilere, kavramlara, inanç sistemlerine sadakatlerinin kendilerine yükledikleri maliyetler olarak anlaşılabilir. Bu sadakatin düşünce insanlarına bir maliyet yüklemesinin sebebi bunların tümüne birden ihtiyaç olmayabileceği ihtimalinin belirgin hale gelmesidir. Başta da belirttiğim gibi tözler, temeller ve doğanın ve tarihin nesnel yasaları düşünce insanlarının büyük ölçüde sadık kaldıkları ideolojiler ve kavramlar arasındadır. İşlem maliyetleri piyasada mal alıp satarken karşılaştığımız maliyetleri kapsadığı kadar farklı dünya görüşleri arasında geçiş yapmaya kalkıştığımızda üstlenmemiz gereken maliyetleri de karşımıza çıkar. Bu geçiş girişimleri düşünce tarihinin bize yüklediği işlem maliyetleri sebebiyle zor ve hatta imkânsız hale gelir. İnsan düşüncesinde işlem maliyetleri ekonomileri, toplumları ve doğayı anlamaya girişen düşünce insanlarının var olduğunu sandığı hemen hemen her şeyin ("entity") var olmadığının gün ışığına çıkmasıyla ortaya çıkar. Kıta Avrupa düşünce sistemi büyük ölçüde bir varlık düşüncesi üzerine ve onun "gerçek"liği üzerine kuruludur. Başka bir ifade ile Kıta Avrupa düşünce sistemi bu varlık düşüncesine ve onun yol açtığı düşünsel patikaya bağımlıdır. Söz konusu patikadan ayrılmak bu girişimin yol açacağı maliyetlere de katlanmak demek olacaktır -Eflatun'u ya da Kant'ı ya da Marx'ı tamamen unutup bir tarafa koymak gibi.

Patikaya bağımlılık politika yapıcıların ekonomilerin yönünü değiştirmek üzere sahip oldukları özgürlüğün derecesinin kurumsal matriks ve [ekonomilerdeki] oyuncuların inanç sistemleri tarafından sınırlandırıldığı anlamına gelir. Bu, [uygulamaya konulacak] politikaların kurumsal analizinin implikasyonları içinde en önemli olanıdır. Neyin mümkün olduğunu anlamak için kurumsal yapı ve bu yapının nasıl evrildiği hakkında en sağlam bilgiye sahip olmak başlıca meseledir (North *9411004*).

"Mümkün olan dünyalar arasında en iyisi"nin içinde yaşıyor olduğumuza ve gündeki hayatımızda işlem maliyetlerinin ve patikaya bağımlılığın hiç etkisi olmadığına inanmak teleolojik bir fantezinin içinde yaşıyor olduğumuza inanmak gibidir. Söz konusu fanteziye göre hayatımızda tek bir tür düzenlilik ve tek bir tür evrim patikası vardır. Olaylar ve bu olayların yol açtığı sonuçlar şans eseri ve rasgele olmuş olamazlar. Her olayın bir sebebi ve her sebebi bir sonuca bağlayan bir tür nedensellik hep vardır. Yüzeysel ya da görünüşte gerçekleşen her olay derinlerde başka bir takım kuralların

emrinde gerçekleşir. Örneğin, Silikon Vadisi Kaliforniya'da kurulmuştur çünkü bu olayın görünmeyen yüzünde bir takım zorunluluklar vardır. Ya da iktisatçıların çok iyi bildikleri şu şakada da anlatıldığı gibi: yerde duran, 100 Dolar'lık bir banknot olamaz çünkü eğer öyle olsaydı şu ana kadar birisi onu görüp almış olurdu.

Peki, diyelim ki bu doğru. Madem hayatımızdaki bütün olaylar bir zorunluluk eseri gerçekleşiyor, madem olumsallık ve rastlantısallık hemen hemen hiç etkili değil, maden doğanın demir sertliğinde yasaları hep var, öyleyse niçin Ludwig Wittgenstein kariyerinin en tepe noktasında bilinmeyen bir nedenle fikrini değiştirdi? Bunu da mı alışageldiğimiz "düşünce tarihinde ilerleme fikri"yle açıklayacağız? Wittgenstein'ın *Tractatus*'tan sonra yazdıkları, onun düşüncesinin daha da geliştiğine mi işarettir? Ya da örneğin neden Ronald Coase ile hiçbir ilgisi olmayan bir teoreme George Stigler "The Coase Theorem" adını verdi? Ya da örneğin 1917'de Sovyet Devrimi'yle sonuçlanan olaylar dizisi içinde Lenin'in Rusya sınırını yakalanmadan geçişi de tarihin bir zorunluluğu muydu? Peki ya Hollanda'da ortalama yüksekliğin deniz seviyesinden 6 metre daha düşük oluşu? Peki ya Britanya'da hiçbir yerin denizden 100 kilometreden fazla uzak olmayışı?

Jared Diamond *Tüfek, Mikrop ve Çelik*'te aynen söyle yazıyor:

> Avrupalılar Afrika'yı sömürgeleştirdiyse bunun beyaz ırkçıların sandığı gibi, Avrupalı halkların Afrikalı halklardan farklı olmasıyla bir ilgisi yok. Daha çok *coğrafi ve biyocoğrafi rastlantılarla ilgisi var* -özellikle de kıtaların yüzölçümleri, eksenleri, yaban bitki ve hayvan türü takımları arasındaki farklılıklarla (Diamond 2001:531).

Kenneth Arrow, yine benzer bir şekilde, Hollanda'lı tarihçi Pieter Geyl'in *The Netherlands in the Seventeenth Century* (1961-1964) çalışmasına atıfla, Hollanda ve Belçika'nın birbirinden ayrılmasına gerekçe olarak olumsal ve kaza eseri ortaya çıkan olayları ve faktörleri göstermektedir. Arrow'a göre bu olay ve faktörler Alçak Topraklar'ın kuzeyinde bulunan Protestanlara İspanyol hükümranlığına karşı savaşta büyük bir avantaj sağlamıştı çünkü girintili çıkıntı Kuzey Denizi kıyıları kuzeydeki isyancılar için barınak görevi görmüştü.

İspanyollar Güneyde kontrolü tekrar sağladığında Protestanlar Kuzeye doğru kaçtılar ve bu bölgedeki dine bağlı dengeleri değiştirdiler. Kuzeyin daha başarılı bir direnç noktası oluşturmasının ve Protestanlığın merkezi olmasının sebebi bu nedenle *coğrafya*dır. Bağımsızlık Kuzey'e bırakıldığında iki bölge dinsel ve toplumsal tavır ve tutumları açısından birbirlerinden tam anlamıyla ayrılmış oldu. [Öyle ki], iki yüzyıl sonra Hollanda'nın birliği Napolean tarafından tekrar sağlanmış olmasına rağmen sürdürüle-

memişti çünkü artık iki bölge büyük bir dinsel ve ulusal ıraksama yaşamaktaydı (Arrow 2000).

Bu örneklerin tümü (aynı konuda bkz: Yalçıntaş and Klamer 2004), tarihin sadece demir sertliğinde yasalara göre işlemediğini, bunların yanında rastlantısal gelişen olayların ve bu olayların yarattığı sonuçların da etkili olduğunu akla getiriyor. Peki, madem tarih sadece zorunluluklar sonucu tek bir patikayı takip eden olaylardan oluşmuyor, gündelik hayattaki davranışlarımızı ve düşünce şeklimizi belirleyen alışkanlıklar ve kurumların "doğal seleksiyon süreci"nde ortadan kalkmamasını nasıl açıklayabiliriz? Acaba düşünce alışkanlıklarımızın ve bunlara bağlı kurum-ların oluşmasında da rastlantısallıklar ve olumsallıklar etkili olmuş mudur? Eğer bugün bu alışkanlıklar ve kurumlar arzu edilir sonuçlara yol açmıyorsa bunlardan neden vazgeçemiyoruz? Tanrı işlem maliyetlerini bu sebeple yaratmış olmasın? Acaba yaşadığımız dünyaya ilişkin hoşnutsuzluğumuz tek bir patikaya bağlı oluşumuzdan -yani tek bir ideolojiye saplanıp kalmamızdan- kaynaklanıyor olmasın?

İşte Veblen'den hareket eden kurumsalcı iktisadın sorduğu en temel soru kanımca budur: [Burada] ilgilenmemiz gereken [esas] soru işte budur: bu *normallik önyargısı* [doğa yasaları ya da "görünüşün ardındaki gerçeklik" gibi kavramsallaştırmaları kastediyor -AY] nasıl oldu da modern bilimin tam ortasına oturuverdi? Nasıl oldu da bu önyargı ruhani olmayan diğer bir takım kavramsallaştırmaların yerine geçebildi? Bu soru ilgilenmemiz gereken bir sorudur çünkü cevaplar iktisat biliminin metodolojisindeki arkaik düşünce alışkanlıklarının niçin sürüp gittiği [ve ortadan bir türlü kalkmadığı] konusunu aydınlatabilir (Veblen 1961:62).

Ben de düşünce dünyamızda patikaya bağımlılıkların hâkim oluşunun en önemli sebebinin "arkaik düşünce alışkanlıkları"mız olduğunu düşünüyorum. Bizler de bilimlerde, felsefede ve sanatta aynı epistemolojik makyajın ardına sığınmayı alışkanlık haline getirdik. Bu makyaja göre dünyanın, doğanın ve ruhun içkin bir tözü olduğuna inandık. Her görünüşün ardında bir gerçeğin olduğunu düşündük. Adaletin mutlaka tecelli edeceğine dair inancımızı hep koruduk. Her başarılı teorisyen bir mesihti -tam da İkinci defa yeryüzüne gelecek olan İsa gibi. Hâlbuki bunların tümü birçok olayı açıklama kapasitesine sahip ancak zamanla taşlaşmış -ya da kurumlaşmış- mecazlar ve düşünce alışkanlıklarıdır. Hepsinin tarihi başarılarla dolu olduğu kadar hata, kötü kader ya da her ne derseniz deyin birçok türü olan zaaf ve aptallıkla doludur (Yalçıntaş 2006b). Bizim geçmiş kuşaklardan devraldığımız şey, bu mecazlara ve düşünce alışkanlıklarına içkin erdem ve

aptallıkların *tümü*dür -sadece erdemler ya da sadece aptallıklar değil. Öyleyse daha iyisini yapabiliriz.

Nedensellikler

Daha iyisini yapabiliyor oluşumuz ekonomide ve iktisatta karar vermek durumunda olan bizlerin alışkanlıklarımızı zorlayarak ve farklı düşünce ve davranış patikaları da olabileceği ihtimalini aklımızda tutarak mümkündür. Eğer ki dünya sadece ve sadece demir sertliğindeki yasalardan ve buna benzeyen her türlü zorunluluktan oluşuyor olsaydı, tek bir nedensellik anahtarıyla tarihin bütün kilitli kapılarını açmak mümkün olurdu. Oysa nedensellik David Hume'dan bu yana pek iyi bildiğimiz gibi tek ve bir değildir. "Evrenin çimentosu" (Mackie 1980) ya da "connexion" yani olayları neden ve sonuç şeklinde birbirine bağlayan bir bağ -varsa bile- tek değildir. Bazı olaylar doğa yasalarının öngörülerinin aksine sonuçlara yol açabilir. Dolayısıyla doğada ve tarihte birden çok sayıda nedensellik vardır.

Nedenselliğin toplumsal ve kültürel tarihine baktığımızda "benzer sebepler benzer sonuçlar doğurur" ideolojik anlayışının ve diğer ilkel nedensellik biçimlerinin yerini kimi zaman daha karmaşık sistemleri içeren nedenselliklere de bıraktığını görmekteyiz (Bu konuda bkz: Sosa ve Tooley 1993; Toner 1999; ve Psillos 2002). Başka bir ifade ile sebep ve sonuçlar arasındaki ilişkilerin anlaşılmasında her sebebin her zaman aynı ya da benzer sonuçları doğuracağı fikrinden uzaklaşıyoruz yavaş yavaş. Kimine *absürd* ya da *ironik* gelebilecek sebepler ve o sebeplere dair sonuçlar ("Evet, öldürdüm onu, çünkü kapıyı açmıştı ve kırmızı bir kazak giyiyordu.") "mantıklı" ve "tutarlı" hikâyelere kısayla ("ABD Merkez Bankası'nın faiz artırımı yoluna gitmesiyle Avrupa piyasalarında ortaya çıkan dengesizlikler ...") eskiye kısayla daha sıkça kullanılmaktadır. *Şans* ve *rastlantı*nın dâhil olduğu hikâyelerde yer alan bireyler herhangi bir deter-ministik düzenliliğe göre hareket etmez. Bu koşullar altında bireyler daha az öngörülebilir ve endişe yaratan sonuçlara yol açacak şekilde davranırlar.

Varolan patikanın dışındaki yaklaşımlara baktığımızda dilin nedensel ilişkileri anlamada önemli bir faktör olarak görülmeye başlandığına tanık olmaktayız. Hikâyelerde tek tek olaylar *gerçekliği en iyi temsil edecek şekilde değil* fakat mecazların hikâyeleri anlatırken oynadığı roller gözetilerek birbirlerine bağlanmaktadır. Mecazlar tecrübe ettiğimiz hayatın sadece bir bölümünü aktarır okuyucuya. Bunun farkına varan ilk filozof olan Frederich Nietzsche mecazların farkına varan ilk düşünürdür de.

Yirminci yüzyılın başlarına kadar hâkim olan *doğrusal nedensellik anlayışı*na göre her olay bir düzenliliğin sonucudur -evrensel yasalar gibi. Sonuçlar öngörülebilir ve nesneldir. Sebep ve sonuçların geri bildirimlerine

("feedback") ve nedensel tekrarlarına yer yoktur. Araştırmacı tek ve nesnel olan bu düzenliliği yine tek ve nesnel bir hikâye içinde aktarır okuyucuya. Kullanılan mecazlar hikâyenin aktarılmasında bir zorunluluk sonucu yer aldığı için önemli değildirler. Fakat örneğin Thorstein Veblen'in 1910'larda ortaya attığı *birikimli nedensellik* (Veblen 1898 ve 1967 (1899)) ve Gunner Myrdal'ın 1930'larda ortaya attığı *dairesel nedensellik* (1968) kavramlarıyla birlikte klasik nedensellik anlayışlarının yanında "küçük" ve önemsiz olan bir takım olayların "büyük" ve efektif sonuçlara yol açtığı ve şansın ve rastlantıların da nedensel süreçler içinde önemli roller oynadığı hikâyelerle de tanışmaya başladık. Örneğin, Myrdal'a göre "Negro Sorunu"nda sonuca etki eden tüm faktörler birbirlerine bağımlıdır. Önyargı ve ayrım-cılık Negroların yaşam, sağlık, eğitim ve moral standardını düşürmektedir. Diğer taraftan düşen standartlar önyargı ve ayrımcılığa sebep olmakta ve karşılıklı bir etkileşim süreci ortaya çıkmaktadır. Buna yol açan tek bir sebep bulunamaz. Başka bir ifade ile bu tür süreçlerin hikâyeleri tek bir sebebe indirgenerek açıklanamaz. Süreç adeta kendini kilitlemiş ve her şey her şeyin sebebi haline gelmiştir. Aynı şekilde, Veblen'in birikimli nedensellik kavramı da, güncel terimlerle ifade etmek gerekirse, patikaya bağımlılıklara yol açan sebep ve sonuç ilişkilerine işaret eder. Buna göre, gösteriş ve aylaklık toplumda bir moda olma yoluyla yayılır ve ortadan kalkmaz. Süreç dairesel biçimde kendisini tekrar eder durur. Sebepler sonuçlara bağımlıdır, sonuçlar da sebeplere. Aynen ısı ve hızın birbirine bağımlı olması gibi. Aynen başlangıç koşullarına aşırı duyarlı dinamik ve karmaşık sistemlerde ya da entropi modellerinde olduğu gibi. Artık "küçük" olaylar sadece ve her zaman "küçük" sonuçlara yol açmazlar. Sebepler ve sonuçlar arasında orantısızlık doğrusal olmayan sistemlerin en karakteristik özelliğidir. Bu koşullar altında benzer olan sebepler benzer olmayan sonuçlar *da* doğururlar. Microsoft'un işletim sistemi Windows'un, işletim sistemi piyasasının hemen hemen tamamına sahip olması gibi. Ya da VHS sisteminin Beta video sistemini domine etmesi gibi. Ya da Silikon Vadisi'nin başka bir yerde değil de şu anda bulunduğu yerde bulunması gibi.

Belirsizlik koşulları altında karar vermek durumunda olan bireyi bekleyen tehlike, aynı mecazlara bağlanıp kalmanın *-yani alışkanlıklar ve ideolojilere göre davranmaya devam etmenin-* niyet ve arzu edilmeyen sonuçlara yol açma olasılığıdır. Doğrusal olarak ilerlemeyen olaylar zinciri doğrusal mecazlarla ve akılla çözülmeye kalkışıldığında *birinci en iyi sonuçlar*ın ortaya çıkmaması olasılığı doğar. Newton'cu belirlenim artık işe yaramaz hale gelir. İnsan davranışı ve diğer toplumsal olaylar bu mecazlara bağlı kalanlar

için absürd ya da ironiktir. Teklik ve nedensellik artık nedensel süreçlerin bir parçası değildir.

Sonuç: İdeolojiler Belirsizlikle Baş Etmenin Bir Yoludur Ancak Bu İnanç Sistemleri Dünyayı Daha İyi Bir Yer Yapmak İçin Her Zaman Yeterli Değildir.

North'a göre, kurumlar bireylerin gündelik hayattaki sebep ve sonuç ilişkilerini eksik olarak algılamalarından kaynaklanan belirsizlikle baş etmenin bir yoludur. Ancak, şurası da açıktır ki kurumlar pratik çözüm gerektiren her durumda bireylere yardımcı olmayabilir. North'un bu konuda dediği kısaca şudur: eğer içinde yaşadığımız dünya bize her koşulda en iyi sonuçlara ulaşmamızı garanti ediyor olsaydı -başka bir deyişle, işlem maliyetleri sıfır olsaydı- inançlar, alışkanlıklar ve ideolojiler ne gündelik ekonomik ve sosyal ilişkilerimizde ne de entelektüel dünyamızda hiçbir rol oynamıyor olurdu. "Patikaya bağımlılığın doğası, siyasal piyasaların karakteri ve zihinsel yapıların hepsi," diye yazıyor North, "başarılı iktisadi büyümenin önündeki en temel engellerdir" (North *9309001*). Elbette aynısı düşünce sistemleri için de geçerlidir. Patikaya bağımlılığın "doğa"sı insan düşüncesinin evriminin hep özlenen nirvana aşamasına ya da *Utopia*'ya ulaşmasına engel olur. İnsanların dünyaları -iktisadi, toplumsal ya da düşünsel- hiçbir zaman en mükemmelin, en tam olanın inşasını mümkün kılmamıştır. Bizim dünyamız, North'un da işaret ettiği gibi, cehaletin, eksik bilginin ve verimsiz kurumların ve bu kurum-ların yol açtığı diğer [toplumsal] örgütlenmelerin ortadan kaldırılmasını sağlayacak görüş ve girişimlerin önünde birer engel olan ideolojik klişelerin dünyasıdır (North 1992).

Bireyler geçmişte verdikleri karar ve tercihlerin sonucu olarak birtakım patikalara sıkışabilirler. Patikaya bağımlılık yaklaşımının -ve genel olarak tüm evrimci kuramların- işaret ettiği en önemli konu olumsal ve rastlantısal olayların iktisadi, sosyal ve düşünsel hayatımızda büyük rol oynuyor oluşudur. Bu olayların tahakkümü altındaki bir evrim süreci hiçbir şekilde denge, verimlilik, optimizasyon ve bunun gibi bir teleolojik sonuca ulaşmaz. Dolayısıyla evrimsel süreçler her zaman telos ile son bulmaz. İktisatçıların, toplum bilimcilerin ve entelektüel tarihçilerin patikaya bağımlılık metaforuyla bu denli yakınlık kurmalarının sebebi, bu metaforun kendilerine olumsal ve rastlantısal olayların sonuçları hakkında en iyi açıklamaları sunmasıdır. Patikaya bağımlılık uygulandığı her alanda alışkanlıkların ve düşünsel ve davranışsal kalıpların cisimleşmiş hali olan kurumların evrim sürecinde oynadığı role vurgu yapar ve bu kurumların ortaya çıkış ve işleyiş şeklini açıklar. Bu kurumlar şirketler ya da aileler ya da devletler ya da üniversiteler olabileceği gibi mecazlar ve ideolojiler de olabilir.

Kaynakça

Altman, M. 2000. "A Behavioral Model of Path Dependency: The Economics of Profitable Inefficiency and Market Failure" *Journal of Socio-Economics* 29.

Anderlini, Luca and Antonella Ianni. 1996. "Path Dependence and Learning from Neighbors" *Games and Economic Behavior* 13(2).

Antonelli, Cristiano. 1997. "The Economics of Path Dependence in Industrial Organization" *International Journal of Industrial Organization* 15(6).

Arrow, Kenneth J. 2000. "Increasing Returns: Historiographic Issues and Path Dependence" *European Journal of the History of Economic Thought* 7(2).

Arthur, Brian. 1994. *Increasing Returns and Path Dependence in the Economy* (Michigan: University of Michigan Press).

Barnes, W. , M. Gartland and M. Stack. 2004. "Old Habits Die Hard: Path Dependency and Behavioral Lock-in" *Journal of Economic Issues* 28(2).

Bebchuk, Lucian Arye and Mark J. Roe. 1999. "A Theory of Path Dependence in Corporate Ownership and Governance" *Stanford Law Review* 52(127).

Boulding, K. E. 1971. "After Samuelson, who Needs Adam Smith?" *History of Political Economy* 3.

Chavance and Magnin. 2002. "Emergence of Path Dependent Mixed Economies in Central Europe" In Hodgson (ed.) (2002).

Coase, Ronald. 1997. *A speech given at Trinity University, San Antonio, Texas* Breit and Spencer (eds.) (1997) içinde.

David, Paul. 1985. "Clio and the Economics of QWERTY" *American Economic Review* 75(2).

David, Paul. 1986. "Understanding the Economics of QWERTY: The Necessity of History" In Parker (ed.) (1986).

David, Paul. 1999. "At last, a Remedy for Chronic QWERTY-skepticism" *Paper presented at the European Summer School in Industrial Dynamics Corse, France*.

David, Paul. 2000. "Path dependence, Its critics and the Quest for 'Historical Economics'" *Stanford University Department of Economics Working Paper No: 00011*. [Re-printed in Garrouste and Ioannidis (2001).]

Diamond, Jared. 2004. *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed* (Viking Adult).

Dopfer, Kurt. 2005. *Evolutionary Foundations of Economics* (Cambridge: Cambridge University Press).

Egidi, M. and A. Narduzzo. 1997. "The Emergence of Path Dependent Behaviors in Cooperative Contexts" *International Journal of Industrial Organization* 15(6).

Eriksson, K. and A. Majkgard. 2000. "Path Dependence and Knowledge Development in the Internationalization Process" *Management and International Review* 40(4).

Filippov, Mikhail and Olga Shvetsova. 1999. "Asymmetric Bilateral Bargaining in the New Russian Federation: A Path Dependence Explanation" *Communist and Post-Communist Studies* 32(1).

Garrouste and Ioannides (eds.). 2001. *Evolution and Path Dependence in Economic Ideas: Past and Present* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing).

Garud, R. and P. Karnoe. 2001. *Path Dependence and Creation* (London: Lawrence Erlbaum Associates).

Geyl, Pieter. 1961 -1964. *The Netherlands in the Seventeenth Century.* (Two volumes) (NY: Barnes and Noble).

Gold, Natalie and Christian List. 2004. "Framing as Path Dependence" *Economics and Philosophy* 20(2).

Goldstone, Jack A. 1998. "Initial Conditions, General Laws, Path Dependence, and Explanation in Historical Sociology" *American Journal of Sociology* 104 (3).

Golomstoch, Igor. 1990. *Totalitarian Art in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy, and the People's Republic of China* (Collins Harvill: London).

Goodstein, Eban. 1995. "The Economic Roots of Environmental Decline: Property Rights or Path Dependence?" *Journal of Economic Issues* 29(4).

Harris, Ron. 2003. "The Uses of History in Law and Economics" *Theoretical Inquiries in Law* 4(2).

Hathaway, Oona. 2003. "Path Dependence in the Law: The Course and Pattern of Legal Change in a Common Law System" *Yale Law School Yale Law School John M. Olin Center for Studies in Law, Economics, and Public Policy Working Paper Series* 270, March.

Hodgson, Geoffrey. (ed.) 2002. *A Modern Reader in Institutional and Evolutionary Economics* (Cheltenham, UK and Northampton, MA: Edward Elgar).

Kenney, Martin and von Burg, Urs. 1999. "Technology, Entrepreneurship, and Path Dependence: Industrial Clustering in Silicon Valley and Route 128" *Industrial and Corporate Change* 8(1).

Krugman, Paul. 1991. "History and Industry Location: The Case of the Manufacturing Belt" *American Economic Review* 81(2)

Lanteri, Alessandro ve Altuğ Yalçıntaş. 2006. "Economics of Rhetoric: On Metaphors as Institutions" *GETA – Ankara University Discussion Paper Series April No: 94.*

Liebowitz, Stanley J. and Stephen E. Margolis. 1990. "The Fable of the Keys" *Journal of Law and Economics* April.

Liebowitz, Stanley J. and Stephen E. Margolis. 1995. "Path Dependence, Lock-in, and History" *Journal of Law, Economics, and Organization* 11 April.

Liebowitz, Stanley J. and Stephen E. Margolis. 1998. "Path-Dependence" *Palgrave Dictionary of Economics and Law* (London: Macmillan).

Mackie, L. John. 1980. *The Cement of the Universe: A Study of Causation.* (Oxford: Ozford University Press).

Magnin, Eric. 2002. "Path-Dependence and Initial Conditions in the Transition Process: The Cases of Hungary and Romania" *East-West Journal of Economics and Business* 5(1-2).

Mahoney, James. 2000. "Path Dependence in Historical Sociology" *Theory and Society* 29(4).

Mahoney, James. 2001. "Path Dependent Explanations of Regime Change: Central America in Comparative Perspective" *Studies in Comparative International Development* 36.

Mahoney, James. 2002. *Legacies of Liberalism: Path Dependence and Political Regimes in Central America* (The John Hopkins University Press).

Matsuyama, Kiminori. Mimeo. "Custom Versus Fashion: Path Dependence and Limit Cycles in a Random Matching Game" *Northwestern University, Center for Mathematical Studies in Economics and Management Science, Discussion Papers: 1030.*

McCloskey, Deirdre. 1996. *The Vices of Economists, the Virtues of the Bourgeois* (Amsterdam: Amsterdam University Press).

McCloskey, Deirdre. 1999. www.Eh.net adlı internet sitesindeki e-seminer.

McFaul, M. 1999. "Institutional Design, Uncertainty, and Path Dependency During Transitions: Cases from Russia" *Constitutional Political Economy* 10.

Messner, Frank. 2002. "Material Substitution and Path Dependence: Empirical Evidence on the Substitution of Copper for Aluminum" *Ecological Economics* 42(1-2).

Meyer-Stamer, Jorg. 1998. "Path Dependence in Regional Development: Persistence and Change in Three Industrial Clusters in Santa Catarina, Brazil" *World Development* 26(8).

Mueller, D. 1997. "First-mover Advantages and Path Dependence. *International Journal of Industrial Organization* 15.

Myrdal, Gunnar. 1968. Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations (Periodicals Service Co.).

Nee, Victor and Yang Cao. 1999. "Path Dependent Societal Transformation: Stratification in Hybrid Mixed Economies" *Theory and Society* 28(6).

Nelson, Dick and Sid Winter. 1982. *An Evolutionary Theory of Economic Change* (Cambridge: Harvard University Press).

Nietzsche, Frederich. 1895. *Twilight of Idols or How One Philosophizes with a Hammer* (Harmondsworth: Penguin Books).

Nitsch, Volker. 2003. "Does History Matter for Urban Primacy? The Case of Vienna" *Regional Science and Urban Economics* 33(4).

North, Douglass and John V. C. Nye. Mimeo. "Cliometrics, the New Institutional Economics and the Future of Economic History."

North, Douglass and Thomas. 1973. *The Rise of the Western World: A New Economic History* (Chicago: Chicago University Press).
North, Douglass. 1976. "The Place of Economic History in the Discipline of Economics" *Economic Inquiry* 14.
North, Douglass. 1977. "The New Economic History after Twenty Years", *American Behavioral Scientist* 21(2).
North, Douglass. 1990. *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance* (Cambridge: Cambridge University Press).
North, Douglass. 1991. "Institutions" *Journal of Political Economy* 5(1).
North, Douglass. 1992. "Transaction Costs, Institutions and Economic Performance" *International Center for Economic Growth* Occasional Papers No: 30.
North, Douglass. 1993. "Five Propositions about Institutional Change" *Paper provided by Economics Working Paper Archive at WUSTL in its series Economic History with number 9309001.*
North, Douglass. 1994. "Institutions Matter" *Paper provided by Economics Working Paper Archive at WUSTL in its series Economic History with number 9411004.*
North, Douglass. 1996. "Economics and Cognitive Science", *Paper provided by Economics Working Paper Archive at WUSTL in its series Economic History with number 9612002.*
North, Douglass. 1997. "Cliometrics after 40 years" *American Economic Review* May.
Psillos, Stathis. *Causation and Explanation* (Chesham: Acumen).
Samuelson, Paul. 1948. *Economics*
Samuleson, Paul. 1947. *Foundations of Economics Anlaysis*
Speers, Anna E. and Benjamin F. Cravatt. 2004. "Profiling Enzyme Activities *In Vivo* Using Click Chemistry Methods" *Chemistry and Biology* April.
Stack, M. and M. Gartland. 2003. "Path Creation, Path Dependency and the Theory of the Firm" *Journal of Economic Issues* 37(2).
Stark, David. 1992. "Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe" *East European Politics and Societies* 6(1).
Stern, David I. 1993. "Historical Path Dependence of the Urban Population Density Gradient" *Annals of Regional Science* 27(3).
Trevisan, L. A., A. E. Dorokhov, and Lauro Tomio. 2004. "Path Dependence of the Quark Non-local Condensate within the Instanton Model" *Brazilian Journal of Physics*, 34(3A) September.
Turner, C. H. 1999. "Toward a Mathematical Description of Bone Biology: The Principal of Cellular Accommodation" *Calcif Tissue Int.* 65(6).
Varoufakis, Yanis. 1998. Foundations of Economics: A Beginner's Companion (London: Routledge).

Veblen, Thorstein. 1898 (1961). "Why Economics is not an Evolutionary Science?" The Quarterly Journal of Economics 12. [Re-printed in Veblen (1961)].
Veblen, Thorstein. 1898. "Why is Economics not an Evolutionary Science?" Quarterly Journal of Economics 12.
Veblen, Thorstein. 1961. The Place of Science in Modern Civilization (NY: Russell & Russell).
Veblen, Thorstein. 1967 (1899). *The Theory of Leisure Class* (New York: Penguin Books).
Veblen, Thorstein. 2005 (1899). *Aylak Sınıfın Teorisi* (Çev.: Zaynep Gültekin ve Cumhur Atay) (İstanbul: Babil Yayınları).
Vromen, Jack and Albert Jolink. 2001. "Path Dependence in Scientific Evolution" Garrouste and Ioannides (eds.) (2001) içinde.
Waller, W. T. 1982. "The Evolution of Veblenian Dichotomy: Veblen, Hamilton, Ayres and Foster" *Journal of Economic Issues* 16(3).
Walras, Leon. 1954. *Elements of Pure Economics* (London: Allen and Unwin).
Yalçıntaş, Altuğ ve Arjo Klamer. 2004. "When Being Virtuous Makes Sense: Bourgeois Ethics in the Golden Age vs. Embarrasment of the Bourgeois Today" *AElementair* 4(3).
Yalçıntaş, Altuğ. 2006a. "Historical Small Events and the Eclipse of *Utopia*: Perspectives on Path Dependence on Human Thought" *Culture, Theory, and Critique* 47(1).
Yalçıntaş, Altug. 2006b. "Stories of Error and Vice Matter: Perspectives on Path Dependence, Paul David, and Efficiency and Optimality in Economics" *Association for Heterodox Economics Konfernasında sunulmuş bildiri, LSE, Temmuz 2006.*
Zukowski, Ryszard. 2004. "Historical Path Dependence, Institutional Persistence, and Transition to Market Economy: The Case of Poland" *International Journal of Social Economics* 31(9-10).

TÜRKİYE'NİN BİLİM VE TEKNOLOJİ POLİTİKALARI VE AVRUPA BİRLİĞİ

İbrahim ARAP

Giriş

Batı bilimiyle 18. yüzyılın ikinci yarısında karşılaşmış olan Türkiye'nin bugün bilim ve teknolojide istenilen seviyede olduğu söylenemez. Buna rağmen ülkemizde bilim yapma konusunda gösterilen çaba dikkate değerdir. Hiç kuşkusuz bu çabanın bir bilim politikası ile desteklenmesi gerekir. Ancak Türkiye'de ne siyasal partilerin, ne de daha üst düzlemde hükümetin/devletin uzun erimli, partiler üstü bir bilim politikasının olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir[1].

[1] 2002 genel seçimlerinde meclise giren iki partinin, iktidar olan Adalet ve Kalkınma Partisi ile ana muhalefet olan Cumhuriyet Halk Partisinin, parti programlarında bilim ve teknoloji politikalarına ilişkin öngörüleri incelendiğinde; Adalet ve Kalkınma Partisinin Parti Programında konuya ilişkin başlık bulunmasına karşın, Cumhuriyet Halk Partisinin Parti Programında konunun ayrı bir başlık altında ele alınmamış olduğu, bilim ve teknoloji politikalarının, sanayileşme politikalarının bir alt kolu olarak değerlendirildiği görülmektedir. Her iki Program birlikte değerlendirildiğinde, ikisinin de yeterli olmadığı, diğer konulara göre, gerek içerik gerekse de yer verilen hacim olarak, ikincil bir konumda olduğu, ayrıca, her iki partinin bilim ve teknoloji politikalarını daha çok üniversite reformu eksenin de oluşturduğu söylenebilir (www.akparti.org.tr/ 17.06.2006; Bilgi Teknolojileri ve E-devlet, 2002:15; www.chp.org.tr/, 17.06.2006). 58. Hükümet, üniversiteler dışında, TÜBİTAK'a, BTYK'na ya da diğer herhangi bir kurumsal yapılanmaya ilişkin reform ya da öngörüde bulunmamakta, yalnızca bilim ve teknoloji alanında yabancı ülkelerle işbirliğine özel vurgu yapmaktadır. 59. Hükümet programı da aynı çizgiyi takip etmekte ve daha kısır bilgilere yer vererek 58. hükümet programında da yer alan, üniversitelerin "öğretim elemanları ve öğrencilerin serbestçe bilimsel faaliyette bulunduğu, araştırma ve öğretim kurumları düzeyine çıkarılaca"ğı bahsini belirtmenin dışında herhangi bir açılım getirmemektedir. (58. hükümet programı, 2006; 59. hükmet programı, 2006). 59.

1960'lı yıllarda planlı döneme geçişle birlikte temel görevi "akademik araştırmaları desteklemek ve genç araştırmacıları teşvik etmek" olan TÜBİTAK kurulmuştur. Kurumsal açından bu gelişmeye rağmen bilimsel gelişme bağlamında istenilen düzeyde sonuçların elde edilemediği ilk bilim politikası belgemiz olan ve 1983 yılında TÜBİTAK'ın da katılımıyla hazırlanan *Türk Bilim Politikası (1983-2003)* başlıklı çalışmada belirtilmektedir. Bu dokümana göre, ülkemiz "gerek harcamalar gerek araştırıcı insan gücü açısından yetersiz bir durumda"dır.

1987 yılında ülkemiz Avrupa Topluluğu'na (AB) tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. 1999 yılında ise Helsinki Zirvesinde "aday üye" statüsü edinilmiştir. Özellikle 2000'li yılların başından itibaren, ulusal bilim politikası oluşturma çabasının ve genel olarak bilimsel çalışmaların Avrupa Birliği sürecinin etkisine daha çok girdiği görülmektedir.

Bu bildiride, Türkiye'nin bilim politikasının mevcut durumu sorgulanacaktır. Bu bağlamda, Avrupa Birliği'nin Türk Bilim Politikasına olası ve mevcut etkileri de çalışmanın kapsamı içindedir. Çalışmada, Türkiye'nin, toplumun ihtiyaçlarını dikkate alan bir bilim politikasına ihtiyaç duyduğu vurgulanmaktadır.

İlk Bilim Politikası Belgesinden Günümüze Türkiye'nin Bilim ve Teknolojideki Durumu

Bilim ve araştırma faaliyetleri açısından Ar-Ge harcamalarının gayri safi milli hasıla (GSMH)'ya oranı ile tam zaman eşdeğeri araştırıcı sayılarının 10.000 çalışan nüfusa oranı ülkelerin bilimsel-teknolojik gelişmişlik göstergelerinden biridir (Bilim-Teknoloji ve Üniversiteler, 1996:114-115; Türk Bilim Politikası, 1983:iii; Atmaca, 2005:147). Ar-Ge harcamalarının GSMH'a oranın %2 ve üzerinde olan ülkeler gelişmiş ülkeler olarak görülmektedir. %1 ila %2 arası olduğu ülkeler orta düzey ülkelerdir. Gelişmekte olan ülkelerde ise bu oran %1'in altındadır. Tam zaman eşdeğeri araştırıcı sayılarının 10.000 çalışan nüfusa oranında ise 15 sayısı kritik bir dönüm noktasıdır. Yapılan çalışmalarda Ar-Ge harcamalarının GSMH'nın %1'ine erişmeden araştırma sisteminde kritik eşiğin aşılamadığını, bir başka anlatımla, araştırma faaliyetlerin ekonomik ve sosyal kalkınmayı destekleyemediğini göstermektedir (Türk Bilim Politikası, 1983:iii-iv).

Bir ülkenin araştırma başarısının ölçülmesinde, salt *tam zamanlı araştırmacı sayıları* ile *AR-GE'ye ayrılan kaynakların büyüklüğünün bilinmesi* ye-

Hükümette, 58. Hükümetten farklı olarak, TÜBİTAK ve TÜBA doğrudan Başbakana bağlıdır (www.basbakanlik.gov.tr, 17.06.2006).

terli değildir. O ülkedeki bilimsel ve teknolojik araştırma kurumlarının niteliği, araştırma yönetiminde biriken deneyim, ekonomi çevrelerinin ve siyasetin AR-GE talepleri gibi çok sayıda değişkende önemlidir (Türkiye'nin Yükseköğretim Stratejisi (TYÖS), 2006:124). Ayrıca ülkelerin bilimsel alandaki başarısının bir göstergesi de bilimsel dergilerde yayımlanan araştırmalardır (Türk Bilim Politikası, 1983:43). Ülkelerin Ar-Ge kapasitelerini ve inovasyon (yenilik) yeteneklerini değerlendirmek için kullanılan ölçütlerden birisi de alınan patent sayılarıdır (Atmaca, 2005: 157).

Bu ölçütler açısından Türkiye'nin ilk bilim politika belgesi olarak adlandırılan ve 1983 yılında yayımlanan "Türk Bilim Politikası: 1983-2003" başlıklı çalışmada Türkiye'nin durumu değerlendirildiğinde; Türkiye 1983 yılında dünya bilim literatüründe (bilimsel dergilerdeki yayınlar açısından) 41. sıradadır (Türk Bilim Politikası, 1983:iv). Aynı yıl ülkede toplam 7.747 tam zaman eşdeğeri araştırıcı ve 2.689 Ar-Ge faaliyetlerinde görevli teknisyen bulunmaktadır. Buna göre 10.000 çalışan nüfus başına tam zaman eşdeğeri araştırıcı sayısı ise 4.2'dir. Türkiye'nin 1983 yılındaki fiili Ar-Ge harcamasının %57'si yükseköğretim, %28'i kamu araştırma kurumları ve %15'i de sanayi kesimine aittir ve Ar-Ge harcamalarının GSMH'a oranı %0,24'tür (Türk Bilim Politikası, 1983:iii-iv, 60, 65, 69).

1983 yılında bilim politikasının alt hedefleri olarak şunlar belirlenmiştir; 1- Tam zaman eşdeğeri araştırıcı sayısının 10 yıl içinde 10.000 çalışan nüfus başına 15'e çıkartılması, 2- Ar-Ge harcamalarının 10 yıl içinde %1'e, 21. yüzyıl başlarında da %2'ye yükseltilmesi, 3- Dünya bilim literatürüne katkı açısından 10 yıl içinde ilk 30 ülke içine, 20 yıl içinde de 20 ülke arasına girilmesi (Türk Bilim Politikası, 1983:iv).

BTYK, 1993 tarihli ikinci toplantısında, TÜBİTAK'ça hazırlanan *Türk Bilim ve Teknoloji Politikası: 1993-2003* başlıklı çalışmayı kabul etmiştir[2]. BTYK bu toplantısında 1993-2003 yılları için Bilim ve Teknoloji Politikasının hedefleri olarak aşağıdaki değerler kabul edilmiştir: (www.tubitak.gov.tr/, 03.06.2006)

a) Onbin nüfus başına bugün 7 olan araştırıcı sayısının 15'i aşması,

b) Araştırma - geliştirme harcamalarının, gayri safi milli hâsıla içerisinde bugün % 0.33 olan payının % 1'i aşması,

c) Ülkemizin evrensel bilime katkısı açısından, dünya sıralamasında halen kırkıncı sırada olan yerinin otuzunculuğa çıkarılması,

[2] Konuya ilişkin yayımlanan başbakanlık genelgesinde BTYK'nın, anılan toplantıda, 1993-2003 yıllarını kapsayan 'Türkiye Bilim Politikası' dokümanını kabul ettiği bilgisi yer almaktadır (www.tubitak.gov.tr/ 03.06.2006).

d) Ülke araştırma - geliştirme harcamaları içindeki özel sektör payının % 18 olan mevcut durumdan % 30'a çıkarılması,

Kurul'ca onaylanan Bilim Politikası ana hedeflerine ulaşabilmek için çeşitli önlemler alınması kararlaştırılmıştır. Ancak Türkiye, 1997 yılında BTYK benimsenen "Türkiye için tek stratejik seçenek bilim ve teknoloji yeteneğini yükseltmek, bilim ve teknolojiyi ekonomik ve toplumsal faydaya dönüştürmektir" ilkesini uygulamaya yansıtılabilmiş değildir. Bunun en açık kanıtı olarak 2005 yılı itibariyle bilim ve teknolojik gelişmişlik ölçütlerinde yeterli ilerlemeyi sağlayamamış olmamız gösterilebilir. 2005 yılı itibariyle Türkiye'de on bin çalışan kişi başına araştırmacı sayısı 11'e ulaşmıştır. Ancak halen önemli sayıda doktoralı eleman açığı bulunmaktadır. Türkiye'nin yılda sadece 2-3 bin doktoralı eleman yetiştirerek bilim adamı ve araştırmacı açığını kapatması olanaklı değildir. Türkiye'de yükseköğretim sistemin hem nicelik hem de nitelik olarak önemli düzeyde öğretim üyesi açığı vardır (TYÖS, 2006:129,141). Türkiye'de bin çalışan kişi başına araştırmacı sayısı 1,1 iken AB ülkeleri ortalaması 5,8'dir. Türkiye'nin tam zaman eşdeğeri araştırma geliştirme personeli sayısı 2002 yılında 28.964'dür. Aynı sayı Polonya'da 76.204, Yunanistan'da 60.226 (2001 yılı için) olarak hesaplanmıştır. 2002'de bin çalışan nüfus başına araştırma ve geliştirme personeli sayısı Polonya'da 5,1, Yunanistan'da (2001 yılı) 7,7 iken, Türkiye'de 1,4 idi. (TYÖS, 2006:124,129).

Türkiye'nin Avrupa Araştırma Alanı'nda[3] yer alması ve AB öngörüleri doğrultusunda AR-GE harcamalarını GSYİH %2.5'ine çıkarması beklenmektedir (TYÖS, 2006: 159). Türkiye, 2003 yılında Gayri Safi Yurtiçi Hâsılasının % 0.66'sını, 2005 yılında da %0.79'unu AR-GE'ye ayırmıştır. Söz konusu harcamalarda özel sektörün payı yaklaşık %30'dur. Türkiye, AB'ye üyelik süreci içinde Avrupa Araştırma Alanı'nın önemli bir parçası olmayı amaçladığı için, GSYİH'dan AR-GE'ye ayırdığı payı belli bir süreç içinde % 2'nin üstüne çıkarması beklenmektedir. Ancak Türkiye bu düzeyde bir AR-GE harcaması yapmaya karar verse de, bu miktardaki bir harcamayı araştırma personeli sayısındaki darboğaz dolayısıyla gerçekleştiremeyecektir (TYÖS, 2006:124; Atmaca, 2005:152).

---

[3] Avrupa Araştırma Alanı (European Research Area): Araştırma politika ve faaliyetlerinde daha fazla işbirliği ve araştırmaya yönelik yatırımların arttırmasını içermektedir. Çerçeve programları kapsamındaki etkinliklerin yanı sıra, Avrupa'daki COST (1971), EUREKA (1985) ya da diğer tematik örgütlerin ve çeşitli bilimsel kuruluşların birbirleriyle bütünleşmesi ve sinerji yaratması da hedeflenmektedir (traccess.tubitak.gov.tr/05.05.2006).

Bilimsel yayın sayısı açısından Türkiye'nin AB üyesi ve adayı olan ülkelerle karşılaştırılması yapıldığında, yayın sayıları bakımından yapılan karşılaştırmada, Türkiye 27 ülke arasında 10. sırada bulunmaktadır. Bu karşılaştırmayı milyon kişi başına düşen yayın sayısına göre yaptığımızda, Türkiye'nin ancak 24. sırada yer alabildiği görülmektedir. Uluslararası atıf endeksleri (SCI, SSCI ve A&HCI) tarafından tanınan dergilerde yayımlanan Türkiye kaynaklı yayınlarda son 20 yılda 30 kat artış olmuş, Türkiye bu alanda 43. sıradan, 2004 yılında *20. sıraya yükselme başarısını göstermiştir***.** Mayıs 2006 verilerine göre 2005 yılında bu sıra 19.luğa yükselecektir[4]. Ancak, Türkiye kaynaklı yayınlara yapılan atıf sayılarının düşüklüğü, bu *yayınların nitelikten çok nicelik anlamı taşıdığını göstermektedir*[5]. Bu başarı ulusal yenilik süreçlerine ve yerel bilginin gelişmesine katkıda bulunma işlevini içermemektedir (TYÖS, 2006:12,128).

Üniversitelerin araştırma işlevlerinin değerlendirilmesinde genellikle iki ölçüt kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi lisansüstü (özellikle doktora) öğrenci ve mezun sayıları, ikincisi ise, Science Citation Index (SCI) , Social Science Citation Index (SSCI) ve Arts and Humanities Citation Index (AHCI) gibi uluslararası atıf endekslerinde yayımlanan makale sayılarıdır (TYÖS, 2006:125). Kuşkusuz SCI ve SSCI verileri bilimsel faaliyetin ülkemizdeki düzeyinin ölçülmesi bakımında tek başına yeterli değildir. Yayın sayısı kadar ve hatta ondan çok daha önemli olan yayınların "etki faktörü" ve atıf yapılma oranıdır (Kaynar ve Parlak, 2005:89).

Bu ölçütler üniversiteler için önemli olmakla birlikte, üniversitelerden beklenen, içinde bulunduğu toplumun yenilik süreçlerine ve yerel bilginin gelişmesine katkı sağlama işlevini kapsamamaktadır. Bu eksikliğin, araştırma faaliyetlerinin yükseköğretim camiası içinde önemsizleştirilmesine neden olmak gibi bir sonucu olmaktadır (TYÖS, 2006:125). Kaldı ki ülkemizde yapılan bilimsel çalışmalar "neden işe yarayacak" sorusu sorulmadan, "prosedür" gereği yapılan, birbirinden kopuk ve çoğunlukla tez bitirme ya da yükselme amacı ile yapılan yayınlardır (Arıöz, 1997:13). Çağlar (2006) ve Ortaş (2006) da, Türkiye'de "bilimsel" yayınların akademik yükselme amacıyla yapıldığını vurgulamaktadırlar. Öyle ki, akademik yüksel-

[4] Bu gelişmede, Türkiye'nin bu göstergeye çok önem vermesinin üniversitelerdeki akademik kadrolara atama ve yükseltmenin bu alandaki performansa bağlamasının ve bu tür yayınların ödüllendirilmesinin büyük rolü olmuştur (TYÖS, 2006:12,126).

[5] Genelde Türkiye'nin yayın performansında sayı bakımından bir artış yaşanırken, bu yayınların aldığı atıf sayısında belli bir gerileme görülmektedir. 1997-2002 yılları arasında dünyadaki yayın sayısının % 0,69'u Türkiye'den kaynaklanırken, Türkiye'nin toplam atıf sayısı içindeki payı % 0,49 olmuştur.

me için bilimsel yayın yapma da amacından saparak "bilimsel kaliteyi yükseltmek yerine tam tersine dejenere etmiş ve verimsizliğe dönüşmüştür" (Ortaş, 2006). Türkiye, 1980'li yıllardan başlayarak günümüze kadar düzenli biçimde yayın sayısını arttırmıştır. Ancak bu artış aynı zamanda nitelikli yayın olduğunu göstermemektedir (Güzel, 2005: 187, 219; Ortaş, 2006). Türkiye kaynaklı makalelerin % 98,2 si üniversitelerimiz, sadece % 1,8'i diğer kamu ve özel sektör kuruluşlarındaki araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır. Halen araştırma faaliyetleri üniversitelere odaklanmış bulunmaktadır (TYÖS, 2006:126,129). *Araştırma faaliyetlerinin niteliği konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır*. Bu konuda iki saptama yapılabilir. Bunlardan birincisi yayınların sayısındaki artışa karşın bu yayınların *etki faktörlerinde bir gelişmenin* yaşanmamasıdır. Belki bundan da önemli olan bir başka nitelik ölçütü araştırmaların ne kadarının ürüne dönüştürüldüğüdür. Ancak bu konuda da istatistiksel veriler bulunmamaktadır (TYÖS, 2006:131).

Ülkelerin Ar-Ge kapasitelerini ve inovasyon (yenilik) yeteneklerini değerlendirmek için kullanılan ölçütlerden birisi olan patent sayıları bakımından bir değerlendirme yapıldığında; 1963-2004 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri Patent ve Marka Ofisi (USPTO)'nde Türkiye adına sadece 149 adet patent kayıtlıdır. Türkiye 170 ülke arasında 57. sıradadır (Atmaca, 2005:157-158). Konuya bilim ve araştırma alanında TÜBİTAK'ın etkililiği açısından bakıldığında; Dördüncü Planda (1979-1983) TÜBİTAK'ın kendisinden beklenleni tam olarak vermediği tespiti yer almaktadır. Planda, ayrıca, ulusal bilim-teknoloji politikasının "belirsiz" olduğu vurgulanmaktadır (DPT, 1979:48). 1987 yılında hazırlanan "Bilim Ve Teknoloji Politikası: Çalışma Dökümanı"nda da TÜBİTAK eleştirilmektedir. Buna göre, uzun yıllardır Türkiye'de bilim ve teknolojinin gelişmeme nedeni olarak belirtilen yeterli kaynak ayrılmaması tespiti doğru değildir. Yeterli ödenek ayrılmış olsaydı dahi bunun etkin olarak araştırma projelerine kanalize edecek olan Bilim ve Teknoloji araçlarının geliştirilmemiş olması ve bu araçların hangi politika içinde kullanacağının belirlenmemiş olması bu konularda hükümete yol gösteren TÜBİTAK'ın önemli bir zafiyeti (Bilim ve Teknoloji, 1987:60) olarak yorumlanmaktadır. Ancak, son yıllarda TÜBİTAK'ın bu alanda önemli ilerlemeler sağladığını da belirtmek gerekmektedir. Bütün bu veriler bir arada değerlendirildiğinde Türkiye'nin bilim ve teknoloji alanında gösterdiği çabalara rağmen önemli bir sıçrama yapamadığı görülmektedir.

Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Bilim ve Teknoloji Politikası Alanındaki Etkileşimi

Avrupa Birliği (AB) ile Türkiye'nin bilim ve teknoloji alanındaki etkileşimi 2000'li yıllarda resmiyet kazanmakla birlikte geçmişte bu ilişki daha çok uluslararası yardım ve işbirliği çerçevesinde, ikili ilişkiler ve uluslararası programlar (COST vb.) çerçevesinde olmaktaydı. Anılan etkileşime karşın BTYK'nın ikinci toplantısında TÜBİTAK tarafından hazırlanan *Türk Bilim ve Teknoloji Politikası: 1993-2003* başlıklı doküman Avrupa Birliği'ne ilişkin herhangi bir öngörü içermemektedir (www.tubitak.gov.tr, 03.06. 2006). Aynı biçimde, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)'nda da, AB, Japonya ve ABD ile "uluslararası bilimsel ve teknolojik işbirliğinin geliştirilmesi" konusuna yer verilmekle birlikte AB ile bilim ve teknoloji konusunda uyuma değinilmemektedir (DPT, 1996:74-81). Bunun bir nedeni, çok yakın bir geçmişe kadar AB'ye üye ülkelerin bilim ve teknoloji politikalarını birbirinden bağımsız olarak yürütmeleri olabilir (Kaplan, 2006:188). Diğer yandan, ülkemizin 1987 yılında yaptığı adaylık başvurusuna 1999 yılına kadar herhangi bir yanıt verilmemiş olması da, bu yaklaşımda bir neden olarak düşünülebilir. Bir diğer olası neden AB'nin ancak 1994 sonrası (4. Çerçeve Program) Birliğe üye olmayan devletlerle bu alandaki işbirliğini arttırmasıdır.

1997 Tarihli 3. BTYK toplantısında AB konusunda önemli saptamalar bulunmaktadır. Buna göre; "bloklar, bilim-teknoloji-sanayi üstünlüğüne sahip ülkeler ekseninde ve daha çok bu niteliğe sahip ülkelerin bir araya gelmeleri ve güçlerini birleştirmeleriyle oluşmaktadır. Yine açıkça görülmektedir ki, bloklar dışında kalması söz konusu olan ülkeler bilim-teknoloji-sanayi yeteneğine sahip bulunmayan ülkelerdir ve bölgesel olarak toplulaşmış güç odaklarının denetimindeki bir dünyada, bu ülkelerin 'tâbi ülkeler' olmaktan başka bir seçenekleri pek gözükmemektedir… Türkiye, bloklaşan bir dünyada kendine yer bulma sorununu en sıcak biçimde yaşayan ülkelerden biri konumundadır ve sorun Türkiye için yaşamsaldır…Bugün artık, belli bir bölgesel ittifak bünyesinde yer alan ülkeler için, hem bu ülkelerin ulusal bilim ve teknoloji politikalarından hem de, ortak hedef ve ortak çıkarları gözeten, ittifakın bilim ve teknoloji politikasından (ve bu politikayı hayata geçirmeye yönelik, ortak uygulama plan ve programlarından) söz edilebilmektedir…Avrupa Topluluğu'nca bilim ve teknoloji alanında izlenen ortak politika ve uygulamalar bunun tipik örneğidir" (www.tubitak.gov.tr/, 18.07.2006).

Dördüncü BTYK'da, *Uluslararası Ortak Araştırma Projelerinde Türkiye'nin Yer Alabilmesi için Gerekli Fon Desteğinin Sağlanması ve Yol Gösterici*

Ek Mekanizmalar Geliştirilmesi gündemi kapsamında; AB Çerçeve Programı'nda odak Kuruluş olarak TÜBİTAK'ın görevlendirilmesi ve *AB/Avrupa Programlarına Taraf Olmayan Ülkelerle Ortak Araştırma İmkânlarının Araştırılması* kararları alınmıştır (www.tubitak.gov.tr, 25.05.2006).

Beşinci BTYK'da; Uluslararası Ortak Araştırma Projelerinde Türkiye'nin Yer Alabilmesi için Gerekli Fon Desteğinin Sağlanması ve Yol Gösterici Ek Mekanizmalar Geliştirilmesi yeniden gündeme gelmiş ve buna ilişkin ek kararlar alınmıştır. "Ek Karar Sanayi kuruluşlarımız ve onlarla birlikte hareket eden üniversite ve araştırma kurumlarımızın uluslararası ortak araştırma projelerine katılmalarını özendirmek için AR-GE'ye Devlet Yardımı Kararı'na ilişkin 4 Kasım 1998 tarihli Tebliğ ile yapılan düzenleme memnuniyetle kaydedilmiştir. Üniversite, Araştırma Merkez ve Enstitülerimizin kendi ilgi alanları itibariyle, AB 5. Çerçeve Programı ve onun tamamlayıcısı olan EUREKA ve COST gibi ortak araştırma programlarına katılımlarını da desteklemek için 2001 mali yılından başlamak üzere her yıl TÜBİTAK bütçesine gerekli ödeneğin konması hususunun Maliye Bakanlığı ve DPT'ce, bütçe hazırlık çalışmaları sırasında dikkate alınmasına; ayrıca aynı amaçla kullanılmak üzere ek mali imkânlar yaratılması hususunda YÖK tarafından yapılacak çalışmaların sonuçlarının da yine Maliye Bakanlığı ve DPT'ce değerlendirilmesine karar verilmiştir." (www.tubitak.gov.tr, 25.05.2006).

Dördüncü Çerçeve Programından (1994-1998) başlayarak AB, üye devletler dışındaki ülkelere de açılmaya başlamıştır (Çezik, 2000). 1999 yılında Helsinki sürecinde Türkiye'nin AB'ye aday ülke olarak kabul edilmesi sonrasında, Türkiye, AB'nin bilim ve teknoloji politikalarına daha yoğun bir ilgi göstermeye başlamıştır. Bu çerçevede 4 Mayıs 2000 tarihinde TÜBİTAK tarafından, *Türkiye'nin Adaylık Sürecinde Avrupa Birliği Araştırma Ve Teknoloji Geliştirme Faaliyetlerine Bir Bakış: Teknik Koordinasyon Toplantısı* düzenlenmiştir (www.tubitak.gov.tr/, 20.07.2006). Aynı yıl aralık ayında altıncısı yapılan *Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu* toplantısında "Avrupa Birliği Programlarına Katılım" kararı alınmıştır (www.tubitak.gov.tr/, 20.07.2006). Bu kararın gerekçesi olarak, Helsinki Zirvesi sonrası başlamış bulunan adaylık statüsünün "uyum çalışmaları sürecinde oluşacak yeni idari yapılanma ve yeni mevzuat kapsamında gerek duyulacak bilimsel-teknolojik kriterlerin AB Genel Sekreterliği koordinasyonunda TÜBİTAK kanalı ile temini, uyum çalışmalarını etkinleştirerek kaynak israfını önlemesi gösterilmektedir.

Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu'nun 24 Aralık 2001 tarihinde yapılan Yedinci Toplantısında bir önceki BTYK'da alınan karara atıfta bulu-

nulmuştur. "Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu (BTYK), 13 Aralık 2000 günlü toplantısında, Avrupa Birliği'nin Çerçeve Programlarına 6. Çerçeve Programı'ndan başlayarak katılınmasına karar vermiş ve Dışişleri Bakanlığı ile AB Genel Sekreterliğini gerekli prosedürün tamamlanması konusunda, Maliye Bakanlığı, Hazine Müsteşarlığı ile DPT'yi de gerekli ödeneğin tahsisi ve ödenmesi ile ilgili hazırlık çalışmaları yapılması konusunda görevlendirmiştir. Öte yandan, 19 Mart 2001 günü açıklanan Ulusal Program'da da Türkiye'nin 6. Çerçeve Programı'na katılım konusundaki kararlılığı açıkça belirtilmiş ve yürürlükte olan 5. Çerçeve Programı'na proje bazında katılım teşvik edilmiştir." Avrupa Birliği Altıncı Çerçeve Programları'na katılımın ülkemize sağlayabileceği yararlar ve getireceği yasal ve mali yükümlülüklerin kapsamlı bir biçimde değerlendirilmesi gerektiği göz önüne alınarak: Avrupa Birliği Altıncı Çerçeve Programına tam katılımla ilgili hususlar değerlendirilerek; konuyla ilgili yasal ve mali yükümlülüklerin TÜBİTAK koordinatörlüğünde, Dışişleri Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, YÖK, Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, DPT ve Hazine Müsteşarlığı üst düzey yetkililerince incelenerek rapor edilmesine; bu konuda gerekli ilke kararlarının, üç ay içinde gerçekleştirilecek Sekizinci BTYK Toplantısı'nda alınarak Hükümete sunulmasına; karar verilmiştir (www.tubitak.gov.tr/, 25.05. 2006). Sekizinci BTYK'da ise konuya ilişkin ek karar alınarak; Avrupa Birliği Araştırma ve Teknoloji Geliştirme Altıncı Çerçeve Programı'na katılım, ülkemizin bilimsel araştırma ve teknoloji geliştirme yeteneğini arttırma, bu yeteneği toplumsal ve ekonomik faydaya dönüştürme ve bu yolla sürdürülebilir bir rekabet gücüne sahip olma hedefleri bağlamında ertelenemez nitelikte olduğundan ve uzun dönemde elde edeceğimiz kazanımlar kısa dönemde katlanacağımız yükümlülüklerle kıyaslanamayacak ölçüde önemli görüldüğünden; AB Altıncı Çerçeve Programı'na başlangıçtan itibaren katılmak üzere, Avrupa Birliği Komisyonu nezdinde müzakerelere başlanmasına, Altıncı Çerçeve Programı ile ilgili Mutabakat Zaptı'nın imzalanarak TBMM tarafından onaylanması, karar verilmiştir. (www.tubitak. gov. tr/, 25.05.2006)

AB açısından bakıldığında; AB, bilim ve teknoloji alanında geriye düştüğü diğer ülkeleri yakalamak istemektedir. Dünyanın en iyi 20 üniversitesinin 17'si ABD'de, 2'si İngiltere'de ve 1 tanesi de Japonya'dadır. 2001 yılında dünya'da verilen patentlerin % 52.7'si ABD, % 21.7'si Japonya kökenli iken sadece %19'u Avrupa kökenlidir. Bu oranlar Avrupa'da araştırmada verimsizliğe işaret etmektedir (TYÖS, 2006:48). Avrupa Birliği içinde bulunduğu bilimsel-teknolojik geriliğin farkındadır. Türkiye ile yürütülen müzakereler içerisinde yer alan Bilim ve Araştırma Faslına ilişkin ta-

nıtıcı taramada, Avrupa'da araştırmaya ilişkin durum "endişe verici" olarak tanımlanmaktadır (www.abgs.gov.tr/, 18.04.2006)

AB, bilim ve teknolojide atılım gerçekleştirmek amacıyla 1980'li yılların başından itibaren, araştırma çalışmalarının AB çapında koordine edilmesi ve yönetilmesi konusunda gayret içinde olmaya başlamıştır. 1983/1984 yılında özellikle mikro-elektronik alanındaki çalışmaları desteklemek amacıyla ESPRIT (Enformasyon Teknolojilerinde Avrupa Stratejik Araştırma Programı) uygulamaya konmuştur. 1984 yılında Avrupa Komisyonu *Araştırma ve Teknolojik Gelişme* alanında ilk Çerçeve Programı (FP1) yürürlüğe koymuştur[6]. 2007 yılında yedincisi yürürlüğe girecek olan bu programların amacı Avrupa araştırma projelerinin ortak fonlanmasıdır (sciencecareers.sciencemag.org/; ec.europa.eu/, 16.07.2006). AB'yi kuran anlaşma uyarınca, Çerçeve Program iki ana stratejik amaca hizmet etmektedir: 1- Endüstrinin bilimsel ve teknolojik tabanını güçlendirme 2- Diğer AB politikalarını destekleyici biçimde araştırma faaliyetlerini teşvik ederek birliğin uluslararası rekabet gücünü geliştirme (www.fp6.boun.edu.tr/, 20.05.2006). Çerçeve Programlarla belirli tematik öncelikli alanlardaki Ar-Ge ve Ar-Ge'yi teşvik edici projelere Avrupa Komisyonu tarafından fon sağlanmaktadır. Çerçeve Program bütçeleri ilk programdan bu yana önemli bir artış göstermiştir (AB Çerçeve Programları, 2006: 3). Avrupa Birliği'ni oluşturan 1987 tarihli "Tek Avrupa Senedi" Topluluğun Araştırma ve Teknolojik Geliştirme alanındaki bütün etkinliklerini Çerçeve Programları ile yürütmesini öngörmektedir (www.tubitak.gov.tr/, 20.07.2006). Avrupa Tek Senedi bilim ve teknoloji politikalarının Topluluk içindeki ilk yasal dayanağı olma özelliği taşımaktadır. Bu belgeyle, Topluluk kurumlarına bilim ve teknoloji konuları ile ilgili girişimlerde bulunma yetkisi verilmiştir. 1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması (Md. 163) ile bilim ve teknoloji politikalarının Birlik içerisindeki rolü daha açık bir biçimde ifade edilmiştir. (Kaplan, 2006).

Avrupa Birliği (AB) 2000'de Lizbon'da[7] aldığı ve 2002'de Barselona'da tekrarladığı bir kararla, GSMH'nın %1.9'u olan Ar-Ge harcamalarını 2010

[6] Çerçeve Programları çok kapsamlı jenerik ve yeni teknoloji alanlarını da içermekte, sanayi, bilişim, hizmet sektörleri ile araştırma kuruluşları arasında işbirliğini sağlayarak üye ülkelerin bu alanlarda da entegrasyonunu hedeflemektedir (www.tubitak.gov.tr/, 20.07.2006).

[7] Lizbon Stratejisi; Avrupa Komisyonu tarafından 2010 yılına kadar "rekabet gücü en yüksek bilgi temelli ekonomisini oluşturmak, Ar-Ge harcamalarının bütçedeki payını %3'e çıkartmak ve Avrupa vatandaşlarının refahını artırmak"tır. Bu amaçlara ulaşmada 6. Çerçeve Program uygulama aracı olarak kullanılmaktadır. Lizbon stratejisine göre, AB, 2010 yılına kadar dünyanın en dinamik ve rekabetçi bilgi eko-

yılında GSMH'nın %3'üne çıkarmayı hedeflemektedir. Bunun 2/3'ünün özel kesim tarafından karşılanması planlanmaktadır (Güzel, 2005:242; www.abgs.gov.tr/, 18.04.2006; Atmaca, 2005:148). Bir başka anlatımla, AB araştırma alanında kendini geliştirmeyi hedeflemektedir. AB, bu konudaki amaçlarını gerçekleştirmek için Çerçeve Programları araç olarak kullanmaktadır. Ancak AB ülkeleri arasında Ar-Ge harcamaları düzeyindeki farklılıklar ve uygulanan farklı teknoloji politikaları Birlik düzeyinde etkin bilim ve teknoloji politikasının yaşama geçmesinde engel oluşturmaktadır (Kaplan, 2006).

Çerçeve Programlara ek olarak 1995 yılında yayınlanan "Green Paper on Innovation" ve 1996 yılında yayınlanan "First Action Plan for Innovation in Europe" başlıklı dokümanlar ile Birlik çapında özellikle "inovasyon" alanında ortak bir politika oluşturulmasının adımları atılmıştır (Atmaca, 2005:147).

Türkiye 4. ve 5. çerçeve programlarında proje bazında[8] ve 6. çerçeve programda katılımcı ülke olarak yer almıştır. Halen bilim ve araştırmada AB'nin tam ortağıdır. (http://www.abgs.gov.tr/, 18.04.2006). Türkiye'nin katıldığı ve halen yürürlükte olan 6. Çerçeve Programı[9], AB'nin araştırma ve

---

nomisi olmayı hedeflemiştir. (AB Çerçeve Programları, 1996: 4; www.abmerkezi.org.tr/, 24.03.2006). AB Anayasasında Bilim ve Araştırma: AB Anayasasına göre Birlik'in amaçları arasında, Birlik'in, "Bilimsel ve teknolojik ilerlemeleri teşvik" etme amacı olduğu görülmektedir. Bu anlamda "bilim ve teknoloji" AB'nin yetki alanı içine girmektedir. AB Anayasasında, paylaşımlı (ortak) yetki alanları (Md. I-14)'na bakıldığında, "Birlik, araştırma, teknolojik gelişim ve uzay alanlarında, özellikle programların tanımlanması ve gerçekleştirilmesi olmak üzere, faaliyetlerde bulunma yetkisine sahiptir; ancak bu yetkinin kullanımı, Üye Devletleri kendi yetkilerini kullanmaktan alıkoymayacaktır" hükmü yer almaktadır. Görüldüğü gibi "Bilim ve Araştırma" konusu, Birlik'in "paylaşımlı yetki alanları" arasında sayılmaktadır. Hem Birlik hem de üye devletler "bilim ve araştırma" konusunda yetkilidir (www.abgm.adalet.gov.tr/e-kutuph.htm, 20.07.2006).

[8] 5. Çerçeve Programı kapsamında TÜRKİYE'den 72 kuruluş başvuruda yer almış bunlardan 16 kuruluşun katıldığı projeler desteklenmiştir (traccess. tubitak.gov.tr/, 05.05.2006) Türkiye, 4.ÇP ve 5.ÇP'ye genel bir katılım payı ödemeden proje bazında katılmıştır. Ülkemiz kuruluşları 4.ÇP'de 54'ü Uluslararası İşbirliği alanında olmak üzere, toplam 56 projede yer almışlardır. 1998-2002 yıllarını kapsayan 5.ÇP'ye ise Türkiye, Akdeniz Ortaklığı ülkesi konumuyla proje bazında katılmış ve programa katılım payı ödememiştir. 5.ÇP'de Türkiye'den 94 proje ortağı Komisyon tarafından desteklenen projelerde yer almıştır (AB Çerçeve Programları, 2006:3).

[9] 2002/5096 sayılı Türkiye'nin, Avrupa Birliğinin Araştırma ve Teknolojik Gelişme Alanındaki Altıncı Çerçeve Programına Katılımına İlişkin Mutabakat Zaptının

teknolojik gelişme programıdır. Amacı, AB düzeyinde araştırmaları teşvik ve finanse etmek üzere ilgili faaliyetlerin bir araya getirilmesidir (www.fp6.boun.edu.tr/, 20.05.2006). Programın ulusal koordinatörü (ulusal temas noktası) TÜBİTAK'tır (traccess.tubitak.gov.tr/, 05.05.2006). TÜBİTAK bünyesinde Avrupa Birliği Çerçeve Programları Müdürlüğü (AB-ÇPM) çalışmalarını sürdürmektedir (traccess.tubitak.gov.tr, 19.06.2006)

Altıncı Çerçeve Programı'nın genel bütçesi 17,5 milyar Euro'dur. 2004 yılı itibariyle yapılan bir değerlendirmede; 6. Çerçeve Program kapsamında bugüne kadar yapılan teklif çağrıları bakımından, Türk başvuru sahiplerinin başarı oranı düşüktür. Türkiye'nin 6. Çerçeve Programa (6. ÇP) katılımını nicelik ve nitelik yönünden artırmak için ciddi adımlar atılması büyük önem taşımaktadır. (ekutup.dpt.gov.tr/, 12.05.2006).

Türkiye'li katılımcıların olduğu toplam 1.464 proje başvurusunda bulunulmuş, bu projelerden 260'ı kabul edilmiştir. Buna göre Türk araştırmacıların başarı oranı %15'tir. TÜBİTAK tarafından yapılan hesaplamada ülkemizin 6.ÇP katkı payının 228-235 milyon € seviyesinde olacağı ve ulusal kaynaklarından karşılanacak miktarın 175-180 milyon € düzeyinde gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. Türkiye, 6.ÇP için toplam 138.9 milyon € ödeme yapmış olup, bunun 99.4 milyon €"su milli bütçeden, geri kalanı ise AB hibelerinden karşılanmıştır. TÜBİTAK AB 6.ÇP Ulusal Koordinasyon Ofisi'nin 6 Mart 2006 tarihi itibariyle derlediği verilere göre proje önerisi başvurusunda Türkiye'den toplam 2.455 katılımcı yer almış, bunlardan 370'inin yer aldığı proje grupları AB Komisyonu tarafından finanse edilmeye değer bulunmuştur. Bu veriler ışığında katılımcı bazında başarı oranımız % 15 olarak gerçekleşmiştir (AB Çerçeve Programları, 2006:20-21). Avrupa Birliği Komisyonuna göre; Türkiye'nin 6. Çerçeve Programına tam katılımı, Türkiye'nin bilim ve araştırma alanındaki kararlılığının bir göstergesidir (ekutup.dpt.gov.tr/, 12.05.2006). 7. Çerçeve Programa da katılacağımız açıklanmıştır (www.bbm.gov.tr/, 20.07.2006) Kaldı ki Çerçeve Programlar AB'ye tam üyelik için "zorunlu" unsurlardandır[10] (www.tubitak.gov.tr /, 20.07.2006).

Türkiye için yayınlanan 2001 İlerleme Raporu'na göre Bilim ve Araştırma konusunda ilerlemeler bulunmaktadır. Aralık 2000'de, Türkiye,

---

Onaylanması Hakkında Karar 9 Ocak 2003 tarih ve 24988 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (www.rega.gov.tr, 23.07.2006).

[10] AB adayı ülkelerin AB Araştırma ve Teknolojik Geliştirme programlarına katılımları tam üyelik yolunda önemli bir adımdır (15 Şubat 1999, IP/99/109) (/www.tubitak.gov.tr/, 20.07.2006).

2002-2006 Araştırma ve Geliştirme Çerçeve Programına nihai katılımını değerlendireceğine resmen karar vermiştir. Türkiye, Beşinci Çerçeve Programına projeler bazında katılımını sürdürmektedir. Halen gelişmekte olan bir Avrupa Araştırma Alanına dayalı ilkeler, Türkiye tarafından da paylaşılırken, faaliyet ve harcama seviyesi oldukça düşük olan araştırma ve teknolojik geliştirme sektöründe önemli eksiklikler bulunmaktadır (ekutup.dpt.gov.tr/, 10.05.2006).

Türkiye için yayınlanan *2003 İlerleme Raporu*'na göre, Türkiye'nin Altıncı Çerçeve Programı'na tam katılımı olumlu bir gelişmedir ve Türkiye'nin, ulusal bilim ve teknoloji politikasını AB'nin bilim ve teknoloji politikasıyla uyumlu kılma sürecini hızlandırmaya hazır olduğunun bir kanıtı olarak görülebilir. Bununla birlikte, çerçeve programa tam katılımın sonuçlarının değerlendirmeye tabi tutulmasına ihtiyaç vardır. Genel olarak bakıldığında Türkiye'nin, bilim ve araştırma alanında yapılan yatırım miktarının artırılması gereklidir (ekutup.dpt.gov.tr/, 11.05.2006). 2004 İlerleme Raporu'na göre ise, Bilim ve araştırma alanındaki müktesebatın, özel durumu nedeniyle, iç hukuka aktarılmasına gerek yoktur. Uygulama kapasitesi, hukuki kuralların etkili biçimde uygulanması ile değil, daha ziyade Çerçeve Programlara etkin katılım için gerekli koşulların mevcudiyeti ile ilgilidir. Bu alandaki müktesebatın başarılı biçimde uygulanmasını sağlamak ve özellikle Çerçeve Programlara başarılı bir katılım için, Türkiye'nin, Çerçeve Programlar kapsamındaki faaliyetlerle ilgili personelin artırılması da dâhil olmak üzere, araştırma ve teknolojik gelişme alanında gerekli uygulama kapasitesini oluşturması gerekecektir (ekutup.dpt.gov.tr/, 11.05.2006). Genel olarak değerlendirildiğinde bilim ve araştırma alanında Türkiye'nin kapasitesi sınırlıdır. Ancak Türkiye, araştırma ve geliştirme programlarına ve faaliyetlerine katılımı artırmak için sürekli çaba harcamaktadır. Türkiye; Altıncı Çerçeve Programı'na başarılı ortaklığının yanı sıra Avrupa Araştırma Alanına etkin biçimde katılımı için araştırma ile ilgili idari kapasitesini ve alt yapısını daha da güçlendirmek için çaba göstermelidir. Türkiye'de araştırma ve geliştirme alanındaki en önemli kurumlardan biri olan TÜBİTAK içindeki idari sorunların ve yönetim problemlerinin ele alınması gerekmektedir (ekutup.dpt.gov.tr/, 12.05.2006). 2005 yılı ilerleme raporuna göre; Bilim ve araştırma alanındaki müktesebat, AB kurallarının ulusal mevzuata aktarılmasına gerek göstermemektedir. Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu Eylül 2004 ve Mart 2005'te toplanmıştır. Ulusal bilim ve teknoloji girişimi, Türk Araştırma Alanının kurulmasını da içerecek şekilde kabul edilmiştir. TÜBİTAK, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılına kadar, 2003–2023 dönemi için bilim ve teknoloji alanındaki hedefleri belirleyen ve

önemli bir belge olan Vizyon 2023[11] çerçevesinde, öncelik verilmesi gereken teknoloji alanlarını belirlemiştir. Araştırma ve Teknolojik Gelişme Altıncı Çerçeve Programına (FP6) daha fazla katılmaya başlayan Türkiye'nin bilim ve araştırma kapasitelerinde bazı iyileşmeler gerçekleştirilmiştir. Ancak söz konusu programa daha etkin bir şekilde katılabilmek için, Türkiye'nin mevcut başarı oranlarını muhafaza ederken, proje tekliflerinin sayısını arttırmak için daha fazla çaba sarf etmesi gerekmektedir (www.tabdc.org/, 11.05.2006). Araştırma ve geliştirme faaliyetlerine sağlanan destek son yıllarda önemli oranda artış kaydetmiştir. Bu artışın, Türkiye'nin belli başlı bilim ve teknoloji göstergeleri ile AB ortalamaları arasındaki farkın kapatılması hedefi gözetilerek devam etmesi gerekmektedir. Türkiye, 2010 yılına kadar araştırma yatırımlarını GSYİH'nın % 2'si oranına getirmek gibi iddialı bir hedef belirlemiştir. Bu oran, Türkiye'nin Avrupa Araştırma Alanına etkin bir şekilde dâhil olmasına katkıda bulunacaktır.

"Araştırmaya Yatırım Eylem Planı" göz önünde bulundurularak, Türkiye'nin özellikle araştırma faaliyetlerine ilişkin kamu desteği ile çerçeve koşullarının iyileştirilmesine yönelik genel bir strateji geliştirmesi gerekmektedir. Politika tedbirlerinin ve artan kamu bütçelerinin etkilerinin iyileştirilmesi için idarenin yönetim, gözlem ve değerlendirme kabiliyetlerinin güçlendirilmesi gerekmektedir (www.tabdc.org/, 11.05.2006).

AB'nin Lizbon ve Barselona'da aldığı kararların orta vadeli değerlendirilmesinde gelişmelerin "iç açıcı" olmadığı tespiti yapılmıştır. Lizbon-Barselona sürecinin arzulanan sonuçları doğuramayacağı öngörülmektedir (Atmaca, 2005:149). Bu nedenle Avrupa Komisyonu başkanı Jose Manuel Barroso 2 Şubat Çarşamba günü Lizbon stratejisini yeniden canlandırmayı hedefleyen öneriler paketini Avrupa Parlamentosu'nda açıkladı. Avrupa

[11] Belgenin hazırlanma sürecinde geniş katılımlı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar kapsamında; Türkiye'nin bilim ve teknoloji politikaları ile ilgili "vizyonu" tanımlanmış; ülkemizin bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeler yönünden göz önünde bulundurulması gereken olanakları, kısıtları, tehditleri ve fırsatları ile "stratejik teknoloji ölçütleri", teknolojik faaliyet alanı ve konuları belirlenmiş ve önceliklendirilmiştir. Ancak, belgenin hazırlanmasından sonra TÜBİTAK'ın "Türkiye'nin Bilim ve Teknoloji Sisteminin Değerlendirilmesi" ile "Bilim ve Teknoloji Sistemimizde TÜBİTAK'ın Rolü" konularında "ortak akıl platformu" oluşturma biçimi, Vizyon 2023'ün yok sayılmaya çalışıldığına işaret etmektedir (Yücel Çağlar'la yapılan görüşme) Vizyon 2023'ün hazırlanma sürecinde yer alan Yücel Çağlar'a (2006) göre, Türkiye'nin ulusal bilim ve teknoloji politikalarının üretilmesine yönelik "Vizyon 2023" kapsamındaki çalışmalar bile toplumun hemen hemen hiçbir kesiminin tartışma gündemine girememiştir.

Birliği'nin 2000 yılında Lizbon Gündemi adı altında aldığı kararlara ulaşmak için şu ana kadar yeterince ilerleme kaydedemediği düşünülüyor. AB, Araştırma & Geliştirmeye (AR-GE) yeterince para harcamıyor (www.abmerkezi.org.tr/, 24.03.2006)

Bilim ve Araştırma Faslında Müzakere Süreci

Türkiye ile Avrupa Birliği'nin 3 Ekim 2005 tarihinde başlattıkları tam üyelik müzakereleri 35 konu başlığına ilişkin tarama süreciyle ilerlemektedir. Bilim ve araştırma müzakere başlığı AB ile müzakerede en kolay başlık olarak görülmektedir. Çerçeve Programları ve üçüncü ülkelerle bilim ve teknoloji alanında yapılan işbirliği anlaşmaları içeren Konsey ve Komisyon kararlarından olmaktadır. Ulusal mevzuata aktartılmasına gerek olan kanun ve düzenlemeler bulunmamaktadır. Uygulama kapasitesi de çerçeve programlara aktif katılımdan geçmektedir. Etkili katılım için projelere katılımı yönetecek kurumların (ulusal irtibat noktalarının) kurulmuş olması gibi faktörler yeterli görülmektedir. AB müzakerelerine katılan ülkelerin deneyimlerine bakıldığında bu başlığın ilk açılan başlık olduğu ve geçiş döneminin talep edilmediği görmektedir. Bulgaristan ve Romanya için bu başlık Mayıs 2000'de açılmış ve geçici olarak kapanmıştır (www.indeksiletisim.com/, 15.06.2006).

Tarama süreciyle eşzamanlı olarak taraması tamamlanan konu başlıklarına ilişkin raporlar Komisyon tarafından hazırlanarak üye ülkelerin temsil edildikleri Konsey'e sunuluyor. Komisyon'un olumlu rapor verdiği konu başlıklarında böylece Konsey onayıyla kapsamlı müzakerelere geçiliyor. Taraması ilk olarak tamamlanan Bilim ve Teknoloji'de Komisyon'un olumlu raporu üzerine Konsey bu konu başlığında kapsamlı müzakerelere başlamaya hazır olduğunu Dönem Başkanlığı aracılığıyla Türkiye'ye bildirdi. Bu alanda kapsamlı müzakerelere önümüzdeki günlerde başlanması bekleniyor (www.abmerkezi.org.tr, 23.03.2006).

25. Fasıl Olan Bilim ve Araştırma Faslına ilişkin tanıtıcı tarama toplantısı 20 Ekim 2005 tarihinde yapılmış, bu toplantıda AB'deki durum Türkiye'ye anlatılmıştır. Niteliği bakımından AB'nin müktesebatı hakkında AB Komisyonu üyelerinin Türk tarafına bilgi vermesi, beklentilerin anlatılması, önceliklerin ve taleplerin vurgulanmasını kapsayan tanıtıcı tarama toplantısını 14 Kasım 2005 tarihinde ayrıntılı tarama toplantısı izlemiştir (AB Çerçeve Programları, 2006:24). Bu süreçte Türkiye'ye konuya ilişkin bir dizi soru sorulmuştur. Bu sorular ve sorulara verilen cevaplar ana başlıklar halinde şu biçimdedir; I- Araştırma Politika ve Programları. A. Araştırma Politikası B. Parasal Kaynaklar (Fonlar) C. AB Çerçeve Programlarının

Uygulanması. AB Araştırma Programlarında Türkiye'nin Konumu Bilim ve Araştırma konulu 25. Fasıl ile ilgili müzakereler 12 Haziran 2006 tarihinde açılıp bu fasıl geçici olarak kapanmıştır. Böylece Türkiye 12 Haziran itibariyle AB ile fiili müzakerelere başlamıştır (www.euturkey.org.tr/, 15.06.2006)

Sonuç

Türkiye'nin, Bilim ve Teknoloji Politikası'nın ana amacı "ülkeyi bilim ve teknoloji bakımından ileri ülkeler düzeyine getirme"ktir. Ancak bugüne kadar yapılan çalışmalarla bu amaca ulaşmada başarılı olunamamıştır. Mali, idari ve kurumsal açıdan gereken önlemler yeterince alınmamış, yapılan çalışmalar sınırlı kalmıştır. Örneğin Türkiye'nin Bilim ve Teknoloji Politikasını belirleyecek kurum olan BTYK'nun toplanması konusunda özellikle kuruluşunun ilk yıllarında yeterince özenli davranılmamıştır.

Türkiye'nin batı etkisinden uzak bir bilim politikasının olduğunu söylemek güçtür. Bu bakımdan Avrupa Birliği'nin, gerek ülkeler arası ikili ilişkiler yoluyla gerekse de çok taraflı ve Birlik kurumları yoluyla, Türkiye'nin bilim politikasına nüfuz etmesi olağandır. Bu nüfuz, *üniversite modeliyle,* sağladığı dolaylı ve dolaysız finansman desteğiyle ve SOCRATES-ERASMUS, YOUTH, LEONARDO, COST, EUREKA türü programlar ile olmaktadır. Ayrıca, Osmanlı'dan kalma bir gelenek sürdürülerek, lisansüstü seviyesinde yetiştirilmek üzere "başarılı" öğrenciler yurtdışına gönderilmektedir[12]. Kuşkusuz bu durum salt bir gelenekle açıklanamaz. Teknolojik-bilimsel üretimin yapıldığı yer Batı'dır. Bu nedenle yurtdışı eğitim kaçınılmaz bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak Hindistan, Çin, Rusya ve Japonya gibi, göreli olarak bilimsel-teknolojik açıdan gelişmiş ülkelere öğrenci gönderilmemesi de belirli bir tercihin göstergesidir. Bütün bunlara bir de bilimsel yayınların çoğunlukla Batı'da üretilmesi eklenebilir.

Ulusal düzeyde 1980'li yıllara kadar oluşturulamayan, 1980'li yıllardan sonra oluşturulduğu kadarıyla, kamu ve özel kesimce sahiplenilip uygulamaya aktarılamayan Türk Bilim ve Teknoloji Politikası'nın, bu alanda AB mevzuatına ve AB kurumsal yapısına uyumla ya da AB'den alınan fonlarla oluşturulup uygulamaya aktarılabilmesi kolay başarılacak bir hedef değildir. Kaldı ki, AB'nin Lizbon-Barselona'da belirlediği hedef ve ihtiyaçların Türkiye'nin hedef ve ihtiyaçlarıyla uyumlu olup olmadığı da ayrıca sorgulanması gereken bir durumdur.

[12] Avrupa Birliği açısından da beyin göçü önemli bir sorundur. ABD'de doktora yapan Avrupalıların %50'si bu ülkede uzun süre ya da sürekli kalmaktadır (www.abgs.gov.tr/, 18.04.2006).

AB eksenli tartışmalar da bile, bilim ve teknoloji faslı ülkemizde gündem yaratmamış, bu başlığın kapandığının duyurulması dışında siyasal-toplumsal düzeyde tartışma yapılmamıştır. Son yıllara kadar Türkiye'de araştırmaya yeterli kaynağın tahsis edilmemesi bu alandan bir beklenti olmadığı biçiminde yorumlanabilir. Konuya ilişkin her belgede araştırmacı sayısının ve araştırmaya ayrılan kaynağın arttırılacağının belirtilmesine karşın bu alanda yeterli nitel ve nicel gelişme kaydedilmemesi alana önem verilmediğinin göstergesidir. Kaldı ki siyasal partilerin konuya yaklaşımları da iç açıcı değildir. Siyasal iradenin ve ekonomik elitlerin bilim ve teknoloji konusunu yeterince önemsememelerine rağmen yıllar içinde Türkiye'de bu alanda sayısal ilerlemelerin olduğu görülmektedir. Kuşkusuz bu ilerlemenin yeterli olup olmadığı sorgulanması gereken bir durumdur ve bu sorgulama "yetersiz" yargısına varılması ile sonuçlanmaktadır. Anılan yetersizlik nesnel bir değerlendirme olup Türkiye'nin bugün bilim dünyasında bireysel başarılar dışında, ülke olarak herhangi bir ağırlığının olmaması ile sabittir. Bilim ve teknoloji alanında Türkiye'nin büyük gelişmiş ülkeler düzeyinin çok altındaki başarımında (performansında) kuşkusuz siyasal iradenin ve Türk özel sektörünün bu konuda yeterince "ileri görüşlü" olamamasının, konuyu gündemlerinin önemli bir unsuru olarak görmemelerinin önemli bir yeri vardır. Türk yönetici elitleri açısından "güvenlik" ve "ekonomi", her zaman bilim ve teknolojinin önünde olmuştur. Özel sektör ise tercihini yapmış ve bilim-teknoloji alanında dışa bağımlılığı seçmiştir. Ancak bu konuda salt siyasal iradeyi ve ekonomik elitleri suçlamak çok sağlıklı olmayıp, "bilim kültürü" konusunda genel bir yetersizliğin var olduğunu söylemek daha gerçekçi olacaktır. Bilim gündemi ülkemizde halka mal olmamıştır.

Kaynakça

AB Çerçeve Programları ve Türkiye. (2006). **Hata! Köprü başvurusu geçerli değil.** fp6_yeni/FrameSet2. aspx?, (28.06.2006)

Arıöz, Filiz. (1997). Açış Konuşması, *Bilim, Bilim Politikası ve Üniversiteler* içinde, s. 13-14.

Atmaca, Serkan. (2005). Türk Bilim Politikasında Yeni Dönem: AB ile Müzakereler ve Olası Etkileri. *Mülkiye,* C. XXIX, S. 249, s. 145-159.

Bilgi Teknolojileri ve E-devlet: Cumhuriyet Halk Partisi'nin Bilim ve Teknoloji Politikaları. (2002). *Bilim ve Ütopya*, S. 99, s. 15.

Bilim-Teknoloji ve Üniversiteler, (1996). T.C. Başbakanlık: Ankara.

Bilim Ve Teknoloji Politikası: Çalışma Dökümanı. (1987). T.C. Devlet Bakanlığı: Ankara.

Çağlar, Yücel. (2006). Öğretim, Bilim Ve Ar-Ge Toplumsallaşmadıkça, *Cumhuriyet Bilim ve Teknik.*

Çezik, Attila. (2000). *Avrupa Birliği'nin Olaylar Kronolojisi, Geleceğe Bakışı, Ortak Bütçe Karakteristikleri Ve Çerçeve Programları.* www.tubitak.gov.tr/btpd/abtutanak.doc, (19.07.2006).

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (1979). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı* (1979-1983). DPT: Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (1996). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)*. DPT: Ankara.

Güzel, Emin. (2005). *Cumhuriyet'ten Günümüze Üniversiteler Bilim ve Teknoloji Politikaları*. Nobel: Adana.

Kaplan, Zeynep. (2004). *Avrupa Birliği'nde Bilim Ve Teknoloji Politikaları ve Adaylık Sürecinde Türkiye'nin Uyumu.* http://iibf.ogu.edu.tr /kongre/ bildiriler/04-05.pdf, (10.05.2006)

Kaynar, Mete ve İsmet Parlak. (2005). *Her İle Bir Üniversite*. Paragraf: Ankara.

Ortaş, İbrahim. (2006*). Neden Türkiye Üniversiteleri Dünyadaki İlk 500 Arasına Giremiyor* http://strateji.cukurova.edu.tr/ EGITIM/ ortas /41.php, (20.06.2006)

Türk Bilim Politikası: 1983-2003. (1983). T.C. Devlet Bakanlığı: Ankara.

Türkiye'nin Yükseköğretim Stratejisi (TYÖS) Taslak Rapor (2006).

http://www.yok.gov.tr/duyuru/2006/turkiyeninyuksekogretimstratejisi.pdf, (01.07.2006)

http://www.abgm.adalet.gov.tr/e-kutuph.htm, (20.07.2006)

http://www.abgs.gov.tr/tarama/tarama_files/25/25TT_Annotated.htm, (18.04.2006)

http://www.abgs.gov.tr/tarama/tarama_files/25/25AT_Annotated.htm, (18.04.2006)

http://www.abgs.gov.tr/tarama/tarama.htm, (18.04.2006)

http://www.abmerkezi.org.tr/show_haber.php?haberid=699, (23.03.2006).

http://www.abmerkezi.org.tr/belgeler/Sorular%20ve%20cevaplarla%20yeni%20Lizbon%20stratejisi.doc, (24.03.2006).

http://www.akparti.org.tr/, (17.06.2006)

http://www.bbm.gov.tr/modules.php?name=News&file=article&sid=1237, (20.07.2006).

http://www.basbakanlik.gov.tr/sour.ce/index.asp?wpg=76A04464-1B1C-478A-A775-EFCD979791C3, (17.06.2006).

http://www.chp.org.tr/index.php?module=chpmain&page=list_party_info&pid=146, (17.06.2006).

http://ec.europa.eu/research/fp6/pdf/fp6-handout6_en.pdf, (16.07.2006)

http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/uyelik/ilerle01.pdf, (10.05.2006).

http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/uyelik/ilerle03.pdf, (11.05.2006)

http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/uyelik/ilerle04.pdf, (12.05.2006)
http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/uyelik/ilerle04.pdf, (20.07.2006)
http://www.euturkey.org.tr/content.asp?CID=8769, (15.06.2006).
http://www.fp6.boun.edu.tr/frameworkprogramme.htm, (20.05.2006)
http://www.indeksiletisim.com/writing.asp?id=913, (15.06.2006)
http://www.itu.edu.tr/gb-5.d4, (15.07.2006)
http://www.rega.gov.tr, (23.07.2006)
http://www.sabah.com.tr/2006/01/01/gnd103.html, (12.07.2006).
http://sciencecareers.sciencemag.org/, (16.07.2006)
http://www.tabdc.org/pdf/2005_ilerleme_raporu_tr.pdf, (11.05.2006).
http://traccess.tubitak.gov.tr/fp6_yeni/Abcpb.aspx), (05.05.2006)
http://traccess.tubitak.gov.tr/fp6_yeni/FrameSet2.aspx?, (19.06.2006)
http://www.tubitak.gov.tr/btpd/btyk/BTYKyedincikarar.pdf, (25.05.2006)
http://www.tubitak.gov.tr/btpd/btyk/BTYKKARAR8.pdf, (25.05.2006).
http://www.tubitak.gov.tr/btpd/btyk/btykkararlari.pdf, (25.05.2006).
http://www.tubitak.gov.tr/btpd/btspd/btyk/index.html, (25.05.2006)
http://www.tubitak.gov.tr/btpd/btyk/BTYK1993-2003.pdf, (03.06.2006)
http://www.tubitak.gov.tr/btpd/gosterge/1.pdf, (03.06.2006)
http://www.tubitak.gov.tr/btpd/gosterge.php, (03.06.2006)
http://www.tubitak.gov.tr/btpd/btspd/politika/icindek.html#karar, (18.07.2006).
http://www.tubitak.gov.tr/btpd/abtutanak.doc, (20.07.2006)
http://www.tubitak.gov.tr/btpd/btyk/btyk6.pdf, (20.07.2006)
58. Hükümet Programı. http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/ hp58.htm, (17.06.2006)
59. Hükümet Programı**. http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/hp59.htm, (17.06. 2006)**

MODERN ÇAĞDA BİLİMİN İŞLEVSELLİĞİ

Muammer TUNA

Giriş

İnsan var oluşundan bu yana doğa ile etkileşimde bulunmuş, insan toplumlarının toplumsal ve ekonomik gelişimi büyük ölçüde doğal kaynakların kullanılmasına bağlı olarak gelişmiştir. İnsanlığın toplumsal ve ekonomik gelişimi büyük ölçüde doğayı denetim alabilmesine ve doğanın sırrının çözülmesine başka bir deyimle "doğal işleyiş yasalarının" bulunabilmesine bağlı olmuştur. Bu bağlamda bilim büyük bir işlev görmüştür denilebilir. Bu süreçte bilimin işlevselliği modern yaşamın vazgeçilmez bir unsuru ve yarattığı etkiler nedeniyle hem ekonomik boyutu olan hem de toplumsal boyutu olan bir olgu durumuna gelmiştir.

Toplumsal Yeniden Üretim Biçimleri ve Bilgi

Her toplumsal yeniden üretim biçimi doğal çevre ile olan ilişkilerinde özel bir ilişki türünü gerekli kılar. Başka bir deyişle, her toplum ve üretim biçiminin kendine özgü doğal kaynakları kullanma biçimi vardır. Buna ek olarak her toplum kendi üretim biçimini ve doğa ile olan ilişkilerini tanımlayan bir bilgi ve meşrulaştırma sistemi ile bir egemen dünya görüşü ve bir kavramsallaştırması yaratır.

İnsan ve çevre arasındaki karşılıklı ilişki ve bu süreçte ortaya çıkan bilgi üretme süreci evrensel bir olgudur ve bu ilişkinin oluşması sürecinde insan ve onun doğal çevresi karşılıklı etkileşim halindedir. İnsan yaşamı ve kültürü doğal şartlardan etkilenirken, aynı zamanda insan kendi mutluluğu ve refahı için doğal işleyişi yönlendirir. İnsan ve doğa arasındaki karşılıklı ve ikili ilişki toplumların sosyo-kültürel ve organizasyonel yapısı tarafından belirlenmektedir, dolayısıyla toplumsal olarak yapılanmıştır. Her toplum kendi gerçekliğini veya doğa ile olan ilişki biçimini yaratır ve her toplum kendi çevreci düşüncesini yaratır (Harper, 1996; Tuna, 1998). Bu bağlamda insan ve çevre arasındaki ilişkilerin tarihsel evrimi açıklanırken Thomas

Khun'un (1970) paradigmatik modelinden ve Gerhard Lenski'nin (1966) tarihsel modelinden söz etmek gerekmektedir.

İnsan ve çevre arasındaki ilişkiler toplumsal paradigmalar yoluyla açıklanabilir. Bundan dolayı Thomas Khun'un (1970) paradigmatik modeli insan çevre ilişkilerini açıklayan bir açıklama modeli olabilir. Khun'a göre bilimsel sistemlerdeki ve toplumsal sistemlerdeki değişmeler devrimsel değişmelerdir. Her bilimsel sistem, toplumsal sistemde olduğu gibi genel kabul görmüş bir dünya görüşüne sahiptir. Bu dünya görüşü toplumun egemen kurumsal yapısı tarafından desteklendiği için egemen dünya görüşü olarak adlandırılır. Khun'un paradigmatik modeline göre her toplum genel bir egemen dünya görüşü yaratır ve bununla bağlantılı olarak bir egemen bilim paradigması yaratır. Egemen toplumsal paradigma toplumu ve toplumsal ilişkileri açıklarken, egemen bilim paradigması bilimin genel ilkelerini bilimsel anlayışın nasıl olması gerektiğini açıklar. Khun'un modeline göre, egemen toplumsal ve bilimsel paradigmalar, bilimsel anlayış ve toplumun temel kurumsal yapısında hiçbir değişme olmadığını kabul ederler. Hâlbuki değişme toplumlar ve toplumsal ilişkiler için vazgeçilmez bir olgudur. Bundan dolayı yeni gereksinimler ve yeni ortaya çıkan kurumsallaşmalar yeni açıklama modellerini gerekli kılar. Khun, egemen toplumsal ve bilimsel paradigmaların bilimsel işleyişi ve toplumsal işleyişi açıklayamadığı durumlarda devrimci, alternatif bir paradigmanın ortaya çıkacağını ifade etmiştir. Bu noktada yeni devrimci paradigmalar egemen paradigma ile rekabete ve yarışa girerler ve bunun sonucunda yeni alternatif paradigmalar egemen paradigmanın yerine geçerler. Bu bilimsel değişme modeli Khun'un paradigmatik modeli olarak adlandırılır ve bilgi sosyolojisinde de bir açıklama modelidir.

Modernleşme Paradigması ve Bilim

Dunlap ve Catton (1978, 1983, 1984, 1997) Batı Kültürünün Egemen Toplumsal Paradigmasına karşı çevreci bir eleştiri formüle ettiler. Catton *Overshoot* "Yanlış Hedef" (1982) olarak çevrilebilecek olan kitabında, endüstriyel toplumun Egemen Toplumsal Paradigmasının tanımlandığı tarihsel çerçeveyi çizmiştir. Buna göre, batılı endüstri toplumları doğal çevrenin kontrol altına alınması, yönlendirilmesi ve doğal kaynakların sömürülmesi temeline dayalı bir tüketim kültürü yaratmışlardır. Tüketim kültürünün temel hedefleri, insan refahı ve mutluluğudur. Dunlap ve Catton bu tüketim kültürünü bolluk çağı olarak adlandırdılar. Modern toplumda tüketim; toplumun temel ideolojik ve kültürel kurumları tarafından desteklenen temel toplumsal değerlerden ve hedeflerden biri durumuna gel-

miştir. Bununla birlikte tüketim kültürü doğal çevre açısından yıkıcı bir etkiye sahiptir. Catton "insan ve refahı"nın kavramsal olarak birçok istenmeyen sonuçları ve yan etkileri de içinde barındırdığından tartışmalı bir içeriğe sahip olduğunu belirlemiştir. Bununla birlikte kirlilik, hava ve su kirlenmesi, sera etkisi ve küresel ısınma gibi birçok faktörleriyle doğal çevrenin tahrip edildiği kesindir.

Bu belirtilen sonuçlar endüstrileşmenin çevresel açıdan ortaya çıkardığı sonuçlarından sadece birkaçıdır. Sonuç olarak Catton Batı toplumlarında ortaya çıkmış olan Endüstrileşmenin insan refahını hedeflemiş olmasına rağmen bunun yerine doğal çevreyi "vurduğunu" belirterek, bu olguyu "Yanlış Hedef" (*Overshoot*) olarak adlandırmıştır. Batı kültürü temel olarak insanlara doğa üzerinde belirleyici ve egemen bir rol verir ve bu rol Batı Kültürünün Egemen Toplumsal Paradigması tarafından desteklenir ve meşrulaştırılır.

Catton ve Dunlap insan merkezli Egemen Batılı Dünya görüşünü endüstriyel toplumun Egemen Toplumsal Paradigması olarak tanımlamışlardır. Böylelikle onlar endüstriyel toplumun Egemen Toplumsal Paradigmasına bir alternatif paradigma geliştirdiler ve bunu Yeni Ekolojik Paradigma olarak adlandırdılar. Catton ve Dunlap'ın formüle ettikleri Yeni Ekolojik Paradigma kavramı çevreciliğin gelişiminin teorik ve tarihsel temellerini açıklar. Bu kavram aynı zamanda endüstriyel toplumun Egemen Toplumsal Paradigması'ndan Yeni Ekolojik Paradigmaya ve buradan da Küresel Çevresel Değişme kavramına doğru düşünsel düzeyde gerçekleşmekte olan evrilmeyi ve mantıksal sürekliliği açıklar.

Catton ve Dunlap'ın ortaya koymuş oldukları Yeni Ekolojik (Çevreci) Paradigma perspektifine göre endüstriyel toplumda ortaya çıkmış bulunan çevre sorunları bu toplumun Egemen Toplumsal Paradigması ile doğrudan ilintilidir. Yeni Ekolojik Paradigmanın birincil amacı ise endüstriyel toplumun Egemen Toplumsal Paradigması ile endüstriyel toplumda ortaya çıkmış bulunan çevre sorunları arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşü olarak da adlandırılan modern toplumun Egemen Toplumsal Paradigmasının temel varsayımı insanoğlunun ayrıcalıklı olduğu ve insan mutluluğunun tek kabul edilebilir hedef olduğudur. Catton ve Dunlap'ın geliştirdiği çevreci perspektif insan-çevre ilişkilerini açıklayan tek perspektif değildir; bununla birlikte bu perspektif belki de toplum ile doğal çevre arasındaki ilişkileri ve bu ilişkilerin ilk çağlardan günümüze geçirdiği evreleri en iyi açıklayan ve en anlaşılır perspektiftir. Catton ve Dunlap'a göre Egemen Toplumsal Paradigma (ETP) bir teorik açıklamadan daha fazla, bir toplumda egemen politik ideolojiyi,

bilimsel metodoloji ve üslubu ve toplumsal yaşam biçimini de kapsayan genel bir dünya görüşüdür. Her toplum bir ETP'ya sahiptir. Catton ve Dunlap'a göre avcı-toplayıcı toplumlar ve tarımcı toplumların aksine endüstriyel toplumda insanlar doğal çevrenin mutlak belirleyici durumuna gelmişlerdir. Doğal kaynakların ve doğal çevrenin sömürülmesi endüstriyel toplumda, toplumsal yaşantının sürdürülebilmesi için vazgeçilmez bir zorunluluk haline gelmiştir. Endüstriyel toplumun ETP'sı olan İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşü insan mutluluğunun ve insansal amaçların tek meşru ve kabul edilebilir hedefler olduğunu öne sürer.

Catton ve Dunlap Egemen Batılı Dünya Görüşü kavramını endüstriyel toplumun ETP'sı olarak tanımlamışlar ve formüle etmişlerdir (1980:16). Egemen Batılı Dünya Görüşü, batılı toplumların temel yol göstericisi olan genel ve felsefi kavramsallaştırmadır ve dört temel ilkesi vardır;

(1) İnsanlar dünya üzerinde var olan tüm varlıklardan temelde farklı ve onlar üzerinde belirleyici bir konuma sahiptir.

(2) İnsanlar kendi kaderlerinin hâkimidirler; onlar kendi hedeflerini kendileri belirlerler ve bu hedeflere ulaşmak için ne gerekiyorsa yaparlar.

(3) Dünya sınırsız kaynaklara sahiptir, dolayısıyla insanlar için sınırsız olanaklar sunar.

(4) İnsanlık tarihi, gelişmenin tarihidir; her sorunun bir çözümü vardır, bundan dolayı gelişme kesintisiz sürer (1980:17-18).

Bundan ayrı olarak Catton ve Dunlap Egemen Batı Düşüncesini temel alarak batı toplumlarının çevre konusundaki egemen eğilimlerini yansıtan İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşünü formüle etmişlerdir (1980:23). Onlar Egemen Batı Düşüncesini genel ve yaygın bir toplumsal dünya görüşü olarak tanımlamışlar ve İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşünü batı toplumunda, toplumu ve toplumsal sorunları anlama ve yorumlamada egemen bilimsel ve toplumsal anlayış ve yorumlama tarzı olarak tanımlamışlardır. "İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşü" kavramı "Egemen Batı Düşüncesi" kavramının daha özel ve ayrıntılı ve uygulamaya yönelik ve doğal çevreye yönelik algılayışı kapsayan bir formu ya da versiyonudur. İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşü, Egemen Batı Düşüncesinden daha somut ilkeleri taşır ve ifade eder. Catton ve Dunlap İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşünün temel niteliklerini dört noktada toplamışlardır.

(1) İnsanlar genetik mirasın yanı sıra kültürel mirasa da sahiptirler; bundan dolayı tüm diğer hayvan türlerinden oldukça farklıdırlar

(2) Teknoloji ile birlikte toplumsal ve kültürel faktörler insan ilişkilerinin temel belirleyicisidirler.

(3) Toplumsal ve kültürel çevreler insan ilişkilerinin kritik çerçevesini oluştururlar ve biyolojik, fiziksel çevre insan ilişkilerine temel oluşturma açısından yeterli ve uygun değildir.

(4) Kültür birikimseldir; bundan dolayı teknolojik ve toplumsal gelişme sınırsız olarak sürebilir, tüm toplumsal sorunlar çözümlenebilir (1980:24-25).

Egemen Batı Düşüncesin ve İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşünün felsefi ve teorik temelleri araştırıldığında, bu düşüncenin bir toplumsal ve bilimsel yansıması olarak "Sosyal Darwinizm" kavramı karşımıza çıkar (Machaghtem ve Urry, 1995). Sosyal Darwinizm kavramında toplumsal evrimin fiziksel evrime benzediği, eğer bilim toplumsal değişmenin yasalarını bulabilirse bunun sadece doğanın manipülasyonuna değil, toplumsal değişmenin sırlarının öğrenilmesine ve manüplasyonuna da olanak sağlayacağı savunulur. Sosyal Darwinizm, sosyal teoriyi birçok yönden dolaylı ya da dolaysız etkilemiş bir akımdır. Başka bir deyimle Sosyal Darwinizm'in sosyal teoride izini sürmek olasıdır. Bu anlamıyla Durkheim'ın pozitivist sosyolojisinin Sosyal Darwinizmden etkilenmiş olduğu ve Parsons'ın işlevselci sosyolojisinin, Sosyal Darwinizmin ve Durkheim pozitivizminin en etkili izleyicisi olduğu ifade edilebilir (Beck, 1992; Hannigan, 1995; Machaghten ve Urry, 1995). Bu bağlamda modern toplumda çevre sorunlarının kaynağını oluşturan modernleşme ve endüstrileşme olgularının teorik temelleri araştırıldığında, Talcot Parsons'ın yapısal işlevselci yaklaşımının modernleşme teorilerinin önemli bir teorik temelini oluşturduğu ifade edilebilir.

Bu bölümde modernleşmenin teorik ve felsefi temellerine çok ayrıntılı değinilmemiştir, ancak modernleşme süreci bu süreçte bilimin gördüğü işleve değinilmeye çalışılmıştır. Ayrıca modernleşme sürecinin bilimi de araçsallaştırarak nasıl batılı yaşam modeli (endüstrileşme ve modernleşme) ile birlikte ortaya çıkan sorunların da batılı olmayan toplumlara modernleşme düşüncesi (ideolojisi) ile yayılmasına yol açtığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Başka bir deyişle, bu bağlamda yirminci yüzyıl modernleşme teorilerinin sosyolojik temellerinin Parsons sosyolojisinde bulmanın olası olduğu ve Parsons sosyolojisi ile de aydınlanma pozitivizmi arasındaki ilişki yukarıda ifade edilmeye çalışılmıştır.

Böylelikle Egemen Batı Düşüncesinin belki de en önemli öğesi olan modernitenin teorik temelleri olan pozitivizm ile çağdaş batı sosyolojisi arasındaki bağ kurulmuş olur. Sosyal Darwinizm düşüncesinin özünde fel-

sefi olarak içkin durumda bulunan toplumsal değişmenin manüpüle edilmesi ya da toplum mühendisliği eğilimi, modernleşme teorisi ile "bilimsel" ve uygulanabilir bir forma dönüşmüştür. Başka bir deyimle Parsons, Aydınlanma Düşüncesi ve Sosyal Darwinizm'de yer alan toplumsal değişmenin manüpüle edilmesi fikrini uygulanabilir bir sosyal teorinin (modernite) altyapısını kurmak için kullanmıştır denilebilir. Özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra batı toplumsal sisteminin (kültürünün) bir örnek model (kalıp) olarak batılı olmayan toplumlara ihraç edilmesinde (yaygınlaştırılmasında) modernite teorileri, bugün yaygın olarak kullanılan bilgisayar programları gibi birer "paket program" olarak kullanılmışlardır.

Egemen batı sistemini tüm dünyaya yayılmasında önemli işlevler görmüş olan modernite teorileri, kuşkusuz "bilimsel" ve "nesnel" teorilerdir. Ancak, bu "bilimsel" ve "nesnel" teoriler batı kültürünü ve batı toplumsal sistemini "olumlar" ve batılı olmayan kültürleri ve toplumsal sistemleri "olumsuzlar." Dolayısıyla bu noktada vazgeçilmez olarak Egemen Toplumsal Paradigmanın bir meşrulaştırma aracı olan "egemen bilimin" ve bu bilimin temel niteliği olan "nesnellik" kavramının irdelenmesi gerekmektedir.

İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşü, kültür ve bilimin (teknoloji), insanın doğa üzerindeki egemenliğini kurmasında ve dolayısıyla doğanın yeniden üretilmesinde önemli araçlar olduğunu savunur. Bilim insanın doğa üzerindeki belirleyiciliğini sağlamak için gerekli bilgiyi ve uygun teknolojileri üretir. Bundan dolayı bilimin endüstriyel toplumda çok önemli bir rolü ve fonksiyonu vardır. Bilim egemen paradigmanın önemli bir bileşeni olan egemen bir kurum ve bilginin egemen bir formudur. Batı toplumlarının Egemen Toplumsal Paradigması olan İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşü sadece değerlerden arındırılmış ve nesnel bilgiyi bilimsel kabul eder; bunun yanında halk arasında yaygın olan ancak bilimsel olarak kabul edilmeyen bilgi ya da yerel düzeyde uzun yaşam deneyimleri sonucu oluşmuş olan ancak bilimselliği tescil edilmemiş olan bilgi "akıl dışı," "gayri-meşru" ve "kabul edilemez" olarak nitelendirilir. Bilginin egemen biçimi olarak bilim, insanlara dış nesnel gerçekliği nasıl anlamaları gerektiğini de öğretir. İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşüne göre, sadece meşru bilimsel bilgi, bizim dış nesnel gerçekliği anlamamızı sağlar; sadece bilim adamları uzman kişilikleriyle tek meşru bilgi türü olan bilimsel bilginin üreticileridirler (Irwin, 1995). Bu anlamda, modern çağın bilim adamları, Ortaçağın Katolik Papazları gibi kendi kendilerine ayrıcalıklı konum atfederek, dokunulmazlık zırhına bürünürler ve kendilerini her türlü eleştiriden bağışık tutarlar. Bununla bağlantılı olarak, geniş kapsamlı olarak yorumlan-

dığında, modern çağda bilimin gördüğü işlev, ortaçağda dinin gördüğü işlev ile aynıdır: Egemen güç ve iktidar ilişkilerini meşrulaştırmak. Bilim adamları kendi kendilerini nesnel ve değerlerden arındırılmış olarak değerlendirirler (Machaghtem ve Urry, 1995; Goldner, 1962; Dahrendorf, 1968). Nesnellik aslında modern çağda bilim adamlarının kendilerini eleştirilerden bağışık tutmak ve egemen iktidar ve güç ilişkilerini meşrulaştırmak için kullandıkları bir araçtan başka bir şey değildir.

Yukarıda özetlenen, Batı Toplumlarının Egemen Toplumsal Paradigmasına karşı alternatif olarak Catton ve Dunlap Yeni Ekolojik Paradigma'yı ortaya koymuşlardır. Catton ve Dunlap Yeni Ekolojik Paradigma'nın dört temel özelliğini şöyle özetlediler;

> İlkin, Yeni Ekolojik Paradigma insanların ayrıcalıklı olduklarını kabul eder, ancak bununla birlikte insanların, karşılıklı olarak bağımlılık içinde oldukları birçok diğer canlılardan birisi olarak görünmesi gerekmektedir (insanlar yiyecek için diğer birçok canlıya bağımlıdır ve diğer canlılarla yiyecek, barınak, su ve benzeri yaşamsal gereksinimleri için rekabet halindedirler). İkinci olarak, insan ilişkilerinin toplumsal ve kültürel güçler tarafından ağırlıkla etkilendiği kabul edilmekle birlikte, Yeni Ekolojik Paradigma insanın toplumsal yaşantısının biyolojik ve fiziksel çevre tarafından da etkilendiğinin de altını çizer, bu sıklıkla insan ve eylemlerine bir reaksiyon olarak ortaya çıkar (örneğin binalar, kirlilik, iklim değişiklikleri gibi). Üçüncü nokta, İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşü insan eyleminin biyolojik ve fiziksel çerçevesini göz ardı ederken ve sosyo-kültürel çevrenin belirleyici özelliğini vurgularken; Yeni Ekolojik Paradigma insan eylemlerine etkide bulunan biyolojik ve fiziksel çerçevenin önemine dikkat çeker (İnsan sağlığı ve insanın fiziksel olarak yaşamını sürdürebilmesi, bazı çevresel koşulların yerine getirilebilmiş olmasına bağlıdır). Son olarak, İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşü (özellikle Egemen Batı Düşüncesinin çerçevesi bağlamında) kalkınmanın sürdürülmesinin sınırsızlığını ifade eder. Buna karşılık Yeni Ekolojik Paradigma; insanoğlu ne kadar buluş yeteneğine sahip olursa olsun onların bilim ve teknolojisi, termodinamiğin yasaları gibi ekolojik ilkeleri aşamaz; bundan dolayı insan toplumlarının büyümesinin kesin sınırları vardır (1980:33).

Yeni Ekolojik Paradigmanın, Egemen Batı Düşüncesine ve İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşüne olan eleştirisi, çevre üzerindeki insan egemenliği üzerine odaklanır. İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşü insanoğlunun doğal çevre ile olan ilişkilerinin temel kriteri olarak faydanın en çoklaştırılmasını kabul eder. Faydanın en çoklaştırılması doğal kaynakların sömürülmesi ve doğal güzelliklerden zevk alınmasını da içerir. Fayda-

nın en çoklaştırılması için doğanın sömürülmesi doğal güzelliklerden zevk alınması ile çelişmektedir (Buttel, 1978, 1986).

Modern toplumda endüstriyel büyüme, doğal kaynakların sömürülmesini gerekli kılar. Fakat bununla birlikte insanın doğal çevreden ve doğal güzelliklerden zevk alınması için doğal çevrenin ve doğal kaynakların korunması gerekmektedir. Batının endüstriyel kapitalizmi, faydanın en çoklaştırılmasını temel ilke olarak benimser. Bundan dolayı daha fazla üretim ve üretilen malların tüketilmesi gerekmektedir. Sonuçta, endüstriyel kapitalizm için üretim toplumsal ve bireysel mutluluğun sağlanması için bir araç olmaktan çıkmış ve bir amaç haline gelmiştir. Hatta modern toplum bir üretim-tüketim kısır döngüsü içinde her şeyi feda eder bir konuma gelmiştir (Schnaiberg, 1993). Üretimin kendi başına bir amaç haline gelmesi ile birlikte, doğal çevrenin kendi başına bir değer olarak dikkate alınması ve genel insan refahı, ekonomik faydanın en çoklaştırılması adına ikincil bir konuma gelmektedir.

Öte yandan toplum hem sosyo-ekonomik refaha, hem de zevk alınabilir bir doğal çevrede yaşamaya gereksinim duyar. Hâlbuki ekonomik faydanın en çoklaştırılması için doğal kaynakların olabildiğince sömürülmesi gerekmektedir. Dolayısıyla ekonomik faydanın en çoklaştırılması ve doğal çevreden zevk alınması birbiriyle çelişki içinde olan iki hedeftir. Bu çelişki de toplumsal bir krizin belirtisidir. Habermas (1975, 1987) gibi toplum teoricileri bu krizi meşruiyet krizinin bir parçası ve çevreciler ile postmodernistler ise bunu çevresel kriz olarak adlandırırlar (Beck, 1992; Giddens, 1990; Catton, 1992). Gouldner ve diğerleri bu krizi şu şekilde tanımlamışlardır:"Bu çatışma diyalektiktir çünkü endüstriyel toplumda bir çok aktör iki grup çatışan hedeflere sahiptir: aktörler sağlık ve rekreasyon gibi doğal çevrenin kullanım değerini tüketirlerken bunun yanında ekosistemin bize sağladığı olanaklardan çıkarsanmış değişim değerini de kullanırlar" (1993:219-220).

Ekonomi-politiğin tarihi, ekonomik eşitsizlik ile çevresel eşitsizlik arasında güçlü bir ilişkinin var olduğunu göstermiştir. Şu anda var olan ekonomik-politik sistem olan kapitalizm sadece ekonomik eşitsizlik ile sonuçlanmamış bunu yanında farklı toplumsal sınıflar ve etnik gruplar arasında eşitsiz bir çevresel tehdit ve risk dağılımını da beraberinde getirmiştir. Ekonomik zenginlik, üst sosyo-ekonomik statüye sahip sınıfların oluşturduğu, toplumsal tabakalaşma sisteminin tepesinde; çevresel risk ve çevresel tehdit ise alt sosyo-ekonomik statüye sahip sınıfların oluşturduğu bu sistemin tabanında birikir. Bundan dolayı ekonomik zenginliğin dağılımı ile çevresel zenginliğin dağılımı arasında yakın ve paralel bir ilişki vardır.

Çevresel eşitlik ve çevresel güvenlik, ekonomik eşitliği ön koşul olarak gerekli kılar. "Çevre kalitesi ve toplumsal refah gibi konular politik ve toplumsal olarak ayrılamazlar" (Schnaiberg, 1993:204).

Sosyal teori içinde birçok teorik perspektif Egemen Batı Düşüncesi içinde değerlendirilebilir. Bilimsel olarak pozitivizm bu paradigmanın yöntemsel temelini oluşturur. Politik olarak bu paradigma liberal demokrasiden Marksizme kadar bir çok politik eğilime kaynaklık eder. Çünkü "sağ" ya da "sol" gibi birçok siyasal eğilim ve pozitif bilimlerin tümü insanların doğa üzerindeki egemenliklerine gerekli ve zorunlu koşul olarak kabul ederler (Macnaghten ve Urry, 1995; Dunlap ve Catton, 1993; Gramling ve Freudenburg, 1996). Egemen Batı Düşüncesine göre teknolojinin çevresel ve toplumsal etkileri düzeltilebilir (Sunkel ve Leal, 1986:420). Teknoloji her türlü teknolojik, ekonomik ve hatta bazı toplumsal sorunları bile çözümleyebilir. Bundan dolayı egemen paradigmaya göre gerçekte teknolojik ve ekonomik bir sorundan söz etmek mümkün değildir.

Bununla birlikte Yeni Ekonomik Paradigmaya göre modern toplumda devlet, bilim, aile, eğitim, din ve ideoloji gibi tüm roller, işlevler, yapılar ve kurumlar ETP tarafından tanımlanmışlardır. Bu kurumlar ve ETP, toplumda egemen olanların egemenliklerinin meşrulaştırılmasını ve sürekliliğini sağlarlar (Beck, 1992; Gramling ve Frendenburg, 1996). Bu yapı içinde egemen güç yapısının izin vermemesinden dolayı alternatif ya da muhalif hareketlerin etkileri sınırlı olmaktadır. Geleneksel çevreci hareketler, egemen paradigma ve güç ilişkileri tarafından dolaylı ve dolaysız olarak etki altına alınmışlardır. Bu tip hareketler egemen güç ilişkilerine karşı "saygılı" bir muhalefet ortaya koyarlar (Schnaiberg, 1993; Gouldetal, 1993; Krauss, 1993; Gore, 1995).

Özet olarak Yeni Ekolojik Paradigma batı toplumlarının egemen bilimsel ve toplumsal anlayışına karşı çevreci bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Toplumsal ve bilimsel paradigmada İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşünden, Yeni Ekolojik Paradigmaya geçiş aslen insanların doğa kavramsallaştırmalarında, insan merkezlilikten doğa merkezliliğe doğru bir evrilmeyi ifade eder. Bununla birlikte gerek batılı toplumlarda ve batılı olmayan bir çok toplumda İnsanı Üstün Gören Dünya Görüşü ve insan merkezli doğa kavramsallaştırması halen egemen görüştür ve Yeni Ekolojik Paradigmanın argümanlarının toplumsal düzeyde çok fazla etkin olduğu ve kabul gördüğü söylenemez (Dunlap ve Catton, 1994).

Sonuç

Modernleşme düşüncesinin temel özelliği pozitivist felsefeden kaynaklanmış, insan merkezli ve insanı üstün gören bir niteliğe sahip olmasıdır. Modernleşme düşüncesine göre Batı toplumu tüm dünya için geçerli olan ve tüm toplumlar için örnek olan bir uygarlık yaratmıştır (Harrison, 1995; Isbirler, 1995; Gould,1991).

Modernleşme modeli Batının Egemen Toplumsal Paradigmasına çok uygun bir modeldir. Bundan dolayı modernleşme modeli, Egemen Batı Düşüncesi tarafından desteklenmektedir. Egemen Batı Düşüncesinin oluşturduğu algılayışa göre doğal çevre insan mutluluğu ve refahı için kullanılabilecek olan bir araçtan ibarettir. Egemen Batı Düşüncesi ve modernleşme modeline göre; insan refahının sağlaması açısından, doğal çevre ve doğal kaynakların sömürülmesi için olanaklı olan her yol meşru, gerekli ve zorunludur.

Modernitenin farklı ülkelerde farklı algılanma ve uygulanma biçimlerinden kaynaklanan farklı versiyonlarının varlığından söz edilebilir. Marksist sosyalist model, az gelişmişlik modeli, bağımlılık modeli, dünya sistem modeli gibi birçok gelişme modelleri ya da gelişmeyi açıklayan modeller olmasına rağmen, modernleşme ve diğer gelişme modelleri teorik köken olarak birbirlerine büyük benzerlikler gösterirler (Harrison, 1995). Modernleşme düşüncesinin farklı versiyonlarının çevre açısından ortak paydaları ya da benzerlikleri; ekonomik gelişme ve büyüme için doğal çevrenin göz ardı edilebileceği genel ilkesidir. Dolayısıyla modernleşme teorilerinin tüm farklı versiyonları çevre sorunlarının da birer taşıyıcısı olarak kabul edilebilirler. Mc Michael (1996) gelişme teorilerinin tüm farklı versiyonlarının teorik ve pratik uygulamalar açısından aslından birbirinden çok farklı olmadıklarını, hepsinin birden "modernleşme projesi" olarak adlandırılabileceğini çevresel kaygıyı göz ardı ettiklerini belirtir.

Modernleşme projesi olarak adlandırılan toplumsal değişim projesinin temel ekonomik ve politik sistemi kapitalizmdir. Birçok düşünür kapitalizmin modernleşme için en uygun politik ve ekonomik sistem olduğunu kabul etmiştir (Harrison, 1995; Goldstone, 1991). Öte yandan bağımlılık modelleri, Marksist sosyalist model ve az gelişmişlik modeli kapitalist modernleşme modeline alternatif olarak ortaya çıkmış olmakla birlikte, modernleşmenin kapitalist olan ve olmayan birçok modeli insanın üstünlüğünü, doğal kaynakların sömürülmesini ve ekonomik büyümeyi temel ilke olarak kabul ederler. Bundan dolayı kapitalist olan ve olmayan tüm modernleşme modelleri tarihsel ve teorik olarak ve doğa ve insan anlayışları

açısından aynı kaynaktan beslenmişlerdir: Pozitivizm (Harrison, 1995; Hannigan, 1999).

Modernleşme perspektifi genel olarak geleneksel toplum yapısından, modern ve batılı toplum yapısına doğru evrimsel bir dönüşümü, toplumsal değişme açısından tüm toplumlar için zorunlu bir çizgi olarak kabul eder (Harrison, 1995:59-60). Modernleşmenin teorik ve düşünsel temelleri Aydınlanma çağı ve Hıristiyan geleneğine kadar gider (Dwiredi, 1986:377-378). Aydınlanma çağı düşünceleri genel olarak tanrı ve doğa iradesinin yerine insan iradesinin gerekliliğini kabul etmişlerdir. Tanrı iradesinin yerini insan iradesinin alması sürecine genel olarak sekülerizm denmiştir. Buna göre toplum, doğa, insan ve tanrı birbirinden bağımsızlaşmış ve özgürleşmiştir. Başka bir deyişle insanın tanrı ve doğa ile olan ilişkilerinde temel belirleyici olan tanrı iradesi ve dinsel dogmanın yerini insan iradesi almıştır. Bu "tanrı," "doğa" ve "toplumun" (insan) yaşam ve egemenlik alanlarının birbirinden ayrışması demektir. Bu ayrışmanın çevresel izdüşümü ise, insanın içinde bulunduğu doğal çevre ile olan yakın ve karşılıklı ilişkisinin zayıflaması ve insanın hem zihinsel olarak hem de maddi olarak doğal çevreden uzaklaşması ve yabancılaşmasıdır (Macnaghten ve Urry, 1995:205; Rifkin, 1995). İnsanın tanrıya ve doğaya karşı ilan ettiği özgürlüğü giderek doğaya egemen olma eğilimine dönüşmüştür. Bu pozitivist aydınlanmacı düşüncenin de temelini oluşturan bu doğaya egemen olma düşüncesi aslında gerçek anlamda modern endüstri kapitalizminim olduğu gibi, modern çevre sorunlarının da kaynağını oluşturmaktadır. Ayrıca aydınlanma düşüncesi, düz çizgisel bir gelişme ve doğanın işleyişinin değişmesinin bilim ve teknoloji sayesinde mümkün olabileceği yolunda bir inancın oluşmasını da sağlamıştır. Bu aydınlanma düşüncesi, insanın doğanın kesin efendisi ve belirleyici olduğu ve bilimin bunu sağlayan bir araç olduğu yolunda pozitivist-determinist bir dünya görüşü ortaya koymuştur. Ayrıca bu bağlamda bilimin amacı hem fiziksel dünyanın hem de toplumsal yaşantının değişim yasalarını bulmak ve değişime müdahalede bulunmaktır (değişimi manüpüle etmek) . Egemen Batı Düşüncesinin yaklaşık olarak tüm bilimsel teorileri ve toplumsal öğretileri (işlevselcilikten Marksizme kadar) aydınlanma düşüncesinin bu değişimin manüpüle edilebileceği düşüncesinden az ya da çok etkilenmiş ya da bu düşünceyi veri olarak almıştır.

Bir gelişme modeli olarak modernleşme modeli Egemen Batı Düşüncesinin tüm dünyaya yayılmasını sağlamıştır (Mc Michael, 1996; Sklair, 1994; Harper, 1996). Bir gelişme modeli olarak modernleşme, çevresel sorunların yayılmasında da etkili olmuştur. Başka bir deyişle Egemen Batı

Düşüncesinin bir unsuru ya da bileşeni olarak modernleşme modeli sadece bir gelişme modeli değil aynı zamanda kökten bir kültürel, ekonomik ve toplumsal dönüşüm modelidir. Böylelikle, modernleşmenin (batılı olmayan) bir toplumu etkisi altına almaya başlamasıyla birlikte, o toplumun toplumsal, kültürel ve çevresel benliğini zayıflatıp giderek, o toplumun kültürel, toplumsal ve çevresel köklerini kuruttuğu ileri sürülür. Çevresel bir perspektifle bakıldığında, modernleşmenin aslında modern olmayan bir toplum için doğal ve toplumsal çevrenin tümden yok edilmesi demek olduğu savunulabilir. Sonuçta modernleşme ve Egemen Batı Düşüncesi, çevresel açıdan değerlendirildiğinde, modernleşmenin çevresel sorunların yaygınlaşmasına ve küreselleşmesine önemli ölçüde kaynaklık ettiği ifade edilebilir (Dunlap ve Catton, 1994; Harper, 1996; Mc Michael, 1996).

Kaynakça

Arcury, Thomas A. and Timothy P. Johnson. "Public Environmental Knowledge: A Statewide Survey." *Journal of Environmental Education.* 18:31-37. 1987

Beck, Ulrich. *Risk Society: Toward a New Modernity.* Thousand Oaks, CA, Sage. 1992

Becker, Howard. "Whose Side Are We On?" *Social Problems.* 14:239-247. 1967

Benton, Ted and Michael Redclift. *Social Theory and the Global Environment*, Routledge, London. 1994

Brechin, Steven and Willett Kempton. "Beyond Postmaterialist Values Explanations of Global Environmentalism." *Social Science Quarterly.* 78(1):16-20. 1997

Buttel, Frederick H. "Environmental Sociology: A New Paradigm?" *The American Sociologist.* 13:252-256. 1978

Buttel, Frederick H. and William L. Flinn. "The structure of support for the Environmental Movement, 1968-1970." *Rural Sociology.* 39(1):56-69. 1974

Canan, Penelope. "Brining Nature Back in: The Challenge of Environmental Sociology." *Sociological Inquiry.* 66(1):29-37. 1996

Catton, William R. and Riley Dunlap. "Environmental Sociology: A New Paradigm." *The American Sociologist.* 13:41-49. 1978

Catton, William R. and Riley Dunlap. "A New Ecological Paradigm for Post-Exuberant Sociology." *American Behavioral Scientist.* 24(1):15-47. 1980

Catton, William R. *Overshoot: The Ecological Basis of Revolutionary Change.* University of Illinois Press, Urbana. 1982

Catton, William R. and Riley Dunlap. "Environmental Sociology: A New Paradigm." *The American Sociologist.* 13:41-49. 1978

Dobson, Andrew (ed) *The Green Reader: Essays Toward a Sustainable Society.* San Francisco, Mercury House. 1991

Dunlap, Riley E. "The Impact of Political Orientation on Environmental Attitudes and Actions." *Environment and Behavior.* 7(4):428-453. 1975

Dunlap, Riley E. and William R. Catton, Jr. "Struggling with Human Exemptionalism: The Rise, Decline and Revitalization of Environmental Sociology." *The American Sociologist.* Spring, 1994:5-30. 1994

Dunlap, Riley E. and Kent D. Van Liere. "The 'New Environmental Paradigm.'" *Journal of Environmental Education,* 9(Summer):10-19. 1978

Dunlap, Riley E. and Kent Van Liere. "Commitment to the Dominant Social Paradigm and Concern for Environmental Quality." *Social Science Quarterly.* 65(4):1013-28. 1984

Eckersley, Robyn. *Environmentalism and Political Theory.* State University of New York Press, New York, 1992.

Eder, Klaus. *The Social Construction of Nature: A Sociology of Ecological Enlightenment.* Sage Publication,. London 1996.

Eliot, Thomas C., Robert G. Schwieger. (Ed.) *The Acid Rain: Sourcebook.* McGraw Hill. Inc., New York. 1984.

Forsyth, Graig J. "Society: The Interaction of People, Environment, and Technology." *Sociological Spectrum.* 16:339-345. 1996.

Frank, David John. "Science, Nature, and the Globalization of the Environment, 1870-1990." *Social Forces.* 76(2):409-37. 1997.

French, Hilary. "Learning from the Ozone Experience." Ed: L. Brown, C. Flavin, H. French. *State of the World 1997.* W. W. Norton & Company, New York. 1997

Freudenburg, R. William. "Rural-Urban Differences in Environmental Concern: A Closer Look." *Sociological Inquiry.* 61(2):35-45. 1991.

Freudenburg, William R., Scott Frickel, and Robert Gramling. "Crossing the Next Divide: A Response to Andy Pickering." *Sociological Forum.* 11(1):161-174. 1996.

Gare, Arran E. *Postmodernism and the Environmental Crisis.* Routledge, London. 1995.

Geller, Kack M. and Paul Lasley. "The New Environmental Paradigm Scale: A Reexamination." *Journal of Environmental Education.* 1992

Giddens, Anthony. *The Consequences of Modernity.* Cambridge: Polity Press. 1990

Giddens, Anthony. *Modernity and Self-Identity in the Late Modern Age.* Cambridge: Polity Press. 1991.

Goldblatt, David. *Social Theory and the Environment.* Westview Press. 1996

Gould, Kenneth A, Adam S. Weinberg, and Allan Schnaiberg. "Legitimating Importance: Pyrrhic Victories of the Modern Environmental Movement." *Qualitative Sociology,* 16(3):207-245. 1993

Gouldner, Alvin. "Anti-Minotaur: The Myth of a Value Free Sociology." *Social Problems.* 9:199-213. 1962

Hannigan, John A. *Environmental Sociology: A Social Constructionist Perspective.* Routledge, London and New York. 1995

Harper, Charles L. *Environment and Society: Human Perspectives on Environmental Issues.* Printice Hill, New Jersey. 1996

Hays, Samuel. *Beauty, Health, and Permanence: Environmental Politics in the United States, 1955-1985.* Cambridge University Press, Cambridge. 1987

Inglehart, Ronald. "Changing Values, Economic Development and Political Change." *International Social Science Journal.* 145(Sep.):379-403. 1995

Irwin, Alan. *Citizen Science: A Study of People, Experience, and Sustainable Development.* Routledge, London. 1995

Kempton, Willett, James S. Boster, and Jennifer A. Hartley. *Environmental Values in American Culture.* The MIT Press, Cambridge, Massachusetts. 1995

Kuhn, Thomas. *The Structure of Scientific Revolutions.* The University of Chicago Press, Chicago. 1970

Laska, Shirley Bradway. "Environmental Sociology the State of the Discipline." *Social Forces.* 72(1):1-17. 1993

Lenski, Gerhard E. "Rethinking Macrosociological Theory." *American Sociological Review.* 53:163-171. 1988

Lenski, Gerhard E. *Power Privilege: A Theory of Social Stratification.* McGraw-Hill Book Company, New York. 1966

Lovelock, James. "The Gaia Hypothesis." Ed: Andrew Dobson. *The Green Reader: Essays Toward a Sustainable Society.* Mercury House Incorporated, San Francisco. 1991

Macnaghten, Philard and John Urry."Toward a Sociology of Nature." *Sociology* 29(2):203-20. 1995

McMichael, Philip. *Development and Social Change: A Global Perspective.* Pine Forge Press. Thousand Oaks, California. 1996

Meyer, John W., David John Frank, Ann Hironaka, Evan Schofer, and Nancy Brandon Tuma. The Structuring of a World Environmental Regime, 1970-1990." 1997

Milbrath, Lester W. *Environmentalists: Vanguard for New Society.* State University of New York Press, Albany. 1984

Mohai, Paul and Ben W. Twight. "Age and Environmentalism: An Elaboration of the Buttel Model Using National Survey Evidence." *Social Science Quarterly.* 1987

Mol, Arthur P.J. and Gert Spaargaren. "Environment, Modernity and the Risk-Society: The Apocalyptic Horizon of Environmental Reform." *International Sociology.* 8(4):431-459. 1993

Naess, Arne. "Deep Ecology" *The Green Reader: Essays Toward a Sustainable Society* Ed:Andrew Dobson. Mercury House, Incorporated, San Francisco. 1991

Pierce, John C. "The Hidden Layer of Political Culture: A Comment on 'Postmaterialist Values and the Environment: A Critique and Reapprasial." *Social Science Quarterly.* 78(1)30-35. 1997

Ramsey, Charles E. and Roy E. Rickson. "Environmental Knowledge and Attitudes." *Journal of Environmental Education.* 8:10-18. 1976

Stern, Paul C., Thomas Dietz, and Linda Kalof. "Value Orientations, Gender, and Environmental Concern." *Environment and Behavior.* 25(3):322-348. 1993

Sklair, Leslie. "Global Sociology and Global Environmental Change." Ed: M. Redclift and T. Benton. *Social Theory and the Global Environment.* Routledge, London. 1994

Schnaiberg, Allan. "Introduction: Inequality Once More, With (Some) Feeling." *Qualitative Sociology.* 16(3):203-206. 1993

Shove, Elizabeth. "Sustaining Developments in Environmental Sociology." Ed: M. Redclift and T. Benton. *Social Theory and the Global Environment.* Routledge, London. 1994

Schutz, Alfred. "Concept and Theory Formation in the Social Sciences." *Philosophy of the Social Sciences.* Random House, New York. 1963

Spaargaren, Gert, Arthur Mol, Frederick Buttel, "Introduction: Globalization, Modernity and the Environment," *Environment and Global Modernity,* Ed: Gert Spaargaren, Arthur Mol, Frederick Buttel, International Sociological Association, (Sage Pub.) London. 2000

Szerszyski, Bronislaw. "On Knowing What to do: Environmentalism and the Modern Problematic." Ed: S. Lash, B. Szerszyski, and B. Wyne. *Risk, Environment and Modernity: Toward a New Ecology.* Sage Publications, London. 1996

Tarrant, Michael A. and H. Ken Cordell. "The Effects of Respondent Characteristics on Environmental Attitude-Behavior Correspondence." *The Journal of Environmental Education.* 29(5):618-637. 1997

Tuna, Muammer. "Globalization of Environmentalism: World Environmentalism System," Paper presented at the XV. World Congress of Sociology, Brisbane, Australia and published:

Yearly, Steven. "Social Movement and Environmental Change." Ed: M. Redclift and T. Benton. Social Theory and the Global environment. Routledge, London. 1994

SOSYO-POLİTİK BİLGİ AKIŞI KARŞISINDA BİLİMSEL DEĞİŞİMİN İMKÂNI VE AHLÂKI

Güncel ÖNKAL

Giriş

Filozoflar, felsefeciler genelde olması gereken üzerinde dururlarken, olanın açıklanması noktasında da rasyonel analizi olanaklı kılan koşulları da belirlerler. Bu bildirinin başlığını oluşturan sosyo-politik bilgi kuramı karşısında bilimsel değişimin imkânı ve ahlakı ifadesi ve ifadeyi oluşturan her bir kavramının içeriği düşünüldüğünde başlı başına felsefe çalışmasıdır. Öyle ki bilginin artık durağan olduğundan günümüzde kolay kolay bahsedilemez. Şüphesiz, bilgi akışkandır, değişime hatta dönüşüme uğramaktadır, kesin ve yığılgan değildir. Bilginin kendisinden çıktığı kaynağına yabancılaşması bile söz konusu olabilmektedir. Böyle dinamik bir tabloda, felsefe ve onun komşuları olan diğer sosyal bilimlerin (sosyolojinin, psikolojinin, edebiyatın, iletişim bilimlerinin...) "bilgi"nin yeniden değerlendirilmesi bağlamında üzerine çeşitli görevler düşmektedir. Felsefenin üstüne düşen sorumluluklardan başlıcası "yeniden kavramlaştırma" olabilir. Bilginin normatif olarak değerlendirilmesi değil, bundan böyle bilginin dönüşüm ve değişim içinde değerlendirilmesi, bilgiyi dönüştüren ve değiştiren kaçınılmaz süreçlerin hesaba katılması ile mümkün olabilmektedir. İşte, felsefeci ya da felsefece düşünen bir sosyal bilimci bu aşamada mevcut bilgilerinin mutlak doğruluğunu ya da gönül veya akıl bağıyla bağlandığı teorilerin ne dediğini değil, şimdi ve burada olup bitenin, oluş ilişkisinin içerisinde yer alan, elindeki *güncel bilgi*yi değerlendirmek durumundadır. Bilgi-bilim ilişkisi artık sosyal bir ilişkidir, mekanik ve dört duvar arasında sıkışmış değildir.

Bu çalışmada ele alınacak bağlamı bu açıklamalarla ilişkili olarak kısaca şöyle açıklayabilirim: Konumuz bilginin ne olduğu bilimin ne olduğundan çok ne hale geldiğini açıklamaktadır. Metin boyunca bu ilişkiyi üç başlık altında kurgulamak istiyorum:

Çağımızda Bilgi Akışı Olgusunun Felsefi Analizi

Bilim ve toplum arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi ihtiyacı günümüzde daha da artmıştır. Bilimlerin doğa hakkında kesin bilgi vermesi gerektiği yaygın inancı, insanın doğaya egemenliği sorunundan kaynaklanmıştı. Ancak sorunlar, sorular değişti; artık kesinliklerin kesin olduğuna inanmıyoruz. Kesinliğe olan güven kaybı ideolojilerin ve politikaların krizlerle yüzleşmesi, toplum bilimleri ile fen bilimlerini yeni kavramlar üretmeye zorladı. Bilim olmaksızın toplumda ilerleme olamayacağı düşüncesi bilim ile iktidar arasındaki ilişkilerin yeniden gözden geçirilmesi gerekliliğini ortaya koydu. Bilim ve bilimsel bilginin, içinde yaşanılan topluluğu şekillendirmede güçlü aletler olduğunu görüyoruz. Bilgideki ilerleme insani gelişmenin de koşulu haline geldi. Modern bilim tek bir kişinin ya da grubun inisiyatifinde değil, gizemli olmayan herkes tarafından kolaylıkla anlaşılabilir, kendi eski değer ve inançlarıyla bağını koparabilme cesaretini gösteren bir bilim modelidir. Günümüzün gelişmekte olan koşullarında bilgi akışına maruz kalmak insanoğlu için su kadar, hava kadar vazgeçilmez temel bir ihtiyaçtır. Bilgi akışının yoğunluğu beraberinde şeffaflığı da getirdi. Neler yapılmakta olduğunu en ince ayrıntısına kadar bilen insan toplulukları, halk yığını olmaktan çok talep eden, siyasi organları, devletin kurumlarını takip eden, denetleyen otoriteler olarak görülmeye başlandı. "Bilim ve teknoloji günümüzü anlamak için vazgeçilmezdir. Günümüz toplumu öznelerarası bağlayıcılığı olan enformasyona dayalı bir toplumdur."[1]

Bilgi akışı olgusunun felsefi değerlendirmesi, belli bir bilimsel alanda elde edilmiş verilerin, ürünlerin ya da sonuçların toplumsal ilgi (*social interest*) seviyesinde toplumun bireylerine aktarılmasında, anlatılmasında ve o toplum tarafından değerlendirilmesinde rol oynayan motiflerin sosyal bir epistemoloji çerçevesinde gerçekleştiğini savlamaktadır. Bu şu demektir: Toplumlar özellikle küreselleşme olgusu karşısında sağanak halindeki enformasyon akışının altında belli türden yönlendirilmiş /önceden belirlenmiş, tüketime yönelik sosyal ilgi ile günlerini idame ettirmektedirler. Sosyal ilgi, o toplumun kültürüne, tarihsel ve coğrafi koşullarına bağlı olduğu kadar toplumun teknik bilgiyi kullanma alışkanlıklarına ve kapasitesine de bağımlıdır. Bilgi akışı inanılmaz boyutlara ve bir o kadar da inanılmaz özgür koşullara kavuşmuştur ki, dünyanın bir ucundaki birey tek tuşla diğer uçta olup bitenin bilgisine ulaşabilmektedir. İşte bu noktada, adeta

[1] Ferrarotti, Franco. "Endüstri Devrimi ve Bilim, Teknoloji ve İktidarın Yeni Nitelikleri", Bilim ve İktidar, Der: Federico Mayor, Forti Augusto, Çev: Mehmet Küçük, TÜBİTAK, 6.basım, İstanbul, Temmuz 1999, s.57.

'gelip bireyi bulan bilgi'nin niteliği, kullanımı, kazandırdığı nosyon ve bilimsel ilerlemenin imkanı felsefi bir analizi gerekli kılmaktadır.

Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki, akış içindeki bilgi artık tanımlarla değil içerik ve önermelerle ilerleyen bir bilgi olmuştur. Bilim adamlarının elde ettiği başarı, vakanın tanımını yapmaktan çok vakanın pratik hayattaki karşılığını ifade edecek tanımlar sayesinde anlaşılabilmektedir. Bilgi akışı profesyonel bilimsel ilerleme ile toplumdaki bilimsel ilerleme arasında bir uçurum oluşturmuştur. Bilgi akışı nitelikli ve zenginleştirici değil daha rahat, kolay anlaşılanı göz önüne çıkarmak üzerine kuruludur. Bir topluma Kuantum mekaniğinin ne olduğunu anlatmak demek o toplumda onun ne işe yarayacağını bireylere anlatmak demektir. Eğer, hedef toplumda yeterince fizik alanında literatür oluşmamışsa anlatılan anlam kazanamayacağı gibi, o toplumun bilim adamlarınca da bu alanda çok fazla ilerleme sağlanamaz. Popüler olanla teknik olan arasındaki epistemik uçurum daha fazla olacaktır. Bu konuda bir başka örnek de felsefenin popüler hale getirilmesi çalışmaları olabilir. Felsefenin nerede kullanılacağı hep sorulur. Popüler konulara nasıl uygulandığını gösteremedikçe de filozoflar bu gezegenin dışından akıl sağlıkları yerinde olmayan, boş konularla uğraşan zavallı insanlar olarak algılanagelecektir. Dolayısıyla bilgi akışı olgusu karşısında gerek sosyal, gerek fen bilimleri köprü metinlere (*bridging texts*) ihtiyaç duyacaktır.[2] Toplum ile bilim arasındaki hiyerarşi kırılarak, bilim toplumun anladığı dilden konuştuğu metinlerle kendini açacaktır. Bu ihtiyaç bilgi akışının değişiminin bir sonucudur. Bilgi akışı tepeden tabana, profesyonelden amatöre inen dikey hareketten, farklı katman ve uzmanlıklarda oluşmuş bilgilerin birbiri üzerinde değerlendirildiği yatay harekete geçmiştir. Bilimsel değişim ve ilerleme ancak bu yatay harekete hitap ettikçe gerçek anlamda bir 'ilerleme' sağlayabilir. Bilgi akışının değişime uğramış özelliklerini şöyle maddeleyebiliriz: [3]

a. Düşünsel olandan hareketle gerçeğin biçimlenmesi yerine kültürel simge, kod ve ilişkilerle bu kültürel dokunun yarattığı anlam ve örgütlerle gerçeğin yaşamsal evren alanına taşınması: 'Gerçek' saf gerçek değil, işlenmiş ve anlaşılır kılınmış şekilde kültüre özgü yorumlama bilgisi ile verilmektedir.

---

[2] Fuller Steve. Social Epistemology, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1991, s.274.

[3] Bkz. Erdoğan İrfan, Alemdar Korkmaz. Popüler Kültür ve İletişim, Erk Yay., İkinci Baskı, Ankara, Şubat 2005.

b. Bilgi yeniden üretilmektedir (*reproduction)*: Yaratıcı bilgi daha değerlidir. Olanı değil olanın içindeki etkileyici ve merak uyandırıcı etkiyi veren uzmanlar/aykırı insanlar talep edilmektedir.

c. Kendi tarihini kendi üreten toplumlara geçilmiştir: Bu toplumların dışında kalan toplumlar bilgi akışının kötü örnekler sayfasında ele alınmaktadır. Egemen değerleri benimsemekte muhafazakâr davranan, teknik olarak bilimi kullanmakta aciz kalan milletlerin tarihleri başkaları tarafından değiştirilebilmektedir.

d. Sosyalleşme yerine bireyleşme ön plandadır: Bilgi akışı olgusunda toplumsal çıkarlardan çok bireyin hayatı ve tüketim gereksinmeleri önceliğe alınmıştır.

e. Materyal hayatın bilincini oluşturmaya katkıda bulunacak bilimsel veri ve bilgi türleri "öteki"nden ayrı kılacak özellikleri vurgulayacak bağlamda kullanılmaktadır.

f. Eski-yeni çatışmasında marjinal olmayı destekleyecek olan bilgi türleri rağbet görmektedir.

g. Uygar ve uygar olmayan ayrımı gerek bilimsel çalışmaların devletlerce desteklenmesinde, gerek toplumlarca benimsenmesinde ne yazık ki önyargı oluşturmaktadır. Amerikan bilim adamlarının söyledikleri Hindistan bilim adamlarının söylediklerinden her zaman daha değerli sayılmıştır.

h. Kültürel bilgi akışı günlük pratiğin pazar çıkarı için kontrolü yönlendirmek amacıyla kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu akış içinde bilimsel bilgideki ilerlemenin ekonomik ölçütlere uygunluğuna paralel biçimde ele alındığı bir realitedir.

i. Çoğunluk tarafından sevilen ve seçilen bilginin benimsenmesi geçerli koşul olarak kabul edilmiştir.

j. Gelecek ve geçmiş yerine "şimdi ve burada olan" bilme ve değerlendirme sürecine alınmıştır. Bilimsel veriler, bilgi yoğunluğu ancak "eğlendirici" ise, "kafa yorucu değilse" talep edilmektedir. Eğitimin içeriği ve eğitimin kurumları olan okullardaki dersler anlamsız ve gereksiz bulunurken, popüler bir derginin içeriğinde yer alan kişilik testi bilimsel olarak algılanabilmektedir. Teori sıkıcı görülmektedir.

Sayılan özellikleri taşıyan bilgi akışı karşısında bilim düşüncesi ve bilimdeki ilerleme teması "stratejik bilme" ve "eylem" odaklı hareket etmek durumunda kalacaktır. Nasıl ki beşeri bilimler (*humanities*) insan eylemlerinin tarihselliğine bağlıysa fen bilimleri de aynı şekilde endüstriyel gelişimin dinamiklerinden ayrı düşünülemez duruma gelmiştir. Bilimlerin yuvası üniversiteler artık milyar dolarlık projelerin hayata geçirildiği teknoloji

parkları olmaktadır. Bu dönüşüm Foucault'nun "güçten (*power)* bağımsız olarak bilim gelişemez"[4] savını desteklemektedir. Ancak buradaki güç, bilgi-bilim-iktidar ve değişim temaları düşünüldüğünde itici bir güç müdür, yoksa gerilim yaratan bir süreç midir?

Çağımızın yön değiştiren ve her aşamada yeniden üretilen bilgi akışı, politika ile aklın bağdaşmadığı noktaların adeta sivrilmesidir. Bilim ile iktidarlar arasında belirli boyutlarda ve eylem alanlarında bağdaşmazlık dört ana noktada kendisini göstermektedir; Foucault'nun düşüncelerinden hareketle bu ilişkiyi şöyle serimleyebiliriz:

1. Sorumluluk sınırları sorunu: Değerler alanındaki ölçüler çatışır.
2. İtaat (*obedience*) sorunu: Bireyin bağımlılığını kanun ve irade ile güvence altına almak isteyen odaklar ile bireyin gelişimini ve özgürlüğünü güvence altına almak isteyen rasyonellik idealinin çatışması.
3. Maddi ihtiyaçların önceliği sorunu: Politik söylemlerin kapitalizm ile tüketim merkezli ekonomiler üzerinden gündelik hayatı kurgulaması ile bilimsel ilerlemenin hizmet ettiği ideallerin çatışması.
4. Değişimin yönü sorunu: Bilimsel değişimin yönü ile politik söylemlerde vaat edilen değişimlerin istikametindeki farklılıklar.

Dolayısıyla, çağcıl bilgi akışı politik ve sosyal etkenlerin dışında düşünülemeyecek biçimde ilerlerken, diğer yandan, bu etkenlerin bilgi akışının nitelik olarak insan olma idealinde yükselmeye yol açabilecek türden olmalarını garanti etmez. Bilimsel ilerleme ve değişim de aynı kulvarda ele alınırsa ve yönlendirilirse karşımıza sürekli olarak etik sorunlar çıkacaktır. Oluşabilecek etik sorunlar güç paylaşımının ve potansiyel olarak bu ikilinin kendi varoluş amaçlarında yer alan güç ilkelerinin birbiri ile uyuşmazlığında hatta zıtlığında aranmalıdır.

Bilgi-Bilim-İktidar ve Değişim Temaları: Bilgi Akışının Sosyal ve Politik Oluşu Ne Demektir?

Toplumdaki bilgi öğesinden çok bilgideki toplumsal öğeleri incelemek artık araştırma konusu olmuştur. Bireylerin bilgi olarak inandıkları şeyler ile bilim olarak algıladıklarının ne olduğu arasındaki korelasyona dikkat edersek aklımıza Francis Bacon'ın *kabile*, *mağara* ve *pazaryeri* putları (idolleri) gelebilir. Toplumsal belirlemenin doğruyu –her ne ise- görmemizin

[4] Bkz. Kritzman L.D. (ed.): Michel Foucault: Politics, Philosophy and Culture, (Interviews and Other Writings: 1977-1984), Trans. By. Alan Sheridan and Others, Routledge, New York and London, 1988.

önünde bir engel olduğu savını ileri sürer Bacon.[5] Toplumsal ideoloji bilginin kendinde bir nesne olarak algılanmasını zora sokmaktadır. Bu saptamalar bilginin ve bilimin aslında kurumsal olgular olduğunu, kişilere bağımlı olarak değil tarihsel gerçeklik alanında ve toplumsal olarak ortaya çıktığını söylemektedir.

Bilimin toplumsallık boyutu "insanın özgürsüzleştirilmesinin rasyonelleştirilmesi" ile yakından ilgilidir[6]. Bu deyimi kullanan Marcuse'e göre ise bilim doğaya hükmetme amacıyla üretilen bilgiler topluluğu iken, doğaya hâkim olmanın aygıtlarını üreten efendilere bizi tabi kılan bir ilerleme içinde kendini göstermeye başladı ve de doğanın özünde olmayan kavramlar ile olgulara varıldı. Gerçeklik alanı gerçekte olduğundan daha fazlası ile bazen de belli yönüyle bizlere aktarıldı. Metodolojisi açısından bilim, hakiki olandan çok araştırmayı yaptıranın hakikatlerine yönelik ivme kazandı. Bazı alanlarda çok gelişti, bazı alanlarda gelişme sağlayamadı. Gelişmesinin yönü ile bilim, insanın belli eğilimlerini biledi, bazı insani özelliklerinde ise gerileme yaşattı. Habermas'ın bu konudaki yorumunu dikkate alırsak; teknikleşen ve teknolojik apriori haline dönüşen bilim, insanı da şüphesiz değiştirip dönüştürdü. Maddi üretimin kapsayıcı bir biçimi olduğu için de teknoloji olarak bilim tüm kültürü yeniden biçimlendirecek, tarih yazabilecek ve evren tasarımı oluşturacak kadar güçlendi.[7] Bilimin teknoloji ve ideoloji olarak bu kadar güçlenmesi korkutucu bir durum olmaktan çok ahlaki yönden kaygı verici olabilir. Bilim ahlakı çalışmalarında ise artık gözden kaçırılmaması gereken nokta modern bilimin teknik bilgi üretmek zorunda oluşudur. Ancak neye ve kime göre?

Bilimin teknik olarak algılanmasını, farklı bir ifadeyle, tekniğin bilimselleştirilmesi olarak düşünmeliyiz. Gündelik yaşamda artık şu yaygın eğilim söz konusudur: Satın alma gücü ile orantılı olarak gündelik yaşamın kalite kazandığı inancı ve bu yönlendirilmiş inancın insani açıdan çok da gerekli olmayan ihtiyaçlara yol açması. Böylelikle bilimin teknik olması dışında bir seçeneği kalmamaktadır. Bir düşünceye, teoriye, araştırma sonucuna kitlelerin ilgi ve yakınlığı, hatta Habermas'ın ifadesiyle sadakati[8], ancak kişilerin gereksinmelerinin tazmini noktasında imkânlı olabilmektedir. Buradaki

[5] Farrington, Benjamin. Francis Bacon: Philosopher of Industrial Science, Macmillan-Haskell, USA, 1973, ss.102-103.

[6] Marcuse, Herbert. One Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society, Routledge, London and New York, Reprinted 2002, ss. 150-vd.

[7] Habermas, Jürgen. İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim, Çev: Mustafa Tüzel, YKY, 3.baskı, İstanbul, Ocak 1997, s.40.

[8] A.g.e., s.60.

ilişkiyi Habermas'ın üçlü ayrımı ile daha iyi anlayabiliriz:[9] Bilimin araçsal, amaç-rasyonel ve iletişimsel eylem alanlarındaki varlık biçemleri. Araçsal eylem bilimin teknik kurallara uyması ile gözlenebilir fiziksel veya sosyal sonuçlara varması; amaç-rasyonel eylem, analitik bilgi ile stratejik ve genel düzenleyici ilkelerin türevlerini sağlaması; iletişimsel eylem ise geçerli normlar oluşturarak gündelik dilde toplum içinde konu olmasıdır. Böylelikle aranan güvence bilimin kurumsallaşması ile sağlanabilecektir. Bilimdeki kurumsallaşma ise çalışma ile etkileşimin ayrı politikalar olarak tutulması sayesinde mümkün olabilir.

Bilimsel değişimin, ilerlemenin belli noktalarda ayrışmalar yakalanarak olumlu yönde etkilenmesi söz konusu olabilir. Bunlardan birincisi bireyin ve bireylerden oluşan toplumların öz-anlayışına dair hümanist temelli bir eğitimin gereğidir. İkincisi teknik egemenliğin sınırlarının ne olduğunun/olması gerektiğinin çizilmesi için toplumsal ve hatta toplumlar arası evrensel bir mutabakat sağlanmasıdır. Üçüncü olarak da toplumsal yaşama evreninde kendini ortaya koyan değerlerin kişisel eylem alanında da geçerliliğini sağlayabilecek kadar bilinç içine dâhil edilmesidir. Değerler, güncel gidişatın yaşam anlayışına, teknik koşullarına, bilgi-bilimsel temellerine aykırı hale geldikçe pasif kalırlar; terk edilirler. Gereksinimleri karşılamaktan yoksun değerlerin eğitimi de içselleştirilemez. Dolayısıyla, bilimin insanlığa sağladığı bilginin, değerleri duyuş açısından varlığı doğru işlevi yerine getirmesine bağlıdır. İşlevi açısından bilimin devrimci, yenileyici daha iyi şartları sağlayıcı bir yapısı olması gerektiğini her zaman savunmak gerekir. Bu devrimcilik de anlaşılacağı üzere pratik sonuçların yaşama evreninin içine girmesi ile mümkün olur. Bugün bilimin ancak teknik içerisinde pratik kazanabilen verilerinin değerler alanına aktarılması noktasında sorun vardır. Günümüzde sadece doğa süreçlerinin bilimsel denetim altına alınması anlamında değil; toplumsal pratiklerin getirdiği sorunlar ve stratejik düşünce biçimi açısından da teknik olarak bilimden bahsedebiliyoruz. Toplumsal süreçlerin bilimsel denetimi değerler ve kültür öğretimi alanında geçerli tavrın etik boyutla sınırlı kalamayacağı gerçeğini verir. Eğitimdeki bilimsellik "söz konusu olduğu politik boyutta daha çok bilimsel olarak açıklanmış bir dünya anlayışındaki teorik eylem yönlendirmesini izlemek durumundadır".[10]

Bilimsel koşulların yarattığı bilinç, çalışma ve araştırma ile etkileşim ilişkileri ve bilimsel ilerlemenin zemininin sıkı sıkıya bağlı olduğu politik ey-

[9] Bkz. A.g.e., ss.40-43.
[10] A.g.e., s.74.

lem alanı nasıl bir alandır? Politik eylem öncelikle her koşulda rasyonel olarak temellendirilemeyecek bir eylem alanıdır. Politik eylem tarzını Habermas şu şekilde karakterize etmektedir: "Politik eylem... daha çok zorlayıcı tezler savunan ve bağlayıcı bir tartışmanın ulaşamadığı rakip dünya düzenleri ve inanç güçleri arasında bir karar vermeyi gerçekleştirir."[11] Bilim ile politika iktidarı elinde bulunduranlar tarafından ancak bürokrasinin uzmanlık bilgisi gerektiren *teknik* konularında uzlaşabilir. Karar verici olan her zaman için iktidardır. Rasyonellik ve bilimsel pratikler ancak bilinen aygıtları iyileştirme, yeni stratejiler hesaplama noktalarında birleşebilir. Böylelikle uzmanların politikacılara danışmanlık yaptıkları ve bu ilişkinin diğer yönünde bilim adamlarının politikacıların gereksinmelerine göre görevlendirildikleri, dönüşümlü bir iletişim hayata geçirilecektir.[12] Habermas'ın zorunlu ve olanaklı gördüğü bu ilişki biçimi kısmen onaylanmış kısmen reddedilmiş bilim camiasını ideolojik olarak tanımlanmış ve kendi has karakterinden uzaklaşmış kılacaktır.

Bu bağlamda, kanımca yeni kuşak bilim kendisini içinde bulduğu ilişki ağı açısından aşağıdaki özellikleri taşımaktadır:

1. Disiplinlerarası çalışma gerekliliği: Yeni kuşak bilimsel ilerlemenin olmazsa olmaz koşullarından biri olarak dayatılan disiplinlerarası (*interdisipliner*) çalışma metodu 'gelecek araştırması' açısından önem taşımaktadır. Artık bilimsel çalışmalar bir bilim dalının sadece kendi içindeki kapalı verilerinin toplamından ibaret kalamamaktadır. Projelere bağlı bilimsel değişim konu ile bağlantılı diğer bilim dalı/dalları ile ortak çalışma yürütmeye teşvik etmektedir. Buradaki teşvikte özellikle sosyal bilimlerin fen bilimleri ile eşleşmesi tercih edilmektedir. Sosyal bilimlerin fen bilimlerindeki kimi yöntemler ile ayaklarının yere basacağı düşüncesi özellikle üniversite ve yüksek kurul yönetimlerinde yerleşik bir inançtır.

2. Kurumlarda gerçekleşme oranı: Elde edilen verilerin toplumsal kurumlardaki öz-anlayışları açısından gerçekleşme oranı, yeni kuşak bilimin geçerlilik anlayışının kamuoyu tarafından onaylanması noktasında ölçüt haline gelmiştir.

3. Kullanılabilir tekniklerin kullanım gücü: Bilimsel veriler ile elde edilmiş ürünlerin, teknik yeniliğin ya da yetinin kullanılabilirliği bilimin ne kadar 'başarılı' olduğunun ölçütü sayılmaktadır. Bilimsel verilerle teoride sağlanan ilerleme o bilime gönül vermiş profesyoneller dışındaki kişilerce ilerleme olarak değerlendirilmemektedir. Yarar ilkesi yüceltilmiştir.

[11] A.g.e., s.80.
[12] A.g.e., s.83.

4. Eleştirel berraklaşmada kasıtlı ideoloji kullanımı: Özellikle toplumun kültürü, değerleri ve tarihsel koşullarını değerlendiren sosyoloji, felsefe, siyaset bilimi gibi dallarda eleştirel bakışın berraklaştırmaya çalıştığı bağlamlar kasıtlı olarak belli ideolojilerin içinde sıkışıp kalmaktadır. (Burada daha önce sözünü ettiğimiz politik eylem alanında bilim adamlarının konumlarının danışmanlıktan ve görevlendirilmekten öteye gidemediğini hatırlayalım.)

Bilimsel Değişimlerde Ahlâk

Bilim adamları hatta geniş anlamda aydınlar doğaları gereği iktidarlar karşısında zayıftır. Bu gerçeği Jean Paul Sartre **Aydınlar Üzerine** adlı denemelerinde özetle şu koşullara bağlar: [13]

- Kendilerine ancak yaşamlarını sürdürecek kadar bir ücret ödenir.
- Gerek sivil toplum gerek politik toplum içinde kendilerini savunma olanakları ekonomik ve sosyal güçleri sınırlı olduğu için ellerinden alınmıştır.
- Aydınlar somut gerçeklere soyut bakış açısı ile yargıladıkları için suçlanırlar.
- Reddetmek dışında bir şey yapmıyormuş gibi gösterilirler.
- Küresel insan ve toplum kavramları adına kendisini ilgilendirmeyen şeylere burnunu sokan kitle olarak tasvir edilir.

İmajı, yönetim gücünü elinde bulunduranlarca yüzyıllardır çarpıtılmış olan, aydın ile bilim adamı arasında ince bir çizgi vardır. Sartre bunu atom bombasının icat edilmesi örneğinde kurguluyor: "Atom bombasının silah olarak mükemmelleştirilmesi için çalışan bilim adamlarına aydın diyemeyeceğim." [14]

Bilim adamı henüz olmayandan hareketle yaratıcı bir girişim sonucunda başarısı 'kesin' olarak belirlenemeyecek bir tasarının konulan hedeflere uygun olarak gerçekleşmesi şeklinde çalışır. Bu süreç soyut tasarılara somut araçlar bulmak zorunda olduğundan araştırmacı ve sorgulayıcıdır.[15] Bu bağlamda "her pratik bilgi teknisyeni aydın değildir, ama aydınlar onlar arasından çıkar."[16] Pratik bilgi uzmanı burjuvazinin gelişmesiyle ortaya çı-

[13] Bkz. Sartre, J. Paul. Aydınlar Üzerine, Çev: Aysel Bora, Can Yayınları, İstanbul, 1997, ss.10-11.
[14] A.g.e, s.12.
[15] A.g.e., s.13.
[16] A.g.e., s.14.

kar. Ticaret filoları muhasebecilerin, matematikçilerin, mühendislerin varlığını zorunlu kılmıştır.

Toplumsal ve milletlerarası değişimlerin sonucunda bilim adamlarının varlıklarının anlamı hangi boyutta ise, bilimsel ilerlemenin ahlakından da o boyutta ve şu sorular ışığında bahsedebiliriz:

- Bilim adamlarının kendiliğinden bir felsefesinden, kendiliğinden geliştirilmiş ideolojiler üstü bilim ahlakından söz edebilir miyiz?

- Bilim adamları sosyo-politik bilgi akışı karşısında işlevini yitirmiş, yarardan çok zarar veren ve bilimselliği zedeleyen ideolojinin yerine yeni bir ideoloji mi koymalıdır, yoksa ideoloji olmaksızın bilim yapılabilmesinin özgür koşullarını mı geliştirmelidir?

- Araştırmacı, sorgulayıcı, aydın bilim adamları teorilerden bağımsız biçimde pratik olarak düşünebilir mi? Yani içinde bulunduğu toplumun yapı ve hedeflerini kendi alanına özgü bilgi tekniklerinden türeterek ve ortaya koyduğu yöntemlerden yola çıkarak evrenselleştirebilir mi?

Bilgi eleştirel bir denetim sağlar. Oysaki biz incelememizin ilk satırlarından itibaren bilginin değiştiğini eleştirmekten çok bir söylem türü olarak geliştiğini belirttik. İşlenmiş bilgi mevcut düşünsel ve fiziksel bunalımları aşmakta ne kadar yeterli olabilecektir? Sorunun çözümünü belli bir dünya görüşünün bilimsel değerlendirmeye ket vurmaması prensibinin gerçekleştirilmesi sağlayabilir. Bilim-içi öğeler, bilim-dışı öğelerin pratik kaygılarına göre şekillendirilirse meşruiyet sorunu, ideolojik bir hal alır.[17] Buradaki çıkar yol bilim dallarında felsefi bakış açısının olabildiğince yaygınlaştırılmasıdır.

Bilimsel değişim ve ilerleme devletlerin milli politikaları haline getirilmektedir. (Şanslı) bilim adamları zengin bütçelerle desteklenebilmektedir. Bilimsel değişimdeki hız, üretilen bilginin nicel artışı, bilim dallarındaki ilerleme ve değişimin uzmanlaşma ile paralel görülmesine yol açmıştır. Keza, bütüncül bakış açısını kaybetmiş araştırmalar bilimsellik ruhunu da kaybetmeyecek midir? İnsanoğlu bilgi sahibi tek canlıdır ancak geleceğini şekillendirecek bilgiyi etik değerler açısından yetkince ve onuruna yakışır şekilde tam anlamıyla kullanamamaktadır. Bilgi akışının liberal yapısı ve kapitalist çizgisi üretimi gerekli kılar ki, bu zorunluluk pratik sonuçları olmayan bilimsel çalışmaların toplumca göz ardı edilmesi demek olacaktır.

---

[17] Bkz. Althusser, Louis. Felsefe ve Bilim Adamlarının Kendiliğinden Felsefesi, Çev: Alp Tümertekin, İthaki, İstanbul, 2003, s.110-vd.

Bu bağlamlarda Ernan McMullin'in 'tek boyutlu bilim' anlayışını bilimsel değişimin ve ilerlemenin ahlakı açısından ele alabiliriz:[18] Bilimsel bilgiyi sosyal ilişkilerden bağımsız düşünen "radikal" bilim adamları bilimin o toplumda gelişmek için kullanılmasını da beklememelidir. Toplumdaki yanlış kanı, inanç, ya da kavram karmaşasından doğabilecek etkiler bilimsel çalışmanın kendi iç dinamiklerini sekteye uğratabilir. Dolayısıyla olması gereken, ayrılık prensibinden çok ayrımları benimsemektir. Bilimsel değişimin sağlayacağı ilerlemenin ahlaki boyutu, toplumdan bilimin ayrılığını değil; toplumdaki çoğunlukta yerleşik ve güç odaklarınca kurgulanmış bilgi türünden, önceden bilme ve görme işlevi açısından daha 'değerli' bilgi ile ayrılmayı hedeflemelidir. "Bilim topluma eklemlenmiş bir etkinlik değildir"[19] ancak toplum bilime eklemlenerek seçimlerinde özgürleşecek, güçlü ve egemen olanın tek doğru olamayacağı bilincine varacaktır.

Sonuç

Bilimsel değişim durdurulamaz bir süreçtir. Ancak önemli olan bilimdeki değişimin ilerlemeye katkısının olup olmadığıdır. İlerleme ise felsefi açıdan sorunlu bir kavramdır. İlerlemenin hangi ölçüde ve hangi eski durumu aşan daha iyi bir duruma yol açtığının belirlenmesi gerekir. İşte bu noktada, insan olmanın varlık koşullarını kriter almalıyız. İnsan olmanın varlık koşulları çağlar boyunca filozoflar tarafından tanımlanmıştır. Hazır tanımlar ise çağımızda karmaşık hale gelen kültürlerarası diyalog, "Öteki"ni anlamak, küreselleşme, değerler eğitimi gibi hayati konularda pek de geçerli olamamaktadır. Tanımlardan çok durumları ifade eden önerme ve stratejik bilgi bütünlüklerini değerlendirmek daha yerinde gözükmektedir. Bu bağlamda insan olma durumunu popüler olana kurban etmemek amacıyla filozoflara iş düştüğü kadar, uğraştığı bilim dalında etik ilkelerine bağlı bilim adamlarına da ihtiyaç vardır. Ne yazık ki ihtiyaçlar sadece bireysel ahlak kazanımlarından filizlenmemekte, bireyi aşan toplumsal ve politik oluşumların da güç odaklı, kendini devam ettirme, meşru kılma gibi gayretlerini de içermektedir. Bu durumda çağcıl bilgi akışı da pek çok güç odağının bir arada ve konsensus ile varolmasından dolayı yönlendirilebilir hale gelmektedir. Düşünülen ile uygulanan arasındaki epistemolojik uçurumların daha fazla derinlik kazanmaması için, bilimsel değişimlerin imkânı ve

[18] McMulllin, Ernan. Social Dimensions of Science, University of Notre Dame Press, Indiana, 1992, ss.276-279

[19] Spranger, Eduard. "Ideology and Science", Knowledge and Politics, (eds) Volker Meja, Nico Stehr, Routledge, London and New York, 1990, ss.239-240.

ahlakı ancak hâlihazırdaki koşulların gerçekliğinin doğru analizi ile geçerli olabilecektir.

Sosyo-politik bilgi akışı karşısında bilimsel değişim kendisini ideolojilere, mutlak sayılan gerçeklere, tarihsel temalara, yerel kabullenişlere, etkinliği gerçekleştiren bilim adamlarının öznel bakış açılarına mahkûm etmemelidir. Olması gereken her zaman olanı yadırgamak yoluyla değil, bazen de kabul etmeyi ve olanın koşullarında kendisini dile getirerek anlaşılabilir, aktarılabilir belki de günümüz içerisinde popülerleşerek vücut bulacaktır. Bilim etkinliği, kendinde bir *amaç* olarak eyleme dönüştüğünde toplum ile iletişimi kopuk, kendi içine kapalı konuma gelebilir. Böylesi durumlar uygar olanlar kategorisinde hak ettiği yeri alamamış toplumları daha muhafazakâr kılar. İnsanoğlunun amacı kendisini diğer canlılardan ayıran aklını en yetkin şekilde kullanmak ise bilim çalışmaları da bu amacı olabildiğince yaygın ve evrensel karakterde hayata geçirebilmeyi olmazsa olmaz koşul olarak benimsemelidir. Bilimsel değişimin imkânı ve ahlakı asıl şu ince çizginin üzerindedir: Modern bilim teknik bilgi üretirken, popülerize olmaktan değil ideolojik olmaktan çekinmelidir. Bilimi anlaşılır yapmak, herkes için ama herkese göre değil!

Kaynakça

Althusser, Louis (2003). *Felsefe ve Bilim Adamlarının Kendiliğinden Felsefesi*, Çev: Alp Tümertekin, İthaki Yay., İstanbul.

Burke, Peter (2001*). Bilginin Toplumsal Tarihi,* Çev: Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.

Erdoğan, İrfan ve Korkmaz Alemdar (2005). *Popüler Kültür ve İletişim,* 2. baskı, Erk Yay., Ankara.

Farrington, Benjamin (1973). *Francis Bacon: Philosopher of Industrial Science,* Macmillan-Haskell, USA.

Ferrarotti, Franco (1999). "Endüstri Devrimi ve Bilim, Teknoloji ve İktidarın Yeni Nitelikleri", *Bilim ve İktidar*, Der: Federico Mayor ve Forti Augusto, Çev: Mehmet Küçük, 6.basım, TÜBİTAK Yay., İstanbul, s. 41-68.

Fuller, Steve (1991). *Social Epistemeology*, Indiana Uni. Press, Bloomington and Indianapolis.

Habermas, Jürgen (1997*). İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim,* Çev: Mustafa Tüzel, YKY, 3. baskı, İstanbul.

Kritzman, L.D. (ed.) (1988). *Michel Foucault: Politics, Philosophy and Culture,* (Interviews and Other Writings: 1977-1984), Trans. By Alan Sheridan and Others, Routledge, New York and London.

Lakoff, Sanford (1966). *Knowledge and Power: Essays on Science and Government*, The Free Press, New York.

Marcuse, Herbert (2002). *One Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, Reprinted, Routledge, London and New York.

McMullin, Ernan (1992). *Social Dimensions of Science*, University of Notre Dame Press, Indiana.

Sartre, J. Paul (1997). *Aydınlar Üzerine,* Çev: Aysel Bora, Can Yayınları, İstanbul.

Spranger, Eduard (1990). "Ideology and Science", *Knowledge and Politics,* Volker Meja and Nico Stehr (eds), Routledge, London and New York, s. 239-240.

İKTİDARIN MEŞRULAŞTIRILMASINDA FELSEFE VE HUKUK "BİLGİ ALANLARI"NIN İŞBİRLİĞİ

Jale KARAKAŞ

> "*Diller bir yaşam tarzındaki uzmanlıkları yansıtmak için gelişirler. Her uzmanlık, sözcüklerinden, varsayımlarından ve cümle yapılarından ayırt edilebilir. Tıkanma noktalarına bakın. Uzmanlıklar, yaşamın durmaya başladığı, hareketin lanetlendiği ve donduğu yerleri gösterirler.*" (F. Herbert, *Dune'un Çocukları*, 1998: 422).

Neden "Bilgi Alanı" da "Bilim" Değil?

Uzmanlaşmanın yaşamımızın her alanında neredeyse tek "kişisel değer" gibi sunulması, uzmanlaşmamış ya da uzmanlaşamamış nicelerimizi yeni "öteki"ler haline getirdiği için… Uzmanlaşmanın yol açtığı "körleşme"lerimizi bir kez daha anımsatmak için… Ama bunlardan daha önemli olan neden; mesleki bir duruş yakalayabilmek için…

Klasikleşmiş doğa bilimleri, sosyal bilimler ve insan bilimleri ayrımı, artık sorgulanmanın ötesinde bir dağılma, çözülme sürecine girmiştir. Sosyal bilimler ve insan bilimleri arasındaki ayrım kesinleşmeden bu çözülmenin yaşanması dikkate değerdir. Çünkü aslında bu ayrım, "toplum-birey" ayrımına dayandırılan yapay bir ayrımdı.

Bu "ikilik"lerin literatürlerimizde pek çok örneği mevcuttur, ama en yerleşmiş olanlarından biri herhalde "iki kültür" kavramıyla karşılanan, doğa bilimlerini bir yana, sosyal bilimler ve insan bilimlerini diğer yana koyan anlayıştır. "İki kültür"ün mücadelesi neredeyse iki yüzyıl öncesine dayanırken, "iki kültür" kavramının tarihi henüz yarım yüzyıldır. Ama bir gerçekliğe işaret etmeyi başarabildiği için bu kadar yaygınlaşabilmiştir.

Bilimi ve bilimsel bilgiyi, bilimin başarılarını ve dünyaya kattıklarını da öne çıkararak yücelten pozitivist bilgi anlayışını eleştirmek bu bildirinin amaçları arasında olmamakla birlikte, bu konuda bir kaç söz söylemeden

"bilgi alanı"ndan kastedilenin açık kılınamayacağını düşünüyorum. Pozitivist bilgi anlayışıyla ülküselleştirilen "bilimsel bilgi" yaşamlarımıza öylesine sızmış durumdadır ki diyetlerimizden eğitim kurumlarımıza, hamilelikten çocuk yetiştirmeye artık her şey bilimseldir.

Bilimsel bilginin ürünü olan teknoloji kullanımlarının yarattığı felaketleri anmadan, bilimsel bilginin kazandığı başarılarla bu yeri hak ettiği söylenebilir elbette. Ama ne pahasına? "Bilgi"nin sadece bilimsel bilgi olduğu ve bunun dışında herhangi bir tür bilgi olanağı yokmuş yanılsamasını yaratmak pahasına… Bu yanılsamanın ardına düşmüş ve hala "bilim" olmak için ya da "bilimselliğini" kanıtlamak için uğraşan sosyal bilim bilgi alanlarını düşünmek yeterli durumun vahametini kavramak için.

Hukuk bilgi alanı bu durumun tipik bir örneğidir. Türkçe hukuk literatüründe, en azından İngilizcede karşılığı olmayan, "hukuk bilimi" ifadesiyle karşılaşmak hiç şaşırtıcı değildir. "Hukuk bilimi" ifadesi, olamayacak bir ifadedir. Ama bu ifade kendini pozitivist hukuk felsefesinin, özellikle de normativizmin uç noktası olan "hukukun genel teorisi"nin, temel argümanlarına dayanarak meşrulaştırmaktadır.

> "Hukukun genel teorisini 'bilimsel' olarak hukuku incelenmenin tek yolu olarak gören teorisyenlerin genel bir tutumu, hukukun genel teorisi ile hukuk felsefesini kesin olarak birbirlerinden ayırmalarıdır. Hukuk felsefesi, hukuk bilimi olmaktan çok, felsefedir. Hukuk felsefesi hukuku metafizik olarak ele alır; hukukun genel teorisi ise, hukuk sistemlerini gözlemleyerek onların daimi unsurları ve kavramlarına ulaşmaya çalışır. … Hukukun genel teorisi yandaşları, hukukun bilimsel olarak incelenebilmesinin, ancak onun amaçları ve içeriğinden soyutlanarak, hukuku bir biçim olarak ele almakla mümkün olacağını iddia ederler." (1).

XX. yüzyılın bu tipik örneklerini çeyrek yüzyıl geçmeden, gülümseyerek anımsayacağız. Ama önemli olan artık, bilimle bilgi alanlarının barıştırılması… Bu hepimizin görevi olarak önümüzde duruyor: Doğa bilimleri örneğini, sosyal bilimciler ve insan bilimciler için kıskanılacak ve özenilecek bir örnek olmaktan çıkarmalıyız her şeyden önce. Bu, onu ve başarılarını yadsımadan gerçekleştirilebilir bir pratiktir. Bunun için önce, hukuk, iktisat dâhil, sonunda –loji olanlarımız da olmak üzere, birer "bilim" olmadığımızın kabulü gerekir. Bu kabulle, doğa bilimleri ile eşitler arası ve karşılıklı düşünsel alışverişin öne çıktığı yeni bir ilişki biçimi geliştirebiliriz.

"Bilim olmama" kabulü, ürettiğimiz bilginin niteliğinin, şimdilik kaydıyla, bilimsel bilgiyle çakışmadığını ve zorlama yöntemlerle de bu çakışmanın sağlanamayacağını kabul etmektir. Çünkü açık bir gerçek önümüzde durmaktadır: Çalışma alanımız olan, "tekillik"ler (ya da "birey"ler) ve "top-

lum", şimdilik, bilimsel yasalara direniyorlar ya da henüz bizler bu yasaları keşfetmekten çok uzağız. Ama böyle yasalar varsa da, bunları pozitivist bilgi anlayışıyla keşfedemeyeceğimizi artık biliyoruz.

Bu bildirinin başlığı, bu noktada bir öneri niteliği taşımaktadır. "Bilim" olma hevesinden vazgeçip "bilgi alanı" olmakla yetinebiliriz ki kimimizin görece daha uzun kimimizin daha kısa tarihi zaten böyle olduğunu söylüyor.

Bu bağlamda, bu kongrenin ana başlığının "Bilim ve İktidar" yerine, "Bilgi ve İktidar" olması sanırım kongrenin de ruhuna daha uygun olurdu. İktidarın bilimle olan ilişkisini ya da bilimi kullanma biçimlerini belirlemek ve tartışmak elbette çok önemlidir. Ancak "iktidar" diğer bilgi alanlarıyla da sürekli ilişki halindedir ve bunları da kullanır. Günümüzdeki çok çarpıcı –çok çarpıcı, çünkü artık doruk noktasını henüz aşıp düşüşe geçmeye başlamış- olan bir örnek, iktisat-iktidar ilişkisidir. Ama daha da çarpıcı olan, iktidarın tarihinde, kurumsallaşmış bilginin dışındaki unsurlarla olan ilişkisi ve onları kullanma biçimleridir. Örneğin efsaneleri, masalları, oyunları (2)... Bu örneklerin günümüzde aldığı biçimler olarak kabul edilebilecek (bilgisel ve kurumsal temellerini yadsımadan elbette, ancak toplumsal alışkanlık ve inançlar yaratma potansiyelleri açısından önemsenmeleri gereken) pazarlama teknikleri, reklâm, halkla ilişkiler, eğlence sektörü ve "insan kaynakları" ile toplumda nelerin gerçekleştirildiğinin ya da yerleştirildiğinin de belirlenmesi ve tartışılması, bilim-iktidar ilişkisine eş önem taşımaktadır.

"*Kuklayı tek bir iple oynatamazsınız.*" (F. Herbert, Dune Rahibeler Meclisi, 2000: 69).

Felsefe, Hukuk ve İktidar

Felsefe ve hukuk, bilim ve teknolojiden sonra iktidara ulaşmanın belki de en önemli ipleridir. Felsefe ve hukuk, en azından son iki yüzyıldır, kitlelerin "kör ve sorgulamayan", "kurtuluş umudundan" (3) yoksun kitleler olmasını sağlayan rolü dinlerden çalmış görünen güçlerdir. Rasyonellik uğruna, insan zekâsı ve yaratıcılığına tarih boyunca vurulmuş en ağır prangaların temsilcileridir.

İlkçağda felsefe, çağımızdaki anlamını taşımayan, hukuk ile iç içedir. İlkçağın hukuku, bugün de hukukun "kaynak"larından biri olarak görülen, örf ve adet hukukudur, yani geleneklere dayanan hukuktur. Bu anlamda hukuk (ya da yasa), iktidar dolayımı olmadan, toplum hayatını düzenleyen toplumsal bir güçtür. Nitekim Platon'da da, Aristoteles'te de (hatta

Hegel'de bile), siyaseti etik'in içine yerleştiren bir anlayışla karşılaşırız ki, o dönemde etik'in anlamı da toplumsaldır.

> "Platon… tek kişiyi değil de, devlet çerçevesinde bir araya gelmiş olan toplumu göz önünde bulundurur; dikkatini tek başına olan insana değil de, topluluğa çevirir. Nasıl duyularla kavranan tek tek nesnelerden çok kavrama (ideaya), bir tümel varlığa değer veriyorsa, bunun gibi ahlakta da birey idealinden çok cins idealine yönelir, yetkin insanı değil de yetkin toplumu anlatır. Onun ahlakı ana eğilimi bakımından, … bir sosyal ahlâktır." (4).

XX. yüzyıl insanının anlamakta güçlük çekeceği bir birey anlayışı söz konusudur XIX. yüzyıla dek. Toplumdan yalıtık bir birey olamaz, birey daima toplum içinde, toplumsal ilişkileri çerçevesinde ele alınır. Örneğin Hegel, siyaset ve ahlak ayrımını reddederken bu temele dayanır.

Roma İmparatorluğu dönemine gelindiğinde görülen, Stoa felsefesinin imparatorluğun neredeyse "resmi felsefesi" olarak kabulüdür. Stoa ahlakına göre erdem, aklın doğru durumda olmasıdır. Bilgenin ödev ve sorumluluğu da, erdemli eylemde bulunmak, yani akla uygun yaşamaktır. Stoa felsefesine göre, insanın koyduğu yasalar doğa yasalarının, bireysel akıl da evrensel aklın bir parçasıdır. İnsanların toplum halinde yaşamaları da doğaya ve akla uygundur. Görüldüğü gibi Stoa felsefesinin bu düşünceleri "doğal hukuk anlayışı"nın ilk nüvelerini taşımaktadır. Nitekim büyük bir imparatorluk kurmanın yanı sıra büyük bir hukuk sistemi de oluşturan Roma'nın siyasal ve hukuki hayatında Stoa felsefesinin önemi büyüktür.

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılması ve Justinianus'un *Corpus Iuris Civilis* (Medeni Hukuk Külliyatı) derlemesinden sonraki dönem Avrupası, hem siyasi hem de hukuki mücadeleler alanı olmuştur. Avrupa bir yandan papalarla imparatorlar ve imparatorlarla prensler arasındaki siyasi mücadelelerin diğer yandan da Roma hukuku ile yerel hukuklar (özellikle Cermen hukuku) arasındaki mücadelenin sahnesi olmuştur. XV. yüzyıl sonunda artık Roma hukukuna "ortak hukuk" olarak başvurmak kaçınılmaz olmuş ve bu sürece "Roma hukukunun iktibası" adı verilmiştir.

Roma hukukunun iktibası daha çok, üst sınıflar ve siyasi otoritelerin çabası sonucu gerçekleşmiştir. Özel çıkarlardan ayrı tutulabilen bir kamu fikri üzerinde temellenen bu hukuk sistemi aynı zamanda, Avrupa'da oluşmaya başlayan "devlet" fikrine de hizmet etmekteydi. Roma İmparatorluğu'nun gelişmiş sosyal ilişkiler ağından gelmekte olan bu hukuk sistemi, Ortaçağ sonrası Avrupasının gelişmekte olan ticari ve ekonomik hayatı için de yeterince tatmin ediciydi. Bu özelliğiyle Roma hukuku, gelişen ticari

hayatla birlikte çeşitlenen sözleşmesel (akdi) uyuşmazlıklarda da mahkemelerin fiili başvuru kaynağı haline gelmişti.

Ekonomik gelişmelerin ortaya çıkardığı gereksinimler, XVI. ve XVII. yüzyıllarda, Avrupa'da bütünleşmiş siyasal birimleri dayatmaya başladı. Siyasal birimlerin bütünleşmesi, yasal bütünleşmeyi sağlarken, ekonomik faaliyetlerin de daha pratik bir şekilde, daha geniş alanlarda gerçekleşmesine yardımcı olacaktı. Bu ihtiyacı ancak merkezileşmiş yönetimlerin karşılayacağı açıktı. Machiavelli, Bodin ve Hobbes bu dönemin düşünürleridir ve her biri mutlak monarşiyi savunmuştur. Bu dönem, "ulus-devlet"in her anlamda şekillendiği bir dönemdir.

XVIII. yüzyılda mutlak monarşilerin yerini, "doğal hukuk anlayışı"nın öncülüğünde, "yasaların egemenliği" düşüncesiyle birlikte gelişen anayasal monarşiler ve cumhuriyetler almaya başlayacaktır. Bu dönem siyasal teorisinin en önde gelen isimleri ise Montesquieu ve Rousseau'dur. XIX. yüzyılda doğal hukuk anlayışına bir tepki olarak, Hegel'in de önemli düşünsel katkılar yaptığı hukuki pozitivizm ortaya çıkmış ve XX. yüzyılda da doruk noktasına ulaşmıştır. Burjuvazinin devrimci döneminin hukuk kuramı olan doğal hukuk kuramı işlevini tamamlamıştı, artık burjuvazinin yükseliş dönemine uygun bir hukuk kuramı gerekliydi. Toplumsal ve ekonomik koşullardaki büyük değişim de bu ihtiyacı fazlasıyla zorlamaktaydı.

> "…hukuksal düşüncenin gelişimi ile iktisadi düşüncenin gelişimi arasındaki paralelliği belirtmeden de edemeyeceğiz. … 19. yüzyılın ikinci yarısında burjuvazinin devrimci ateşi kesin olarak söndüğünde klasik öğretilerin yalınlık ve kesinliğinin burjuvazi üzerindeki çekiciliği de sona ermiştir. Burjuva toplumu istikrar ve güçlü bir iktidar arzulamaktadır. İşte bu nedenle, hukuk araştırmalarının konusu artık hukuksal biçimin çözümlenmesi olmaktan çıkmış, bunun yerini, hukuksal emirlerin zorlama gücünün temeli sorunu almıştır. Buradan tarihselcilik ile resmi olmayan tüm hukukun reddi olarak ifade edebileceğimiz hukuksal olguculuğun özgün bir karışımı doğar." (5).
>
> "*Gerçek zengin ve güçlülerin adlarını pek kolay kolay öğrenemezsiniz. Sizin gördüğünüz onların sadece sözcüleridir. Siyasi arena bunun birkaç istisnasını gösterir ama güç yapısının tümünü hiçbir zaman açık etmez.*" (F. Herbert, Dune'un Kâfirleri, 1999: 781).

İktidar

"İktidar'ı ölçülemez olana ölçü bahşetmeye çalışan parazit örgütlenme olarak tanımlayabilir miyiz?" (6). A. Negri *Devrimin Zamanı* adlı kitabında bu sorusunun, "aynı anda hem kısmi hem de genel bir öneri" olduğunu belirtir. Ulus-devletin yapısına bakıldığında bu önerinin uygun olduğu düşü-

nülebilir. Ulus-devlet bir sınırlama pratiğidir, paralel olarak modern düşünce de bir tanımlama pratiğidir. Ulus-devlet varlığı ile her şeyden önce, "mekân"ı sınırlamış, kendini ve siyasal faaliyeti öncelikli olarak bu sınırlar içinde tanımlamıştır. O mekândaki toplumu "ulus", tekillikleri (bireyleri) "vatandaş" yapmış ve yine sınırlamıştır. Hukuk aracılığıyla, iş günümüzden vasiyetlerimize kadar tekilliğimizi, dolayısıyla toplumsallığımızı sınırlamıştır. "Biz"im için varolduğunu söylemiş, ama "biz duygusunu" sınırlarıyla yok etmiştir.

> "Emperyal iktidar olumsuz kalan, çokluğun faaliyetinden geriye kalandır; o çokluğun daha fazla yeni enerji kaynakları ve değer yaratma kapasitesinden kan emen bir parazittir. Ama üzerinde konakladığı canlının kanını emen bir parazit kendi varoluşunu da tehlikeye sokar. Emperyal iktidarın faaliyetleri kaçınılmaz olarak kendi çöküşünü hazırlar." (7).

Asli olan, Negri'nin ifadesiyle "çokluk" ve onun potansiyel güçleri, bu bildirinin ifadesiyle toplumsallık ve onun tekillikler tarafından yeniden üretimidir. Bu anlamda iktidar, "ölçülemez olana", topluma ve tekilliklerin yaratıcılığına, "ölçü bahşetmeye çalışan parazit [bir] örgütlenme"dir.

a) güç ve itaat: İktidarın yapısında tespit edilen en önemli özellik olarak "güç", hiçbir zaman sadece "kaba güç" olmamıştır. Zenginlerin ya da sermayenin her zaman çok yakınında, hatta içinde olan iktidar, her dönemde asıl olarak sermayenin gücüne dayanmıştır. Eşzamanlı olarak, bu gücü güçlendiren ve "düzen"i sağlayan faktör olarak "silahlı güç" varlık kazanmıştır. Ulus-devlet sürecinde, buradaki basit ifadeleri aşan ve karmaşıklaşan kurumsal yapıyla "güç" toplumsal hayatın her alanında, bir yanıyla karşılaşılan kolay tanımlanamaz bir öğe haline gelmiştir. Kısacası güç, bir anlamda evrimleşerek, önce "disiplin" sonra "kontrol" olmuştur.

Güç, "itaat"i sağlayamadığında tek başına asla yeterli olamamıştır. Dünya tarihinin "devrim"leri bunun bir göstergesidir. Güç, itaat edenler için anlamlı ve "korku" vesilesidir. Tarihin her döneminde iktidara "itaat etmeme", en acımasızca uygulamalara maruz kalmış ve hep "suç" sayılmıştır. "İtaat" ya da "uyma" yalnızca olumsuz içerikleriyle düşünülmemelidir. Toplumun varlığını devam ettirebilmesinin ve kendini yeniden üretebilmesinin, aynı zamanda toplumsal da olan bir koşuludur. Güç ve itaat, "iktidarda", yani ip üzerinde iki cambazın dengesini sürdürür.

> "Aslında, emperyal yönetimin çokluğun virtüelliğine dayattığı ilişki basitçe statik bir baskı ilişkisidir. Emperyal yönetimin yatırımları öz olarak negatiftir; düzensizlik getiren eylem ve olayları zor yoluyla düzene sokmayı amaçlayan işlemler aracılığıyla hayata geçirilir. Her durumda

emperyal yönetimin etkililiği, etkileri uzun süreli olduğunda bile kurucu değil, düzenleyicidir." (8).

b) meşru olmak "Meşru olmak", kabul görmek, onaylanmaktır. İtaati oluşturan nedenlerden biri de onaylamaktır. Toplumsallığın olmazsa olmaz koşulu olan kabul görmek ve onaylanmak anlamında meşru olmak, özellikle ulus-devlet sürecinde "egemenlik" kavramıyla anlam içeriği de değişerek, yüceltilmiş bir figür olarak vücut buldu. Ortaçağın sonlarına doğru Avrupa'nın parçalı yapısı iyice parçalandı ve "yeni düzen kavramı olarak devlet"in (9) ortaya çıkışını da hızlandırdı. Ulus-devlet, siyasal olanın toplumsal olandan ayrılması temelinde ortaya çıktı. Ulus-devlet bir anlamda, bir dönem yekpare olan toplumun parçalanmasına karşı "işlevsel" bir tepkiydi. "Ümitsiz, tanrısız, doğal olmayan bir yenilikler dünyasında Devlet gerekliydi ve devlet fikri ne denli acıklı, yalan da olsa, bir gerek idi." (10). "Egemenlik" terimi, bu süreçten önce "genel olarak yüksek bir rütbe ve üstünlük anlamındaydı. İnsanlardan çok Tanrıya verilen bir sıfattı"(11).

Kısacası "egemenlik" kavramı ile gökyüzündekinin iktidarı yeryüzündekinin iktidarına dönüştü. Ancak, yeryüzündekinin iktidarı başlangıçta gökyüzündekinin iktidarını örnek alarak hiçbir sınır tanımıyordu. Ulus-devletin egemenliğinin bu biçimi, onun gücünün sınırsızlığı sonucunu doğurmaktaydı. Bu sınırsız kullanımın sınırlanması mücadelesi, "anayasacılık hareketi"nin başlangıç noktası oldu.

> *"Yasa daima, icra gücüne göre taraf seçer. Asıl soru 'Tokadı yiyecek olan kim?' olduğunda ahlakın ve legal inceliklerin bununla pek bir ilgisi yoktur."*
>
> *(F. Herbert, Dune'un Kâfirleri, 1999: 244*).

Felsefe ve Hukuk'un İşbirliği

İktidarın meşrulaştırılmasında felsefe ve hukukun işbirliği, belki de şöyle bir benzetme ile anlatılabilir: Kumaşı dokuyan daima felsefedir, hukuk da o kumaştan elbiseyi dikmiştir. Doğal hukuk anlayışının "toplum sözleşmesi" kuramı "egemenlik" kavramının doğumunda, biçimsel hukuk anlayışının "temel norm" kuramı da "egemenlik"in pekişmesinde asıl rol sahipleridir.

XX. yüzyıl hukuk kuramlarının pek çok tartışma konusunu Marx XIX. yüzyılda çeşitli eserlerinde tartışmış ve temel çelişkileri göstermiştir. Ancak XX. yüzyılın felsefe ve hukuk alanındaki tartışmalarında Marx'ın eleştirilerini görmezden gelme ortak tavırdır.

> "Modern dünyada her birey, aynı zamanda hem köle hem de topluluk üyesidir. Ama burjuva toplumun köleliği, görünüşte en büyük özgürlü-

ğü oluşturur; çünkü birey, kendi yaşamının, örneğin mülkiyet, sanayi, din vb. gibi kendisine yabancılaşmış öğelerinin anarşik hareketini kendi öz özgürlüğü olarak gördüğünden, görünüşte bireysel bağımsızlığın gerçekleşmesidir bu kölelik ve bu hareket de artık genel bağlara, insan tarafından yönetildiğinden daha çok bağlı değildir. Bu sözde-özgürlük, tersine, onun köleleşme ve insandışılığının gerçekleşmesi anlamına gelir. Hukuk, burada ayrıcalığın yerini almıştır."(12).

Marx için devleti hukuktan ve hukuku devletten ayırt ederek incelemek mümkün görünmemektedir. Gerçekten de Marx, eserlerinde, devleti hukukun siyasal yüzü, hukuku da devletin yasal yüzü olarak ele almıştır. Marx'a göre, özel mülkiyetin gelişmesi süreci aynı zamanda burjuvazinin sınıflaşma sürecidir de. Bir sınıf haline gelen burjuvazi, "ulusal planda örgütlenmek ve kendi ortak çıkarlarına evrensel bir biçim vermek zorundadır." (13). Ancak bunu yaparken, bireyi toplumun, toplumu da bireyin karşısına koymuş, onları bir soyutlama haline getirmiştir. "Kaçınılması gereken şey, bireyle karşı karşıya bir soyutlama olarak 'Toplum'un yeniden kurulmasıdır. Birey, **toplumsal varlıktır**."(14). Ancak birey burjuva devletinde, "yurttaş" statüsüne sokularak, üyesi olduğu topluluktan yalıtılmıştır. Birey burjuva devlette "politik özgürlüğünü" kazanmış gibi görünür, ama toplumsallığını yitirmiştir. "Tüm özgürleşme, insani dünyanın, ilişkilerin, *insanın kendisine indirgenişidir.*"(15).

Marx'ın bir yüzyıl önce haber verdiği gelişmeleri bugün yaşıyoruz. Birey'liğimiz dışında hiçbir şeye sahip değiliz, toplumu kaybettik! Ve birey'liğimizin hangi "ilişki biçimine", hangi "rol"e karşılık geldiğini ayırt edemiyoruz. Çünkü kendi "emeğimize" yabancılaştık. Ulus-devletin gerçekleştirdiği belki de en önemli sınırlama pratiği, emeği toplumsal boyutundan ayırmak olmuştur.

> "Emeği diğer yaşam faaliyetlerinden ayırıp piyasa kurallarına boyun eğmeye zorlamak, bütün organik varoluş biçimlerini yok etmek ve onların yerine yeni bir düzen, parçalara ayrılmış, bireyci bir düzen koymak anlamına geliyordu.
>
> Böyle bir yıkım planına en iyi sözleşme özgürlüğü ilkesinin uygulanması hizmet edebilirdi. Uygulamada da bu, sözleşme dışı akrabalık, komşuluk, meslek ve inanç ilişkilerinin ortadan kaldırılmasını gerektiriyordu. Çünkü bu ilişkiler bireyden belirli bir bağlılık bekliyor, dolayısıyla da bireyin özgürlüğünü kısıtlıyorlardı. Bu ilkeyi ekonomik liberallerin yaptığı gibi, müdahaleciliğe karşı bir ilke olarak göstermek, belirli türden müdahalecilik yanlısı önyargıların bir ifadesinden başka bir şey değildir. Yani, bireyler arasındaki sözleşme

dışı ilişkileri yıkmaya ve bunların kendiliğinden yeniden kurulmasını önlemeye yönelik müdahaleler yanlısı bir önyargının ifadesidir yalnızca." (16).

Felsefe ve hukukun, iktidarı meşrulaştırmasında oynadığı esas rol görüldüğü gibi, toplumsal ve siyasal ayrımı temelinde şekillenen bir dizi ikilik üzerinden gerçekleşmektedir. Ancak günümüzün modern-ötesi ya da postmodern dünyasında artık bu ikilikler iş görmekte zorlanmaktadır. Çünkü artık iktidar yapısal bir değişiklik geçirmekte ve eski meşruiyet argümanlarına da giderek daha az ihtiyaç duymaktadır. Ama postmodern devlet ve hukukun liberal kökenli iki kuramı olan cemaatçilik ve postmodernizm yeni duruma uygun, yeni meşruiyet argümanları yaratmanın yarışındadırlar. Bu kuramlar etrafında bir dönem hız kazanan "insan hakları" tartışmaları, yaşananlar karşısında hız kesmek zorunda kalmıştır. Çünkü toplumu hesaba katmadan, siyaset üstü bir insan hakları anlayışı yaşanan krizlerin ilacı olamaz. İktidar yapıları yeni düşmanlarını tespit etmiş ve "önleyici savaş"larını birer birer hayata geçirmeye başlamışlardır.

> "Postmodern Devlette toplumun kurucu ilişkiler sisteminin kumanda makamları ve itaat edenler şeklinde ayrılması, kadim ve geleneksel otorite tanımlarında tanık olduğumuz türde, total bir yapı kazanır (bu bakımdan postmodernlik şaşırtıcı bir şekilde modernlik-öncesine benzer). Modern Devlet daha önce hiçbir zaman toplumdan böylesine köklü bir şekilde ayrılmamış, ne de Devlete giydirilen normatif çerçeve şimdiye kadar böylesine karmaşık bir hal almıştı." (17).

> *"İnsanoğlu ilişkilerini, periyodik olarak hızlandırarak sürdürür; böylece yaşamanın yenilenebilir canlılığı ile çöküşün davet edilen yozlaşması arasındaki yarışı yaşar. Bu periyodik yarışta her duraksama lüks haline gelir. İnsan ancak ondan sonra her şeyin yapılabileceğini, her şeyin mümkün olduğunu düşünebilir."*
>
> *(F. Herbert, Dune'un Çocukları, 1998: 359).*

Kriz

Kriz, ulus-devlet ve modernliğin krizidir, öyle ki XX. yüzyıl tarihi, bir krizler dökümünden başka bir şey değildir. 1990'ların ortalarından beri neoliberal politikaların öne çıkışı, "ekonomik kriz"leri önleyemediği gibi körüklemeye başlamıştır. Egemenlik yetkilerini yaşanan ekonomik krizler sonucu bir bir elden çıkaran neoliberal devlet artık ne refahın ne sosyal-hukukun güvencesidir; artık ulus-devlet kendi krizinden çıkış yolu aramaktadır. Ulus-devlet'in yaşadığı "egemenlik krizi"ne koşut olarak pozitif hukukun yaşadığı bir "meşruiyet krizi" söz konusudur. Çünkü artık, tek meş-

ruiyetini güç'te gören, yeni bir uluslararası hukuk anlayışı şekillenmekte ve "savaş" yeniden uluslararası ilişkilerin temel ilkesi haline dönüşmektedir. "İstisna hali" daimi bir durumdur artık. Bunun ulusal pozitif hukuk sistemlerine yansıması kendini en net "güvenlik ve terörle mücadele" kanunlarının durmadan yenilenmesinde göstermektedir. Ve nihayet, tüm bu gelişmeler sonucu, "bilgi"nin ve bilgi alanlarının yaşadığı kriz, varolan bilginin ya da bilgi alanlarının yaşadığımız dünyayı yorumlayamamasında (ya da gecikmeli yorumlamasında) ve kavramlaş-tıramamasında kendini göstermektedir.

> "Modern aklilik, bilimsel gelişme temelinde açıklanabilecek bir sürekllik değildir; biri tarihin ve hayatın inşasında insani işbirliğinin üretici potansiyeline, diğeri güç ve bu gücün yeniden üretimine adanmış toplumsal işbölümü örgütlenmesine güvenen iki farklı akliliğin çelişik ürünüdür. Modernlik bu mücadele çerçevesinde okunmalı, insan soyunun kaderi, özgürlük ve boyun eğdirme üzerinde kopan bu mantıksal ve etik mücadele çerçevesinde tanımlanmalıdır." (18).

> *"Her uygarlığa hâkim olan bir gizem vardır, … Bu gizem değişime karşı bir engel olarak gelişir ve bu da daima gelecek nesilleri evrenin ihanetlerine karşı hazırlıksız bırakır. Tüm gizemler bu engelleri geliştirme konusunda aynıdır: dinsel gizem, kahraman-lider gizemi, mesih gizemi, bilimin/teknolojinin gizemi ve doğanın kendi gizemi. Biz böyle bir gizemin şekillendirdiği bir İmparatorluk'ta yaşıyoruz ve şu anda da bu İmparatorluk çöküyor; çünkü halkın çoğu, evrenleriyle gizemi birbirinden ayırt edemiyor."*(F. Herbert, Dune'un Çocukları, 1998: 523).

İktidarın/Egemenliğin Krizi

Biz de şu anda "egemenlik" gizeminin çözülmeye başladığı bir dünya düzeninde yaşamaktayız ve bu gizem sona erdiğinde yerini alacak olan gizemin ne olacağını tartışmaktayız. Oysa artık ulus-devlet'in büyüsü bozuldu!

Ulus-devlet II. Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden şekillenen dünyanın, özellikle Batısında, ekonomik anlamda "refah devleti", siyasal anlamda da "demokratik-hukuk devleti" olarak adlandırıldı. Bu dönemin bir özelliği de ilk kez dünya ölçeğinde (B.M., I.M.F., Dünya Bankası gibi) işler uluslararası kurumsal yapıların ortaya çıkışıydı. Ancak, bu dönemin huzur ve dengeleri sürekli olamadı, toplumsal hareketler ve talepler tam tersine artış gösterdi. Çünkü

> "Tarihin hiçbir döneminde devlet, dünyayı bu ölçüde fethetmeyi başaramamış, hiçbir zaman böylesine çoğalmamış, hiçbir zaman bu denli güç toplamamış, hiçbir zaman insan yaşamının her yönüne bu derece

karışma olanağını elde edememiştir. … Toplumsal yaşam, her alanda, devlete takılıp tökezlemeye başlamıştır. Dünyanın her yerinde boy gösteren köklü toplumsal bunalımın odak noktasının devlet olduğu açıkça ortaya çıkmıştır. … Sorun hiç de Batı'ya özgü değildir; aslında evrenseldir." (19).

Ulus-devlet'in yaşadığı "egemenlik krizi" evrensel boyuttadır. Çünkü ulus-devlet sürecinin ve demokratikleşmenin dayandığı "temsil" kurumları artık ya hiç işlememekte ya da yürütme gücünün etkisi altında işlevsizleşmektedirler. "Kuvvetler ayrımı" gizemi de çözülmektedir yani. İktidardakilerin kimi ve neyi "temsil ettiği" artık sokaktaki insanın günlük konuşmalarında bile tartışılır hale gelmiştir. Toplum "temsil edilmediğini" düşündüğü, sesini duyuramadığı bir siyasal düzende yaşamaktadır.

"Devlet ve hukuk teorisinin postmodern evresinde meşruiyet kavramı, iktidarın rasyonalizasyonunda (Weberci anlamda) uç bir figür olarak görünür. Geleneksel (ya da, daha doğrusu, korporatist ve sözleşmesel) meşruiyet kavramından miras her türlü kalıntının, tüm karizmatik (ya da, daha doğrusu, ihtişam ve oya dayalı) öğelerle birlikte, ıskartaya çıktığı kabul edilir. Siyasal düşünce tarihinde her zaman konsensüs ve otorite arasında bir uzlaşma olarak şekillenmiş hukuki yükümlülük, artık bu özelliğini yitirmiştir: postmodern demokratik meşruiyet, konsensüs ve otoritenin kusursuz bir sentezidir. Sapkın ya da antagonist toplumsal pratikler suç nosyonu altında değerlendirilir. Onlar, o barışık toplum yasasının dışında seyreden bir hastalık ya da terörden başka bir şey değildir. İktidardan sual ederseniz, o ancak demokratik bir anlamda tanımlanabilir, evet, sadece demokratik; hiçbir şey demokratik akliliğin dışına taşmaz, taşamaz." (20).

Egemenliğin krizi derinleştikçe yeni "direniş" pratikleri gelişmekte, iktidar da bu yeni pratiklere karşı daha çıplak ve vahşi bir güç sergilemektedir. "İktidar üzerine son söz: *direniş önce gelir*." (21).

"Uygarlıkların çoğu korkaklık üzerine kuruludur. Korkaklığı öğreterek uygarlaştırmak gayet kolaydır. Cesareti gösteren standartları sulandırırsınız. İradeyi sınırlarsınız. İştahları kurala sokarsınız. Ufukları parmaklıkla çevirirsiniz. Her hareket için bir yasa çıkarırsınız. Kaosun varlığını yadsırsınız. Çocuklara bile yavaş soluk almayı öğretirsiniz. Evcilleştirirsiniz."(F. Herbert, Dune'un İmparator Tanrısı, 1999: 592).

"Bilgi"nin ve Bilgi Alanlarının Krizi

Bildirinin girişinde de belirtildiği gibi, klasikleşmiş olan doğa bilimleri, sosyal bilimler ve insan bilimleri ayrımı bir dağılma ve çözülme süreci yaşamaktadır. Çünkü modernliğin belki de en önemli kurumsal yapılarından

biri olan üniversite, modernliğin diğer kurumlarına paralel biçimde işlevsizleşmektedir. Kurum olarak üniversite daima iktidar ile yakın ilişki içinde olmuş, iktidar aracılığıyla da üniversitede üretilen "bilgi" tekelleşmiştir. Elbette bu tekelleşmenin bilgi'yi üretenler, yani üniversitenin üyeleri açısından da siyasal sonuçları vardır. "Çağdaş kapitalizmin dinamiklerinin yarattığı teorik durumların içinde yer edinme gayreti, eleştirinin -…- bu durumları meşrulaştırmasıyla son bulur." (22).

Modernliğin en tavizsiz eleştirmenleri olan postmodern ve cemaatçi, hatta kültürelci eleştirinin bir noktaya gelip eleştirdiklerini meşrulaştırıp, olağanlaştırdıkları yadsınamaz bir gerçekliktir. Çünkü bu eleştiriler, eleştirdikleri modernliğin bilgi üretme pratiğinde gerçekleştirdiği gibi "etkili sınır çizgileri" çizdi ve "meşru bir şekilde ortaya atılabilecek [olan] soruların kapsamı"nı daralttı (23). Ancak üniversite içi pek çok tartışmanın yolu da bu eleştiriler aracılığıyla açılmış oldu ve üniversitenin üyeleri bu tartışmalarda mensubu oldukları kurumları ve yaptıkları işin niteliğini tartışmaya başladılar. Bilgi alanları henüz yaşadıkları krizi aşamamış olsalar da, aşma yolundaki çaba ve öneriler yoğunlaşarak yol açıcı bir özellik kazanabilirler, Gulbenkian Komisyonu'nun şu önerisinde olduğu gibi:

> "…tarihle ilgilenmek, sadece tarihçi denilen kişilerin tekelinde değildir. Bu, bütün sosyal bilimciler için bir görevdir. Sosyoloji yapmak sadece sosyolog denilen kişilerin tekelinde değildir. Bu, bütün sosyal bilimciler için bir görevdir. Ekonomik sorunlar iktisatçıların tekelinde değildir. Ekonomik sorunlar sosyal bilimsel bütün analizlerde merkezi bir yer tutar. Kaldı ki, meslekten tarihçilerin tarihi, sosyologların sosyal sorunları, iktisatçıların ekonomik dalgalanmaları bu alanlarda çalışan diğer sosyal bilimcilerden daha iyi açıklayabildikleri de kesin değildir. Kısacası, biz bilgelik tekelleri kurmanın ya da belirli üniversite diplomaları almış kişilere bilgi bölgeleri tahsis etmenin pek akıl kârı olmadığını düşünüyoruz." (24).
>
> *"Alternatif yorumlar daima dikkatimizi çekmelidir."(*F. Herbert, Dune'un Kâfirleri, 1999: 458).

Sonuç

Bilgi ve iktidar iç içe işleyen süreçler olarak birbirlerini etkileme gücüne de sahiptirler. Mesleğimiz olan bilgi alanları bir yandan iktidarın meşrulaştırılmasının araçları iken, diğer yandan da iktidarın en acımasız eleştirmenleri olabilmektedirler. O zaman bilgi alanlarımızın sınırları dışına, bu sınırların mutlak olmadığının bilgisiyle, anarşistçe taşarak, işimizi yapmaya devam edeceğiz. Gulbenkian Komisyonu'nun deklare ettiği gibi, "karmaşık, geçici ve istikrarsız olana" (25), yani "alternatif yorumlara dikkat" ederek

kendi toplumsal emeğimiz olan bilgi üretimini, kurumlarımızın dayattığı yabancılaştırmalara direnerek, gerçekleştireceğiz. Yaptığımız işin her adımında sorulacak temel sorularımız; "Kimin bilgisi?" ve "Ne için bilgi?" (26) olacaktır. Çünkü,

> "… sorun… Küresel Kapitalizm içinde kendi sınıfsal konumu[muzun] farkındalığıyla, kendi ideoloji[mizin] tam bir eleştirisini gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceği[miz] ve ürünü olduğu[muz] sisteme karşı direniş pratikleri formüle edip edemeyeceği[mizdir]." (27).

Sonsöz: "*Hayatınız tehlikedeyse yalnızca teoriye güvenmeyin*." (F. Herbert, Dune Rahibeler Meclisi, 2000: 273).

Kaynakça

(1) Karakaş, Jale. *İnsan Hakları ve Hukuk Normlarının Epistemolojik Özellikleri*, H. Ü. Sosyal Bil. Ens., Ankara: 2002 (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), s. 52, 53.

(2) Başokçu-Kanca, Elif. *"Ekmek ve Sirk" Ekonomik-Politik Kriz ve Oyunları*, H.Ü. Sosyal Bil. Ens., Ankara: 2003 (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

(3) Herbert, Frank. *Dune'un Çocukları*, (Çev. A. Taşçıoğlu, D. Vural), Sarmal Yay., İstanbul: 1998, s. 143.

(4) Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul: 1985, s. 65.

(5) Pasukaniz, Evgeny B. *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, (Çev. O. Karahanoğulları), Birikim Yay., İstanbul: 2002, s. 65, 66.

(6) Negri, Antonio. *Devrimin Zamanı*, (Çev. Y. Alogan), Ayrıntı Yay., İstanbul: 2005, s. 310.

(7) Hardt, M. Ve A. Negri. *İmparatorluk*, (Çev. A. Yılmaz), Ayrıntı Yay., İstanbul: 2003, s. 367.

(8) a.g.e., s. 366.

(9) Schmitt, Carl. "Somut ve Çağa Bağlı Bir Kavram Olarak Devlet", *Devlet Kuramı*, (Der. C. Bali Akal), Dost Kitabevi Yay., Ankara: 2000, s. 245-254.

(10) Eckstein, Harry. "Devlet 'Bilimi' Üzerine", Der. M. Turan, *Devlet ve Hukuk*, Gündoğan Yay., Ankara: tarihsiz, s. 57.

(11) a.g.m., (21) nolu dipnot, s. 65.

(12) Marx, K. Ve F. Engels. *Kutsal Aile*, (Çev. K. Somer), Sol Yay., Ankara: 1994, s. 158.

(13) Marx, K. Ve F. Engels. *Alman İdeolojisi*, (Çev. S. Belli), Sol Yay., Ankara: 1987, s. 125.

(14) Marx, K. *1844 Felsefe Yazıları*, (Çev. M. Belge), V Yay., Ankara: 1986, s. 112.

(15) Marx, K. *Yahudi Sorunu*, (Çev. Sol Yay. Yayın Kurulu), Sol Yay., Ankara: 1997, s. 41.

(16) Polanyi, Karl. *Büyük Dönüşüm*, (Çev. A. Buğra), İletişim Yay., İstanbul: 2006, s. 231.
(17) Hardt, M. Ve A. Negri. *Dionysos'un Emeği*, (Çev. E.Başer), İletişim Yay., İstanbul: 2003, s. 425.
(18) a.g.e., s. 403.
(19) Eroğul, Cem. *Devlet Nedir?*, İmge Yay., Ankara: 2002, s. 16, 17.
(20) Hardt, M. Ve A. Negri. *Dionysos'un Emeği*, s. 385.
(21) Deleuze, Gilles. Aktaran: M. Hardt-A. Negri, *İmparatorluk*, (13) nolu dipnot, s. 366.
(22) Dirlik, Arif. *Postkolonyal Aura*, (Çev. G. Doğduaslan), Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul: 2005, s. 25.
(23) Wagner, Peter. *Modernliğin Sosyolojisi*, (Çev. M. Küçük), Sarmal Yay., İstanbul: 1996, s. 166.
(24) Gulbenkian Komisyonu. *Sosyal Bilimleri Açın*, (Çev. Ş. Tekeli), MetisYay., İstanbul:1996, s. 91.
(25) a.g.e., s. 75.
(26) Mayor, F. Ve A. Forti. *Bilim ve İktidar*, (Çev. M. Küçük), TÜBİTAK Yay., Ankara: 1997, s. 65.
(27) Dirlik, Arif. a.g.e., s. 123.

'KRİZ'DEN 'KARAR'A: POLİTİK OLANIN DÖNÜŞÜ

Funda GÜNSOY KAYA

Modern batı uygarlığının, politika, ahlak, hukuk ve ekonomi gibi kültürü oluşturan her bir parçasının derin bir krizden mustarip olduğuna ilişkin yaygın bir kabul vardır. Nitekim, yüzyılın seyri içinde üç büyük titanik gücün, Komünizm, Faşizm ve Liberalizmin savaşıyla ortaya çıkan felaketler, krizin *katastrophik* semptomları olarak kristalize olur. Bu bakımdan, "modernitenin krizi", "batının krizi", "Avrupa insanlığının krizi", "tinin krizi" gibi muhtelif isimlerle aynı gerçekliğe işaret eden bu kriz, akademik bir kurgu değil, bir kültürel fenomenden duyulan rahatsızlığın esas olarak Alman menşeli en yaygın paradigmatik ifadesidir.[1] Kötülük, şiddet ve vahşet, hiç kuşkusuz, yirminci yüzyılın icadı değildir. Ancak, uygarlaşmış Batı'nın kendisini özne-nesne, görünüş-gerçeklik, söz-yazı, kadın-erkek, doğu-batı vb gibi dikotomik kategorileştirmeler etrafında düşünme alışkanlığı dikkate alındığında barbar, ilkel ve uygarlaşmamış toplumlara havale ettiği vahşet ve şiddetin örgütlü ve sistemli formu, bu yüzyıla özgü olması anlamında kesinlikle yenidir. Hannah Arendt'in *Şiddet Üzerine*'sinin ilk sayfasında Lenin'e referansla söylediği gibi, yirminci yüzyıl şiddetin yüzyılıdır;[2] Batının, uygarlığı ve kültürü ile şiddeti ve vahşeti geçmişin karanlık sularına gark edeceği ya da en azından şiddet alanlarını sınırlandıracağı vaadinin eşlik ettiği öz-imgesinin çöküşünün yüzyılıdır.[3] Aydınlanma'dan insanlığın kesintisiz bir çizgi boyunca mükemmel bir sona doğru ilerleyeceği fikrini devralan Batı'nın "uygarlık görüntüsünün ardında çarpan 'karanlığın yüreğidir.' Bugün Batının çöken öz-

[1] Ringer, Fritz. *The Decline of the German Mandarins*, Wesleyan University Press, 1990.

[2] Arendt, Hannah. *Şiddet Üzerine,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 9.

[3] Reemstsma, Jan Philipp. *Vahşeti Kavramak*, Ayrıntı yayınları, İstanbul, 1998.

imgesini kadim *polis*'e ya da Roma'ya dönerek, "klasik antikitenin politik düşüncesi"ni canlandırarak ya da modernliğin saklı imkânlarını kavramsallaştırarak yeniden tesis etmeye girişen filozoflar için temel soru, "uygarlığın Auschwitz'deki intiharından sonra yaşanmaya nasıl devam edileceği"dir.[4] Başka bir deyişle, sorun, birlikte yaşamanın yeni bir formunu bulmaktır.

'İntihar eden uygarlık' ya da "geminin batması" metaforları, Avrupa modernitesinin özgürlük, otonomi, ilerleme, rasyonel ve demokratik politik düzen gibi en temel ide(al)lerinden duyulan şüpheye ya da daha da kötüsü hakiki insani kapasitelerin ve imkânların tükenişine işaret eder. Bu noktada, yüzyılın iki büyük entelektüel gücü, Tarihselcilik ve Pozitivizm, farklı epistemolojik temellerden ve öncüllerden yola çıksalar da, esasında, aynı kabulde birleştikleri ölçüde suç ortaklığı yaparlar; insan iyi ile kötü, doğru ile yanlış, adil olan ile olmayanın ne olduğu sorusuna cevap veremez.[5] Pozivist görüş noktasından, bilim, yalnızca "olgu durumları" hakkında konuşmaya yetkilidir. Bugün bilimden anlaşılan şey, geçmişte olduğu gibi, "gerçek varlığa giden yol" ya da "gerçek Tanrıya giden yol" değildir. Bilim, bir meslek olarak başarısını uzmanlaşmaya ve objektifliğine borçludur. O, hangi araçların en kısa yoldan amaca ulaştıracağından, hangi hukuk kurallarıyla hangi sonucun alınacağından, hangi ilacın hangi hastalığın çaresi olduğundan, sosyal ve politik olguların "değerden bağımsız" analizinden ya da sosyal dünyayı yöneten yasaların keşfinden söz edebilir. Fakat bilim, insan hayatının yaşanmaya değer olup olmadığı, insanların yasalara uymalarının gerekip gerekmediği gibi "değer sorunları"na hiçbir zaman bilimsel bir cevap veremez. Bilim, "nihai ve en yüce değerler" konusunda, insani eyleme rehberlik eden amaçlar ve idealler konusunda, yani "değer sorunları" konusunda tümüyle sessizdir.[6] Tarihselci görüş noktasından, tüm insani düşünce belli bir ana ve yere kayıtlı olması nedeniyle tarihseldir. Dolayısıyla insani eyleme kılavuzluk eden ilkeler evrensel değil, zamana ve mekâna bağlı olmaları anlamında değişebilirdir.[7] Bu yüzden, insanın eşitlik,

[4] A.g.e., s. 54.

[5] Strauss, Leo. *Politika Felsefesi Nedir?*, gir-çev-notlar.S.Z.Hünler,Paradigma Yay, ss.43-45.

[6] Weber, Max. "Science as a vocation", *From Max Weber*, trans: H.H Gerth-C.W Mills, Routledge, London, 1948, ss. 134, 140-145.

[7] Strauss, Leo. *Natural Right and History*, University of Chicago Press, USA, 1963, ss.1-2.

özgürlük gibi doğal haklarından söz etmek yalnızca bir ideal olabilir ve her toplumun idealleri bir diğeri kadar haklı kılınabilir. Toplumların kendilerine özgü ideallerini ya da bir yaşam tarzının kendisine dayandığı ilkeleri yargılayabileceğimiz üst bir mahkeme, standart yoktur. Böylesi bir standart arayışının bizzat kendisi, tarihdışıdır. Bu sebeple, adaletin, doğrunun ve iyinin mutlak bilgisinden söz etmek mümkün değildir. Ancak tüm değerleri aynı hizaya çekerek konformizmi besleyen bu Pozitivist-Tarihselci ittifakın *nihai* sonucu açıktır: tüm tözsel *ethik* standartların yitimiyle birlikte, kendisi bir tercih ya da inanç nesnesi olmayan fakat tüm inançların kaçınılmaz olarak içinde yer aldığı ve tüm seçimlerimize adeta bir gölge gibi eşlik eden nihilizmin[8] ufkunu genişletmek.

Ancak bir 'kriz'e işaret etmek, bir kriz tespitinde bulunmak çağdaş düşüncenin sacayaklarından yalnızca birisidir ve bir başka önemli tema ile birlikte ele alınmalıdır; bu ister 'linguistik' ister 'retorik' ister 'hermeneutik' adı altında olsun, genel bir "dönüş" (*turn*) hareketidir. Zira tüm etimolojik bağıntıları içinde ele alındığında, Grekçe *krisis* hem karar hem yargı hem de tecrübe/imtihan anlamına gelir ve tam da bu kriz, Heidegger'e referansla söylemek gerekirse, "*son ile öteki başlangıç arasındaki karar*"a, bir dönüşe, dönüşüme veya bir başka başlangıca kapı açar.[9] Başlangıç ya da orijin (*arche*) sona, sonuca, nihayete veya tersinden söylersek son başlangıca ait olduğu için[10], "modernitenin krizi", pre-modern bir imkânın keşfi aracılığıyla bizzat bu krizden bir kurtuluş yolu açabilir. Bu çerçevede, temel problem, modernite adı verilen sürecin tüm fenomenolojik katmanlarını ve kurucu unsurlarını açığa çıkararak onun kendi orijini ile ilişkisini kavramanın yolunu açmaktır.

Bilim (*modern* doğa bilimi) ve iktidar (*politik* iktidar), modern çağın özgül karakteristiklerinin kavranabilmesi bakımından merkezi ve belirleyici iki temel kavram olmanın ötesinde, bizzat bu sürecin kurucu unsurlarından ikisidir. Bu çerçevede, modern çağda bilim ile iktidar arasında ne tarz bir ilişki olduğunu ve bu ilişkinin

---

[8] Leyte, Arturo "A Note on the Nomos of the Earth", *The South Atlantic Quarterly* 104:2, Spring 2005, Duke University Press, (285-293), ss. 292-293.

[9] Bambach, Charles R. *Heidegger, Dilthey and the Crisis of Historicism*, Cornell University Press, NY, 1995, ss. 250-257.

[10] Bambach, Charles R. "Athens and Jerusalem: Rosenzweig, Heidegger, and The Search for an Origin", *History and Theory 44*, Blackwell Publishing, May 2005, (271-288) s. 271.

kurulma şartlarını anlamak, modernitenin doğasını anlamayı ve "modernitenin krizi"nin değişik çehrelerini doğru bir şekilde tespit edip kavramayı mümkün kılabilir.

Nazizmin zehrinden içen ama yine de zehirlenmeyen Carl Schmitt[11], moderniteyi ve modernitenin krizini tam da teolojik-politik bir ufuk içinde ele aldığı ölçüde müstesna bir modernite eleştirmenidir. Ona göre, modernitenin krizi politik-moral bir krizdir ve esas olarak teolojik bir kırılmanın, dönüşümün ya da devrimin sonucudur. Zira "her büyük politik sorun daima büyük teolojik bir sorun ihtiva eder". O halde, modernliğin doğasını anlamak, politik-hukuki olandan teolojik olana, somut olandan aşkın olana, rasyonel olandan irrasyonel olana geçişi zorunlu kılar.[12]

Schmitt'in düşüncesi mevcut duruma ilişkin tarihsel bir refleksiyonun zorunlu olduğu tezinden yola çıkar veya "insani şeylerin düzenine" yönelik bir soruşturmayla başlar. Çünkü eğer tam da modern çağda dönüşüme uğrayan veya modernitenin ufku içinde gözden kaybolan şeyin ne olduğunu anlamak istiyorsak, belli

---

[11] Carl Schmitt, genellikle, barış ve uzlaşma arayışının en büyük politik değerler olduğu liberal bir çağda politik olanı savaş terminolojisine ait bir karşıtlıktan hareketle tanımlayan anti-liberal bir hukukçu olarak muamele görür. Üstelik III. Reich ile yaptığı işbirliği ve verdiği açık kamusal destek nedeniyle, genellikle Nazi faşizminin ideologlarından biri olarak görülür. Fakat aynı Schmitt, A.Kojeve için Almanya'da hakkında "konuşmaya değer" yegâne isimdir. Nazizmin kurbanı bir başka düşünür W. Benjamin'in (Schmitt'e olan entelektüel borcunu teslim ettiği mektubunda) özel hayranlığına mazhar olmuş tek kişidir. Yazdığı referans mektubuyla Almanya'dan Fransa'ya kaçmasını sağladığı Leo Strauss için, kendisini "pre-modern düşünceye dönüşün imkânsız olduğu güçlü önyargısından" kurtaran ve onda bir "oryantasyon değişimi" yaratan "önemli filozof"tur. Evet, Schmitt, Alman entelektüelleri ve politikacıları için bir kâhindir ve pek çokları için "esrarengiz" sıfatını almayı hak eden bir düşünürdür. Esrarengizdir, çünkü Schmitt düşüncelerini "özgül bir teoloji"den doğan "felsefi bir 'çifte konuşma'" içinde ortaya koyar. Onda, hem zehir hem panzehir tedirgin edici bir biçimde yan yanadır. Bu sebeple, tüm politik kavramları devrimci olan bu muhafazakârın düşünsel varoluşunu modern-anti-modern ya da liberal-anti-liberal türünden bir şematizasyon içine hapsederek tüketmenin imkânsız olduğunu akılda tutarak devam edelim. Bkz. Bredekamp, Horst. "From Walter Benjamin to Carl Schmitt, via Thomas Hobbes", *Critical Inquiry* 25, The University of Chicago Press, Win 1999, s.250; Zank, Michael. "Introduction", *Leo Strauss: The Early Writings (1921-1932)*, trans-ed Michael Zank, State University of New York Press, USA, 2002, s.12.

[12] Müller, Jan. "Carl Schmitt's Method: between ideology, demonology and myth", *Journal of Political İdeologies*, 4 (1), 1999, (61-85), s. 70.

bir anlamda tarihsel bilince sahip olmak durumundayız. Schmitt'in modern liberal kültüre ilişkin betimlemesi, çağın ruhunu "dünyanın büyüsünün bozulması"yla karakterize eden Weberci analizin izini taşır. Schmittçi perspektiften "çağın anahtarı tin veya anlam" değildir; anlamdan yoksun her amacın tek aracı olarak fonksiyondur. Bu çerçevede modernleşme süreci, insanlar arasında hakiki anlamda etkileşim ve iletişim alanı kuran anlamın çöküşü sürecidir. Zira moderniteyi karakterize eden rasyonalizm, teknisizm, mekanik evren anlayışı, hem bilme hem de yaşama formları olmaları ölçüsünde, anlamın/tinselliğin (*Geist*) reddiyle sonuçlanır.

Ancak anlamın çöküşü, ne amaçların ve değerlerin yokluğu ne de anlam üreten yapıların ortadan kalktığı anlamına gelir. Tersine, değerler ve amaçlar hiyerarşisinin çöküşü, anarşik bir değerler ve amaçlar plüralizmini beraberinde getirir. Nitekim mülkiyeti kutsayan modern liberal dünya, modern bireye, her şeyi üretim ve tüketime indirgeyen özgül bir *ethos* sunar. Bu *ethos* içinde, tüm konumlara eşit varoluş hakkı tanıyan, diyalogu, hoşgörüyü, politik hakları, bireysel özgürlüğü kutsayan liberalizm "yeni inanç" ya da *Geist* olarak bir anlam alanı yaratır. Fakat her şeyin doğru olduğu yerde, hiçbir şey doğru değildir. Başka bir deyişle, tüm söylemlere ve tinsel konumlara eşit varoluş hakkı tanımak, esasında, hiçbir söylemin ve konumun doğru olmadığını söylemenin bir başka yoludur. İyi ile kötü, doğru ile yanlış arasındaki çatışmada nihai referans noktası olmadığı için, modern birey son tahlilde bir inanç ya da bir değer yargısı temelinde bir seçim yapmak durumundadır. Weberci bir perspektif içinde dile getirmek gerekirse, yaşam, savaşan Tanrılar arasında karar vermektir. Modern bireyin kaderi, tam da bu savaşan Tanrılar arasında, nihayetinde bir inanca dayanarak "kendisi için hangisinin Tanrı hangisinin şeytan olduğuna" karar vermektir.[13] Son tahlilde, Schmitt'e referansla söylersek, yaşamın antitezi ölüm değildir; "kötü" ve hatta "şeytani" bile olsa "tin tinle, yaşam yaşamla mücadele eder".[14] Bu sebeple, temel sorun, kaotik ve anarşik de olsa tinsel yaşamın plüralizmi değildir; temel sorun nihilizm ve nihilistik merkezileşmedir.[15]

---

[13] Weber, Max. "Science as a vocation", a.g.e., ss.152-153.

[14] Schmitt, Carl. "The Age of Neutralizations and Depoliticizations", *Telos*, trans. M.Konzett-J.P.McCormick, Summer 93, ıssue 96, Telos Press, (130-143), s. 8 (sayfa sayıları metnin html formatına göre verilmiştir)

[15] Palaver, Wolfgang. "Carl Schmitt on Nomos and Space", *Telos*, issue 106, win96, (105-128)s.6 (sayfa sayısı metnin html formatına göre verilmiştir)

Modernite sürecinin nihilistleşme süreci olarak tespitinin ilk mottosu, "Tanrı öldü" sözüdür. Tanrının ölümü, aşkın ve ilahi olanın nihai otoritesinin çöküşü, pre-modern insanın nihai anlam dayanağı, kendi dünyasını anlamlandırırken başvurduğu nihai referans noktasının yitirilmesi anlamına gelir. Bu durum, Avrupa zihninin ve buna bağlı olarak kavramların, entelektüel ilgilerin ve argümanların dört yüzyıllık bir evre içinde geçirdiği değişimin sonucu olarak anlaşılabilir. Bu değişim veya sekülarizasyon süreci, Schmittçi terminolojide, "nötralizasyon ve depolitizasyon" terimleriyle ifade edilir.

"Nötralizasyonlar ve depolitizasyonlar çağı" olarak modern çağ ya da modern Avrupa tarihi, esasında, bir "merkezi alan"dan diğerine hareket eden seküler evreler dizisi olarak okunabilir. Nötralizasyon ve depolitizasyon süreci, ilkin on altıncı yüzyılda kutsal olanın ya da teolojik olanın nötralizasyonuyla başlar. On altıncı yüzyılın bir karara bağlanamayan çözümsüz teolojik tartışmaları, din savaşlarının yarattığı kaotik durum Avrupalıları nötr bir alan aramaya sevk etmiştir. Zira, ancak böylesi bir nötr alan bulunduğu takdirde ortak bir uzlaşma noktasına ulaşılabileceği düşünülmüştür. Böylece ilk merkezi alan nötr hale getirilmiş ve onun yerine insanların içinde "minimum uzlaşma ve güvenlik, açıklık, basiret ve barış imkanı sağlayan ortak öncüller bulmayı umut ettikleri" yeni bir merkezi alana geçilmiştir.[16]

Schmitt'in modern entelektüel tarihe ilişkin yorumu, dinin ya da teolojik olanın nötralizasyonu ile modern devletin doğuşunu aynı tarihsel aralığa yerleştirir. Buna göre, dinin nötralizasyonuna yol açan dini fanatizmden, mezhepçilikten kaynaklanan sivil savaşın yarattığı anarşi, aynı zamanda, modern devletin varlık nedenidir.[17] *Deus mortalis* olarak modern devlet, kaosu ya da sivil savaşı sona erdirip "barış ve güvenlik" getirmek üzere tasarlanmıştır. Ancak, sivil savaşı sona erdirmek için bulunan çözüm, sanıldığı gibi, dini politikadan ayırmak değildir. Tersine, Ortaçağ'da birbirinden tümüyle ayrı ve birbirine karşı duran bu iki güç, hem "Tanrı", hem "insan", hem "hayvan" hem de "makine" olarak tahayyül edilen modern devlet içinde *bir*leşir. Politika ile dinin birliği, din tarafında değil ama politika tarafında yeniden kurulur. Buna göre, devlet yani

[16] Schmitt, Carl. "The Age of Neutralizations and Depoliticizations", s.5.

[17] Schmitt, Carl. "Somut ve Çağa Bağlı bir Kavram Olarak Devlet", *Devlet Kuramı*, der. C.B.Akal,çev.B.E. Oder, Dost Kitabevi, 2005, (245-254), ss.245-46, 252-53.

sivil egemen hem politikaya, seküler alana hem de dine, uhrevi alana hükmeden egemen güçtür. Bu bağlamda, *başlangıçta*, dinin nötralizasyonu, Weber'de olduğu gibi, dinin kamusal alandan özel alana çekilmesi anlamına gelmez. Dinin nötralizasyonu, iyinin ve kötünün tek ölçüsü olarak egemen devlet gücünün otorite olması anlamına gelir.[18] Başka bir ifadeyle, teolojik olanın nötralizasyonuyla birlikte, iktidar, tümüyle seküler bir formda sivil güç olarak kurgulanır. Bu, cismani gücü ruhani ilkeye bağımlı kılan ve böylelikle politikaya *dışarıdan* meşruiyet kazandıran bir iktidar anlayışının sonunu imlemenin yanı sıra, meşruiyetini kendisinden alan, kendi kendinin ilkesi olan ve dolayısıyla dışsal olanı içselleştiren ya da aşkın olanı içkinleştiren modern bir iktidar anlayışına işaret eder. Bu bağlamda, o, "eski metafiziğin en yüksek gerçekliği Tanrı"nın ilk seküler halefidir.[19] Bunun anlamı şudur: Modern devlet, dinin nötralizasyonun ilk failidir. Ancak, o, dini hakikatlerin nötr kılınması adına kapı dışarı edilen gücü, yani Tanrıyı seküler bir formda arka kapıdan tekrar içeri alır. Böyle bakıldığında, Schmittçi anlamda sekülarizasyonun ve politika teolojisinin hakiki anlamı bir kez daha açığa çıkar: "modern devlet teorisinin tüm önemli kavramları sekülerize olmuş teolojik kavramlardır". Mesela, hukuk bilimindeki kadir-i mutlak yasa koyucu kavramı teolojideki kadir-i mutlak Tanrı kavramının, istisnai olan (*Ausnahmezustand*) kavramı ise teolojik mucize kavramının seküler yansımalarıdır.[20] Dolayısıyla, "Tanrının ölümü", esasında, yeni bir Tanrının doğum anıdır.[21]

"Depolitizasyonlar ve nötralizasyonlar çağı" olarak modern çağ, buraya kadar söylenilenlerden de anlaşılabileceği gibi, dünyanın "metafiziksel imgesi"nin değişimiyle varlık kazanır. Bu "metafiziksel

---

[18] Schmitt, Carl. *The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes*, trans. G.Schwab-E.Hilfstein, Greenwood Press, USA,1996, ss.10-11;31-32;53. Ayrıca bkz., Mairet, Gerard. "Padovalı Marsilius'dan Louis XIV'e laik devletin doğuşu", *Devlet Kuramı*, çev. C.B.Akal, ss.216-241.

[19] Schmitt, Carl. *Political Romanticism*, trans. G.Oakes, The MIT Press, 1986, ss.1-60.

[20] Schmitt, Carl. *The Political Theology*: *four chapters on the concept of Sovereignity,* trans: George Schwab, MIT Press, Cambridge, 1985, s. 36.

[21] Ancak bu yeni Tanrı ya da "yeni düzen kavramı olarak *devlet*" artık önceden varolan bir *düzenin* koruyucusu değildir; o, bu düzenin bizzat yaratıcısıdır ve zaten bu yaratma kudreti sebebiyle, yani *Creator Pacis* olarak meşrudur. Schmitt, Carl. *The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes*, ss. 32,38 dip 1-2.

imge"nin değişiminin ardında on yedinci yüzyılın bilimsel devrimi yatar. Bilim, rasyonelliğin ve nesnelliğin paradigması olarak kabul edildiğinden kesinlikten yoksun olduğu düşünülen teolojiden daha iyi bir rehberdir. Çok daha önemlisi, on yedinci yüzyıl mekanistik doğa bilimiyle birlikte içkinci bir metafiziğin doğuşuna yol açar. Doğa mekanistik bir tarzda kavrandığında, orada Tanrıya ya yer yoktur ya da Tanrı sadece "kozmik makineyi itekleyen motor"dur. "Kralın devleti yönetmesi gibi dünyayı yöneten Tanrı" yönetmekten kesilir. Dünya ise "muazzam bir dinamoya dönüşür".[22]

Modern batı kültürünü teolojik bir bağlam içinde ele alan Schmitt için deizm-teizm veya aşkınlık-içkinlik antitezi, modern devlet teorisini ve devlet kavramında son dört yüzyıl içinde meydana gelen değişimleri anlamanın anahtarıdır. Zira modern anayasal devlet fikri deizmle, mucizeyi dünyadan kovan bir teoloji ve metafizikle birlikte zafer kazanmıştır.[23]

Schmitt'e göre, teoloji ile hukuk biliminin kavramsal yapısı aynıdır: Dünyanın Tanrı tarafından yoktan var edilmesi gibi, yasa da egemen tarafından yoktan yaratılır, yani her ikisinde de pür karar ile. Bu bakımdan, teolojideki değişimler, hukuk bilimindeki değişimleri içerir. Deist teolojinin Tanrının dünyaya doğrudan müdahalesini reddederek mucizeyi ortadan kaldırması gibi, modern devlet teorisi de istisnai durumu ve egemenin hukuki düzene müdahalesini reddeder.

> "On yedinci ve on sekizinci yüzyılların Tanrı anlayışı, Tanrının dünya karşısında aşkınlığı düşüncesine dayanır, tıpkı dönemin devlet felsefesinin, egemenin devlet karşısında aşkınlığı nosyonuna dayanması gibi"[24]

Modern Avrupa uygarlığının çatışmadan muaf nötr bir alan arayışı, politik olanın reddiyle sonuçlanır ve bu bakımdan politik olanın reddiyle özdeştir. Nötralizasyonun ve depolitizasyonun hakiki anlamı, politik olanın uygarlaşma ideali adına, sözde güvenlik adına, statükonun verdiği konfor adına reddedilmesidir.

Schmitt, politik olanın tüketici bir tanımını vermez. Başka bir deyişle, o, politik olanın özü sorusundan değil, politik olana özgü olan şeyin ne olduğu sorusundan yola çıkar. Bu tavrın kendisi, anlamlı iradi bir seçimdir. Çünkü, her alanda radikal düalizmlerle

---

[22] Schmitt, Carl. "Roman Catholicism and Political Form", *Roman Catholicism and Political Form*, trans: G. Ulmen, Greenwood Press, USA, ss. 8-12.
[23] Schmitt, Carl. *The Political Theology* s. 36.
[24] A.g.e., s. 49.

karakterize olan modern liberal çağın nihilist ufku içinde verilecek her cevap, kaçınılmaz olarak inanıp inanmamanın kişisel tercihe bağlı olduğu bir inanç meselesi olarak polemik bir anlama sahip olacaktır. Ayrıca, liberal kültür kavramı içinde kalarak politik olanın tanımını yapmak, hukuk, ekonomi gibi kültürü oluşturan alanlara ek olarak "bağımsız yeni bir alan"dan söz ediyor görünme tehlikesini taşır.[25] Oysa Schmitt'in yapmak istediği şey, hiçbir şekilde, politik alanın otonomisini tesis etmek değildir. Bu sebeple, o, bir tanım vermez fakat bir karşıtlık esasından hareketle politik olana ilişkin bir kriter sunar: dost ile düşman arasındaki ayrım. Ona göre, "politik eylem ve saiklerin kendisine indirgenebileceği özgül politik ayrım, dost ile düşman arasındaki ayrımdır".[26]

Dost ile düşman kavramları, ne bir metafor ne de bir semboldür. Onlar, "somut ve varoluşsal bir anlamda anlaşılmalıdırlar".[27] Schmittçi terminolojide düşman, basitçe "öteki"dir. Schmitt için düşman kategorisi dostluk karşısında belirleyici ve temel bir önceliğe sahiptir. İlkin, düşman modern dünyada "öteki"nin hegemonyasına işaret eder. Düşman, "öteki"dir ve öteki anonim, formsuz, kimliksiz diğerleridir. O, ne bir halk, ne bir kişi ne de herhangi biridir. İkinci olarak, somut-tarihsel bir anlamda düşmanın önceliği, modern çağ ile birlikte gözden kaybolan şeyin tam da politik topluluğu tözsel bir birlik olarak kuran dostluk olduğuna imada bulunur.[28] Çünkü dostluk ancak belli sınırlar içinde varlık kazanır ve yalnızca belli bir yerde kök salabilir. Mevcut tarihsel durumumuz, "en korkunç savaşın yalnızca barış adına, en korkunç baskının yalnızca özgürlük adına, en korkunç insandışılığın insanlık adına yapıldığı"nın sayısız örnekleriyle doludur. Bu, evrensel insan hakları, evrensel bir insanlık idesi, evrensel barış ya da dünya yurttaşlığı idealinin gerçekleşmesi mümkün olmayan bir hayal olduğuna işaret etmez; rasyonel kurallara dayalı evrensel bir toplum içinde dostu düşmandan ayırmanın imkânsız olduğu anlamına gelir.

---

[25] Strauss, Leo. "Notes on Carl Schmitt, *The Concept of Political*", *Carl Schmitt and Leo Strauss: The Hidden Dialogue*, ss. 94-95; Meier, Heinrich. *Carl Schmitt and Leo Strauss: The Hidden Dialogue*, ss.12-14.

[26] Schmitt, Carl. *The Concept of Political*, trans: George Schwab, Rutgers University Press, New Jersey, 1976, s. 26.

[27] A.g.e., ss.27,33.

[28] Ojakangas, Mika."Carl Schmitt's Real Enemy: The Citizen of the Non-exclusive Democratic Community?", *The European Legacy,* vol 8, no.4, 2003.

Ancak, modern çağın formsuz, anonim "öteki"si olarak düşman aynı zamanda varoluşsal bir anlamda anlaşılmak zorundadır. "Tüm şeylerin babası"nın görünüşe çıktığı an, Kabil'in kardeşi Habil'i öldürdüğü andır. Kardeşler arasındaki savaş, insanlık durumunun bizzat kendisidir. İnsanlık tarihi, "karşılıklı bir tanıma mücadelesi" ya da "açık bir düello" ile değil, "gerçek inançla sapkın inancın karşılaştığı" bir inanç/iman mücadelesiyle başlar. Bu varoluşsal anlamda düşman formsuz, kimliksiz, anonim biri değildir. Düşman, kardeşimdir.[29] Dost ile düşman arasındaki ayrım, o halde, teolojik bir kabule dayanır. Her hakiki politik düşünce iki antitezden, iki karşıtlıktan yola çıkar: insan ya doğası gereği iyi ya da doğası gereği kötüdür. Tüm politik düşünce tarihini bu esastan yola çıkarak okumak mümkündür ve Schmitt de böyle yapar. Ona göre, "tüm gerçek politik teoriler insanın kötü… tehlikeli ve dinamik bir varlık olduğu" kabulünden yola çıkar.[30]

Dost-düşman gruplaşmasında temellenen politik olanı tesis eden şey, silahlı savaş *imkân*ıdır ve bu tam da düşman kavramına ait bir imkândır. Savaşı meşru kılan şey, idealler ya da adalet arayışı değildir, fakat tam da politik toplumun varlığıdır. Bu yüzden politik olan, dışsal normlarla ölçülemez ve değerlendirilemez. O, varoluşun temel olgusudur ve insani yaşamın temel karakteristiğidir. Gerçek bir savaş imkânı, bireyi varoluşsal olarak etkiler. Çünkü savaş, fiziki ölüm ihtimali ile ilgilidir ve bir savaş durumunda birey, kendi varlığı üstünde ölüm kalım iddiasında bulunan bir dış güçle karşılaşır. Bu demektir ki politik olan, bir ölüm-kalım meselesidir ve tam da bu sebeple politik olan, kültürü oluşturan diğer alanlar karşısında ontolojik bir önceliğe ve üstünlüğe sahiptir. Fiziki ölüm ihtimali, politik olanın otonom bir alan olarak görülemeyeceğini gösterir. Her şey politik olabilir. Politik olan her şeye nüfuz eder, her şeyi kuşatır.[31] O, Schmitt'in ifadesiyle, "bir sınır ya da ayrımın, bir birleşimin ya da bir çözülmenin/ayrışmanın en uç yoğunluk deneyimidir". Bu bakımdan politik olan devletin dünyevi ve rutin politikalarıyla sınırlanamaz: o, devletten önce gelir. Dolayısıyla politik olan değil, devlet politik olanın ışığında anlaşılabilir: "Devlet

[29] Meier, Heinrich. *The Lesson of Carl Schmitt: Four Chapters on the Distinction between Political Theology and Political Philosophy*, trans. Marcus Brainerd,The University of Chicago Press,1994, s.46, dipnot 55.

[30] Schmitt, Carl. *The Concept of Political*, ss. 58-59,61.

[31] A.g.e., ss.19,26-27,33,48-49; Meier, Heinrich. *Carl Schmitt and Leo Strauss: the Hidden Dialogue*, ss.15-16.

kavramı politik olan kavramını varsayar". Çünkü Schmitt'in perspektifinden, ancak, ayrılma ve çözülme en uç yoğunluk düzeyine ulaştığında "birlik… ve birleşme en uç yoğunluk düzeyine" ulaşır, yani "bir halkın özgül varlığı" olarak devlet varlık kazanır.

Dost ile düşman arasındaki kararı kim verir? Schmitt bu soruya "desizyonist tipin klasik temsilcisi" dediği Hobbes'un şu ünlü sözüyle cevap verir: "yasayı yapan otoritedir, hakikat değil" (*Autoritas, non veritas facit legem*).[32] Devlet, her an ortaya çıkabilecek çatışma ile karakterize olduğu için, bir egemen gereklidir. "Egemen istisnai duruma karar verendir".[33] Yani, egemenlik, istisnai durum hakkında karar verme gücüdür ve bu anlamda egemen, tam da devletin varlığını tehlikeye sokan düşmanın kim olduğu hakkında nihai karar verme tekeline sahip yegâne güçtür. İstisnai bir durumda, problem, bir norma dayanılarak değil, ancak bir karar çerçevesi içinde çözümlenebilir. Bu görüş, egemeni basitçe hukuk yönetimiyle eşitleyen liberal devlet teorisine karşıdır. Schmitt, hukuk değil egemenin, hukuk metninin değil politik iradenin üstün otorite olduğunu söyler. Bir politik topluluk, dostları ile düşmanları arasında ayrım yapmaya ihtiyaç duyduğu sürece bir politik alan ve dolayısıyla devlet var-olacaktır. Bu bakımdan politik olan, devleti muazzam bir güç ve diğer başka hiçbir toplulukla kıyaslanamayacak bir üstünlükle donatır.[34]

Konfor ve güvenlik çağının "yeni inancı" olarak liberalizm, bireysel özgürlüğü ve özel mülkiyeti kutsayarak tüm politik anlayışları ve kavramları değiştirir. Liberalizmin hegemonik söylemi içinde, tüm hukuk sivil hukuka, savaş ekonomik alanda rekabete entelektüel alanda tartışmaya, devlet ve politika bürokratik-yönetsel bir makineye indirgenir.[35] Liberal burjuvazinin anayasacılığı, kralın tahtta kalmasına izin verir. Ama parlamento aracılığı ile onu kötürüm bırakır; tıpkı deizmin Tanrının varlığına izin vermesi ama onu dünyanın dışına atması gibi. Liberal burjuvazi, faal olmayan bir Tanrı, iktidarsız bir monark ister; soy aristokrasisine karşı çıkar ama para aristokrasisinin hâkimiyetine kucak açar.[36] Modern, liberal hümanitaryan "politika" tüm farklılıkları tolere ederek veya dost ile

[32] Schmitt, Carl. *The Political Theology*, s. 52.
[33] A.g.e., s. 5.
[34] Schmitt, Carl. *The Concept of Political*, ss. 45-47.
[35] Kennedy, Ellen. "*Hostis* not *inimicus*", *Law as Politics*: *Carl Schmitt's Critique of Liberalism*, ed. D. Dyzenhaus, Duke University Press, 1998, ss.93-94.
[36] Schmitt, Carl. *The Political Theology*, ss.59-61.

düşman arasında ayrım yapmayı reddederek ve böylelikle çatışmayı ortadan kaldırarak evrensel barışın mümkün olabileceği inancını kutsar. Fakat tam da bu liberal tolerasyon ilkesi, insani yaşamı "salt yaşam" olmaktan çıkaran ve ona hakiki anlamını veren tüm sorunları üstünde uzlaşmaya varmanın olanaksız olduğu bir 'değer' sorununa dönüştürür ve böylelikle tüm insani aktiviteleri eşit ölçüde geçerli ve değerli addeder.

Nötralizasyon, çatışmadan muaf bir alan arayışı ve pasifizasyon, dolayısıyla politik olanın reddi modernitenin krizine Schmitt'in koyduğu teşhistir. Bu bakımdan Schmitt, "politik olana karşı savaştan daha modern başka hiçbir şeyin olmadığı" liberal bir çağda, politik olanın kaçınılmazlığını göstermek amacındadır. Schmitt, "pasifize ve depolitize edilmiş bir yeryüzü ideali"ne, çatışmadan ve dost-düşman ayrımından muaf global bir dünya devleti projesine, bunun bir ütopya olduğunu düşündüğü için karşı çıkmaz. Politik olandan, dost-düşman ayrımından vazgeçmenin, bizi, içinde yalnızca "politikadan bağımsız bir dünya görüşünün, kültürün, uygarlığın, ekonominin, ahlakın, hukukun, sanatın, *eğlencenin* vb olacağı" ciddiyetten yoksun bir dünyada yaşamak zorunda bırakacağını düşündüğü için karşı çıkar. Onun için bir ölüm-kalım meselesi olan politika ve üstün egemen güç olarak devlet, "dünyanın bir eğlence/şenlik dünyası haline gelmesine karşı tek garantidir". Politik olanın reddedilmesi ve ne pahasına olursa olsun uzlaşma ve barış arayışı, esasında, 'doğru olan nedir?' sorusundan ve dolayısıyla insan olmaktan vazgeçmek anlamına gelir.[37]

Modern devlet, kutsal olanın nötralizasyonuyla varlık kazanmış olsa da, sekülarizasyona karşı yegâne direnç noktasıdır. Sağ elinde kılıcı sol elinde asasıyla kudretli *Leviathan* düzenin tek muhafızıdır. Zira, Schmitt'in perspektifinden, *güç*lü olduğu için ve güçlü olduğu sürece devlet, otoritenin (*auctoritas*) dünyevi, politik formu olarak kalacaktır. Bu bakımdan, Schmitt "politik olanın orijinal doğasının "teolojik" olduğunu ima eder görünür.[38] Bu durum devleti tümüyle seküler bir tarzda düşünmemizi engeller. Çünkü teolojik olan politik olanın *sine qua non*'udur: "Eğer teolojik olan ortadan kaybolursa,

[37] Schmitt, Carl. *The Concept of the Political*, ss. 53-54; Meier, Heinrich. *Carl Schmitt and Leo Strauss: the Hidden Dialogue*, ss. 40-46.

[38] Bkz., Palaver, Wolfgang, "A Girardian Reading of Schmitt's Political Theology", *Telos*, ıssue 93, fall 92, (43-69), ss. 5,7 (sayfa sayısı metnin html formatına göre verilmiştir)

moral olan da kaybolur ve eğer moral olan ortadan kaybolursa politik ide de kaybolur"[39]

Ancak Schmitt'in de farkında olduğu gibi, "aşkınlık kavramlarının artık en eğitimli insanlar için bile inanılır olmadığı"[40] bir dünyada, devlet ilahi olanın kamusal temsili olarak görülemez. Bu yüzden, Weber gibi, Schmitt için de iki alternatif vardır: ya "tümüyle yeni peygamberler ya da eski düşünce ve ideallerin güçlü bir yeniden doğuşu" ya da ruhsuz uzmanların, kalpsiz haz düşkünlerinin mekanik dünyası; ya otorite ya da anarşi.

"Nihai ve en yüce değerlerin kamu yaşamından geri çekildiği" modern çağda, nihai değerlere "sadakat" yalnızca kendini bir davaya tutkuyla adayan bir politik lider ya da kelimenin tam anlamıyla bir kahraman aracılığıyla korunabilir. Mesleksiz ya da "içsel bir çağrı" duymayan profesyonel politikacıların "idari despotizminin yarattığı nihilizmden" kurtulmanın tek yolu, budur.[41] Çünkü "otoritesiz politika ve bir inanç *ethos*u olmaksızın otorite yoktur".[42]

[39] Schmitt, Carl. *The Political Theology*, s. 65.

[40] A.g.e.,s.

[41] Villa, Dana. "Max Weber: Integrity, Disenchantment and the Illusions of Politics", *Constellations*, vol 6, no.4, Blackwell Publisher, 1999, ss.542-543.

[42] Schmitt, Carl. "Roman Catholicism and Political Form", s.17.

POLİTİK İKTİDAR, PSİKOLOJİK BİLGİ VE ÖZNELLİK

Aydan GÜLERCE

Ontolojik anlamda 'insan' olmak demek ne demek? Nasıl böyle bir varlık olduk ve olmaktayız? Eğitim, sağlık, adalet, güvenlik, üretim, tüketim, kültür, sanat, eğlence, vb gibi tüm toplumsal pratiklerimizi kuşatmış olan, 'insan'a ait önkabüller neler? Biz kendimizi nasıl anlıyoruz; bizi yetiştirenler, eğitenler, idare edenler, yönetenler, örgütleyenler, denetleyenler, vb nasıl tanımlıyorlar? Bugün (post-modernitenin 'heterojen zaman'ında) politik iktidar ve kamusal/özel alanı inceleyen/kuran bilimler arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkileri ve egemenlik/özerklik çekişmeleri ne durumda?

Bu kısa yazıda, en geniş anlamda, bu gibi sorulara modern 'kendiliğin' (*self*) tarihsel sosyolojisi açısından yaklaşacağım. Başka bir deyişle, kısaca 'öznelliğin' (*subjectivity*) geneolojisi ile ilgileneceğim. Ancak alışılageldiği üzere popüler kültüre, sanata, edebiyata veya felsefeye değil; doğrudan insan ve toplum bilimlerine, hatta bu konuda en sorumlu ve sorunlu disiplin olan psikolojiye ve onunla ilintili alanlara bakacağım. Daha açık ve özgül anlamda ise, psikolojik disiplinlerin ve ürettikleri bilginin günümüz politik iktidar biçimleri üzerindeki son derece önemli, ancak o ölçüde de 'sözdeeleştirel' çevrelerce yadsınmış veya ihmal edilegelmiş yönlendirici etkisini ele alacağım. Psikolojik disiplinlerin ve onların gündelik yaşamdaki sosyal pratiklerinin, biz insanları "yönetilebilir özneler" olarak ne ölçüde kurduğu ve yapılandırdığı konusundaki görüşlere değineceğim. Öte yandan *'psikarmaşası'*nın (Rose, 1985), (post)modern toplumun yönetilebilir öznesi olarak, bireylerin liberalizmin ve demokrasinin ilkeleri ile uyumlu yönetimlerini nasıl olanaklı kıldığını tartışmaya açacağım. Dahası, burada 'liberalizm'den, bir politik felsefeden veya bir yönetim programından daha çok, bireylerin, ailelerin, toplulukların, örgütlerin özgür seçimleri üzerinden -- yani 'toplum'u yönetmeden -- yönetim tarzı anlaşıldığından, şimdikinden nasıl farklı olunabileceğine de değineceğim. Bu bağlamda işlevsel bir kavramsal çerçeve sunduğu için Dönüşümsel/eleştirel psikanaliz (Gülerce, 1987) okumasını ayrı bir yere koyacağım. Konu Türkiye'nin modernleş-

me/demokratikleşme süreci ile doğrudan ilintili olduğu halde, yazının sınırları dahilinde dolaylı göndermeler ile yetineceğim.

Psikolojik Bilgi ve İktidar

Bireysel öznelliği anlamaya ve anlatmaya çalışmak bilimsel disiplin olarak psikoloji ve psikanalizin ortak noktaları. Bu yönleriyle psikoloji ve psikanaliz başka disiplinlerden ayrı ve özel bir konuma sahiptir. Çünkü bu konumda toplumsal pratik olarak bilginin hem öznesi hem de nesnesi insanın doğrudan kendisidir.

Kısaca psi-bilimleri (psikanaliz, psikoloji, psikolojik danışmanlık, toplumsal psikiyatri, sosyal çalışma, vb) diye anılan alanda disipline olmuş akademisyenler ve pratisyenler, kendi bilgilerini üretirlerken bir yandan da hedef kitleleri olan özneleri, yani kendilerini/kendimizi kurarlar. Öte yandan, ne kadar özdüşünümsel (*self-reflective*) ve ahlâken gelişmiş olurlarsa olsunlar bu disiplinler ve üretimleri, belirli bir tarihsel dönemin ve kültürün ürünü olmaktan kaçamazlar. Toplumsal kurulumculuk (*social constructionism*) açısından bakıldığında bu karşılıklı birbirini kurma olgusunun bir mantıksal sonucu, psikolojik araştırmaların 'olanaksız' olduğudur. Psikoloji ile psikanalizin önemli bir farkı aslında tam da bu noktadadır. Psikoloji, araştırmacı ile araştırılan arasındaki düşünümsellikten kaynaklanan bu çelişkinin görmezden gelinebileceği veya çözülebileceği konusunda kararlıdır (ör., Finlay ve Gough, 2003). Oysa, psikanalizde daha sonra da döneceğim gibi, öznelliğin temelini oluşturan tam da bu 'olanaksızlık'tır (ör., Freud, 1964/1937; Malone, 2000; Gülerce, 2003).

Psikolojinin bu problemle nasıl başa çıktığı ise son derece açıktır: Psikolojinin bilgi nesnesi, hemen tüm modernist bilimlerde olduğundan dikkat çekici biçimde fazla olarak, tarihin ve kültürün dışında tutulur. Disiplinin ilk günlerinden bugüne bu nesne, hem kendi hakkındaki araştırmalardan önce ve bilme eyleminden bağımsız olarak vardır, hem de zaman içinde hep aynı biçimini korumuştur. Geçmişteki tüm kuramcılar ve inceledikleri kavramlar da aynı gerçeklik içinde kalmışlardır. Böylece ana akım psikoloji tarihi çalışmaları, tarihsel figürleri ve katkılarını belirli bir ilerleme ve bilgi nesnesine giderek yaklaşma anlatısı etrafında toplar. Bilimsel başarılar kronolojik bir sıraya dizilir. Pürüz çıkaran, marjinal olguların bastırıldığı, çıkarıldığı veya ayrıcalık yüklemlendiği bu yönteme Canguilhem (1968) "tekrarlanan tarih" der. Nitekim bilimin modernitesini oluşturan da bu birikimci yaklaşımdır. Geçmişi anlamaktan ziyade bugünü meşrulaştırmaya ve geleceği de aynı çerçeve içine sığacak biçimde yönlendirmeye dönüktür.

Foucalt'nun terimiyle "hakikat rejimi" işlevini görür; neyin söylenebilir/düşünülebilir olduğunu, neyin olmadığını belirler.

Özellikle 60'lardan sonra bilimin yeni 'sosyal tarihçi'leri, klasik "içeriden" ve "dışardan" bilim tarihi ayrımının ötesine geçerek, bilimsel bilginin kendi sosyal, politik ve kurumsal bağlamına, bilimsel topluluğun örgütlenme biçimine bakarak anlaşılması gereğini vurguladılar. Böylece psikolojik bilimleri etkilediği belirlenen ve bilgi ile toplum, hakikat ile iktidar, psikoloji ile öznellik arasında önemli bağlantıların kurulmasını sağlayan temaları, Rose (1998), ekonomik, politik, kültürel, mesleki ve ataerkil olarak beş grupta topladı. Ancak, daha eleştirel bir tavırla, bunların da en az karşı çıktıkları yaklaşımlar kadar otoriteryan ve açıklayıcı olmaktan çok totolojik olduklarını söyledi. Bugünü anlamak üzere, söz gelimi psikolojik bilgi ve öznelliğin tarihini çalışırken, bu araştırmaların yönünü tersine çevirmeyi önerdi. Örneğin, *ekonomik* faktörler üzerinde duranlar, psikolojinin 19. yüzyılda ortaya çıkışını ve gelişimini, kapitalist üretim biçimine, emeğin düzenlenmesine, varlıklının mülkiyet ve otoritesinin korunmasına ve sömürgeciliğe bağlarlar. Ancak, bu ilişkiye esas ışık tutacak olan ve ekonominin, pazarın, emeğin ve sömürülen öznenin farklı yanlarını ortaya çıkaran, politik, kurumsal ve kavramsal koşullara pek bakılmaz. Ekonominin kendi içindeki sorunsallara psikolojik bilimlerin ne tür yanıtlar ürettiği, ekonomik yaşamı ve politikaları ne yönlerde dönüştürmekte olduğu tamamen ihmal edilir.

Politik açıdan, psikolojideki gelişmelerin, devletteki ve onun akıl hastaneleri, hapishaneler, okullar gibi sosyal kontrol araçlarındaki dönüşümlerle ilişkisi kurulur. Oysa böyle bir devlet kavramının kendisi sorgulanmalıdır. 19. yy.'da yeni devlet anlayışına yol açan yönetim mantığındaki değişimde, yani belirli bir ulusal bölgedeki nüfusu siyasi kimlikli özneler olarak kurmanın yeni biçimi üzerinde, psikolojinin etkin rolü henüz iyi anlaşılmamıştır. Psikolojinin kendi disipline oluşu, politik iktidarın teknolojisinin ve mantığının 19. yy sonunda geçirdiği temel değişimlerle, yönetenlerin vatandaşlara karşı olan yeni sorumluluklarıyla sıkı fıkı bağlantılıdır.

Kültürel yaklaşım açısından psikolojinin doğuşu ise; inanç ve toplumsal değerlerdeki yozlaşma, özel ve kamusal olandaki dönüşüm, bireysel ve toplumsal düzlemlerde narsisizmin yükselişi gibi -- ve sosyal rahatsızlık olarak görülen -- durumlarla ilişkilendirilir. Yalıtılmış ve kendine merkezli birey 20. yy Batı mentalitesinin bir belirtisi olarak algılanır. Hâlbuki zihniyet yerine, bu durumun oluşmasına yol açan kültürel pratikleri belirleyen etik değerleri ve teknikleri hazırlayan belirli toplumsal koşulları irdelemekte yarar vardır.

Mesleki yönden psikoloji, mesleki ve entelektüel çıkarların çatışmasının ve belirli bir meslek sınıfının bilim üzerinden otorite ve mesleki iktidar kazanımının sonucu olarak anlaşılır. Benzer biçimde, bu mesleki çıkarların kendilerini hazırlayan ve grupların oluşmasındaki toplumsal faktörlere bakılmaz.

Son olarak *ataerkil* faktörle ile yapılan açıklamalar, psikoloji ile 19. yy.'da kadının evcilleştirilmesi ve çekirdek aile içinde tutulması arasında ilişki kurarlar. Daha da önemli ve gerekli olan, feminist eleştirinin, kadının gücünün ve kazanımlarının da tarihsel koşullarını araştırmasıdır. Toplumsal cinsiyetin hangi toplumsal pratiklerde kadını ve erkeği bir, hangilerinde ayrı tutarak düzenlediği incelenmelidir. Kadının özgürleşmesinin, erkeğin özgürleşmesinden bağımsız düşünülemeyeceği, böylece toplumsal kimlik ve özgürleştirici demokratik stratejilerin yeniden düşünülmesi gereği ele alınmalıdır.

Burada genel ve ortak olarak vurgulamak istediğim nokta, psikolojik bilginin tarihsel gelişimine getirilen tüm eleştirilerin kendilerinin yeterince tarihsel olmadığıdır. Başka bir deyişle, modernist bir alışkanlık olarak toplumbilimleri arasındaki kopukluk ve seçkincilik, psikolojik bilimlerin ya yok sayılmasına ya da izole edilerek dışarıdan eleştirilmesine yol açtı. Bu ise tüm bu zaman zarfında, insanın ontik doğasına, öznelliğe ve kendiliğe ilişkin önkabullerden ve üretilen psi-bilgisinden kendileri temelden etkilenmiş ve halen de yönlenmekte olduklarını görmelerini engelledi.

Kendilik ve Öznellik

Hâlbuki son yüzyıl boyunca, terminolojisi, varsayımları, açıklamaları ve teknolojisiyle oldukça kesif bir *psi-karmaşası* oluştu. Böylece, kendimize ve başkalarına bakış biçimlerimiz ve ilişkilerimiz icat edildi (Danziger, 1990). Bu sayede insanın kendi varlığı ile ilgili pek çok konu modern toplum pratiklerinde düşünülebilir ve yapılabilir oldu.

Sanıldığı gibi 'keşfedilmediğimizi' söyledikten sonra bu cümlede gömük olan iki konunun üstünde ayrıca durmak gerekir: Nasıl 'icat' edildiğimiz ve 'biz'e kimlerin dahil olduğu. Kendilik, insan doğasının otomatik veya evrensel bir işlevi değil. Dolayısı ile toplumsal kurulumcu yaklaşımların katkısını yabana atamayız. Sosyal kurulumculuğa göre, belirli yaşam biçimlerini olanaklı kılan Wittgenstein'ın (1953) terimiyle dil oyunlarıdır. Bedene ait his, duygu, algı, niyet, düşünce, zeka, tutum, motivasyon, vb. kendiliğin içini dolduran ve doğal gibi görünen, aynı zamanda da psi-karmaşasını oluşturan, her şey dil içinde ve dil yoluyla kazanılır (Gergen, 1985; Gergen ve Davis, 1885; Shotter ve Gergen, 1989; Wittgenstein, 1980). Harre'nin

(1985) de dediği gibi kendilik bir varlık değil, bir *kurulum*dur (*construction*). O halde farklı kendilik kuramları, farklı kendilikleri yansıtırlar. Öyleyse burada 'dil'den de salt bir bilişsel sistem değil, Foucault'nun tanımıyla, kuramsal ve toplumsal pratikleri de içeren *söylem* (*discourse*) anlaşılmalıdır.

Ayrıca Taylor'ın (1989) da Plato'dan bu yana felsefi ve edebi yapıtlar üzerinden yaptığı çıkarımlarla, farklı tarihsel dönemlerde farklı kendilik ve kimlik anlayışlarının yaygın kabul gördüğünü saptadığı çalışması iyi bilinir. Başka kültürlerle yapılan karşılaştırmalı çalışmaların da desteği ile artık bu öznelliğin tarihte belirli bir dönem ve coğrafyaya ait olduğunu görmezden gelemeyiz (Heelas ve Lock, 1981). Açık olan, bugün toplum bilimlerinde ve özellikle de Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Avustralya'daki toplumsal pratiklerde hâkim biçimde tedavülde olan bireysel öznelliğin ilk olarak Avrupa'da kapitalizmin doğuşu ile birlikte ortaya çıktığıdır. Ancak, hangi küreselleşme kuramı benimsenirse benimsensin, modern psikolojinin Batı kendiliği imgesi, tüm etkileşim kanalları ve teknolojileri yoluyla farklı çevre/coğrafyalara hızla hâkim olmakta ve çoğu kez de karşılaştığı yerel dillerde ve bağlamlarda bazı yeni olgulara da yol açmaktadır (Gergen, Gülerce, Misra ve Lock, 1996).

Öte yandan, sosyal kuramcılar, özellikle son kırk yıldır (ör., Berger ve Luckmann, 1966), Batı'da da oldukça uzun bir zamandır 'insan' olarak nasıl bir varlık olduğumuza dair anlatılanların artık geçersiz olduğunu yazıyorlar. Yok olduğu söylenen kendilik imgesi, anahatlarıyla Batı modernizminin önkabülleriyle bezenmiş, yani evrensel, istikrarlı, bütüncül, bireyleşmiş ve içi dolu öznesinden başka bir şey değildir. Öyle görünüyor ki, günümüzde bu 'öznenin ölümü' meselesi ile 'kendilik' kavramı artık geriye dönüşü oldukça zor bir bulanıklık yaşıyor.

Bu ikna edici tartışmanın dışında durmaya çalışmak ve aşina anlatılara sıkı sıkıya sarılmak da olası tabii. Ancak, anlatısı sağlam kurulmuş gene aynı (modernist) kendilik imgesi açısından bu tutum tutuculuk, inkâr, dönüşüme direnç veya zamanın gerisinde kalmaktan başka pek bir anlam ifade etmez. Krizden modernite-ötesi çıkışın alternatifini değerlerde çürüme ve modernite-öncesine dönüş olarak görmek, yapılabilecek daha büyük bir yanlıştır.

Bu noktada, Batı'da icat edilen öznenin toplumsal bir delüzyon sonucu olduğunu, üstelik kendi insanları kadar, Batı dışında modernleşen toplumların insanlarını da kültürel emperyalizm ve sömürgecilik sonucu kurban ettiğini düşünmek faydasızdır. Başka bir deyişle, psi-karmaşasıyla icad edilen ve işlev alanı hızla genişleyen olgu bir yanılsama değil hakikatin kuru-

cusudur. Bu hakikat yönetilebilirliği olan öznedir. Tabii ki bundan esas anlamamız gereken, aslında tarihötesi ve kültürötesi evrensel bir 'öz'ün olduğu ve bunun, yeterince eleştirel ve dakik olunamadığı için keşfedilemediği olmamalıdır. Bugünkü toplumsal pratiklerimizdeki bireyin ve kendiliğin tarihsel/kültürel olumsallığı iyi anlaşılırsa, farklı icatlara doğru dönüşümlerin olabilirliği de görülecektir.

İronik olan, bu krizin tam da gerek Batı içinde gerekse Batı dışında daha çok özgürlük ve huzur için sağlam, güçlü iradeli, toplumsal yozlaşmanın ve şiddetin karşısında direnecek ahlaklı bireye her zamankinden daha çok gereksinim varken ortaya çıkmış olmasıdır. Bu bakımdan, modernizm-postmodernizm gerilimi arasında sıkışıp kalmış akademik ve yönetimsel kaygılar anlaşılabilirdir.

Gene de, her iki tip toplumda, aynı düşlenen (modernist/hümanist) ideal için bile olsa, sıkıntının sebebinin aynı olmadığının altını çizmek gerekli olabilir: Basit bir anlatımla sorun, diyelim Batı'da bireyin 'özerklik fazlalığı' iken; demokratikleşmesi, modernleşmesi, toplumsal ayrışması daha az olan toplumlarda 'özerklik azlığı'dır. Her halükârda, sınırlar ne kadar geçirgen olursa olsun, birbirlerini birlikte-tanımlamakta ve dönüştürmekte olan modern devlet, modern birey ve modern iktidar kavramları kendi toplumsal/tarihsel bağlamları içinde iyi irdelenmelidir.

Politik İktidar ve Kendilik Rejimi

Öyleyse yeniden tanımlanması gerekecek bir başka kavram da iktidardır. Modern anlamda iktidar, özünde olumsuz etkisi olan, ya hükmeden ya da bastıran başat bir güçtür. Dolayısıyla, bu anlayış açısından özgürlük veya özgür iradeli öznellik, ancak iktidarın olmadığı yerde ortaya çıkar. Burada özgürlükten anlaşılan, bir bakıma, olaylar tarafından kontrol edilmek veya kısıtlanmak yerine, onlar üzerinde kontrol hissine sahip olmaktır. Foucault bu görüşe karşı, olumlu ve dinamik bir iktidar anlayışını getirir. Ona göre iktidar, dirençli ilişkiler içinde vardır. Bu ilişkiler sürekli yeni bilgi alanları ve yaşam biçimleri üretir. Buna rağmen Foucault, iktidardan kaçışı ve özgürlüğü bir yanılsama olarak görür; çelişki, çatışma ve mücadelenin hiç bitmeyeceğini savunur.

İktidarın hem ilişkiler ağı içinde oluştuğu, hem de ancak bilgi ile kazanıldığı artık kabul edilmelidir. O halde politik iktidar da, yönetim bilgisine bağımlıdır. Hemen vurgulamak gerekir ki, burada yönetim bilgisinden kastedilen klasik anlamda devlete hükümet etme yöntemleri değildir: Yönetilecek alanın iyi tanınması ve yönetilebilir olması gerekir. Bu da yönetim

nesnesini konuşulabilir, üzerinde düşünülebilir kılacak bir dili ve tasarımları gerçekleştirebilecek teknik ve araçları gerekli kılar.

İşte Rose'un (1988; 1990) da söylediği gibi psikolojik bilimlerin politik iktidarlar için geçtiğimiz yüzyılda yaptığı tam da budur. Önce, psikarmaşası, insan öznelliğini; ordu, aile, okul, fabrika, pazar, hapishane, ekonomi, işletme, vb. yönetim alanlarının yeni dillerine tercüme edilebilir terminolojiyi oluşturdu (Danziger, 1997). Sonra, aynı söylem içindeki zeka, gelişim, zihin, biliş, bellek, dikkat, algı, motivasyon, ruh sağlığı, uyum, uyumsuzluk, psikopatoloji, aile ilişkileri, grup dinamiği, verimlilik, vb. pratikleri ile de öznelliğin ve öznelliklerarası ilişkilerin yönetilebilir nesneler olarak kurulmasını sağladı. Önceleri toplumda problem, bozuk veya 'norm-dışı' olan, sonra da 'normal' olan tanımlandı. Önceleri anormali düzeltmek amaç iken zamanla normal ve iyi ahlaklı vatandaşları yetiştirme teknikleri geliştirildi. Her yeni (alt)uzmanlık terminolojisiyle birlikte, yeni toplumsal kurumlar ve meslek alanları devreye girdi. Sayılabilir vatandaş 'ruh'larının miktarı ve davranışlarının türü, istatistiklere malzeme olabilecek konular çoğaldı. Bu yolla, liberal demokrasilerde ulusun toplamının yönetiminden, nüfusların yönetimine, oradan da grupların ve bireylerin yönetimine doğru geçişler gözlendi. Böylece, psikoloji, Batı'da demokrasi ve insan hakları bilimi olarak anlam ve işlev kazandı (Rose, 1989).

Bugünkü sözü edilen krizde fark edilen, daha özgür ve sağlıklı modern toplum söylemi için (ve içinde tedavülde olan) 'kendini denetleme', 'kendine sahip çıkma', 'kendini değerlendirme', 'kendini bulma', 'kendinle barışık olma', 'kendine bakma', 'kendini gerçekleştirme', 'kendini özgürce ifade etme', vb., pek çok pratiğin varsaydığı ve Geertz'in (1973, s. 229) ayrıntıyla resmettiği, bütüncül ve bağımsız öznenin artık olmadığı. En az modern toplumun kendisi kadar, bireyin öznelliği de heterojen, parçalı, durumsal, bağlamsal ve başkalarıyla karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde olduğu anlaşıldı. Çünkü norm-dışı tanımlanan neredeyse her şey bugün artık norm(al) oldu. Dolayısıyla, kendilik rejiminin yepyeni bir kendilik ontolojisine/ epistemolojisine gereksinimi var. Bu yönde, 'özne' ile 'aktör' gibi terimler arasındaki yeniden altı çizilen kavramsal ayrılıklar pek fayda etmediği gibi, *eleştirel gerçekçilik* gibi uzlaşmacı arayışlar da sorunu çözmüyor (Gülerce, 2005a). Bu arada, kuramsallaştırmanın kendilerine yetişmesini bekleyemeyen siyaset ve iktidar pratikleri, ne yazık ki "çaresizlik şiddeti"ni her geçen gün biraz daha yeniden üreten yeni yerel biçimlere bürünüyor (bkz. Chatterjee, 2004). Öte yandan, Deleuze ve Guattari'nin (1988) en radikal öznellik modelinin, belki Batı'daki mevcut durumu iyi temsil ettiği ve *yeni toplum* için en denenebilir gibi durduğu söylenebilse de, mevcut kuramsal malzemenin

yeterince eleştirel değerlendirildiği ve modernist birikimci bilgide geriye dönük kavramsal ayıklamaların yeterince yapıldığı söylenemez.

O halde yazının sonuna yaklaştığımız bu nokta, özdüşünümsellik meselesine tekrar dönmek için uygun olabilir. Bu mesele, psikolojik bilimlerde bilgi nesnesinin ve öznesinin karşılıklı olarak birbirlerini kurmalarının yanı sıra -- başka disiplinlerden ayrı olarak -- aynı olması meselesi olarak ifade edilmişti. Modern psikoloji bu olanaksızlığı, yöntembilimsel ve istatistiksel tekniklerle yok sayarken, psikanalizin onu tam da öznelliğin 'öz'üne koyduğuna değinilmişti. Nitekim psikanalizde modernist bütüncül özne hiç bir zaman gerçekten varolmadığı bilinen kurgusal bir ütopyadır (bkz. Freud, 1964/1937).

Özdüşünümsel dönüşümsellik kavramsal çerçevesi içinde, psikanalizin öznesini eleştirel okumanın ve durumsal/özgül bağlamlar içinde yeniden kurmanın, böylece toplumsal pratiklerini de tarihsel zamana paralel/uyumlu dönüştürmenin olanaklılığını başka yazılarda (ör., Gülerce 2005b, 2005c) tartışmış idim. Bu yazının ana amacı olarak burada esas vurgulamak istediğim, özellikle Türkiye gibi modern demokrasi öznesiyle henüz tanışmakta olan toplumlar açısından, daha geçerli ve güçlü öznellik kavramlaştırmasına ciddi gereksinim olduğudur. Bu kavramsallaştırma en geçerli biçimde gene psi-disiplinleri içinden gelebileceğinden, başta sosyoloji, siyaset bilim, iktisat ve kamu yönetimi olmak üzere tüm modern toplum disiplinlerinin ve çiçeği burnunda postmodernist oluşumlar olan eleştirel/kültürel çalışmaların, psikolojik disiplinleri ivedilikle ciddiye almaları gereğidir. Belki Türkiye'de *psi-karmaşası*nın kurumlaşmasının tarihsel çizgisini (bkz. Gülerce, 2006) ve hiç bir belgede yer almayacak 'gerçek belirleyicilerini' olmasa bile, bilim ve meslek olarak psikolojinin toplumdaki genel konumunu ve gelişmişliğini kestirmek için, salt günlük medyaya bakmak yeterli olacaktır (bkz. Gülerce, 2007). Hal böyle iken, en az mevcut iktidar pratiklerini ve öznellik rejimini sürdürmek kadar, yaygın (psikolojik) bilimsel/mesleki alışkanlıklarla Batı'yı sorgusuz/sualsiz/yorumsuz izlemeye devam etmek de pek akıllıca ve insancıl olmayacaktır.

Kaynakça

Berger, P. ve T. Luckmann (1966). The Social Construction of Reality. Garden City, New York: Doubleday.

Canguilhem, G. (1968). Etudes d'histoire et de philosophie des sciences. Paris: Vrin.

Chatterjee, P. (2004). The politics of the governed: Reflections on popular politics in most of the world. New York: Columbia University Press.

Danziger, K. (1997). Naming the mind: How psychology found its language. London: Sage.
Danziger, K. (1990) Constructing the subject: Historical origines of psychological research. Cambridge: Cambridge University Press.
Deleuze, G. ve F. Guattari (1998). A thousand plateaus (çev.) B. Massumi. London: Athlone.
Finlay, L. and Gough, B. (der.) (2003) Reflexivity: A practical guide for researchers in Health and Social Sciences. Oxford: Blackwell.
Foucault, M. (1972/1969). The archaeology of knowledge. London: Tavistock Publications.
Freud, S. (1964/1937). Analysis terminable and interminable. In J. Strachey (der. ve çev. Trans.). The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud (Vol 23, s. 216-253). London: Hogarth.
Geertz, C. (1973). The interpretation of cultures. New York: Basic Boks.
Gergen, K. J. (1982) Toward transformation of social knowledge. New York: Springer.
Gergen, K. J. (1985). The social constructionist movement in modern psychology. American Psychologist, 40, 266-75.
Gergen, K. J. ve K. Davis (1985) (der.) içinde The social construction of the person. New York: Springer.
Gergen, K., Gülerce, A., Misra, G. ve Lock, A. (1996). Psychological science in cultural context. American Psychologist, 51, 5, 496-498.
Gülerce, A. (2007). Türkiye'nin 'kırılgan psikolojisi'. Radikal, Yorum, 28 Şubat.
Gülerce, A. (2006). History of psychology in Turkey as a sign of diverse modernization and global psychologization A. Brock (der.) içinde Internationalizing the history of psychology. New York: New York University Press.
Gülerce, A. (2005a). A critcal reflection on Critical realist and Postmodernist critiques of modernism and the alternative psychologization of theTurkish society. International Critical Psychology Conference 2005: Beyond the Pale. 27 June- 1 July, Durban, South Africa: KwaZulu-Natal Uiversity.
Gülerce, A. (2005b). Postmodernist düşünen siyaset açısından Türkiye toplumunun özneleşmesi. Düşünen Siyaset, 21.
Gülerce, A. (2005c). Anxiety and phantasy as psychopolitical agents of resistance: Converging Klein and Lacan on theorizing subjectivity and society. A. Gülerce, A. Hofmeister, I. Steauble, G. Saunders, ve J. Kaye (der.) içinde. Contemporary theorizing in psychology: Global perspectives (pp. 306-317). Concord: ON: Captus Press Inc.
Gülerce, A. (2003). Whatever you may say I am, you are another one: Critical reading of Lacan on subjectivity and identity. N. Stephenson, L. Radtke,

R. Torna, ve H. Stam (der.) içinde. Theoretical Psychology: Critical Contributions. Concord, ON: Captus Press Inc.
Gülerce, A. (1987). Transformational Epistemology: Methodological synthesis of psyhoanalysis and systems thinking. Unpublished doctoral dissertation. Denver Univesity, CO., USA.
Harre, R. (1985). Language games and texts of identity. Shotter, J. ve K. J. Gergen (der.) içinde Texts of identity. London: Sage.
Heelas, P. ve A. Lock (1981). Indigenous psychologies: The anthroğology of the self. London: Academic Press.
Malone, K. R. (2000). Subjectivity and the address to the Other: A Lacanian view of some impasses in theory and psychology. Theory & Psychology, 10, 79-86.
Rose, N. (1996). Inventing ourselves: psychology, power and personhood. Cambridge: Cambridge University Press.
Rose, N. (1990). Governing the soul: The shaping of the private self. London: Routledge.
Rose, N. (1989). Social psychology as a science of democracy. In Proceedings of 8th Cheiron-Europe Conference. Goteborg: Cheiron.
Rose, N. (1985). The psychological complex: Psychology, politics and society in England 1869-1939. London: Routledge & Kegan Paul.
Shotter, J. ve K. J. Gergen (1985) (der.) Texts of identity. London: Sage.
Taylor, C. (1989). Sources of the self. Cambridge: Cambridge University Press.
Taylor, C. (1985) Human Agency and Language: Philosophical Papers I. Cambridge: Cambridge University Press.
Wittgenstein, L. (1980). Remarks on the philosophy of psychology. Oxford: Basil Blackwell.
Wittgenstein, L. (1953). Philosophical investigations. Oxford: Basil Blackwell.

ERKEK AKIL

Melda YAMAN ÖZTÜRK ve Nuray ERGÜNEŞ

> ...sanki bir doğumdu bu, çocuğun, o bütün acıları dindiren ilk çığlığını duymuştu, vücudu boşaldı, rahatladı, pencereden baktı, kentlerin, ağaçların, çeşmelerin, sokakların, elektirik direklerinin dilencilerin, orospuların, dükkânların, bankaların, resmi ve özel binaların, heykellerin, askerlerin, havuzların, parkların, park banklarının, neon lambalarının, sinema ve tiyatro afişlerinin hızla geçtiğini gördü, karşısında yeni bir Rosa gördü, doğumun bittiğini anladı. Bu genç, bu giysileri eskimemiş, bu sayfaları karalanmamış, bu cilası dökülmemiş Rosa'yı doğurduğunu gördü sonunda. Hani tam eskimiş giysiliğinden, aşınmış topukluğundan, karalanmış sayfalığından soyunması, şimdi yeniden başlaması, yeniden başlaması tam... (Soysal, 2002, s.98).

Giriş

Bilim ve iktidar ilişkisini irdelerken, kadın, bilim ve iktidar kelimelerini bir araya getirdiğimizde ilk elden edindiğimiz duygu, iktidarın ve bilimin alanına giremeyen bir öznenin ya da bu alanlardan dışlanmış bir öznenin bu yapılarla ilişkisini açığa çıkarmak gibi zorlu bir alana girdiğimiz hissi oluyor.

Kadınlarla erkekler arasındaki eşitsiz ilişki, erkek egemen toplumda sürekli olarak yeniden üretilir. Erkekler, kadınlar üzerindeki egemenliklerini sürdürmek için tüm kurumsal ve ideolojik olanakları -hukuk, siyaset, ekonomi, ahlak, eğitim, bilim, kültür, moda- doğrudan ya da örtük bir biçimde kullanırlar. Bu eşitsiz ilişki, çağlar boyunca bilginin üretilmesi sürecinde de kendisini doğrudan ortaya koymuştur.

Çalışmamızda temel olarak iki sorun üzerinde odaklanacağız. İlk olarak, rasyonel aklı erkeğe, duygusal aklı ise kadına ait bir özellikmiş gibi ka-

bul eden egemen düşüncenin[1] kadınların erkeklere olan tabi konumlarının bir açıklaması haline nasıl dönüştüğünü ve aynı zamanda özel alan/kamusal alanın inşasında nasıl bir ideolojik rol oynadığını araştıracağız. Zira cinsler arası biyolojik ayrıma dayandırılan bu ayrım, toplumsal cinsiyetin kaynağını oluşturmaktadır. İkinci olarak, kadınların erkeklere olan tabilik konumlarının yani erkekler ile kadınlar arasındaki hiyerarşik ilişkinin en önemli göstergelerinden -ve sonuçlarından- biri olan, kadının ev içinde harcadığı karşılıksız emeği inceleyeceğiz.

Böylece asıl olarak "gerçeklik ile ideoloji arasındaki ince çizgide" kadınlar ile erkekler arasındaki tahakküm ilişkisinin maddi temellerini ortaya koymaya çalışacağız. Günümüz kapitalist toplumunda bu tahakküm ilişkisi en dolaysız ifadelerinden birini kadının ev içinde harcadığı emekte bulmaktadır. Ev emeği feministlerin en önemli araştırma ve tartışma alanlarından biri olagelmiştir. Ev içi kadın emeğinin incelenmesi, kadınların ezilmişliğinin maddeci bir temelde açıklanmasına yönelik arayışlardan ortaya çıkmış ve o döneme değin ideolojik, kültürel vb. nedenlerle gerekçelendirilen kadınların ezilmesinin yapısal nedenlerini ortaya koyma ve diğer egemenlik biçimleri gibi patriarkanın da kendine özgü nitelikler taşıyan bir egemenlik biçimi olduğunu gösterebilme çabası üzerinden şekillenmiştir. Biz de sunumumuzda tarih boyunca aklın ve bilginin erkek egemen sistemde nasıl 'erkek akla' dönüştüğüne, erkek aklın kadınla erkek arasındaki tahakküm ilişkisini nasıl yeniden ürettiğine değindikten sonra, bilgiden, bilgi üretiminden dışlanan kadının ev işleriyle sorumlu tutulmasının zeminini ve ev işinin kapitalist toplumdaki işlevini araştıracağız.

'Erkek Akla' Kadınların İtirazı Var!

Tarafsız, objektif olarak görülen bilgi ya da rasyonel bilginin her zaman erkek aklıyla özdeşleştirildiğini söylemek büyük bir abartma olmayacaktır. Kadın rasyonel bilgi üretiminden binlerce yıl önce fiili olarak dışlandığı gibi, kadın aklı da rasyonel bilgiye konu olmaktan çıkarılmıştır.

'Erkek aklı' eleştirmeden önce, bir kere bilginin ve aklın 'cinsiyetsizlik' biçimi altında sunulmasının erkekliğe ayrıcalık tanımanın üstü kapalı bir biçimi olduğunu belirtmek gerekir. Bilim ve bilgi üretiminin tarihi, kadınların tarihi gibi, kadınların baskı altına alınmasının ve bu baskı altına almanın gizlenmesinin de tarihidir. Gizlemenin kendisi, bizzat baskı altına almanın

[1] Estela Welldon, *Anne: Melek mi, Yosma mı?* adlı çalışmasında bu ikiliklerin psikoloji alanındaki karşılığını, "erkekler sapkındır, kadınlar nevrotik" önkabulünü cesurca sorgulamaktadır (Welldon, 2001).

bir parçasıdır. Bu bakımdan tarafsız bilgi olmadığı gibi, cinsiyetsiz bilgiden söz etmek de zordur.

İktidarın erkeklere ait -yani eril- olması, bilgi üretimini erkeklere özgü bir iş haline getirmiş; bilgiyi erkek aklıyla özdeşleştirmiştir. Bu açıdan aklın ve bilimin tarafsız olduğu söylenemez. Kartezyen akıl tasarımıyla birlikte aklın cinsiyetinin olmaması, aynı zamanda akla cinsiyete bağlı önyargılardan kurtulma olanağı da yaratmaktaydı. Akla yüklenen bu tarafsızlık -ve cinsiyetsizlik-, erkeğe dair olanı tikelliğinden sıyırarak evrenselleştirdi.[2] Kadınlar daha çok bedensel varlıklarıyla tanımlanırken, evrensel olanın tikel bir durumu olarak görülmekteydi; erkeklerse hem evrensel insanı, hem de tikel olarak erkeği temsil etmekteydi. Erkek aklının evrensele tekabül etmesi, daha sonraki felsefi metinlerde de erkek kültürünün, erkek dünyasının evrensel bir kültür, evrensel bir dünya olarak tanımlanmasına yol açmıştır.[3]

Uzun bir dönem boyunca sadece 'erkek'lere has bir uğraş olduğu görülen felsefede rasyonel bilginin -zaman içinde biçim ve vurgular farklılaşsa da- erkek aklın bir ürünü olduğu kabul edildi. Erkek rasyonel aklı simgelerken, kadın rasyonel olmayanı, duygusal zekâyı temsil etmekteydi; 'erkeklik' düşüncenin açık ve kesin, 'kadınlık' ise muğlak ve belirsiz biçimleriyle ilişkilendirildi.[4] Örneğin Pythogoras'ın İ.Ö. VI. yüzyılda düzenlediği karşıtlar tablosunda kadınlık, açık bir biçimde, sonlu ve sınırlanmışlığın -tam ve açık olarak belirlenmişin- karşıtı olarak alınan sınırlanmamış olanla -muğlâk ve belirsiz olanla- aynı kategoride ele alınmıştı.[5]

---

[2] "Bilimsel, ticari ve diğer bilgi dallarında ortaya çıkmakta olan nesnellik evrensellik iddiasındaydı, fakat 18. yüzyıla gelindiğinde rasyonalite düşüncesi gerçek yapılanmaların her alanında erkeğe özeldi" (Davidoff, 2002, s.198).

[3] Françoise Collin kadınlarla erkekler arasındaki felsefi farklılıkların ele alınışını incelerken, Georg Simmel'in toplumsal cinsiyetli iki ayrı varlık tarzını kabul ettiğini, fakat dünyada sivrilmenin tek bir tarzı, tek bir dili olduğunu düşündüğünü yazmaktadır. Buna göre, "erkekte tikel olan şey evrenselleştirilebilir; oysa kadınlarda tikel olan şey sadece tikeldir. İki cins vardır, fakat sadece bir tek kültür, bu cinslerden birinin kültürü, ötekinin paylaştığı kültür vardır" (Collin, 2005, s.243-244).

[4] Bu vurgu geç dönem felsefi metinlerde de karşımıza çıkmaktadır. José Ortega y Gasset, bizzat doğası gereği muğlak olarak tanımladığı kadının sürekli kafa karışıklığı ve kuşku içinde, 'şehvetli', özel yaşama eğilimli, aşk, yani 'başka birinin içinde kaybolma' kapasitesine sahip, güzel ve dolambaçlı bir varlık olduğunu ileri sürmektedir (Collin, 2005, s.244).

[5] Pythagoras'da doğa zıtlıkların ahenkli uyumudur. Bu zıtlıklar, kuru ve yaş, sıcak ve soğuk, aydınlık ve karanlık, erkek ve dişi, iyi ve kötü, sonlu (*peperasmenon*) ve sonsuz (*apeiron*), tek ve çift gibi karşıtlıklardır (Weber, 1991, s.26).

Yine felsefe tarihi boyunca rasyonel bilginin kadınla özdeşleştirilen doğa güçlerinin bir tür aşılması, kontrol altına alınması ya da dönüştürülmesi olarak tanımlandığı görülmektedir. Örneğin, Francis Bacon'da doğa hem kadınsı, hem de bilinebilir bir doğa niteliğini kazanır[6]. Bilinebilir doğa kadınsı birşey olarak sunulur ve bilimin görevi doğa üzerinde doğru türden bir erkek tahakkümü kurmaktır (Llyod, 1996, s.33).[7] Bacon'un metaforlarında kadınsı olanın kontrol altına alınması, bilginin doğası ile açık bir biçimde bağlantılı hale getirilmiştir.

Buna karşılık feminist epistemolojinin önemli argümanlarından biri, bir teori ya da bilgi iddiasının geçerliliğinin onun kim tarafından öne sürüldüğüne bağlı olduğudur; geleneksel hakikat, nesnellik ve değerden bağımsızlık kavram ve ideallerinin erkek egemenliğinin kendisini kurmasına hizmet ettikleri için reddedilmesi gerektiğidir. Feminist epistemoloji, felsefi ve bilimsel bilgiyi hem içerik hem de yapı bakımından eleştirir. Buna göre, Batılı filozof ve bilimciler dünyayı ikiliklerin oluşturduğu bir kavramsal çerçeveden görmekte, bu ikilikler içinde de hiyerarşiler kurarak, bir tarafa ayrıcalık tanımaktadırlar. Örneğin nesnel bilgiye öznel bilgi karşısında, erkekliğe dişilik karşısında, akla duygu karşısında, zihne beden karşısında öncelik vermektedirler. İkiliklerin bir tarafına sağlanan ayrıcalıklar ise yanlış bilgiye yol açmaktadır (Cevizci, 2002, s.407).

Kadınla erkek arasında kurulan ikilik, doğa ile kültür, duygu ile mantık arasında kurulan ikiliğin bir uzantısı olarak ortaya çıkmış görünmektedir. Kadın, doğa ile özdeş olandır.[8] Mantık, bilgi ve 'rasyonel' olandan ayrı tutulmakta, duygular düzlemine yerleştirilmektedir. Buna karşılık erkek, doğayı dönüştürecek kültürü, bilgiyi, aklı temsil etmektedir. Zıt kutupları

---

[6] Bacon cinsel eğretilemelere sık sık başvurmaktadır. Örneğin gayesel nedenleri kısır bakirelere benzetmektedir (Weber, 1991, s.209).

[7] Bacon'a göre insan zihnini yeni baştan düzenlemek, bilimi tamamiyle yeni bir temel üzerine oturtmak gerekmektedir. Doğayı kavramak için kitapları, önceki fikirleri, okulu, hâkim otoriteleri bir kenara bırakarak, iyi bir gözleme yönelmek gerekir. "İnsan hâkimi ve yorumlayıcısı olduğu tabiatı hem nesneleri hem de zihni inceledikten sonra ve yaptığı gözlemler kendisine izin verdiği ölçüde anlayabilir ve onunla baş eder. Aksi halde ne daha fazlasını bilir ne de daha fazlasını yapabilir" (Bacon, 1999, s.7). Deneysel metodun ve bilimin yaratıcısı kabul edilen Bacon, bilimin XVI. yüzyılda kaydettiği ilerlemelerin etkisindedir.

[8] Leonore Davidoff kadınların âdet görme, çocuk doğurma, emzirme gibi fizyolojik süreçlerle daha uzun bir süre boyunca daha fazla ilişkili olmasının, doğaya erkeklerden daha yakın oldukları düşüncesine yol açtığını belirtmektedir (Davidoff, 2002, s.150).

oluşturan bu ikilikler aynı zamanda hiyerarşik bir yapılanma içindedir. Kültürün doğa karşısında bir ilerleme olduğu ve doğadan üstün olduğu varsayılmakta; mantık, duygudan çok daha fazla değer görmektedir.[9]

Öte yandan feminist epistemolojinin bilginin oluşumuna yönelik can alıcı vurgusu, bilginin belirli bir toplumsal bakış açısından inşa edilmekte ve belirlenmekte olduğudur. Bilginin erkekler tarafından oluşturulması, bilgiyi doğa ya da kadın üzerinde egemenlik kurmanın önemli aracı haline dönüştürmektedir. Bu anlamda geleneksel ikilikleri karşıtlıklar olarak görmekten vazgeçip, bu kutuplar arasındaki ilişkiyi -örneğin öznellik ile nesnellik, akıl ile duygu arasındaki ilişkileri- doğru değerlendirmek gereklidir. Buna bağlı olarak bilgide duygunun, öznelliğin ve bedenin rolünün ciddiye alınması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Nitekim akıl, duygu, nesnellik özellikleri erkek ya da kadınlara has, kendilikler ve özellikler değildir.

'Erkek akıl'la vurgulamak istediğimiz aklın erkeklere yönelik olarak ve erkeklere özgü bir biçimde, erkekler tarafından oluşturulduğudur. Bu bağlamda önemli gördüğümüz bir noktayı açıklığa kavuşturma ihtiyacı duyuyoruz. Aklın 'kadınsılaştırılmış' bir biçimini oluşturmayı ya da akla yeni bir kadınsı alternatif yaratmayı amaçlamadığımız gibi, bu tür çabaların kadın-erkek ayrımını yeniden ürettiği için geriletici olduğunu düşünüyoruz. Kadınsı olanı onaylamaya veya belirlemeye girişmek, varolan eşitsizlik bağlamında kendine özgü tehlikeler taşır. Feminist çözümlemelerde biyolojik ayrım sorununun bir kadın erkek ilişkileri açıklamasına yerleştirilmesi önemlidir ancak biyolojik indirgemecilik çok tehlikelidir. Gerileticidir; feminist kültürler arası çalışmanın ilk zaferlerinden biri olan biyolojik cinsiyet ile toplumsal bir kategori olan cinsiyet (*gender*) arasındaki ayrıma vurgu yapılmasının kendisi, erkek egemenliğinin inşasında doğurgan biyolojinin rastlantısal rolüne yapılan vurguyla tehdit edilir. Böyle bir çözümleme pratikte dişil olduğu varsayılan özellikler ve ilkelerin feminist yüceltilmesine, kadın ve erkekler için ayrı dünyalar iddiasına kadar gidebilir (Barrett, 1995, s.19).

'Erkek' rasyonel aklı simgelerken, kadının rasyonel olmayanı simgelemesi, toplumsal işbölümünde karşılık bulmaktadır. Buna göre erkek etken

[9] Kamla Bhasin bu ikilikleri şöyle sıralamaktadır: Beden/akıl, doğa/kültür, duygu/mantık, özne/nesne, özel/kamusal. Bhasin beden, doğa, duygu, özne, özelin kadına, akıl, kültür, mantık, nesne, kamusalın erkeğe özgü görüldüğünü aktarmaktadır. Bu sıralama yalnızca zıt kutupları ifade etmemekte, bunlar arasında aynı zamanda bir hiyerarşi olduğu da kabul edilmektedir. Kadınlar üreme özelliği ile (doğa gibi) vücut iken erkekler doğayı işleyip onu kültüre dönüştüren, düşünen varlıklardır yani akıldır. Bu nedenle de erkekler doğaya baskın ve üstündürler, onu kendi egemenlikleri altına alabilirler (Bhasin, 2003, s.13).

iken kadın edilgen bir formu temsil etmekte; erkek 'aklı' ile toplumsal örgütlenmenin hem kurucusu hem de 'akıl' gerektiren 'iş'lerin uygulayıcı haline gelmektedir.[10] İşler 'kadın işi' ve 'erkek işi' olarak ayrılıp, tanımlanırken; işin yeri, için teknolojisi, eğitim ve emek piyasaları da cinsiyetçi ayrımda temellenir.[11]

Toplumsal ilişkiler bağlamında erkek bir 'erkek' olarak daha mükemmel olurken, kadın 'eş' ve 'anne' olarak mükemmelleşir. Kadına yüklenen asli görev, çocuk doğurma, çocuk yetiştirme, ev işleridir. Ev dışındaki alanlarda üretime katılan kadınlar ancak erkeğe yardımcı rolleri üstlenebilirler. Kadına yardımcı, edilgen rolün verilmesi, kadının rasyonel olmamasıyla ve yaratılışının eksikliğiyle ilişkilendirilmektedir.[12] Erkek işlerindeki eksiklikleri kadınsı olan ile tamamlayarak gerçekleştirme, aynı zamanda kadınların baskı altına alınmasına büyük ölçüde hizmet eder. Erkek kadını yapmak istediği, yapacağı işlerde 'yardımcı' kılarak bir yandan da kontrol altında tutabilir.

Son bir noktaya daha dikkat çekmek istiyoruz. Çağlar boyunca bilginin oluşturulmasında ve geliştirilmesinde kadının dışlanması ve günümüzde toplumsal işbölümünde kadının ev içi emeğinden sorumlu olması, kadınla erkek arasındaki tahakküme dayalı, eşitsiz ilişkinin bir sonucu olarak görülmelidir. Kadınlar bilgi üretimi alanlarından ahlâki, kurumsal mekanizmalarla dışlandıkları içindir ki bu alanlarda fazla varlık gösterememişlerdir. Bu süreçte çok önemli bir olguyu gözden kaçırmamak gerekir. Ev işleri, çocuk bakımı gibi 'rasyonel olmayan' işlerin kadınlara yüklenmesi, erkeklere 'rasyonel' işlerle uğraşabilmek için gerekli zamanı da yaratmıştır.[13] Er-

---

[10] Rönesanstan beri kadınlara kapılarını kapayan tıp ve cerrahi gibi meslekler, XVII. ve XVIII. yüzyılda tümüyle erkeklerin eline geçti. İngiltere'de ebelik yalnız yoksul kadınların yapabilecekleri bir iş oldu. Bu dönemde küçük aile işletmelerinin ortadan kalkmasıyla cinslerarası rekabet ağırlaştı ve o tarihe kadar kadınlara açık bir iş olan birahane işletmeciliği ve mum üretimi kadınların elinden alındı (Michel, 1984, s.71).

[11] "...cinsiyete dayalı işbölümünün kurulması, yalnızca işin insanlara bölüştürülmesinden ibaret değildir. Aynı zamanda işin tasarımını da içerir" (Connell, 1998, s.144).

[12] Ortega'ya göre kadın erkekten farklı olmaktan çok, erkekten *eksiktir* ve kadının eşitlik hevesi sadece boşuna bir heves değil, aynı zamanda gerçekçi olmaktan da uzaktır. Kadın kendi misyonunu en iyi erkeğe göre tanımlanan konumunu kabul ederek yerine getirebilir: "Kadının kaderi erkeğin görüş alanı içinde olmalıdır" (Aktaran Collin, 2005, s.244).

[13] Virginia Woolf *Kendine Ait Bir Oda*'da bir kadının Shakespeare'in çağında, Shakespeare'in oyunlarını yazmış olabilmesinin her bakımdan tümüyle olanaksız olduğunu belirtir. Woolf Shakespeare'in Judith adında hayali bir kız kardeşi olsaydı,

kek egemen bilgi kadınların bilgiden uzak konumunu yeniden ürettiği gibi, aklın da erkekle özdeşleştirilmesi yanılgısının sürmesine hizmet etmiştir. Eğer insani etkinlik alanlarının tamamı -hem geleneksel olarak özel alanla eşleştiren besleyip büyütme işleri, hem de bugüne kadar kamusal alanı işgal etmiş olan etkinlikler- özgürce herkese açık olsaydı, cinsel farklılığın araştırılması, kadınları ve erkekleri aynı şekilde sakatlamış olan düzgü ve kalıpları yayma tehlikesiyle daha az yüklü olabilirdi (Llyod, 1996, s.135).

Buraya kadar anlattıklarımızdan kadınların tarih boyunca yazgısına boyun eğdiği ve ev kadınlığının dışında herhangi bir uğraş edinmediği gibi, böylesi uğraşları edinmek için bir istek duymadığı sonucu çıkarılabilir. Bu yanlış düşünceyi bertaraf etmek için kadınların tarihinin sadece baskı altına alınışlarının tarihi olmayıp, "…bugüne değin gün ışığına yeterince çıkarılamayan, baskı altına alınma[ya] ve eve kapatılmaya direnişlerinin de tarihi..." (Michel, 1984, s.160) olduğunu da belirtmek gerekir.

Andrée Michel (1984) tarih boyunca pek çok biçimde bireysel çabalar yürüten, bilim ve sanatta ilerleyen, erkek egemenliğine karşı direnişi örgütleyen kadınlar içinde adı bugünlere kadar kalabilmiş birçok kadını anar. Örneğin İtalya'nın Ortaçağın başından beri bilimle uğraşan kadınlara en sık rastlanan bölge olduğuna dikkat çeker.[14] O dönemde İtalya, Fransa ve Viyana'da birçok kadın, ressam olarak ün kazanmıştı. Öte yandan bu kadınların çoğu sanatçıların kızları, eşi ya da kız kardeşleriydi ve babalarının, kocalarının ya da erkek kardeşlerinin atölyelerinde yetişmişlerdi.

Kadınların uğraşıları bilim ve sanatla da sınırlı değildi. XVII. yüzyılda 'kadınların erkekler kadar özgür, mutlu ve ünlü olabilmesini' talep eden Newcastle düşesi, Michel'in örnek verdiği erken dönem 'feminist' kadınlardan biridir. Bir diğer örnek olarak Mary Wolstonecraft'u anabiliriz;

Shakespeare gibi yetenekli olmasına karşılık, bir yazar olmasının nasıl engellerle karşılaşacağını kurmaca bir hikâye içinde göstermeye çalışır : "[Judith erkek kardeşiyle] aynı ölçüde maceracı, yetenekli ve dünyayı tanımak için aynı ölçüde yanıp tutuşuyordu. Ama okula gönderilmedi. Horace ve Virgil okumak bir yana gramer ve mantık okumak gibi bir olanağı dahi yoktu. Arada bir eline bir kitap, belki erkek kardeşininkilerden birini alıp birkaç sayfa okuyordu. Tam o anda annesi ya da babası içeriye girip çorapları yamamasını ya da pişen türlüye bakmasını ve kitap kağıtla oyalanmamasını söylüyordu" (Woolf, 1992, s.54-55).

[14] XVIII. yüzyılda Bologna Üniversitesi'nde fizik, matematik ve anatomi hocalığı yapan üç kadın çalışmalarıyla tüm Avrupa'da ünlenmiştir. Bu kadınlardan matematik çözümleme üzerine yazdığı kitapla Fransız Bilimler Akademisi'nin övgüsünü alan Maria Agnesi (1718-1789), kadın olduğu için Akademiye kabul edilmemiştir (Michel, 1984, s.82).

Mary 1792'de yayınladığı *Kadın Haklarının Savunusu* (*Vindication of the Rights of Women*) adlı feminist makalesiyle -kendisinden 150 yıl sonra Simone de Beauvoir'ın yapacağı gibi- Rousseau'nun kadınlara yüklediği rolü eleştirmiştir (Michel, 1984, s.73-80).[15]

Örnekler çoğaltılabilir. Burada vurgulamak istediğimiz uzunca bir dönem boyunca kadınların bilimden, sanattan, toplumsal üretimin pek çok alanından dışlanmış olduklarıdır. Kadınlar bütün bu alanlarda varolma mücadelesi vermişlerse de, hemen her durumda erkeklerin direnciyle karşılaşmışlardır. Bu direnç kimi zaman rasyonel bilgi kavramında gizlenmiş, kimi zaman ahlaki kısıtlamalar biçimine bürünmüş, kimi zaman yasa biçimini almış, kimi zaman da doğrudan şiddete dönüşmüştür.

Toplumsal Cinsiyetler: Kadın ve Erkek Olmak

Erkek ile kadın arasındaki ikilik toplumsal cinsiyet (*gender*) kavramına referansla yorumlanabilir. Toplumsal cinsiyet, dişi (*female*) ve eril (*male*) olmayı belirleyen 'cinsiyet'e (*sex*) karşı oluşturulan bir kavramdır. Cinsiyet biyolojik olarak belirlenmekte, toplumsal cinsiyet toplumsal olarak oluşmaktadır. Toplumsal cinsiyet erkeklerin ve kadınların öznel kimliklerinin toplumsal kökenlerine işaret etmektedir. Böylece toplumsal cinsiyet, *cinsiyetli bir bedene yüklenmiş toplumsal bir kategoridir* (Scott, 2005, s.24).

Toplumsal cinsiyet kavramı bir yandan ayrımcı, eşitsiz, baskıyı içeren, hiyerarşik olarak yapılanmış toplumsal düzene işaret eder. İktidarın erkek/erkeklik ile temsil edildiği ve erkeğin 'otorite' olduğu bu toplumsal sistemi sorgulamanın olanaklarını yaratır.[16] Diğer yandan bu toplumsal ilişkinin taraflarına ve bu grupların psikolojik ve davranışsal özelliklerine gön-

---

[15] Rousseau'ya göre, kadının doğaya yakınlığı kendisini bir ahlaki örnek haline getirirken, yurttaşlıktan dışlanmasının gerekçesini hazırlamaktadır. Kadınların eve hapsedilmesi bir yandan kadınların tutkularının sivil hayata vereceği zararın kontrol altına alınmasını sağlamakta, diğer yandan da onu insanlığın refahının önemli bir boyutu olarak korumaktadır. Rousseau, tutkuları olduğu gibi annelikte simgeleşen erdemleri de kamusal alan için bir tehdit olarak görmektedir. Rousseau erkekleri iyi bir yurttaş yaparken, kadınları da iyi bir birey yapmaktadır. Böylece kadın özel alanın bir öznesi haline dönüşürken, erkek kamusal alana dahil olmaktadır (Lloyd, 1996, s.101-104).

[16] "Otoriteyi meşru iktidar olarak tanımlayacak olursak, toplumsal cinsiyeti barındıran iktidar yapısında, otoritenin erkeklikle genel bağlantısının ana eksen olduğunu söyleyebiliriz. Ama bu, ikinci bir eksenle hemen karmaşık ve kısmen de çelişkili bir hale getirilmektedir: Bazı erkek gruplarının sahip olduğu otoritenin yadsınması veya daha genel bir biçimde, temel toplumsal cinsiyet kategorileri içerisinde otorite ve merkezde olma hiyerarşilerinin kurulması" (Connell, 1998, s.153).

derme yapar. 'Kadın gibi davranmak', 'erkek olmak', 'kadın işi', 'erkek cesareti' gibi. Yumuşaklık, itaat, duygusallık vs. kadına yüklenirken; erkek, özgür, güçlü, mantıklı vs. olandır. Kavram cinsiyet rollerinin, yani kadınlık ve erkekliğin (*femininity* ve *masculinity*) verili, sabit kategoriler olmadığını ve eşitsiz, baskıcı toplumsal ilişkilerin tarihdışı, verili bir biçimde yapılanmadığını gösterir. Bu kategorilerin tarihsel ve toplumsal ilişkiler yoluyla kurulduğunu ve bu nedenle dönüştürülmesinin olanaklılığını ortaya koyar.

Toplumsal cinsiyet kadınlık ve erkeklik kategorilerinin dönüşmesinin olanaklılığını gösterirken, kavramın yarattığı cinsiyet/toplumsal cinsiyet ikiliği bir takım sorunları da beraberinde getirir. Cinsiyet/toplumsal cinsiyet ikiliği, anatomik farklılık, yani biyolojik cinsiyet üzerinde toplumsal olarak kurulan toplumsal cinsiyet kavramını işaret eder. Bu durumda kadınlık ve erkekliğin oluşması zaten verili ve 'doğal' bir yapı gerektirir. Yani biyolojik cinsiyet toplumsal cinsiyetin temelini oluşturur. Bu durumda cinsiyet farklılığı, üreme işlevinde temellenen bir ikili karşıtlık olarak sunulur.

Biyolojik cinsiyet/toplumsal cinsiyet ayrımı aynı zamanda doğa/kültür ayrımını yeniden üretir. Toplumsal cinsiyet, verili bir biyolojik cinsiyet üzerinde temellendiği için, en temel sorunlardan biri, toplumsal cinsiyet anlayışında cinsiyet farklılığının doğal olduğunun varsayılmasıdır. Bu farklılık, toplumsal süreçte 'toplumsal cinsiyet' olarak ortaya çıkar. Bu anlayış bedenimize ait bilgilerimizin kültürel olarak üretildiğinin görmezden gelinmesine yol açmaktadır. Bedene bağımsız bir belirleyicilik yüklemektedir.

Toplumsal cinsiyetin kullanılmasında bir dizi kafa karışıklığı giderilememiştir. Toplumsal cinsiyetin oluşumuyla ortaya çıkan farklılıklarla, cinsiyet farklılıkları sıkça karıştırılır. Buna en iyi örnek, annelik kimliğiyle ilişkili bazı pratiklerde ortaya çıkmaktadır. Annelik pratikleri tarih dışı, 'doğal' pratikler midir; yoksa tarihsel ve kültürel olarak oluşmuş toplumsal cinsiyet farklılıklarına mı işaret ederler?

Kavram, kadınlara özgü olduğu kabul edilen özelliklerin, davranışların ve hissiyatların toplumsal olarak kurulduğunu söylediği ve değişebileceğini gösterdiğinden, kadınlara has özelliklerin feminizm için ufuk açıcı olanaklar yarattığını düşünen kimi feministlerce eleştirilmektedir. Bu görüşlere, erkeklerin 'biyolojik olarak saldırgan', ya da 'doğal olarak tecavüzcü' oldukları görüşü; 'metafizik farklılık görüşü'; besleyip geliştirici kadınların dünyayı erkeklerin savaşlarından ve teknolojiden korumaları gerektiği görüşü örnek gösterilebilir (Connell, 1998, s.102). Bu anlayışa göre yumuşaklık, duygusallık, sakinlik vs. gibi 'dişil' özellikler muhafaza edilmeli ve sertlik, rasyonellik, saldırganlık gibi 'eril' özelliklere karşı savunulmalıdır. Kadın/erkek, dişil/eril ikiliğini yeniden üreten bu anlayışta kadınlık ve erkeklik

biyolojik olarak belirlenen bedensel farklılıklar olarak açıklanmakta ve kadınsı pratiklerin özgüllükleri vurgulanarak, yüceltilmektedir.

Bu kafa karışıklıklarının sonucunda toplumsal cinsiyet kavramı bir yandan biyolojik cinsiyet ayrımında temellendiği ve bu biyolojik zemini yeniden ürettiği için biyolojizme düşme tehlikesini barındırır. Diğer yandan kavram feminizm içinde kadınsı pratiklerin özgüllüklerini dikkate almadığı için eleştirilmektedir. Bu durumda kavramdan vazgeçmek mi gerekir? Gülnur Acar-Savran'ı izleyerek (2004, s.240), biyolojizmden uzak durarak ve kadınsılık/erkeksilik bölünmesini yeniden üretmeyecek bir biçimde, toplumsal cinsiyet ikiliğini kullanmanın mümkün olduğunu söyleyebiliriz: biyolojiyle kültürü, doğayla tarihi birbirinden koparmayan, bu ikisi arasında ilişkiyi dışsal olarak kurmayan bir yöntemle cinsiyet/toplumsal cinsiyet ikiliğini tasarlamak olanaklıdır.[17]

Böylesi bir toplumsal cinsiyet tanımlamasından hareketle, tarih dışı olarak kabul edilen kadınların ezilmesine dönerek, bu ezme-ezilme ilişkisinin maddi zemini olan, kadının görünmeyen emeği olarak ifade edebileceğimiz ev içi emeğini incelemeye geçebiliriz.

Toplumsal cinsiyet toplumsal üretimi bir bütün olarak etkilese de, belirli bir üretim tarzıyla özgül bir ilişki içerisindedir. Patriarkal ilişkiler ve toplumsal cinsiyet özgül insan emeği (tipik olarak kadın) biçimleri için toplumsal bağlamı biçimlendirir: çocuk doğurulması ve yetiştirilmesi ve yetişkin erkeklerin beslenmesine adanan emek.[18]

---

[17] "Beden hiç kuşkusuz, toplumsal cinsiyeti barındıran süreçlerin bir parçasıdır; ama öyleyse beden her tür toplumsal pratiğin de parçasıdır. Doğal dünya ise sözgelimi emek süreci ve bir araç olarak bedenin işlevi aracılığıyla sınıf ilişkilerinin bir parçasını oluşturur. Ama bu durum sınıf ilişkilerinin tarihsel olmasını engellemez. Aynı şekilde bedenin, cinsellik aracılığıyla toplumsal cinsiyet ilişkilerine dahil olması da toplumsal cinsiyetin tarihselliğini görmemizi engellemez" (Connell, 1998, s.114).

[18] Ferguson ve Folbre (1981, s.317), sadece emek sürecinin önemini vurgulamak için, cinsel-duygulanımsal üretim, (*sex-affective production*) kavramını kullanırlar. Bütün toplumların çocuk doğurmayı, yetiştirmeyi, beslenmeyi ve cinsel ve duygulanımsal açıdan insani ihtiyaçların giderilmesini organize etme biçimleri vardır. Yazarların üretim süreci olarak tanımladığı süreçte üretimden kastettikleri –kullanım değerleri yaratan amaçlı insan emeği- yiyecek ve giyinme gibi dokunulabilir mal üretiminden öte bir şeydir. Çocuk doğurma ve yetiştirme, duygulanım, bakım, cinsel doyum sağlama, hepsi toplumsal kullanım değerleridir. Bu işlere adanan emek, kavramsal önemlilik derecesinde, diğer emek biçimlerinden daha aşağı değildir. Cinsel-duygulanımsal üretim, basitçe patriarkanın üzerinde yükseldiği zemini oluşturmaz. Herhangi bir patriarka analizi, psikolojik, kültürel, politik ve etkili olabilecek diğer faktörleri tamamıyla entegre etmelidir. Bununla birlikte herhangi bir patriarka ana-

Ev işlerinin kadınlara yüklenmesi, kadınlara özgü olduğu kabul edilen özellikler ve pratikler çerçevesinde meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Bir kere 'erkek aklı' ev işinden daha 'önemli' işlerde/alanlarda bir uğraş edinecektir. Ayrıca 'annelik', 'duygusallık', 'sevecenlik' gibi kadınsı olduğu düşünülen özellikler, çocukların, yaşlıların, hastaların bakımının kadınlara yüklenmesinin en temel gerekçesi olarak karşımıza çıkmaktadır.[19] Yemeklerin aşkla hazırlanması, çamaşırların sevgiyle yıkanması kadının ev içinde harcadığı emeği görünmez kılmaya hizmet etmekle kalmaz, aynı zamanda bu işlerin kadınlar tarafından yapılmasının ideolojik zeminini hazırlar.

Ev işinin incelenmesinden önce bir diğer önemli konuya değinme ihtiyacı doğmaktadır. Felsefede karşımıza çıkan, tarih ve kültür içinde değişen ve farklı içerikler kazanan kadınlar ile erkekler arasında kurulan bu ikilik özel alan/kamusal alan ayrımının inşasına nasıl etkide bulunmaktadır?

Kadınların Kamusal Alandan Dışlanması: Kamusal Alan/Özel Alan

Egemen felsefi alanda görülen özel alan ile kamusal alan arasındaki ikilik ve karşıtlık feminist eleştiriyi özel alanın ve -mahrem alana itilmiş- erkek ile kadın arasındaki ilişkilerin tekrar sorgulanmasına götürmüştür. Özel alanda yaşananlar gerçekten her kadının kendi özelinde yaşanan ilişkiler midir, yoksa belirli bir toplumsallığa mı karşılık gelmektedir?[20]

Kadının doğaya yakınlığı ya da kadınların duygusal zekâya yatkınlığı argümanının kamusal alan/özel alanın bölünmesinde oynadığı role değinmeden önce bir kez daha egemen paradigmalara göz atalım. *Principa*

---

lizi, kadınların yerine getirdiği özgül emek biçimini içermelidir ve bu biçimlerin emek olmadığını ileri süremez (Ferguson ve Folbre, 1981, s.318).

[19] R.W.Connell Ann Curthoys'tan aktararak, küçük çocuklara bakmanın, erkeklere uygun bir iş olmadığı görüşünün ne denli yaygın kabul gören ve derinlere kök salmış bir düşünce olduğuna dikkat çekmektedir. Connell erkeklerin işbölümünde daha fazla denetime sahip olmasının, çocuk bakımı işini üstlenmeme yönündeki ortak seçimlerinin, erkeklerin çıkarlarının egemen tanımını yansıttığının ve aslında egemen gücü korumalarına yardımcı olduğunun altını çizmektedir (Connell, 1998, s.149).

[20] Gülnur Acar-Savran'ın Türkiye'de feminizm deneyimine dair saptamaları bu sorulara bir yanıt niteliğindedir: "Özel alan ile kamusal alanın birbirinden koparılarak birbirleriyle karşıtlık içinde tanımlanmasını sorgulayan feminist eleştiri ışığında kendi hayatlarını anlamaya ve tahlil etmeye girişmişlerdi. Bu tahlilde onları yönlendiren anlayış, özel alanda yaşanan ve kişisel olarak nitelendirilen sorunların bütünlüklü bir toplumsal egemenlik sisteminin çeşitli yüzeyleri olduğuydu. Özel alana bu şekilde bakmak, salt 'kişisel', 'duygusal', 'psikolojik' ve giderek 'doğal' gibi görünen şeylerin yeniden adlandırılması, erkek egemenliği ve baskısı ile bir arada yeniden kavramlaştırılarak doğallıktan arındırılması anlamına geliyordu" (Acar-Savran, 2004, s.97-98).

Mathematica (Matematik İlkeleri, 1687) adlı eserinde Sir Isaac Newton, aydınlanma çağının paradigması olacak görüşünde tüm evrenin matematik kurallarla yönetildiğini söyler. Bu kuralların tümü, evrensel çekim kanunları olarak adlandırılabilecek tek bir kurama indirgenebilir. Eğer fiziksel dünya, insan aklı ile anlaşılabilen basit kurallarla düzenlenebiliyorsa, o zaman estetik, etik ve politik dünyalar da bu kurallara göre düzenlenmelidir. Newton'un paradigmasına göre, akla ve mekanizmanın matematiksel ilkelerine uygun olarak işlemeyen şeyler, ikincil, yeterli olmayan, gerçekten uzak ve adlandırılamaz öteki olarak kabul edilir. Erkek liberal düşünürlerin bakış açısına göre kadın, bu ikinci kategoriye girmektedir. Siyaset felsefecileri, ancak akıl pratiği aracılığıyla anlaşılabilen, -her bireyin doğuştan gelen doğal haklara sahip olduğu ilkesinde görüleceği gibi- mutlak doğal hakların önsel olarak varolduğu fikrini geliştirmişlerdir (Donovan, 2001, s.17).

Josephine Donovan'a göre insan aklının üstünlüğü ve gerçeğin tüm yönlerine hükmetme hakkı olduğu iddiası, mutlak kibire ve küstahça gurura hatta tek bir türün yani erkeklerin şovenizmine götürür. Çünkü doğal olarak insan (erkek) aklı ile övünen düşünceye göre akıllı varlıklar, yaratılışın efendileridir ve akıldan yoksun kalanlara yani kadınlara, insan olmayan varlıklara ve dünyanın kendisine aklı götürme hakları vardır (Donovan, 2001, s.19).

İlk bölümde belirttiğimiz aklı erkeğe, akıl-dışılığı kadına bağlayan egemen erkek düşüncesi, bir başka ikilik olarak kamusal alan/özel alan bölünmesini yaratmıştır. 18. yüzyıldan itibaren yaşanan tarihsel dönüşümler -sanayi devrimi- kadını özel alanda tecrit ederek, işyeri ile ev mekânını birbirinden ayırmıştır. Makineleşmiş fabrikalar ve işbölümünün gelişmesi, geçimlik ve zanaatkâr üretimin çökmesiyle birlikte kamusal dünya, evin özel dünyasından hiç olmadığı kadar net biçimde ayrılmıştır. Bu gelişmeler akılcılığı kamusal alanla, akıl dışılığı ve ahlâkı özel alanla ve kadınla özdeşleştiren aydınlanma düşüncesini desteklemiştir.

Kadının doğaya yakınlığı ya da kadınların duygusal zekâya yatkınlığı argümanının kamusal alan/özel alan bölünmesinde önemli bir yeri olduğu görülmektedir. 17. yüzyılın öncesinden başlatılabilecek ve 18. yüzyıl sonrasında da devam eden düşünceye göre, kadının eş ve anne olarak evine ait olduğu varsayımı evrensel bir kabul halindedir. Bugün bu düşüncenin -Türkiye'nin olduğu gibi- dünyanın da pek çok bölgesinde kabul gördüğü bilinmektedir. 'Gelişmiş' denilen ülkelerde muhafazakâr politikalarla birlikte ev ve aile yüceltilirken, kadının asli görevleri -ev kadınlığı, annelik- sık sık hatırlatılmaktadır.

Bu anlamda kamusal alan/özel alan ayrımı tarihsel olarak bir gerçekliğe işaret etmektedir. Özel alan ile kamusal alanın birbirinden ayrı alanlar olduğu ileri sürülerek kavramlaştırılması diğer yandan özel alan ile kamusal alan arasındaki bağlantıların üzerini örtmeye yaramakta; aynı zamanda bu kavram çifti kadınları eve, erkekleri kamuya mal eden ikiliği yeniden üretmektedir. "...kamusal/özel bölünmesi, hem kadınların tâbi konumlarının bir *açıklaması* olarak, hem de o konumu inşa eden bir *ideoloji* olarak ikili bir rol oynadı" (Davidoff, 2002, s.190).[21]

Yukarıda da ifade edildiği gibi özel alan ile kamusal alan ikiliği ve bu iki alan arasında kurulan hiyerarşi ilişkisi feminist politikanın önemli hareket noktalarından birini oluşturmaktadır. Feminizm için politikanın olanaklılığı ise bu ikiliğe karşı çıkış ile sınırlı değildir. Politik tavır, bu ikiliklerin 'doğallıklarından' arındırılarak belirli bir toplumsal ilişki içerisine yerleştirilmesini ve kadınlar ile erkekler arasındaki hiyerarşik ilişkinin bir adım daha ötesine geçerek, bu ilişkinin maddi temellerinin ortaya konulmasını gerektirmektedir.

Kamusal alan/özel alan ayrımının işaret ettiği gerçek durumu deşifre etmenin ve bu ayrımın maddi temellerini araştırmanın varacağı sonuç, kadınların kurtuluşunun kamusal alana çıkmalarıyla sağlanacağı düşüncesiyle de sınırlı değildir elbette. Kadının kamusal alana katılımını desteklerken, kamusal alanın kendisinin de cinsiyetçi bir yapılanma içerisinde olduğunu gözden kaçırmayan ve kadınların kurtuluşunu kamusal alan/özel alan ikiliğine hapsetmeyen bir bakışa ihtiyacımız olduğu açıktır.

Burada önemli olan noktalardan birisi, özel/kamusal ikiliğinin evrensel ve tarihsiz yorumlanmasından kaçınarak[22], bu ikiliğin tarihsel süreçlerde aldığı biçimlerin ortaya konulmasının gerektiğidir. Bu farklılığın ifade

---

[21] Acar-Savran'ın Harris'ten aktardığı şu sözler dikkat çekicidir : "...kamusal ya da toplumsal dünyadan ayrı kendine özgü bir alanın oluşması bazı kadınların gerçekten etkin bir biçimde denetlenmesinin yoludur da" (Acar-Savran, 2004, s.105).

[22] Erken modern dönemi inceleyen tarihçilere göre kamusal alan ile özel alan arasındaki bir ayrılık belirgin bir form olarak söz konusu değildir. Davidoff bu yoruma katılmakla birlikte erken modern dönemlerde kamusal mekân olmasa bile kamusal alan nosyonunun mevcut olduğunu söylüyor: "En azından eski Yunanlılardan beri bir kamusal mekân değilse bile kamusal alan nosyonu mevcuttu. Nancy Fraser'in bize anlattığı gibi '*public*-kamusal ile *pubic*-kasığa ait' sözcükleri arasında etimolojik bir bağlantının varlığı, 'bunun kamuda konuşmak için bir penise sahip olmanın bir zorunluluk olduğu gerçeğinin çarpıcı bir göstergesi oluşu', ayrıca '*testimony*-tanık olma' ile '*testicle*-testis' arasında da benzer bir dilsel bağlantının yansıması manidar olabilir mi?" Davidoff (2002, s.211).

edilmesi patriarkanın modern toplumlarda aldığı biçimi ortaya koymayı olanaklı hale getirecektir. Özel/kamusal ikiliği basitçe Batı dünyasının ikiliklerinden biri olarak, doğa/kültür, duygu/akıl, kadın/erkek ayrımlarına referansla anlaşılamaz. Toplumsal cinsiyetten hareketle ve patriarkanın günümüzde aldığı biçime referansla bugünkü özel/kamusal ayrımının niteliğini saptayabiliriz. Bugünkü koşullarda kamusal alanın tarifi ve kadınların kamusal alana 'görece serbest', buna karşılık eşitsiz katılımları dikkate alınmalıdır. "Kamusal alanın modern biçimde yapılaşmasında toplumsal cinsiyet oluşturucu bir unsurdur: Yurttaşlık, hak, mülkiyet, cinsiyet-yüklü ilişki biçimleri olarak oluşmuştur. Modern özel/kamusal ikiliği patriarkayı bir kalıntı olarak değil, yeni biçimiyle oluşturucu bir unsur olarak içerir (...) Modern özel/kamusal ikiliğinin bir özgüllüğü de, kadınların kapatılmasını değil, kamusal alana çıkışlarındaki eşitsizliği, asimetriyi açıklamaya imkân vermesidir" (Acar-Savran, 2002, s.268).

Özel/kamusal ikiliğinin bugünkü dünyadaki yerini ve işlevini, özgüllüğü içinde, kavrayabilmek ancak kavramlar dünyasına hapsolmadan üretim ve yeniden-üretim göz önüne alınarak olanaklıdır. Bu da kadının ev içinde harcadığı emeği karşımıza çıkarmaktadır.

Önemli gördüğümüz bir noktayı belirtelim. Ev işlerinin ayrılması ile kamu ve özelin inşası, aynı sürecin farklı ifadeleri gibi görünmektedir. Ancak bunların aynı olduğunu kabul ettiğimizde, toplumsal cinsiyetin üzerinde yükseldiği temel ayrımı, yani kadın-erkek ayrımını kabul etme tehlikesine düşebiliriz.[23] Bu ikilik işlevselmiş gibi görünse de, bir iktidar boyutu içermekte ve toplum düzenini ve iktidar konumlarını, ahlaki gerekçeler sunarak, yeniden üretmeye hizmet etmektedir.

Son olarak 'özel olan politiktir' vurgusunu hatırlatmadan geçmeyelim. Özel alanı politikleştirmek, özel alana özgü kabul edilen davranış ve pratiklerin erkek egemen olmayan bir bakışla yeniden kavramlaştırılmasını gerektirir. Bu bakış, toplumsal cinsiyet kavramına başvurarak açıklanan 'kadınlık' ve 'erkeklik' hallerini ve pratiklerini yeniden gözden geçirmeye yönelecektir. Böylece özel alana konu olan şeyler kamusal alana çekilecek ve annelik, cinsellik, duygusal olmak, sevgi, aşk, evlilik vs. bütün bu pratikler kadın olmanın 'doğal' sonuçları olmaktan çıkacaktır. Özel alanı politikleşti-

[23] "...bu düşüncelerin analitik ve betimsel olarak aynı şey olduğunu sanmak derin bir yanılgıdır. Ancak bazı benzerlikler ve sorunlar içermektedirler. Her şeyden önce, bunlar düalizm şeklinde kurgulanmaktadır, ayrıca örtük olarak toplumsal cinsiyet ayrımlarına dayanırlar, dolayısıyla erkek/kadın temel dikotomisini yeniden üretirler" (Davidoff, 2002, s.100).

rirken, özel alan/kamusal alan olarak, cinsiyetçi bir bakışla, cinsiyete göre bölünmüş bu ikili toplumsal yapının da ortadan kaldırılmasının, feminizmin perspektifi içinde olması gerektiğini belirtelim.

Kadınların Görünmeyen Emeği: Ev İçi Emek

Kadınların tabi konumunun kadınların ev içinde harcadığı emekle sınırlandırılamayacak kadar karmaşık olduğu inkâr edilemez. Kadının baskı altına alınmasına dair herhangi bir düşünce, kadınların hayatını etkileyen psikolojik, ekonomik, toplumsal ve politik görüngülerin bir çeşitliliğini akla getirir: ırza geçme, ensest, aile içi şiddet ve cinsel tacizden, düşük-ücret ve cinsel ayrımcı istihdam, eğitim ve iş kurumlarında ayrımcılık, cinsiyetçi işbölümü, ev içi emek ve ev ve iş talepleri arasındaki çelişkiler, yeniden-üretim işleri, politik kurumlarda kadının yetersiz temsiliyeti, patriarkaya kadar uzanan bir dizi görüngü sıralanabilir (Gimenez, 2005, s.16).[24]

Bununla birlikte kadının görünmeyen emeği, kadınlarla erkekler arasındaki eşitsiz ilişkinin ve kapitalist toplumda kadının ezilmesinin ve cinsiyetçi işbölümünün temel göstergelerinden biri olarak önem taşımaktadır.

Ayrıca ev emeğinin analizi kadınların tabiiyetinin 'ekonomi-dışı' görünmesine rağmen nasıl maddi bir temele dayandığını ve kapitalist toplumun ekonomi politiği ile olan ilişkisini göstermek için önemli ipuçları sağlamaktadır (Molyneux, 1992, s.92-93). Kadınların tabi konumunun en önemli sonuçlarından -ve göstergelerinden- biri kadınların ev içinde erkeklere sağladıkları hizmetlerde açığa çıkmaktadır. Ev içi emek, emekgücünün üretimi ve yeniden-üretimi, -yemek, temizlik, çocuk yetiştirme, yaşlıların bakımı- ve kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden-üretimi açısından merkezi bir işlev taşımaktadır.[25]

---

[24] "[Sorun], kadınların durumunun, geçmiştekine oranla çok daha radikal bir biçimde, ayrık yapılar içinde, çeşitlendirilmesinde yatar; bu yapılar birlikte karmaşık -basit değil- bir birlik oluştururlar… Bu, farklı ögelerin birliğinden oluşan, özgül bir yapı olarak görülmelidir… Anahtar yapılar şöyle sıralanabilir: Üretim, Yeniden-üretim, Cinsellik ve Çocukların sosyalizasyonu. Bunların somut bir kombinasyonu kadının durumunun 'karmaşık birliğini' oluşturacaktır; ancak her bir ayrık yapı verili bir tarihsel zamanda, farklı 'an'larda ortaya çıkar " (Mitchel, 1966, s.16-17).

[25] Ev içi emeği incelerken Lise Vogel'in dikkat çektiği sorunları gözden kaçırmamak gerekiyor: Ev işi analitik olarak kapitalist toplumdaki farklı sınıflarda aynı mı? Kapitalist olmayan toplumlarda ev işinin niteliği nasıl? Çocuk doğurma ve çocuk yetiştirme sorununa eğilinmeli ve ev işlerinin neden kadınlara kaldığı analiz edilmeli. Kadınların ezilmesi kapitalist toplumlara has olmadığına göre, bugünkü durumu, kadınların binlerce yıllık ezilmesiyle nasıl bağdaştırmak gerekir? Ayrıca ev emeğinin

Bugün, hangi sınıftan olurlarsa olsun kadınlar ev işlerinden sorumludur. Çoğu ailede ev işlerini kendileri yaparlar; evde bir yardımcının bulunduğu durumlarda ise yine ev işlerinin sorumluluğu kadınlardadır. Kadın her durumda 'evinin kadınıdır -evinin hanımıdır yani evhanımıdır-'.

Ev-içi üretimin kadınların sorumluluğunda olmasının maddi temelleri nasıl açıklanabilir? Çocuk ve yaşlıların bakımı, temizlik, yemek, çamaşır, bulaşık vs. kadınların ortak görevi addedilen ve sanki kadın olmanın doğal bir parçasıymış gibi görülen bütün bu işlerin, kadınlara reva görülen ve 'görünmez kılınan' bu emeğin görünür kılınması için öncelikle cinsiyetçi işbölümünün temellerini ortaya koymak gerekir.

Kadınlar ev emeği ile erkekler için birçok mal ve hizmeti sağlarlar. Kadınların sağladığı hizmetlerden öncelikle erkekler faydalanmaktadır. Kapitalist üretim tarzıyla birlikte ev ve işyerinin ayrılmasıyla kadınlar evlere hapsedilmiş, kadınların toplumsal üretime katkısı bu işlerle sınırlı tutulmuştur. Kadınların iş gücüne katılmasıyla ev işlerindeki konumları değişmez. Ev işlerinin organize edilmesinden yine kadınlar sorumludur.

Kadının ev içinde harcadığı emek erkeklere hizmet ederken, kapitalist toplumun yeniden üretiminde de temel işlevler taşımaktadır. Ev içi emeğin kapitalizme referansla ele alınması, kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinde ev emeğinin kadının sorumluluğunda olmadığı anlamına gelmez. Ev içi emeği sadece sermayenin bir fonksiyonu olarak gören düşünce, kapitalizm öncesi evin idealleştirilmesine dayanır. Feodal evlerde toplumsal üretime katkıda bulunan ev emeğinin özelleştirilmediği ve karı koca tarafından eşit bir ilişki içinde üstlenildiği ileri sürülür. Ayrıca kapitalizmde karşılaşılan şekliyle aile ideolojisinin o dönemde var olmadığı ya da kadınlar açısından bu denli ezici olmadığı kabul edilir. Feodal üretim ilişkilerinde birey yerine tüm aile halkı toplumsal üretken emekle ilişkilendirilir ve bu nedenle kadınların emeğiyle erkeklerin emeği arasındaki ayrım daha az keskindir (Barrett, 1995, s.169).[26]

Ev içi emek, kapitalist üretim tarzını önceki üretim tarzlarından ayıran iki özellik bağlamında kadının temel üretim alanı haline gelmiştir: ilk özellik büyük ölçekli üretime geçilmesiyle evle işyerinin ayrılmasıdır; ikincisi

---

maddi temeli ile kadınların ezilmesinde önemli rolü olan ideolojik ve psikolojik süreçler gibi görüngüler incelenmeli (Vogel, 1981, s.206).

[26] Dolayısıyla feodal evler hiçbir sınıfta, erkeklerle kadınlar arasında eşitlikçi değildi. Fakat kapitalizmin gelişmesi, bu ayrımları daha da keskinleştirdi. Kadınların ev içinde erkeklere bağımlılığı daha da arttı (Barrett, 1995, s.238).

üretkenliğin arttırılması için işbölümünün muazzam bir biçimde geliştirilmesidir. Bu dönüşümler çerçevesinde erkek fabrikalarda istihdam edilirken, kadınlar evlere hapsedilmiştir. Kadınların kapitalist koşullarda evde yaptıkları işlerle, kapitalizm öncesi dönemde yaptıkları işler arasında süreklilikten bahsedilebilir. Ancak, çok önemli bir farklılığı gözden kaçırmamak gerekir. Kadın emeği, emek-gücünün üretimi ve yeniden üretimi sürecinde taşıdığı işlev açısından kapitalizm çağında, önceki süreçlerden niteliksel olarak ayrılmaktadır. Sermaye, kendinden önceki bütün üretim biçimlerini ve toplumsal yapıları kendi işleyişine uyarladığı gibi (Marx, 1997, s.56), patriarkayı da dönüştürmüştür. Bu nedenle Marx'ın kapitalizmi analizi ve analiz yöntemi, kadınların baskı altına alınması ve bu bağlamda ev emeğinin incelenmesinde en önemli yol göstericidir.[27]

Wally Seccombe ev içi emeğin kapitalist toplumda iki yaşamsal gereksinimi karşıladığını yazar. Bu gereksinimlerden ilki emek gücünün yeniden üretimine yönelik gereksinimlerdir. Bu gereksinimler günlük temelde ve neslin devamlılığı temelinde olmak üzere iki türlüdür. Biri emek-gücünün üretiminin karşılanmasına, diğeri yeni nesillerin yeniden-üretimine yöneliktir ve çocuk yetiştirme, büyütme işini içerir. Ev içi emeğinin ikinci işlevi, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesinde önemli ideolojik rol oynamasıdır. Kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde aile ve özellikle kadın merkezi bir rol üstlenir. Çocuklarını örgütlenmiş işbölümü içinde uygun bir yere hazırlayan odur (Seccombe, 1974, s.14-15).[28]

Bu bağlamda kadınların tabi konumunun kapitalist ilişkilerden bağımsız olmadığı görülmektedir. Ancak bu tabiiyet ilişkisi kapitalizmi önceleyen patriarkal ilişkilere referans verilmeden de anlaşılamaz. Sonuç olarak ev emeği bir yanda kapitalizmle eklemlenmiş patriarkal ilişkilere, diğer yanda

---

[27] Martha E. Gimenez, Marx'ın kadınlara erkekler arasındaki eşitsizliğe çok değinmemiş olsa da, Marx'ın analizinin kadınların kapitalist toplumda ezilmesinin teorileştirilmesinde çok önemli olduğunu vurgulamaktadır. "Bu analizin temelini oluşturan en önemli ilkesi, kapitalizmin egemen üretim tarzı olduğu toplumsal formasyonlarda, üretim tarzının işlemesinin, toplumsal örgütlenmeleri (değişkenliğinin tarihsel sınırlarını koyar) ve insanların yeniden-üretiminin ya da ve yeniden-üretim tarzının ekonomik temelini belirlemesidir. Üretim tarzı, bu analiz bağlamında, emek, üretim koşulları ve üretim araçlarının, (yeniden üretim işlerinin yerine getirilmesi için maddi temel -biyolojik ve ekonomik-), yeniden üretim failleri arasındaki ilişkiler bağlamında, tarihsel olarak özgül bir kombinasyonudur" (Gimenez, 2005, s.19).

[28] Çocukluğunda erdemli bir kadın tarafından büyütülen ve yetişkinliğinde erdemli bir kadının hizmet ettiği erkekler, kamusal alana Doğa tarafından yönlendirilen akıl taşırlar (Lloyd, 1996, s.105).

patriarkanın olanaklarını kullanan kapitalist ilişkilere referans vermektedir. Bir yanda kapitalizmi önceleyen, kendine has dinamikleri olan ve kapitalist üretim koşullarında özgül bir *biçim* alan patriarkal ilişkiler; diğer yanda, kendinden önceki pek çok toplumsal biçimi -ve patriarkayı da- dönüştürerek kendi rasyonellerine tabi kılan, aynı zamanda kendisi de bu biçimlerce belirlenen kapitalist ilişkiler durmaktadır. Kapitalizm ve patriarka aynı şey değildir; ancak bütünüyle ayrık yapılar olarak da görülmemelidir. Sermaye patriarkayı dolayımlamakta ve karşılık olarak patriarka da sermayeyi dolayımlamaktadır.[29]

İşte bu dolayım, kendini ev içi emek ve aynı zamanda cinsiyetçi iş bölümünde ifade etmektedir. Öncelikle, ev işlerinden kadınların sorumlu olmasının şüphesiz kapitalizmden değil patriarkadan kaynaklandığı söylenebilir. Aynı zamanda kadının ev içinde harcadığı emekten asıl olarak erkeklerin faydalandığı da açıktır. Bununla birlikte ev içi emeğin, emek-gücünün yeniden üretimindeki işlevinden ötürü sermayenin çıkarına olduğu da görülmektedir. Kadının ev içindeki emeği sadece maddi niteliği olan ev temizleme, bulaşık yıkama vb. işlerini değil, bu işlerin yanı sıra çocuk ve yaşlıların bakımı, aile üyelerine moral destek, komşu, hasta ziyareti gibi aile üyelerine duygusal hizmet vermeyi de kapsamaktadır. Bu nedenle ev emeğinin içeriğinin kadınların duygusal, cinsel, ailevi etkinliklerine kadar genişletilmesi gerekmektedir. Böylece ister zora dayalı, isterse de sevgi ve aşk ilişkisi içinde olsun, ev işinin tek taraflı olarak ve kadınlar tarafından gerçekleştiriliyor olması çok daha görünür kılınacaktır.

Dolayısıyla kadınların ev içinde harcadığı emeğin birbiriyle içiçe geçmiş iki yönü göz önünde bulundurulmalıdır. Bir yandan ev emeğinden yararlanan erkeklerdir ve ev işlerinin kadının sorumluluğunda olmasının nedenleri patriarkal eşitsiz ilişkilere uzanmaktadır. Diğer yandan ev içi emek kapitalist toplumda emek gücünün üretimi ve yeniden-üretiminde önemli bir işlev üstlenmiş durumdadır.

Baş Düşman Kim?

Ev içi emekten asıl faydalananların erkekler olduğunu inkâr edemeyiz demiştik. Kapitalizmde evle işin keskin bir biçimde ayrılmasıyla birlikte erkekler işgücüne çekilmiş ve 'akla' dayalı işlerde istihdam edilmişlerdir. Kadınların payına ev içinde günlük gereksinimlerin karşılanmasına yönelik ürün ve hizmetleri sağlamak işi düşmüştür. Kadınların erkeklerle birlikte işgücüne katıldıkları durumda da kadınlar ev işlerinden sorumlu olmayı

[29] Patriarka toplumsal cinsiyet baskısının bağımsız sebebi olmadığı gibi, patriarkal baskı ilişkilerinde sermayenin önemli rolü de incelenmelidir (Harding, 1981, s.136).

sürdürmüşlerdir. 'Rasyonel' aklı temsil eden 'erkek'in, temizlik, yemek yapımı, çocukların bakımı gibi 'rasyonel olmayan' işleri üstlenmesini beklemek zaten hiç 'rasyonel' görünmemektedir. Felsefe tarihi boyunca en iyimser yaklaşımlarda kadın aklının erkek aklına yardımcı olabileceğinin varsayılmasına benzer biçimde, ev işlerinde erkek kadına, en iyi koşullarda, yardımcı olabilir.

Bu düşüncelerde ikili bir sorunla karşı karşıya olduğumuz açıktır. Bir yandan ev işleri değersiz görülmekte ve 'erkek işi' yanında ikinci plana atılmaktadır. Diğer yandan, birinciyle bağlantılı olarak, ev işleri kadınlara yüklenmektedir. Ev işinin, erkeklerin bu işlerden sağladıkları faydaların, bu işlerin kadın/erkek arasındaki iktidar ilişkisinin bir yansıması olmasının vs. ötesinde -elbette ki bunlarla ilişki içerisinde- ideolojik uzantıları olduğunu da gözden kaçırmamak gerekir. 'Kadın olmak', 'kadın gibi' nitelemeleri -bir anlamda homofobinin de etkisiyle-, toplumda bir aşağılama olarak görülmekte, 'kadın işi'nin erkekler tarafından yapılması kabul edilemez bulunmaktadır. Bunun karşısında kadınların da erkek işleriyle uğraşmasına tahammül yoktur. Kadın *elinin hamurıyla* erkek işine karışmamalıdır.

Ancak ilginç olan bir nokta, ev işlerinin metalaştığı durumlarda konumların farklılaşmasıdır. Pek çok feministin vurguladığı gibi bir lokantada yemek yapan aşçı saygıdeğer bir statü kazanmışken, evde yemek pişiren kadının bir itibarı yoktur. Büyük bir olasılıkla aynı aşçının evinde yemeği karısı pişiriyordur. Ayrıca kimse aşçıyı kadın işi yaptığı için aşağılamayı düşünmez.

Birçok feminist ev içi emekten erkeklerin yararlanıyor olmasına odaklanmış, kadının ev içinde harcadığı emeği patriarka ile ilişkilendirmiş ve ev içi emeğin kapitalist üretim açısından işlevini görmezden gelmiştir. En önemli temsilcilerinden birinin Christine Delphy olduğu bu bakış açısında kapitalist ilişkiden bağımsız, kendi başına bir varoluşa sahip olan patriarka anlayışı bulunmaktadır. Delphy'ye göre kadınların ezilmesinin ekonomik bir temeli vardır ve bu temel de ev içi üretim tarzıdır. Delphy patriarkal sömürüye dayanan ev içi üretim tarzını kapitalist sömürüye dayanan sınaî üretimden ayırır, birbirinden bağımsız iki üretim sisteminden oluşan bir toplum teorisi kurar. Kadınların erkeklere bağımlılığının sebebini ev içi üretim tarzıyla açıklar (Delphy, 1999, s.10).[30]

[30] Delphy Marksist yaklaşımların kadınlarla üretim arasındaki özgül ilişkilerin analizini yapmadığını ve kadınların ortak ezilmişliğinin sebeplerini açıklamadığını düşünmektedir. Bu yaklaşımlarda kadınların ezilmesi proletaryanın sermaye tarafından ezilmesinden türetilmekte ve patriarka kapitalizmden farklı bir sistem olarak

Özetle Delphy'ye göre ev içi üretimi bir üretim tarzıdır ve sömürü ilişkisine dayanır.[31] Ev içi üretim ilişkisinde tüm evli kadınlar erkekler tarafından sömürülür (Delphy, 1999, s.41). Yani erkekler kadınların artık-emeğine el koyar. Bu sömürü ilişkisinde kadınlar erkekler karşısında bir sınıf oluşturur. Patriarkal sömürü kadınların ortak, özgül ve temel ezilmişliğini oluşturur. Sonuç olarak ev içi emeği, kadınların karşılıksız emeği ile kapitalizm arasında bir ilişki değil, kadınlarla erkekler arasındaki bir ilişkidir. Kadınlar için 'baş düşman' kapitalizmden ziyade erkeklerdir (Acar-Savran, 2004, s.47).

Ev Emeği Kimin Hizmetinde?

Ev emeğinin kapitalist üretim tarzındaki işlevi ile emek-gücünün üretiminde ve yeniden üretimindeki katkısı feministler arasında önemli bir tartışma konusu olagelmiştir. Biz öncelikle kadının ev içinde harcadığı emeğin emek gücünün üretiminde ve yeniden-üretiminde büyük önem taşıdığını kabul ettiğimizi belirtelim. Hem 'koca'nın beslenip bakılmasında hem de yarının emekçileri olacak çocukların yetiştirilmesinde harcanan bütün emeğin bir değer yarattığını kabul ediyoruz.[32] Kadının ev içinde harcadığı emekle bu anlamda bir değer olarak emek gücü yaratılmaktadır. Emek gücünün yeniden üretiminin ev içinde kadın emeğiyle karşılanıyor olması, emek gücünün değerini düşürdüğü için, sermaye açısından da önem taşımaktadır. Çünkü emek gücünün değeri, diğer bütün metalar gibi işçinin ve ailesinin yeniden üretimi için gerekli olan mal ve hizmet-

---

ele alınmamaktadır. Ev emeğinin değer taşımayıp, karşılığı ödenmeyen bir emek olmasının ve mübadele alanından dışlanmasının nedeninin, ev içi emeğinin doğasından kaynaklandığı kabul edilmektedir (Delphy, 1992, s.74).

[31] Delphy kadınların ev içindeki faaliyetlerinin üretken olduğunu ve değer ürettiğini ileri sürmektedir. Bu argümanın dayanak noktalarını, kadınlar tarafından üretilen ev içi hizmetleriyle, aile içinde üretilip tüketilen üretken denilen diğer mal ve hizmetlerin üretimi arasında fark olmadığı; ayrıca kadınlar tarafından karşılıksız olarak sunulan hizmetlerle, ticarileşmiş hizmetler arasında süreklilik bulunduğu düşünceleri oluşturmaktadır (Delphy, 1999, s.36).

[32] Ferguson ve Folbre ev emeği tartışmalarındaki temel sorunun, kadınların sağladığı kullanım değerlerinin kocalarının emek-gücünün değerini ve sonuç olarak bir bütün olarak artık-değer üretimini etkileyip etkilemediği olduğunu belirtirler. Bu tartışmalarda 'işçinin yeniden-üretimi' yetişkin erkeklerin fiziksel yeniden-üretimi olarak resmedilir. Eşlerin ve annelerin sergilediği emeğin doğası çok nadir olarak ele alınır. Ayrıca, annelerin çocuklarına -geleceğin işçileri- adadığı emek hiç tartışılmaz (Ferguson ve Folbre, 1981, s.317).

lerin değeriyle, toplumsal ve kültürel ihtiyaçlar çerçevesinde belirlenir. Emek-gücünün yeniden üretim maliyetini oluşturan beslenme, barınma, temizlik, çocukların ve yaşlıların bakımı gibi işlerin metalaşması durumunda, emek gücünün değeri yükselebilecektir. Bu anlamda emek-gücünün yeniden üretimini içeren mal ve hizmetlerin bir kısmının ev içinde kadınlar tarafından karşılıksız olarak sağlanması, sermayenin çıkarınadır.

Kimi feministler kadının ev içi emeğinin, emek gücünün yeniden üretimi bağlamında değer ve artık-değer yarattığını düşünerek ev işini sermayeyle doğrudan ilişkilendirmiştir. Aslında ev içi emekle sermaye arasında dolaysız bir bağlantı yoktur, ancak bazıları bu ikisi arasında birçok biçimde ilişki kurmaya çalışmıştır. Örneğin W. Seccombe emek gücünün değerine karşılık gelen ücret ilişkisinin, ev kadını ile sermaye arasındaki dolayımı sağladığını düşünmektedir. Buna göre emek gücünün ücretiyle sağlanan geçim maddelerinin çoğu son kullanıma hazır değildir. Ücretin geçimlik araçlara dönüşmesi için evin temizlenmesi, yemeklerin hazırlanması, giysilerin yıkanması vs. gerekmektedir. Ev kadınının emeği ücret mallarını kullanıma hazırlaması ve bunların biçimlerini değiştirmesiyle, emek gücünde maddileşen emeğin bir parçası haline gelir. Kadının yarattığı değer, emek gücünün bir meta olarak satılmasında kazandığı değerin bir parçası olmuştur. Yani emek gücünün değerinin bir parçasını, kadının ev içinde harcadığı emeğe karşılık gelen değer oluşturmaktadır (Seccombe, 1974, s.9). Ancak, ev içi emekle emek gücünün değeri arasındaki bağlantının ne olduğunu sorduğumuzda bu yaklaşımdaki sorun görünür hale gelmektedir. Ayrıca ev içi emeğin değer terimleri ile ifadesinin mümkün olup olmadığı, ya da nasıl olduğu ise diğer problemli yanları oluşturmaktadır (Gardiner, 1975, s.49).

Mariarosa Dalla Costa kadının ev içinde harcadığı emekle ailenin tüketimi için gerekli olan kullanım değerlerinin üretilmekle kalmadığını, aynı zamanda emek-gücünün de üretildiğini kabul etmektedir. Dalla Costa'ya göre ücret ilişkisi bağlamında düşünüldüğünde ev içi emek artık-değer üretiminde temel bir önem taşımaktadır. Buna göre ev işinde artık-değer üretilir ve Marksist anlamda ev kadınları 'üretken işçilerdir'. Ev içi emekten sadece kocaların faydalanıyor gibi görülmesi, bu emekten asıl fayda sağlayanın sermaye olduğunu gizlemektedir. Sermaye, ev içinde üretilen artık-değere işçi sınıfı kocalara ödenen ücretler yoluyla el koyar. Bu ne-

denle kocalar kadınların sömürülmesinin aracısı konumundadır (Dalla Costa, 2005, s.18).

Kadınların ev içi üretim ve hizmet ilişkisinde sadece erkekler tarafından ezildiğinin düşünülmesini eleştiren Dalla Costa, kadınların ezilmesinin kapitalist toplumun özelliği olduğunu yazmaktadır. Kadınlar evde izole edilmekte ve vasıfsız olarak görülen işleri yapmaya zorlanmaktadır. Çocuk doğurmak, çocuk yetiştirmek ve işçilere hizmet etmek vs. işlerle yükümlüdürler ve bu emeğin karşılığında ücret almazlar. Buna karşılık Dalla Costa kadınların ev içi emek için ücret talep etmeleri gerektiğini söyler (Dalla Costa, 2005, s.19).[33]

Görüldüğü gibi Dalla Costa kadınların kurtuluşunu patriarkal ilişkilerin dönüşmesinde değil, ev emeğinin ücretlendirilmesinde aramaktadır. Yani bir bakıma Dalla Costa patriarkal ilişkileri kapitalizme kurban etmiştir. Dalla Costa'nın ev içi emek analizini sermaye açısından taşıdığı işlevle sınırlamasının bir uzantısı, kadının ev içinde harcadığı emekle artık-değer yarattığını düşünmesidir. Benzer biçimde Seccombe de ev içi emekle değer yaratıldığını kabul etmekte, bu değerin emek gücünün değeri olan ücretin bir kısmını oluşturduğunu ileri sürmektedir. Ancak, Marx'ın analizinden hareketle artık-değer yaratımının bir sömürü ilişkisini gerektirdiği ve kadınların ev içi emeğinin soyut emek kategorisine indirgenmediği, ayrıca 'değer' yaratımının mübadeleye konu olmayı gerektirdiği gibi kriterler düşünüldüğünde, ev içinde üretilen mal ve hizmetlerin sadece kullanım değeri olduğu ancak değişim değeri taşımadığı söylenmelidir. Bununla beraber kadının emek-gücünün üretimine katkısından dolayı bir değer olarak emek-gücünü ürettiği kabul edilebilir. Kadın artık-değer üretmemekle birlikte, emek-gücünün yeniden üretiminde önemli bir rol oynamaktadır. Bu anlamda kapitalist üretim açısından oldukça işlevseldir.

Biz Dalla Costa'nın aksine kadının ev içi emeğinden asıl fayda sağlayanın erkekler olduğunu gözden kaçırmamak gerektiğini düşünüyoruz. Ancak Delphy'de olduğu gibi ev içi emeğin sadece patriarkaya referansla açıklanamayacağını da kabul ediyoruz. Bize göre kadının ev içinde harcadığı emeğin çözümlemesi patriarkal ilişkileri ve kapitalist toplumsal ilişkileri birarada incemeleyi gerektirmektedir.

---

[33] Dalla Costa'ya göre ev işinin ücretli olmasıyla kadınlar toplu çocuk bakımı, yemek hazırlama hizmetleriyle ev işlerini kolektif olarak örgütleyebilirler. Kadının ev işi için ücret talep etmesi ve iş gücü piyasasında yer almayı reddetmesiyle, kadınlar sermayeye karşı savaşın önderliğini yapabilirler.

Bizim argümanımız, erkek baskınlığının sınıf baskınlığından kaynaklandığını söyleyen Marksistlerle, sınıf ve ırkçı hegemonya gibi tüm baskınlığın erkek baskınlığından kaynaklandığını öne süren radikal feministler arasında orta yol sunan Heidi Hartmann'ın (Ferguson ve Folbre, 1981, s.314) analizine yakındır. Hartmann ev emeğinin kapitalist üretim tarzıyla ilişkisini incelemeye yönelik Marksist kategorilerle, patriarkayla bağını ortaya koyan radikal feminist argümanların birleştirilmesini önermiştir. Hartmann Marksizm ve feminizm arasındaki evliliğin, kapitalizme olduğu kadar patriarkaya ağırlık verilmesiyle daha sağlam kurulacağını söylemektedir.[34]

Hartmann Marksist analizleri kadın sorununun kadınla erkek ilişkisinden ziyade, kadının ekonomik sistemle ilişkisi üzerinden tarif edildiği ve kadınlarla erkekler arasındaki ilişkinin, emek-sermaye ilişkisi altında ele alındığı için (Hartmann, 1992, s.130); radikal feminist çözümlemeyi ise tarih dışı bir anlayıştaki psikoloji vurgusu -radikal feministler tipik bir patriarkanın bütün zamanlarda ve yerlerde varolduğunu varsayarlar- nedeniyle eleştirir (Hartmann,1992, s.141). Hartmann bu iki farklı yaklaşımın yerine, iki sistemli bir teori geliştirir. Buna göre sermaye birikimi ile patriarka arasında güçlü ancak çelişkili bir ilişki vardır; sermaye birikimi kendisini patriarkal toplumsal yapıya uyarlarken, bu toplumun sürekliliğini sağlar -saf patriarka ya da saf kapitalizm diye bir şey yoktur.

Sonuç Yerine

Kadının sadece biyolojik bir cins değil, toplumsal olarak yapılandırılmış bir cinsiyet kategorisi olduğu bilinci kadın-erkek arasındaki eşitsiz ilişkiyi sorgulamaya olanak sağlamaktadır. Bu bilinç, aynı zamanda, kadınların ezilmesinin ve kadınların doğaları gereği erkeklerden aşağı oldukları inancının hiç de doğal olmadığının kavramsallaştırılması için bir zemin oluşturur. Metin boyunca göstermeye çalıştığımız gibi, doğa ile kültürü kavramsal olarak birbirinden ayıran anlayış, kadınların ezilmesinin -kadınların- doğa-

[34] Iris Young patriarka ve kapitalizmi iki ayrı sistem olarak ele alan 'dual sistem' teorileri eleştirir. Young'a göre bu teoriler feminizm ve marksizmi uzlaştıramaz. Böylesi teoriler yerine sosyalist feminist projesi Marksizm ve radikal feminizmin içyüzünü kavrayacak tek bir teori geliştirmelidir; *kapitalist patriarka* gibi (Young, 1981, s.45). Dual sistem yaklaşımı cins körü üretim ilişkileri analizini kabul eder; ancak buna sadece toplumsal cinsiyet hiyerarşisini ekler. Marksizmden farklı olmayarak, dual sistem teorileri kadınların ezilmesi sorununu, marksizmin temel sorunlarına basitçe bir ek olarak ele alır. Eğer Hartmann'ın öne sürdüğü gibi patriarkanın temeli kadınların emeğini, kadınları üretken kaynaklardan dışlayarak kontrol etmek ise, bu durumda patriarkal ilişkiler bütünüyle üretim ilişkileriyle ilişkili demektir (Young, 1981, s.45-49).

sına uygun olduğu argümanının destekleyicisidir ve böylece kadınların erkekler tarafından ezilmesini meşrulaştırıcı bir işlev taşımaktadır.

Önceki bölümlerde egemen düşünce sistemlerinde görülen özel alan ile kamusal alan arasındaki ikilik ve karşıtlığın, kadının doğaya yakınlığı ya da duygusal zekâya yatkınlığı iddialarında temellendirildiğini belirtmiştik. Doğa ve kültür ayrımında temellenen ve tarihsel ve kültürel olarak farklı toplumsal örgütlenmelerde farklı biçim ve içerikler kazanan bu anlayışın bir uzantısı ise toplumsal işbölümünde açığa çıkmaktadır. Çeşitli toplumlarda erkek ve kadın işlerinin farklı farklı tanımlanmasına rağmen, çoğu örnekte kadınların yaptığı işler özel veya ev yaşamına özgü sayılmakta, erkeklerin işleri ise kamusal alanda tarif edilmektedir. Kamusal alanın modern yapılanmış biçiminde bu alanın -kısmen ya da tamamen- kadına açılması sorunu çözmez; kadınların kamusal alanlara katılımı, eşitsiz ve asimetrik biçimini korumaktadır.

Kapitalist toplumda kadının ev içinde harcadığı emeğin önceki toplumsal örgütlenmelerle bir süreklilik taşıdığını söylemiştik. Kadının özellikle annelik pratiklerinde karşılık bulan ve beslenme, bakım işlerinde görülen benzerlikler, bu sürekliliğin göstergeleridir. Ancak, kapitalist toplumda kadın emeği emek gücünün üretilmesi ve yeniden-üretilmesi bağlamında yeni bir nitelik kazanmıştır ve bu nedenle kapitalist üretim tarzı ile ilişki kurulmadan çözümlenemez.

Özel alanla kamusal alan arasındaki ilişkilerin, değer ve nosyonların açık edilmesi kadınlar ile erkekler arasındaki güç (iktidar) eşitsizliğinin, en yakın cinsel birlikteliklerden en genel ekonomik ve politik eylemlere kadar bir süreklilik gösterdiğini ortaya koyar. Car-oline Ramazanoğlu'na göre kadınların özel yaşamla sınırlandırılmış olmasının açığa çıkarılması onların yaptıkları işlerin boyutlarının ve doğasının belirlenip tanımlanmasını sağlar. Erkeklerin, kadınların çalışmasından sağladıkları yararın boyutları ve kadınların erkeklere ekonomik bağımlılıklarının sürdürülmesini sağlayan pek çok mekanizma böylece açığa çıkarılabilir (Ramazanoğlu, 1998, s.93).

Özel alan ile kamusal alan arasındaki ilişkinin tarif edilmesi, feminist epistemoloji açısından da köklü bir dönüşümü ifade eder. Liberal feminizm aklı üstün, duyguyu ikincil gören aydınlanma düşüncesinin etkisi altındadır. Bu etkilenim özel alan ile kamusal alan arasındaki sürekliliğin açığa çıkarılamaması, özel alanın politikasının tarif edilememesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim liberal feministlerin görüşleri kadınların erkeklerin kamusal alanda sahip olduğu haklara sahip olma mücadelesinin ötesine

geçememiş, sahip olduğu ufuk açısından bir özgürleşme hareketine dönüşememiştir.[35]

İçinde yaşadığımız dünyayı anlama ve dönüştürme çabası içerisinde olan kadınlar ve erkekler olarak, kadınlar ile erkekler arasında kurulu olan eşitsiz ilişkinin açık edilmesi ancak çok derinlere kök salmış olan ideolojik, psikolojik, ekonomik, politik, toplumsal yapıların ortaya çıkarılması ile mümkündür. Rasyonel-duygusal ikiliği ile sembolize edebileceğimiz, özünde kadını erkek karşısında ikincil bir konuma yerleştiren egemen anlayışa karşı söyleyebileceğimiz elbette "kadınların duygusallıktan arınarak rasyonel bireyler olması" değildir. Eril çıkarlar üzerine kurulmuş bu toplumsal yapının dönüştürülerek, erkek ve kadının kendi halleriyle var oldukları yeni bir toplumsal yapının inşasıdır. Kadınlar iktidarı değil, onu dönüştürmeyi istiyorlar.

Kaynakça

Acar-Savran G. (2002), "Özel/Kamusal, Yerel/Evrensel: İkilikleri Aşan Bir Feminizme Doğru", *Praksis* - 8

Acar-Savran G. (2004), *Beden Emek Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin,* Kanat Yay.

Bacon F. (1999), *Novum Organum: Tabiatın Yorumu ve İnsan Âlemi Hakkında Özlü Sözler*, Doruk Yay.

Barrett M. (1995), *Günümüzde Kadına Uygulanan Baskı*, Pencere Yay.

Bhasin K. (2003), *Toplumsal Cinsiyet, Bize Yüklenen Roller*, Kadınlarla Dayanışma Vakfı Yay.

Cevizci A. (2002) *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma

Collin F. (2005), "Felsefi Farklılıklar", *Kadınların Tarihi*, VI. Cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

Connell R.W. (1998), *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar*, Ayrıntı Yay.

Dalla Costa M. (2005), "The Power of Women and the Subversion of the Community", http://libcom.org/library/power-women-subversion-community-della-costa-selma-james, indirilme tarihi 20.11.2005

Davidof L. (2002), *Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet,* İletişim Yay.

Delphy C. (1992), "Baş Düşman", *Kadının Görünmeyen Emeği: Maddeci bir feminizm üzerine***,** Gülnur Acar-Savran ve Nesrin Tura (der.), Kardelen Yay.

[35] Donovan'ın liberal feministlerin düşüncelerinde derlediği özellikler bunun önemli göstergesidir (Donovan, 2001, s.27-28):1. Akla inanç. Bazı düşünürlere göre, Akıl ve Tanrı neredeyse eş anlamlıdır. 2. Kadının ve erkeğin ruhları ile akılcı yeteneklerinin aynı olduğu inancı. 3. Toplumsal değişime ve toplumun dönüşümüne etki etmenin en iyi yolunun eğitim olduğuna inanç.
4. Bireyin gerçeği arayan, akılcı ve bağımsız hareket eden bir varlık olduğu görüşü.
5. Doğal haklar doktrinine bağlılık.

Delphy C. (1999), *Baş Düşman: Patriyarkanın Ekonomi Politiği*, Saf Yayıncılık, (Çev: Handan Öz, Lale Aykent Tunçman), 1999.

Donovan J. (2001), *Feminist Teori*, İletişim Yay.

Ferguson A. ve Folbre N. (1981), "The Unhappy Marriage of Patriarchy and Capitalism", *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate of Class and Patriarchy***,** Lydia Sargent (ed.), Pluto Press

Gardiner J. (1975) "Women's Domestic Labour", *NLR I/89,* January-February, 47-58

Gimenez ME. (2005), "Capitalism and the Oppression of Women: Marx Revisited", Science & Society, Vol. 69, No. 1, January, 11–32

Harding S. (1981) "What is the Real Material Base of Patriachy and Capital?", *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate of Class and Patriarchy***,** Lydia Sargent (ed.), Pluto Press

Hartmann H.(1992), "Marksizm'le Feminizm'in Mutsuz Evliliği"*, Kadının Görünmeyen Emeği: Maddeci bir feminizm üzerine***,** Gülnur Acar-Savran ve Nesrin Tura (der.), Kardelen Yay.

Lloyd G. (1996), *Erkek Akıl, Batı Felsefesinde 'Erkek' ve 'Kadın'*, (Çev: Muttalip Özcan), Ayrıntı Yay.

Marx K. (1997), *Kapital II. Cilt*, Sol Yayınları, Ankara

Michel A. (1984), *Feminizm,* çev: Şirin Tekeli, Kadın Çevresi Yay.

Mitchell J.(1966), "Women : The Longest Revolution", NLR I/40, November-December , 11-37

Molyneux M. (1992) "Ev Emeği Tartışması ve Ötesi*", Kadının Görünmeyen Emeği: Maddeci bir Feminizm Üzerine,* Gülnur Acar-Savran ve Nesrin Tura (der.), Kardelen Yay.

Ramazanoğlu C. (1998), *Feminizm ve Ezilmenin Çelişkileri*, Pencere Yay.

Seccombe W. (1974)*, "*The Housewife and Her Labour Under Capitalism*",* NLR 83

Soysal S. (2002) *Tante Rosa,* İletişim Yay.

Vogel L. (1981), "Marxism and Feminism : Unhappy Marriage, Trial Separation or Something Else?", *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate of Class and Patriarchy***,** Lydia Sargent (ed.), Pluto Press

Weber A. (1991), *Felsefe Tarihi*, Sosyal Yay.

Welldon E.V. (2001), *Anne: Melek mi, Yosma mı? Anneliğin İdealleştirilmesi ve Alçaltılması,* Ayrıntı Yay.

Woolf V. (1992), *Kendine Ait Bir Oda,* Afa Yay.

Young I. (1981), "Beyond The Unhappy Marriage : A Critique of the Dual System Theory", *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate of Class and Patriarchy,* Lydia Sargent (ed.), Pluto Pres

AKADEMİK BİREY VE ÜRÜNÜ: YABANCILAŞMA SORUNU

Ferda DÖNMEZ ATBAŞI

Giriş

Bireyler her zaman kendilerini yaptıkları işin başlangıç noktası olarak alırlar, ya da öyle olması beklenir. Yaratılarının ve kendilerinin dışındaki dünya ile ilişkilerinin, yaşam pratiklerinden türemesinin beklendiği gibi. Akademinin bir parçası olan ve bilim üretmesi beklenen bireyin de bu öngörüyü yanlışlamayacak bir konumu olduğunu iddia edebiliriz. Makalede amacımız, bu sav ışığı altında, akademik üretim yapan bireyin dış dünya ile olan ilişkisinin kendi yaşam pratiğinden bağımsız olup olmadığını, bireylerin kendi hayatlarının dayattığı güçlerin, bireyin ve ürününün üzerinde nasıl bir tesiri olabileceğini tartışacağız. Çıkış noktası olarak Marks'ın *Alman İdeolojisi*'de .." sosyal aktivitenin kristalleşmesi, kendi yarattığımız ve kontrolünü kaybettiğimiz nesnel gücün beklentilerimizi ve tahlillerimizi saptırması".. olarak tanımladığı "yabancılaşma" kavramını ele alıp (Marx and Engels,1998), Türkiye kamu üniversitelerinden birinde akademik yaşamını devam ettirmeye çalışan bir iktisatçı gözüyle tartışacağız.

Yabancılaşma Kavramı ve Akademideki Tezahürü

Marksist literatürden hatırlayacağımız üzere insan aktivitelerinin nesneleştirilmesi ve maddeleştirilmesi her zaman yabancılaşmaya neden olmaz. Bunun gerçekleşmesi için ortaya çıkan ürünün onu üretenden bağımsız, otonom bir hal alması, üretenin üzerinde beklentilerini ve tahlillerini şekillendirmek suretiyle tahakküm kurması gerekir. Ne zamanki üretim süreci sonunda ortaya çıkan ürün kendi işleyiş yasalarını üreticisine dayatıp, neredeyse onun hayatını tehdit eder bir hal alır, işte o zaman sözü edilen üretim gönüllü bir emek süreci olmaktan çıkıp zorunluluğa dayalı bir edime dönüşür ve başlangıçta yaptığı işin öznesi olan insan, sürecin sonunda ürününün nesnesi konumuna düşer. İşte bu nesneleşme onun sadece ürününe değil, aynı zamanda insan olarak kendisine de yabancılaşmasına ne-

den olur çünkü artık kendisini de etrafını kuşatan 'şeyler'den biri olarak görmeye meyleder (Schaff, 1970).

Kısaca Marks'ın Kapital'de konuya ilişkin sorduğu soruyu anımsarsak, yabancılaşma meselesinin asıl konumuz olan akademideki tezahürünü açıklama yolunda bir adım atmış olacağız. Soru şuydu: Nasıl olurda insan emeğinin ürünü, ondan bağımsız ve dahası üzerinde bir rol edinir? Marks'ın kendi sorusuna verdiği cevabı birebir tekrarlamadan aynı soruyu bir de şu şekilde soralım: Hangi koşullar altında bir akademisyenin emeğinin ürünü ondan bağımsız ve daha da vahimi üzerinde bir rol edinir?

Yöntem olarak, kendi alanım olması nedeniyle, iktisat bilimi ile meşgul olan prototip bir akademisyen yaratacağım ve onun yaşadığını düşündüğüm yabancılaşma süreçlerini üç kategori altında irdeleyeceğim. Kategorilerimden ilki, iktisatçı akademisyenin bilimsel üretim süreci içerisinde, bilimini yapma biçimine yabancılaşması olacak. İkinci kategori altında bilimsel üretimi sonucunda ortaya çıkan ürününe yabancılaşmasını ele alacağım. Üçüncü kategori altında da, önceki iki sürecin bir sonucu olarak akademisyenin kendine yabancılaşmasını ele alacak ve söylemek istediğimi örneklerle açıklayıp çıkarımlarda bulunacağım.

Neoklasik İktisadın Tarihine Kısa Bir Yolculuk

Neo-klasik iktisat geleneğinin altında, Newton fiziğine öykünen bir anlayış yatmaktadır. Öyle ki, araştırma nesnesi, tıpkı Newton mekanik yasalarına uyan ve prensipte aynı anda çözülebilen bir denklemler sistemiyle ifade edilmesi mümkün olan partiküllermiş gibi bir ekonomik model bina etmek için yola çıkmıştır. Dolayısıyla böyle bir yaklaşım, insan davranış ve arzularını modellenen ilişkilerden etkilenmediği varsayılan klasik mekanik kuramındaki fiziksel oluşumlar gibi bir set 'veri' olarak algılamayı tercih etmiştir. Hedonist insan anlayışı, bir başka deyişle haz ve acı arasında gidip gelen ve son derece edilgen ve istençten mahrum, içinde yaşadığı toplumdan izole gudubet bir insan algısı bu niyetle icat edildi. Gönlünde bu inşayı taşıyan iktisadi proje, kat'i bir iktisadi evren kurma rüyasını ilk W. Stanley Jevons ve ardından Leon Walras ile 1800lerin sonunda hayata geçirdi (her ikisi de mektepten fizikçiydi). Genel denge modeli diye anılagelen ve hala hemen her iktisat bölümünde öğrencilere sunulmakta olan model bir dizi aksiyom sunarak ve bu aksiyomların her durumda geçerli olduğunu öngörerek işler. Ekonomik evrenin kat'i olması ve ekonomideki bütün ilişkilerin kendi kendini düzenleyip dengeye gelmesi ya da ekonomik ajanların davranışların belirli matematiksel kurallara uygun ve atomize olması gibi (post-otistik).

20.yy'la başlamadan hemen önce Thorstein Veblen, giderek yükselen neoklasik iktisada bir karşı çıkış olarak, ana akımın varsayımlarını eleştirmekle kalmayan ve ekonominin kurumlarını ve bireylerini yeniden inceleyen öğretisini açıkladı. O'na göre iktisadi seçimi rasyonel hesapçılıktan çok alışkanlıklar etkiliyordu ve bundan dolayı her türlü indirgemecilik manasızdı. Veblen ekolü, taraftarı olan John Commons'ın American Economics Association'ın başına gelmesiyle güç kazanıp 'Kurumsal İktisat' olarak iktisat tarihindeki yerini alıp, neoklasik iktisadın rakibi olacak denli güç kazansa da 1930larda kapitalist dünyanın başına musallat olan buhrana bir çare ya da açıklama üretemediğinden kan kaybetti (Hunt, 2002).

İmdada Cambridge Üniversitesi'nde matematik eğitimi almış biri yetişti. Kapitalist ekonomilerin hem çökme nedenlerine kapitalizmin içsel dengesizliğine işaret ederek açıklama getirdi hem de onların tekrar işler hale gelmesi için öneriler sundu (Keynes, 1930) ve John Maynard Keynes'in neoklasik öğretiye ters düşen müdahaleci reçetesi kuşkuyla karşılansa da, işlerliği pratikle test edildikten sonra olası bir devrimden korkan bütün çevrelerce dört elle sahiplenildi. O dönemde her ne kadar pratik düzlemde Keynesçilik başat akım olsa da, teorik düzlemde – ki neoklasikler için teori gözlemlerle değil aksiyomlarla kurulan bir kavramdı – tartışmalar henüz yeni başlıyordu.

Keynes'in ilk dikkatini çeken şeylerden biri matematiksel iktisatla uğraşan bilimcilerin iktisat adına matematiği nasıl kötüye kullandıkları oldu ve bunu ifşa etmekten hiç çekinmedi. Ancak, ABD'de Paul Samuelson ve İngiltere'de John Hicks'in öncülük ettiği karşı cephe zaman içinde intikamlarını Keynes'in öğretisini daha doğrusu sadece budanmış bir kısmını matematikselleştirerek fazlasıyla aldılar. 'Keynesçilik' diye pazarladıkları bu hilkat garibesi teori neoklasik iktisadın aksiyomlarına ters düşen bütün bileşenlerinden arındırılmış 'zararsız' bir eğitim materyaline dönüştürülürken, akademide kalmayı uğraş edinmiş iktisat öğrencileri bile birincil kaynak Keynes okumaktan neredeyse men edilmişti (post-otistik).

2. Dünya savaşını takiben özellikle oyun teorisi ve lineer programlamanın ulusal savunma/saldırı konusunda işe yarayabileceğini düşünen Amerikan Savunma Bakanlığı üniversitelerde matematiksel iktisat araştırmalarını sınırsız mali olanaklar sunmaya başladı.[1] ABD'nin sekiz büyük üniversite-

[1] Örneğin Arrow-Debreu modeli diye bilinen ve iktisadi yazına yapılmış en sarsıcı katkılardan biri olarak sunulan genel denge modeli Birleşik Devletler Hava Kuvvetlerinin desteklediği bir proje olan RAND şirketi tarafından fonlanmıştı. Öyle ki, California Üniversitesi, Harvard, Stanford, Yale, Chicago, Columbia, Princeton ve

sinde başlayan ve dolayısıyla tüm dünya iktisat yazınına sirayet eden bu rasyonel bilim olma çabası tabii ki en başta kullanılan 'alet kutusu'nun alabildiğine değiştirdi. Klasik dönemde üreten bir iktisatçının felsefe, politika, sosyoloji, antropoloji, psikoloji ve diğer sosyal bilimlerin alet kutusuna da epeyce aşinaydı ve bunca zengin alet edevatla yaratıcılığının en kabiliyetli uçlarını zorlayabilirdi. Öte yandan, iktisatta zoraki bir matematikleşme ile son bulan askeri ve ideolojik darbe gerçekleşip alet kutusu boşaltılınca ortodoks iktisadın kaçınılmaz sonu otizm[2] oldu. Metodolojik olarak dar bir alana hapsolan ve akademik başarısının neredeyse tek ölçütü olan yayın yapma kapasitesi büyük oranda matematiğe endekslenen iktisatçı doğaldır ki takıntılı bir şekilde elindeki aleti öğrenmeye koyuldu (post-otistik). Kanımca işte bu noktadan sonra diğer sosyal bilimlerle ve gerçek hayatla olan bağlantısını yitirmeye ve kullandığı araçlara yabancılaşmaya başladı.

Akademik Üretim Araçlarına ve Birbirlerine Yabancılaşan Akademisyenler

Disiplinler bunca dar segmentlere ayrışıp kendilerine bir kaç numara küçük ceketler içine sıkışmadan önce, akademisyen yapacağı işin doğasını kendi yeteneklerine göre uyarlayacak ölçüde araca sahipti. Ancak şimdiki durumda veri alınan alet kutusuna göre kendi yeteneklerini uyarlamaya çalışmak zorundadır. Klasik iktisatçılar tıpkı bir zanaatkâr gibi becerilerine uygun araçları kullanarak ince iş çıkarırken, neoklasik dönemin otistik çocukları fabrika bandında vida sıkan vasıfsız emekçiler gibi bıkıp usanmaksızın aksiyomlar ürettiler, matematik problemleri çözdüler, veri toplayıp ekonometrik modeller kurdular ve insan doğasını ve dolayısıyla gerçek hayat iktisadını böyle açıklayabildiklerini 'varsaydılar'.

Aynı teknikleşme sevdası iktisatçılar arasında bir hiyerarşi oluşmasına da neden oldu. Her türlü matematiksel ve istatistiksel teknik ile donatılmış 'yeni' iktisat, bırakalım başka herhangi bir sosyal bilim disiplinini, iktisat bi-

---

MIT'nin ekonomi programları dünyadaki diğerleri üzerinde hâkimiyet kurmaya başladı ve bu programların tamamı da yine RAND Şirketi tarafından fonlanıyordu (http://www.paecon.net/StrangeHistory.htm).

[2] Otizm bireyin düşüncelerinin, duygularının ve arzularının, dünyayı kendi algılayış biçimine göre belirlenmesidir. Bireyin iç gerçekliği, dış gerçeklikle bağdaşmaz. Birey olay, nesne ve olguları norm içinde bulunan kişilerin paylaştığı gerçeklik temelinde değil kendi duygu ve düşüncelerinin ışığı altında değerlendirir. Bu tanımıyla patolojik bir anlam taşır. Tipik olarak sosyal anlamda çevreye tepkisizlik, sözlü veya başka türlü iletişim güçlükleri, gerçeklikten uzaklaşma, içe kapanma, nesnelere karşı aşırı düşkünlük, takıntılı hareketlerle tanımlanan bir süreçtir (http://tr.wikipedia.org/wiki/Otizm).

limin kendi disiplini içinde bile gittikçe daha anlaşılamaz ve dolayısıyla eleştirilemez, takip edilemez bir yola girdi. Dünyanın dört bir yanında sayıca ezici çoğunlukla iktisat bölümlerini dolduran 'teknik adamlar'ın yanında artık ne iktisat tarihçilerinin, ne metodcuların, ne politik iktisatçıların bölümlerin idaresine ilişkin bir gücü kalmıştır. Yüksek lisans ve doktora yapacak asistan adaylarının ne çalışacakları, nasıl bir teknik alt yapıdan geldikleri ve hatta siyasi tercihleri gözetilerek bizzat bu çoğunluk tarafından seçiliyor olması da bir kaç on yıl içinde durumu daha da keskin hale getirmiştir. Artık herhangi bir iktisat bölümü içerisinde iktisat tarihi çalışan bir akademisyen ile ileri matematiksel iktisat çalışan bir iktisatçının mesleki anlamda ortak dilleri fazlasıyla budandığından olsa gerek, birbirleriyle konuşup tartışacak fazlaca bir meseleleri yoktur.

Ürününe Yabancılaşan Akademisyen

Ürettiğimiz bilim üzerinde kontrolümüzü kaybettiğimiz bir sır değil artık. Ne üreteceğimize, ne zaman üreteceğimize ve belki ne kadar üreteceğimize hür irademizle karar verme ayrıcalığını hızla yitiriyoruz. Piyasa mekanizmasının üniversiter yapıya da başat geldiği günümüz 'kitle üniversitesi', artık apaçık biçimlerde öğrencilerin insan-kaynak olarak görüldüğünün ilan edildiği, piyasa siparişi üzere 'bilim' üretilen ve ortaya çıkan bilimin neye ya da kime yarayacağına ikna edilmesi gereken bir 'tüketici kitleye' hitap eden bir yapıya dönüştü (Nalbantoğlu, 2003). Böyle bir yapı içinde, ürünü mikro düzeyde 'kârlılık' ve makro düzeyde ise 'piyasa ideolojisine hizmet ederlik' kısıtlarıyla didiklenip duran günümüz iktisatçı akademisyeni doğrudan bir piyasa aktörü olmaya itelenirken en iyi ihtimalle şizofren olmuştur. Akademisyen birey hiç de azımsanmayacak güçlüklerle elde ettiği üniversitedeki pozisyonunu korumak ve kapı önüne ve hatta parmaklıklar ardına konmamak için çok çalışacaktır. Bir yanıyla piyasanın kendisinden talep ettiği bilimi üretecek, diğer yandan neo-liberal 'çağdaş' dünyanın bir parçası olmak adına kamu kaynaklarının maksatlı olarak kısılmasıyla başbaşa kaldığı komik ücretlerle geçinmeye çalışacak ve eğer bu mümkün değil ise emeğini ikincil akademik piyasalarda (yaz okulu, proje, çevirmenlik, yazarlık v.s.) arz edecektir. Kalan zamanı ve enerjisiyle de gerçekten merak ettiklerini araştıracaktır. Bu senaryoda bile emeğinin ürününün en azından bir bölümüne yabancılaşması kaçınılmazken, kanımca daha önemlisi piyasa taleplerine boyun eğmek zorunda kalması ve bunun karakterinde yarattığı tahribattır. Bu yüzden sanırım iktisat bölümleri içinde birbirlerini projeci, kitap pazarlamacısı ya da münzevi olmakla suçlayarak yaşamlarına devam eden akademisyenler olması tesadüf değildir.

Üniversite yönetimlerinin, 'akademik verimliliğimizi' sınırları bizim dışımızda birileri tarafından belirlenmiş 'zaman kısıtı' altında üretilen yayın sayısıyla ölçme hevesine kapılmaları, akademisyen emeğini zapt-u rapt altına almıştır. Bu şartlar altında gönüllü değil zorunlu emek arzı kaçınılmazdır çünkü kamu üniversitelerinde bile doçent altı kadroların iş güvencesi yoktur ve kasıtlı olarak hissettirilir ki, dışarıda iş bekleyen bir yedek akademik işsizler ordusu[3] vardır. Örneğin, 'belirlenmiş' zaman dilimi içinde 'öngörülmüş' sayıda ve nitelikte yayın yapamayan yardımcı doçentlerin ünvanları tenzilata uğrayabilmektedir. Ya da akademinin en altındakileri oluşturan ve sayıca akademi mensuplarının hiç de azımsanmayacak bir yüzdesini oluşturan doktor ya da doktora ve yüksek lisans öğrencisi araştırma görevlileri (makalenin yazarı da dahil) 'esnek üretim' kıskacına alınmaktadır. Esnek üretimle neyi kastettiğimiz ilgili yasayı hatırlatarak daha iyi anlaşılacaktır. Yükseköğretim Kanunu'nun 33. maddesine göre, "Araştırma görevlileri, yükseköğretim kurumlarında yapılan araştırma, inceleme ve deneylerde yardımcı olan ve yetkili organlarca verilen ilgili diğer görevleri yapan öğretim yardımcılarıdır ve en çok üç yıl süre ile atanırlar, bu sürenin bitiminde yeniden aynı usulle atanabilirler". Bu tanımlama ve düzenlemeye göre akademinin gelecekteki kadroları olduğunu varsayabileceğimiz ve yaptıkları işler itibariyle hem akademik hem de idari görevler üstlenerek görev yapan bu genç kadroların birer kamu görevlisi olduğu açıktır. Gelelim daha da fecisine. Aynı kanunun lisansüstü eğitim başlıklı 50. maddesinin (d) fıkrasına göre, "Lisansüstü öğretim yapan öğrenciler, kendilerine tahsis edilebilecek burslardan yararlanabilecekleri gibi, her defasında bir yıl için olmak üzere öğretim yardımcılığı kadrolarından birine de atanabilirler" denilmektedir. Yani, 33 ve 50/d biçiminde iki ayrı kadro bulunmaktadır ve araştırma görevlileri ihtiyaca veya keyfe göre bu kadrolardan birine atanmaktadır. Kendi üniversitemizden bizzat rektörlüğün yaptığı açıklamaya dayanarak söylersek: Son beş yılda Ankara Üniversitesi'nde 50/d'ye göre 383 ve 33'e göre 90 tane araştırma görevlisi atanmıştır. Açıkça, araştırma görevlileri kamu görevliliği dışında başka biçimde istihdam edilmekte veya çalışma koşulları kamu görevliliğine bağdaşmayacak biçimlerde düzenlenmektedir (http://www.asistanlar.org/). Bu koşullar ve kısıtlar altında bilim üretmesi beklenen bireylerin, kendi emeklerinin ürünleri üzerinde ne kadar kontrolleri olduğu son derece tartışmalıdır.

[3] Nalbantoglu'nun terimi.

Kendine Yabancılaşan Akademisyen

Bilimini yapma biçimi ve üretim süreci sonunda ortaya çıkan ürün üzerindeki kontrolünü yukarıda özetlemeye çalıştığımız nedenlerle yavaş yavaş kaybeden Türkiyeli bir iktisatçı akademisyenin kendisiyle olan ilişkisi, doğaldır ki dünyanın başka bir yerindeki çağdaşı herhangi bir akademisyenden farklı değildir. Üniversite piyasa kol kola, yüksek kârlara şiarının dünya akademik çevrelerinde hâkimiyetini açıktan ilan ettiği neo-liberal saldırı döneminde, anglo-sakson geleneğin uygarlığa armağanı 'yayın yap ya da toz ol' sloganı ülkemizdeki hatırı sayılır yüksek öğrenim kurumlarının dört elle sarıldığı bir kızılcık sopası olmuştur. Ancak, vaziyet sadece yayın yaparak da idare edilecek gibi değildir çünkü akademisyenin merak konusu olabilecek her konunun yayınlanabilir olması bu koşullarda pek de mümkün görünmemektedir. Birincisi, yayın yerli ise merak edilecek konunun yapıldığı ülkede ya da yabancı ise gelişkin kapitalist dünyada katma değer yaratacak açılımlar getirmesi yayınlanma şansını arttırır. Bu sağlanamıyorsa bile söz konusu merak nesnesinin "..bayağı olduğu denli us dışı, ilke bile denilemeyecek 'kârlılık prensibi' ve her şeyin 'mübadele değerleri' olarak algılanışı"(Nalbantoğlu, 2003) anlayışlarına hizmet eden bir çizgide olması yayınlanabileceği dergi yelpazesini genişletirken yine yayınlanma şansını da arttırır. Eğer bu da yapılamıyorsa "..'her şey data için'ci bir aprisizm" (Göker,1999) 'ürünün' yayınlanabilir sayılması yolunda avantaj sağlayabilir. Ayrıca, bütün bu hususlar gözetilerek merak edilmesi gereken konunun 2547 sayılı YÖK kanununun 4. maddesinde belirlenen aşağıdaki amaçlarla da çelişir bir argüman geliştirmemesi söz konusu akademisyenin hayrına olacaktır.

> b. Türk Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütün olarak, refah ve mutluluğunu artırmak amacıyla; ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmasına katkıda bulunacak ve hızlandıracak programlar uygulayarak, çağdaş uygarlığın yapıcı, yaratıcı ve seçkin bir ortağı haline gelmesini sağlamak,
>
> c. Yükseköğretim kurumları olarak yüksek düzeyde bilimsel çalışma ve araştırma yapmak, bilgi ve teknoloji üretmek, bilim verilerini yaymak, ulusal alanda gelişme ve kalkınmaya destek olmak, yurt içi ve yurt dışı kurumlarla işbirliği yapmak suretiyle bilim dünyasının seçkin bir üyesi haline gelmek, evrensel ve çağdaş gelişmeye katkıda bulunmaktır (www.yok.gov.tr).

Bu koşullar altında bilim yapması beklenen bir insanın iktisat ya da başka bir disiplinden olması fark etmeksizin kendisine yabancılaşmasının kaçınılmaz olduğunu düşünüyorum. Yazının başlangıcında, bireylerin

kendilerini yaptıkları işin başlangıç noktası olarak almalarının doğal olduğunu söylemiştik. Şu ana kadar tartıştığımız konuların birleştiği nokta, üniversitelere kapitalist zihniyetin egemen olmasıyla birlikte, akademisyenin bağımsız araştırmacılık konumundan piyasaya hizmet eden bir aygıtın ücretli emeği konumuna geriletilmiş olduğudur. Bağımsız araştırmacı kimliğine bu nedenden yabancılaşan akademisyen bireyin -iktisatçı ya da başka bir disiplinden- yaratılarının ve kendilerinin dışındaki dünya ile ilişkilerinin, yaşam pratiklerinden türemesinin sonucu kendilerine ve yaptıkları bilime yabancılaşmalarıdır.

Çıkış Var mı?

Türkiye'de ve dünyada iktisatçı özelinde günümüz akademisyenini içine düştüğü açmazdan kurtarabilecek en etkili yöntemin, bütün bileşenleriyle üniversiteyi bir piyasa aygıtına dönüştüren ideolojik baskıya direnme ve onu geri püskürtme mücadelesinin parçası olmak olduğunu düşünüyorum.

İktisatçılar açısından atılması gereken adımların başında hem lisans hem de yüksek lisans düzeyinde nasıl bir iktisat eğitimi olmalı sorusunu sormak ve sınıflardaki neo-klasik tekeli, onun eleştirel düşünmeyi neredeyse imkânsızlaştıran algı dünyasını tartışmaya açmak geliyor. Özetle 'pozitif', yani herhangi bir yargıda bulunmaksızın, tarafsız olarak iktisat yapıyor olma iddiasını bir kenara bırakıp, nicedir yokmuş gibi davranılan 'toplumsal'ı gerektiği yere yani iktisat biliminin tam da göbeğine tekrar oturtmaya gönüllü olmak gerekiyor. Buradan alınacak yol, iktisatçıların el konulan üretim araçlarına yani alet kutularına yeniden sahip olmalarının, onları bilimlerine, o bilimin ürünlerine ve kendilerine yabancılaştıran 'iktidarın' basıncına karşı koyabilmenin yolunu açacaktır.

Kaynakça

Göker, E. (1999), "Fikir Alemimizde Üniversite: YÖKsullar ve Zenginler", Mürekkep 12: 8-52.

Nalbantoğlu, H.Ü. (2003), " Üniversite A.Ş.'de bir 'homo academicus': 'Ersatz yuppie akademisyen', Toplum ve Bilim, 97: 7-41, Yaz.

Hunt, E.K. (2002), *History of Economic Thought A Critical Perspective*, M. E. Sharpe, 2nd ed., chp.12.

Marx, K ve F. Engels (1998), *The German Ideology*, Great Books in Philosophy, Prometheus Books, New York.

Schaff, A. (1970), *Marxism and the Human Individual*, McGraw-Hill, New York.

Zeitlin, I. M., (1968), *Ideology and the Development of Sociological Theory*, Prentice-Hall, New Jersey.

http://www.paecon.net/StrangeHistory.htm, 'The Strange History of Economics'.
http://www.asistanlar.org/, Asistanların Hukuki ve Hakiki Durumu Hakkında en Temel Bilgiler.
http://tr.wikipedia.org/wiki/Otizm, Otizm belirtileri.
http://www.yok.gov.tr/, 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu.

KARTEZYENDEN PANOPTİSİZME: BİREYİN ÇÖZÜLÜŞÜ VE BİLİM/İKTİDAR İLE OLAN İLİŞKİSİ

Gonca ÖNDER ve Ceren MERT

Özne ve Akıl: Bütünsellik mi Zıtlık mı?

Michel Foucault bir röportajında[1] "kendilik bilgisine götüren felsefi yol ile tinselliğin yolu arasındaki ilişki nasıldır?" sorusuna şu şekilde cevap verir:

> Descartes'ı okuduğunuz zaman, *Meditasyonlar*'da, hiçbir kuşkuya yer kalmayacağı ve nihayetinde tamamen bilgi sahibi olacağımız bir oluş tarzına ulaşmayı amaçlayan aynı tinsel kaygıyla karşılaşınca şaşırırsınız. Ama, felsefenin ulaşmaya sağladığı oluş tarzını bu şekilde tanımlarken, bu oluş tarzının bütünüyle bilgi tarafından belirlendiğini ve felsefinin kendini, bilen özneye ya da özneyi öyle niteleyecek şeye ulaşmak olarak tanımladığını görürüz. Bu açıdan bakıldığında da, felsefe tinsellik işlevlerini bilimsellik temeli idealiyle üst üste getiriyor gibi geliyor bana.

Foucault'nun bu sözlerinden yola çıkarak Descartes'la başlayan "Akıl Çağı" ve "Aydınlanma" süreçlerindeki *Rasyonalizm* akımının akla yüklediği önem ve evrensellik (bu da modernizm'in dayanak noktalarından biridir) ondan önceki dönemlerin kuşkuya yer bırakmayan Tanrı inancının yerini almıştır diyebiliriz. Peki, böyle bir düşünce pratiği yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren nasıl sarsılmaya başlamıştır? Batı'da Aydınlanma çağıyla beraber akıl ve mantık inancı üzerine inşa edilen bir "ilerleme" düşüncesi, örneğin bir postyapısalcı kuramıyla nasıl tersyüz edilmiştir? Bununla beraber bilgi'ye ya da *Aufklärung*'un, yani Aydınlanma'nın, bilimselliğine ulaşmakta birey daha özgür tasavvur edilirken, Foucault, ortaya koyduğu çalışma yöntemi olan soybilim'de, özneyi ve bilgiyi iktidar ilişkileriyle paralel doğrultuda ele almıştır. Başka bir değişle, özne artık Aydınlan-

[1] Michel Foucault, *Özne ve İktidar: Seçme Yazılar 2* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005), s. 238–239.

ma'da betimlendiği kadar bilgiye istediği biçimde ve özgürce ulaşamaz; çünkü artık bioiktidar vardır.

Aydınlanma'yla beraber güçlü bir biçimde ortaya çıkan felsefi *skepticism*, yani kuşkuculuk, kartezyen düşüncesinde ancak şu noktada bertaraf edilebilir: "düşünüyorum, o halde varım" ilkesinin kesinliği ve kuşku duyulmazlığının kabul edildiği nokta –ki bu da daha önceden kuşku duyulan gerçeklerin birçoğunun geri dönmüş olması anlamına gelir.[2] Ancak bu ifade, örneğin Schelling'e göre, "bir sihir gibi etki etmiştir ve felsefeyi, öznelin ve salt öznel bilinç gerçeğinin içine hapsetmiştir."

Max Horkheimer'a göre ise 17. yüzyılda, rasyonalist felsefenin asıl amacı önceleri dine ait olan zihinsel fonksiyonu yerine getirecek bir insan ve doğa doktrini oluşturmaktı. Ayrıca, rasyonalist felsefi düşünce sistemleri belki bir din kadar peşinden çok büyük kitleler sürüklemedi, ancak yine de azımsanamayacak bir yandaş kesimi topladı (çünkü rasyonalizm herkesi ilgilendiren doğruları ortaya koymayı güdüyordu). Rasyonalistler Tanrı'ya sahip çıkıyor ama günlük hayatı belirleyen ve egemen olan bir tanrısal kavrama ve güce karşı çıkıyorlardı. Bu açıdan bakıldığında rasyonalist düşünce biçiminde Hıristiyan ahlakı laikleş-tirilmişti. Max Horkeimer'a göre, "Akıl Tutulması" adlı yapıtında, metafizikçilerin gördüğü baskı ve eziyetin temel nedeni aslında mutlak'ın niteliğiyle ilgili tartışmalar değil de asıl sorunun, nihai doğruyu belirleyecek ve ortaya koyacak olan gücün vahiy mi yoksa akıl mı olduğu, ya da teoloji mi yoksa felsefe mi olduğuyla ilişkili olmasıdır. Kilise nasıl ki dinin insanlara dünyanın yaratılışını, yaratılışın amacını ve doğru davranış yolunu öğretme imkânını, hakkını ve ödevini kendine saklıyorsa, felsefe de benzer bir şekilde aklın nesnelerin doğasını keşfetme ve bu bilgiden doğru davranış kurallarını üretme imkânını kendine saklıyordu. Bu nedenle, Horkeimer için, Katolik dini ile Avrupa rasyonalizminin yer aldıkları ortak zemin, hakkında bilgi edinebilecekleri bir gerçekliğin varlığı konusunda böyle bir gerçeklik varsayımıydı.[3] Ancak, Aydınlanma'nın son dönem önemli düşünürü Immanuel Kant bilgiyi biraz daha farklı biçimde ele alır: "O, ne rasyonalizm'in yaptığı gibi, bilginin kökenini ne de ne de ampirizmin yaptığı gibi, bilginin ürününü tespit etme girişiminde bulunur; fakat köken ile ürün arasındaki o ara durumu, insan zihninin kökenden itibaren ürünü meydana getirdiği durumu bilgi için çıkış noktası olarak alır."[4]

---

[2] Karl Jaspers, *Descartes ve Felsefe* (İzmir: İlya Yayınları, 2005), s. 16.

[3] Max Horkheimer, *Akıl Tutulması* (İstanbul: Metis Yayınları, 2005), s. 64-65.

[4] Gilles Deleuze, *Kant'ın Eleştirel Felsefesi* (İstanbul: Payel Yayınları, 1995), s. 12-13.

Michel Foucault, "Şeylerin Düzeni" adlı yapıtında, Immanuel Kant'ı bilgiye bakış açısından dolayı eleştirir; çünkü ona göre Kant felsefeyi tümüyle "insan nedir?" gibi bir soruya indirger –ki bu da Foucault için Kant'ın 'antropolojik bir uyku' durumunda (*anthropological sleep*) olduğu anlamına gelmektedir.[5] Bu açıdan bakıldığında insanın merkeze alınması Kant'ın tarihte 'Kopernik devrimi' diye adlandırdığı bir dönüm noktasının sonucudur. Böyle bir düşünceye göre bütün bilgilerin aynı zamanda nesnel gerçekliklerle de örtüşmesi gerekir. Ya da başka bir deyişle, dünyayı algılamak için kullandığımız kavramların, dünyanın fiziksel gerçekliğiyle de karşılıklı olarak ilişkide olması demektir. Böylece birey, dünyanın idrak edilmesi için kullandığı zaman ve mekân kavramları nedeniyle, bilimsel bilginin merkezinde görülüyordu. Bu açıdan bakıldığında, bilen özne (*the knowing subject*), bilgisini daha anlamlı kılabilmesi ve kavrayabilmesi için dünyayı, ya da fiziksel gerçekliği, etki-tepki gibi kategorilere ayırmaktaydı. Kant'ın bireye yüklediği önem, daha önce bahsettiğimiz Katolik dini ve tinselliğinin yerini felsefi düşünceye bıraktığı o geçiş noktasındaki (ancak daha önce de belirtildiği gibi bunlar kesinlikle birbirini dışlayan iki unsur olarak görülmemeli) öznenin nasıl Aydınlanma ve Rasyonalist akımla beraber konumunu "bilen özne"ye bıraktığını görebiliriz.

Foucault ise Kant'ın bir zamanlar "insan nedir?" sorusunu "günümüzde nasıl ve hangi durumlarda rasyoneliz?" sorusuna çevirir. Foucault bu rasyonalist geleneği Aydınlanmanın tehdidi olarak ele alır ve ona karşı çıkar. Ona göre bu tehdit, yani akıl/mantığın bu kadar ön plana çıkışı, aynı zamanda Aydınlanma döneminde hümanizmle de ilişkilendirilmiştir; ancak Foucault hümanizmi Aydınlanmadan ayrı tutar. Onun düşüncesine göre, modernite "insan nedir?" sualini (Kant'ın bir zamanlar yaptığı gibi) sorgulamaktan ziyade, bireyin, normal ya da patolojik olanın, sağlıklı ya da hasta olanın özelliklerini, semptomlarını ve limitlerini tanımlamaya çalışmaktadır.[6] İşte Foucault'nun modern hümanist rejimi analizinde kritik ettiği şey de bizlerin günümüz dünyasında kendimizi yönetecek özgürlüğümüzün olmayışıdır.

Bilginin Öznesi ve Nesnesi Olarak Birey

Foucault'nun "Cinselliğin Tarihi" adlı kitabında dile getirdiği şeylerden bir tanesi de iktidarın insanlara hükmettiği, ancak bilginin -yani, doğruluğun/hakikatin- insanları özgürleştirdiğidir. Buradaki temel argüman, bilgi (*knowledge*) ve doğrunun (*truth*) tahakküm ilişkilerinden (*power struggles*)

[5] Jon Simons, *Foucault & The Political* (London & New York: Routledge, 1995), s. 13.
[6] A.g.e. 16-17.

doğduğunu (farklı alanlar, disiplinler ve kurumlar arası) ve iktidarın işleyişlerini yasallaştırmak için kullanıldığıdır. Örneğin, "bilim", belirli bir kategori, özellikler ve sonuçlar ürettiği için, bu doğrultuda herhangi bir birey de bir başkasını anormal veya sapkın olarak sınıflandırabilir ("homoseksüel" ve "homoseksüellerin kendilerini kontrol edemedikleri için okullarda olmamaları ya da orduda bulunmamaları gerektiği" düşüncesi gibi). Foucault ise bu bağlamda "bioiktidar" (*biopower*) olarak nitelediği başka bir iktidar nosyonunu ortaya atar. Ona göre bioiktidar, sosyal bilimlerinin (*human sciences*/insani bilimler) gelişmesi sonucunda ortaya çıkan ve bireylerin vücutlarını ve davranışlarını tanımlayan, analiz eden, düzenleyen ve kontrol eden teknikler bütünüdür.[7] Foucault'nun düşüncesine göre bioiktidar genel anlamda 17. yüzyıldan itibaren devletin kendi gelişimi ve yaşanabilir bir yer olabilmesi açısından insanlarını bu doğrultuda kullanabilmek ve bu yüzden onlara daha iyi bakabilmek için ortaya çıkmıştır. Ancak buna bağlı olarak devletler, onları meydana getiren nüfusun üretken olabilmesini garanti altına almak amacıyla, bireylerin sağlıklı, güçlü, aktif, çalışkan ve güvende olabilmelerini sağlayan yollar üzerinde çalışmak zorunda kalmışlardır. Tabii bu da beraberinde insanları izleyip denetleyebilme yöntemlerini geliştirmeye önayak olmuştu. Bunu sağlayabilmek için hem belirli bir bilgi yapısı (*body of knowledge*) hem de idari aygıtın geliştirilmesi gerekiyordu. Burada Foucault'nun bilgi diye kavramsallaştırdığı durum, sosyal bilimleri oluşturan farklı bilim dallarının gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu farklı disiplinler bireyi sadece bilimin nesnesi olarak değil, ama aynı zamanda onu nelerin etkilediğini de (mekân, mimari vb) ele almışlardır. Bu disiplinler doğal bilimlerden şu iki önemli nedenden dolayı ayrılıyordu: birincisi ortaya attıkları teorilerde genellemeyi amaç edinmekten ziyade (farklılıkları gözetmeyecek bir genelleme anlamında düşünürsek) özgüllüğü göz önüne alıyorlardı (örneğin, bir durum ve olayla ilgili sosyal bilimlerde bir doğal bilimlerden farklı olarak birçok farklı görüş ve teori vardır). İkincisi de doğal bilimlerden farklı olarak beşeri bilimler politik gücü, iktidarı sürdürmek ve yürütmekle meşguldüler.

Foucault, yine "Şeylerin Düzeni"nde, modern çağla beraber, yani 18. yüzyılda beşeri bilimlerin gelişmeye başlamasıyla şu yeni nesnel merakın ortaya çıktığını belirtir: insan ya da insanlık kavramına duyulan ilgi. Ona göre bu dönemden önce insanla ilgili kavramsal, yani epistemolojik bir bilinç henüz yoktu. Bununla kastettiği şey, modern çağdan önceki sistemler-

[7] Geoff Danaher, Tony Schirato and Jen Webb, *Understanding Foucault* (London: Sage Publications, 2003), s. 64.

de insanlarla ilgili bilgi doğayla ilgili bilgiyle iç içe geçiyordu. Tabii ki bu kadın ya da erkek tanımlamasının kesinlikle olmadığı anlamına gelmiyordu; ya da bir başka değişle, tabiat/doğadan ayrı bir incelemeye tabi tutulmuyordu. Bu açıdan bakıldığında, sosyal bilimlerin insanoğlunun biricikliği ve onun kişisel nitelikleri üzerine yoğunlaşmaları, modern çağın berberinde getirdiği önemli buluşlardan biri olmuştur. Böylece 'gerçekliği' ve onu bilmenin yollarından biri olan söylemler (*discourses*) yine bu dönemde önem kazanmıştır; çünkü Foucault'ya göre insanlığın anlamlandırılması 18. yüzyıl sonlarına doğru, söylemlerin ürünü olarak, ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda 'söylem', disiplinler pratiğini oluşturan, bilgi bütünü olarak da görülebilir. Bu noktada ise Foucault, bu söylemleri sosyal kurum ve bireylerinin üstünde (*superordinate*) ya da onlardan daha önde (*anterior*) geldiğini düşünür.

Orhan Tekelioğlu, "Foucault Sosyolojisi" adlı kitabında, "insani bilimler, olumlu bir insan özne kavramsallaştırmasından (biraz da insanoğlunun daha felsefi bir kavramlaştırmasından) yola çıkar ve insan özneyi, birey özneye (insanoğlunun az çok daha "toplumsal" bir kavramlaştırmasına) dönüştürür"[8] der. Bir başka deyişle, Tekelioğlu'na göre, sosyal ya da beşeri bilimlerin çözümlemeleri, toplumsal öznenin doğasıyla ilgili değil, olumluluğuna (konuşan, yaşayan ve çalışan bir varlık olarak nasıl yaşadığına ve bu varlığın toplumsal gerekliliğini nasıl bilmek ve anlamak istediğine) bağlıdır. Modern iktidar rejiminin bir sonucu olarak, Foucault'nun öznesi, modern bireyselleşme sürecine ait bir öznedir. Foucault ayrıca toplumsal pratik ve tekniklerin bireyleri nasıl taşımaya başladığına ve bunların öznelere iliştirildikleri kişilik özelliklerine ait tiplerin çözümlenmesine dönüştürür. Bu sebeple, "Foucault klasik 'özne nasıl oluşur?' sorusunu iki ampirik soru aracılığıyla yerinden eder: 'Birey nasıl resmi bilgi için bir sorun haline gelmektedir? (*yönetimzihniyet* sorusu)' ve 'Somut bireyler toplumsal öznelere nasıl dönüştüler (*bireyleşme* sorusu)."[9]

Birey ve iktidar: Gözetlenen ve Gözetleyen

Her ne kadar farklı iktidar modellerini günışığına çıkarmış olsa da, Foucault'nun disipline yönelik iktidar modeli (*disciplinary power*), "Hapishanenin Doğuşu" adlı eserinde (*Discipline and Punish: The Origin of the Prison*), kullandığı 'Panopticon' örneği vasıtasıyla rahatça görülebilir. Bu bağlamda, 18. yüzyılda Jeremy Bentham adındaki İngiliz filozof ve hukukçu, Panopticon ismi verilen yeni bir hapishane modelinin planlarını ortaya atmıştır. Buna göre, kişisel hücrelere ayrılmış halka şeklindeki bir binanın

[8] Orhan Tekelioğlu, *Foucault Sosyolojisi* (Bursa: Alfa Aktüel, 2003), s. 10.
[9] A.g.e., s. 13-14.

ortasındaki merkezi gözetim kulesidir Panopticon; çünkü kuledeki gözetleyen kişiye her hücredeki mahkumun ne yaptığını devamlı olarak izleyebilme olanağı verir. Ancak kendi kişisel hücrelerinde bulunan mahkumlar hem birbirleriyle kişisel iletişim ve temasa geçmekten alıkonurlar, hem de merkezde bulunan kuledeki gözetleyen kişiyi göremezler –ki bu da her mahkumun 'gözetlenen, ancak gözetleyemeyen' olmasına neden olur.

Foucault'ya göre Panopticon, 'güç ilişkisi oluşturma ve sürdürme' durumu yaratır. Kendilerinin sürekli takip edildiğini ve herhangi bir itaatsizlik durumunda sıkı bir terbiye ve eğitimden geçeceklerinin farkına varan mahkûmlar, zaman içinde kendi oluşturdukları davranış kalıplarını düzenlemeye başlarlar. Bu durum da hapishane yetkililerinin eskisi gibi mahkûmlara karşı koydukları zincir, kilit ve şiddetli karşı koyuşları uygulamalarını gereksiz kılar. Ayrıca, mahkûmları kimin gözetlediğinin önemli olmasından ziyade artık iktidar ilişkilerinin oluşturulması ve sürdürülmesi için en iyi yol mahkûmlara her an gözetlenebilecekleri hissini vermektir. Ancak, Foucault'nun iktidarla ilgili açıklamasını bütünüyle anlayabilmek için Jeremy Bentham'ın Panopticon kavramını sadece tarihsel bir hapishane modeli olarak varsaymak doğru olmaz.

Panopticon daha ziyade 18. ve 19. yüzyıl arasındaki dönemde iktidarın uygulandığı tarihsel dönüşüm noktasını işaret etmekteydi: kaba gücün yerini artık daha verimli, etkin ve üretken bir iktidar biçiminin aldığının sembolik bir temsilcisiydi. Böyle bu iktidar modeline de Foucault 'Panopticism' adını vermişti.[10] Ayrıca, Foucault'ya göre Panopticism sadece hapishanelere mahsus olmakla kalmamış, aynı zamanda toplum içinde de kullanılmaya başlanmıştı. Panopticism'in yayılmasının en önemli göstergesi ise sadece disipline yönelik bir toplumun yaratılışı değil, ama aynı zamanda yeni bilgi çeşitlerinin de doğmuş olmasıdır. Mesela, hastanelerde, okullarda ve işyerlerinde bireylerin kontrol edilmesi, düzeltilmesi ve gözetlenmesi, insanlar üzerinde araştırma ve deneylerin yürütülmesine yol açmıştır: örneğin, farklı tedavilerin uygulanması ve bunların yan etkilerinin denetlenmesi; değişik eğitim stratejilerinin denenmesi; farklı çalışma ortamlarının ve yönetmeliklerinin devreye sokulması, ve çeşitli ceza, ödül ve terapi tekniklerinin uygulanması. Bunun dışında, bireyler arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların ortaya çıkarılmasını, normların ve teşhislerin konmasını, insanların tanımlanmasını ve kategorize edilmesini mümkün kılmıştır. Böylece, Panopticism'in ortaya çıkışı ve tarihsel gelişimi, psikoloji, psikiyatri, krimi-

[10] Mark Roberts, "The Production of the Psychiatric Subject: Power, Kowledge and Michel Foucault", in *Nursing Philosophy* 6 (2005): s. 34.

noloji ve pedagoji gibi insani bilimlerin ortaya çıkmasını da beraberinde getirmiştir.

Ancak Foucault'ya göre, Aydınlanmadaki gerek entelektüel gerekse sosyal anlamdaki özgürleşme (*emancipation*) sürecinden ve iktidar modelinden farklı olarak, insani bilimlerin bilgisine, iktidarın uygulanışını düzeltmek ve aynı zamanda daha da yoğunlaştırmak için başvuruluyordu. Bunun dışında Foucault için iktidar ve bilgi birbirlerinden ayrılmaz ve bu nedenle de birbirlerini güçlendiren kavramlar olduklarından, sanki birbirlerinden bağımsız iki ayrı düşünceymiş gibi bahsedilmemesi gerekiyordu. Onun yerine, Foucault, birbirinde ayrılamaz olan 'bilgi-iktidar' (*power-knowledge*) kavramını ortaya koyar. Dolayısıyla böyle bir iktidar ve kontrolden ortaya çıkan bilgi, bireyi belirli bir kimlikle özdeşleştirmek ve onu her geçen gün daha da artan bir kontrol mekanizmasına tabi kılabilmek için, yeni sınıflandırmalar, yeni normlar ve yeni "teknikler" kullanır.

Episteme-İktidar

Foucault, bilgiye ulaşma yöntemlerinin tarih içinde -ki bu tarih epistemolojik olarak Rönesans, Klasik Çağ ve Modern Çağ şeklinde bölümlenir- değişim gösterdiğini belirtir. Her bir çağda bilgi farklı biçimde kuramsallaşmış ve döneminin düzen anlayışı ile bir şeyi bir diğerine bağlayan ilişkiyi kurma biçimiyle temellenmiştir. Buna göre bilginin modern kavrayışı, Klasik Çağ'a özgü temsil ve özdeşlik/farklılık ile yürütülen kavrayıştan oldukça farklıdır. Foucault bu noktada modernitenin temsili tamamıyla yıkmadığını, ancak temsilin kendi kendini meşrulaştıran bir ilk olamayacağını ve tek başına düşünceye denk tutulamayacağını vurgular ve bu dönüşümü modernite ile ilişkilendirir. Temsil vardır, ancak temsilleri birbirine bağlayan ilişkiyi inşa etme gücünü kaybetmiştir; Foucault'nun deyimiyle *"temsil aksamıştır."*[11]

Klasik Çağ'da bilgi homojen bir bütünsellik gösterir. Öyle ki bu bütünün herhangi özel bir alanında çalışan bilim adamı, aslında o bütünün -evrenin- anlaşılması için çalışıyordur ve 19. yüzyıl itibarıyla bu kopmaz bütünlük üç alana bölünür: Matematiksel, deneysel ve felsefi bilimler. Özellikle matematiksel bilimin analitik bilgisi ile deneysel bilimlerin sentetik bilgisi oldukça keskin biçimde ayrılmıştır. Ancak, birbirine indirgenemeyecek kadar farklı olan bu üç alandan her biri, diğerinin yöntemini kullanabilmektedir: Yaşam ve üretim gibi deneysel çalışmalarda felsefe geliştirme

[11] Gary Gutting, *Michel Foucault's Archeology of Scientific Reason* (Cambridge University Press, 1989) , s. 182)

girişimleri veya deneysel bilimlerin matematiksel formulasyonu olarak biyoloji bilimi.

Klasik epistemolojiden moderne geçişteki dönüşümün önemli bir basamağı da klasik görüşte görünenin temsilindeki değişimdir. Örneğin, doğa tarihinde canlılar artık "görünenin" betimlenmesiyle değil içsel organik yapılarıyla, yani "gürünenin ardındaki" özellikleriyle sınıflandırılır. Foucault *Kliniğin Doğuşu* yapıtında ölümün ve ölü bedenin artık yaşama dair bilginin kaynağını oluşturduğunu belirtir. Kavramlar temsil görüşüyle değil, temsilin dışındaki koşullarda temellenir; temsilin gücü ise *"adeta temsilin dışında, onun dolaysız görülebilirliğinin ötesinde, ondan daha derin ve kalın bir cins arka dünyanın içinde yeralmaktadır"*.[12]

Kant da belli bilgi biçimlerinin -örneğin deneysel bilgiler- kaçınılmaz olarak temsili olduğunu kabul etmekle birlikte, tüm düşüncenin, dolayısıyla bilginin doğası gereği temsili olması gerektiğini savunan Klasik Düşünce'ye karşı durur. Öyleyse Klasik Çağ için vazgeçilmez olan temsil, daha geniş bir düşünce ve gerçeklik alanının sadece bir parçasıdır ve temsilin de kaynağı olan daha kökten bir konuma oturtulmalıdır. Foucault'ya göre Kant'ın bu eleştirisi, modern bilgi kavrayışının oluşumunda oldukça önemli bir rol oynar.

18.yüzyıl bu anlamda yalnızca bilgi biçimlerinin değil, insan anlayışının da dönüşüm geçirdiği yüzyıldır, zira daha önce bahsettiğimiz üç bilimsel alandan felsefi olan; insanı bir temsil olarak alır. Foucault Kelimeler ve Şeyler yapıtında "*18. yüzyıldan önce insan var olmamıştır*"[13] der. Bu iddialı cümleyi nasıl anlamalıyız? İnsanın modernitede geçirdiği dönüşüm, daha da ötesi, onu temsili bilginin nesnesi olmaya götüren yolu çizmek anlamında bu iddiayı sorgulamakta fayda var.

Burada iki önemli noktayı gözden geçirmeliyiz. Öncelikle burada insan biyolojik bir türün devamı değil, temsili bulunan bir tür olarak insan anlamına geliyor. Varolma durumu ise insanın temsilinin bu bilgi alanı için bir bilgi nesnesi durumuna gelişine işaret etmekte. Öyleyse insanın 18.yüzyıldan önce varolmadığını söylemek, Klasik Çağ'da temsilin diğer nesnelerle beraber bir nesne olarak, yani onlarla aynı kategoride tutulamayacağının dramatik bir ifadesinden başka bir şey değildir. Bu çağda temsil ancak düşüncenin bir biçimi olarak ele alındığında, özdeşlikler ve farklılıkları sorgulandığında, bir bilgi nesnesi olabiliyordu. Fakat artık temsil kendi-

[12] Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İmge Kitabevi Yayınları, 1994) , s. 337
[13] A.g.e. s.308

sini temsil edememektedir. Çünkü temsil düşünceyle bir ve eşdeğer tutulamamakta, artık temsilin kendisi ve kökeni ile ilgili sorular özgül bir düşünce biçimi olarak ortaya konabilmektedir.

Burada Foucault, şu soruyu yöneltir: "İnsan (temsil olarak) onu meydana getiren çevresi, üretim güçleri veya dil mirası ile sınırlanan sonlu bir varlıkken nasıl olur da aynı zamanda kendisinin de içinde bulunduğu dünyanın kurucu öznesi olarak varolabilir?" Bu soruya Kant'ın daha önceden verdiği cevap daha sonraki çalışmalarında Foucault tarafından iktidar ile ilişkilendirerek yeniden ele alınır. "Kant'a göre, bilgimize sınır koyan - zamana ve uzam biçiminde sınırlayan, onu kategorilerle çerçeveleyen- bu bilginin olabilirliğini sağlayan koşulların ta kendisidir". Bu yaklaşım genişletilip yaşamın farklı alanlarına uygulandığında şunu söylemek mümkün olur: *Vücudumuzu meydana getiren kuvvetler vücudun nesneleri, ..., ekonomik varlık olarak kişiyi var eden üretim güçleri tutkunun nesneleridir.*[14] İnsanın sınırlılığı çevresinde yapılan bu tartışmada temel bir gerilimden de bahseder Foucault. Bu gerilim insanın bir yandan kurucu (*self foundation*) diğer yandan da sınırlı olması (*finitude*) durumunda yatar; kısaca bu, sınırlı olanın kendini kurabilmesi (*finitude's self-foundation*) sorunudur. Ve bu soruna Foucault'un sunduğu yaklaşımdan biri de düşünme/ düşünememe (*cogito and unthought*) sorunudur.

Descartes'ın "*Şüphe Üzerine Meditasyon"* adlı yapıtında aklın kendisini böylesine net bir biçimde ortaya koymasındaki tek koşul, onun ne olmadığını bilmesi ve bundan emin olması şeklinde ortaya konur. Ayrıca, aklın ne olmadığı cogito için bir engel olarak boy gösterir; "hatta yanılsama, rüya veya delilik gibi bilincin kontrolünden kaçan durumlar Meditasyonlar'da geçici bir durum olarak belirir."[15] Oysa modern çağda bilmek Foucault'ya göre, kendisiyle düşünmeme/düşünememe (*unthought*) arasındaki mesafeyi sürekli kollama ve koruma anlayışı içinde olmalıdır. Çünkü artık bütün düşünce biçimlerini düşünce olarak alamayız ve delilik, rüya veya yanılsamayı kontrol etme eylemine indirgeyemeyiz.

Akli olmayan ile korunan bu mesafe ve aklın ulaşamayacağı düşünce biçimlerinin susturulması, kurumsal bir normalleştirme projesi olarak tımarhanelerde tutulması Foucault'ya göre Aydınlanma ile kökten ilişki içindedir. Çünkü Aydınlanma'nın iddiası onun akli olmayanın dışlanması

---

[14] Michel Foucault, *The Order of Things* (New York:Vintage Books Edition, Eylül 1973), ss. 314-315

[15] Lois McNay, *Foucault: A Critical Introduction* (Cambridge: Polity Press, 1994), s.27

ve baskı uygulanmalarını içeren yöntemlerle adil ve evrensel doğruluğu olan rasyonel temeller üzerine oturduğu şeklindeydi. Aydınlanma'nın oturduğu söylenen bu temel, evrensel olması sebebiyle bir *bütünlüğün* de altını çizer.

Foucault'ya göre bilgi soyut ve ayrık bir alanın kuramsal bir biçimi değil, güç ilişkilerinin bir sonucu ve bu ilişkinin devamını sağlamada işlev gören bir araçtır. Burada aynı zamanda Aydınlanma Çağı'nda insanların bütünlüğünü savunan rasyonalite biçimine de bir eleştiri vardır. "*Foucault'nun rasyonellik eleştirisi, Aydınlanma'nın saf ve daimi bir rasyonaliteye nüfuz etmeyen tüm deneyim biçimlerini küçük düşürdüğü, bireyi insanlıktan çıkardığı tespitiyle beraber, deliliğe akli bir hastalık olarak negatif bir anlam yükleyen psikiyatri pratiklerine işaret eder.*"[16] Bu yaklaşım onun henüz olgunlaşmakta olan iktidar ilişkileri çalışmalarına dair bir ipucu olup, sonraları gelişerek iktidar ilişkileri kuramına taşınır. Kant'ın ifade ettiği bilginin sınırlı hali Foucault tarafından iktidar ile birlikte düşünülür. Bir bakıma iktidar/bilgi birbirinin ayrılmaz parçalarıdır ve aralarındaki karmaşık ilişkiler, onları sürekli kılar:

> *"*Bilen özne, bilinen nesne ve bilgi biçimleri bilgi-iktidarın ve bunun tarihsel dönüşümlerinin köklü bir biçimde içinde bulunduğu bir etkiler grubu olarak düşünülmelidir. Kısaca söylemek gerekirse, bilgi külliyatını oluşturan şey, iktidarın çıkarına işleyen veya ona direnen bilgi öznesinin eylemi değil; onun içinden geçen, oluşturan süreç ve mücadeleler olarak, bilginin biçim ve olanaklarını belirleyen bilgi- iktidar ilişkisidir.*"*[17]

Öyleyse modern bilgide bireyin kendisine kendisiyle ilgili bir soru sorduğu an aynı zamanda kendi üzerine uygulanan kendisinin diğerlerine uyguladığı güç ilişkisini de keşfettiği ana tekabül eder. Bu soruyu da yaşamın diğer alanlarına yaymak mümkündür ve bu sebeple *'iktidar her yerdedir.'*

Orhan Tekelioğlu, Moderniteye Sıkışan Özgürlük: "Foucault'nun Kendilik Teknolojileri'ne Bir Bakış" makalesinde şöyle der: *"Modernite öncesi insan toplumlarında bireyleşme kitleye yani herkese özgü bir süreç değildi. Bireyi Rönesans keşfetti, Fransız Devrimi yarattı, modern çağ kurdu".*[18] Akli olanın ulaşamadığı düşünüş biçimlerinin kapatılma, sessizleştirilme,

---

[16] A.g.e. s. 13

[17] Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (Harmondsworth: Penguin, 1991), ss. 27-28.

[18] Orhan Tekelioğlu, "Moderniteye Sıkışan Özgürlük: "Foucault'nun Kendilik Teknolojileri'ne Bir Bakış," *Doğu Batı 9*, (Ocak-1999): 51.

dışlanma gibi "tekniker"le ayrılması, Aydınlanma'nın kurucusu olan bütünlüğü bozucu nitelik taşır. *İktidar, modernite ile birlikte bireyselleştirir.*

Tıpkı bilgi gibi doğruluk da ayrık ve soyut bir kavram değildir, o dünyaya aittir ve sınırlandırma ile şekillendirmelerin eşliğinde kurulur. Geleneksel doğruluk görüşü olan ve zenginlik, entelektüel başarı gibi kavramlarla evrensel bir güç olarak kurulmuş olan doğruluğun karşısına doğruluk rejimini konumlandırır. Foucault'nun "doğruluk rejimleri" olarak adlandırdığı durum, doğrulukların kurulmasında görev alan ve bunu yaparken de yanlış ve doğruyu ayırarak çalışan bir pratikler bütünüdür. Üretilen doğrular toplumda dağılarak (müfredatlar, makaleler, derslerle) kamusal bilgi haline gelirken, yanlış olarak kategorize edilen ifadeler yeniden üretime girmez ya da üretilmez. Bu külliyata eklenen yeni doğrular da varolan doğrulara eklenerek toplumca paylaşılan bilgiyi destekler. Bu durumda bugünün doğruluk rejimini Klasik Çağ'ın doğru/yanlışından daha doğrusu bu kategorizasyon yöntemlerini birbirinden ayıran nedir?

Foucault'nun çalışmalarını edebiyat alanına taşıyan Lennard Davis, 18. yüzyıl öncesinde olgu/kurgu ayrımının böylesine keskin olmadığını, hatta böylesi bir ayrımdan bahsetmenin çok kolay olmayacağını vurgular: 18. yüzyılda iktidarın, basılı yayına dair uyguladığı yasal müdahaleler açıkça gözlenir hale gelmiştir. İktidarın eleştirel bakışa getirmeye çalıştığı kısıtlamalar, karalayıcı yayının sınırlarının kanunlarla çizilmesi, pul vergisi gibi uygulamalar zamanla olgu ve kurgunun kaçınılmaz ayrışmasını beraberinde getirir. Davis'e göre *"18. yüzyıldan önce doğal/ doğaüstü, hakiki olan ve olmayan, hem ahlaki hem dini bağlamda taşıdığı özgül değer sebebiyle basılı yayında birlikte varolabiliyordu."*

İktidar-bilgi ilişkisinde doğru zaman ve uzama göre değişiklik gösterir. Ancak burada tüm iktidar sistemleri içinde bulunan, özgürleştirilmesi gereken (*emancipation*) ve özünde ondan ayrık bir doğruluk bulunduğu yanılgısına düşülmemeli. Çünkü doğruluk, oluşunu bir noktada iktidar-bilgiye borçludur diyebiliriz. *Burada yapılması gereken, doğrunun belirli bir zaman ve uzamda, içinde işlev gördüğü sosyal, ekonomik ve kültürel hegemonya biçimlerinden sökülmesidir.* [19]

Foucault'nun 1991 yılında hükümlülerle ilgili yürüttüğü çalışmanın yöntemi de bilgi, bahsettiği hegemonya biçimlerinden kurtarma girişimi olarak yorumlanabilir. Burada hükümlülerin yaşam deneyimleri, hapishane koşulları, serbest bırakılanların topluma uyum sorunları kendi aralarında geçen söyleşi ve röportajlarla ortaya konur. Konuşmak/konuşmamak, koşulları

[19] Michel Foucault, *Power/Knowledge* (Brighton: Harvester, 1980), s. 133.

eleştirel bağlamda değerlendirmek, hükümlü grubu içinde geçen söyleşi dahilinde, yine hükümlünün tasarrufundadır.

Söylem ve Bilginin Kuruluşu

Söylemsel formasyonlar ve bu söylemler arasındaki ilişkileri Foucault "*épistémé*" olarak adlandırır. Foucault'nun Şeylerin Düzeni'nde yer alan *épistémé* tanımı herhangi verili bir zaman ve uzamda düşünülecek/ düşünülmeyecek ve söylenecek/söylenemeyecekleri belirleyen kuramsal bir kurallar topluluğudur. *"Bu anlamda bir döneme veya yerele ait épistémé, basit bir bilgi külliyatı veya genel bir araştırma biçimine verilen isim değil, dönemin farklı bilimsel söylemlerinin arasında kurulan uzaklık, farklılık, karşıtlık gibi çeşitli ilişkiler bütünüdür"*[20]. Onu belli bir dönemde bilinebilecek her şeyin toplamı değil, üretilen bilgi ile bu bilgiden doğan kurallar bütünü olarak açıklamak daha uygun olacaktır. Buradan yola çıkarak, bir döneme özgü birbirinden farklı bilim dalları arasında kavramsal ve teorik düzeyde belirgin benzerlikler gözlemleyebiliriz. Klasik Çağ'da bilgi, belli ortak özellikler gösterir. Doğa tarihinde, ekonomide ve dil çalışmalarında nesneleri tanımlamak veya kavramsallaştırmalar için aynı kurallar uygulanır (kendi alanlarına uygun olmak koşuluyla). Bu farklı bilim dallarındaki ortak özellik benzerliğin araştırılmasıdır (*resemblance*). Evren kendi üzerine katlanmıştır, dünya gökyüzünü yansıtır, resim uzayı taklit eder. Foucault'nun üç döneme ayırarak incelediği bilgi biçimlerinin tümü farklı özellikler gösteriyor. Burada önemli olan -kendisinin de önemle vurguladığı- farklı dönemlerin çatışan söylemsel çerçeveleri, söylemlerin birbiriyle ilişkileri ve tüm bunların birey düşünüşünde, yazışında, bilgisinde nasıl koşullandırmalar yarattığıdır.

Bir *épistémé*den diğerine geçiş de modernitenin söylemine tabi olarak ilerlemeci ve dolayısıyla yumuşak bir geçiş olamaz. Tam tersi bir *épistémé*den diğerine geçiş de söylemsel bir kırılma ve süreksizlik taşır. Ona göre ilerlemeci düşünce şu anki bilgi durumumuzun (*state*) bir sonucudur. "*Nasıl oluyor da belli zaman ve bilgi biçimlerinde alışıldık olarak kabul gören sakin ve süreklilik anlayışına hiç de uymayan bir şekilde ani değişimler telaşlı evrimler ortaya çıkıyor?"* [21] Bilgi ile ilgili bir önemli nokta da *bilimler-episteme* ilişkisidir. Tüm bilimler belli bir *episteme* çerçevesinde gelişir ve bu sebeple bu bilimler çağdaşı oldukları diğer bilimlerle ilişkidedir.

[20] Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (Harmondsworth: Penguin, 1991), s. 55.
[21] Sara Mills, *Michel Foucault* (London: Routledge 2003), s. 64.

SONSÖZ YERİNE

NEDEN KONGRE, BİZ KİMİZ VE NE YAPMALI?[1]

N. Erkin BAŞER

Bir grup genç bilimci adayı olarak yola çıktığımızda, bir kongre yapma düşüncesi fazlasıyla cazipti. Kendini üniversitelerde istediği gibi ifade edemeyen birçok gençten sadece bir kaçıydık. İster merkez üniversitelerde olsun, ister (bizim reddettiğimiz, ama kanıksanmış ve artık sorgulanmayan tabirle) taşra üniversitelerinde olsun bizim kuşağın örgütlenmesi veya özgür bilimsel bir ortamı yaratması çok zordur. Özgür bilimsel üretim bize bahşedilmedi. Üstelik üzerimizdeki hegemonya çoğul çalışmaları değil; rekabetçilik, kolaycılık ve fikrî özel mülkiyet üçgeninde bireysel çalışmaları teşvik etmektedir. Hâl böyle iken kolektif bir bilinçle, icazetsiz, tahakkümsüz, bağımsız bir bilimsel ortam oluşturma iddiası ve çabası, bizlerin kendimizi Don Kişot gibi görmemize neden olmaktadır.

Aynı zamanda şanslıydık; çünkü birbirimizi bulmuştuk. Ortak bir iradenin, kolektif bir bilincin oluşması kolay olmadı ve halen de tamamlanmış değil. İki temel ilkemiz Kongreye karakterini verecekti. Ticarî sponsor desteği almayacak ve bir üniversite çatısı altında bu kongreyi gerçekleştirmeyecektik. Kongrenin teması ilk toplantıda hemen beliriverdi: "Bilim ve İktidar". Öncelikle kongreyi nerede yapmalıydık, diye düşündük. İzmir'de üniversite desteği olmadan yapamazdık. Herkesin ilk aklına gelen Karaburun oldu. Yolları "anlı şanlı" Osmanlı'ya bile geçit vermeyen bölgenin en bâkir yöresi; turizm marifetiyle değil, emeğiyle, inadıyla, nergisi, üzümü, enginarı ve zeytiniyle ayakta kalan ve modern çağa ayak direyen dürüst insanlarıyla Karaburun bizi bekliyordu. İtaat etmemenin tarihini yazan Dede Sultan'ın kara coğrafyası, "Bilim ve İktidar" temalı bağımsız bir bilim kongresine ev sahipliği yapmaya ancak bu kadar yakışırdı. Gördük ki doğru yerdeyiz. Gerek Karaburun gerekse

[1] Bu yazı Karaburun Bilim Kongresi Düzenleme Kurulu adına Erkin Başer'in yaptığı açılış konuşmasının metin haline dönüştürülmüş halidir.

Mordoğan Belediyelerinin Kongreyi sahiplenmesi, gelecek yıllarda yapacağımız kongrelerin ve diğer birçok akademik faaliyetimizin mekânının Yarımada olacağını bizlere benimsetti.

Kongrenin teması, hangi bilimsel disiplin altında çalışırsa çalışsın tüm bilim insanlarının dertlerini anlatacağı, paylaşacağı, tartışacağı bir ortaklığı işaret etmektedir. Bizlerin, bilim insanlarının öncelikli derdi bilimsel üretimlerinin tâbi olduğu koşullardır. Kimin için, kimin rızasıyla, kimin tahakkümü altında veya kimin tahakkümüne karşı bilimle uğraşıldığı; neyin ve kimin bilgisinin üretildiğini doğrudan belirlemektedir. Öyleyse bilim ile iktidar arasındaki ilintiler, bağlar, gerilimler ve çelişkileri bağımsız ve özgür bir bilimsel ortama taşımak bizlerin başta kendimize olan borcudur.

Böylece Bilim Kurulu'nu belirlerken farklı disiplinlerden çok değerli hocalarımızı bir araya getirmeye özen gösterdik. Bizlerin önerisini memnuniyetle kabul eden ve çok değerli katkılarını bildirilerin seçiminde ve buraya kadar gelerek sağlayan hocalarımızın desteği olmadan bugüne gelmek herhalde çok daha zor olacaktı. Özellikle iki danışmanımız İzge Günal ve Ahmet Haşim Köse her zaman bizlerle birlikteydi ve gerçekleştirilen kongre aynı zamanda onların ürünüdür.

Genel ilkelerin belirlenmesi, temanın ve mekânın seçimi, alt başlıkların oluşturulmasından sonra kongrenin tahminî bütçesini çıkartıp maddî destek aramaya başladık. İşte, bilinenin tersine yürüyen bu süreç sonunda Kongre de bağımsızlığını gerçek anlamda kazanmış oldu. Elimizde hazır bir raporla artık nerelere gideceğimiz belliydi. Kongreyi gerek maddî gerekse aynî olarak destekleyen kuruluşlar bizlerden hiçbir karşılık beklemediler.

Kongre yaklaştıkça gördük ki, böyle bir kongrenin düzenlemesi için arkadaşlarımızın desteğine ihtiyacımız vardı. Böylece Mayıs ayından itibaren Düzenleme Kurulu, yeni katılımlarla genişledi. Sırtlarında Don Kişot tişörtleriyle yörenizde koşuşturan gönüllü kahramanlar sayesinde bizler burada bir araya gelebildik. Onlar tek tek adlarının telaffuz edilmesine karşı çıktılar. Ama taşın altına ellerini koymaktan geri durmadılar ve enerjileri, fikirleri, emekleri ve yürekleriyle her işin üstesinden geldiler.

Bizler yeni katılımlarla Karaburun Bilim Kongrelerini gelecek yıllarda da yapmaya devam edeceğiz ve bu salonlardan hep birlikte taşacağız.

Kongrenin hayata geçmesinde katkısı olanlara;

- Bize ev sahipliği yapan Karaburun halkına,

♦ Her türlü desteği veren, kahrımızı çeken, olmazı olduran Karaburun Belediyesi ve çalışanlarına,

♦ Fikrin vücut bulmasını sağlayan, bizimle omuz omuza yürüyen ve yürüyecek olan Karaburun Belediye Başkanı H.Serdar Yasa'ya,

♦ Yine bizlerin bir atımlık barut taşımadığına inanan ve bu yılki değerli katkısının yanı sıra, gelecek yılardaki planlarımızı birlikte gerçekleştireceğimiz Mordoğan Belediye Başkanı Ahmet Çakır'a,

♦ Çok değerli maddî ve aynî katkılarından dolayı İzmir Büyükşehir Belediyesi'ne, Eğitim Sen Genel Merkezi'ne ve hocamız Kamil Okyay Sındır'ın şahsında TMMOB İzmir İl Koordinasyon Kurulu'na,

♦ Bizleri tanıştıran ve maddî olarak da önemli katkılar sunan sendikamız Eğitim Sen İzmir 3 No'lu Şube'ye,

♦ Karaburun Yarımadası Yerel Gündem 21 gençlerine,

♦ Bu kitabın basılmasında katkısını esirgemeyen Emirali Türkmen ve onun şahsında Dipnot Yayınevi'ne,

♦ Zoru kolaylaştıran değerli hocamız Oğuz Oyan'a,

♦ Kongrenin Bilim Kurulu üyelerine ve davetimizi kabul edip buraya gelerek, gerek oturum başkanlığı gerekse konuşma yapan hocalarımıza,

♦ Kongrede bildiri sunan tüm bilimcilere,

♦ Kongreyi izleyen, tartışmaları sürükleyen, buraya gelen herkese,

♦ Son olarak; bir grup gencin "deli cesareti"ne inanan, açıklarımızı kapatan, yol gösteren, gerektiğinde arkamızda gerektiğinde en önde duran, kongreyi birlikte var ettiğimiz danışmanlarımız İzge Günal ve Ahmet Haşim Köse'ye, teşekkürlerimizi sunmak isteriz.

Kongrenin başında, bizlerin de "Bilim ve İktidar" hakkında söyleyecekleri olacak:

Dünyanın maruz kaldığı neo-liberal saldırının birçok türü var. Bir taraftan silahıyla, askeriyle egemenler halklara ve topraklarına tecavüz etmekte; diğer taraftan finans kapital ve mal ve hizmet ticaretini kontrol eden ulus-ötesi şirketler Güney'i ve Doğu'yu köleleştirmektedir. Neo-liberalizm, yani Marcos'un deyimiyle "kötülüğün enternasyonali"; kültürel, ekonomik, siyasî ve militarist hegemonyasını genişletirken uyguladığı bu çok yönlü "modernist şiddet" sayesinde başka hayatlara, başka fikirlere, başka coğrafyalara, başka zamanlara, yani başka dünyalara vücut bulma şansı bırakmamaktadır. "Kötülüğün bilimi" de işte bu neo-liberal hegemonyayı ve onun ideolojisini yeniden ve yeniden üretmekle görevlidir.

Dünyada ve özelde Türkiye'de üniversiteye egemen olan neo-liberal bilim anlayışı, kendini yansızlık kisvesiyle tek seçenek olarak dayatmaktadır. Araştırma yapmak, piyasaya tâbi olarak mümkün olmaktadır; araştırmacı veya bilim insanı, piyasanın bilgisini üretmek ve onu meşrulaştırmakla görevlidir. Dergi indeksleri, yükselme kriterleri, üniversitelerin başarı ölçütleri bu anlayışa göre düzenlenmiştir. Projecilik üniversiteye hâkimdir, artık doktora eğitimi bile projeciliğe indirgenmiştir. Üniversitelerin idarî, kurumsal yapısı da piyasa anlayışına uyum göstererek dönüşüme uğramıştır. Üniversite artık bir piyasadır; akademisyenler pazarlama elemanı, öğrenciler de müşteridir. Paralı eğitim, ders kitabı-ders notu sektörünü ve bundan nasiplenen öğretim elemanlarını yaratmıştır. Kampüsler paralı otopark, profesörler reklam yıldızı olmuşlardır. Üniversite–sanayi işbirliği, tıp alanında ilaç tekellerine boyun eğmek veya rıza göstermekle zirveye ulaşmıştır. Araştırmalar için parayı kimler veriyorsa (bir ilaç tekeli, bir ticaret ve sanayi odası, bir bakanlık, bir merkez bankası, bir vakıf, Avrupa Birliği, IMF, Dünya Bankası veya NATO) onların istediği, memnun olacağı bilgi üretilmektedir. Bilim, sermayenin iktidarı altındadır.

Yine de umut var. Burada toplananların da içinde bulunduğu, dünyada sayıca az, ama yürekli bilim insanları; icazetsiz, özgür bilimsel üretim için çabalamaktadırlar. Bizler, Karaburun Bilim Kongresini düzenleyenler, bilimin yansızlığına inanmıyoruz. Doğanın, insanlığın bilgisini, yine doğa ve insanlık için üretmek, yaymak, paylaşmak istiyoruz. Neo-liberalizmin, kötülüğün bilgisini üretmeyeceğiz. Bilginin özel mülkiyetine karşıyız. Görünenin ideolojik yüklerinin farkındayız ve bu yüklerden kurtulmak için çabalayacağız. Gerçeğin peşinde Don Kişot misali koşturacağız. Bu Kongre, Türkiye'nin akademik dünyasında bir gedik açma iddiasındadır. Bireyselliği, bilgide özel mülkiyeti, rekabeti, piyasa kültürünü reddederek; kolektif bilimsel üretimi, bilgide kamusal mülkiyeti kolektif bir bilinçle savunma iddiasındadır. Acımasız sosyal Darwinci, Malthusçu seleksiyona karşı, karşılıklı yardımlaşmayı savunmaktadır. Bizler, toprakların ve bilinçlerin işgaline karşı Edward Said'in safındayız.

KARABURUN BİLİM KONGRESİ'NE EMEK VERENLER

Düzenleme Kurulu
Ümit AKINCI (Araş. Gör., DEÜ Fen-Ed. Fak.)
Ahmet Aydın ARI (Araş. Gör., DEÜ İİBF)
Nuri Erkin BAŞER (Araş. Gör., DEÜ İİBF)
Esin CANDAN (DEÜ İİBF Doktora Öğr.)
Nida Kamil ÖZBOLAT (Araş. Gör., İYTE Mimarlık Fak.)
Mustafa ÖZİŞ (Araş. Gör., Gazi Üni. İİBF)
Ömer SELVİ (Araş. Gör., İYTE Mimarlık Fak.)
Cem Salih ÜN (Araş. Gör., İYTE Fen Fak.)
Levent YILMAZ (Araş. Gör., DEÜ İİBF)

Danışma Kurulu
İzge GÜNAL (Prof. Dr., DEÜ Tıp Fak.)
Ahmet Haşim KÖSE (Doç. Dr., Ankara Üni. SBF)

Bilim Kurulu
Tayfun AKGÜL (Prof. Dr., İTÜ Mühendislik Fak.)
R. Funda BARBAROS (Doç. Dr., Ege Üni. İİBF)
Korkut BORATAV (Prof. Dr., TSBD)
Kadir CANGIZBAY (Prof. Dr., Gazi Üni. İİBF)
Durmuş Ali DEMİR (Prof. Dr., İYTE Fen Fak.)
Bülent DİKEN (Doç. Dr., Lancaster Üni. Sosyoloji Böl.)
Ahmet Alpay DİKMEN (Doç. Dr., Ankara Üni. SBF)
Fuat ERCAN (Prof. Dr., Marmara Üni. İİBF)
İzge GÜNAL (Prof. Dr., DEÜ Tıp Fak.)
Ahmet İNAM (Prof. Dr., ODTÜ Fen-Ed. Fak.)
Ahmet Haşim KÖSE (Doç. Dr., Ankara Üni. SBF)
Türkel MİNİBAŞ (Prof. Dr., İstanbul Üni. İktisat Fak.)
H. Ünal NALBANTOĞLU (Prof. Dr., ODTÜ Fen-Ed. Fak.)
Zuhal OKUYAN (Prof. Dr., DEÜ Tıp Fak.)
Oğuz OYAN (Prof. Dr., Bağımsız Sosyal Bilimciler)
Ahmet ÖNCÜ (Doç. Dr., Sabancı Üni. Yön. Bil. Fak.)
İzzettin ÖNDER (Prof. Dr., İstanbul Üni. İktisat Fak.)
Tülin ÖNGEN (Prof. Dr., Ankara Üni. SBF)
Semahat ÖZDEMİR (Doç. Dr., İYTE Mimarlık Fak.)

H. Tarık ŞENGÜL (Doç Dr., ODTÜ İİBF)
Sezai TEMELLİ (Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üni. SBF)
E. Ahmet TONAK (Prof. Dr., Bağımsız Sosyal Bilimciler)
Mehmet TÜRKAY (Prof. Dr., Marmara Üni. İİBF)
Ayşen UYSAL (Yrd. Doç. Dr., DEÜ İİBF)
Mustafa ÜNSAL (Prof. Dr., Karaburun Belediyesi)
İşaya ÜŞÜR (Prof. Dr., Gazi Üni. İİBF)
Galip YALMAN (Yrd. Doç. Dr., ODTÜ İİBF)

Karaburun Bilim Kongresi'ni Destekleyenler

Karaburun Belediyesi
Mordoğan Belediyesi
İzmir Büyükşehir Belediyesi
Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası (Eğitim Sen) İzmir 3 No'lu Şube
Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası (Eğitim Sen) Genel Merkezi
Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB) İzmir İl Koordinasyon Kurulu
Karaburun Yarımadası Yerel Gündem 21
Türk Sosyal Bilimler Derneği (TSBD)
Bağımsız Sosyal Bilimciler

YAZARLAR

Ahmet Haşim KÖSE: Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü

Ahmet Murat AYTAÇ: Araş. Gör., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı

Altuğ YALÇINTAŞ: Araş. Gör., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü

Ayça ERŞEN: Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Cerrahi Tıp Bilimleri, Patoloji Anabilim Dalı

Aydan GÜLERCE*:* Prof. Dr., Boğaziçi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü

Aykut ÇELEBİ: Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

Ceren MERT: Araş. Gör., İstanbul Bilgi Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Medya ve İletişim Sistemleri Bölümü

Devrim ÖZKAN: Araş.Gör.,Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Radyo TV ve Sinema Anabilim Dalı

Fahri DİKKAYA: Doktora öğrencisi, Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü

Ferda DÖNMEZ ATBAŞI: Araş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü

Funda GÜNSOY KAYA*:* Araş. Gör., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü

Gonca ÖNDER: Araş. Gör., ODTÜ, Yabancı Diller Bölümü

Güncel ÖNKAL: Araş. Gör., ODTÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü

Güven SELÇUK: Öğretim Görevlisi, Yaşar Üniversitesi, İletişim ve Halkla İlişkiler Programı

Hasan Ünal NALBANTOĞLU: Prof. Dr., ODTÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

Hüseyin ÖZEL: Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

Işıl BAYSAN SERİM: Araş. Gör., Yeditepe Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü

İbrahim ARAP: Araş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı

İrfan AÇIKGÖZ: Prof. Dr., Dicle Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Fizik Bölümü

İzge GÜNAL: Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Cerrahi Tıp Bilimleri, Ortopedi ve Travmatoloji Anabilim Dalı

Jale KARAKAŞ: Araş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü

Melda YAMAN ÖZTÜRK: Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

Muammer TUNA: Doç. Dr., Muğla Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

Nuray ERGÜNEŞ: Yrd. Doç. Dr., Maltepe Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

N. Erkin BAŞER: Araş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

Oğuz ADANIR: Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Sinema-TV Bölümü

Özgür NARİN: Araş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

Sarp BALCI: Araş. Gör., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı

Şansel ÖZPINAR: Yrd. Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İİBF, Maliye Bölümü

Tayfun YILMAZ: Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Makine Mühendisliği Bölümü

Timuçin YALÇINKAYA: Araş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, İktisat bölümü

Turgut Kerem TUNCEL: Araş. Gör., İstanbul Bilgi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Tülin ÖNGEN: Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

Yeşim EDİS ŞAHİN: Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı

Yücel ÇAĞLAR: Doç. Dr., Kırsal Çevre ve Ormancılık Sorunları Araştırma Derneği-ANKARA